

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

tarih

TIM MACKINTOSH-SMITH Araplar

Kavimler, Kabileler ve Devletlerin Üç Bin Yıllık Tarihi

Ceviren: Nurettin Elhüseyni

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI

ARAPLAR

Kavimler, Kabileler ve Devletlerin Üç Bin Yıllık Tarihi

Tim Mackintosh-Smith (17 Temmuz 1961), otuz yıla yakındır Yemen’de oturan Oxford Üniversitesi mezunu bir İngiliz Arap dünyası uzmanı, yazar, seyyah ve konuşmacıdır. Ortadoğu hakkında pek çok kitap yazmış, ödüller almış ve beğeniyle karşılanan bir BBC televizyon dizisi sunmuştur.

İngiltere’nin güneybatısındaki liman şehri Bristol’un banliyösünde bulunan Clifton College’da lise eğitiminden sonra (1971-1978) bir müzik bursuyla girdiği Oxford Üniversitesi’nde Klasik Arapça okumuştur.

Yazar Yemen’in başkenti San’a’nın merkezindeki “İnek Pazarı” yakınlarında tarihi bir kule evde oturmaktadır. *Yemen: Travels in Dictionary Land* (1997) ve *Yemen: The Unknown Arabia* (2000) adlı kitaplardan başka, aynı zamanda en önemli İbn Battuta uzmanlarından biri sıfatıyla onun seyahatlerini konu alan *Travels with A Tangerine* (2001), *The Hall of a Thousand Columns* (2005) ve *Landfalls* (2010) adlı kitapların yazarıdır. Bundan başka su mermerinden tütsüye, M. R. James’in öykülerinden şemsiyelerin tarihine kadar pek çok değişik konuda da yazılar kaleme almıştır.

Mackintosh-Smith, beğeniyle karşılanan *Travels with a Tangerine* (2007) adlı BBC dizisinde on dördüncü yüzyıl seyyahı İbn Battuta’nın izini bugün sürerken başından geçenleri anlatmış ve *The English Sheik and the Yemeni Gentleman* adlı belgesel dizisine konu olmuştur.

Eserlerinden *Yemen: Travels in Dictionary Land* 1998 Thomas Cook Seyahat Kitabı Ödülü’nü kazanmıştır. Mackintosh-Smith, *Daily Telegraph* gazetesi tarafından “San’a Bilgesi” olarak tanımlanmıştır.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica’da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Demokrasi Neye Yayar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar - Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *İmparatorluk: Britanya’nın Modern Dünyayı Biçimlendirmesi*, Niall Ferguson (YKY, 2011); *1000 Muhteşem Resim* (YKY, 2012); *Uygurluk: Batı ve Ötekiler*, Niall Ferguson (YKY, 2012); *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Orlando Figes (YKY, 2012); *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, Emine Fetvacı (YKY, 2013); *Ölümsüzlük Kurulu*, John Gray (YKY, 2013); *Yirminci Yüzyıl Üzerine Düşünceler*, Tony Judt (YKY, 2013); *Haberini Alayım, Yeter: Gerçek Bir Gulag Aşk Hikâyesi*, Orlando Figes (YKY, 2013); *Stalingrad*, Antony Beevor (YKY, 2014); *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud’a*, Peter Watson (YKY, 2014); *Tarihi İcat Eden Adam: Herodotos’la Seyahatler*, Justin Marozzi (YKY, 2015); *18. Yüzyılda Avrupa’da Türk Modası: Turquerie*, Haydn Williams (YKY, 2015); *Sıfır Yılı [1945’in Tarihi]*, Ian Buruma (YKY, 2015); *Armut Dibine Düşmeyince*, Andrew Solomon (YKY, 2016); *Karanlık-Kültürel Bir Tarih*, Nina Edwards (YKY, 2020); *Meydan ve Kule*, Niall Ferguson (YKY, 2020); *İngilizlerin Gözünde Türkiye: 1776-1923*, David S. Katz (YKY, 2021).

TIM MACKINTOSH-SMITH

Araplar

Kavimler, Kabileler ve Devletlerin Üç Bin Yıllık Tarihi

Çeviren

Nurettin Elhüseyni

YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 5946
Tarih - 161

Araplar - Kavimler, Kabileler ve Devletlerin Üç Bin Yıllık Tarihi / Tim Mackintosh-Smith
Özgün adı: **Arabs - A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires**
Çeviren: **Nurettin Elhüseyni**

Kitap editörü: **Ali Suat Ürgüplü**
Düzeltili: **Korkut Tankuter**

Kapak ve sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **Hasan Fırat**

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar / İstanbul
Telefon: (0 212) 693 00 08
Sertifika No: 52508

Çeviriye temel alınan baskı: Yale University Press, ABD, 2019
1. baskı: İstanbul, Mart 2022
ISBN 978-975-08-5293-0

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2019
Sertifika No: 44719

© 2019 by Tim Mackintosh-Smith

Bu kitap ilk olarak Yale University Press tarafından yayımlanmıştır.

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/yapikrediyayinlari
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Şaab: [...] Topluluk ya da birlik; aynı zamanda ayrılık, bölünme ya da ihtilaf. [...] Bir millet, kavim, ırk ya da insan sūlalesi [...]

Edward William Lane,
An Arabic-English Lexicon

Rabbin dileseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilaf içinde olacaktıdır.

Kur'an 11:118

Böylece iki [Hadrami] devletinde 1.400'e kadar varan ayrı kabile "yönetim"iyle karşılaştık. Ayrıca silahsız adamların yönettiği birkaç yüz özerk kasaba vardı. [...] Hadramut'ta toplam olarak yaklaşık 2.000 ayrı "yönetim"in bulunduğunu hesapladım.

Harold Ingrams,
Arabia and the Isles

Birleşik bir Yemen'in (1990-2014) ve onunla ölen Ali Hüseyin Eşaab (1998-2016) ile bütün ötekilerin anısına.

İçindekiler

Haritalar • 11

Önsöz: Çark ve Kum Saati • 13

Giriş: Söz Birliğini Sağlama • 35

SAHNEYE ÇIKIŞ

MÖ 900-MS 600

Bölüm Bir: Yabandan Gelen Sesler

İlk Araplar • 51

Bölüm İki: Kavimler ve Kabileler

Sabalılar, Nebatiler ve Göçebeler • 79

Bölüm Üç: Dört Bir Yana Dağılıp

Tarihin Değişen Grameri • 103

Bölüm Dört: Büyüklüğün Eşiğinde

Arap Günleri • 121

DEVİRİM

600-630

Bölüm 5: Vahiy, Devrim

Muhammed ve Kur'an • 149

Bölüm Altı: Tanrı ve Sezar

Medine Devleti • 182

HÂKİMİYET

630-900

Bölüm Yedi: Hilal Akıncıları

Fütuhat • 211

Bölüm Sekiz: Şam Emirliği

Emevi Yönetimi • 258

Bölüm Dokuz: Bağdat İmparatorluğu

Abbasi Egemenliği • 297

GERİLEME
900-1350

Bölüm On: Karşı-Kültürler, Karşı-Halifeler
İmparatorluğun Çözülüşü • 339

Bölüm On Bir: Şişedeki Cin
Yaklaşan Göçebe Orduları • 383

TUTULMA
1350-1800

Bölüm On İki: Muson Ustaları
Hint Okyanusu'nu Dolaşan Araplar • 416

YENİDEN SAHNEYE ÇIKIŞ
1800-GÜNÜMÜZ

Bölüm On Üç: Kimliğin Yeniden Keşfedilişi
Uyanışlar • 449

Bölüm On Dört: Umut Çağı
Nâsırcılık, Baasçılık, Kurtuluş, Petrol • 496

Bölüm On Beş: Hayal Kırıklığı Çağı
Otokratlar, İslam Müstebitleri, Anarşi Sergerdeleri • 525

Sonsöz: Tarihin Durağında • 565

Kronoloji • 575
Bibliyografya • 609
Dizin • 617

Haritalar

- 1 İslam'dan önce Arap Yarımadası ve bitişik bölgeler.
- 2 Arap İmparatorluğu.
- 3 Yurtdışındaki Araplar.
- 4 Yakın yüzyıllarda Arap dünyası.

Önsöz

Çark ve Kum Saati

Zamanın yeni olanı yıpratacağı ya da zamanla ortaya çıkan değişikliklerin yekvücut bir kavmi böleceği hiç aklıma gelmezdi.

Zürümme

Yerleştiğim ve halen yaşadığım ülke Yemen'in doğal yapısı ve tarihi üzerine bir araştırma olan ilk kitabımla ilgili çalışmalara 27 yıl önce başladım. Ülkenin sabık iki kısmı buna yakın sayılacak bir tarihle Mayıs 1990'da, Alman birleşmesinin hemen öncesinde birleşmişti. Duvarlar yıkılıyor, demir perdeler parçalanıyor ve ıssız topraklardan geçen sınır hattı siliniyordu. Yemen'de bir iyimserlik dönemindeydik. Doğrusu, 1994'teki ayrılma girişiminin yol açtığı kısa süreli savaşta güneyin sabık rejimi, San'a'da yaşayan bizlere Saddam Hüseyin'in üç yıl önce İsrail'e yolladıklarına neredeyse yakın sayıda Skud füzesi fırlattı; kuzeydeki yöneticilerimizin buna misilleme olarak Aden üzerine saldırdığı dağınık sakallı bir İslamcı guruhu bu arada Arabistan'daki tek bira fabrikasını yerle bir etti. Ama birleşik Yemen ayakta kaldı. Geçmiş artık geçmişte kalmış gibiydi.

Söz konusu ilk kitabım, geçmişinden kalan birçok şeye, bin yıllık kültürel birliğine sarılmış bir ülkeye saygı nişanesiydi. Satırlar arasında siyasal birliğine yeniden kavuşmasına saygıyı da içermekteydi. Yemen İslam öncesi dönemde, ayrıca kısa sürelerle olmak üzere 14. ve 17. yüzyıllarda birleşik bir devlet olarak var olmuştu. Tıpkı benim gibi, birçok Yemenlinin gözünde o birlik bir bakıma doğru ve uygundu, doğal bir şeydi ve hâlâ da öyledir. En azından 14. yüzyıla kadar inen eski bir tarihten beri doğru gibiydi: "Yemen tek hükümdar altında birleşirse," diye yazmıştı Mısır'daki bir gözlemci, "önemi artacak ve mümtaz ülkeler arasındaki konumu güçlenecektir."¹

Aslına bakılırsa, bilinen tarihinin onda dokuzunun fazlasında, Yemen birleşik değildi ve bundan çok uzaktı. Bu satırları yazdığım sırada tekrar

1 İbn Fadlullah Ömerî'den aktaran Tim Mackintosh-Smith, Giriş, Searight ve Taylor, s. 12.

parçalanacak gibi görünüyor. Görünüşe bakılırsa, Irak ve Libya da öyle; Suriye kaba kuvvetle ucu ucuna bir arada kalabilir; Mısır'ın bütünlüğü sağlam görünse de, toplumu derin bölünmeler içinde. Bu beş ülke Arapça konuşulan dünyadaki nüfusun yarısını barındırıyor. Birleşmiş Milletler'in yakın dönemdeki bir raporuna göre, bu "dünya" insanlığın yüzde 5'ine evsahipliği yaparken, yeryüzündeki mültecilerin yüzde 58'ine ve "çatışmaya bağlı ölümler" in yüzde 68'ine kaynaklık ediyor...² Bazen insan Arapları tek şeyin birleştirdiği ve bunun da bir türlü geçinememek olduğu izlenimine kapılıyor. Bu bölünmüşlüğü'nün sebebi ne? Kendine zarar verme niçin böylesine olağanüstü düzeyde?

Kestirme ama kullanışlı bir ifadeyle, Batılılar bunu "demokrasinin ve ona özgü kurumların yokluğu"na bağlayacaklardır. Bunda bir doğruluk payı olabilir; ama yakın dönemde güya demokrasiyi benimsetmeye yönelik dış müdahaleler sadece kargaşayı artırmış gibi görünüyor. Üstelik sahiden serbest ve adil seçimler *yapılınca*, genelde İslamcılar kazanıyor; seçimler bir askeri darbeye iptal ediliyor ve Batıcılar garip biçimde sessiz kalıyor. Görüldüğü kadarıyla, söz ve para birbirini tutmuyor.

Yine kestirme bir ifadeyle, İslamcılar bölünmüşlüğü "İslam'ın birleşemeyişi"ne bağlayacaklardır. Ama o birliğin kendisi neredeyse İslam'ın başından beri bir seraptır. Müslüman toplumu içinde otorite ve meşruiyet kavgaları İslam döneminin kırkıncı yılından itibaren sözlerle ve öbür silahlarla yürütülmüştür.

Günümüzde küçük bir kesim olarak kalmış Arap milliyetçileri (hâlâ birkaç tane kalmıştır) "emperyalizmin mirası"nı sorumlu tutacaklardır. Ama emperyalizm sonrası çağda birliğe dönük hemen her girişim genellikle Araplar arası kuşkulardan ve ağır dalaşlarından dolayı başarısızlığa uğramıştır. Bir Arap yorumcu 1948 Arap-İsrail Savaşı üzerine bir analizde, "Kendi içlerinde kof ve çürük bir şey olmasaydı, Araplar Filistin kavgasını kazanırlardı," diye yazacaktı.³ O "bir şey" karşılıklı güvensizlik, güceniklik ve korkuydu. Deve kininden doğan bu çürüklük Arap tarihi boyunca defalarca fokurdamış bir şeydir.

Elbette, bölünmüşlük hiç de Araplara münhasır değildir. Ta modern çağın başlarına kadar Avrupa haritasının büyük bir bölümü devletçiklerden oluşmuş bir arnavutkaldırımı görünümündeydi. Almanya'nın 1990'da Sovyetler Birliği'ni parçalayan aksi yöndeki bir süreç çerçevesinde yeniden birleşmesi, sadece iki ömürlük bir geçmişi olan bir birliğe dönüştü. O ömürler sırasında, Avrupa kıtası Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının yıkılışına ve Britanya İmparatorluğu'nun daha yumuşak eriyişine yol açmanın

2 UNDP Arab Human Development Report 2016, aktaran Guardian, 2 Ocak 2017.

3 Atiyah, s. 185.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yanı sıra, (uyumun o bildik kaleleri) Birleşmiş Milletler ile Avrupa Birliği'ni doğuran savaşların deprem merkezi olmuştur. Bütün dünya eski istikrarlı bileşiklerin sürekli çözüldüğü ve yenilerinin oluştuğu bir potadır. Böyle bir değişim olmasa, tarih olmazdı. Birlik ve bölünme aynı sürecin unsurlarıdır. Kitabımın başındaki ilk özdeyişin Lane'in *Arabic-English Lexicon* kitabındaki şu tanım olması bundandır:

Şaab: [...] Topluluk ya da birlik; aynı zamanda ayrılık, bölünme ya da ihtilaf [...]
Bir millet, kavim, ırk ya da insan sülalesi [...]⁴

(Terim açısından görünüşteki bu çelişkinin nasıl işlediğini gördüğümüzde, durum biraz daha berraklaşır: *Şaab* bir “halk”ın ve bütün bu diğer şeylerin yanı sıra, kafatasındaki kemiklerin hem birleştiği hem ayrıldığı ek yeri anlamına gelir; kemikler dahi bilinen anlamının dışında “kabile” olarak anılır... “Kavimler” ve “kabileler” barındıran insan kafası sanki bizzat insanın Arapça bir anatomisini sunuyor gibidir.)

Yine de Araplar her zaman özel bir durum gibi görünür. Bizler gibi, onlar da kendilerini genellikle ayrı ve açıkça tanımlanabilir bir insan kitlesiymişçesine “şu” Araplar diye anmazlar mı? Durum böyleyse, o zaman onlar kimdir? Bölünmeye özellikle yatkın, böylesine tepkici görünmeleri nedendir? En azından bir Arap Birliği'nin ve hatta bir Birleşik Arap Devletleri'nin olması gerekmez miydi? Sahi, çoğu tarih kitabında unutulmuş bir Birleşik Arap Devletleri (BAD) vardı, değil mi? Pan-Arapçılığın kısa süreli parlak döneminde Mısır ile Suriye'nin bir siyasal birliği olarak kurulmuş Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne (BAC) o zamanki Kuzey Yemen Emirliği'nin katılmasıyla ortaya çıkan bir konfederasyondur bu. BAD ve BAC 1958'den 1961'e kadar tamı tamına 44 ay sürdü.

Siyasal birliği bizatihi iyi bir şey saymayı gerektirecek bir sebep yoktur. Ama en azından genel anlamdaki bir birliğin (uyum, çatışmasızlık, barış içinde bir arada yaşama ve işbirliği) insan toplumu için parçalanmadan ve şiddetli çekişmeden daha iyi olduğunun savunulabileceği kanısındayım. Çok fazla insanı ve çok az kaynağı barındıran küçük bir gezegende, özellikle Suriye, Mısır ve Yemen gibi kalabalık ülkelerde, bel bağlanacak tek umut bu gibi görünüyor.

Tabii, birbirimizi öldürmediğimiz ve her şeyi yeniden başlatmadığımız sürece.

4 Lane, *Arabic-English Lexicon*, s. 114. Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Arap tarihi kitapları genelde İslam'la başlatılır; daha önce yaşananlara olsa olsa önsöz niteliğinde bir selam çakılır. İslam elbette tarihteki büyük bir dönemeç için birleşmiş ve tanımlanabilir bir insan kitlesi sunar. Ama bu gerçek değil, görünüşte bir birlikti. Geleneksel anlatımlara göre, Arabistan kabileleri “heyetler yılı” 630-631’de, Peygamber Muhammed’i ziyaret eden kabile temsilcilerinin ona ve kurduğu devlete bağlılıklarını bildirmeleriyle bir araya geldiler. Muhammed’in ölümünü izleyen iki yıl içinde, o kabilelerin çoğu eski bağımsız yapıları ve dalaşlarına döndüler. İlk başta çatlaklar onarıldı ve Arapların Arabistan dışına çıkmalarını sağlayan muazzam fetihler mucizevi, daha doğrusu Allah vergisi gibi görünen bir takım ruhu sağladı. Ama temelde yatan kabile ayrılıkları asla giderilemedi. Üç yüz yıl geçmeden birleşik Arap hâkimiyeti özenli bir sevgiyle anılan bir hatıraya dönüştü ve sonraki bin küsur yıl boyunca Araplar, birkaç istisna dışında, kendi içlerinde bölündüler ve Türkler, İranlılar, Berberiler, Avrupalılar ve başkaları tarafından yönetildiler. Kurdukları imparatorluk budanmıştı; bunun acısı zamanla dinse dahi, hatırası hayali uzuv gibi sürecekti.

Bunun tarihyazım açısından doğurduğu sonuç, Arapların günümüz yazarlarınca yazılmış siyasal tarihlerinin MS 900 dolaylarına ulaşınca, hemen her zaman Arap kültürü tarihlerine, ardından (bizzat Arapların tablodan neredeyse büsbütün çıkmasıyla) başka halkların imparatorluklarına ilişkin tarihlere dönüşmeleridir. Sorun kısmen “Arap” kelimesinin kendisinden kaynaklanır. Her isim gibi, bu kelime de belirttiği şeyle tıpatıp aynı olmak yerine, ona kondurulmuş bir yaftadır. Yaftalar yararlıdır ama kafa karıştırıcıdır. Çok sayıda farklılığı örtüp çatlakları bir arada tutabilirler; yalan şeyler söyleyebilirler. Bir yafta zamanla solup silikleşirken, asıl anlamı (tabii varsa) unutulur. İşin gerçeği, hepimiz coğrafi, genetik, dilsel vb. birçok yaftayla kaplı eski tarz seyahat sandıklarını severiz (sözgelimi ben Britanyalı/İngiliz/İskoç/Anglosakson/Kelt/Avrupalı/Hint-Avrupalı/Yemenli/Arabistanlı/Arap(ça konuşan)... biriyim); insanlığın çok az kesimi Araplar olarak bilinen çok gezgin halk kadar yaftalarla donanmıştır. Ama sonuçta çoğumuz sadece bir yaftaya yapışıp ona bağlı kalırız, tıpkı onun bize yapışması gibi. Yafta ne kadar geniş olursa, yapışması o ölçüde zorlaşır.

“Arap” çok geniş, (neredeyse 3.000 yıllık geçmişiyle) çok yapışkan olmasına karşın çok da kaygan bir yaftadır. Farklı dönemlerde farklı insanlar için farklı şeyler ifade etmiştir. Anlamı o kadar sıkça şekil değiştirmiş, yitmiş ve dirilmiştir ki, Araplardan “tek” bir halkmış gibi söz etmek yanıltıcıdır ve elinizdeki kitapta aynı yola gidilmemesi bundandır. Böyle bir yaklaşım Proteos’u bağlamaya çalışmak olur. Söylenebilecek tek şey, bilinen tarihin büyük bölümünde kelimenin genelde yerleşik toplum sınırlarının ötesinde yaşayan kabile toplulukları anlamına geldiğidir. İslam öncesindeki uzun dö-

nem boyunca Araplar muhtemelen buydu; MS 2. binyılın büyük bölümünde bu oldukları kesindir. Her iki dönemde adlarını “tam” bir halk değil, italik harflerle cins isim olarak, yani “Araplar” değil, ‘*arab* olarak yazmak için sağlam sebep vardır. Şaşırtıcı olan nokta sayısal bakımdan önemsiz ve çeperde olan o gezgin halkın (başşehir sahibi olmak şöyle dursun, ismi büyük harfle başlamayan halkın) bir kimlik açısından böylesine kilit rol oynamasıdır. MÖ 5. yüzyıldaki Yunan şehir devletlerinden emperyal Çin’e ve yakın dönemdeki sömürgeci Avrupa’ya kadar, toplumlar kendilerini göçebe, “vahşi”, “barbar” halklardan farklı olma temelinde tanımlayıp yalınlaştırmışlardır. Araplar ise sadece isimlerini değil, tek tutarlı belirleyici özellikleri olan dillerini göçebelik ve başboşluk timsali kabilevi ‘*arab* unsurundan almışlardır.

Bugün Araplar diye bildiğimiz halk bir etnik bileşimdir. İki ana kurucu unsur, yani göçebe ya da yarı göçebe ‘*arab* kabileleri ve yerleşik Güney Arabistan kavimleri tarihöncesi çağda Arabistan’ın kuzeyine düşen Bereketli Hilal’de ortaya çıkmış olabilirler; dillerinin kökeni aynı eski “Samî” ailesidir. Ama zaman içinde dillerinin yanı sıra yaşam tarzları da ayrılıp bölündü: Güney Arabistanlılar (Arabistan’ın güney kesimine önceden yerleşmiş ve iç içe geçip karıştıkları daha eski yerli kavimlerden pekâlâ almış olabilecekleri) sulama sistemlerine ve tarıma dayalı yerleşik toplumlar geliştirdiler; ‘*arab* kabileleri ise kuyular, yağmurlar ve akınların yön verdiği gezilerle çoban göçebeliği meşgale edindiler. Karşılıklı ticari ve siyasal çıkarlar bu iki kurucu unsurun İslam’dan önceki yüzyıllarda bir araya gelmelerinin yolunu açtı. İslam döneminin başlarında, imparatorluk kurma sürecindeki ortak tecrübe söz konusu bileşimi bir süre daha insicamlı kılarken, Arap Yarımadası’nın ötesinden gelen halkların özümsemesiyle daha karmaşık hale de getirdi. Bu uzun süreç boyunca, ‘*arab* kabileleri daha geniş anlamıyla Arapların parçası, hatta özündeki unsurdur; sayıca çok küçük yer tutmalarına karşın, hâlâ öyledir. Ama bizzat varlıkları Arap tarihini her zaman çetrefilli kıldı. Zira bileşimin yerleşik ve göçebe unsurları arasındaki gerginlikler, müthiş güçlü yanların yanı sıra vahim istikrarsızlıklar da yaratmış durumdadır. Bu güçlü ve zayıf yanları sonraki bölümlerde inceleyeceğiz.

Bileşimi derleyip bir arada tutmuş olan güç en başta dildir. Gündelik konuşma dili değil, kabile falcıları ile şairlerinin sözleri temelinde gelişen zengin, garip, incelikli, tatlı bir uyku verici, büyülu biçimde inandırıcı, çıldırtıcı ölçüde zor “yüksek” Arapça öteden beri, belki de her zaman daha geniş bir Arap kimliğinin katalizörü olmuştur. Ortak dil her etnik kimlik için önemlidir. İlahi kaynaklı Babil uyuşmazlığını, insanları bir araya gelmekten alıkoyan yanlış anlama uğultusunu tersine çevirmeye dönük bir girişimdir. Araplar açısından sadece bir etnik belirteç değil, ayırıcı etnik özellik işlevini görmüştür. Daha MS-9. yüzyılda eski sayılan bir darbümesel “Bilgelik gökyü-

zünden yeryüzüne insanların üç organıyla indi: Yunanların beyni, Çinlilerin eli ve Arapların dili,” diye belirtir.⁵

Bu sebeple tarih çoğu kez eylem adamlarının bir silsilesi olarak görülürken, Arap tarihi aynı ölçüde ve belki de daha fazlasıyla şair, vaiz, hatip, yazar gibi söz adamlarının (ve bazen söz kadınlarının) bir silsilesidir; bunların başında da ilk Arapça kitap Kur'an'ın yazarı (ya da Müslüman bakışıyla aktarıcısı) gelir. Onlar ve kullandıkları kelimeler bu kitapta öne çıkacaktır. Kimliği oluşturan, birliği sağlamlaştıran ve tarihin ilerleyişini zorlayan onlardır. Dolayısıyla zaman zaman bir ya da iki sayfa boyunca, dilin ilerlemeyi tahrik edişini ve bazen de köstekleyişini değerlendireceğiz. İlerleme ve gerileme sürüyor. Yakın dönemdeki olaylar, özellikle “Arap Baharı” ve sonrasındaki karmakarışık durum kelimelerin (sloganlar, teraneler, propaganda, kasıtlı ve kasıtsız eksik ve yanlış bilgilendirme, eski cezbedici beyaz ve kara büyü) Arap dünyasının gidişatını hâlâ nasıl şekillendirdiğini göstermiştir.

Daha doğrusu Arapça dünyası, yani Arapça konuşulan ülkeler. Dil hâlâ bu dünyanın belirleyici ve ayırıcı özelliğidir; “Araplar” aslında Arapça konuşanlardır. Cebelitarık Boğazı'ndan Hürmüz Boğazı'na kadar herkesi “Arap” olarak nitelendirmek, bütün Kuzey Amerikalı, Güney Afrikalı, Avustralyalı, İrlandalı ve Britanyalı insanları kökenlerine bakmaksızın “İngiliz” (ve hatta dili çoktan düşüşe geçmiş bir imparatorluğun kıyı yosununa dönüşecek başka bir gezgin klan topluluğunun adıyla “Angıl”) olarak nitelendirmeye benzer.

Dolayısıyla Arapları (her şeye rağmen) birlik serabını kovalamaya yönelten ortak kimliğin köklerini araştırmak için, dillerine kulak vermeliyiz. Ayrıca İslam'ın ötesindeki geçmişe gitmeliyiz. İslam öncesi geçmişin daha az bilindiği ve çok daha az bilinebilir olduğu kesindir. Ama yazılı tarih açısından, İslam'ın Arabistan'dan can alıcı püskürüşünden beri geçen zaman kadar uzundur. Araplara ilişkin bilinen ilk kadim yazıtın MÖ 853'den kaldığı⁶ ve bu kitabın ilk taslağını MS 2017'de yazdığım düşünüldüğünde, geleneğe göre çocuk Muhammed'in ilk kez peygamber olarak tanındığı tarih olan MS 582 ikisinin tam orta noktasıdır.

İslam öylesine bir çakımla başladı ki, genelde bizi daha öncesine karşı körleştirdi. Aynı şekilde, bu çakım güçlü ısıltısını sonraki bütün tarihe vurarak, birçok şeyi gölgede bıraktı. Bütün tarihsel tabloya, üç boyutlu bir görüntü veren daha eşit dağılmış bir ışık altında bakmamız gerekir; bu bize İslam'ın sıfır yılından beri olup bitenlerin ancak süre bakımından

5 Câhiz'den aktaran İbn Hallikân III, s. 163.

6 Hoyland, s. 59.

o kadar geriye giden bir panoramanın yarısı olarak görüleceği derin bir bakışı sağlar.

İslam'la birlikte ortaya çıkan ve birleşik bir Arap anlatısının da o zaman başladığı izlenimini doğuran şey Arapça bilgilendirme teknolojisi, bir başka deyişle dili kullanıp denetlemenin ve böylece kimliği şekillendirmenin yeni yollarıydı. İslam'dan önce edebiyat, kültür, tarih, kimlik büyük ölçüde sözlüydü. İslam'dan itibaren yeni teknolojiler Arap tarihindeki önemli gelişmelerin çoğuna temel oluşturdu. Süreç içinde karşımıza çıktıkça, bunlara daha yakından bakacağız; şimdilik bir özet, hikâyemiz açısından ne kadar önemli olduklarına dair bir fikir verecektir. 7. yüzyıl başlarında ilk ve gecikmeli Arapça kitap Kur'an ortaya çıktı. Üç bin yıllık zaman ölçeğimiz çerçevesinde bir gecede denilebilecek kadar kısa bir sürede, bir dili ve onu kullanan çeşitli halkları okunabilir, görünür hale getirdi. Kendilerine ait sayfada siyah-beyaz olarak yer almalarını bir anda sağladı. Zaten bir geçmişe sahipken, onlara geniş bir imparatorluk kazandıracak bir enerjiyle mevcut tarih sahnesine çıktılar.

Yaklaşık 700'de imparatorluk idaresinde geçmişten miras kalan Yunan-Canın ve İran dillerinin yerine Arapçayı geçirme yönündeki ani bir karar da bütün imparatorluğu ve barındırdığı halkları dil bakımından şaşırtıcı hızla Araplaştırdı: Arapça yeni Latince haline geldi. 8. yüzyıl sonlarında Arap kâğıt yapımı parşömen çağına çakılıp kalmış bir Avrupa'nın çok önüne geçmeyi sağladı ve Arapça sözler ile fikirlerde bir taşkın önünü açtı. Yedi yüzyıl sonra Avrupa matbaacılıkla kendi atılımını yaptı; bitişik Arap yazısı hurufatla hiç de kolay bağdaşmadı ve dizgili Arapçaya kendi yurdunda uzun süre İtalya'da konserve spagettiye ne gözle bakılırsa o gözle bakıldı. Nihayet 19. yüzyılda Arapça matbaalar yavaş yavaş devreye girerken, *Nahda* (uyanış) olarak anılan bir Arap Rönesansı da başladı. Yüz yıl kadar sonra yeni ve heyecan verici bir pan-Arap milliyetçiliği sınır tanımayan transistörlü radyoyla yayıldı. Bir kuşak sonra Arapça dizgi makineleri nihayet bitişik yazı belasının panzehrini kelime işlemde buldu; aynı dönemde uydu televizyonunun sahneye çıkmasıyla sözler daha öteye daha hızlı uçar hale geldi. Son olarak, 21. yüzyıl başlarının sosyal medyası eski retorikleri sarsmaya ve alternatif hakikatleri yaymaya başladı, ta ki gericiler de Facebook'a girinceye kadar. Şimdi dijital dinazorlar medyaya ve akıllara hükmetmek için ellerinden geleni yapıyorlar.

Gelgelelim, tarihin İslam öncesi yarısının da kendi sosyal medyası, bas-kın sesleri vardı; sözler o zaman da uçardı. Çoğu rüzgâra kapılıp gitse de bazıları taşlara, hafızalara işlendi; onlara hâlâ kulak verebiliriz ve vermeye çalışmalıyız.

Arap tarihine ortadan, yani İslam'la başlayan seçkin tarihçilerden biri Albert Hourani'dir.⁷ Ele aldığı konuya okuru 14. yüzyılın büyük Arap tarihçisi İbn Haldun'un bir portresiyle çeker. İbn Haldun yıllarca entrikaların ve çatışan hiziplerin ortasında yaşadıkten sonra, Cezayir'in kırsal kesimindeki tahkimli bir köye çekilmiş ve yoğun bir fikri inziva dönemine girmişti. Etrafında olup bitenleri dikkatle inceledi ve kendi ifadesiyle "bir yayığa dolan kaymak gibi kafasına akan sözler ve fikirler"⁸ (ne şanslı adam!) sayesinde, hanedanların yükselişine ve çöküşüne ilişkin bir model ortaya koydu. Kısaca belirtmek gerekirse, bu model göçebe bir kabilenin (kelime anlamı "bağlanmışlık" gibi bir şey olmakla birlikte çoğu kez "grup dayanışması" olarak çevrilen) *asabiyyet* yoluyla nasıl birleşebileceğini ve böylece askeri güç kazanabileceğini açıklar. Kabile yerleşik bir devletin yönetimini zorla ele geçirir ve liderleri yeni bir hanedan haline gelir; bir zamanlar çeperde ve başıboş olan yapı, merkezi ve yerleşik konum kazanır. Ancak zamanla (genellikle üç kuşak içinde) hanedanın enerjisi rahat yaşam yüzünden tükenir ve hanedan eski göçebe canlılığını koruyan yeni bir kabileye geçer. (Lancashire'da paralel türden bir sınıf atlama için söylendiğı gibi, "Takunyadan takunyaya üç kuşaklık yol vardır.")

Hourani bir akademisyendi, Oxford'a bağılı St. Antony's College ortamında yazan bir kütüphane adamıydı. Akademik gözüyle, İbn Haldun'u bir çağı ve kültürü temsil eden bir figür olarak gördü. Yemen'deki kule-evimde her iki yazarı yeniden okurken, bir kavrayışa vardım: Tanık olduğum üçüncü büyük çatışmanın civcivli ortamında bütün gün havanlar ve füzeler yüzünden uyanık kalırken ve sloganların, nutukların ve lirik değıl, siyasal şiirlerin bombardımanına uğrarken, benim San'a'da oturduğum gibi, Cezayir'de dünyadan kopuk tabyasında oturan İbn Haldun'u dost bir gözlemci olarak gördüm. İkimiz de etrafımızda bir dizi kabile ve hanedan savaşlar, anlaşmalar, tertipler ve yeni savaşlar içindeyken, doğrudan tanıklıkla tarih felsefemizi oluşturuyorduk. İbn Haldun'u bir edebi araç olarak kullanan Hourani'den farklı olarak, kendimi istemeden onun kişiliğine bürünür halde bulmaktayım. Bir başka deyişle, tarihi yerinde yaşamaktayım. Tortuları hemen aşağımda yatıyor; çünkü küçük kulem Saba'nın (Sebe, Şeba) büyük şehirlerinden biri olan İslam öncesi San'a'nın yanı sıra Abbasi valilik sarayının ve kim bilir başka nelerin kalıntılarından oluşmuş bir harabe yığınının ucunda duruyor. Yerinde ve gerçek zamanlı: Tarihin hammaddeleri orada, pencereimin dışında. (Az önce bir grup küçük çocuk "Kahrolsun Amerika!" diye bağırarak geçti. Onlara davul ve maytap tak takları eşlik ediyor, peşlerinden yeni bir şehidin konulduğu ve eller üstünde taşınan kırmızı bir sanduka geliyor. Sanduka insanın içini yakacak kadar küçük.)

7 Albert Hourani, s. xiii.

8 İbn Haldun, *Muqaddimatı*, çeviren Arapça İbn Haldun, Rihle, 266

Şu günlerde hammaddeler çoğunlukla çelik ve kurşundan gibi. Bir süre önce arabamla giderken, boşalmış bir aküyle ve yardımsever ama takviye kablosu olmayan motosikletli bir ahbapla yolda kalınca, ikimizin kafasından aynı anda geçen düşünceyle, iki kabile adamını durdurduk. Kalaşnikov saldırı tüfeklerini ödünç aldık ve bataryaları birbirine bağlamak için kullandık. Araba çalışmaya başladı. Bağlantı yetti! Tüfekleri geri verirken, “Demek, olumlu yararları varmış,” dedim neşeyle. “Onların yararı öldürmektir,” karşılığını verdi adamlardan biri.

Ne söylenebilir ki? İlk kitabımda kendimi Yemen’de hem ziyafetteki konuk, hem duvardaki sinek gibi hissettiğimi yazmıştım. Şimdilerde kendimi daha çok ziyafetteki iskelet ve çorbadaki sinek gibi hissediyorum. Ama insan bunu hafife almak zorunda. Yaşadığım ve sevdiğim ülkenin parçalandığını görmek, eski ve candan bir dostun aklını kaçırışını ve yavaş yavaş taammüden intihar edişini seyretmeye benziyor.

Bence İbn Haldun’un modeli, zarif paradigması hâlâ geçerli. Ama buna, işleyişini daha berrak kılacak ve üç bin küsur yıllık kayıtlı Arap tarihine daha açık seçik uygulanmasını sağlayacak kapsamlı bir ayar verilebileceği kanısındayım. En önemli unsur hâlâ asabiyet, yani kısa süreli bir birliği harekete geçiren o kolektif potansiyel enerjidir:

Asabiyet zaman içinde [...] başarılı bir akın, fetih ya da (gerekli değişikliklerle) darbe için momentumu biriktirir; [...] akın/fetih/darbenin ve böylece kaynaklar (develer, vergiler, petrol ve doğalgaz) üzerinde kurulan tekelin bir sonucu olarak topluluk zenginleşir; [...] kaynakların büyüyen topluluğa yetmemesi ve/veya yöneticilerin servet paylaşımı kavgasına tutuşması yüzünden [...] birlik parçalanır. Zamanla yeni asabiyet oluşur ve süreç kendini tekrarlar.

Bence İbn Haldun “göçebe”leri değişimin kaynağı olarak görmekte de haklıydı ve (garip görünse bile) bunun bir anlamda hâlâ geçerli olduğu kanısındayım, hem de fiilen göçebelikle geçinen Arapların artık sayıca son derece az olmalarına karşın. İbn Haldun’un insan toplumuna ilişkin iki temel sistemi hâlâ yerinde duruyor:

Hadari (“yerleşik”) siyasal toplum, çoğu kez bir yerleşkede, bir şehirde (Latince *civitas*, Yunanca *polis*) birlikte yaşayan insanlar anlamında “medeniyet” olarak çevrilen ilişkili *hadare* kelimesinin belirlediği (nispeten) statik bir sistemdir.

Bedevi (“göçebe”) apolitik toplum, insanların medeni yönetim yapısının ötesinde yaşadığı ve temel “kurum”un *gazve* ya da akın (fetih ya da darbe) olduğu dinamik bir sistemdir.

Anlatmak istediğim şey, günümüzde gerçek Bedevilerin tükenmeye yüz tutmuş bir soy olmasına karşın, Arap oyununda davranışları ikinci “bedevi” sistemle tam uyuşan epeyce önemli aktörün hâlâ bulunduğuudur. Bu kitabın adındaki altbaşlığa kaynaklık eden meşhur bir Kur’an ayetinde de yerleşik “kavimler” ve göçebe “kabileler” üzerine kurulu iki sisteme değinilir:

Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.⁹

Bu ikilik kayıtlı Arap tarihinin başlangıcından beri vardır ve bir karşıtlık sorununa her zaman yol açmamıştır. Araplara MÖ 853’teki ilk değinme Asur devletinin büyük deve sürülerine sahip Cündüb (“Çekirge”) adında belli bir Arap kabile reisini nakliyat için tutmasıyla ilgilidir; yerleşik ve bedevi toplumlara karşılıklı yarar sağlayan bir ilişkiydi bu. Arap tarihinin orta noktasına geçildiğinde, Peygamber Muhammed’in başarısını kısmen ilk İslam devletini kurarken, yerleşik ve bedevi sistemlere özgü unsurları bir araya getirmesine borçlu olduğu görülür. Yakın dönemde 2011’in demokratik halk devrimlerinin neredeyse tam başarısızlığa uğraması “bedevi” sistemin yerleşik sisteme üstün gelişile bağlantılıdır. Örneğin, pencereimin dışında gördüğüm Yemen, 2014 yazına kadar Arap Baharı’nın, yerleşik bir sivil toplum kurma özleminin bir başarı hikâyesi sayılmaktaydı. O zamandan beri (bin yıl hüküm sürmüş eski bir hizbin dirilişle) ülkenin kuzey kesimi silahlı bir baskın sonucunda ele geçirilmiş, iç savaş kızışmış ve (hepsi İbn Haldun’un herhalde “Bedevi” olarak sınıflandırmış olacağı hanedanlarca yönetilen) komşu devletler işin içine girmiş durumda. Az önce dediğim gibi, gerçek zamanlı tarih bu. Savaşlar tarihin en feci, iç savaşlar da savaşların en feci şeklidir. Bu tür savaş sadece sivil toplumun içinde değil, ona karşı yürütölür. İbn Haldun’un asıl failer konusunda hiç kuşkusu yoktu: “Bedevilerin başa geçtiği yerlerde medeniyet her zaman çökmüştür.”¹⁰

Şimdilerde deve sırtındaki gerçek göçebelerin devlet kurumlarını sarsması, demokratik başkaldırıları dağıtması ya da iç çatışmanın kıvılcımını tutuşturması söz konusu değil. Ama kilit göçebe kurumu *gazve*’nin (akın) hâlâ çok canlı olduğu açık gibi görünüyor. Kahire’de 2011’de Tahrir Meydanı protestocularını çil yavrusu gibi dağıtan deve sırtındaki rejim yanlılarının görüntüsünü böylesine güçlü kılan şey belki de budur. Başka yerlerde ağır makineli tüfekler monte edilmiş son model Toyota pikaplar yeterince güçlü.

“Akıncılık” elbette yüklü bir kelimedir; aşağılayıcı anlamıyla korsan, barbar, vahşi çağrışımını uyandırır. Ama zenginliği bazen daha hakkaniyetle

9 Kur’an, 49:13.

10 İbn Haldun, *Muqaddimah*, 139. PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yeniden dağıtmanın öteden beri kabul gören bir aracı olması açısından, aynı zamanda yerleşik bir kurumdur. Bunun için başvurulacak yollar bazı halkların etik sistemlerinde makbul sayılmayabilir; ama soğukkanlı bakıldığında rasyoneldir: Sende bir fazla, bende ise bir eksik var; o halde senin fazlanı alacağım. Farklı kültürlerin farklı rasyonelliklerinin olduğunu akılda tutmak önemlidir; Montaigne'den Marshall Sahlins'e kadar kültür yorumcularının açıkladığı üzere,¹¹ yamyamların bile kendi rasyonellikleri vardır. İnsanlar dünyanın her yanında esasen aynı olsalar da bu aynılığı farklı biçimlerde yaşarlar.

Arap tarihinin büyük bir bölümünde, “yerleşik” ve “bedevi” halklar ile kabilelere özgü iki rasyonellik görünüşte kalıcı ve çatışmanın yanı sıra kucaklaşma, sevgi ve nefreti içeren *yin* ve *yang* ikiliğiyle bir arada var olmuştur. Peki, hangi rasyonellik daha “Arap”? Bu soruda Arap kimliğinin büyük bir ikilemi vardır: Belirttiğim gibi, “Arap” terimi çoğu kez yerleşik toplumun dışında, sivil kurumların belirlediği sınırın ve siyasetin ötesinde yaşayan kabile toplulukları için kullanılmıştır. Dolayısıyla bir anlamda Araplar sivil topluma ne kadar uyarlarsa, “Arap” olmaktan o ölçüde uzaklaşırlar; değer ve inanç sistemlerinden bir şeyi yitirirler. Küreselleşmiş, şehirleşmiş bir “bulanan kimlikler” dünyasında Araplığın o kadim özelliğini yitirme, küresel bulanıklığın bir parçası haline gelme ihtimali sancılıdır.

Hikâyenin kavimleri ve kabileleri aşan bir yanı vardır. Geriye çekilip harita üstündeki ve zaman içindeki büyük tabloya bakıldığında, kısaca anlatılan birleşme ve parçalanma döngüsünün bir dizi imparatorluk (Asur, Roma, Pers, Bizans, Osmanlı, İngiliz, Amerikan) bağlamında hareket ettiği açıkça görülür. Dışleri olmakla birlikte, mutlaka yırtıcı olmayan bir döngüdür bu: Dışler kimi zaman (ileride daha geniş anlatılacak) iki Bereketli Hilal, Mısır ve İran gibi temas noktalarında emperyal çıkarlarla iç içe geçmiştir; kimi zaman da çatışmaya girmiştir. Her iki durumda da sürtüşme, ısınma, yangın vardır: Döngü Arap kimliklerini 3.000 yıl boyunca karıştıran, eriten ve yeniden kalıba döken hem yaratıcı hem yıkıcı bir ateş çarkıdır.

Bu kitap Arap hikâyesini anlatırken, görünüşte ebedi ve çoğu kez trajik birlik-parçalanma döngüsünü ve ayrıca ateşi besleyen, devrimleri körükleyen, kimlikleri değiştirme ve yeniden kümeleme tarihi boyunca Arapları her şeyden daha fazla belirleyen gücü, yani Arapçayı daha yakından inceleyecek. Dil bütün kilit tarihsel gelişmeleri, yazıya geçirilmiş Allah kelimelerinden kelime işlem ve yeni gerici rejimlerin beyin yıkama tekniklerine kadar bilgilendirme

11 Montaigne için bkz. Renoult, s. 52; Sahlins için bkz. *London Review of Books*, 9 Mayıs 2013, s. 29.

teknolojisi temelinde birbirine bağlayan şeydir. Liderliğe soyunan bütün Arapların sıkıca tutmaya çalıştıkları iptir. Hepsinin gayesi daima asabiyeti, o “bağlanmışlık” ya da ittifak halini, Arapçadaki ifadesiyle Arap halkları ve kabileleri arasında “söz birliği” (*cemû'l kelime*) yaratmak olmuştur.

Burada anlatılan Arapçanın değil, Arapların bir tarihidir. Ama ondan geçen dil ipini izlemek, bütün farklı anlamlarıyla “Arap olma”nın en derin damarını araştırmaktır. O ip şimdiye kadar Arapları bir arada tutmayı, onlara kimlik ve birlik kazandırmayı başarabilmiş tek bağdır; İslam'ın sağladığı birlik bile sonuçta kelimelere dayalıydı. Thomas Carlyle'in işaret ettiği üzere, modern Avrupalılar ve vârisleri için, gücün temelinde yatan şeyler barut, matbaa ve Protestanlıktır; Araplar ve vârisleri için ise kelimeler, kafiyeler ve belagat olmuştur.

Asıl sorun kelimelerin toparlayıcı oldukları kadar dağıtıcı olabilmeleridir. Gerek yaşadığım ülkede gerekse diğer birçok Arap ülkesinde şu anda olan şey budur ve birliğin bir serap olarak kalışı bundan kaynaklanır. Yaklaşık üç binyıllık bilinen Arap zaman ölçeğinde bütün bunların nasıl ortaya çıktığı elinizdeki kitabın konusudur.

Arap söz birliğine geçmeden önce benim bir son sözüm olacak. Halklara ve seslerine kulak vermenin yanı sıra, arada bir nesneleri inceleyeceğiz. Somut nesneler geçmişi kavramanın iyi bir yoludur; dönem ya da dönemler için birer mecaz, karmaşıklığı çözmek için birer kulp işlevini görebilirler. Bunlar kalıntılardan inşa edilmiş bir bina (sözgelimi putperest ve Hristiyan malzemelerinin kullanıldığı bir cami) kadar büyük olabileceği gibi, İngiltere'nin Midlands bölgesinde Kral Offa'nın bastırduğu bir Arap sikkesi kadar küçük de olabilir; bir yüzünde Allah'ın, diğer yüzünde Krişna'nın yer aldığı bir tılsım gibi muammayla ya da Soğuk Savaş döneminin bir ABD başkanınca yazıt işlenmiş bir Colt altıpatları gibi ironiyle yüklü olabilir. Jorge Luis Borges'in “Zahir” adlı eski bir Arap sikkesine yeni bir anlam uydurmasına¹² oldukça benzer: Farklı yerlerde ve çağlarda farklı şekillere bürünen, gözle görülür ve akıllarda kalır bir nesne.

Anlatılacak hikâye açısından daha edebi başka mecazlar da yararlıdır. Bunlardan biri ateş çarkıdır; her ikisi de “bir ateş çarkına bağlı” olan ilahi düzenin yıkıcısı İksion'un ve kendi ülkesinin trajik bölücüsü Kral Lear'in efsanevi ıstıraplarına gönderme tesadüfi değildir. Dahası, çarklar tarih kitapları için iyi araçlardır: Sürekli uzayan bir hatta (zaman) yol almakla birlikte,

hareketleri döngüseldir; sabit ve değişken olanı birleştirir. Ama Arap tarihi açısından akılda tutulacak tek imge bu değildir.

İlk kitabımda Yemen’de geçmişin hep günümüz olduğunu yazmıştım. O sırada İngiliz imparatorluk idarecisi ve Arabistan seyyahı Harold Ingrams’ın da Yemen’le ilgili kitabında, “Burası geçmişin her daim mevcut olduğu bir ülkedir,”¹³ diye yazdığının farkında değildim.

Saptamalarımızın arasına bir kuşak ve bir ya da iki devrim girmiş olsa da, ele aldığımız geçmiş hâlâ süren aynı geçmişti. Başka bir kuşağın ve birkaç devrimin daha araya girdiği günümüzde durum yine öyle. Üstelik kaçınılmayan şey sadece İngiliz gözlemcilerin bakışıyla Yemen geçmişti değildir. Suriyeli şair ve eleştirmen Adonis, kapsamlı *Stasis and Change*, (Durağanlık ve Değişim) kitabının başlarında Arap dünyasının genelinde “geçmiş hep günümüz kılma”¹⁴ eğiliminden söz eder. Zeki gözlemci Jan Morris’i Suudi Arabistan Krallığı’nı 1955’te, yani kurucu otokratının ölümünden sadece iki yıl sonra “bir antika otokrasi”¹⁵ olarak nitelendirmeye yönelten şey bu hep süren geçmişti.

Herhalde hepimiz göz kamaştırıcı bir malumu ilam etmekteyiz. Zamanla malum olan ise hep süren geçmişin aynı zamanda hem kapsama hem sınırlama anlamıyla geleceği de barındırdığıdır. Hep süren bir geçmişin olumlu etkileri olabilir, çünkü toplumların köklerine bağlı kalmalarını sağlar. Aynı ölçüde onları kısıtlayarak gelecekteki boğabilir. Bir kâbus, bir hortlak yükü haline gelebilir. Yakın ve bariz örnek Arap Baharı’nın, 2011’de başlayan ve genç bir kuşağın özlemlerini açığa vuran sallantılı devrimin hemen her yerde Arap geçmişinin gerici kuvvetlerince bastırılmış olmasıdır.

Bu bakımdan Arap tarihini araştırmak arada bir zaman ölçeğinin dışına çıkmayı, geriye olduğu kadar ileriye bakmayı getirir. Eliot’ın bildiği üzere, “şimdiki zaman ve geçmiş zaman”

Belki gelecek zaman içindedir,
Gelecek zaman da geçmiş zaman içinde.¹⁶

Bu karmaşıklık bütün tarihçilerin, ama belki de en çok Arapları konu alan tarihçilerin başına dert açar: Yıllar ve sayfalar sırayla dönerken, etki-tepki, sebep-sonuç çizgisini her zaman izlemez. Sebepler, etkenler, trajik kusurlar günün birinde kendiliğinden (o da belki) açığa çıkıncaya kadar yüzyıllar, hatta binyıllar boyunca saklı kalabilirler. Uç ama önemsiz bir örnek 20. yüzyıl

13 Harold Ingrams, *Yemen*, s. 36.

14 Adonis, *Sâbit I*, s. 19.

15 Morris, *Sultan*, s. 23.

16 T. S. Eliot, *Four Quartets* (Üçüncü Kitap), s. 1 - <https://rantey.org>

ortalarında bir köy şeyhinin Aden'deki İngiliz sömürge yetkililerinin eski bir kör kuyuyu açma masraflarını talep etmesiydi.¹⁷ Gerekçesi kuyunun MÖ 26'da bir Roma sefer kuvvetince doldurulması ve Romalılar ile İngilizlerin "Frenk" soyundan gelmesi, yani Avrupalı olmasıydı. Daha ciddi bir örnek Muhammed sonrası devlette iktidarın devri ve niteliğiyle ilgilidir: Sorun son 1.400 yılda aralıklarla ama kanlı biçimde kızışmıştır. Besbelli ki, zaman ölçeği boyunca düzenli yuvarlanan çark tek başına her zaman yeterli değildir. Tekrarlanan ama keyfi başka bir imgeye ihtiyacımız var.

Sıkça olduğu gibi, cevap şairlerdedir. Suriyeli şair Nizar Kabbânî hep süren Arap geçmişini şöyle görür:

Gece gündüz seni
yutan kum saati.¹⁸

O geçmiş kavanozun dibinde sonraki döndürülüşü bekleyen kumdur. Kabbânî tarihin sırf saat ya da değil, başlı başına ve çoğu kez habis bir aktör olduğunun bilincindeydi. Zamanı ölçmek yerine işaret etmek üzere öylece çakılı duran kum saati tekrar döndürülünce, tanelerin insan hayatları ya da ölümleri olduğu görülür; çünkü insanlar hem hareketli kum hem de onun kurbanlarıdır.

Taneleri sayabilirsiniz: Yaşamayı seçtiğim ülkede savaş yüzünden 6.660 sivil öldü; çatışmalarda birçoğu daha delikanlılık çağında en az 50.000 ölü verildi; beş yaşın altında belki 85.000 küçük çocuk savaşın eski müttefiki yoksulluk yüzünden sessizce yaşamını yitirdi. Bunlar elinizdeki kitabı yaymine teslim ettiğim 2018 sonu itibariyle Birleşmiş Milletler, Silahlı Çatışma Yer ve Olay Veri Projesi ile Çocukları Kurtaralım Vakfı'ndan elde edilmiş çarpıcı istatistiklerdir. Kum saatini döndürenler bunu bilselerdi ve hatta tahmin edebilselerdi, öyle bir şey yaparlarmıydı?

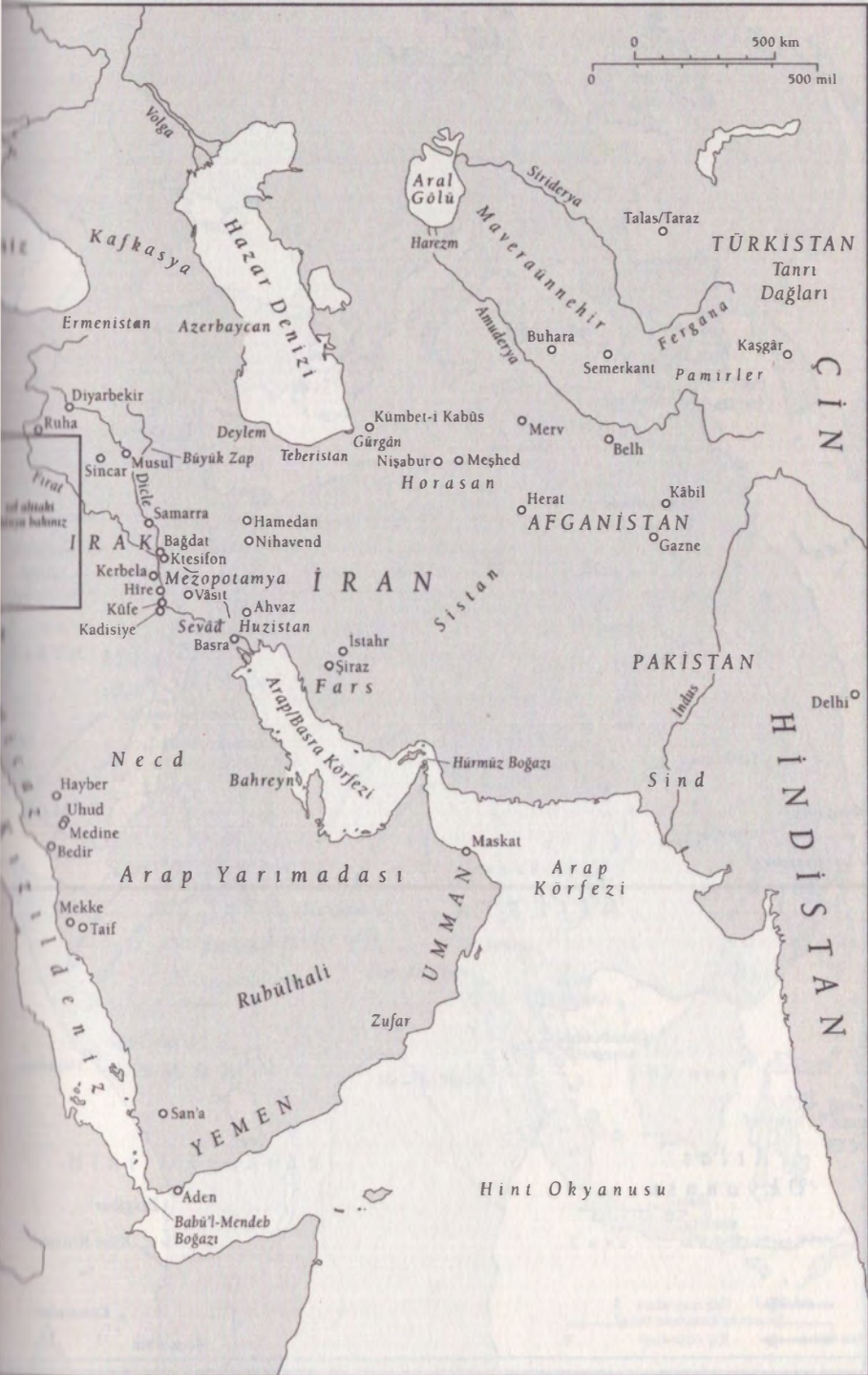
17 Harold Ingrams, *Yemen*, s. 36.

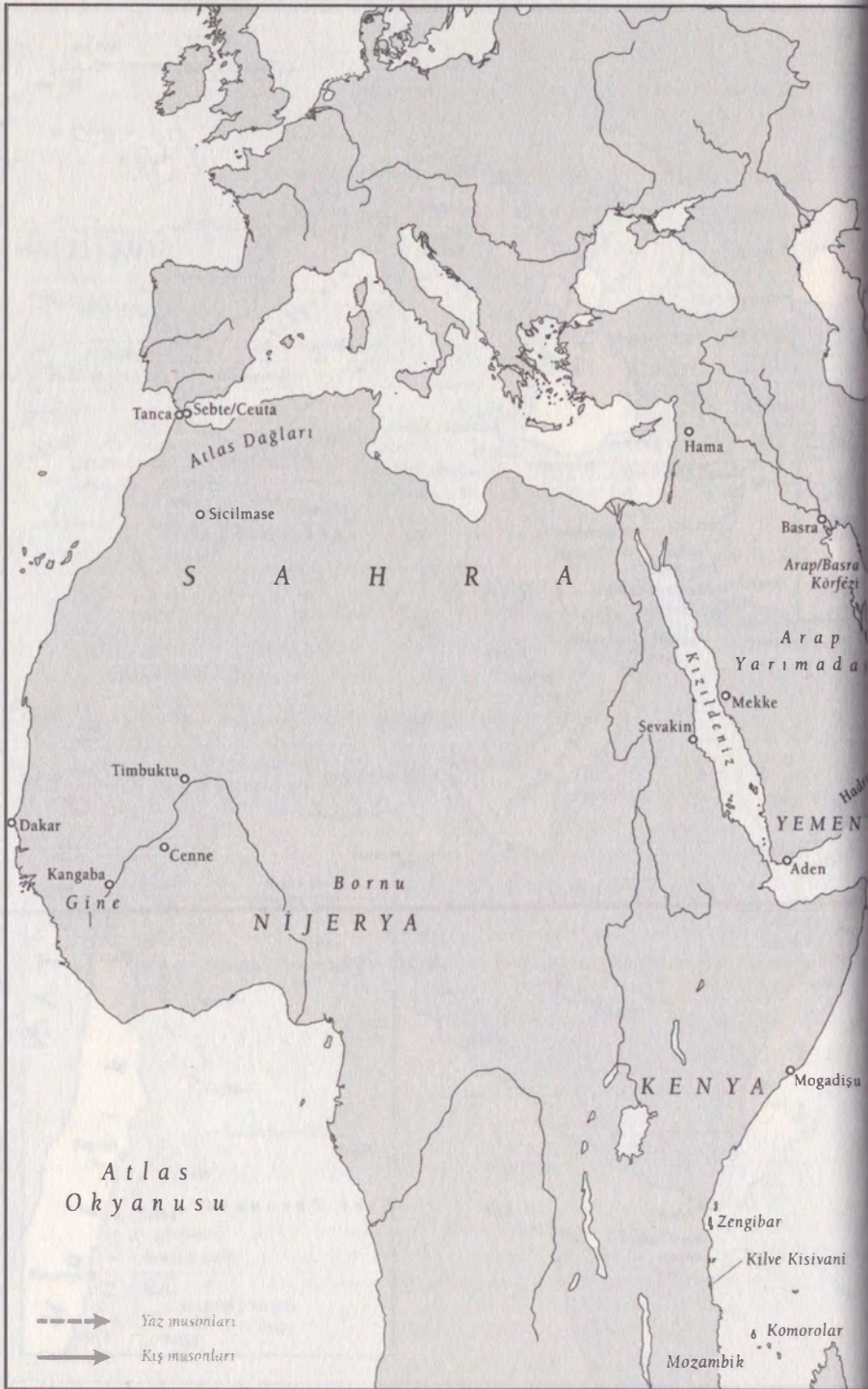
18 Kabbânî, s. 760.

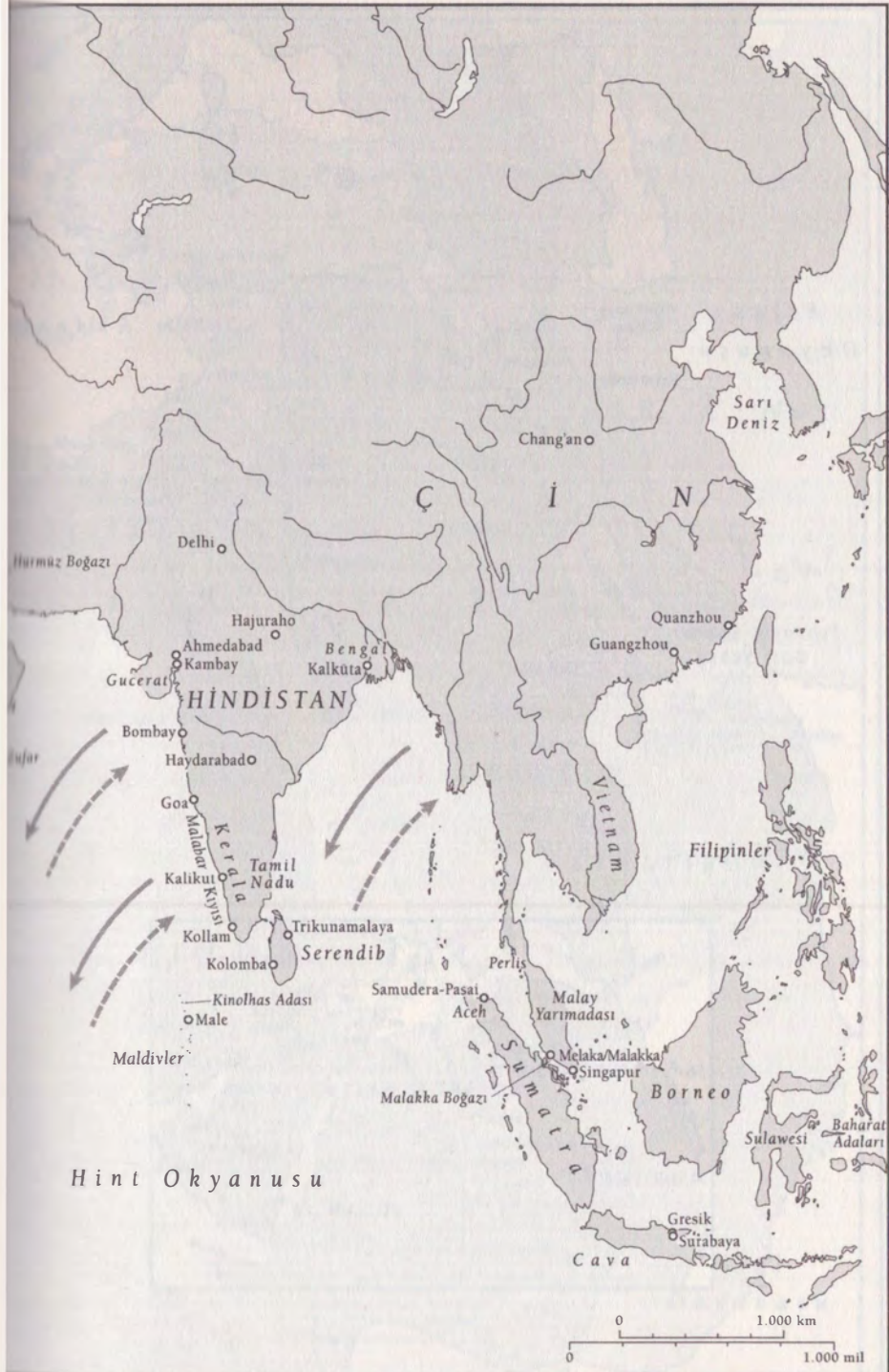
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

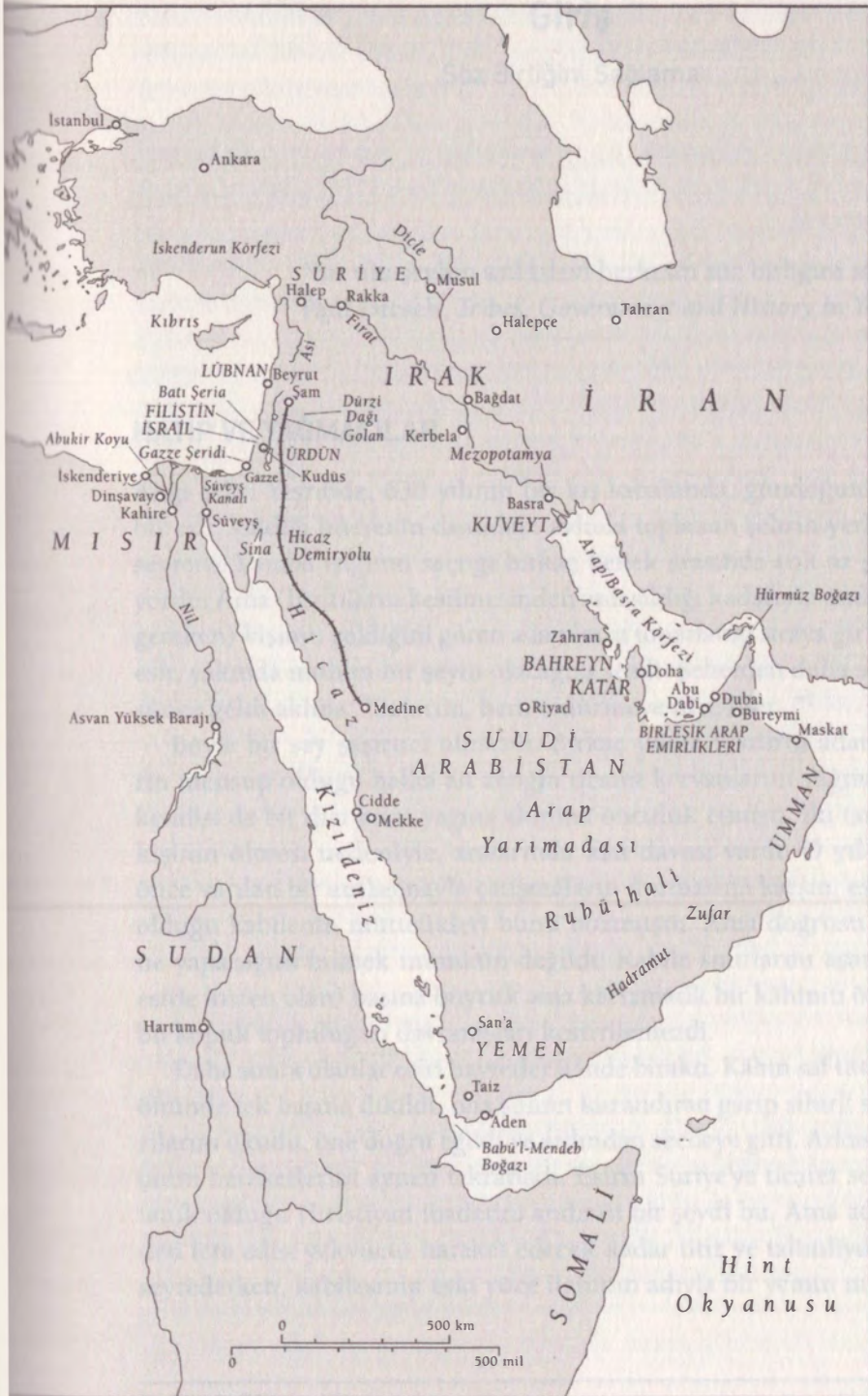

Giriş

Söz Birliğini Sağlama

“Bir ulu şeyhin asıl işlevi herkesin söz birliğini sağlamaktır.”¹

Paul Dresch, *Tribes, Government and History in Yemen*

HATİP VE YAĞMACILAR

Arap şehri Yesrib’de, 630 yılının bir kış sabahında, gündoğumundan önce bir esir, kaldığı hücrenin dışındaki avluda toplanan şehrin yerli adamlarını seyretti. Lamba ışığının saçtığı birkaç benek arasında çok az şeyi seçebiliyordu. Ama (fısıltıların kesilmesinden anlaşıldığı kadarıyla önderleri olması gereken) kişinin geldiğini gören adamların toparlanıp sıraya girmesi üzerine esir, yakında mühim bir şeyin olacağını sezdi. Seherden daha soğuk bir düşünce geldi aklına: “Sanırım, beni öldürmeye niyetliler...”²

Böyle bir şey şaşırtıcı olmazdı. Birkaç yıldır Yesrib’in adamları bu esirin mensup olduğu halka ait zengin ticaret kervanlarını yağmalamaktaydı; kendisi de bir dizi karşı yağma akınına öncülük etmişti. İki taraftan birçok kişinin ölmesi nedeniyle, aralarında kan davası vardı. O yıl içinde daha önce varılan bir antlaşmayla çatışmaların durmasına karşın, esirin mensup olduğu kabilenin müttefikleri bunu bozmuştu. Ama doğrusu Yesriblilerin ne yapacağını bilmek mümkün değildi: Kabile sınırlarını aşan ve (aslında esirle kuzen olan) başına buyruk ama karizmatik bir kâhinin öncülük ettiği bu kopuk topluluğun davranışları kestirilemezdi.

Daha sonra olanlar esiri hayretler içinde bıraktı. Kâhin saf tutan adamların önünde tek başına dikildi, ona şöret kazandıran garip sihirli sözlerden bazılarını okudu, öne doğru eğildi ve ardından secdeye gitti. Arkasındaki saflar onun hareketlerini aynen tekrarladı. Esirin Suriye’ye ticaret seyahatlerinde tanık olduğu Hıristiyan ibadetini andıran bir şeydi bu. Ama adamların ibadeti icra edişi yekvücut hareket edecek kadar titiz ve talimliydi. Esir onları seyrederken, kabilesinin eski yüce ilahının adıyla bir yemin mırıldandı:

1 Dresch, *Tribes*, s. 100.

2 Ebu Süfyan’ın yaşadığı bu olayı aktaran Belâzürî, s. 47.

lılıktı. Secdelerin yer aldığı Hristiyan görünümlü namaza karşın, bu ilahın ilahiyat konusunda sonu gelmez kavgalara tutuşan Bizanslıların ve Habeşlerin ilahıyla fazla benzerliği yoktu. Yahudilerin ilahına benzediği de pek söylene-
mezdi. Olaylar farklı gelişmiş olsaydı, belki olabilirdi; ama Yesrib Yahudileri-
nin çoğu Muhammed'in şehirdeki ilk günlerinde din değiştirmelerine dönük
önerilerini geri çevirmişlerdi. Aksine, bu ilaha Muhammed'in büyük ölçüde
Hristiyanlaşmış ya da Yahudileşmiş Yakındoğu'da çoktanrıçılığın son büyük
kalelerinden biri olan memleketi Mekke'nin kült yüce tanrısının ismi verildi.
Kavgalara yol açabilecek vasıflardan arındırılıp son derece asgari düzeye indi-
rilmiş ilahi mahiyeti ise bedevilerin rastlayıp tanrı olarak benimsedikleri çöl
taşları kadar ve hatta belki onları geride bırakacak ölçüde yalın ve kendine
yeterliydi. Aslına bakılırsa, refleks dışında yarattığı şeyler ve peygamberine
vahyettiği şekliyle kelimayı vasıtasıyla hayal edilemeyecek bir ilahı bu. O kelimayı
ilahı günlük namazlarla ortak bir bağlılığı aşıladı. Ayrıca akrabalıkta değil,
ibadette ifadesini bulan daha geniş, daha derin bir birliği yarattı.

Birliğin diğer ve esas anahtarı ilkinin kilidini açtı. Bu da Muhammed'in
dile hâkimiyetiydi. Sözleri gündelik konuşma diline değil, özel kehanet diline,
iblislerin ve tanıdık cinlerin geleneksel Arap kâhinlerine ilham verdiği yüksek
Arapçaya dayalıydı; aradaki tek fark Muhammed'in durumunda dilin onu
“asil elçi”si⁴ olarak seçen aynı soyut Tanrı tarafından bir melek aracılığıyla
vahyedilmiş olmasıydı. Muhammed Allah'ın kelimasını almış ve söz birliğini
sağlamıştı. Ancak gerçekleştirdiği birliğin de benzersiz ve talihsiz olduğunun
da bilincindeydi. “Bu ümmet yetmiş üç fırkaya ayrılacak,”⁵ dediği doğru olsun
ya da olmasın, asıl gerçekliğin ihtilaf olduğunu Allah tarafından aktarıldığı
biçimiyle ezbere okuduğu parçaların derlemesi Kur'an'dan öğrenmişti:

(Ortalığı) bürüdüğü zaman geceye andolsun,
Açılıp aydınlandığı zaman gündüze andolsun,
Erkeği ve dişiyyi yaratana andolsun ki,
Şüphesiz sizin çabalarınız elbette çeşit çeşittir.⁶

Muhammed bir paradoksun da farkındaydı. Onun ağzında ilahi nitelik ka-
zanan gizli anlamlı mesaj özellikle onu en iyi anlayacak insanlara yani ya-
rımadaının genelinde kehanet ve şiirin yüksek Arapçasını bilen ya da en
azından onu duyunca etkilenebilecek insanlar olan kabile Araplarının çoğuna
yönelikti. Bu bariz bir nokta gibi görünmekle birlikte, Kur'an'da kendine
göndermeyle defalarca belirtilir. Örneğin,

4 Kur'an, 69:40.

5 Ebu Davud, İbn Mâce ve Tirmizî'nin aktardığı hadis.

6 Kur'an, 92:1-4.

Biz onu, akıl erdiresiniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik.⁷

Gelgelelim, Kur'an'da Araplar olarak değinilen tek halk (mesajdan en çok etkilenecek beklenebilecek ve biraz manevi yarar görebilecek insanlar) ona kulak verme ihtimali en düşük kesimdi:

Bedeviler inkâr ve nifak bakımından daha ileri ve Allah'ın peygamberine indir-diği hükümlerin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar.⁸

O halde ilahi sözlerin kapalı kulaklara ulaşması söz konusudur:

Bedevilerden kimileri de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır.⁹

Arapça metinde çoğul haliyle *a'rab* ('*arab* bir kolektif adken *a'rab* çoğuldur, mugalataya dayalı önemsiz bir fark) olarak kelimeyle çoğu kez Muhammed'in kendi yerleşik tacirler muhitinin çeperinde yaşayan göçebelerin kastedildiği farzedilmektedir. Ancak yine de yeni ümmetin askeri başarısının dayanağı bizzat o göçebelerin zamanla çevredeki yaşanan imparatorluklara üstünlük elde etmeyi sağlayacak yağmacılık töresiydi. Göçebeleri ve yağma becerilerini müminlerin ümmetine katmak şarttı.

Bu bakımdan en eski Arapça kitap Kur'an, Araplığın iki çağrışımı (yüksek Arapçanın belagati ve içinde geliştiği halkın şiddetli çalkantısını) uyandırdığını söylüyor gibidir; yani Araplar hatip oldukları kadar yağmacı da olabilirler. Muhammed'den önceki ve sonraki Arap tarihine bakınca bunun akla yatkın olduğunu görürüz. Güçlü bir belagat ve akıncılık karışımı birleşme ve parçalanma döngüsüne işlemlik kazandırmıştır ve durum hâlâ öyledir.

Muhammed'in bildiği üzere, yüce bir ilke, Tanrı önünde mutlak eşitlik olmaksızın gerçek ve kalıcı birlik imkânsızdı. Arabistan'ın kavgacı kabileleri ve sülaleleri arasında, daha geniş bir birliğin parçası olmanın anlamı iktidarı bırakmaktı; insanın (her şeye kadir Allah dışındaki) daha güçlü birine iktidarı bırakması ise yenilgiyi kabullenmekti. Ama Allah'ın hükmü altında bile, İslam'ın ebedi payandalarından biri olan o eşitlik ilkesi yer-yüzünde hep ulaşılmaz olmuştur. Dolayısıyla birlik açısından da durum aynıdır: Belagatli, inandırıcı ya da sırf ses getirici görüşlere sahip liderlerce kimi zaman söz birliği sağlansa bile, hâlâ ufuktaki titrek ışıklı bir seraptır; onların dayattığı ve kaçınılmaz gibi görünen tehlikeli tek seslilik, çekişen retoriklerin patırtısında çöker. Ahenk, yani hepsi konuşmada eşit hakka ve

7 Kur'an, 12:2.

8 Kur'an, 9:97

9 Kur'an, 9:99.

dinlemede eşit ödeve sahip ayrı görüşlerin bir araya gelişi, nadiren iştirilen bir şeydir.

Ama ben de Muhammed, Ebu Süfyan ve İslam'ı anlatmakla, işe ortadan başlamış oldum. Ne kadar kolay olduğunu görüyorsunuz, değil mi? Bu dönemeç, Arap tarihinin aydınlatıcı bir “an”ıdır (muhtemelen tek “an”ıdır), tabii böyle şeylerin varlığından söz edilebilirse; o an daha önce olanlara ve daha sonra olacaklara ışık tutar. Medine de başka bir orta noktadır; kuzey ve doğudaki göçebe Arabistan ile güney ve batıdaki daha yerleşik Arabistan arasında, yani ‘arab kabileler ile Güney Arabistan halkları (tek bir “Arap” bütününde geçici olarak bir araya gelmeye yönelen iki ana unsur) arasında durur. Ancak Medine, konumuyla Arabistan’daki tek orta nokta olmaktan uzaktı. Muhammed de söz birliğinin en büyük ustası olmakla birlikte, ilki değildi. Geriye gitmek ve birlik yönündeki uzun arayışın başlangıcını aramak, kısmen Arapların tarihini “İslam’dan arındırmak”, bu halkı sadece İslam’ın dönüştüğü zengin ve dikkat dağıtıcı arka plan çerçevesinde görmek yerine, dikkati bizzat halkın üstünde toplamayı getirir. Ayrıca İslam’ın ve bizzat Arapların tarihini yeniden Araplaştırmaya, yani İslam’ı sadece şimdi olduğu haliyle dünya dini olarak değil, ama birleştirici bir ulusal ideoloji ve Muhammed’i bir Arap ulusal kahramanı olarak görmeye yol açar.¹⁰

Başlangıca gidildiğinde bir şey daha berraklaşır. Philip Hitti, hacimli (ve hâlâ çok yararlı) *History of the Arabs* (Arapların Tarihi) kitabında Arapçayı Arapların “fethler dizisi”nde silah ve İslam aşamalarından sonraki “üçüncü aşama” olarak görür.¹¹ İşin gerçeği, Arapça ilk fetihtir, Arapların bir fethi değil, Araplara yönelik bir fetihtir. Onsuz öteki fethler olmazdı; yazılacak Arap tarihi kitapları asla olmazdı.

İlk Arap tarihçilerinin en iyilerinden Mesudî, Arap hikâyesini anlatma işini “hepsi farklı çeşit ve renkte dağınık bir değerli taş yığını bulan birinin onları sıraya dizip kıymetli bir gerdanlığa dönüştürmesi”ni anlatmaya benzetmişti.¹²

On bir yüzyıl sonra yığın çok daha büyük ve üstelik daha çeşitliyen, yapılacak iş aynıdır. Düz kronoloji sıralamanın kaba düzenini saptar; nihai tasarım ise tarihçinin çeşitli şekiller ile renkleri nasıl seçip bir araya getirdiğine ve bir ölçüde dönemin zevkine bağlıdır. Ama gerdanlığın başarısında dizildiği ipin sağlamlığı da belirleyicidir. Benim ipim “Arap olmanın en derin damarı”¹³ olarak nitelendirdiğim Arapçadır; birçoğu garip, göz kamaştırıcı ve dikkat dağıtıcı olayların kendisi dizilmeden önce, sonraki birkaç sayfada 3.000 yıllık tarihi hızla gözden geçirmekte yarar vardır. Dil, söz gizli ipliklidir; ne de olsa, bizzat Arap birliğinin derlenişine çoğu kez temel olmuştur.

10 Karş. Zeki Arsuzi’nin görüşleri, Suleiman, s. 157.

11 Hitti, s. 361.

12 Mesudî IV, s. 386.

13 Karş. s. 24.

ÖNCE ŞAİR VARDI

Üç binyıllık kayıtlı Arap tarihinde söz birliği üç birlik dalgasını harekete geçirdi. Yine İbn Haldun'un kullandığı terimle belirtmek gerekirse, asabiyet¹⁴ her zaman ivmesini 'arabiyye'den, mükemmel yüksek Arapçadan almıştır. Ancak bu dalgaların çapı İbn Haldun'un kabile ya da hanedan dalgalarından çok daha büyüktür. Kadim çağdaki birinci dalga yavaş ama derindi; İslam'dan önceki binyıl boyunca kabaran bir etnik öz-bilinç şeklindeydi. İkinci dalga 7. ve 8. yüzyıllardaki Arap fetihleriyle ve sonrasındaki gelişmelerle ortaya çıkan maddi yayılmanın bir tsunamisiydi; başlayışındaki çabuklukla dağıldı ve sonuçta uzun sürecek bir uyuşmayı getirmesine karşın, geride zengin ve kalıcı bir dil tortusu bıraktı. 19. yüzyıl Avrupası'ndaki milliyetçi akımların uyandırdığı atıl kuvvetlerden güç alan üçüncü dalga etnik, kültürel (ve daha sonra külte dayalı) benliğin yeniden keşfedilişi şeklindeydi. Bu son dalga günümüzde hâlâ çarpıyor. Okuyacağınız kitabın süre bakımından denk olmamakla birlikte, sayfa sayısı bakımından kabaca eşit üç kesime ayrılışı bu üç dalgaya göredir: "Sahneye Çıkış" ve "Devrim" (MÖ 900-MS 630); "Hâkimiyet" ve "Gerileme" (630-1350); "Tutulma" ve "Yeniden Sahneye Çıkış" (1350-günümüz).

Etnik öz-bilinç sağlayan birinci dalganın kökleri belirsizdir ve zaman diliminin saptanması zordur. Görüldüğü kadarıyla, deveyi yük hayvanı olarak evcilleştirmeye ve Arapların uzak mesafeli taşımacılık ve ticaretle uğraşmasıyla birlikte artan hareketlilik, farklı Kuzey Arabistan lehçelerini konuşanlarca anlaşılabilir bir dil oluşturmaya zorunlu kıldı. (Güney Arabistanlılar kuzey dil grubuyla uzaktan akraba ama anlaşılmaz başka bir dil grubuyla konuşurlardı; uzaklık Almanca ve İtalyanca arasındakine yakın bir şeydi.) Daha sonra, MS 5. yüzyıldan epey önce ve büyük olasılıkla yarımadanın orta kesiminde, birleşik kuzey dilinin "yüksek" bir biçimi de şekillendi. Bölgedeki adıyla 'arabiyye gündelik konuşma dili değil, "kehanette bulunmak ve şiir okumak" için kullanılan "mistik bir dil"¹⁵ Bu özel dile hâkim olabilenler (en başta da Arapçada en eski kelime anlamı muhtemelen daha çok kâhine ya da şamana yakın olan şairler) takipçiler kazanabilirlerdi. Akın zamanında şair, Whitman'ın ifadesiyle "söylediği her sözle kan akıtabilen [...] savaşın en ölümcül kuvveti"¹⁶ rolünü de oynardı.

İslam'ın tarih alanına hızlı girişinin kaldırdığı toz daha önce olanların büyük bir kısmını gizler. Ancak Araplara MÖ 853'teki ilk değinmeden Arapların uluslararası sahneye ansızın çıkışına kadar uzanan karanlıkta birkaç

14 Karş. s. 20.

15 Retsö, s. 40.

16 Whitman, s. 334.

özellik belirgindir. Eski Arabistan'ın büyük bir bölümünde insan yaşamı gezgin, bölünmeye açık ve kavgayla doluydu; haşin bir ortamda dolaşan sü-lale toplulukları, tabiatları gereği ayakta kalmak için bölünür ve çekişirlerdi. Zaman anıtlara ya da salnamelere kaydedilmekten ziyade, ataların isimlerine göre ölçülürdü. Ancak MÖ 1. binyılın sonuna doğru, bu heterojen toplumun (tabii böyle nitelendirmek bile doğru olursa) dış çeperleri emperyal komşularla (Roma, Pers ülkesi ve Güney Arabistan) temas sonucunda şekillenmeye başlamıştı. Yarımadanın ayak kısmını oluşturan dağların arasındaki bereketli toprakları barındıran Güney Arabistan'da Saba (Kitabı Mukaddes'te geçen adıyla Şeba) ve ardılı imparatorluklarla büyük ölçüde yerleşik bir halka hükmetmekteydi.

Yapıları gereği hiyerarşik ve piramidimsi olan imparatorluklar, kabileler ile sülalelerin sunabileceği yatay yapılardan daha net komuta zincirleriyle iş görmeyi tercih ederler. Böylece büyük güçlerin tanınmasıyla kabile reislerini ve daha sonra "Arap melikleri"ni de kapsayan Arap hiyerarşileri ortaya çıkmaya başladı. Eski göçebe, akışkan yaşam çeperlerde yerleşik hale gelmeye yüz tuttu: Emirler çöl şeritleri ve ekili alanlar arasında yarı kamp, yarı başşehir yapısındaki merkezlerden hüküm sürer oldu. Kuzey ve Orta Arabistan'ın Arap topraklarında toplum bir kalıptaki balmumu gibi dışarıdan içeriye doğru katılaşıyordu sanki. Emirlerin komşuları kadar kendi halklarınca da tanınmaya ihtiyacı vardı. Onları ayakta tutan övgü ve propaganda şairlerin işiydi. Bu yerlerde daha derine inen bir birlik potansiyelini de taşıyan yüksek dil ortaya çıktı ve şimdiki şeklini aldı. Modern Avrupa milliyetçiliğinin kurucu teorisyenlerinden Herder, şiirin gücünü bilen biriydi. "Bir şair çevresindeki halkın [*Volke*] yaratıcısıdır," diye yazmıştı 1772'de. "Onlara görülecek bir dünya sunar ve ruhlarını eline alıp onları oraya yöneltir."¹⁷

Herder'in yaşadığı Avrupa'da o dünya hâlâ yeniydi. Örneğin, o dönemde Fransa'nın bazı yörelerinde, "herhangi bir istikamette bir gün yürüyen birinin dili anlaşılmaz hale gelirdi"¹⁸ ve birleşik bir ulusal dil ideali gerçeğe dönüşmekten henüz uzaktı. Arap dünyasında ise durum öyle değildi. Bunu çoğu kimseden daha iyi anlayan Reynold Nicholson, şiirin Arapları "Muhammed'den çok önce ahlaki ve manevi bakımdan bir milliyet haline getirdiği"ni¹⁹ söylerken haklıydı.

Hiç kuşkusuz, gerçek hayatta hiç kimse şairlerin diliyle konuşmazdı. "Milliyet" şiirsel bir ideal, sadece belagatteki bir gerçeklikti. Her zaman da öyle olmuştur.

¹⁷ Johann Gottfried von Herder'den aktaran Ascherson, s. 205.

¹⁸ Robb, s. 14.

¹⁹ Nicholson, s. 72.

SÖZÜN YAYILMASI

Bu etnik inşa, maddi yerleşme ve manevi milliyetleşme sürecinin ivme kazandığı MS 6. yüzyılda, Arabistan'ın çevresindeki devletler savaşa tutuştular: Romalılar (artık Bizanslılar) Perslerle ve Aksum merkezli Habeşistan İmparatorluğu Himyeri Güney Arabistan'la. Etrafını saran emperyal kalıbın çatlamasıyla birlikte, yarı oluşmuş Arap toplumu da çöktü. Emperyal destekçilerden yoksun kalan Arap melikleri varlık sebeplerini, Araplar ise belirli bir halk kimliğini yitirdiler ve Arabistan yeniden Bedevileşti. Her kabilenin şairler, söz sanatının çoğalıp uzmanlık alanlarına ayrılmasına bağlı olarak hatipler ve kâhinler edinmesiyle çekişen belagatlerin harareti bir hengâmesine girildi.

Söz ve kehanet mayalanmasından Muhammed ortaya çıktı. Ama belagati ölçülemeyecek derecede öncellerinin ötesine götürdü. İslam'a dönüşecek olan din, gücünü dilden aldı; bunu sağlayan ise sadece dili eski gizli anlamlı yüksek Arapçadan kaynaklanan Kur'an'ın yeni ve heyecan verici sözel-manevi evreni değil, Mekke'nin eski yüce tanrısının kudretini belirten Allahuekber başta olmak üzere sloganların kullanılmasıydı. Muhammed, Allah'ın hem elçisi hem ulağıydı.

İbn Haldun'un ifadesiyle, Muhammed "Arapları İslam'ın kelamı etrafında topladı."²⁰ Bu iş en ulu bir şeyhin işlevi olan söz birliğini sağlamanın en yüce örneğiydi; fikirleri hemen yaymada ve zihinlere işlemede sözlerden yararlanabilme yolunun en iyi örneğiydi. Aslına bakılırsa, belki de insanlık tarihinde basit Darwinci bencillikten ve fiziksel güçten ziyade dilin nasıl hâkimiyet kazanabileceğinin en üst örneğiydi.²¹ Zira Ebu Süfyan'ın Muhammed tarafından aşılan disiplin karşısındaki şaşkınlığının üzerinden henüz yüz yıl geçmemişken, İslam'ın Arap kuvvetleri doruğundaki Roma İmparatorluğu'ndan çok daha geniş bir alanı ele geçirip ya da belki daha doğru ifadeyle basıp bölük pörçük işgal etmişti. Birkaç on yıl sonra Araplar dört ana kapısı bilinen dünyanın dört köşesine açılan yeni başşehir Bağdat'la küresel düzeye ulaştı. Aynı şekilde küreselleşen dil, İslam denilen büyük ve kalıcı kültürel imparatorluğu kurdu ve ardından birbirine bağladı, üstelik her iki bakımdan da dinsel dogmanın başarabileceğinden daha hızlı biçimde.²²

Öte yandan, Araplar kendi başarılarının kurban oldular. İslam'dan önce onlara kültürel birliği ve bu temelde siyasal birliği sağlamış olan dil bizzat o birliği yıktı. Daha kısa birkaç kuşak içinde gizli anlamlı eski şiirsel 'arabiyye (en başta etnik "belirteç" niteliğindeki yüksek Arapça) imparatorluk genelinde kültür, ibadet ve idare mecrası haline geldi; sağlanan söz birliği

²⁰ İbn Haldun, *Rihle*, s. 391.

²¹ Karş. Martin Nowak, *Supercooperators*.

²² Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 93. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

artık Pamirler'den Pireneler'e kadar Araplaştırılmış halkların geniş bir yelpazesine dağılmış durumdaydı. Genetik bakımından Araplar her yerdeydi. Dil bakımından konuşma tarzları bu yaygın kültürü kendine has çeşniyle süsledi. Ama kendileri görünmez hale geldiler, kurdukları imparatorlukta deniz suyundaki tuz gibi dağıldılar.

Bu yokluğun yeni olsa bile yalın yansıması Eugene Rogan'ın 1500-2000 dönemini kapsayan *The Arabs: A History (Araplar: Bir Halkın Tarihi)* kitabında görülebilir: İlk iki resim Arapları resmetmez; etnik Türklerin Floransalı ressamlarca yapılmış portreleridir. İleride göreceğimiz üzere, yüzyıllarca süren “görünmezlik” aslında kapsamıyla neredeyse İslam'ın ilk ortaya çıkışı kadar dikkate değer (çok şatafatsız olması açısından belki daha da dikkate değer) bir Arap yayılmasını gizler; ama sadece Arap dünyasının arka kapısından Hint Okyanusu'na yönelik bir yayılmaydı. Başka yerlerde, Araplar evlerinde oturdular ve başkalarının imparatorluk kurma görevini üstlenişini seyrettiler.

Belki tarihlerin çözümlenebilecek “gramer”leri vardır; eğer öyleyse, dünyada o kadar faal ve mevcut olan Arapların çoğu artık kendi geçmişlerindeki uzun bir edilgenliğe gömülmüş olmalıydı. Asıl Arapça gramerde edilgen şeye “meçhul” ya da “belirsiz” çatı denir; bir ölçüde Araplar isimlerini yitirdiler ve Müslümanların daha geniş bütünlüğüne karıştılar.

YENİDEN UYANDIRILAN SÖZ

Uzun belirsizlik de sözle sona erdi. Tıpkı Almanların ve İtalyanların edebiyatta yeniden keşfettikleri ulusal kimliklerini daha sonra siyasetin tavında dövmeye çalışmalarında olduğu gibi, Arap çağrısını dile getirenler şairlerdi. Örneğin, İbrahim Yazıcı'nın 1868'deki çağrısı şöyleydi:

Ey Araplar uyanıp ayağa kalkın!
Bedbahtlık seli dizlerinizi yalıyor.²³

Gelgelelim, Araplar açısından “milliyet”e, adsızlıktan yeni bir oybirliğine giden yol zor olacaktı. 19. yüzyılda (Batılı anlatımlarda çoğu kez kafa karıştırıcı çağrışımlarla “rönesans” diye çevrilmesine karşın, “doğuş” ya da “uyanış” anlamına gelen) *Nahda* hareketi dil-etnisite-ülke milliyetçiliğine ilişkin daha eski Avrupa fikirlerinden çıktı. Ama bu büyük ölçüde aydınların bir uyanışıydı; Arapların çoğu uyumaya devam etti. Ayrıca Avrupa milliyetçi modelinin üçüncü unsurunun (ülke) sorunlu olduğu görüldü. Yazıcı ile aydın ve şair dostları

23 Yazıcı, *Divan*, aktaran Anter, *Şiir ve Dil*, Arşivi - <https://rantey.org>

her şeyden önce Arapça konuşmalarından dolayı Arap olarak tanımladıkları bir kitleye hitap ediyorlardı. Bu ilk milliyetçi yazarlar kendilerini evrenin yaratıcıları olarak görüyorlardı: Herder gibi yakın dönemdeki Avrupa teorisyenleri geleneğinin yanı sıra, İslam'dan önceki uzak Arap çağının etnik inşâ çağının geleneğine de mensuplardı. Ama antikçağ yarımadasında mümkün olan ve ulus-devletlere dayalı yeni Avrupa'da o sırada yaşanmakta olan şey, Arapça konuşulan ve İslam'la birlikte büyümüş olan geniş kuşakta çok daha zor olacaktı. Bu kuşak yerkürenin neredeyse dörtte biri boyunca uzanmaktaydı. Arapça konuşulan dünya özellikle ekonomik bakımdan istikrarlı bir bütün oluşturamayacak kadar büyük ve benzeşmezdi; bu geniş kuşağın büyük bir bölümüne hükmetmeye çalışmış olan Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllarca süren bu uğraştan sonra artık bitkindi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletlerin Osmanlı enkazını parçalayış tarzı ülke birliği umutlarına hiç de yardımcı olmadı. Buna Siyonist projeyle Arap dünyasının bağrına saplanan küçük ama ıstırap verici kama, ayrıca aynı dönemde haritadaki en boş kesimlerden bazılarının en zengin petrol yataklarını barındırdığının keşfedilişi eklendiğinde, sınırların çizilmesi ve hançerlerin çekilmesi kaçınılmazdı.

Milliyetçilik Arap söz birliğini sağlamayı ya da Arap dünyasını birleştirmeyi başaramadı. Daha yakın yıllarda, bazı Araplar daha eski bir yolla, İslam'a götüren yolla birlik serabı peşinde koştular. Günümüzde ise dil, kimlik ve birlik ideali hâlâ İslam öncesi methiye ve Kur'an vahyi çağlarındaki kadar iç içe geçmiş durumda. Yüksek dil 'arabiyye "çoğu Arap tarafından Arap dünyasının en önemli birleştirici etkeni" sayılıyor.²⁴

Asıl sıkıntı şu ki, yazıda kullanılsa (daha doğrusu kullanılmaya çalışılsa ve bir türlü becerilemese) bile, kimsenin fiilen *konuşmadığı* bir dildir; oluşturulmaya başladığı fi tarihinden beri onu kimse anadili olarak konuşmuş *değildir*. Yüksek Arapça hayali bir bağ olduğu kadar bir ayak bağıdır, özgür ifadeyi kısıtlayan ulaşılmaz bir idealdir. Gerçeklik lehçelerin varlığı ve uyumsuzluktur. Araplar nutuklar dışında konuşma ya da başka bir açıdan hiç birleşmemişlerdir; birlik, gerçek dünyadaki gerçek kelimelerde değil, sadece kâğıt üzerindedir.

Yüksek Arapçayı 400 milyonu aşkın insan konuşma dilinin idealize edebi biçimi olarak (ayrıca 1,4 milyar Müslüman daha ibadet dili olarak) benimser. Sahada durum farklıdır. On bir milyon nüfuslu Tunus gibi oldukça küçük bir ülkede "ben" zamiri (yüksek Arapçada *ene*) için *eni*, *ani*, *na* ve *nay* şeklinde dört farklı lehçe kelimesi vardır.²⁵ Daha uç başka bir örnek yüzölçümü 660 kilometrekare olan küçük ada devleti Bahreyn'de

24 Versteegh, *Arabic Language*, s. 196.

25 Karş. Munsif Merzuki, "Eyyu luga se-yetekellem el-arab el-karnü'l-mukbil?", *aljazeera.net* makalesi, 6 Kasım 2011. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yönetilen Şii çoğunluk (yerli Bahreynliler) “yerleşik” bir lehçeyle, adayı 1783’te bir baskınla ele geçiren ve hâlâ “Arap” olarak anılan yönetici Sünni azınlık ise bir “bedevi” lehçesiyle konuşur.²⁶ Mull Adası’ndan daha küçük olan ve sakinleri iki farklı ağızla konuşan bir emirlikte bile, birlik için mezhepçilikten başka ne umut olabilir?

KİTÂBÜ’L-ASÂ

Araplığın 9. yüzyıldaki erbabı Câhiz, konu aldığı halkın başta gelen “kavmi vasfı”nın dil olduğu kanısındaydı. Söz birliğini sağlamanın önemini de bildiğinden, mesele üzerine *Kitâbü’l-asâ* adıyla kısa ama önemli bir monografi yazdı. Bu garip adlı eser esas olarak İran kökenli Müslümanlar arasında gittikçe güçlenen ve Peygamber Muhammed’in vaaz ettiği eşitlik ve uyum mesajının atıp tutturmayı ve sopa sallamayı alışkanlık edinmiş gür sesli ve kaba kabile adamları kimliğindeki Arap üstünlükçülerce bozulduğunu ileri süren protesto hareketinin bir reddiyesiydi.

Câhiz eserinde Arapların sırtına vurmak için kullanılan çubuğun ta kendisini yücelterek, geleneksel Araplığı savunur. Musa’nın elindeki asanın mucizevi biçimde bir yılanı dönüşmesinden beri, sopanın bir iktidar aracı olduğunu belirtir. Sopa sihirbaz değneği, saltanat asası, hatibin sembolü ve tutamağı, kitleleri yönlendirecek bir çubuk, yaslanılacak bir lafzi belagat dayanağı, devrimleri tutuşturacak bir demir şiş ve onları bastırarak bir çomaktır. Bazıları Câhiz’in imgelerini daha öteye taşımışlardır. Sözgelimi, kâtibin kamış kalemi şeklindeki sopa hem teselli hem gazez dağıtır:

Kamıştan kork, ama onu iste de,
Zehir kadar panzehir de saçar zira.²⁷

Sopa; konuşmanın gücü, halk üzerinde iktidar, söz birliği kavramının tamamı için dört dörtlük mecazdır. Söz birliği sağlandığında ve bütünlük benimsetildiğinde, o bütünlükle savaşmak “asayı yarmak”tır.²⁸

O İranlı muhalifler yalnız değildi. Arap İmparatorluğu’nun her yanında Kopt, Berberi, İberyalı ve başka kökenli Müslümanlar eşitsizliğe başkaldırdıklarında, asayı yarmakla suçlandılar. Ancak ayrılmaya yönelen bu toplulukların çoğu zamanla yatıştırıldı, hatta özümsemi; ırk esası hatıralar sanıldığı kadar uzun sürmez. İranlılar ise kendi tarihlerine döndüler, dil ve

26 Karş. Owens, *Handbook*, s. 434, 437

27 Kurdi, s. 431.

28 Karş. Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde asv - <https://rantey.org>

kültür kimliklerini geri kazandılar; Arap komşularıyla ilişkileri hâlâ hoş-nutsuzluklarla doludur.

Buna karşılık, Arap ülkelerinde hâlâ süren temel bir sistem sorunu kaldı: Söz birliğini sağlamadaki başarı mutlaka o sözün nesnel doğruluğuna dayanmaz. Hakikatle geniş çapta oynamak elbette Araplara münhasır değildir. Ama Arapça bunu özellikle iyi becerir. İbn Haldun'un saptadığı üzere, "Hem şiir hem nesir, fikirlerle değil sözlerle iş görür. Sözlerin yanında fikirler talidir."²⁹ Kısacası, belagat yeterli sayıda insanı ikna edip grup dayanışmasını yaratırsa, bu onun doğruluğuna yeterli kanıttır. Arapçada en iyi örnek Kur'an mucizesidir: Bir mucize ve doğru olması, birçok kişinin ona inanmasındandır.

Ne var ki, toplu iman edimleri sırf dinsel belagate inançla sınırlı değildir. Suriye doğumlu şair ve deneme yazarı Adonis'in belirttiği gibi, din ve siyaset arasındaki "organik ilişki"den dolayı "siyaset bir tür boyun eğmeye ve mevcut rejime bir iman edimine dönüşür; başka bir tutum isyana ve küfre denktir".³⁰

Adonis başka bir eserinde daha ileriye giderek, tevhidin (ilahi birlik doktrini) hem teolojik hem siyasal olduğunu açıklar: "Bu tevhidin her iki düzeyde nasıl işlediğini anlamak, İslam'da otoritenin niteliğini ve Arap tarihini anlamının ilk esasıdır."³¹ Bir başka deyişle, otoritenin söylediği ya da yaptığı her şeye "evet" demek, Allah'ın emirlerine "âmin" demenin dengidir.³² Giriş'in başındaki sahnede Ebu Süfyan'ın tanık olduğu olağanüstü disiplin dinsel yaşama olduğu kadar seküler yaşama da dayatılmıştır; muhalefet sapkınlıktır. En azından, seküler liderler öyle düşünüyor gibidir.

O liderleri etimolojinin doğruladığı kesindir; Arapçada "siyaset" in semantik temeli köklü biçimde farklıdır. Batı dillerindeki karşılığının *polis*'te (şehir) birlikte yaşamaktan gelen köküyle hiçbir alakası yoktur. İlk anlamı seysislik, yani "at, deve vs. bakıcılığı ve eğitimi"dir.³³

Bütün bunlardan dolayı, bireysel görüş fikri asabiyet, söz birliği damarına bütünüyle ters düşer. Yerkürede ifade çeşitliliğinin bastırıldığı başka birkaç kesim elbette hâlâ vardır. Ama Arap dünyasında belagatin gücü ve asayı yarma korkusu o kadar büyüktür ki, bastırma işi çok daha kolaydır.

2011 başkaldırıları bireysel seslerin kısa bir süre işitilebildiği bir aşamaydı. Kahire'nin Tahrir Meydanı'ndaki protestocular için, "Buradaki herkes ama herkes hatip oldu," diye yazmıştı Ahdaf Sueyf. "Sesimize kavuştuk."³⁴ Şimdi o seslerin hemen hepsi bir kez daha susturulmuş, söz birliğiyle bastırılmış durumda.

29 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 450.

30 Adonis, *Poetics*, s. 83-84.

31 Adonis, *Sâbit I*, s. 31.

32 Karş. Adonis, *Sâbit IV*, s. 233.

33 Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde sws. Siyaset uzun bir dönem ayrıca "bir hükümdarın otoritesini korumak için verdiği kural dışı cezalar" anlamını taşıdı: *El²*, madde *Siyâsa*.

34 Sueyf, s. 145-146.

ARABESK

Belagatin yarattığı geçici dayanışmalardan ve siyasal yapılardan daha geniş olan başka bir birlik türü vardır. Irak'ın Küfe şehrinde 9. yüzyıl başlarından kalma bir anekdot, ne kadar geniş olduğunu yansıtır. İbnü'l-Arabî (“Bedevi Oğlu”) (adı yukarıda zikredilen Kur'an surelerindeki göçebelerin yani *a'râb*'in tekilidir) mutat edebiyat meclislerinin birindedir. Bedevilerin konuştuğu saf Arapçanın tanınmış bir erbabı olarak, Arap kabilelerinin tarihi ve soyağacı, Arap şiiri, Arap atlarının cinsleri, hurma yetiştiriciliği ve Arapların ilgi alanına giren başka birçok konu üzerine de kitaplar yazmıştır. Meclislerine on yıl boyunca katılan çömezlerinden biri, “deve yüküyle kitabı” ezbere yazdırmasına karşın, o dönem boyunca İbnü'l-Arabî'nin elinde hiç kitap görmediğini belirtir.

İbnü'l-Arabî anlatılan günde asıl dersinin ardından, iki yabancıнын konu üzerine derin bir müzakereye daldığını fark eder. Nereli olduklarını sorar. Birinin Tang hanedanı yönetimindeki Çin sınırlarına yakın Türkistan'ın bir yöresinden, diğeri ise Avrupa'nın batı ucundaki Endülüs'ten geldiği anlaşılır. İbnü'l-Arabî bu vesileyi kaçırmayarak, köken itibarıyla birbirlerine uzak iki ahababın buluşması üzerine uygun bir İslam öncesi şiirden alıntı yapar:

Zamanın birleştirdiği ayrı yerlerden gelme iki dostuz,
Zira bazen çok uzaklardan iki kişi buluşup birleşir.³⁵

Bu mısraların kadim şairi Arabistan'ın karşı uçlarından gelen iki adamın buluşmasını anlatmıştı. İbnü'l-Arabî'nin meclisindeki iki Arap kültürü hayranı da Avrasya'nın birbirinden yaklaşık 7.000 kilometreyle ayrılan karşı uçlarındandı. Ama anekdotla ilgili bir şey daha da şaşırtıcıdır ve o da bizzat “Bedevi Oğlu”nun kökenidir. Bir bedevi ve hatta etnik bir Arap aileden gelmek şöyle dursun, şimdiki Pakistan içinde kalan Sind'den gelme bir kölenin oğluydu. Araplarla ilgili her şeyi bilmesi ona ismini kazandırmıştı.

Arapların en büyük başarısı kendi aralarında kısa süreliğine sözbirliğine varmaları değil, onu yaymalarıydı. Bu yayılma küresel ve köklüdür. Hatiplerin o mecazi sopası aynı zamanda kökleri kadim Arabistan'da yatmakla birlikte, mekân içinde yatay ve zaman içiride dikey yönde yayılmış bir kültürün menşeidir. Büyüme hem bitkisel hem biçimseldir; sürekli yeni filizler vermenin yanı sıra, diğer kültürlerle yeni kazık kökler salarak, Endülüs, Türkistan, Sind ve çok öteye kadar melezleşen üç boyutlu bir arabesktir.

Arapça bir uluslararası kültür dili olarak, Latince ve İngilizce kadar önemli olmuştur. Coğrafi yayılma açısından, Arap yazısı Latin yazısından hemen

35 İbnü'l-Arabî'nin bu hikâyesinde, coğrafyanın alışılgı bir kavram olarak, Halikân II, s. 375-376.

sonra ikinci sırada gelir. Uzaklara gitmek belki de hep kaderinde vardı. Yazının Arapça karşılığı olan *hat* kelimesinin birincil anlamları çizgi, güzergâh ve yoldur. Arapça yazmak metin dokuma kadar yol almayla da ilgilidir; bu da tıpkı Odysseus ile Penelopeia'nın evliliği gibi, kimliğinde gezgini dokumacıyla, göçebeyi yerleşik insanla birleştiren Arap yaratıcılarına uygundur. Arapça kâtipler ve seyyahlar aracılığıyla yayılırken, güç verdiği sosyal-dinsel ideoloji de yayıldı. Ayrıca melezleşti ve sonunda Arap köklerinden uzaklaşarak, ilkin Muhammed'e ilham vermiş olan Arap ruhunun meyvesini verdi. Bu meyve görüldüğü kadarıyla Arap halkının bir türlü yakalayamadığı uyumdu. İki küsur yüzyıllık dayanışma ve hâkimiyet bir yana bırakıldığında, Muhammed'in mesajından Arapların en az yararlanmış gibi görünmeleri bir ironidir; Medine'de Ebu Süfyan'ı o kadar etkilemiş olan birliğin ancak kısa bir süre kavranan bir serap olduğu ortaya çıktı.

Serabın peşinde koşmayı sürdürmek bazen Arapları, tohumunu ektikleri gür fidandan uzak olan yaban ve ıssız yerlere götürdü. "Birlik" için kullanılan mutat Arapça kelime *vahdet*, "tek" anlamındaki *vahid* kelimesiyle aynı kökten gelir. Ama en eski anlamı "tek başına kalma, dışlanma, ayrılık"tır; vahdet teklik olduğu kadar yalnızlıktır da. Yiğit bir yalnız bireyin değil, yiğitçe yalnız bir toplumun tek başına kalışıdır. Kalabalık bir gezegende bütün bir toplumun kültürel bakımdan kendine yeterli olduğu yerlere ulaşmak zordur; Ütopya başka yapılar altında kalalı çok olmuştur. Yine de bazıları için arayış sürmektedir. Bir uç örnek olduğu besbelli Suudi Arabistan Krallığı, çoğu demokrasi biçimleri ve her türlü ifade özgürlüğü başta olmak üzere, geri kalan dünyanın normlarından birçoğunu reddetmektedir. Sinema, kadınların araba sürmesi ve futbol maçlarını izleme üzerindeki yasakların 2018'de kaldırılması bu devlet açısından ileriye doğru önemli bir adım olarak övülmüştür; böylesine içe kapalı halde *farklı* olmakta direten bir toplum için bir bakıma öyledir de. Ama süren daha birçok yasak var.

Belki de bütün sorunun kaynağı, Arapların kendi kültürel hayal güçlerinde sandıkları gibi, köken itibariyle bir ada ırkı olmalarıdır. Ama gerçeklik daha yalın ve çok daha ilginçtir: Birçok köken olduğu için, ırk bir ırk, ada ise bir ada dahi değildir.

Sahneye Çıkış
MÖ 900-MS 600

BÖLÜM BİR

Yabandan Gelen Sesler

İlk Araplar

CEZİRETÜ'L-ARAB

İşe ülkeyle başlamak, etimolojik arabayı atın önüne koşturaktır. Muhtemelen Araplar daha ortada Arabistan diye bir yer olmadan önce vardı; Arap Yarımadası'nın tamamına bu adın verilmesinden çok önce tarih sahnesine çıktıkları kesindir. Kaldı ki, çok hareketli bir geleceğe doğru gidilirken, Arap hikâyesi yerlerden ziyade insanlarla, E. C. Bentley'nin kafiyesiyle belirtmek gerekirse, haritalardan ziyade ahbaplarla ilgilidir. Bununla birlikte, Arap köklerini bir yere bağlamanın zor olmasından dolayı, konuya girmek için bir altkita (yarımada ve komşu bölgeleri) uygun sayılacak kadar geniş bir alandır. Daha da önemlisi, günümüzde yeryüzünün çok daha geniş bir kesimine yayılmış bulunan Arapların kaderini bu altkitanın doğal yapısı şekillendirmiştir. Nereden geldiklerini bilmeksizin, onları ve nereye vardıklarını anlama yoluna giremeyiz.

Arap altkitasının en çok öne çıkan yüzey şekli, yani bizzat yarımada İran'ın alt tarafına tekme atmaya yönelmiş bodur bir düztabanı andırır, tabii topuğunun gergedana benzer Afrika Boynuzu'na denk gelmesinin iyi nişan alınmış bir popoya vurmak üzere geri çekilişini sıkıştırması bir yana bırakılırsa. Başka karşılaştırmalar belki daha yararlıdır, özellikle de Avrasya'nın geri kalan kısmının diğer iki altkitasıyla:¹ Hindistan (Pakistan, Nepal, Bangladeş ve Sri Lanka dahil) ve Avrupa (eski Sovyetler Birliği'nin Avrupa kesimleri hariç). Ne de olsa, Arabistan terimin bir olası tanımıyla, yani Irak'taki Bereketli Hilal ve Maşrik'la birlikte yarımadanın Arap Levhası denilen tek bir tektonik levha (daha doğrusu, nispeten küçük oluşundan dolayı, belki tektonik bir fincan tabağı) üstünde durması açısından gerçek bir altkita'dır.

Her üç altkita dört milyon kilometrekarenin oldukça üzerindeki yüzölçümleriyle aşağı yukarı aynı büyüklüktedir. Benzerlik orada biter. Himalayalar'ın altında kalan kesiminde, Hindistan insan hareketine ve etkileşimine zorluk çıkaracak çok az maddi bariyer sunar; araya aktörlerin müzikli taht oyunlarına göre yeniden konumlandıkları savaşlar girse bile, birliklere, uzunca ömürlü krallıklar ile imparatorluklara elverişli bir ülkedir. Avrupa sarp bir

1 Hindistan ile Avrupa arasındaki karşılaştırma için ayrıca bkz. Keay, s. xxii-xxiii.

şerit halinde İspanya'nın Galicia bölgesindeki Finisterre Burnu'ndan aşınmış Balkanlar'a kadar uzanan bir dağ sırasıyla kabaca ikiye ayrılır; aşınmış engebeli kıyılar sürekli küçülen ikincil yarımadalara dönüşürken, açıklarda Britanya gibi kopuk adalar yer alır. Daha kesintili imparatorluklara beşiklik eden bu kıtada yamalı bohçayı andıran kavgacı kabilelerin oldukça geç tarihlerde kerhen bir araya gelmeleriyle ulus-devletler ortaya çıkmıştır.² Hindistan gibi, Arabistan'ın büyük bölümü de bariz bariyerlerden yoksundur; ama Avrupa'nın körfezleri ile dağlarından daha büyük bir engel vardır ve o da tatlı suların azlığıdır. Hindistan ve Avrupa yağış miktarı haritalarında ferahlatıcı şekilde maviyken, 250 milimetrelilik azami yıllık yağış miktarı hattıyla ayrılmış Arabistan kavruk bir boz görünüm taşır. Sadece uç köşelerde araziyle birlikte gönül ferahlığı da kabarır: Aşağıda Yemen'in en güneybatı dorukları ile en doğudaki Cebelü'l-Ahdar ("Yeşil Dağ") başta olmak üzere Umman'ın birkaç noktası, yukarıda ise Lübnan'ın kuzeybatı dağları. Kuzeydoğu uçtaki Dicle ve Fırat bol ve ulaşım elverişli sularıyla istisnadır; ama suladıkları Bereketli Hilal, oluşturduğu tezatla güneye düşen geniş yarımada'nın bereketsizliğini belirginleştirir sadece.

Dolayısıyla Arabistan'ın diğer iki altkıttadan başka bir açıdan farklılaşması şaşırtıcı değildir. Hindistan 1,7 milyar dolayındaki nüfusuyla hep göç alan bir ülke olduğundan, kalabalık bir çıkmaz sokak gibidir. Yaklaşık 500 yıl boyunca kolonilere göç yoluyla baskının biraz hafiflemesine karşın, Avrupa da 540 milyona varan nüfusuyla öyledir. Bereketli Hilal'in daha zengin diyarları katıldığında bile, Arabistan'ın nüfusu Hindistan'dakinin onda birine bile varmayan bir rakamla 160 milyon dolayında kalır.³ Bölgeye petrol zenginliğinin ve çeşitli göçmenlerin (Bangladeşli işçiler, Keralalı büro elemanları, Texaslı petrol teknisyenleri, "Dilber Jane" tipleri ve Dubai merkezinin diğer mukimleri) henüz girmedığı bir ömürlük süre önce belki de bunun beşte biri kadardı; tek başına yarımada'nın nüfusu da 10 milyondan azdı.

Daha kurak olan yarımada'ya her zaman Bereketli Hilal'den damla damla insan akışı olmuştur. Ama asla insanları çekip sindirmemiştir; görünüşe bakılırsa yol üstü bir yer olmuştur. Bunda coğrafyanın payı vardır. Yarımada komşularından üç noktada stratejik boğazlarla ayrılır. Topuğunda ve ayakucunda iki su boğazı yer alır: Dover'dan Calais'ye geçişi biraz aşan 26 kilometrelilik genişliğiyle Babü'l-Mendeb ve Cape Cod Burnu'nun Nantucket'e uzaklığına kabaca denk 54 kilometrelilik genişliğiyle Hürmüz Boğazı. Üçüncü ayrılma noktasını oluşturan 200 kilometrelilik kurak Sina "boğazı" daha geniştir, ama denizden kolayca ulaşılabilir bir yerdir. Asıl mesele de budur: Her üç boğaz ayırırken birleştirir de ve böylece geçişlere davetiye çıkarırlar.

2 Karş. yine Keay, s. xxiii.

3 Bu yaklaşık rakamlar 2015'e aittir.

İlk insansılar ve insanlar Afrika'dan çıkış yolculuğunda (*Homo erectus* yaklaşık iki milyon yıl önce, *Homo sapiens* ise 45.000 ila 125.000 yıl önceki çeşitli olası dönemlerde) herhalde oralardan geçmiş olmalı. Geçişler belki daha da öncedir; hâlâ epeyce araştırmaya gerek vardır. Bir çıkış güzergâhı onları Sina yoluyla Arap Yarımadası'nın üst kısmından geçmeye yöneltti; diğer güzergâh ise deniz seviyesinin çok daha alçak ve boğazın daha da dar olduğu Babü'l-Mendeb'e, ardından yarımada'nın güney kesimine ve oradan aynı ölçüde küçülmüş Hürmüz Boğazı'na götürdü.

Bu üç boğazın aksine, yarımada ayağının üst kısmından güney kıyısı yoluyla denize açılma ihtimali geçişlere elvermez: Antarktika'ya varmanıza kadar önünüzde pek bir kara parçası yoktur. Ama aynı güney kıyı şeridi zamanla Arap/Arabistan denizcileri ile göçmenlerini Mozambik'ten Malakka Boğazı ve ötesine uzanan büyük ve gelişmeye açık bir ticaret hilalini izleyerek, Hint Okyanusu kenarında dolaşmaya yöneltecek mevsimlik rüzgârların alanında yer alır. Çöl gemileri kadar uysal ve dayanıklı deniz develeriyle, bu rüzgârları ehlileştirip kendilerine mal edeceklerdi. Nitekim “muson” kelimesinin kökeni Arapçada “yelken açma zamanı” anlamına da gelen mevsim kelimesidir.

Yarımada'nın Avrasya ana kütesine eklemelendiği kuzeye dönecek olursak, yarımada'dan Bereketli Hilal'e ve ötesindeki topraklara geçmeyi önleyecek bir bariyer, bir Himalaya yoktur. Arabistan sakinleri İslam'dan epey önceki tarihten itibaren sıkça oraya yönelmiş, geçici konaklama yeri yarımada'yı bırakıp Avrasya'da ve jeolojik-tarihsel alanda daha merkezi bir konum aramışlardır. Göçebelerin aralıklarla yarımada'nın dışına akın ederek, Dicle, Fırat ve Nil vadilerine yönelmelerinin yarattığı kabarmaları tasvir eden bir “dalga teorisi” vardır.⁴ Son ve en büyük dalga, yani İslam'ın harekete geçirdiği Arabistan tsunamisi başta olmak üzere, bunu doğrulayan açık bulgulara karşın, hiçbir veri göç akımlarında bir düzenliliğe işaret etmez. Unutulmaması gereken can alıcı nokta, bu kuzey güzergâhındaki hareketin iki yönlü olduğudur: Dilsel bulgular en azından eski çağlarda Arap Yarımadası'na Bereketli Hilal menşeli muhaci'lerin büyük ölçüde yerleştiğini gösterir. “Sami” dil ailesinin Maşrik'ta, yani Akdeniz'in doğusuna düşen bölgede ortaya çıktığına hemen hiç kuşku yoktur; saf haliyle Arapça o dillerin ilk özelliklerinden birçoğunu korumuştur. Her iki bölgeye hem levha tektoniği hem dilbilim açısından bir altkıta olarak birlikte bakma gereğinin başka bir sebebi budur. Dolayısıyla dalgayı birbirini izleyen met-cezirler olarak görmek daha uygun olur; Avrasya'nın her yanından ve daha öteden gelen son met dalgası petro-dolarların aktığı çekici petrol yatağının sonucudur.

4 Örneğin bkz. Hitti, s. 11-12.

Bütün bunlar (eski Arapçada ada ve yarımada arasında bir ayrım yapılmamasından dolayı) Arap coğrafyacıların Dicle-Fırat havzasına kadar uzanan kadim yarımadaya verdikleri adla Ceziretü'l-Arap'ın hiç de kopuk olmadığını, aslında komşu kara kütleleriyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu gösterir. Kopukluk haritadan ziyade zihniyettir.

Böylece Arabistan'da insanların niçin sıklıkla hareketli (içeride de kargaşalı) bir hayat sürdükleri, Arabistan'ın niçin gidişler ve gelişlerle, yavaş akınlar ve ani dağılmalarla dolu bir yer olduğu da gözler önüne serilir. Bazı bakımlardan Ceziretü'l-Arap sağlam bağlantılı başka bir adayı, aynı şekilde bir imparatorluk kurup insan ve dil ihraç eden bir adayı andırır: Büyük Britanya. Tıpkı Britonlar gibi, Arapların da çoğu kez psikolojik yalıtılmışlıklarını dışarıya biraz taşıdıklarını söylemek doğru olabilir. Ama önemli bir farklılık vardır: İslam'ın beraberinde getirdiği o en büyük huruştan sonra Arabistan, bir hac yeri olarak kalması dışında, hızla ikinci plana düştü. Britanya İmparatorluğu'nun büyümesiyle birlikte, bizzat Britanya'nın gerilemesi gibi bir durum sayılırdı bu.

ARABİSTAN YÜZEY ŞEKİLLERİ

Bu net insan ihracının sebebi kısmen yağış miktarı haritasındaki bozluktur: Bereketli Hilal sulamaya elverişli olsa bile, altkıtanın geri kalan kısmı ilk bakışta bir süt ve bal, hele bir petrol ve doğalgaz diyarı hiç değildir. Oysa ilk görünüştekinden çok daha fazla çeşitlilik vardır.

Arabistan'ın klasik yaklaşımla üçe bölünmesi hâlâ yararlı bir kestirme yoldur. Arabia Petraea ("Kayalık Arabistan") kuzeybatı kesimleri, en başta da (yerel adı bilinmeyen) Petra'nın ("Kaya") başşehirini oluşturduğu Nebate bölgesini kapsardı. Arabia Felix ("Müreffeh Arabistan") yarımadanın güneyde kalan üçte ikiye yakın kesimine denk düşen geniş bir alandı ve yerli Güney Arabistan meliklerine az çok bağlıydı. Bu alanın bazı kesimleri iklim açısından öbürlerine göre kesinlikle daha talihliydi; ama refah oraya akan büyük miktarda dış paranın yanı sıra, tapınak ayinlerini şenlendirmede ve Akdeniz ülkelerinin insanlarını ve özellikle ölümlerini güzel kokularla sarmada kullanılan buhur ile diğer reçinelerin sonucuydu. Arabia Felix esanslarının kaynağı aslında sert ve kuru ortamlarda yetişen dikenli ve bodur ağaçlardı. Bölgenin esas olarak şimdiki Yemen'de kalan bazı kesimleri sahiden yeşildir ve insanlar için hoştur; ama ileride göreceğimiz üzere, ihraç edilebilir reçinelerin yanı sıra gıdalarda da üretken olması insan müdahalesini gerektirir. Üçüncü bölüm olan Arabia Deserta ("Çöllük Arabistan") Doğu Suriye ile Mezopotamya'nın seyrek yerleşimli bölgelerini belirtirdi.

Klasik bölümler topografya ile olduğu kadar siyasetle de ilgiliydi. Ancak

doğal yapıya ilişkin bir fikir de verirler. Akdeniz coğrafyacılarının kavrayamadığı husus Arabistan'ın düpedüz kayalık ve çöllük kesimlerinin çoğunluğu teşkil ettiğiidir. Arap altkıtasının büyük bölümü iklim açısından kesinlikle bahtsızdır. Günümüz uzmanları çölleşmenin nispeten yakın dönemde başladığını saptamışlardır. Arabistan bir bütün olarak şimdikinden çok daha yağışlıydı. Yarımada'nın günümüzde Rubülhali ("Boş Çeyrek") olarak anılan kurak orta kesiminde insanlar yaşamakta ve avcılıkla geçinmekteydi; buranın "Sulak Çeyrek" olduğu dönemde suaygırlarının debelendiği eski gölcüklerden geriye kalmış kumulların yanındaki çukurlarda çakmaktaşıdan ok uçlarına hâlâ rastlanabilir. MÖ 8000-4000 dolaylarına ya da biraz sonrasına tarihlenen bu en son "büyük yağışlı dönem"e geniş çaplı ve can alıcı hava sistemi musondaki dalgalanmalar yol açmıştı.⁵ Büyük kuraklık çabuk geldi. İklim değişimi insan yardımı olmadan bile çabuk ortaya çıkabilir.

Ancak en kurak çölde dahi çeşitlilik vardır. "Boş" alanlar onları yakından tanıyanlar için boş değildir. Örneğin, 10. yüzyıl başlarının coğrafyacısı Hamdâni *Sıfât Ceziretül-Arap* (Ceziretül-Arap'ın Vasıfları) kitabında çöl yüzey şekillerine ilişkin terimleri sıralarken, kumulları, ovaları ve bozkırları şaşılacak kesinlikle kategorileştirir.⁶ Sadece bir terim sınıfını ele almak gerekirse, tekrarlamalı ünsüz çiftleri içeren isimlerden *nefanif* "yokuşları ve bayıruları yüzünden yolculukları uzatan araziler", *sebasib* ya da *besabis* ot, su ve insandan yoksun, düz, "akıcı" ovalar, *dekadik* dağlar arasında özellikle deve otunun (*rims*) yetiştiği kumlu platolar demektir; liste *fadafid*, *esa'is*, *selasil*, *sehasih* gibi terimlerle sürüp gider... En küçük yüzey şekilleri bile bir ritim, hatta bir şiir barındırır.

EKİCİLER VE SAĞICILAR

Jeolojik zaman ölçeğinde çok yakın olan bu nispi kuraklık Arap altkıtasında yazılı insanlık tarihinin başlangıcından çok önceye inmez. Yine de o tarihe kapsamlı etkilerde bulunmuştur. Aslına bakılırsa, çevre, özellikle de kurak ve yağışlı bölgelerdeki insanların birbiriyle olan ilişkileri o tarihte öteden beri can alıcı bir etken, belki de belirleyici etkindir.

Arabistan haddi zatında bir ada olmayabilir; ama deniz yatağından çok daha derine inen diğer anlamıyla, yani kendi tektonik levhası üstünde durması açısından kopuktur. Dahası, batıya yönelerek Kızıldeniz boyunca ve onun altında uzanan fay hattı dünyadaki en büyük ve en hareketli faylardan birinin, Doğu Afrika'daki Rift Vadisi'ni ve kuzeyde dünyanın en derin vadisi Şeria'yı

⁵ Hoyland, s. 10; Parker ve Rose, s. 29, 33.

⁶ Hamdâni, *Sıfât*, s. 270-271.

yaratmış olan fayın bir devamıdır. Tektonik hareket yarımada'nın topuğunu yukarıya iterken, güneybatı köşesini yükseltip buruşturur. Milyonlarca yıl süren kaldırma işlemi, uzun bir dağ sırası oluşturmuştur. Arap coğrafyacılarca Sare ("Sırt") olarak anılan bu çentikli zincir Yengeç Dönencesi'nin epeyce içinde, yani fazla güneyde kalır; en yüksek doruğu da ancak 3.700 metreye ulaştığından, kar ve erime suyu için yeterince yüksek değildir. Ama serin zirveler aşağıdaki nemli kıyı ovasından yağış emer ve daha da önemlisi, musonu kenardan yakalar.

Dolayısıyla yarımada'nın güney ve batı kesimlerinde, Bereketli Hilal'de olduğu gibi su vardır; ama bir Dicle ya da Fırat yoktur. İnsan gücünün yoğun kullanıldığı ve çoğu kez büyük çaplı bayındırlık faaliyetleriyle yağmur sularını ve yüzey akışlarını dizginlemek gerekir. İslam öncesindeki bir Yemen hükümdarına atfedilen bir şiir, Sare zincirinde bir dağ arası ova olan Yehsub'daki sahneyi şöyle tasvir eder:

Yehsub arazisinin yeşil bahçesinde
Seksen bentten gelen su hep akar.⁷

Sayı abartılı olmayabilir. Yörede İslam öncesinden kalma 60'ı aşkın bendin yerleri hâlâ bilinmektedir.⁸ Pek uzak olmayan Beynun'da İslam öncesi hidrolik mühendisleri bir vadiden ötekine su aktarmak amacıyla küçük bir dağın tabanına bir arabanın geçmesine yetecek büyüklükte ve 150 metre uzunluğunda bir tünel oymuşlardı. En meşhur sulama tesisi daha kuzeydoğuda, 10.000 kilometrekarelik bir havzadan bentle kontrol edilen büyük çaplı bir yüzey akışının bulunduğu Marib'de yer alır.⁹ Doğayı dizginlemeye dönük bütün bu girişimler sosyal örgütlenmeyi ve istikrarı gerektirir, ardından da pekiştirir; düzensizlik ve istikrarsızlık kaçınılmaz bir bozulmaya yol açar. Zamanla bu kaçınılmaz sonuç ortaya çıktı ve Marib Bendi'nin patlaması en eski ve hâlâ en güvenilir Arapça kitap Kur'an'da toplumsal çöküşe ilişkin bir mesele ilham kaynağı oldu.¹⁰ Hikâyedeki ibret tarihin de verdiği derslerden biridir, tabii böyle şeylerin var olduğu söylenebilirse: Bentler ve savak kapakları, tüneller ve sekiler inşa edip ayakta tutmak istiyorsanız, işleyen bir yerleşik toplumu da kurup sürdürmeniz gerekir. Bir başka deyişle, inşaat mühendisliği tuğla ve harç kadar hukuk ve düzenle de alakalıdır.

Yarımada'nın güney ve batı kesimlerinin aksine, çöl ve yarı çöl alanlarında yağış miktarı kıtır ve asla tam olarak öngörülebilir değildir. Şaşırtıcı yeşillikle

7 Hamdâni, İklil VIII, s. 29.

8 El-mevsûa, madde "Yahsub"

9 Daum, s. 58.

10 Kur'an, 34.

ansızın karşılaşılabilir: “Pelin yaprak açmış,” diye bildirmişti bir 9. yüzyıl *ra'id*i (göçebe deve sürülerinin mera gözcüsü):

Deve otları filizleniyor, dikenli ağaç yaprak dolu. Yer otlarla kaplı, akarsular yeşil, vadi tabanları taptaze; tepelikleri otlar bürümüş ve çimen topaklarında yeni filizler var; semizotu, yonca ve ebegümeci çıkmış.¹¹

Ama böyle kısa ömürlü çoban cennetleri bulmak, sürüler ve çadırlarla birlikte dolaşmayı gerektirir; herkes aynı şeyi yaptığında ise, kaynaklara dönük rekabet ve sosyal istikrarsızlık ortaya çıkar.

Bu durum bir ikilik doğurur. Daha yağışlı güney ve batı kesimler ile sulak Bereketli Hilal'in yerleşik yaşamı (*hadâre*) durağanlığa, kimi zaman durgunluğa yol açma gibi ters bir sonuçla istikrarı dayatırken, açık bozkır ve çöl alanlarının (*bâdiye*) gezgin yaşamı (*bedâve*) siyasal ve sosyal parçalanmaya yol açma gibi bir sakıncayla hareketliliği zorunlu kılar. Arapçadaki *bedâve*'den türetilmiş *bedeviyin* çoğul sıfatı diğer dillerdeki “bedevi” kelimesine kaynaklık eder. Yerleşik tarımcı ve gezgin çoban ikiliği Kitabı Mukaddes'teki Kabil ve Habil kadar eski bir temel insan eşleşmesidir. Âdem'in iki oğluna verdiği isimlerin (Tunç Devri'nden itibaren yerleşik yaşamın belirleyici uğraşını belirten “demirci” anlamındaki) *kayn* ve “deve sürüsü” anlamındaki *abil* kelimeleriyle aynı kökten geldiği yolunda akla yakın bir teori vardır.¹² Tercihen kafiyeyle olmak üzere eşlemelerin kulağa hoş geldiği Arapçada bu ikilik *meder ve-veber* “[evleri] kilden ve deve tüyünden [insanlar]” ya da *zar ve-dâr* “meme sağma ve tohum ekme” ibareleriyle belirtilir.¹³

Kur'an'da *şaab* (“kavim, bir halk”) ve *kabile* (“kabile”) şeklinde başka bir eşleme yer alır. Bu kitabın adında göndermede bulunulan Kur'an ayeti bunun bir ikilik, cinsiyet kadar temel bir antitez olduğunu ima eder:

Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve [...] sizi boylara ve kabilelere ayırdık.¹⁴

Çoğu tefsirci, ayeti yerleşik İran halkları ile göçebe Arap kabilelerine gönderme olarak yorumlamıştır; bazı âlimler ise daha inandırıcı bir yaklaşımla, bu tefsirin anakronik olduğunu, eşlemenin aslında bizzat Arap dünyası içindeki temel ve köklü sosyal ikiliğe işaret ettiğini savunur.¹⁵

Bu iki topluluğa ileride döneceğiz. Aralarındaki etkileşim bir bütün ola-

11 Câhiz, Kısım 1, s. 229.

12 Hess, s. 24-25.

13 Örneğin bkz. Câhiz, Kısım 1, s. 174.

14 Kur'an, 49:13.

15 Örneğin bkz. Pyotrovski, s. 136; İryani, s. 311.

rak Arap tarihine sinmiş güçlü yanlar ile gerginliklerin birçoğunu açıklar. Şimdilik bir *şaa*bın, yani kavmin ya da halkın akrabalığa değil, yaşanılan yere göre tanımlandığına ve (anlaşıldığı kadarıyla erken tarihten itibaren) tek bir baş ilaha bağlılıkla büyük ve nispeten istikrarlı bloklar halinde birleştiğine işaret etmek yeterlidir. Buna karşılık, bir kabile kendini belirli bir alanda ortak ikametle değil, bir akrabalık fikriyle tanımlar. Araştırıldığında bu fikrin çoğu kez uyduruk olduğu ortaya çıkar. Bir örnek kendilerini Kahtâni soyundan sayan Asir kabilelerinin 10. yüzyılın biraz öncesinde bir tarihte bundan tamamen vazgeçip Nizari kökenli olduklarını iddia etmeleridir.¹⁶ Tam bir Avrupa dengi olmamakla birlikte, köklü bir Anglosakson ailenin birdenbire köklerini inkâr edip aslında İngiltere'ye Normanlarla birlikte geldiğini ileri sürmesi gibidir bu. Bir "aile" ağacından ötekine benzer yamanmalar hâlâ görülmektedir: Daha bir ya da iki kuşak önce, Yemen üst-kabilesi Bekil'in iki büyük kesimi öbürleriyle bozuşunca, diğer üst-kabile Haşid'e katıldı; süreç *mu'ahe* ("kardeşleşme") olarak anıldı.¹⁷ İbn Haldun şunu dobra dobra belirtir:

Şecere hayali ve gerçeklikten yoksun bir şeydir. Yararlılığı sadece ortaya çıkan bağlantıdadır.¹⁸

Yine yerleşik kavmin aksine, kabile şu ya da bu ilaha birlikte tapınsa da asıl sadakati dünyevi liderleredir.

Bu iç içe geçmiş (ve asla tezat olmayan) *hadar/bedv*, "yerleşik/göçebe", "kavim/kabile" ikilikleri ancak zaman içinde belirginleşir. İslam'dan çok önceye ve hatta milattan çok önceye inen daha bulanık başlangıçta belirgin olan husus kendilerini soya göre tanımlayan daha gezgin kavimler arasında *arab* olarak bilinen ilk kavmin de yer aldığıdır.

ÇÖLLE EKİLİ ALANIN DİYALOĞA GİRİŞİ

Daha gezgin olmak mutlaka tam göçebelik anlamına gelmez. Ama içe işlemiş bir başına buyruluk, konumun ve bağlılığın taşınabilir olduğu yönündeki bir duygu Arap tarihine kendine özgü niteliği veren şeyin bir unsurudur: Tarih standıdır, ama hareket halindeki destan olarak *İlyada*'dan ziyade *Odyseia*'ya benzer. Tıpkı *Odyseia* gibi, epeyce kısmı bazıları yararlı, bazıları yıkıcı karşılaşmalarla ilgilidir. En son fasıllarda konusu kahramanların tanımlayıcı kimliklerine tekrar kavuşmak üzere yurda bir dönüş yolunu aramaları ve

¹⁶ Hamdâni, *Sıfât*, s. 230.

¹⁷ Dresch, *Tribes*, s. 329 vd.

¹⁸ İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 99.

ardından Odysseus gibi, yurdun zamanla değiştiğini görmeleridir. (Kim bilir, belki de yolculukla değişen onlardır.) Hareket bitmiş gibi görüldüğünde bile potansiyel enerji yerindedir; Arapların 20. yüzyıldan itibaren ülke esaslı devlet tecrübesinin bu kadar kederli olmasının sebebi bu olabilir. Bir devlet durağan değil de nedir? Sınırlar ile gezginlik tutkusu bağdaşmaz.

Öte yandan, yerleşik olmayan ‘*arab* kabileleri bir dizi yerleşik halkla aynı ismi paylaşma yoluna girdiler. Çeperdeki gezgin bir azınlık için kullanılan ‘*arab* terimi zamanla çöl ile ekili alan halklarını ve aradaki her unsuru kapsayan bir genel terime dönüşecekti. Günümüzde göçebe Arapların yerleşik Araplara oranı muhtemelen yüze birin altındadır; ama göçebenin tarihe kuşbakışı hem Arapların hem de başkalarının Arap geçmişine bakış tarzını hâlâ çarpıtır. Göçebelik ve hareketlilik, hikâyenin sadece bir kısmıdır. Bileşimlerinde yerleşik unsur olmasaydı Araplar Tuaregler ve Çingenelerle birlikte dünya tarihinin küçük bir kolu ya da olsa olsa Moğollar gibi, ortalığı yıktıktan sonra durulan bir ani sel olurlardı. Aynı ölçüde önemli başka bir nokta, bir ikiliği kavramanın kolay, gerçekliğin ise daha karmaşık olmasıdır. Yerleşik *hadar* topluluklarında ortaya çıktıkları neredeyse kesin olan *bedv* kabileleri çoğu kez onlara tekrar katılırlar; yerleşik halklar genellikle topluca taşı tarağı toplayıp yollara düşmemekle birlikte, kültürel bakımdan “bedevi”leşebilirler. Bizzat *bedâve* doğal ortam gibi, kısmi çobanlıktan yaylacılığa, köksüz ve sürüklenmeye açık tam göçebelığe kadar uzanan birçok tona ve dokuya bürünür.

Yani, *bedv-hadar* ikiliği asla çöl ve ekili alan şeklinde hiç buluşmayan çatışmalı zıtlar halinde var olmamıştır. Aksine, ikisi buluşur, örtüşür ve etkileşir; bunun en verimli biçimi sabit ve seyyar unsurların kesiştiği yol üstü mola yerlerinde görülür: Vahalar, çarşılar, kervansaraylar ve (Mekke’nin klasik örneğini oluşturmakla birlikte hiç de prototipi sayılamayacağı) hac mabetleri. “Çarşı” anlamındaki *suk* başlı başına bir semantik kesişimdir: Hayvan satmak üzere uğranılan yeri belirtmekle birlikte, kelimenin kök anlamı oraya hayvan sürmektir.

Hadar ve *bedv* etkileşime girdikleri gibi, birbirlerini etkisizleştirebilirler de. Yukarıda alıntılanan Kur’an ayeti yerleşik *şaab* ile gezgin *kabile* arasındaki muğlak ilişkileri harika bir özlülükle ifade eder. Tanrı onları “birbirlerini tanımaları” için yaratmıştır.¹⁹ Arapça karşılığı tek bir kelimeyle *lite’arefu* olan buradaki “birbirini tanıma” ibaresi ikili bir anlam taşır: “Öne çıkan” anlam “karşılıklı temasla birbirini tanıma”dır; ama “araya ayırım koyma/birbirinden ayırma” anlamında bir “arka” ton da vardır.²⁰ Birlik umudu ve pusuda yatan ayrılık ihtimali bir aradadır.

19 Kur’an, 49:13.

20 Karş. Câhiz, Kısım 2, s. 37

İslam sosyolojisini “şehir” ve “kabile” karşılığına dayalı bir ikili sistemin ışığında inceleyen Ernest Gellner bundan dolayı eleştirilmiştir.²¹ İslam dünya dinine dönüşmüş haliyle, ikili (hele hele tek) bir perspektiften görülemeyecek kadar büyük ve değişkendir. Üstelik Arap tarihinde *bedv* ve *hadar* arasında bir “diyalog” bulunduğu açıktır. Bu diyalogun daha ileriye gittiği, sadece Arabistan’da değil, daha ötesinde de ve eski çağlardan günümüze kadar bir bütün olarak Arap tarihini anlamayı sağlayan anahtarlardan biri olduğu kanısındayım.²²

AYRI BİR KAVİM

Çok eski çağları seçmek zordur. Arap Yarımadası’nın yaylaları boyunca dağınık halde aletler bırakmış olan Palaeolitik insanlar hakkında bildiklerimiz henüz çok azdır. Seyrek olsa bile geniş alana dağıldıkları açıktır; yarımada ıssız olmadığı gibi, tarihi de boş değildi. Suudi Arabistan’ın Palaeolitik sit alanlarında yakın dönemde yürütülen araştırmalar en eski Arabistan sakinlerinin zamanla iklim değişikliklerinden geçip yeni ortama uyum sağladıklarını göstermiştir.²³ Büyük kuraklığın başlamasından önce bir zamanlar sulak olan Rubülhali’nin Neolitik avcılar hakkında neredeyse aynı ölçüde az şey bilmekteyiz. Ancak Neolitik yaşamın diğer yönlerine ilişkin bir resmi ortaya çıkarma yolundayız. MÖ 6. binyıla doğru sığır güden insanlar yaklaşık iki binyıl sonra ürün yetiştirmeye ve (daha da yakın işbirliğine dayalı sosyal yapıların geliştiğine işaret etmesi açısından önemli bir adımla) dağlık alanların gittikçe kuraklaşan iç kesimlere doğru alçaldığı bölgelerde sulama sistemleri kurmaya başladılar.²⁴ Yine MÖ 4. binyıla doğru, uzun Arap kıyı şeridinde, özellikle de Basra Körfezi kıyılarında yaşayan insanlar mangrovlarla çevrili, deniz kabukluları bakımından zengin sahillerden yapı malzemeleri ve gıda ürünleri için yararlanmaya yöneldiler. Tunç Devri’nin başlarına varıldığında, kıyı insanların ihrac ettiği deniz kabukluları değerli yan ürünü inci, Hint Okyanusu ticaretinin en eski ve en değerli mallarından biri haline geldi. Zamanla deniz kıyısı halkları coğrafi olduğu kadar siyasi bakımdan da kenarda kalacaklardı; ama yaşadıkları “bereketli şerit” ekonomik bakımdan hayati önem taşımaya ve böylece iç kesimlerden gelen yağmacıların hedefi olmaya devam edecekti. Ayrıca Hint Okyanusu çevresindeki Arap yayılması için sıçrama tahtası olacaktı.

21 Örneğin bkz. Varisco, s. 65. Ayrıca bkz. Zubaida, s. 34-38, 65.

22 Karş. Abdallah, s. 260-261.

23 Özellikle bkz. Rémy Crassard’ın eserleri.

24 Bkz. Harrower, çeşitli yerlerde.

En eski Arap tarih kitapları sonraki Arap kimliği anlayışlarına uyacak şekilde rasyonelleştirip kabile yapısına büründürdükleri tarihhöncesi Arabistan sakinlerine dair puslu, karayla sınırlı ve neredeyse baştan aşağı masalımsı fikirler ortaya atacaktı. Bunlardan en çok öne çıkanlar, haklarında uzak geçmişteki bilinmeyen bir tarihte büyük ölçüde silinip gitmiş olmaları dışında çok az bilgi varmış gibi görünen Âd ve Semûd kavimleriydi. Örneğin, 6. yüzyıl şairlerinden İmrû'l-Kays, bir katliamın yaşandığı yerden “Semûd ile İrem’in başına gelenler gibi” diye söz eder.²⁵ (Âd kavminin efsanevi başşehri olan İrem bir tür Arap Atlantis’i ya da Shangri-La’sıydı.) İki kabile Kur’an’da insan günahına ilahi misillemeye dair mesellerde birçok kez karşımıza çıkar: “Rabbinin Âd’e ne yaptığını görmedin mi?”²⁶ diye sorar bir ayet. Tektanrıci mesajı reddetmelerinden dolayı Allah’ın verdiği ceza onları bir yıldırımla²⁷ ya da “kısır” bir rüzgârla²⁸ silip süpürmektedir. Bu semavi yıldırım hareketini uzun bir kuraklaşma ve çölleşme sürecinin dramatik bir özeti, Âd kavmini de MÖ 4000 dolaylarında, son büyük yağışlı dönemle birlikte yaşam tarzları ortadan kalkan Neolitik avcılarının bir anısı olarak görmek caziptir.²⁹ Kur’an hikâyesini ayrıntılandıran anlatımlar bu fikri daha da çekici kılar. Örneğin, 7. yüzyıl ortalarından kaldığı sanılan, Âbid ibn Şerye’ye atfedilen ve günümüze ulaşmış en eski Arap tarihi olduğu söylenebilecek bir derleme, Âd kavminin yok edilmeden önce üç yıl kuraklık çektiğini belirtir.³⁰ Ama anlatım daha şüpheli bir alana kayar: Yıkıcı rüzgâr sonunda gelip çarpınca, Hezile adlı bir kadını (Oz Büyücüsü romanındaki Dorothy’nin bir Âd versiyonu) sağ bırakır ve haberi aktarması için Mekke’ye savurur.³¹ Sonraki tarihçiler anlaşılır tavırla kuşkucudur. “[Âd kavmini] ele alanlar arasında büyük görüş ayrılıkları vardır,” diye yazar 14. yüzyılın güvenilir Suriyeli tarihçisi Ebu’l-Fidâ. “Söyledikleri her şeyin karışık ve doğruluktan uzak olması nedeniyle, bunları aktarmaktan kaçındık.”³²

Yok olan Semûd kavmi konusunda, daha sağlam ve tarihi saptanabilir zemindeyiz. Bu adın yarımadanın batı kesiminde sakin ve başka ilişkilerinin yanı sıra MS 2. yüzyılda Romalılarla bağ kurup vergi ödeyen gerçek bir kavme ait olduğu bilinmektedir.³³ Kur’an’da tıpkı Âd gibi, tektanrıçılığı reddetmenin bedelini ödeyen bir kavim olarak karşımıza çıkarlar ve aynı şekilde sonraki

25 İmrû'l-Kays, s. 161.

26 Kur’an, 89:6.

27 Kur’an, 51:44.

28 Kur’an, 41:15.

29 Karş. Mackintosh-Smith, Yemen, s. 192. Aksi belirtilmedikçe, bütün göndermeler 1997 tarihli ilk baskıyadır.

30 Âbid, s. 344.

31 Âbid, s. 353-354.

32 Ebu’l-Fidâ, Muhtasar Kısım 1, s. 98.

33 Macdonald, *Development*, s. 19.

Arap hafızasında efsaneleştirilmiştir. Örneğin, yakında başlarına gelecek akıbeti bildikleri için, vücutlarını mürrüsafiyle sıvayıp deri kefenlerle sarıdıkları ve kazılmış hazır mezarlara yattıkları söylenir; daha güneyde daha zor ulaşılabilir birkaç yerde hâlâ olduğu gibi, bir zamanlar Hicaz'da kayaya oyulmuş kabirlerde bulunduğu söylenen deriyle sarılı mumyalara ilişkin hoş bir halk etiyojisidir bu.³⁴

Âd, Semûd ve benzeri efsanevi ya da efsaneleştirilmiş kavimler İslam dönemi tarihçilerince *el-‘arabû’l-‘aribe* (“halis/Arapça konuşan ‘arab’”) diye anılır. Onlardan sonra gelecek kavimlerin hepsi ‘*arab mütearribe* (“Araplaşmış ‘arab’”) ve ‘*arab müsteribe* (“Araplaşmakta olan ‘arab’”) diye sınıflandırılır. Arapça konuşan, Araplaşmış, Araplaşmakta olan gibi eklerin yığılması muhtemelen bir tür gerçekliği yansıtır: Zamanla Araplar olarak anılacak halk, esas olarak dili benimsemeye dayanan tedrici bir kültürel etkileşim süreciyle belirli düzeyde birliğe ulaştı. Geleneksel tarihçilerin örtük biçimde kabul ettikleri diğer gerçeklik daha da önemlidir: Köken itibarıyla Araplar pürüzsüzce birleşmiş bir halk değil, adamakıllı karışık bir öbektir.

Sonraki Arap tarihsel hafızasından, günümüze ulaşmış en eski yazılı bulgulara dönecek olursak, hemen açıkça görülen bir şey varsa, o da Arapların kimler *olmadıklarıydı*: Yerleşik Bereketli Hilal, kıyıdaki “bereketli şerit” ya da Güney Arabistan kavimlerinin hiçbiri kendini Arap olarak nitelendirmezdi. Onların gözünde, Arapların ayrı bir kavim olduğu besbelliydi.

DIŞARIDAN İÇERİYE BAKIŞ

Geriye en eski açık değinmeleri bırakmış olan Asurlulara göre, “Aribi” sahiden hem coğrafi hem sosyal bakımdan ayrı olan, “çöl içlerinde yaşayan ve ne nazır ne de memur tanıyan” bir kavimdi.³⁵ Bir ya da iki Kitabı Mukaddes göndermesi belki daha eski olsa da, sonraki düzenlemeler kronolojiyi bulanıklaştırır. Bu bakımdan Araplara şimdiye kadar bilinen en eski ve tarihi yadsınamayacak şekilde saptanabilir gönderme Asur Kralı III. Şalmanezzer’in bıraktığı yazıtta karşımıza çıkar: Kral MÖ 853’te bilinen ilk Arap Cündüb’ün³⁶ (tamı tamına bin) devesiyle takviye ettiği bir Suriye-Filistin koalisyonunu savaşta yendiğini belirtir.³⁷ Araplara (ve develerine) değinmeler bu tarihten sonra çoğalır; onlara zamanla İbrani ve Yunan kaynaklarındaki başka değinmeler katılır.

34 Âbid, s. 401.

35 Hoyland, s. 8.

36 Bkz. s. 22.

37 Hoyland, s. 59. Yazar Araplara en eski göndermelerin mükemmel bir özetini verir, s. 59 vd.

Erken dönem Arabistan'ın tarihçisi Robert Hoyland gerek Asur gerekse Kitabı Mukaddes metinlerinin Araplardan aşağı yukarı aynı dönemde (anlaşıldığı kadarıyla birbirlerinden bağımsız olarak) söz etmeye başlamalarından dolayı, söz konusu kavmin kendini "Arap" diye nitelendirmiş olması gerektiğini ileri sürer.³⁸ Bu doğruysa, yazılı haldeki isimlerine sahip çıkmada dikkate değer ölçüde çekingen davranmış olmalılar; zira o ilk Asur değinmesinden³⁹ 1.200 yıl kadar sonra Arap kimliğiyle sahneye çıktılar. Bununla birlikte, ilk metinlerde geçen isimlerine bakılacak olursa, Arap oldukları şüphe götürmez. "Cündüb" Arapların sonraki binyıllarda seyrek olsa bile hep kullandıkları bir şahıs ismidir. "Çekirge" anlamına gelir ve insanlara hayvan isimlerinin verildiği uzun bir tarihin habercisidir. Kabile düzeyinde, "Kelb" (Köpek) ve "Esed" (Aslan) gibi kabile isimleri totem kaynaklı olabilir; kişisel düzeyde ise hayvan isimleri kötülüğe karşı koruma amaçlıdır. Kadim Arabistan'ın tarihçisi İbnü'l-Kelbî'nin belirttiği gibi, Araplar "oğullarına düşmanlarını gözeterek isim verirler" di.⁴⁰

Vekî ("Güçlü At") adlı bir kabile adamının ataları arasında "Aslan Oğlu Köpek" (ya da kurt, horoz ya da birkaç başka ihtimal) ve (acı ya da dikenli bitkilerin sevimsiz hayvanlara benzer şekilde itici bir işlev görmesinden dolayı) "Acı Hıyar Oğlu Çöl Faresi" gibi isimlere rastlanması alışılmamış bir durum değildi.⁴¹ Ne yazık ki, böyle isimler artık gözden düşmüş durumda. Asur metinlerinde geçen "Hamdanu" gibi bazı isimler ise hâlâ kullanılmaktadır.⁴² (Yemen'de oturduğum ilk ev Hamdânî adlı birine aitti.)

Asur yazıtlarındaki Aribi terimiyle Arapların kastedildiği başka açılardan da kesindir. En aşikâr husus tekel altına almış göründükleri develerin onlara sağladığı hareketlilik. Bu ilk Asur yazıtında belirtildiği gibi, şu ya da bu tarafın yanında çarpışan seyyar bir yedek kuvvet oluşturlar. Dayanıklı binek hayvanları onlara gizli bir üstünlük kazandırarak, büyük, hantal ve aç ordulara zorluk çıkaran arazide ilerlemelerini ve ondan taktik amaçlarla yararlanmalarını sağladı. Yazıtlardaki değinmelerin çoğalmasıyla birlikte, Araplardan kara yoluyla aromalı bitki ticaretindeki hamallar olarak gittikçe daha çok söz edilir; Güney Arabistan'ın hoş kokulu reçinelerini kuzeye doğru taşıır ve daha sonra bu ticaretteki aktörler olarak öne çıkıp ticari güzergâhları denetim altına almaya çalışırlar.

Göndermelerle birlikte develer de çoğalır. Yayılmacı bir ruh haleti içerisinde olan ve görünüşe bakılırsa Arabistan ticaretini denetim altına almaya

38 Hoyland, s. 5-8.

39 Bunun yer aldığı Nemâre kitabesi için bkz. s. 100.

40 Seâlibî, s. 257.

41 Belâzürî, s. 408. Vekî "çok kaba bir çöl Arabı" olduğu gerekçesiyle Horasan valiliğine uygun bulunmamıştı: Belâzürî, s. 410.

42 EI² I, s. 562.

hevesli Asurlular vahşi göçebelere boyun eğdirmekle övünen bir tutum içindeydi. MÖ 8. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bu zaferin anısına Asur Kralı III. Tiglat-Pileser'i "Arap melikesi" Şemsi'yi alt etmiş olarak tasvir eden bir kabartmada, tıknaz ama alımlı bir Aribi kadını bir deve sürüsünü güderken görülür; kabartmaya eşlik eden yazıtta 30.000'e yakın devenin ele geçirildiği belirtilir.⁴³ Sonraki yüzyılda Kral Assurbanipal *mat Aribi*'den (Arap diyarı) o kadar çok sürü ele geçirdi ki, "Ülkemin içinde bir deve çarşı kapısında birkaç meteliğe alınırdı," diye böbürlendi.⁴⁴

Asur devleti Araplara Byron'ın deyişiyle "sürüye dadanan kurt" gibi değil, çokuluslu boyutlarda bir deve hırsız çetesi gibi çullandı. Hiç kuşkusuz, Arapları onlara hareketlilik ve bağımsızlık sağlayan asıl araçtan yoksun bırakmak her bakımdan anlamlıydı.

Cezalandırma amaçlı bu toplu çalma (ve haliyle insan köleleştirme) girişiminin hedefinde Cündüb'ün iki yüzyıl önce yaptığı gibi, Asurluların bir düşmanına, bu olayda asıl süper güç hasım Babillilere destek veren Araplar vardı. Ne var ki, aynı dönemde Araplar da söz ve kudret birliğiyle kenetlenmişlerdi. Bütün bu olanlardan zamanla tekrarlanacak birkaç tema ortaya çıkar.

Birincisi, bilinen bu en eski geçici birliğin çekirdeği bir kült hac ve ibadet merkezi, yarımadanın kuzey kesiminde bir dizi kabilenin kutsal saydığı Dûmet'ti. Birlikteki en güçlü unsur Kedar denilen bir siyasal yapı, belki bir kabile konfederasyonuydu.⁴⁵ MÖ 750-400 arasında varlığını sürdüren Kedar yeterince açığa kavuşturulmuş olmasa bile, (Güney Arabistan dışındaki) Arap tarihinde akrabalık esaslı kabileden daha büyük bir birlik oluşturmaya dönük bilinen ilk girişim olabilir. Birlik temasının bu ilk ifadesinin bir hac merkezinde dile getirilmiş olması, bir bütün olarak Arap tarihi açısından belki de anlamsız değildir. Aynı tema 1.300 yıl sonra ve 1.100 kilometre güneyde, başka bir kabile hac yeri Mekke'de bütünüyle ortaya çıkacaktı.

Sürekli işlenecek başka bir tema, komşu devletlerin Arap kabile reislerine kraliyet payesi vermeleriydi. Sözgelimi, Asurlular yendikleri Şemsi'yi ve Kedari liderleri Zebibe (MÖ 730'lar; adının anlamı "Kuru Üzüm") ile Hazael'i (MÖ 7. yüzyıl başları) sırasıyla "Arap kraliçeleri" ve "Arap kralı" olarak nitelendirdiler. MÖ 7 yüzyılda bir ara Asurlular kendi seçtikleri kukla "melike"yi, Tabua adlı bir Kedari kadını siyasal yapının başına geçirdiler.⁴⁶ Dış güçlerin kralı belirlemesi (ve kimi zaman yaratması) üç binyıllık Arap tarihi boyunca, Arap kimliği ve dayanışması açısından doğurduğu sonuçlarla tekrarlanan bir tema olacaktı.

43 Hoyland, s. 60.

44 Hoyland, s. 61.

45 Macdonald, *Development*, s. 14.

46 Hoyland, s. 134.

Zaman içinde sürekli ortaya çıkacak üçüncü bir tema, diğer güçlerden yana oldukları için cezalandırma yoluna gitmedikleri durumlarda Asurluların Arapları bu hasımlara karşı bir tampon olarak kullanmalarıydı. Böyle bir durum özellikle Mısır açısından geçerliydi. Herodotos'taki bir gönderme de MÖ 5. yüzyılda Perslerin topraklarını Mısırlılardan tecrit etmek üzere Arapları kullandıklarına işaret eder.⁴⁷ Bu türden ortak-yaşamlar sonraki binyıllarda defalarca ortaya çıkacaktı.

Velhasıl, kuzey komşuları Asur, Babil ve daha sonra Pers devletlerinin gözünde, Araplar önemsiz olmakla birlikte, rahatsızlık vermedikleri sürece çoğu kez son derece işe yarardı. Beklenti asla uslu durmasalar bile, en azından yumuşak başlı ve gereği gibi minnettar hale getirilebilecekleriydi. Örneğin, Assurbanipal *mat Aribi'*ye karşı harekâtının ardından, "Arabistanlıların birbirlerine şu soruyu yönelttikleri"ni belirtir: "Arabistan'ın başına niçin böyle bir felaket geldi? Çünkü Asur'un büyük yeminlerine uymadık, Assurbanipal'ın iyiliğine karşı günah işledik."⁴⁸ Şimdi bu sözleri okuyan birçok Arap günümüze kadar süren, Soğuk Savaş sonrası dönemde bile süper güçlerle ilişkilerde tekrar tekrar görülen bir temanın ilk ifade edilişlerinden biri olarak iştir: Hizaya gel, yoksa bedelini ödersin.

O dönemde bölünmeye yatkın bir hilal teşkil eden kuzeydeki imparatorlukların çıkarları duruma göre Araplarınkilerle örtüşür ya da çatışırdı. Yağmurla beslenen dağların, yaylaların ve yabana doğru uzanan geniş vadilerle dolu çöl "haliç"lerinin bulunduğu güneyde de bir dizi meliklikler kümesi vardı; bunlar İslam'dan önceki 1.500 yıl boyunca zaman zaman küçük çaplı ama kültürel etki bakımından güçlü bir imparatorluğun çatısı altında bir araya gelirlerdi. İçlerinden en çok öne çıkanı ise Şeba ve Seba olarak da bilinen Saba'ydı.

Güney melikliklerinin yazıtlarında Araplara önceleri pek değinilmez.⁴⁹ Kuzeyden gelen göçmenler ancak MÖ 1. yüzyılın sonlarından itibaren güney kayıtlarında belirgin biçimde yer almaya başlar; bu da neredeyse tamamen paralı savaşçı kimliğiyledir. Bundan çıkarılacak açık sonuç Arapların Bereketli Hilal'in çöl sınırlarından güneye doğru MÖ 1. binyılın ikinci yarısında yayıldıklarıdır. Söz konusu metinlerin büyük uzmanı merhum A. F. L. Beeston'a göre, güney yazıtlarında düzenli olarak karşımıza çıkmaya başladıklarında bile, "tipik [Güney Arabistan] kültürüyle tam bütünleşmemiş davetsiz unsurlar oldukları açıktır"⁵⁰ Kuzeyde olduğu gibi, orada da Araplar ayrı bir kavimdi.

47 Hoyland, s. 63.

48 Hoyland, s. 62.

49 MÖ 7. ya da 6. yüzyıldan kalma tek bir Saba yazıtında *a'rab* ibaresine rastlanır. Hoyland, s. 230.

50 Beeston, "Kingship", s. 257.

Zamanla bütünleşme gerçekleşecekti, ama beklenmedik bir yönde: Güney Arabistanlılar kültür ve dil bakımından Araplaşacaklardı. Araplığın İslam'la bağlantılı bodoslama yayılmasında çok öne çıkacak olan başka bir mükerrer temanın ilk ifadesiydi bu; ama dilsel ve kültürel “dönüşüm”⁵¹ her zaman dinsel dönüşümden daha kapsamlı ve muhtemelen de daha hızlıydı. Nitekim Sabalılar ve diğer Güney Arabistanlılar Araplığı o kadar eksiksiz benimseyeceklerdi ki, MS 9. yüzyıla varıldığında, Câhiz “(yarımada) Arabistanlısı”nın “Arap” kimliğine denk olduğunu belirtecekti: “Bütün Araplar tek ve aynıdır, çünkü meskenleri ve yaşadıkları ada birdir, ahlaki değerleri ve fıtrî mizaçları birdir, dilleri birdir.”⁵² (Siyasetleri ise elbette neredeyse hiçbir zaman bir olmadı.)

Dahası, ileride göreceğimiz üzere, Güney Arabistanlılar kendilerini her bakımdan asıl Araplar sayacak derecede Araplaştılar. Daha bilgili tarihçiler halis Araplar ile Güney Arabistanlılar arasındaki ayrımı hep hatırdı tutacaklardı. Örneğin, İbn Haldun, üç ana “Sami” topluluğunu sıralar: “Araplar, İbraniler ve Sabalılar Sam'ın [Şem] soyundan gelir.”⁵³ Burada “Sabalılar” ibaresiyle genel olarak Güney Arabistanlıları kasteder. Arap-İbrani çatlağı tarihte sürekli görülür. Kuzey-Güney Arabistanlı ayrımları ise artık ölüdür ve adeta unutulmuştur; ama hayaletleri (örneğin pencereimin dışında yaşanan ve bazı yorumlarda güneyli ve kuzeyli Araplar arasında olduğu söylenen çatışmanın propagandacıları tarafından) zaman zaman diriltilebilir. Bir yorumcunun kadim kuzey-güney ayrımına ilişkin ifadesiyle, “siyaset bilimcilerinin Arap birliğine ulaşmanın niçin çok zor olduğu meselesine bu ek kavrayışı katmaları yararlı olabilir.”⁵⁴

O kavrayış içgörülerden oluşan bir buzdağının ucudur. Örneğin, kuzeye bakıldığında Bereketli Hilal'in aslen kabile halinde yaşamayan yerleşik tarımcılarının İslam döneminin başlarında Arap dünyasına kabul edilişi, ileride göreceğimiz üzere, güneyli denklere kıyasla çok daha uzun sürecekti. Dahası, kabul isteksiz ve eksikti. Pusuda yatan ayrılık genelde (şimdiki Irak'ta olduğu gibi) mezhep, Sünni-Şii ayrımı temelinde ifade edilir.

Arapların kimler olmadıkları faslı için bu kadarı yeter. Kenarda kalan ve tanımlanması zor bu insanların kim ya da ne olduklarını kavramak için, bizzat geride bıraktıkları veciz ama belagatlı kayıtlara bakmalıyız. Sabit yurtlarının ve yazılı kültüre dönük belirgin heveslerinin olmamasına karşın, onlardan kalan yazılar şaşırtıcı denecek kadar büyük miktarı bulur.

51 Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 93.

52 Câhiz, Kısım 3, s. 112.

53 İbn Haldun, *Rihle*, s. 389.

54 Keall, s. 98.

“S’LM BURADAYDI”

Yarımadanın Bereketli Hilal’e kenetlendiği ve şimdiki Suriye ile Ürdün’ün yanı sıra Suudi Arabistan’ın kuzey kesimini kapsayan taşlık çöller, yani tam olarak ilk Arapların sürüleriyle dolaştıkları bölge boyunca araziye benekler halinde kaplayan kayalara kazınmış on binlerce grafiti⁵⁵ vardır. Bunlarda esas olarak Arap yazısının öncüsü olan Nebati yazısı kullanılmıştır. Tarih, Araplara ilk Asur ve Kitabı Mukaddes göndermelerinden epey sonradır, muhtemelen MÖ 1. binyılın sonundan itibaren; ama aynı binyılın son üçte birlik kısmında Nebati yazısının ortaya çıkışından önce, söz konusu yazarların kendilerini ifade edecek alfabesi muhtemelen yoktu. Dil tam olarak bildiğimiz Arapça olmamakla birlikte ona yakındır, hatta belki Anglosakson dilinin İngilizceyle bağlantısından daha yakındır. Dil sınıflandırması biraz esnetilirse, bu yazıların elimizdeki ilk otantik Arapça belgeler olduklarını söylemek yanlış olmaz. “Arap” kelimesinin hiç geçmemesine⁵⁶ karşın, ulaştığımız ilk yerli Arap belgeleri oldukları konusunda çok az kuşku vardır.

İnsan pekâlâ şaşırabilir. Bizzat Arap kimlikleri Asurluların ifadesiyle, “çöl içlerinde yaşamaya ve ne nazırlar ne de memurlar tanımaya”⁵⁷ dayanan kadim göçebe Araplar yazıda bir yarar görecektir son halktır elbette. Ancak görünüşe bakılırsa bir yarar görmüşlerdi ve en akla yakın açıklama bunun tamamen bir oyun, bir meşgale olduğudur. Bir kayanın rüzgârdan korunaklı tarafında oturup bütün gün develerin otlanışını seyreden biri, eline bir çakıl alıp kayayı kazıma dürtüsüne karşı koyamaz. İnsanın kayaya bu sade manzarada görebildiği tek şey olan develeri resmetmesi sanatsal açıdan tatmin edici olabilir; nitekim deve resimlerine sıkça rastlanır. Ama deve resmetmenin keyfi zamanla tavsar; insanın ismini ve hemen her zaman sülalesini yazması daha da keyiflidir. Çünkü bireyselliğin bir beyanı olduğu gibi, aile ve kabile mensubiyetinin bir ilanıdır. Bunun Nebati komşulardan harf almayı gerektirmesi, yerleşik toplumdan mızrak ucu ve bıçak ağzı gibi diğer ürünleri almaktan farklı değildir. (Sony cihazıyla birlikte sudoku oyunları almaktan tamamen farklı olduğu söylenemez.) M. C. A. Macdonald “sırf eğlence için kendi yazı sistemi Tifinağ’ı geliştirmiş olan” şimdiki Tuareg göçebeleriyle yararlı bir benzetmede bulunur.⁵⁸ Ama her türlü yazı nadiren sırf eğlenceye dönüktür ve çağların ötesindeki iz bırakma meraklıları “Ben buradaydım,” diye bildirirken, tarihin arketip beyanında bulunmaktadır.

⁵⁵ Macdonald, *Development*, s. 16.

⁵⁶ Macdonald, “Nomads”, s. 371, n. 435.

⁵⁷ Karş. s. 62.

⁵⁸ Macdonald, *Development*, s. 7.

Grafitilerin “Kuzey Arapça” olarak nitelendirilen dili birkaç çeşitle karşımıza çıkar. Asurluların “Aribi diyarı” adını verdiği bölgedeki en yaygın çeşit, çoğu grafitinin bulunduğu lavlarla dolu bozkırın Arapça ismi “Safa”dan türetmeyle “Safaice” olarak bilinir. Bilinen yaklaşık 18.000 Safaice grafiti vardır.⁵⁹ Çoğu isim şeklindedir ve isimlerin çoğu “A oğlu B oğlu C” kalıbıyla sülaleyi de içerir. Bazen sülale olağanüstü bir uzunlukla 15 ve daha fazla kuşak geriye gider. (Atalarınızın kaç kuşağını hatırlayabilirsiniz?) Soy çizgisi olağanüstü olduğu gibi, şans ve akademik sabır sayesinde diğer grafitilerle karşılaştırılıp kontrol edilebildiği durumlarda tutarlıdır da.⁶⁰ Bunun günümüzdeki dengi Batılı bir kişinin şeceresini Shakespeare ya da Amerika’ya göç dönemine kadar hatırlamasıdır.

Ama grafitileri yazanlar sadece yürüyen aile ağaçları değildi. Bir çobanın “[ilkbahar başlarını] bu [ovada] geçirişi ve yermantarıyla beslenişi”⁶¹ gibi gündelik kesitlerin yanı sıra daha dokunaklı kayıtlar da görülür. Sözgelimi, ‘l’bs’t sülalesine ya da kabilesine mensup Dn oğlu Bdr oğlu S’lm oğlu Mn oğlu S’lm (ünlülerinin olmamasından dolayı açılımı Salim, Selam, Selim, Eslem vs. olabilir) adında birinin güttüğü “keçilerin [yavrularını] doğurmalarına yardım etmesi nedeniyle ey Lt [tanrıça Lât] koru” denir ve “ölen oğlu Mn’l için dertli, kasvetli halde yas tuttuğu” belirtilir.⁶² Yaşadığı keder bugün bile kulakta çınlar. Ama işin içine eğlence de girer. Başka bir teklifsiz kitabe yazarı “bir kıza [...] çok sevdalı olduğunu ve onunla hoşça seviştiğini” yazar.⁶³ Grafiti yazarlarının hasımlarına ait yazıtlara “kaba bir şey” ekledikleri durumlarda müstehcenlik de çıkar karşımıza.⁶⁴ Ayrıca atalardan gelen bu sesler şimdiki yorumcuların kafalarını bir hayli karıştırır. Sözgelimi, ‘tm fiili yas tutma, bitirme ve düzme anlamlarından hangisini belirtir?⁶⁵ Birer grafiti olmaları itibarıyla, bağlam çoğu kez arazi yapısı kadar sınırlıdır.

Ancak belki de en dikkate değer olan sosyal bağlam ve sürekliliğidir. Çoban göçünün grafitilerden çıkarılabilen kalıpları, “burası yıllardır onun konaklama yeri”⁶⁶ ibaresinde olduğu gibi, sadece geçmişte değil, günümüze kadar tekrarlanır. Mecazlar da öyledir: Bir grafitide yazar “Süheyl [mevsiminde] bir sağanak yüzünden kaçtığını” belirtir; kastettiği zaman Süheyl yıldızının doğduğu ağustos sonlarıdır. Aynı yörede iki binyıl sonra, yani 20. yüzyılda Rvala bedevi atasözü şu uyarıda bulunur: “Süheyl tepedeyse, taşkın yatağına sakın güvenme.”⁶⁷ Sözlerde ve dua’arda değinilen, resimlerde göste-

59 Macdonald, “Nomads”, s. 304.

60 Macdonald, “Nomads”, s. 384.

61 Macdonald, “Seasons”, s. 3.

62 Macdonald, “Nomads”, s. 366.

63 Hoyland, s. 207.

64 Macdonald, *Development*, s. 16.

65 Winnett, s. 239.

66 Hoyland, s. 206.

67 Macdonald, “Seasons”, s. 2.

rilen, yıkıcı düzenlilikle tekrarlanan ve “hem kültürde hem ekonomide açıkça rol oynayan”⁶⁸ başka bir tema da başkalarının sürülerini yağmalamaktır.

Çobanlık ve yağmacılık bu insanları bozkırlara götürdü, hareket halinde tuttu ve siyasi bakımdan bölünmüş halde kalmalarına yol açtı. Üstelik bu kalıp o antik seslerden çok önce, Asurlular ve Tekvin henüz onlardan söz etmemişken başladı.

RİMS ÇALISINDAN DOĞUŞ

Devenin *rims* çalisından yaratıldığına dair çok eski bir efsane vardır.⁶⁹ Hikâyeye değinen Câhiz yerinde bir kuşkuculuk sergilemekle birlikte, iştah kaçırıcı ve son derece tuzlu bir bitki olan *rims*’in efsanede yer alışı ancak deve tarafından yenilebilmesine bağlar. “Ne yiyorsak oyuz” deyişine bakılırsa, birçok tuz tanesi arasında bir hakikat payı olmalı. Ne de olsa, deve evcilleştirilen hayvanlar içinde öbürlerinin kalamayacağı yerlerde barınabilmesi ve yiyemeyeceği şeyleri yiyebilmesi açısından eşsizdir.

Devenin tarihi üzerine çokça şey yazılmıştır.⁷⁰ MÖ 3. binyıl içinde⁷¹ muhtemelen Arap Yarımadası’nın güneydoğu kesiminde⁷² süt sağmak üzere evcilleştirildiği yönünde görüş birliği var gibidir; develerin ulaşım amacıyla kullanılması sonraki binyıl boyunca gelişti. Tartışma götürmeyecek husus, komşularının yazılı kayıtlarında deve sırtındaki göçebelerin ilk kez geçtiği MÖ 1. binyılın başlarında develerin yük ve binek hayvanı olarak kullanılması’nın yüksek bir düzeye ulaştığı ve yarımada’nın kuzeyine yayıldığıdır. Araplara MÖ 853’teki bilinen ilk değinme⁷³ devrine gelindiğinde, Arap Cündüb’ün (herhalde hatır için değil, bir ücret karşılığında) bin tanesini kiralayabilmesine bakılırsa, develer büyük bir iş alanıydı. Daha önce gördüğümüz üzere, bundan kısa bir süre sonra Asurlular (kayıtlara göre) on binlerce deve çalmaya başladılar; ancak sıfırlar konusunda belki sakıngan olmak gerekir.

Devenin kadim Arap yaşamındaki merkezi konumu ölümlerden sonraki törenlerde taşıdığı önemden bellidir; böyle törenler 6. yüzyıl şairlerinin değinmelerinde bir ölçüde sezilir. Ölünün bir savaşçı olması halinde, bir binek devesi mezarının yanına bağlanıp orada ölüme terk edilir ya da bazen kesilip sahibiyile birlikte gömülürdü.⁷⁴ Tıpkı ölü Moğollar ve atları, ölü Vi-

68 *El*² VIII, s. 761-762.

69 Câhiz, Kısım 1, s. 232.

70 En ilginç tarih Bulliet’inkidir.

71 Örneğin bkz. Diamond, s. 167.

72 Örneğin bkz. Hoyland, s. 90.

73 Bkz. s. 18.

74 Mesudi III, s. 149; Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde *blw*.

kingler ve tekneleri gibi, ölü Arap savaşçıların da herhalde öbür dünyada gezmelerini sağlayacak araçlara gerek duyduklarına inanılırdı. Âd kavminin kalıntısı bir kabileye mensup olduğu söylenen kadın hatip Hind bint Huss, canlı develerin sayısız yararlarından en önemli üçünü “erkekleri taşıma, kanı durdurma, kadınları satın alma”⁷⁵ diye açık seçik sıralar. Deve, hamallığın yanı sıra kan davalarını durduracak bedel ve evlilik için başlık ödemede para birimi işlevini de görürdü. Ancak en önemli rolünü bir ulaşım aracı olarak oynayacak ve bu, zamanla yarı küresel düzeye çıkacaktı: İslam’ın ikinci halifesi Ömer’in fetihçi Arap komutanlarını kendisinin deveyle ulaşamayacağı yerlere gitmemeleri yönündeki uyarısında kastettiği alan fiilen Afrika-Avrasya kara kütesinin büyük bölümüydü.⁷⁶

Bu hareketlilik tarihinin başlangıcı elbette daha mütevazıydı. Ama zamanla Arap olarak anılacak insanların Bereketli Hilal’den çıkarak, medeniyet çeperinin ötesine ve yerleşik Samilerin Vahşi Batısı olan vahşi güneye yönelmelerini sağlayan deveydi. Yani, bir anlamda Araplaşma öncelikle deve sayesindeydi. Bir Arap, yabanın yerleşik kavimlerin çoğuna sınırlı görünmüş olabilecek çekici yanlarını MS 6. yüzyılda Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan’a şöyle açıklamıştı:

[Araplar] toprak onların sahibi olmadan toprağın sahibi olurlar. Kaldıkları yerleri surlarla tahkim etme gereğinden kurtulurlar. Bilenmiş kılıçları ve sivri mızrakları zırh ve hisar işlevi için yeterlidir. Bir toprağın parçasını edinmek tamamına sahip çıkmaya denktir.⁷⁷

Ayrıca psikosomatik kökenli denilebilecek başka çekici yanlar vardı:

[Araplar] şehirler ve binalar meselesini tartınca, onları yetersiz ve aynı zamanda zararlı buldular; [...] zira mekânlar tıpkı vücutlar gibi hastalığa maruz kalırlar. [...] Bu yüzden [Araplar] kirlilikten uzak, temiz havayla dolu ve salgınlardan yalıtık [...] geniş alanlara yerleştiler.⁷⁸

Hiç kuşkusuz, sağlam kafa sağlam vücutta bulunur; “temiz havanın yaratıldığı yerde, akıl ve idrak de dinç olur” Çölün çağrısı Batılı oryantalist bir edebi klişeden ibaret değildir.

Yaban ortamın çağrılarına kulak veren insanların kimliğine gelince, tıpkı Kuzey Amerikalı kovboyar ve sınır adamları gibi, yerleşik toplulukların çiftçi-

75 Süyûti II, s. 455.

76 Aktaran Lewis, *Arabs in History*, s. 126.

77 Mesudi II, s. 121.

78 Mesudi II, s. 120.

leri ve tacirleri arasından çıktıkları⁷⁹ tahmininde bulunabiliriz ancak. Araplık ilk başta doğuştan gelmek yerine, pekâlâ bir tercih ya da zaruret sonucu olabilir: Kişinin Arap *haline gelişi*. Arap alanındaki bir yurda yönelen insanlar, tıpkı Amerikalı denkları gibi, muhtemelen bir ayaktakımı güruhuydu.

ARAPLAR MI, 'ARAB MI?

İlk Arap tarihçilerinin zımnen kabul ettikleri bir olasılık, 'arab kelimesinin en eski etimolojik anlamıyla "ayaktakımı"nı ima etmesidir. Arapça sözlük yazarları da 'arabın anlamlarından birini "birbirine katılmış ya da karışmış [ayrı insanlar]" olarak verir.⁸⁰ Sahiden öyleyse, içkin bölünmüşlük ve birleşme girişimi başından itibaren zımnen vardır. Nitekim Arap topluluklarının diğer birçok köklü isimlerinin kökeni "katılma, birleşme, ittifaka girme" anlamını içeren kelimelerde yatar. Bu topluluklar arasında büyük güney konfederasyonları Haşid (kökü "insanları bir araya getirme" anlamındaki *haşede*) ve Bekil (kökteşi "karışma" anlamındaki *bekele*), Peygamber Muhammed'in kabilesi Kureyş (kökü "bir araya gelme, toplanma" anlamındaki *takarreşe*),⁸¹ belki de en önemlisi Güney Arabistan kavmi Himyer (kökü Saba dilinde "bir tür pakt, topluluklar arasında ittifak" anlamındaki *hmr*)⁸² yer alır. Doğrusu, Sami etimolojisi tehlikeli alandır. Büyüleyici serapların eksik olmadığı bir anlam yabancıdır ve insanların şeylere taşımasını istedikleri anlamı yüklemeleri kolaydır. Ama bu isimlerde böyle bir anlam çakışmasının oluşu tesadüfün ya da hayal gücünün ötesindedir.

Öteden beri kabul gören başka bir görüş, 'arab kelimesinin ilk başta "çöl insanları, göçebeler" anlamını taşıdığıdır.⁸³ Bir başka deyişle, *bedv* ile 'arab'ın aynı şey olduğudur. Gerek Asur'un gerekse Güney Arabistan'ın ilk yazıtlarında, daha sonraları ve yakın döneme kadar da anlam itibarıyla öyle olduğu kesindir. Ta 20. yüzyıl başlarına kadar, şimdi "Arap" olarak anılmaktan gurur duyan insanların çoğu 'arab, yani bedevi hödükler sınıflandırmasına alınmaktan herhalde o kadar da hoşlanmazdı. Ne var ki, "asıl" anlam tartışmalıdır ve epey tartışılmıştır. Kelimenin başka bir anlamı olan "Arapça konuşanlar" hiç kuşkusuz eski değildir. Bazı uzmanlar bunun ortaya çıkışını İslam döneminin başlarına dayandırır;⁸⁴ ama ileride açıklığa kavuşturulacağı üzere,

79 Karş. EI² I, s. 872.

80 Karş. Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde 'rb.

81 Karş. Hamdâni, *Sıfât*, s. 197.

82 Beeston vd, madde HMR II.

83 Örneğin bkz. Dunlop, s. 5-6; Hitti, s. 41; Lewis, *Arabs in History*, s. 2-3.

84 Örneğin bkz. Retso, s. 51.

kısmen ortak dile dayalı bir etnik topluluk olma yönündeki Arap bilinci çok önce ortaya çıktı.

Başka olasılıklar da vardır. Kökteş kelimelere bakıldığında, ‘*arab*’ın “batıdan” (herhalde yarımada’nın batısından) anlamını taşıması akla yakındır.⁸⁵ Üstelik olasılıklar birikmektedir. Ateşli Arap uzmanlarından Jan Retsö eldeki bütün eski malzemeyi etraflıca inceledikten sonra, ‘*arab*’ teriminin cesur liderlerce yönetilen, çadırlarda oturan, kült merkezlerini koruyan, falcılar ve sınır muhafızları olarak nam salan, özellikle “bir ilahın hizmetine girip kölesi ya da malı olarak kalan” aykırı toplulukları belirttiği sonucuna varmıştır.⁸⁶ Bunların hiçbirine kuşkusuz itiraz edilemez. Ama bir tanım olarak hem çok geniş hem çok dar gözükmektedir. Genişliği belirtilen şartların çok fazla olmasından, darlığı ise kadim çağda ‘*arab*’ sayılan birçok insanın hepsinin bu şartların tümünü taşımamış olacağından gelir.

Sonraki başlık altında ortaya konulacak dil gerekçelerinden dolayı, ‘*arab*’ kelimesinin yukarıda belirtilen ilk olası anlamını, yani karışım ya da birlik anlamını benimsemeye eğilimliyim. Ama sonuçta açık söylemek gerekirse, asıl kelimenin anlamını bilmiyoruz ve belki gerçek anlamda bilemeyiz. Mısırlı aydın Taha Hüseyin daha vurgulu bir ifadeyle, anlam konusunda “tam kafa karışıklığı içinde” olduğumuzu belirtir.⁸⁷ Öyle görünüyor ki, semantik kuyunun ta dibinden anlam çıkarılmaya çalışıldığında, çıkan sonuç bulanıklaşır.

Velhasıl, isimlerinin ne anlama geldiğini dahi bilmiyorsak, Arapların bir tarihini yazmak için sağlam bir temelin bulunduğu pek söylenemez. Dolayısıyla semantik kuyulara göz dikmek yerine ufka göz gezdirmek ve Arapların tam ne ya da kesin kim olduklarını değil, kimlere benzediklerini ve daha geniş insan ortamına nasıl sığıdıklarını söylemek belki daha doğru olur. Yararlı bir karşılaştırmayı Asya’nın daha doğu kesiminde buluruz: Hintli tarihçi Romila Thapar, Ârilerle ilgili olarak “Geçmişte *âri* teriminin etnik bir anlamda kullanılıp kullanılmadığı kuşkuludur,” der.⁸⁸ Aynı şeyi “Araplar”, daha doğrusu italik ve küçük harfle yazılan ‘*arab*’ için pekâlâ söyleyebilirdi. Üstelik başka benzerlikler de vardır. İkisi de bir altkıtaya sızmıştır; ikisi de gezgin, göçebe ve (inek/deve güden) yağmacı çobandır; ikisinde de erken tarihten itibaren gaipen haber ve doğaüstü işleri bilen bir sınıf (*risi/kâhin*) vardır; asıl önemlisi, ikisi de aynı dili konuşmayanlardan (*mlekkha/acem*) ayırt edilmesini sağlayacak güçlü bir dilsel öz-tanım ve yüzyıllar sonra yazıya geçirilecek dikkate değer bir sözlü edebiyat (Vedalar/İslam öncesi şiir) erken tarihten itibaren geliştirmiştir; ikisinde de yazılı kültür dili (Sanskritçe/

85 Retsö, s. 52-53.

86 Retsö, s. 598 ve çeşitli yerlerde.

87 Hüseyin, s. 27.

88 Romila Thapar’dan aktaran Keay, s. 19.

yüksek Arapça) olarak yaygınlaşan ama zamanla fosilleşen muteber ve çoğu kez esrarlı bir dinsel konuşma biçimi ortaya çıkmıştır.⁸⁹

Bunlar ‘*arab* ve ‘*âri* arasında çizilmiş kaba paralelliklerin ötesine geçmez; ‘*arab* ile Viking, Moğol, Kelt vb. başka birçok gezgin topluluk arasında benzer paralellikler muhtemelen kurulabilir. Ama böyle benzetmeler Arapların daha geniş insanlık tarihindeki konumuna dair bir şeyi ortaya çıkarabilir. Asıl önemlisi, özünde bir cins isim (‘*âri* / ‘*arab*) olarak görünen şeyi bir özel isme (‘*Âriler* / ‘*Araplar*) çevirmede dilin önemini de gösterir. Zira ‘*arab*’ın “karışık” insanlar anlamına geldiği fikrine dönecek olursak, genetik bir birlik taşıma-salar da zaman içinde dille birbirlerine gittikçe bağlandıkları söylenebilir.

SAM’IN OĞULLARI

Arabistan ile Bereketli Hilal’in yerleşik ve gezgin değişik halklarının neredeyse tamamı, en azından yazılı kayıtlarının indiği tarihten itibaren, hepsi 18. yüzyıl Alman filologlarının verdikleri adla Sami ailesine mensup akraba dilleri kullanmıştır. Bu ad geleneksel şecere uzmanlarına göre Arapların, İbranilerin ve köken itibarıyla “akraba” diğer toplulukların atası olan Nuh’un oğlu Sam’dan (Şem) gelir. Sonraki filologlar “ön-oyunu” denilebilecek bir yaklaşımla Sami dilleri için bir aile ağacı oluşturarak, her birinin geçmişini (ön-Arapça, ön-İbrani gibi) farazi bir kök versiyona ve ardından ön-Sami diye bir ilk menşee götürmüştür. Ayrıca, dil değişikliklerinin hızını tahmin etme ve ardından zaman içinde geriye doğru ölçme yoluyla, söz konusu dillerin yaşları çok yaklaşık olarak kestirilebilir; bir başka deyişle, tabir yerindeyse, dil ağacının halkaları sayılabilir. Ön-Sami dilinin Maşruk’ta olduğu neredeyse kesin kökenine ilişkin çeşitli tarihler ortaya atılmıştır; daha da kesin olan husus, o Arapçanın bütün diğer Sami dillerinkinden daha eski özellikleri koruduğu ve bu özelliklerden bazılarının çok erken tarihten, belki daha MÖ 4000-5000 dolaylarından itibaren Sami kökünden ayrılmış olabileceğidir. Kaldı ki, o Sami kök belki aslında menşee değildir; bizzat daha geniş bir “Afro-Asyatik diller” ailesine mensuptur...⁹⁰ Yeter ki bağla.

Bütün bunlar fikir alıştırmasıdır, kodları çözmeye, sayılar üzerinde kafa patlatmayla ve Bayes analiziyle alakalıdır. Ama yaşam tarzlarından dolayı geride hemen hiç arkeolojik kalıntı bırakmamış kadim göçebe insanları ele aldığımız için, büyük dil döküntüsü yığını, Troya ya da Knossos’un Arap dengidir. Bulgular özellikle eski ve sürekli oldukları ortaya çıkınca sevindirici olabilirler. Örneğin, Jonathan Owens, “Irak Arapçası” ve “Nijerya Arapçası”

89 Benzerliğin ‘*âri* tarafı için bkz. Keay, s. 20, 24, 34-36, 59, 132, 151, 153.

90 Farklı görüşler için bkz. Owens, *Handbook*, s. 15-16.

yaftalarını vurduğu, dikkate değer ölçüde benzer iki fiil paradigmasını verir; ancak daha sonra “Irak Arapçası”nın aslında MÖ 2500’ten kalma Akad dili olduğunu, Nijerya Arapçası örneğinin ise MS 2005’te kaydedildiğini açıklar.⁹¹ İşte size coğrafi bakımdan 4.500 kilometreyi, kronoloji bakımından da 4.500 yılı aşan bir süreklilik. Tabii bir de sürekliliği çaprazlık hale getiren, ağacın çapraz tozlaşmadan geçtiği ilginç bulgu kırıntıları vardır. Arapçada çok erken tarihte başka dilden alınan kelimeler arasında medeniyetin ve zıddının her zaman güç çekişmesine girmiş temel araçları olan iki silahın adları yer alır: Yunanca *kalam*⁹² → Arapça *kalem* ve (muhtemelen) Yunanca *ksiph*⁹³ → Arapça *seyf* (“kılıç”).⁹² Peki, Latince *taurus*⁹⁴ → Arapça *sevr* (“boğa”) ile Yunanca *oin*⁹⁵ (“şarap”) → Arapça *veyn* (“siyah üzüm”) ve Güney Arabistan dili *wyn* (“bağ”) örneklerine ne demeli? Yoksa oklar bazı durumlarda ters yönde mi olmalı? Yahut her iki yönde mi? İşin aslını nadiren bildiğimizden, soru işaretleri geçerlidir. Açık olan husus çok erken tarihten itibaren yalnızca başka dillerden kelimeler alınmadığı, belki Sami öncesi bir “Akdeniz alt katmanı”nın,⁹³ yani “Sami” ve “Hint-Avrupa” dilleri arasındaki sınırların temelinde yatan daha eski bir ortak dil zemininin de bulunduğudur.

Arapçanın kendisine dönecek olursak, kökleri Kuzey Arabistan dilleri olarak adlandırılan Sami kolunun bir “lehçe demeti”nde⁹⁴ yatar. Grafitilerde kullanılan Safaiye, Semûdiye ve diğer çeşitli diller aynı Kuzey Arabistan kolundan çıkan şimdiki ölü sürgünlerin başka bir demetini oluşturur. Bütün bu Kuzey Arabistan dilleri karşılıklı olarak muhtemelen kolayca anlaşılır olmalıydı. Buna karşılık, Güney Arabistan kolu yarımadaının güney ve batı kesimlerinin (Saba, Himyer vb.) yerleşik kavimlerince konuşulan ve Kuzey Arabistan dillerini konuşanlarca anlaşılmayan dillerini kapsamaktaydı. Güney Arabistan kolunun büyük bölümü İslam’dan epey önce Arapçayı benimseme ve Araplaşma sürecinde kuruyup öldü. Ama uzak köşelerde birkaç yeni Güney Arabistan dili ortaya çıktı; Gael dillerinin [İskoçya, İrlanda ve Man Adası’nda az sayıda insan tarafından konuşulan Kelt dilleri, ed. n.] Arabistan’daki muadilleri sayılabilecek bu diller günümüzde Yemen ile Umman’da birkaç on bin kişi tarafından konuşulmaktadır. Onları, örneğin Afrika Boy-nuzu açıklarındaki Sokotra Adası’nın dağlıklarını dinlerken, Arapça bilen biri olmama karşın, anlamam gerektiğini sanırken, ancak kökteş bir kelimenin özünü kapabildiğimden tereddütle kulak kabartırım.

Konu aynı kol içindeki farklı dilleri sınıflandırmaya gelince durum pek berrak değildir. Genellikle Arapçanın ayırıcı özelliğinin “el-” belgili tanım-

91 Owens, *Linguistic History*, s. 29-30.

92 Karş. Gelder, s. 400, n. 717.

93 Giovanni Garbini, kaynak Daum, s. 105.

94 Macdonald, *Development*, s. 16-17.

lığının olduğu söylenir;⁹⁵ oysa Safaiye ve kardeş dillerinde belgili tanımlık “h-” ya da “hn-” şeklindedir. Kayıtlarda “el-” takısının ilk geçişlerinden biri MÖ 5. yüzyılda, (S’lm adlı kişinin kederini anlattığı yukarıdaki grafitide anılan⁹⁶) Lât’ı kasıtlı “Alilat”ın (el-İlat) Araplarca tapınılan ilahı olduğunu belirten Herodotos’ta karşımıza çıkar;⁹⁷ Allah kelimesi onun eril karşılığı el-İlah’tan gelir. Ama işin gerçeği, dilleri belgili tanımlıklara göre sınıflandırmak tornavidaları uçlarının şekline değil, saplarının şekline göre kümeleştirmeye oldukça benzer. Örneğin, şimdiki Yemen’de Arapça konuşan birçok kişi belgili tanımlık olarak “em-” takısını kullanır; mükemmel Arapça konuşan Peygamber Muhammed’in bile “em-” takısını kullananlarla sohbet ederken buna geçtiği bilinmektedir.⁹⁸

Daha geniş Sami ailesi içinde bile sınıflandırma sorunlarının ne kadar çetrefilli olduğunun bir göstergesi, Hecra’da (Medain Salih) en eski hakiki Arapça metinlerden biri olduğu sanılan ve kabri bozacak ya da tekrar kullanmaya kalkışacak olanlara lanetler yağdıran MS 267 tarihli bir mezar kitabesidir.⁹⁹ Eskiden Nebatice olduğu söylenen kitabe şimdi Nebati etkilerinin görüldüğü Arapça olarak sınıflandırılmaktadır. Dil alışkanlıklarının ne kadar melez olabileceğinin bir göstergesi, Necef’teki En Avdat’ta bulunan, MS 1. yüzyıldan kaldığı saptanan ve günümüze ulaşmış en eski örnek sayılan Arapça yazıta (irinli bir yarıdan kurtulmaktan dolayı yazılmış üç satırlık bir şükran duası) Aramice bir metnin işlenmiş olmasıdır.¹⁰⁰

Özetlemek gerekirse, tekil anlamda Arapça diye bir şeyin olmadığını, aksine halen süren bir durumla birçok Arapçanın var olduğunu kabul etmek gerekir. “Arapça” hiçbir zaman Sami dilinin sarmaşık görünümlü bir dalı ya da homojen bir filiz demeti olmadı; çok eski ve çok tuhaf bazı unsurları¹⁰¹ taşıyan budaklı ve çok sayıda eklentili bir sürgün yapısını taşıdı. Zamanla Arapçaya dönüşecek “lehçe demeti”nin çeşitliliği ‘arab kelimesinin karışık bir öbek, çok eski çağlardan beri yeni mensupları sürekli bünyesine almış acayip bir genetik ve dilsel karışım anlamını yansıtır. Bütün bunlar Arap tarihinin en eski çağı açısından can alıcı bulgulardır. Yarımadadan göçe dayalı eski “dalga” teorisi hikâyenin sadece bir kısmını anlatır. İnsan dalgacıklarının içeriye girişinin, Bereketli Hilal’den insanların ters yönlü kalıcı bir dip akın-

95 Hoyland, s. 201.

96 Bkz. s. 68.

97 Hoyland, s. 607

98 Bunun bir örneği şu hadiste günümüze ulaşmıştır: *Leyse mine ‘m-birri ‘m-siyamu fi ‘m-sefer* (“Yolculukta oruç tutmak takva değildir.”) Habeşi, s. 22.

99 Healey ve Smith, çeşitli yerlerde, Macdonald, *Development*, s. 19.

100 Versteegh, *Arabic Language*, s. 32.

101 Örneğin bkz. Versteegh, *Arabic Language*, s. 18-21 ve 24.

tısının sürdüğü açıktır; Arapçanın en eski özelliklerinin ön-Sami menşeden ayrılışı için verilen ve yaklaşık olduğunu itiraf etmemiz gereken tarih (MÖ 4000-5000) dalgacıların ne zaman başladığına ve bildiğimiz en eski ‘arab kabilelerinin gerçek yaşına dair bir ipucu verebilir.

Bunu destekleyecek sağlam yerli bulguları elde etmek zordur. Ama Arap efsane hafızası dil ve genetik çeşitliliğini, ayrıca Araplar ve dillerinin Bereketli Hilal’deki yerleşik bir kökeni olduğunu doğrulayabilir. Örneğin, bir hikâye, Babil’deki çöküşten ve dillerin çoğalmasından sonra, ilk Arapçayı konuşan on kişinin Mezopotamya’dan çevreye nasıl yayıldıklarını anlatır: Her biri ailesiyle ve yandaşlarıyla birlikte yarımadanın farklı bir kesimine yöneldi ve yolda giderken kendisiyle ilgili bir şiir okudu. “Hepsi [...] *bedv*’di ve ülkenin dört bir yanına yayıldı.”¹⁰² Bu ve diğer benzer anlatımlar rüyaya özgü gerçekdışılığı taşırlar; ama tıpkı rüyalar gibi, uyanıkken yaşanan gerçeğin uzun süre saklanmış anılarından çıkarlar.

ARAPLARIN BUNUN İÇİN BİR (VE ÇOĞU ZAMAN BİRÇOK) KELİME-Sİ VARDIR

Arapçanın ilk baştaki ve sonraki çeşitliliği ile birikmeli gelişiminin getirdiği sonuç, sözlüğün can sıkacak kadar zengin oluşudur. Sözelimi, “bal” için 80,¹⁰³ “sakal” için 200, “aslan” için 500,¹⁰⁴ “kılıç” için 800¹⁰⁵ ve “deve” için 1.000¹⁰⁶ eşanlamlı kelime vardır. Son rakam sanılanın aksine oldukça düşük sayılır: Arap uzmanları arasındaki eski bir darbimesel her Arapça kelimenin (kendisi, zıddı ve deve olmak üzere) üç anlam taşıdığını söyler; bu bütünüyle yanlış değildir.¹⁰⁷ Kesin bir ibareyi gerektirdiği insanın aklına gelmeyecek şeyler için kesin ibareler vardır: Toy kuşu ile devekuşunun dışkıları; gürültüye göre kategorileştirilen farklı osuruk türleri;¹⁰⁸ beslenen çekirgelerin sesi;¹⁰⁹ her biri için ayrı olmak üzere parmaklar arasındaki mesafeler.¹¹⁰

Kur’an’ın sözcük dağarcığına katkıda bulunan kaynaklar arasında en az 50 Arap lehçesinin, ayrıca sekiz yabancı dilin sayılmasının sebeplerinden

102 Mesudî II, s. 132-136.

103 Süyûtî I, s. 320-321.

104 Süyûtî I, s. 257.

105 Chejne, s. 10.

106 Hitti, s. 22.

107 Örneğin *raş* kelimesi “çok yemek, az yemek, kulakları tüylü bir deve” anlamlarını taşır. Bkz. Hava, madde *rvş*.

108 Seâlibî, s. 92-93.

109 Seâlibî, s. 152.

110 Seâlibî, s. 66.

biri bu kadim çeşitliliktir.¹¹¹ Yunanca *okeanos*'un ("okyanus") Arapçalaştırılmış şekli olan *kamus*'un "sözlük"le eşanlamlı hale gelmesinin bir sebebi de budur. Nitekim 8. ve 9. yüzyılın büyük âlimi Şafîi, "Arapça dillerin en geniş kapsamlı ve sözcük dağarcığı bakımından en üretken olanıdır," diye yazmıştı. "Peygamber olmayıp da onun tam bilgisini haiz bir kişiyi duymuş değiliz."¹¹² Şafîi'nin daha da ileriye giden çağdaşı Câhiz'e göre, Arapçanın olanaklarını hiç kimse tam bilemezdi: "Bu ancak yağmur bulutlarındaki damlacıkların ve tozdaki zerrelerin sayısını bilene mahsustur ve o da neyin olduğunu, neyin olacağını bilen Allah'tır."¹¹³

Charles de Gaulle 246 çeşit peynir imal eden Fransızların idare edilebilirliğini sorguluyorsa, aynı şey deve için bin ismi olan bir halk açısından da geçerli olabilir. Konuşma dilinin en baştaki belirgin çeşitliliği, yani Kuzey Arabistan kolundan gelişen yoğun lehçe demeti önemli bir soruyu daha az patavatsızca ortaya atmayı gerektirir: En eski '*arab* kabilelerinin bir birlik teşkil ettiklerine dair bir anlayışı var mıydı?

BİRLEŞİK BİR SES ARAYIŞI

MÖ 1. binyıl başlarında komşularının verdiği '*arab* adının, kendilerini böyle anıyor olsun ya da olmasınlar, söz konusu insanlara bir tür birlik kazandırdığı kesindir. Nitekim yaklaşık olarak MÖ 750'den MÖ 400'e kadar, tam manasıyla bir birlik olmasa bile bir tür siyasal yapı olan Kedar denilen çok-kabileli topluluğun varlığına ilişkin bulgular vardır. Görünüşteki birlik elbette çoğu kez dışarıdan bakan yabancının gözünde olabilir. Ama '*arab* kabileleri açısından ortak ve gezgin bir yaşam tarzı (deve yetiştirme, otlak arayışı, deveyle mal taşıma), yollarının kesişmesini getirdi; en azından geçici bir ortak kimlik, siyasal olmasa bile kültürel teklik duygusunu herhalde dokumuş olsa gerek.

Dil bu açıdan muhtemelen yaşam tarzı kadar önemliydi. Bizzat bütün o lehçeleri sınıflandırmanın güç oluşu, birbirlerine ne kadar yakın olduklarını gösterir. Robert Hoyland dili daha MÖ 1. binyılda bağlayıcı ve ayırt edici '*arab* unsuru,¹¹⁴ '*arab* kimliğinin en önemli şartı¹¹⁵ olarak görür. Bu durum Arap birliğinin yüce totemine dönüşecek olan ve hâlâ öyle kalan birleşik "yüksek" dil '*arabiyye*'nin sahneye çıkışından çok önceydi.

111 Vâsıtî'den aktaran Rabin, *Ancient West-Arabian*, Bölüm 3. Karş. Süyûtî I, s. 209-212.

112 Süyûtî I, s. 53.

113 Câhiz, Kısım 2, s. 11-12.

114 Hoyland, s. 230.

115 Hoyland, s. 254, n. 1.

Öte yandan, çöl taşlarının Safaiye kamuoyu sayılabilecek sesleri çeşitliliğe, çoğulluğa işaret eder. Bunlar *bir* kavmin değil, insanların, uzayıp giden baba soyu çizgilerinin ayrı yolları izlediği gevşek ve parçalı bir toplumdaki bireylerin sesleridir. Çeşitli lehçelerle konuşanlar birbirlerinin sözlerini anlasalar da, daha geniş ve siyasal anlamıyla söz birliğine varış henüz uzaktı. Lehçeler arasında işleyen diyalektiğe ilişkin ancak tahminlerde bulunabiliriz; onları hangi şiarların ayırmış olabileceğini ancak hayal edebiliriz.

Tarihin daha geniş akımlarına gelince, *'arab* kabileleri buna yerleşik kavimler için paralı askerlik ve hamallık yaparak daha yeni dahil olmuşlardı. Grafitilerden anlaşıldığı kadarıyla, çobanlığa dayalı ve dar bir hayat sürüyorlardı. Ama MÖ 1. binyılın sonuna yaklaşılrken, açılan yeni perspektifler vardı. Daha iyi bir deve eyeri çeşidinin geliştirilmesi, binicilerin çok daha uzak mesafelere gitmelerini sağladı.¹¹⁶ Bölgeye dışarıdan girişler de arttı: Grafitilerde *Rum* ("Romalı") ibaresi görülür oldu. Güney Arabistan melikliklerinin resmi yazıtlarında *'arab* değinmesi düzenli olarak yer almaya başladı. Bizzat grafitiler şimdiki Lübnan¹¹⁷ ve hatta Roma yönetimindeki Pompeii'de bir tiyatronun koridor duvarı¹¹⁸ gibi daha önce görülmedikleri yerlerde belirmeye başladı. Arap çeperinin deve sürüleri yeni otlaklara yöneliyordu.

116 Versteegh, *Arabic Language*, s. 24.

117 Hoyland, s. 65.

118 Gysens, çeşitli yerlerde.

BÖLÜM İKİ

Kavimler ve Kabileler

Sabalılar, Nebatiler ve Göçebeler

“ZAFÂR'DAYKEN...”

Yâkut'un coğrafya sözlüğündeki Zafâr maddesi güneybatıda kalan bu kadim Arap şehriyle ilgili şu anekdotu içerir:

Burası Himyer meliklerinin merkezi ve “Zafâr'dayken Himyeriler gibi konuş” deyişine kaynaklık eden yerdi. Esmâî'nin aktardığına göre, Arap bir adam Himyeri meliklerinden biriyle görüşmeye gider. Sarayının yüksek bir çatı sekisinde oturmakta olan melik, adama “Sib!” [Arapçada “Sıçra!”] der. Bunun üzerine sıçrayan adam düşüp paramparça olur. Kral şunu söyler: “Bizim burada Arabiyet hiç konuşulmaz. İnsan Zafâr'dayken Himyeriler gibi konuşmalı.” Himyeri dilinde sib “otur” anlamına gelir.¹

Hikâyenin kaynağı olan Esmâî, 8. yüzyılın saygın ve genellikle güvenilir bir kadim çağ uzmanıydı; sib “otur” anlamındaki gerçek bir kadim Güney Arabistan fiilinden alınmadır; melikin ‘arabiyye’yi “Arabiyet” diye telaffuz edişi de sahiden arkaiktir. Ama hikâye güçlü bir sonradan uydurulmuş İslam şehir efsanesi kokusu taşır.

Ölüm sıçrayışı gerçekten yaşanmış olsun ya da olmasın, olayın geçtiği yer doğrudur. Tepe üstündeki Zafâr şehri, ihtişam ve çok katlı bir saray, sadece taşlık bozkırları, gösterişsiz kabile reislerini ve kıl çadırları bilen bir Arap ziyaretçiye herhalde yabancı gelmiş olsa gerek; sosyal ve dilsel bağlamının dışına çıkınca, elbette sersemleyip şaşırması olmalıydı. Melikin tepkisi de doğru izlenimini verir: Korkuluk duvarından aşağıya bakışını ve başını sallayarak can alıcı cümleyi söyleyişini insan gözünde canlandırabilir. Arap onun sözüne uymamış olsaydı bile, yorum hâlâ tepeden bakıcıdır, kibar ev sahibinin barbar konuşa seslenişidir.

Medeni bir güneyin göçebe bir kuzey karşısındaki bu kibri İslam çağında yine baş gösterir. Esmâî'nin çağdaşı şair Ebu Nüvâs, Güney Arabistan asıllı bir kitleye hitap ederken, “bir Temîmi'nin [Arap] gelip de daha iyi olmakla övünmesi” halinde şunu salık verir:

1 Yâkut, madde Zafâr.

Ona deyin ki, “Yeter, seni gidi kertenkele yiyici!
 Sen melik evlatları önünde bôbürlenmeye mi cüret ediyorsun,
 Seni gidi ahmak, ayağa işeyen pis adam?
 Asil insanlar asil işler için yarışsın; sana gelince, sopanı alıp
 Keçilerini kışkışla, anası ishal olup sıçasıca!
 Senin yaşlı kabile reisin daha babasının belinde bir damlacıkken,
 Dünyaya hem doğuda hem batıda biz hükmettik.”²

İleride göreceğimiz üzere, medeni-göçebe karşıtlığı teması, kuzey-güney ayrımı İslam döneminin siyasetiyle kızıışsa da, kadim gerçeklerden doğar. Zafâr hikâyesinin gösterdiği gibi, Arabistan halkı bir kara kütlesiyle birleşmesine karşın, dille ayrılmıştı; Sami kökleri onları birleştirirken, semantik dallanıp budaklanmalar ayırmaktaydı. Sosyolojik düzeyde farklılıklar daha da derindi. Her ne kadar tarihe “Araplar” diye geçecek etnik bileşime adlarını verseler de, ‘*arab* denilen topluluklar bu bölümün asıl konusu olan Sabahlılar, Himyeriler ve Arap altkütasının diğer yerleşik kavimleriyle birlikte o bileşimin sadece bir parçasıydı. Bu erken aşamada yerleşik ve göçebe Arabistanlıların nasıl ayrıştıklarını ve nasıl bir araya geldiklerini görmek önemlidir. O zaman sonraki dönemlerde (İslam’ın beraberinde getirdiği kısa süreli birlik ve ardından ortaya çıkan çok sayıda ihtilaf sırasında) eski farklılıkların Araplara olağanüstü güçlü yanlarıyla vahim zaafalarını nasıl kazandırdığı berraklaşır.

Erken tarihten itibaren göçebe topluluklar hakkında bildiklerimizi şöyle özetleyebiliriz: Sayıca az ve muhtemelen karışık kökenli ‘*arab* unsurunun ayırıcı özelliği (MÖ 1. binyıl başlarından itibaren en azından yabancıların gözünde) doğal ortamın pek elverişli olmayan kesimlerinde kıt kanaat gelişmeleriydi. İlk başta kendilerini nasıl tanımladıklarını ve hatta bir topluluk sayıp saymadıklarını bilmiyoruz. Ama MÖ 1. binyıl sonuna doğru çöl taşlarına kazınmış en eski otantik ‘*arab* seslerini duymaya başladığımız sırada, bir etnisite çekirdeğini yaratabilecek epeyce etken yerli yerine oturmuş durumdaydı: Ortak yaşam tarzı ve sürekli kesişen yollar; soyağacına bazen saplantı düzeyine varan bir ilgi; yakın akraba diller.

Göçebe kabileler yerleşik kavimlerden tamamen farklıydı; “sıçra” ve “otur” kelimelerinin anlamları düzeyinde bir farklılıktı bu. Ama milattan sonraki ilk yüzyıllarda, durum değişmeye yüz tuttu. Kabilelere ayrılmış ‘*arab* kitlesi içinde kehanet ile şiirin o özel, “yüksek” dili ortaya çıktı. Yeni şiirsel dil ve eski gezgin yaşam tarzı birlikte iki ana etnik belirteç, yani ‘*arab* “ulusal kuşam”ının temel unsurları haline gelecekti. Mecaz iki türlü uygundur: Tıpkı elbiseler gibi, etnisitenin de değişen tarzları vardır; yine elbiseler gibi, modalar da yayılabilir ve asıllarından uzak yönelimlere dönüşebilir. Bu giyimle birlikte, ‘*arab* kabi-

leleri başkalarının uzun süreden beri onlara vurdukları yaftayı benimsemeye başlayacaktır: Bir anlamda büyük harfle başlayan Araplar haline gelecekti. İşin en garip tarafı, yaşam tarzı ve dil bakımından köklü biçimde farklı diğer Arabistan toplumlarının, bariz gayri Arapların MS 3. yüzyıl dolaylarından itibaren Arap kuşamının bu parçalarına bürünmekle, Arap kıyafet ve âdetine kaymakla kalmayarak, İslam'ın ortaya çıktığı 7 yüzyılda zamanla "Arap" yaftasını benimsemeleri ve hatta o yafta ile dilin başından beri kendilerine ait olduğunu ileri sürme noktasına varmalarıdır. Bunun bir etnik tarz beyanı şeklinde, güneyin yerleşik medeni kavimlerinden (Sabalılar ve Himyerileri de kapsayan komşuları) gelmesi şaşırtıcıydı. Yüksek bir sarayın bulunduğu ve kibirli Himyeri meliki-nin yaşadığı Zafâr'da bile ata dillerinin yerini kıl çadırlarda oturan çobanların "Arabiyet"i alacaktı. Şehir halkı gittikçe büyüyen bir sosyopolitik karışım olan Araplığa katılacak ve Arap ulusal giyimini gururla kuşanacaktı.

Bu etnik kuşam değişiminin sonraki yalın bir örneği, İslam'a dönmüş Himyeri meliki Zülkelâ'nın ilk İslam halifesi Ebubekir'i "bin köle eşliğinde" ziyaret ediydi. "Başında bir taç, üstünde tarif ettiğimiz şeritli türden urbalar ve [bol yaldızlı brokar] diğer kaftanlar vardı." Zahit Ebubekir ise en sade Arap tarzında giyinmişti. "Melik onun libaslarını görünce, üstündeki süslü giysileri çıkardı ve halife gibi giyindi. Hatta bir gün Medine çarşılarının birinde sırtına bir koyun postu geçirmiş halde görüldü." Bu anlatımda Mao kıyafetine bürünmüş 20. yüzyıl burjuva devrimcisi çağrıştıran bir yan vardır. Elbette hikâyeye yüce bir ahlaki perdah çekilmiştir: Hırpani ama dindar melikin verdiği sonuç, insanın Allah'a itaatini ancak bu dünyada tevazu içinde yaşayarak gösterebileceğidir.³ Üstelik Allah'a itaat o sırada Arap olmanın başka bir unsuruyla.

Ancak bütün bunlar gelecekteydi; Arap tarzının bir yarımada'yı baştan aşağı giydirişinin ayrıntıları sonraki bölümlerde açıklanacaktır. Zafâr hikâyesinin gösterdiği üzere, ilk başta güneylilerin ve özellikle azametli siyasal yapı Saba'nın gözünde 'arablar şık olmaktan pek uzaktı. Kızartılmış kertenkele kemiren ve uyuz sürülerinin haşerelerini taşıyan o insanlar yerleşik ve medeni güney melikliklerine, hele yüce saray etki alanına kolayca giremezdi.

(HENÜZ ORTAYA ÇIKMAMIŞ) İLK ARAPLAR

Tıpkı 'arab kabileleri gibi, en çok bilinen Güney Arabistan kavmi olarak önceki sayfalarda biraz tanıdığımız Sabalıların da kökleri en azından kısmen Bereketli Hilal'e dayanıyor olabilir; aynı şey Himyeriler gibi diğer Güney

3 Mesudî II, s. 305.

Arabistan toplulukları için de belki geçerlidir. Sabalılar ‘*arab* kabilelerin aksine, makul ölçüde insicamlı bir topluluk olabilir. Köklerine ilişkin ipuçları için Saba diline bakarak ve onu diğer Sami kollarıyla karşılaştırarak, “ön-Sabalıların Suriye-Filistin çeperinden MÖ 2000’den epey sonra ayrılmış olması gerektiği”⁴ görüşü ortaya atılmıştır. Alfabe bulguları dil bulgularını destekler niteliktedir: Güney Arabistan yazısı “Filistin’de MÖ 1200 dolaylarında yok olan bir Ön-Kenani alfabesinin kalıntısı”dır.⁵ (Güney Arabistan yazısının Habeşistan’da varlığını sürdüren bir türevi ise Amharice ile akraba dilleri yazmak için kullanılmaktadır.) Başka analizler ise Saba köklerini daha doğudaki Bereketli Hilal’e dayandırır⁶ Ama her iki durumda da ilk Sabalıların Güney Arabistan’a tahmini göçünün sonraki seyri ve kronolojisi bilinmemektedir.

Bununla birlikte arkeoloji dil ve kitabe eserlerine bir somun anahtarı (daha doğrusu bir mala) daldırmıştır. Daha önce gördüğümüz üzere, bölgede düzenli sulama daha MÖ 4. binyılda mevcuttu; daha önce değinilen muhteşem Marib Bendi hem sudan hem insan kaynaklarından yararlanmayı sağlayan uzun bir evrim döneminin sonucuydu. Sabalıların ve diğer toplulukların mevcut yerel insanlarla ilişkiye ve etkileşime nasıl girdikleri hâlâ tam anlaşılmış değildir ve bazı uzmanlar Güney Arabistan medeniyetinin yerli köklerine çok daha fazla ağırlık vermektedir.⁷ Sahadaki bulgulardan açıkça görülen husus ise benzer dili konuşan Minalılar, Katabaniler, Hadramiler ve daha sonra Himyeriler gibi diğer yerleşik kavimler gibi, Sabalıların da güneyde canlı bir yerleşik medeniyet geliştirdikleridir. Bu kavimler zamanla Güney Arabistan’da kendi “Bereketli Hilal” kuşaklarını birlikte oluşturdular.⁸

İki Bereketli Hilal koca yarımada parantezinin ayrılarıydı; ama MÖ 1. binyıl başlarından itibaren ‘*arab* kabileleri ve onların yük develeri sayesinde, Güney Arabistan kavimleri yarımada boyunca ticarete başladılar. Kendileri de aracı konumunda olan güneyliler, Hint Okyanusu bölgesinin kıyı şeridi yoluyla gelen lüks mallarını kuzeye aktarıyorlardı. Ayrıca ağırlıklı olarak aromalı bitkileri kendi başlarına ihraç ediyorlardı. Ama asıl geçim kaynakları hep tarımdı.

Yağmur sularından yararlanma ihtiyacının yerleşik bir topluma geçişi gerektirdiği ve buna bağlı olarak tarımsal gelişmeyi hızlandırdığı verimli döngüye daha önce değinmiştik.⁹ Sabalılar ile komşularından kalan zengin yazıt külliyatı suyun önemini sürekli vurgular. Muhtemelen MÖ 8. yüzyıla

4 Knauf, s. 84.

5 Knauf, s. 79.

6 Örneğin bkz. Walter W. Müller, kaynak Daum, s. 49.

7 Örneğin bkz. Maigret, s. 220-224.

8 Karş. Beeston, *Descriptive Grammar*, s. 1.

9 Bkz. s. 56-57

ait en eski Saba yazıtları, Estar adlı ilaha yağmur için şükran sunar.¹⁰ MS 6. yüzyıldan kalma son Saba yazıtlarından bazıları o sırada güneyi işgal etmiş olan Aksumlu Hristiyan Habeşlerin çökmeye yüz tutan Marib Bendi'nde "baba, oğul ve kutsal ruh" adına gerçekleştirdiği onarımları aktarır.¹¹ İki tarih arasına denk gelen bir döneme ait tipik bir ithaf yazısı, Marib Bendi'nden pek uzak olmayan ana Saba ibadetgâhı Avvâm tapınağına bir heykelin bırakılışıyla ilgilidir:

Avvâm'ın efendisi İlmaka'ya [...] sunulan bu yaldızlı heykel, hem sulanan hem yağmurla beslenen arazilerden bolca ürün bahşetmesinden, [...] sulama kanalları ile hendeklerin suladığı sekiler, tarlalar, çiftlikler ve köylerin bütün tarım alanlarında elde edilen hasattan dolayı şükran sunmak içindir.¹²

Saba hasatlarına ilişkin böyle yazıtlar yüzyıllar içinde defalarca karşımıza çıkar.

En büyük sulama tesisi Marib Bendi'nin kendisine gelince, nihai şekil ve büyüklüğüne muhtemelen MÖ 6. yüzyılda ulaştı; sonraki bin yıl boyunca işlev görmeye devam etti. Dağlardan inen mevsimlik yüzey akışını (su depolamadan ziyade) kanallarla dağıtmaya yönelik olduğu için, insanlık tarihindeki en başarılı inşaat mühendisliği örneklerinden biri sayılabilir. Kur'an'da değinilen "iki bahçe"sindeki¹³ mil tortularının yanı sıra onları sulayan iki eski savak kapağı hâlâ belirgin biçimde görülür. (Set duvarı ise günümüze ulaşamamıştır.) Tortuların derinliği Sabalıların burada günümüze ulaşan ilk yazıtlarından bin yıl önce tarımla uğraştıklarına, yani sulama işine Sabaöncesi, (belki ön-) Saba sakinlerinin başladıklarına işaret eder;¹⁴ milin yayıldığı alan iki bahçenin en geniş haliyle 9.600 hektarı kapladığını gösterir.¹⁵ Bütün bunlar işbirliğinin sonucuydu. (Buna karşılık, günümüzün neredeyse tamamen artezyen kuyularına dayanan sulaması, komşu çiftçilerin hızla gerilemekte olan su tablasına hücumuyla genelde rekabeti teşvik eder.) Ne var ki, zamanla o işbirliği ortadan kalkacak, felaket gelip çatacak ve Marib Bendi Arap tarihinde, daha doğrusu bir tür ağızdan ağıza dolaşan halk destanında, gerçek ve hayalin yollarının ha bire kesiştikleri bir Arap *Odyssseias*ında yeni bir rol oynayacaktı.

¹⁰ Daum, s. 49.

¹¹ *Mawsu'ah*, madde Abrahah.

¹² İryani, s. 287

¹³ Kur'an, 34:15.

¹⁴ *EI*² VI, s. 559.

¹⁵ *EI*² VI, s. 563.

İNSANLAR VE HAC

Marib'de her yıl mevsimi gelince, benzer genişlikte bir havzadan derecikleri bir araya getiren başka bir büyük yapı da vardı. Bu yapı yukarıda sözü edilen yazıtın yer aldığı Avvâm tapınağıydı, elips biçimli bu kutsal mekân türbelerle doluydu ve derecikler de insan kafileleriydi. İnsanlar Saba gibi hidrolik bir medeniyete yaraşır şekilde yaz yağmurlarıyla çakışan Ebhey ayında gelirdi.¹⁶ Hacılar için zorunlu kılınan özel giyim, cinsel ilişkiden ve kavgadan kaçınma gibi şartlar Arabistan genelinde diğer hac ziyaretlerindekiyle aynıydı.¹⁷ Bugün başka bir büyük (bazı kaynaklara göre aynı) ilah için yapılan Mekke haccı hâlâ öyledir.

Marib haccı hiç de benzersiz olmamakla birlikte muazzamdı. Avvâm tapınağına sıklıkla verilen adla “Beytü'l-İlmaka”¹⁸ büyük Arap tanrılarının birinin, Saba koruyucu ilahının meskeniydi. Uzun süre bir köşede kalmış olmaktan dolayı, şimdi silikleşmiş bir varlıktır. İlk başta bir savaş ya da yeşillik tanrısı kimliğini taşımış olması mümkündür;¹⁹ bir uzman onun (genellikle dişi olan) güneş ilahının bir erkek kişiliği olduğu görüşündedir.²⁰ Kur'an'a göre, Sabalılar gerçekten de “güneşe tapan” bir kavimdi;²¹ ama gönderme dişi versiyonlarının herhangi birine de olabilir. Tanrının ismi onu tarif etmeye pek elvermez. Ünlü harflerin konulduğu yere göre (belki “Elmaka” da olmak üzere) nasıl okunursa okunsun, (“el-İlah” → “Allah” örneğinde olduğu gibi) Sami yüce ilahının genel ismi “İl”e başka bir unsurun, büyük olasılıkla Saba dilinde “komuta etme” anlamındaki *vkḥ* fiilinin katılmasıyla ortaya çıkmış izlenimi verir.²² Bu bakımdan İlmaka “Komutan Tanrı” ya da “Buyuran” olabilir.

İsmi ne anlama gelirse gelsin, (bizzat daha küçük *şaab*'ların bir konfederasyonu olan) büyük Saba *şaab*'ının kimliği ve birliğinde İlmaka'nın kilit yer tuttuğu açıktır. İlahiyat açısından muhtemelen “*şaab*'ın kolektif iradesini işlevsel düzeyde temsil eder.”²³ Sabalılar İlmaka'nın “çocuk”ları olarak görülürdü.²⁴ Konfederasyonun yeni üyeleri Marib'e hac ziyaretinde bulunmak zorundaydı; böylece bir anlamda tanrının evlatlığı olurlardı. Marib'in 130 kilometre batısındaki dağlık yörede bulunan kilit bir yazıt, Saba konfederasyonuna yeni alınmış gibi görünen Sem'ay *şaab*'ını bu ödevle yükümlü kılar.

¹⁶ Hoyland, s. 137, 161.

¹⁷ Hoyland, s. 161.

¹⁸ İryani, s. 339.

¹⁹ Giovanni Garbini, *EF*² VIII, s. 665.

²⁰ Jacques Ryckmans, aktaran Daum, s. 107.

²¹ Kur'an, 27:24.

²² Beeston vd, madde WQH.

²³ Beeston, “Kingship”, s. 262.

²⁴ Beeston, “Kingship”, s. 267

Sem'ay'ın koruyucu ilahı Ta'lab kendi kavmine Marib'e hac ziyaretinden geri kalmamaları gerektiğini bildirir.²⁵ (İlahi komuta zincirinde her ilah yerini bilirdi.) Ta'lab ayrıca kavmine Marib haccında seksten ve belli avcılık türlelerinden kaçınmaları, iki günde bir 700 koyun kesmeleri gerektiğini hatırlatır.²⁶ Burada da yapılması ve yapılmaması gereken şeyler ile hayvan kurban etme âdeti günümüzün Mekke'sini güçlü biçimde çağrıştırır. Hatta Ta'lab kavmine Marib'de bir deve keseceklerse, onu oraya götürürken nazıkçe sürmeleri gerektiğini söyler; Peygamber Muhammed birkaç yüzyıl sonra Mekke bağlamında aynı tavsiyede bulunacaktı.²⁷ Şimdiki Mekke'de aşına olunmayan unsurlar da vardı ki bunların biri çok uyandıracak cinstendi: İlmaka'nın tek ilah olmaması. Ona boyun eğen sadece Ta'lab olmadığından, Marib'de adaklar genellikle daha küçük ilahların oluşturduğu panteonun tamamına birlikte sunulurdu; birçoğunun göksel varlık olmasından dolayı buna bir takımyıldız demek belki daha doğru olurdu.

Bu önemli istisnaya karşın, şimdiye kadar anlatılanlardan "Arap tarihi"nin İslam'la ve hatta mutlaka "Araplar"la başladığını düşünmenin ne kadar yanlış olduğu açıkça görülmüş olsa gerek. Bu tarihin temelinde ulaştıkları parlak dönemde kendilerini herhangi bir anlamda Arap saymayan Güney Arabistan kavimleri yatar; gerek İslam gerekse Araplar Müslüman sıfır yılı için birkaç girizgâha sığdırılamayacak çok uzun bir süremin parçasıydı. Birçok Müslüman Arap tarihçi bunun gayet farkındaydı. İleride göreceğimiz üzere, 10. yüzyılda Mesudî'nin özlü tarih kitapları İslam öncesi geçmişe gereğince yer verecekti; Yemenli çağdaşı Hamdânî de İslam hanedan tarihini büyük ölçüde göz ardı ederek, güncel olayları İslam öncesi kavgaların bir devamı olarak görecekti.²⁸ Geçmişin bu daha etraflı tablosuna bakıldığında, uzun ömürlü başka özellikler ortaya çıkar. Örneğin, İslam ümmetinin devralacağı bir tasarımla, siyasal yapıyı ilahın iradesiyle ilişkilendirme yönündeki kadim Saba anlayışı göz önünde tutulunca, yakın dönemdeki "siyasal İslam" yaftası (en azından asıl tabanını bulduğu Arap altıktasında) kaba bir totoloji gibi görünür.

Kadim güneyin daha geniş İslam medeniyetiyle kaynaşacak başka bir özelliği, kökün nesebe değil, yere dayanmasıdır. Kabiledeki durumun aksine, bir Güney Arabistan *şaab*'ı kendini sudan yararlanma gereğinin yanı sıra, kutsal mekânları ve şehir merkezleriyle bağlı olduğu topraklara göre tanımlardı. Mensupları belirli bir noktada mekânı bulunan bir tanrının çocuklarıydı; sözde bir gezgin atanın soyundan gelen kişiler değil. Bir bütün

25 Robin, s. 96; Ghul, s. 147.

26 Ghul, s. 148.

27 Ghul, s. 152.

28 Karş. Wilson s. 23.

olarak yarımadaıyla kıyaslandığında, güney son derece şehirleşmişti. İslam öncesi Güney Arabistan yazıtlarında, bazıları herhalde gayet küçük olsa bile, *hcr* (“şehir”) olarak tarif edilen yüzden fazla yere değinilir.²⁹ Doğrusu Kedar gibi bir kuzey kabile topluluğu Dûmet gibi bir “şehir” kutsal alanı etrafında kenetlenebilirdi; ama yerleşik güney kavimlerinde kutsal mekânlar aslında topluluk birliklerini ifade edip tanımlamak amacıyla kurulurdu.³⁰ Kabilenin kendini soya göre tanımlaması, Arap-İslam etnisitesinin başka bir damarını oluşturacaktı; ancak İslam’ı Arapların ötesine tek başına taşıyamazdı. Güneyin ve onun şehir merkezlerinin mirası olmadan, İslam yine de bir dünya dinine dönüşebilirdi; ama tıpkı Musevilik gibi, ne kadar belirsiz olsa bile, nesep fikrine bağlı kalırdı. İslam’da “On İki Kabile”nin, “bizden olmayan” anlayışının bulunmaması en azından kısmen Güney Arabistan mirasıdır.

Güney Arabistan ayrıca sonraki çağların peşinde koşacağı ama nadiren ulaşacağı bir siyasal birlik modeli sundu; bu açıdan da İslam’a hayati bir miras bırakmış olabilir. İlk Saba yazıtlarında büyük olasılıkla *mukarrib* olarak okunması gereken *mkrb* sanı sıkça yer alır. (Arapçadaki *mukarrib* kelimesi gibi kök anlamı “yakınlaştıran, birini yanına alan” olabilir; benzer bir Arapça ibare olan *mücemmi* ise “birleştirici” olarak siyasal bir anlamda kullanılır.)³¹ Bir *şaab*’lar konfederasyonundaki hâkim *şaab*’ın melikine *mkrb* denirdi; ama tabir yerindeyse, konfederasyonun başını temsil eden diğer tacını taktığı durumlarda. Bu rol hoş bir karşılaştırmayla Britanya kraliçesinin İngiliz Uluslar Topluluğu’nun başında yer alışına benzetilmiştir.³² Uzmanların “federasyon formülü” olarak nitelendirdiği önemli bir yazıt türü, *mkrb* konumundaki kişinin birleştiricilik rolünü açıklığa kavuşturur: “Tanrıya ya da koruyucu ilaha, antlaşmaya (*hbl*) veya ittifaka bağlı her türlü topluluğu oluşturdu”.³³ Böylece bu birlikler yüce tanrı İlmaka ile daha küçük koruyucu ilahların isimleri temelinde kuruldu. O formülde ilahi onaylı “antlaşma” için kullanılan bir kelime öne çıkar. Saba dilindeki *hbl* Kur’an’da *habl* olarak tekrar günışığına çıkacaktır:

Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin.³⁴

Arapçada *habl* “ip”in yanı sıra “bağlayıcı ahit” anlamına da gelir. Burada MS 7 yüzyıldaki Mekkelilerin MÖ 7. yüzyıldaki Saba anayasa terminolojisini incelediklerini ileri sürüyor değilim; ama terimin aynı olduğuna ve iki toplumun

29 Abdullah, s. 341.

30 İryani, s. 447.

31 İryani, s. 330.

32 Beeston, “Kingship”, s. 264-265; karş. Beeston, *El² IV*, s. 747

33 Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 109, n. 358.

34 Kur’an, 3:103.

bir tanrı ya da tanrılar (ikincisinde Allah) adına siyasal birliğe ilişkin fikirleri paylaştığına hiç kuşku yoktur. Farklılık da işte buradadır: İslam'ın önerdiği birlik hem siyasal hem teolojik anlamda nihaidir. Tek siyasal yapı, tek ilah.

Philip Hitti ilk baskısı 1937'de çıkan ayrıntılı *History of the Arabs* (Arapların Tarihi) kitabında, Medine Müslüman cemaatinin "Arabistan tarihinde kandan ziyade dini esas alan bir sosyal örgütlenmeye dönük ilk girişim" olduğunu söyler.³⁵ Verdiği tarih bin yılı epey aşacak kadar gecikmelidir. Hiç kuşkusuz, eserini yazmaya koyulduğunda, şimdi Güney Arabistan hakkında bildiklerimizin büyük bir bölümü (keza Kedar federasyonunun kuzeydeki dinsel merkezi Dümet hakkında elde edilmiş sınırlı bilgiler) henüz bilinmiyordu. Ama sonraki tarihçiler aynı ölçüde ve daha az mazur görülecek derecede İslam merkezli yaklaşım içinde olmuşlardır. İslam araştırmaları ve İslamöncesi araştırmaları arasındaki akademik kopukluk, çoğu uzmanın büyük tabloyu oluşturan noktaları birleştirmek şöyle dursun, hiç görmemesine yol açmıştır. Daha uzun süreli, daha geniş bir bakışı benimsediğimizde, İslam'ın Mekke'de ansızın ortaya çıkmış bir şey olmadığını görürüz; geniş çaplı ve yavaş bir gelişim sürecinde zamana ve yarımadanın tamamına (özellikle de kendini Arap olarak bile nitelendirmeyen bir toplumdan beslendiği güney kesimine) yayılmış derin köklere sahip bir filizdir.

Allah'ın ipine sınıksızca yapışmayı öngören Kur'an ayeti bir türlü ulaşılmayan Arap ve İslam birliği hedefleri peşinde koşanlarca sürekli alıntılanır. Bu kesimler o çağrının ne kadar eski olduğunun ya da İslam öncesine ve Araplar ötesine uzandığının farkında değildiler.

MEDENİYETLERİN KENETLENMESİ

Antik Akdeniz perspektifinden, Güney Arabistan'daki Bereketli Hilal'in siyaset ve ilahiyatı yakın döneme kadar modern tarihçilere görüldüğü ölçüde kapalı bir kutuydu. Yunanlar ile Romalıların asıl hayranlığını uyandıran şey Güney Arabistan kavimlerinin aromalı bitki, özellikle buhur ve mürrüsafi üretip ihraç etmesiydi. Örneğin, Yaşlı Plinius Arabia Felix'teki mahrecinden Akdeniz sahillerine buhur taşıyan bir devenin 2.437.500 (insan) adımı yol alacağını ve bunun tütsü tüccarının masraflarına 688 *denarius* ekleyeceğini hesaplamıştı.³⁶ Kitabı Mukaddes'teki anlatıma göre, Saba Melikesi'nin MÖ 10. yüzyılda, yani bin yıl kadar önce Süleyman'a aromalı bitkiler ve başka mallar taşımak üzere katettiği yol neredeyse aynı uzunlukta idi. Gerçek kimliği kuşaklar boyunca âlimlerin kafasını karıştırmış olsa da, çoğu Güney

³⁵ Hitti, s. 120.

³⁶ Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 39.

Arabistan'ın Saba bölgesinde yaşadığı konusunda hemfikirlerdir. Yurdunda varlığını doğrulayacak ya da yalanlayacak bir şey henüz bulunabilmiş değildir; ama şimdiki Ürdün'de Saba ürünlerine ait bulguların ortaya çıkması uyruklarının en azından daha MÖ 800'de o yolculuğa çıktıklarını kanıtlamaktadır.³⁷

Sonraki yüzyıllarda Sabalılara komşu Minalılar en faal ve en uzağa giden tüccarlardı. Örneğin, bir tanesi muhtemelen MÖ 2. yüzyılda Yunan adası Delos'ta (daha sonra Kur'an'da lanetlenecek) Vedd ("Aşk") adlı tanrıya bir sunak bıraktı.³⁸ Başka biri Mısır şehri Memfis'te mumyalanmış olarak kaldı; mumyasının mahfazasında Mısır tapınaklarında kullanılmak üzere mürüsfı getirdiği ve karşılığında yurduna kumaş götürdüğü belirtilir.³⁹ Daha sonraları MS 1. yüzyıldaki Himyeri üstünlüğü sırasında, bir ticaret gemisi rehberi olan Yunan *Periplus*'unun derleyicisi, Kızıldeniz girişine yakın noktadaki Muza'nın (Mokha) geniş çaplı trafiğinden söz etti.⁴⁰ Bütün bu yoğun ticaret Yoel Kitabı'nın Sabalılar için kullandığı ibareyle Arabistan'daki "uzak bir millet" in çok ötelelerdeki ekonomilere nasıl bağlandığının güçlü emaresidir.⁴¹ Bunu sağlayan o dönemde esanslar ve reçinelerdi, şimdi ise petrol ve doğalgazdır.

Daha geniş ekonomilere ticaretle bağlanan başka bir kavim, yarımadaının kuzeybatı kesiminden çıkan ticaret güzergâhlarının geçtiği bölgeye hükmeden Nebatilerdi. Sabalıların ve Güney Arabistanlı komşularının aksine, Arapçanın bir biçimini konuştukları,⁴² buna karşılık Sabalılar gibi, kendilerini 'arab saymadıkları neredeyse kesindir. Yerleşik bir kavim olmanın ötesinde, Arabistan'da ücra bir yerlerde yaşamaktan ziyade Akdeniz'in kucağındaki Maşrik'ta yaşamaları itibarıyla, kültürel temasları gerçek anlamda kozmopolitleşmelerini sağlamıştı. Akbaba misali başat komşu Arami, Helen ve Roma kültürlerinden hoşlarına giden şeyleri kaptıktan sonra, sindirip geri çıkarmak üzere kayalık tahkimatlarına dönerlerdi. Ortaya çıkan sonuçlar muhteşemdi. En kalıcı örnek olan Nebati başşehir Petra'nın klasik mimarisi haliyle bir cepheden ibarettir; ama bir taklit, bir Hollywood seti değildir. Üstelik taşlarla inşa edilmek yerine som kayalara oyulmuş olması ona muazzam bir ihtişam kazandırır: Yükselen sıra sütunlu uçurumların alınlıklı doruklarında ölü küllerinin konulduğu devasa kaplar yer alır.

Kuzeydoğuya düşmekle birlikte kültürler arasındaki benzer bir sınır bölgesinde, verimli kuşak ile yaban arasında tüccar şehir devleti Palmira vardı. Palmiralılar da Arapça konuşmakla birlikte 'arab olmayan ve köklü

37 Hoyland, s. 38-39.

38 Dunlop, s. 7.

39 *EF* 1, s. 887.

40 Mackintosh-Smith, Yemen, s. 143.

41 Yoel, 3:8.

42 Macdonald, "Nomads", s. 381; Macdonald, *Development*, s. 19.

biçimde kozmopolit olan bir halktı. Yunan-Roma ilhamlı mimarisi üç boyutluydu; klasik cepheleri olan, insanların kendisiydi. Sözgelimi, Vehbellât (“Lât’ın Armağanı”) adlı hükümdar sikkelerde “Sezar Vehbellât Augustus” adıyla anılırken,⁴³ annesi Zenobia (hâlâ kullanılan Arapça “Zeyneb” isminin Latinceleştirilmiş bir biçimi) “Augusta” ismini benimsemenin yanı sıra, Kleopatra’nın soyundan geldiğini ileri sürerek⁴⁴ kişiliğini daha da eklektik temellere dayandırdı. Şam’ın bir yerlisi Philippus Arabus gibi ikiyüzlü bir simanın taşra idari makamlarında yükselerek, bölge valisi ve sonunda MS 244’te Roma imparatoru olabilmesi bu çokkültürlü karışımın damga vurduğu aynı döneme rastlar. Zira etkiler iki yönlüydü. Daha bir buçuk yüzyıl önce Iuvenalis şu saptamada bulunmuştu:

*Iam pridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes
Et linguam et mores.*⁴⁵

Çoktandır Suriye’deki Asi, sularını Tiber’e akıtarak,
Beraberinde konuşma ve yaşam tarzlarını taşıyor.

Medeniyetler çatışmasından olabildiğince uzak olan bu durum daha ziyade medeniyetlerin bir kenetlenmesidir.

Hiç kuşkusuz, güçlü tarafın kucaklayışının sonucu zayıf ortakların boğulması olabilir. Roma da zamanla hem Nebate’nin hem Palmira’nın bağımsızlığını söndürdü. (İmparatorluklar kabilelerden aşağı kalmayacak rahatlıkla yağmaya girişirler; zaten ortaya çıkışları böyledir.) Roma MS 106’da Nebate diyarını ilhak etti.⁴⁶ Doğu’ya musallat olan Marcus Antonius çok erkenden Palmirayı yağmalamıştı; şehir sonunda MS 272’de Roma devletine bağlandı.⁴⁷ Çok daha yakın dönemde Palmira kültür mantarlarından kalanların başka tehlikeli yırtıcı kuşlara av olduğunu görüyoruz: Sözde “Irak ve Şam İslam Devleti” (“DEAŞ”) planlı ve kamuyla paylaşılan bir vandalizm kampanyasıyla şehirdeki antik anıtları bozup yıktı. Oysa daha önceki (ve çok daha yumuşak) bir vandalın akıbetini düşünmüş olmaları gerekirdi: Emevi halifelerinden II. Mervân’ın Palmira’da dokunacakları lanetleyen bir yazıt taşıyan bir kraliçe heykelini topraktan çıkardığı söylenir.⁴⁸ Kısa bir süre sonra, Emevi hanedanı çöktü ve kaçan halife kısıtılıp öldürüldü. Şimdi “DEAŞ” da çökmüş durumda.

43 Hoyland, s. 1930-1934.

44 Hoyland, s. 75-76.

45 Iuvenalis, *Satires*, no. 3, l. 62.

46 Hoyland, s. 73.

47 Hoyland, s. 74-75, 76.

48 İbn Hallikân II, s. 73.

Nebatiler ve Palmiralılar belki Arapça konuşuyorlardı; ama bazen eğlence düşkünlüğüne varan oturmuş alışkanlıklarından ve ithal zevklerinden dolayı, ‘arab olmanın en çok öne çıkan belirtecinden, bozkırın sade göçebe yaşam tarzından yoksundular. Nebatilere Arapçada verilen adla *nebat* zamanla ‘arab teriminin bir zıddı olarak görülecekti.⁴⁹ Ancak zıtlar birbirlerini çekebilirler. Nitekim bütün bu Arap unsurlarının hem birbirleriyle hem dış dünyayla bağlantılı oluşu zaman içinde daha da belirginleşecekti.

KERVAN ŞEHİRLERİ

Sabalılar ve Nebatiler gibi, deveci Arap göçbeleri de dünya ekonomileriyle bağlardan yararlanıyorlardı. Bir bütün olarak Arabistanlılar Hint Okyanusu ve Akdeniz ticaret yörüngelerinin aracılığını üstlenirken, Araplar da Arap yerleşik yaşamının güney ve kuzey kutupları iki Bereketli Hilal’i birbirine bağlayan gezgin araçlar haline gelmekteydi. Çölde kapalı, münzevi bir yaşam sürmek şöyle dursun, aynı şekilde dış dünyayla bağlantıya girdiler. Grafitilerinde *rm* (Rum, yani Romalı) ibaresi yer almaya başladığı gibi, uluslararası kişiliklerin isimleriyle (*grmnks* [Germanicus], *ksr* [Sezar], *flfs* [Philippus] vb.) birlikte *rm* ve *frs* (Fars, yani İranlı) çatışmaları aktarıldı.⁵⁰

İlgi karşılıklıydı. Arap bakışı yarımada’nın ötesine uzanırken, yabancılar da haris gözlerini iç kısımlara diktiler. MÖ 26’da Mısır valisi Aelius Gallus’un komutasındaki bir Roma sefer kuvveti Marib’e kadar vardıktan sonra işin peşini bıraktı. Arabia Felix’in tam bir “taşı toprağı altın diyar” olduğuna dair haberlerin boş olduğu, Saba başşehirinin yakınındaki kavruk bozkırın içlerine girildikçe birliklerin zorlanmasıyla görüldü. Sefer kuvvetinde yarımadaya geçmişte kendi başlarına akınlar düzenlemiş ve Hecra’da (şimdiki Medain Salih, Suudi Arabistan) bir tür Küçük Petra’ya dönüşecek köprübaşı kurmuş olan Nebatiler de vardı. Daha önce Güney Arabistanlılar da topraklarının kuzeyinde ticaret kolonileri edinmişlerdi; bunlardan biri Hecra’nın biraz güneyine düşen Dedan’daki Mina kolonisiydi. Böyle kervan şehirleri *hadar* ve *bedv*, yani yerleşik ve göçebe halklar arasında artan diyalogun sahneleriydi.

Gelişen bir Arap kimliği açısından belki en önemli unsur, MS 3. yüzyıldan itibaren deve sürülerine sahip göçebe Kinde kabilesi ile Güney Arabistan devletleri arasında ortaya çıkacak bağlardı. Gül kırmızısı Petra’nın aksine, Kinde’nin kervan şehri Karyet Zat Kehl (şimdiki Karyetü’l-Fav, Suudi Arabistan) Victoria dönemi şairlerinin şiirlerine konu olmadı; bunun sebebi ismini İngiliz şiirine uydurmanın zor oluşu değil, öneminin ancak 1970’lerde

49 *EF* VII, s. 836; Câhiz, Kısım 1, s. 227

50 Macdonald, “Nomads”, s. 341-342.

anlaşılmasıydı.⁵¹ Bulgular ilk bakışta Petra ve Palmira anıtları kadar çarpıcı olmamakla birlikte, iki şehrin Helen ve Romalı kimliğini kazanmasında benzer biçimde, Karyet'teki Arapların da Güney Arabistan kimliğine büründüğünü gösterir. Örneğin, göçebe kuzeyin yüce dişi ilahına göndermeli İcl ibn Sa'di'l-Lât ("Lât Uğrunun Oğlu Dana") adından Arap olduğu hiç kuşku götürmeyen Karyetli bir adamın mezarına, güney ilahlarından Estar Şarikan'ın anıldığı Saba yazıtlı bir stel dikilmişti.⁵² Stele oyulmuş iki sahne de Arap ve Güney Arabistan kimliklerinin buluşmasını ifade eder: Aşağıda biri ellerine çobanlık ve akıncılık aletleri sopa ile kargı tutuşturulmuş ölü İcl'i taşıyan iki deve yer alır, yukarıda ise ölü İcl yerleşik yaşamın asli donanımıyla bir iskemleye oturmuş olarak masada ziyafet çekerken görülür. Yabanın 'arab izcileri ve sürücülere toplumen en seçkinleriyle ziyafet sofrasına oturarak topluma girmek üzereydi. Kısa bir süre sonra figüranlıktan çıkıp önemli aktörlere dönüşeceklerdi.

ARAPLARIN KAYDI

İcl'in ölümü özlü Saba nesriyle kayda geçirilmiş olsa bile, yasının sözlü Arapçanın daha canlı anlatımıyla muhtemelen şiirle de tutulmuş olduğu neredeyse kesindir. Karyet'e hükmeden Kinde kabilesi Arapçadaki ilk namlı şairlerden bazılarını çıkaracaktı. Elimizde İcl'in yaşadığı dönemden kalma bir mersiye yoktur; ama bilinen en eski Arapça yazıtın (Bölüm 1'de değinilen MS 1. yüzyıla ait dua) tekrarlamalı bir ritim taşıyor gibi görünmesi⁵³ önemli bir noktadır. Bu bakımdan duaların ve muhtemelen ağıtların da erken çağda şiirsel biçimlere bürünmüş olması akla yakındır. Zafer şarkıları da öyleydi. Karyet'in parlak döneminden hemen sonra Arap şiirine ilk yabancı göndermelerden birinin yer aldığı bir Yunan tarih kitabı, 4. yüzyıl Araplarının zaferleri *odai* ("halk şarkıları") okuyarak kutlamalarına değinir.⁵⁴ İslam öncesindeki iki yüzyılda şiir, Araplar için yaşamın ve ölümün her veçhesini kapsar hale gelecekti. Arap "tarihinin, bilgeliğinin ve soyluluğunun arşivi"ne⁵⁵ dönüşecekti. Eski bir deyişe göre de dört vasıf Araplara hastır: "Sarık taçlarıdır, kuşak perde duvarlarıdır, kılıç çitleridir, şiir arşivleridir."⁵⁶

Şiir ("divan", arşiv) köken itibarıyla tamamen sözlü bir kayıttır; kafiyeli, ritmik ve asıl önemlisi bükümlü konuşmaya dayanır. Yüksek Arapçanın bü-

51 Abdallah, s. 266.

52 Hoyland, s. 232.

53 Hoyland, s. 211-212; s. 42-43.

54 *EI*² IX, s. 225-226.

55 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 330.

56 Süyûtî I, s. 273. "Kuşak" çömlen kişinin bu konumda kalmak için beline sardığı şal ya da kemerdir.

kümleri kelimelerin sadece sonunu değil, başını ve hatta ortasını etkilediğinden, insanı kıvrandıracak kadar zordur. Ancak şiirin ilk başta geçmişteki işleri değil, gelecekteki ya da henüz görülmemiş olayları anlatmanın bir aracı, kabile kâhinleri ile şamanlarının mecrası olduğu neredeyse kesindir. Daha önce değinilen bir teori, tam gelişkin Arap şiirinin mistik, gizli anlamlı bir dille ortaya çıktığını öngörür.⁵⁷ Aslen “falcı” anlamında kullanıldığı neredeyse kesin olarak bilinen *şairin* en temel anlamı “başkalarının sezemediğini sezen kişi”ydi.⁵⁸

Yaban ortamdaki kayalara kazınmış o binlerce Safaiye yazıtında bariz biçimde şiiri andıran hiçbir yan bulunmamakla birlikte, şiirin sonraki temalarının birçoğu (aşk, şehvet, ölüm acısı, akıncılık, hasret) karşımıza çıkar. Her ne kadar günümüze ulaşan en eski tam kasideler 6. yüzyılın Kinde şairlerine ait olsa da, olgun olduğu kadar başarılı da olan yüksek üsluplarıyla yumurtadan çıkarcasına peyda olmuş olmaları imkânsız gibidir. Şiir milattan sonraki ilk yüzyıllarda gelişirken, işleyeceği malzemeyi ticaret güzergâhlarını izleyen sözlü yolculuklarda toplamış ve yol boyunca karakterine kavuşmuş olmalıdır. Nitekim en eski şiirlerin büyük bir bölümü ayrılışlar, yolculuklar ve binek hayvanları üzerinedir. Şenferâ 6. yüzyıl başlarında “Git!” diye başlayan şiirinde şunu söyler:

Gerek duyacağın her şey var: Ay çıkmış,
Binekler koşumlu, eyerleri de hazır.

[...]

Evet, emin ol! Gece vakti aramaya ya da kaçmaya
Kalkan birine yer var bu dünyada.⁵⁹

Destansı değil gerçi; ama Homeros’un Yunancası gibi, gündelik konuşmanın üzerindeki konumuyla özel Arapça biçimi de birçok lehçeden alınma çeşitli unsurları bir araya getirir. Böylece kurallı, çoğu kez katı derecede stilize olmakla birlikte buluntulardan oluşmuş ısıtılı bir dil dermecesi ortaya çıkar. Arap şiiri dinlemek hâlâ bildik ama alışılmamış sözler ile seslerin özenle işlenmiş bir mağarasına girmeye benzer; en has halinde kadim kehanet büyüüne özgü bir şeyi hâlâ taşır. Arabistan’ın dört bir yanında, sadece Karyet gibi kervan başşehirlerinde değil, şehirler arasındaki büyük karanlık ıssızlıklardaki kamp ateşlerinin başında da Araplar şiirin tılsımına kapılmaya başladı. Onun gücünü anlamak için, şiirin İngilizce konuşulan dünyadaki seçkin ve kopuk konumunu unutmak gerekir. Araplar için şiir (hâlâ bir ölçüde olduğu gibi), uydu televizyonu kadar yaygın ve Hollywood kadar

57 Retsö, s. 40.

58 Süyûti II, s. 416.

59 Irwin, s. 19.

ayartıcı bir kitle iletişim aracıydı; karışık ve gezgin bir halk için yekpare bir kültürün temellerini atmada çok büyük bir rol oynadı.

Verimli bir Arap döngüsünün itici gücü en başta o son özellik, yani gezginlikti. Arabistan'ın her yanında hamallık yapan türlü türlü ama gezgin 'arablar birbirlerine karışınca iletişim kurabilme gereğini duydular; lehçeler arasındaki kelime alışverişleri bir dil denkleşmesine yol açtı; görünüşe bakılırsa, bu özellikle Karyet'in bulunduğu Necd yöresinde geçerliydi.⁶⁰ Şiir daha ileri bir biçimi, denkleşirken bir yandan da yücelen bir dili, şairlerin, hatiplerin, her türlü kabile önderinin ve onlarla birlikte mensup oldukları toplulukların ulaşmaya çalıştıkları yüksek bir platoyu yarattı. Bir başka deyişle, 'arab gezginliği Arapçanın anası, Arapça da Arapların anasıydı; bu şimdiki anlamıyla bir millet ya da Güney Arabistan'daki anlamıyla bir *şaab* ("kavim") değil, parçalarının toplamını aşan bir kabileler topluluğu, bir etnik *gestalt*'tı. Alman milliyetçiliğinin terimleriyle belirtmek gerekirse, bir *Staatsnation* ("devlet ulusu") henüz hayal edilemez olsa bile, bir *Kulturnation* "kültür ulusu") oluşum halindeydi.⁶¹ Arap verimli döngüsü ivme kazanmaktaydı ve 3. yüzyıldan 4. yüzyıl başlarına kadar uzanan bir dönem boyunca kervan şehri Karyet muhtemelen bunun başta gelen mihrakıydı. Zamanla ivme daha yüksek vitesa çıkacak ve mihrak sonunda başka bir mal ve söz pazarına, halkı en halis Arapça ağzını konuşmakla övünen ve o ağzın Kur'an'da cennete denk en üst düzeye çıkacağı⁶² Mekke'ye kayacaktı.

Yine milattan sonraki ilk yüzyıllarda, diğer şaşırtıcı değişim ortaya çıkmaya başladı. Araplar arasındaki lehçe farklılıkları silinmeye yüz tutarken, göçebe dili yerleşik topluluklara sızmanın yolunu buldu. Göçebe Araplar sadece yerel hükümdarların hizmetindeki paralı askerler olarak değil, nüfuz simsarları olarak da gittikçe artan bir rol oynadıklarından, yerleşik güneyliler arasındaki uyuşmazlıkların sonucunu fiilen etkiler hale geldiler. Yazılı kayıtların güney toplumlarındaki iki unsura değinmeye başladıkları görülür. Örneğin, MS 2. yüzyıldan itibaren, Güney Arabistan'ın gittikçe nüfuz kazanan Hamdan federasyonuna ait yazıtlar "Hamdan 'arab kitlesinden ve *hcr* [şehir] ahalisinden"⁶³ söz eder. Sonraki yüzyıldan itibaren, güneydeki en büyük siyasal yapının başındaki kişiler kendilerine "Saba ile Himyer'in, [...] ve dağlık ve düzlük bölgelerdeki 'arabların melikleri" sanını yakıştıracaklardı. 'Arab unsuru güneye maddeten olduğu kadar sosyal bakımdan da girmişti. Yüksek saraylarında oturan kibirli melikler pis konuklarına gittikçe daha fazla bel bağlar oldular.

İslam'dan önceki son bir ya da iki yüzyılda, 'arab unsuru güney toplumunda siyasal bakımdan en önemli kesim haline gelecekti. Ama konuşma biçimi diğer

60 Versteegh, *Arabic Language*, s. 39.

61 Karş. Grunebaum, s. 5.

62 Süyüti I, s. 166.

63 Abdallah, s. 286.

dilleri çok önce bastırmaya başlamış gibiydi. Örneğin, daha MS 3. yüzyılda Himyeriler yazıtlarını hâlâ Güney Arabistan'ın "Latince"si sayılan Saba diliyle yazmalarına⁶⁴ karşın, bunu pekâlâ tamamen bir kitabe dili olarak görmüş ve muhtemelen gittikçe artan miktarda Arapça içeren başka bir dille konuşmuş olabilirler. (10. yüzyıl başlarında Yemenli bilgin Hamdânî'nin "Himyeri" olarak nitelendirdiği ve ücra köşelerde hâlâ varlığını sürdüren dil, esasen birkaç Saba unsuru içeren Arapçadır.⁶⁵) Saba yazısını kullanmanın bir yazı tabusu nedeniyle çoğu Güney Arabistan sakinine yasaklandığı⁶⁶ doğruysa, bu da kadim dilin ayakta kalmasını zorlaştıran bir etkendi. Yalnızca göçebe Araplar tek bir standart dil geliştirmekle kalmıyor, bütün Arabistan sakinleri Arapça konuşma ve böylece yeni, birleşik ve çok daha geniş bir anlamda Arap kimliğine kavuşma yoluna giriyordu. Din ile siyasetin onları ayırmak için elinden geleni yaptığı günümüzde, buna hâlâ karşı koyan ve insanları bir arada tutan bir duygudur bu.

Ama milattan sonraki o ilk yüzyıllarda bile, dil Arabistan'da söz birliğini sağlarken, başka etkenler bunu parçalamaktaydı.

ADİL HIRSIZLAR

Araplar şiirle birbirlerine serenat yaparken, gittikçe birbirlerini yağmalıyorlardı da. Deve sırtındaki kargılı savaşçı İcl'in mezar steline tekrar bakınca, binicisiz ikinci deveyi çalıp çalmadığını merak eder insan.

Akıncılığın bir göçebe yaşam tarzı olduğu, İsmail'i yağmacıların ve yabânilerin şahı olarak tasvir eden Tekvin'de bile görülür:

Oğlun yaban eşeğine benzer bir adam olacak; o herkese el kaldıracak, herkes de ona el kaldıracak.⁶⁷

Arapların akıncılığa düşkün oluşu Asurluların da dikkatini çekti.⁶⁸ (Bu belki de dibi kara kocaman bir tencereyle dibi kara küçücük bir tencerenin yan yana gelişinin bir örneğiydi.) Daha sonraları kimliği meçhul Arap sanatçılar grafiti eserlerinde akınlar tasvir ettiler ve yağmaya ilişkin yazılı dualar sundular.⁶⁹ Akıncılık bir yaşam tarzı olarak gelişigüzel değildi. Zamanla oturmuş bir adabı ve pay dağıtımı olan, kurallara dayalı bir ekonomik kuruma dönüştü; akının önderine genellikle dörtte birlik ya da beşte birlik payın yanı sıra,

64 *EP*² VIII, s. 663.

65 Rabin, *Ancient West-Arabian*, Bölüm 5.

66 İbn Hallikân II, s. 163-164.

67 Tekvin, 16:12.

68 *EP*² I, s. 525.

69 *EP*² VII, s. 761-762.

özellikle makbul eşyalardan birini seçme gibi birkaç ilave avanta verilirdi.⁷⁰ Akıncılık sadece yaygın değil, sistemliydi de.

Günümüz Batılı insanının bu akıncılığı (aslında hâlâ süren bir yaklaşımla) gezgin soygunculuk, kara korsanlığı dışında bir şey olarak görülüşünü anlaması için zihinsel bir vites değişikliği gereklidir. Bu bir ölçüde resmi izinli korsanlık şeklindeki eski denizci uygulamasına ve hatta nizami devlet donanmalarındaki ödül alma kültürüne benzer. İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri 1918 gibi yakın bir tarihe kadar, ödülün o önemli dörtte birlik payını gemi kaptanına ve daha küçük payları da geri kalan mürettebata verirdi. Haliyle ödül savaşılan bir ülkeye ait düşman gemisi olmalıydı. Peki, savaş hali akıncılığı örten bir hukuki ciladan başka nedir ki? Karşılıklı akınlara giren kabilelerin müzmin bir savaş hali içinde oldukları da aynı ölçüde söylenebilir.

Çobanlık-akıncılık ekonomisinde hayvan çalmak diğer tarım yöntemlerinin yetersiz kaldığı durumlarda malvarlığını büyütmenin bir yolu olarak görülürdü. İlk başta güdülen her türlü hayvan anlamını taşımış olabilecek *ganimet* (“koyun ve keçi sürüsü”) ile onun yakın kökteşi *ganimet* (“talan, yağma, çapul”) kelimeleri, çobanlık-akıncılık bağlantısının niteliğini açığa çıkarır. Bir kez daha ‘*arab* ve ‘*âri* arasındaki paralelliklere dönecek olursak, “inek” (devenin ‘*âri* dengi) için kullanılan Sanskritçe kelime *go*’dur ve “savaş” için kullanılan *gavisti*’nin (düz çevirisiyle “inek arzusu”) ilk unsurunu sağlar.⁷¹ Her iki gezgin ve çoban toplumunda savaş ve akıncılık taşınmaz alanı değil, onda otlayan gezgin hayvan sayısını artırma meselesiydi. Esasen “gayrimenkul” kavramından yoksun bir toplumun mülkiyet anlayışı genelde belki de daha gevşektir. Sahipsiz açık denizler ve donanma ödülleri için geçerli olan çöl ve onun “gemi”leri için de geçerlidir.

Zamanla akıncılık Darwin tarzı bir kayıtsızlıkla en güçlüünün hayatta kalması olarak görülmeye başladı. Câhiz ismini vermediği bir hatipten alıntıyla şunu yazdı: “Bereket kişiyi husumete, komşularına akın düzenlemeye yöneltilir; güçlü olanın daha zayıfları yutmasına davetiye çıkarır.”⁷² Akıncı safları toprak sahibi bir soylunun dayandığı miras kalmış servetinkinin tersi sicile sahip kendi soylu sınıfını doğurdu. Uzun ömrü 530 dolaylarında başlayan ve Muhammed’e muhalefetle son bulan şair ve akın aristokratı Düreyd İbnü’l Simme, “Beni istediğiniz gibi kınayın,” diyerek, şunu ekleyecekti:

ama şunu söyleyeyim ki size yeni zenginlik
benim için çok daha değerlidir eski olanından.⁷³

70 EF II, s. 1005.

71 Keay, s. 25.

72 Câhiz, Kısım 1, s. 232.

73 Şeyho, s. 769.

Öte yandan, akıncılığın toplumdaki en zayıf kesimlere sosyal güvence sağlaması mümkündü. Nitekim 6. yüzyıl “sergerde”lerinden Urve ibn Verd hasta, yaşlı ve güçsüz kişileri toplar, karınlarını doyurur ve ardından geçimlerini sağlamaları için akınlara götürürdü.⁷⁴ Akıncılık ve zenginliği yeniden bölüştürme birlikte yürür; yeniden bölüşüm önce yağmalanan ile yağmacı arasında, ardından yağmacıların mensup olduğu kabile içinde gerçekleşir.

Musul’un 11. yüzyıl Arap hükümdarlarından Kirveş’e ilişkin açık seçik bir nitelendirme, onun *vehhab nehhab* (bahşedici-yağmacı) olduğunu, yani “yerleşmiş ‘arab âdetlerine göre” hediyeler bahsettiğini ve başkalarının mallarını yağmaladığını belirtir. Yerleşik âdetin kan dökmekten kaçınmayı öngörmesine karşın, Kirveş şunu itiraf etmek zorunda kalmıştı: “Ellerimde beş ya da altı bedevinin kanı var. Şehirlilere gelince, Allah onları görmezden gelir.”⁷⁵ Kirveş’in sıfatına benzer bir şey günümüzün bir bağışlayıcı-yağmacı tipi, yerleştiğim ülkeyi bir yüzyılın üçte biri boyunca yöneten ve ekonomisinin asıl büyük kısmını iç eden adam için hâlâ kullanılmaktadır. Taraftarlarından bazıları *Ye’kul ve-yu’ekkil* (“Yiyor, ama başkalarına da yediriyor”) derken, bazıları onu *sarik âdil* (“adil bir hırsız”) diye adlandırıyor. Yedirilmeyen muhalifleri ise adi bir hırsız olduğunu belirtiyor.⁷⁶

Hedefinde ister sürüler isterse devletler olsun, akıncılık ebedi birlik ve ayrılık döngüsünü körükler. Yeme ve yedirme, yağmalama ve bağışlama, talanı ele geçirme ve bölüştürme bir birliği pekiştirmenin en kestirme yolunu sağlar. Büyük Rabia kabilesinin 5. yüzyıl sonlarındaki reisi Barrak için, “Elleri ganimet doldu ve Arap kabileleri nüfuzu altına girdi,” denir.⁷⁷ Ama çoğu durumda bu yolla varılan birlik en çürük türünden olur. Talan ve yeniden bölüşüm üzerine kurulu bir “sistem”in geçmişte ve şimdi vergi toplayan merkezi bir devlet, eşit haklar ile ödevlere sahip bir yurttaş topluluğu kadar, her türden uzun süreli istikrara da ters düştüğünü söylemeye gerek yok. İktidar devir teslimleri kaçınılmaz biçimde sarsıcı, çoğu kez de kanlı olur. Akıncılık kadim bir yıkıcı kültür çatışmasını kalıcılaştırır: Kabile ve kavim-*şaab*, rekabet ve işbirliği, bölünme ve ortakyaşam, kişilikler ve kurumlar, tekseslilik ve çokseslilik, varlığını karşılıklı yağmayla sürdüren bir toplum ve karşılıklı yardımla sürdüren bir toplum arasındaki çatışmalara bürünür bu.

Peki, nasıl oldu da bütün gezgin halklar içinde Araplar en üstün akıncılar haline geldiler?

74 Şeyho, s. 892-906.

75 İbn Hallikân III, s. 135.

76 Bkz. s. 504-506.

77 Şeyho, s. 144.

TOPLANAN RÜZGÂRDAN DOĞUŞ

Folklorda devenin *rim*s çalışından yaratıldığına inanılır. Atın yaratılışına ilişkin efsanevi bir anlatım ise bazı kaynaklarda daha yüce bir makama, bizzat Peygamber Muhammed'e atfedilir:

Allah atı yaratmak istediğinde, güney rüzgârına haber salarak, "Senden bir yaratık vücuda getireceğim, onun için toplan," dedi. Bunun üzerine rüzgâr toplandı. Daha sonra Allah'ın emir verdiği Cebrail, toplanan rüzgârdan bir avuç aldı. "Bu avuç benim için," diyen Allah, doru tenli bir at yarattı. Ve dedi ki, "Seni bir at olarak yaratıp cinsini Arap kıldım ve sana rızık genişliği bahşederek, yarattığım bütün diğer hayvanlardan daha çok kayırdım; zira ganimet senin sırtında yurda getirilecek..."⁷⁸

Bu anlatımda mecazi hakikat vardır. At (kuzey kaynaklı olsa da) dışarıdan gelen değişim rüzgârıyla Arap altkıtasına uçtu ve sahiden Arap yaşamının hayati bir unsuru haline gelmenin yanı sıra, kısaca "Arap" diye anılır oldu; İngilizcede bile bu kelime bir kişiyi belirtmediği durumlarda, genellikle bir at anlamına gelir. Atların daha somut tarihine gelince, Arap sahnesine tam olarak ne zaman girdikleri bilinmemektedir. Yakın dönemde elde edilmiş bulgular (bizatihi atı olmasa bile) atgilleri bir tür evcilleştirme sürecinin ta büyük yağışlı dönemin sislerinde başladığına işaret ediyor olabilir;⁷⁹ bu da altı bin yıllık ve belki daha eski bir geçmiş demektir. Yarımada'nın kuzey kesiminde belki MÖ 2000'den kalma mağara resimlerinde, kuşku götürmeyecek şekilde savaş arabaları çeken atlar tasvir edilir.⁸⁰ Binek atlarının ise MÖ 1. binyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı söylenebilir;⁸¹ bazı uzmanlar bu zaman dilimini daraltarak, MÖ 4. ve 2. yüzyıllar arası olarak verir.⁸²

Açık olan husus atların Arap yaşamında hızla muazzam önem kazandığıdır; bu ölüm için de geçerliydi, çünkü develer gibi atlar da bazen kurban edilir ve ölü savaşçılarla birlikte gömülürdü.⁸³ Belâzürî'nin söz arasındaki bir değinmesine inanmak gerekirse, Bahreyn'de atlara tapıldığı bile olurdu.⁸⁴ Kur'an'ın atlara atfen "Âdiyât" adını taşıyan suresi şöyle başlar:

Soluk soluğa süratle koşan, (koşarken ayaklarını) vurarak ateş çıkaran, sabah erkenden baskın yapan [...] atlara andolsun;⁸⁵

78 Mesudî II, s. 227

79 Harrigan, s. 2-11.

80 Harrigan, s. 7-9.

81 *EP* I, s. 884.

82 Hoyland, s. 188.

83 Hoyland, s. 175; karş. s. 69.

84 Belâzürî, s. 85.

85 Kur'an, 100: 1-3.

Günümüze ulaşan en eski şiirde, 6. yüzyıldaki Kinde şairi İmrü'l-Kays'ın parlak kreşendo ve accelerando üslubunun belki ilk ve en ünlü örneğinde ata sonu gelmez övgüler dizilir:

ileriye atılırken başlar önde, bodoslama ve hep birlikte hızla uzaklaşmaları
yukarıdan sel sularının fırlattığı sarp bir kayanın inişiyle karşılaştırılabilir
ancak...⁸⁶

Bu mısraların söylendiği sırada bazı kabileler savaşa bin süvari gönderebilecek durumdaydı ve kabile reisi bazen *fâris* ("binici" ya da "atlı") olarak anılırdı.⁸⁷ Atların ihtiyaçları ve zorlu arazide onlara yem ve su bulmanın güçlükleri göz önünde tutulunca, harekete geçirilebilecek bin süvari, dönemin en büyük kabileleri için bile, şaşırtıcı ölçüde yüksek bir rakamdır. Doğrusu, at tek başına dahi muteber, pahalı ve muharebede lüks bir spor araba kadar yararlı kalabilirdi. Ama ata deve eklendiğinde, tam iki katlık etkiye ulaşılır; insan muharebe alanına atın yemini ve suyunu da taşıyan deveyle aheste ilerler, ardından küheylân sırtında kavgaya dosdoğru dalar. Bu bileşime muhtemelen MS 2. ve 4. yüzyıllar arasından kalma geç devir Safaiye grafitilerinde⁸⁸ ve *a'rab* paralı askerleri bu bileşime güvenirken nizami orduları yalnızca piyadeye dayalı olan gerileme sürecindeki Güney Arabistan devletlerinin resmi yazıtlarında⁸⁹ değinilir. İslam döneminin başlarına varıldığında, adına yaraşır her savaşçı iki binek hayvanından ayrılamaz hale gelecekti. Nitekim Peygamber Muhammed'in bir çağdaşı, "göğün gürlediği ama yağmurun düşmediği bulutlu gecelerde" meşhur bir cengâverin savaşa gidişini şöyle anlatır:

Ağır tempoda yürüyen bir deveye binerek, yanında kıpır kıpır bir atla, elinde ağır bir kargıyla ve sırtında adeta kayacak gibi duran harmaniyle, kırbaların arasına oturmuş halde yola çıkardı; işte bu şekilde yol boyunca gülümseyerek şafağa kadar deve sürerdi.⁹⁰

Araplara mahsus olan deve ve at eşleşmesinin önemi ne kadar vurgulansa azdır: Deve hamle etmeyi sağlayan mızrak sapı, at ise mızrak *ucudur*. İnsana *şevket* ("gaye", "kudret", "saik", "diken") kazandıran şey budur. Böyle bir donanım Araplara başka halklar karşısında askeri bir üstünlük de kazandırdı. Muhtemelen MS 2. ya da 3. yüzyılda deve sırtında dövüşmeyi sağlayan eyer

86 Aktaran Irwin, s. 10.

87 *EI*² IV, s. 1144.

88 *EI*² I, s. 884.

89 İryani, s. 242.

90 İbn Hallikân III, s. 216.

kaşının icadı⁹¹ bu üstünlüğü daha da keskinleştirdi. Ancak dövüşmeye ve akıncılığa katkıda bulunan başka bir teknolojik gelişme, önceleri tahtadan yapılmış ve tek parça olmuş olabilecek⁹² üzengi anlaşıldığı kadarıyla Araplara biraz daha geç tarihte, büyük olasılıkla MS 5. yüzyılda ulaştı. Araplar üzeniği “kargıyla saldıran ya da kılıçla vuran biri için en uygun araçlardan biri olarak”⁹³ hemen benimsediler.

Üzengi ithal bir buluştu. Ama deve+at bileşimi Araplara mahsustu ve ‘arab’ kitlesinin hantal taşıyıcılardan atılğan savaşçılara dönüşmesinde belirleyici rol oynamış olabilir. Kuzeydeki ve güneydeki komşu devletlerle önce paralı askerler, ardından nüfuz simsarları, sonunda nüfuz kırıcılar olarak daha yakın temasa girmelerini sağlayan ve nihayet onları fatihler ve yayılmacılar olarak uluslararası sahneye çıkaran can alıcı etken belki de budur. Söz konusu bileşimin kaderlerini, bölünmüşlüklerini belirleyen bir trajik kusur olduğu da söylenebilir: Hızla yayılan ve bütün Araplarca kullanılan bir askeri buluş olarak, hiçbirinin öbürlerine uzun süreli üstünlük sağlayamamasına yol açtı. Kargaşa içindeki bir kilitlenmeyi kalıcılaştırdı ve akıncılıkta bir patlamanın kıvılcımını tutuşturdu.

“BÜTÜN ARAPLAR”

Araplar arasında verimli döngü devredeydi; dil tedrici bir standartlaşma, bir kültür “millet”i yaratma yolundaydı. Ama buna ters düşen akın ve karşı-akın girişimlerine dayalı daha küçük çaptaki birçok kabile döngüsünün etkisi müzmin şekilde bölücüydü. At gücündeki bir artış ve kara trafiğinde develer ile deve sürücülerini işsiz ve çulsuz bırakan tedrici bir düşüş bunları körükledi. Özellikle MS 2. ve 3. yüzyıllarda Petra ile Palmira’nın düşüşü ve güneyin Bereketli Hilali’ndeki istikrarsızlık yarımada ticaretini bozdu.⁹⁴ Ama en azından kayıtlarda adı geçen ilk Arap adamın, bin deveyle Asurlulara hizmet veren Cündüb’ün döneminden beri, Araplar ticari taşımacılığın yanı sıra lojistikte ve ardından sınır kontrolünde güçlü komşularına serbest hizmette bulunmuşlardı. Ticaretin yerini akına bırakmasıyla, kariyer değişimi, ticaretten paralı askerliğe yöneliş için yeni fırsatlar doğdu.

Roma’nın 272’de Palmira’yı ilhakıyla iki büyük emperyal alan, yani Roma ve Pers imparatorlukları daha önce hiç olmadığı kadar yakın temasa girmişti. Araplar açısından bu yakınlık risklerin yanı sıra avantajlar da getirdi.

91 Versteegh, *Arabic Language*, s. 24.

92 Cāhiz, Kısım 2, s. 9.

93 Cāhiz, Kısım 2, s. 7

94 Karş. Pyatrovski, s. 158-159.

Eugene Rogan “Araplar her zaman, birden fazla [komşu] hâkim gücün mevcut olduğu devirlerde en fazla kudrete kavuşmuşlardır,”⁹⁵ derken, aklından geçen şey yakın dönemin güçleri, yani Britanya ve Fransa, NATO ve Varşova Paktı’ydı; ama onun bu derin kavrayışı Roma ve Pers çağı (keza Asur ve Babil çağı) için de aynı ölçüde geçerlidir. Şam’ın 120 kilometre güneydoğusuna düşen Nemâre Kalesi yakınında 1901’de bulunan bir mezar kitabesi, 4. yüzyılda bu türden kudrete kavuşmayı gösteren bulgulardan biridir. “Nebati alfabesinin Arap alfabesine dönüşme yolundaki gelişkin bir biçimiyle yazıldığı” için,⁹⁶ okunması kolay değildir. Ama olası şekil farklılıklarına ve düğüm noktalarına karşın, Arap tarihinin Araplara o ilk Asur değinmesi kadar önemli bir temel metnidir. Nemâre kitabesi standart, birleşik Arapçaya dönüşecek dilin sadece en eski örneklerinden biri⁹⁷ değil, bizzat Arapların kendi dillerinde kendilerine Arap olarak değinmesinin de ilk örneğidir. Kitabe “Bu bütün Arapların meliki İmrü’l-Kays bin Amr’ın anıtıdır,” diye başlar. Daha sonra dönemin dört büyük Arap kabilesine boyun eğdirdiğini ve Nemâre’nin 1.700 kilometre güneyine düşen Necren’e, Himyeri hükümdarının “sulanan diyarı”na akınlar düzenlediğini aktarır. Metnin sonunda, “223 yılında Kislul ayının yedinci günü [...] öldüğü vakte kadar onun başarılarına hiçbir melikin erişemediği”ni belirtir.⁹⁸ Yerel bir takvime göre verilen yıl MS 328’le çakışır.

Metnin büyük bir kısmına dair genel mutabakat vardır. Ama geri kalan kısımdaki dilsel bulmacaların yanı sıra tarihsel bir muamma da karşımıza çıkar. Sonraki Arap tarihçileri İmrü’l-Kays’ı Pers hâkimiyetindeki Irak’ta bulunan Hîre’nin ikinci hükümdarı olarak sayar⁹⁹ ve bir Pers yazıtı da babasının Sasani İmparatorluğu’nun bir vasalı olduğunu doğrular.¹⁰⁰ Oysa Nemâre’deki mezarı Hîre’ye 750 kilometre uzakta ve Roma nüfuz alanının epey içindedir. Başka açıklamalar olabilirse de, akla en yakın sebep saf değiştirmedir, yani onun ve kabilesi Lahm’ın en azından bir kısmının Roma “tarafına geçmiş” olmasıdır,¹⁰¹ bir Arap tarihçi dinsel anlamda saf değiştirip Hristiyan olduğunu ileri sürer.¹⁰² Dahası, yazıt-taki tartışmalı bir ibarenin olası bir yorumu, *şaab*’lara mensup soyluları birer genel vali olarak atadığı “ve bunların Romalılar adına yöneticilik yaptığı” yönündedir.¹⁰³

95 Rogan, s. 8.

96 Bellamy, s. 33.

97 Abdallah, s. 293; Owens, *Linguistic History*, s. 20-21.

98 Aktaran Hoyland, s. 79.

99 Örneğin bkz. Mesudi II, s. 98.

100 Hoyland, s. 79.

101 *El² V*, s. 632.

102 Taberî’den aktaran Hoyland, s. 79.

103 Bellamy’den aktaran Versteegh, *Arabic Language*, s. 31.

İşin doğrusu ne olursa olsun, tabloda süper güç siyasetinin bir yer tuttuğu açıktır ve İmrü'l-Kays'ın kuzeydeki Bereketli Hilal'den güneydeki denginin “sulanan diyar”ına kadar Araplar üstü bir konum elde etmek için bundan yararlanmış olması gayet mümkündür. Açık olan başka bir husus, Büyük Oyun'un (Arap altkıtasının kuzeyindeki imparatorlukların görünüşte sürekli kapışmaları) 4. yüzyıl turunda, Arap piyonlarının oyun tahtasının dışına çıkmaya başladıkları ve melik konumuyla başlı başına önemli oyuncular haline geldikleridir. (Palmira'nın gösterişli ama hüsrana uğramış ve yeri doldurulması zor Zenobia'sıyla birlikte, melikeler revaçtan düşmüş gibidir.)

Oyun Petra ile Palmira'nın düşüşünden bin yıl önce Araplara yapılan ilk değinme kadar eskidir ve günümüzde bitmiş olmaktan uzaktır. Ama “bütün Arapların meliki” İmrü'l-Kays'ın bunda oynadığı özel rol bir soruyu gündeme getirir: Meliklik unvanını bizzat mı üstlenmişti, yoksa bu unvan şu ya da bu emperyal komşusunca mı bahşedilmişti? Süper güçlerin meliklik unvanları dağıtmalarının daha sonraki örnekleri vardır. Örneğin Procopius Perslerin (uzun süredir yeniden Perslerin kucağında oturan) Lahmilere olan desteğine misilleme olarak Romalıların kendilerine tabi olan 6. yüzyıl başlarının Gassani hükümdarına “Arapların kralı” unvanını verdiklerini belirtir. Öte yandan, sonraki Arap kaynakları o dönemdeki Lahmi önderlerine “Arapların meliki” unvanını Perslerin verdiğini doğrular.¹⁰⁴ İmrü'l-Kays'ın bu kısasa kısas unvan yarışından yararlanan ilk kişilerden biri olması, bir başka deyişle, bir başkasının yani Roma ya da Pers tarafının öyle olduğunu söylemesinden dolayı kendini “bütün Arapların meliki” olarak görmüş olması gayet mümkün görünmektedir.

Bu varsayımın doğru olması, başka bir soru üzerinde durmayı gerektirir: Acaba kucaklayıcı Arap birliği anlayışı ilk başta bizzat Arapların içinden mi, yoksa dışarıdan, yani gayri Arap komşulardan mı geldi? Kişinin kendini bir melik gibi hissedip öyle hareket etmesinde, gerçekte ne kadar bölünmüş olurlarsa olsunlar, potansiyel uyruklarına “bütün Araplar”ın birliği gibi bakmasında, iki büyük devletten birinin (hatta belki ikisinin) ona bir melik olduğunu resmen bildirmesinden daha etkili hiçbir şey olamazdı. Komşularının Araplara bin yılı aşkın bir süre boyunca özgün kimliğe sahip ayrı bir topluluk olduklarını söylemesinden sonra, mesaj nihayet yerine ulaşmıştı belki de. Doğrusu, İmrü'l-Kays'ın kitabesinin satır aralarını okumaktayım. Ama ileride göreceğimiz üzere, onun 4. yüzyılda hükümdarlık döneminden itibaren, asıl önemlisi, gerek Roma gerekse Pers tarafında yerine geçen tabi meliklerin himayesinde birleşik bir Arap kültürünün gittikçe güç kazandığı yadsınamaz.

İmparatorlukların ve giriştikleri entrikaların daha yakın dönemde ulusal kimliği beslediğine ve siyasal birlik arayışını kışkırttığına hiç kuşku yoktur. Yüz yıl önce İngilizler Mekke Şerifi Hüseyin'i kendinden menkul "Arap meliki" olarak teşvik ettiler.¹⁰⁵ Sonraki emperyal ikiyüzlülükler ve umutların tükenişi gücenikliği körükleyecek ve milliyetçiliği besleyecekti. Roma/Bizans ve Pers döneminde de öyle olduğu neredeyse kesindir. Emperyal efendiler himayelerindeki Araplara taçlar dağıttılar; ama bazen taçları zorla geri almaya ve Arapları birbirlerine düşürerek, taçların simgelediği birliği baltalamaya da aynı ölçüde hazırıldılar. Sonuçta bu yaklaşım ancak bir Arap kimlik anlayışını güçlendirebilirdi. Benlik tohumu emperyal "ötekiler"ce dikilmiş olsa bile, bu "ötekiler"in zıddı olma temelinde büyüyecekti. Kendi kaderini tayine dönük bir arayışa bürünecekti.

Ne var ki, Melik İmrü'l-Kays'ın döneminde kimlik anlayışı hâlâ bir tohumdu. Hiç kuşkusuz, "bütün Araplar"ın büyük çoğunluğu tek bir melikin yönettiği tek bir halk kitlesine mensup olma fikrini en iyi ihtimalle şaşkınlıkla karşılardı. Sahadaki gerçeklik, yani Arapların bölünmüş ve hükmedilemez halde kalışı gerek saltanat özentilerine gerekse buyur-ayır ya da ayır-buyur türünden emperyal politikalara ağır bastı. Bununla beraber melikin ardılları ödünç tahtlarında oturacak ve süper güçler sonraki üç yüzyıl boyunca tahta çıkarma ve tahttan indirme oyunları ile onlara ve Arabistan'a hâkim olacaktı. İslam çağının başlarındaki bir yorumcunun ifadesiyle, o dönemin Arapları "iki aslanın yani İran ve Roma'nın arasındaki bir kayanın üstünde çakılıp kalmış"¹⁰⁶ haldeydi ki böyle bir konum iki arada bir derede kalmaktan daha da rahatsız edici görünür.

105 Atiyah, s. 133.

106 Katâde'den aktaran Kister, s. 143.

BÖLÜM ÜÇ
Dört Bir Yana Dağılış
Tarihin Değişen Grameri

İki emperyal aslan olan İran ve Roma arasındaki kayada duran Araplar çoğu kez üçüncü bir aslanla başa çıkmak zorundaydı: Güneydeki Himyeri İmparatorluğu.

“Bütün Arapların meliki” İmrü'l-Kays'ın böbürlenışı doğruysa, tebaası Himyeri meliki Şammar'ın Necren civarındaki sulanan arazilerini istila ederek, güney aslanının damarına çoktan basmıştı. Ama böyle aslan tacizleri istisnai ve kısa süreliydi; muhtemelen de kuzey devletlerinden birinin kışkırtması yüzündendi. İlk İslam tarihçilerinden Taberî, aşağı yukarı o sırada İran'ın Sasani şahının yarımada'daki kabilelere karşı muazzam bir sefer emrini verdiğine değinir; bu pekâlâ İmrü'l-Kays'ın kitabesinde bahsedilen harekât olabilir.¹ Eğer öyleyse, Melik Şammar'ın bereketli güney topraklarına akın, kabilelere yönelik asıl harekâtın yanı sıra cazip bir yan girişim olmalıydı herhalde; bizzat Şammar'ın 4. yüzyıl başlarında Arabistan'ın ta kuzey ve doğu kesimlerine seferler düzenleyerek² yayılmacı tutuma girmesinden dolayı, Perslerin gözünde özellikle yararlı sayılırdı. İslam döneminin başlarına kadar, kadim güneye ilişkin masalımsı anlatımların yazarları Himyeri melikinin giriştiği seferlerle Orta Asya'da (efsaneye göre “Şammar yıktı” anlamındaki *Şammar-kend* adını ondan alan) Semerkant'a kadar ilerlediğini³ ve hatta Himyerileri Tibet'e kadar götürdüğünü⁴ ileri süreceklerdi. Yarımada'nın doğu kesiminde nüfuz alanlarını genişletmekte olan Perslerin gözünde, Şammar'ın Orta Arabistan'a kadar varması bile yeterince tehdit ediciydi.

Bu bakımdan muhtemel bir saf değiştirmeye Roma tarafına geçişinden önce, İmrü'l-Kays'ın Pers aslanı için maşa işlevini görerek, kavgacı kabilelere boyun eğdirmiş olması akla yakın görünmektedir. Ama söz konusu sefer Güney Arabistanlılar açısından Necren'e tek bir akından daha vahim sonuçlar doğuracaktı. İmrü'l-Kays ilerlerken Mezhic adlı büyük bir kabile yığılmasını “tedip ettiğini” söyler.⁵ Aşağı yukarı o sırada ve muhtemelen Pers

1 Abdallah, s. 275.

2 *El-mevsûa*, madde Şammar.

3 Örneğin bkz. İbn Hallikân II, s. 262.

4 Mackintosh-Smith, Yemen, s. 33, 46.

5 Hoyland, s. 79.

baskısından dolayı, Mezhic ve bağlı olduğu Kinde kabilesi Orta Arabistan'dan ayrılıp topluca güneye yöneldi.⁶ Daha önce gördüğümüz üzere, bazı Kinde mensupları kervan başşehri Karyet'te yarı şehirli bir yaşam sürmekteydi; ama Kinde ve onunla bağlantılı kabileler esasen *bedv* yapısına bağlıydı ve şartlar aleyhlerindeyken izledikleri politika karşılık vermek değil, çadırları söküp güvenli yere çekilmektir.

Binlerce göçebe ve yarı göçebenin yerleşik güneye girmesi, Mezhic'in yeşil Himyeri yaylalarının doğusuna düşen tepe eteklerine, Kinde'nin Himyeri hâkimiyetindeki bereketli vadiler kompleksi Hadramut'un ortasına yerleşmesi geri döndürülemez bir değişimi getirecekti. Araplar ve dilleri eski Saba dilini konuşan güneye önceden sızmıştı; şimdi de kabile göçebelerinin akını artmıştı ve Himyeri aslanı yaşlanıp zayıfladıkça, yerleşik medeniyetinin temelleri kemirilecekti. Zafâr'ın gökdelen sarayları kısa bir süre sonra sallanacaktı.

DEMİR DİŞLİ FARE

Melikliklerin bir yamalı bohçası görünümündeki güneyde, birlik iddiaları saltanat unvanlarının belagatiyle ifade edilirdi. Saba kuruluşundan itibaren üst meliklik olarak kalmıştı. Onun gölgesi altında, iç çölün "sahil"leri etrafında Ma'in, Kataban ve Evsân gibi kısa ömürlü daha küçük meliklikler ortaya çıkıp dağılmıştı. MS 1. binyıl başlarında çöl ve Kızıldeniz arasındaki dağlarda yaşayan Himyeri kavmi öne çıktı; sonraki birkaç yüzyıl Himyeriler ile Sabalılar arasındaki denetim kavgalarına ve kimi zaman koalisyonlara sahne oldu. Daha doğuda bir kum körfezinin ötesinde kollara ayrılmış kanyonlardan oluşan Hadramut adlı büyük vaha, uzun süre bağımsızlığını ve sulama sistemlerini korusa da, 3. yüzyılın sonuna doğru Himyeri hâkimiyetindeki Saba devletinin eline geçti. Hadramut fatihi yayılmacı Kral Şammar'ın hüküm sürdüğü 3. yüzyıl sonlarından 4. yüzyıl başlarına kadar, Güney Arabistan hiç olmadığı ve olmayacağı kadar birleşti; bu satırları yazdığım sıradaki halinden daha birleşik olduğu kesindi. Şammar için kullanılan "Saba, Zu Reydan [Himyeri topraklarını simgeleyen Himyeri sarayı], Hadramut ve Yemenat Meliki" unvanı bunu bildirir nitelikteydi. "Güney Ülkeleri" anlamındaki Yemenat'la muhtemelen sabık Evsân ve Kataban meliklikleri kastedilmekteydi. Sonraki Himyeri melikleri gittikçe ağırlaşan bir sorunun önüne geçmeyi amaçlayan göstermelik bir girişimle, bu listeye "Dağlık ve Düzlük bölgelerdeki Arapları" ibaresini ekleyeceklerdi.⁷

6 Abdallah, s. 276.

7 Daum, s. 52.

Bu son ve en yeni unsur, yani Araplar melik unvanının geri kalan kısmını söküp atacak ve ülkenin kısa süreli birliğine son verecekti. Melikin hizmetindeki *a'rab* paralı askerlere gittikçe artan sayıda asalaklar, yani Pers baskısıyla güneye ve batıya itilen kabile adamları katıldı. Şammar gibi güçlü bir melikin yönetiminde, paralı askerler yararlı bir kuvvet olabilirdi. Sonraları daha zayıf hükümdarların bu kuvveti “kan davaları gütmek” için kullanmasının “tek sonucu ülke için yıkım”⁸ ve Şammar’dan iki yüzyıl sonra art arda Habeş ve İran işgalleri oldu. Paralı askerinin onu tutan efendinin kuyusunu kazışı şeklindeki kalıp Arap tarihi boyunca tekrarlanacaktı. Göçebenin yerleşik komşusunun yaşam tarzını yıkışı için de aynı şey geçerli olacaktı. Kral Şammar dönemine bin yıl sonra bakmanın verdiği hikmetle, İbn Haldun’un “[Arap] Bedevilerin başa geçtiği yerlerde medeniyetin her zaman çöktüğü”ne dair saptamasını bir daha belirtmekte yarar vardır. İbn Haldun bize Güney Arabistan örneğini, ardından Irak, Suriye ve kendi memleketi Kuzey Afrika’da yaşanan sonraki örnekleri verir.⁹ (Şu anda pencerenin dışında, Saba’nın ardılı devletin başşehrine kan davası güden eski bir hükümdarın kuzeydeki dağlık bölgeden omuzlarına tüfekler asmış kabile adamlarını salmasıyla aynı kalıp tekrarlanıyor. İbn Haldun’dan yedi yüzyıl kadar sonra, gerekli değişikliklerle Irak, Suriye ve Libya’da aynı durum yaşanıyor.)

Güney Arabistan’da yerleşik medeniyetin gerileyiş ve çöküş sürecinin uzun ve bölük pörçük anlatısı sonraki Arap hafızasınca basitleştirilerek, Marib Bendi’nin gerçek yıkılışının hikâyesine, manzum, nesir ve dinsel metinlerde defalarca anlatılmış bir hikâyeye indirgenecekti. Mesudî’nin 10. yüzyıl versiyonu en parlak dönemindeki Saba’yı tasvirle başlar:

Sabahılar hayal edilebilecek en bereketli topraklarda [...] en güzel ve en şatafatlı yaşam standartlarının keyfini sürüyorlardı. [...] Askeri kudrete sahiptiler ve aralarında söz birliği vardı.¹⁰

Yani, Sabalılar bir ağızdan konuşan birleşik bir halktı. Ulaştıkları zenginlik ve arazilerinin bereketi kocaman vadiyi boydan boya kesen Marib Bendi sayesindeydi. Antik dünyada hidro-mühendisliğin en büyük eserlerinden biri olan bu set 680 metre uzunluğunda ve 18 metre yüksekliğindeydi; daha önce belirtildiği üzere, 10.000 kilometrekarelik bir havzanın yüzey akışını kanallara yönlterek, (Rhode Adası’nın büyüklüğüne denk olan ve Londra’daki kraliyet parklarının toplam yüzölçümünün beş katını bulan) hektarlarca alanı sula-

8 İryani, s. 329.

9 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 119.

10 Mesudî II, s. 181.

maktaydı. Halk anlatımına göre, sorun melikin kadın kâhininin yıkım görüntüleri içeren kâbuslar ve ardından günüz vakti doğal düzenin altüst oluşunun emarelerini görmesiyle başladı: Arka ayakları üstünde durup ön pençeleriyle gözlerini örten üç çöl faresi; sırtüstü çakılıp kalmış halde işeyen bir tosbağa; hiçbir esinti yokken sallanan ağaçlar. Bu işaretlerin cebir denklemini çözen kâhin, melikine bendi alttan oyan bir fare bulacağını bildirdi. “[Bendin içinden] 50 adamın yuvarlayamayacağı büyük bir taşı pençeleriyle çıkarıp fırlatan fare sahiden oradaydı...”¹¹

Mesudî belki de itibarının sarsılacağından çekindiği için, hikâyeden önce bendin genel ihmâl yüzünden yıkıldığına dair daha ciddi bir açıklamayı aktarır. Çok daha kısa Kur’an anlatımında, bent ve sağladığı nimetler yeterli emarelerdir. Bunlar Allah’ın bir lütfudur ve Allah’ı umursamamak yıkıma davetiye çıkarır:

Andolsun, Sebe’ halkı için kendi yurtlarında bir ibret vardı: Biri sağda biri solda iki bahçe bulunuyordu. [...] Beldeniz güzel bir belde, Rabbiniz de çok bağışlayıcı bir Rabdir.

Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.

[...]

[...] Biz de onları ibret kıssalarına çevirdik ve kendilerini darmadağın ettik. ¹²

Bu son cümle “Ve biz onları türlü türlü şekillerde parça parça ettik” manasına da gelir. Gerek kadim Sabalıların gerekse şimdiki Arap mültecilerin bedel ödeyerek öğrendikleri üzere, yerleşik ve birleşik bir toplumdaki temellerin yıkılmasına göz yumulduğunda neler olacağına dair bir uyarıdır bu.

Marib Bendi’nde nihai, onarılmaz gedik muhtemelen Peygamber Muhammed’in yaşadığı sırada, 7. yüzyıl başlarında açıldı.¹³ Ama bulunduğu yerdeki yazıtlar sorunların neredeyse 300 yıldan beri yaşandığına işaret eder: Mil birikintilerini temizlemek için gereken düzenli bakıma başvurmak yerine, uzun ihmâl dönemleri arasında hummalı acil onarımlara girildi. Bu durum daha önce yapının düzenli bakımını sağlayan merkezi otoritedeki tedrici çözümü yansıtır. Çözümle 6. yüzyıldaki Habeş ve İran işgalleriyle hızlanmış olsa bile, sonuçta önceki iki yüzyıl boyunca *a’rab* kabilelerinin sızma girişimleri ve artan gücü¹⁴ yüzündendi. Kadim

¹¹ Mesudî II, s. 186-187.

¹² Kur’an, 34:15-16 ve 19.

¹³ EI² VI, s. 563-564.

¹⁴ EI² VI, s. 564.

Güney Arabistan üzerine araştırmalarıyla tanınan günümüzün Yemenli bir tarihçisinin, “son [bağımsız] devleti halletmede asıl önemli rolü [...] bu insan farelerin, *bedv* ve *a’rab* paralı askerlerinin oynadığı”¹⁵ yönündeki saptamasında felaketten duyulan kızgınlık hâlâ capcanlıdır. Sayılarının ve askeri güçlerinin artması onları paralı askerlerden nüfuz simsarlarına, ardından nüfuz kırıcılarına ve iktidar gaspçılara çevirmişti; başa geçmelerinden sonra, esas olarak hakemliğe dayanan kabile yöntemleri düpedüz keyfiydi. Köklü medeniyet yapıları üzerindeki kemirgen etkisi yerleşik toplumun temellerine işledi.

En güzel mesellerin hepsi gibi, Marib Bendi’nin gerileyiş ve çöküş hikâyesi de farklı düzlemlere göre anlam kazanır. Çiftçi ve halk tarihçisi için, doğanın işaretleri göz ardı edildiğinde nelerin olacağına dair bir uyarıdır; peygamber ve ümmeti için, ilahi düzen korunmadığında nelerin ters gideceğinin bir örneğidir; sosyal tarihçi için, başka bir efsanevi “bent”in, göçebe ve yerleşik toplumlar arasında hep gediklerle dolu bariyerin artan geçirgenliğine ve ortaya çıkan insan taşkınlıklarına ilişkin bir meseldir.

Hikâyelerde ileri sürüldüğü gibi, güneydeki sulama ve toplum sisteminin çözülmesinin bir sonucu olarak yerleşik halklar sahiden büyük bir diaspora yaşadıysa, bu dağılma herhalde İslam’ın hemen öncesindeki o son bent patlamasından çok önce ortaya çıkmış olsa gerek.¹⁶ İleride göreceğimiz üzere, halk tarihlerinde söz edilecek büyük Azd kabilesinin ve önemli kolu Gassan kabilesinin Marib’den göçü birkaç yüzyıl önceye iniyor olmalıdır. Aslında tek bir toplu göçün yaşanıp yaşanmadığı bilinmemektedir; yerleşik toplulukların tedrici bir çekilişi çok daha muhtemeldir. Ama her iki durumda da kapsamlı sonuçlar doğuracaktı. Çok sayıda yerleşik insanın harekete geçmesi bir felakete yol açmasa bile, Arap altkıtası genelinde değişim için bir katalizör olacaktı. Göçebelerin eski yerleşik alanlara sızmaları ve önceki yerleşik insanların oralardan ayrılmalarıyla, eski üniter devletler dağılmaya, *bedv* ve *hadar* arasındaki sınırlar yıkılmaya yüz tuttu. İslam öncesindeki güneyli bir hükümdara atfedilen bir şiir şöyle der: “Melikler yurtlarını bıraktılar ve hem *bedv* hem *hadar* sakinlerinin bulunduğu başka diyarlara gittiler.”¹⁷

Arabistan hareket halinde ve dinamik bir bölünmüşlük çağına girmek üzereydi; zamanla İslam’ın cığır açıcı göçlerini ve fetihlerini harekete geçirecek bir sarsıntıydı bu. O süreçte güneyin eski görkemli medeniyetleri yıkılmış olsa da, meşhur tabirle, yumurta kırmadan omlet yapılamazdı.

15 İryani, s. 329.

16 *EP* VI, s. 564.

17 Hamdani, Sıfat, s. 325.

TARİHİN ETKEN ÇATISI

Marib hikâyesindeki en unutulmaz karakter, bendin çöküşünü önceden gören ve ardından kavmi Gassan'ın göçüne öncülük eden kadın kâhin Tarife'dir.¹⁸ Gassan'ın erkek hükümdarı ona uyar: Tarife göç güzergâhını seçer ve yolun düşmanlarca kesilmesi üzerine, kavmini kavgaya girmesi için kıskırtır. Bütün açıklamaları *sec* denilen yüksek Arapça, yani daha sonra Kur'an'da karşımıza çıkacak kafiye ve ritimli ama şiir vezninden yoksun nesir şeklindedir. Özel ve belagatli konuşma tarzı olan *beyan* ("açığa vurma" ya da "anlamı çözmeye"¹⁹) doğaüstü kavrayışa dayalı saptamalarda bulunmak için kullanılır. Söylediği şey mutlaka doğrudur, *çünkü* onu bu özel konuşma tarzıyla dile getirmiştir. Argüman içinden çıkılamayacak ölçüde dolambaçlıdır; tarihsel bakımdan daha yakın doğruluk türü olan Avrupa'da beş yüzyıl önce ortaya çıkan deneylere ve ölçülebilir "olgu"lara dayalı doğruluk burada önem taşımaz. Kesin kanıt yeterli sayıda insanın ona inanıp inanmadığıdır ve bir yemin ettiğinde ona inanırlar:

Bana inen belagatli konuşma bilgimin doğruluğu adına,
dilimin ve tarafımdan söylenen şeyin doğruluğu adına...²⁰

Yani, doğruyu aktarmak bir fıkra anlatmak gibidir: Önemli olan onu anlatma tarzınızdır.

Başkalarının göremediğini görebilen ve başkalarının söyleyemediğini söyleyebilen, böylece ilham verip yönlendirebilen biri olması itibarıyla, Tarife kehanet, belagat ve telkin gücüne sahip sonraki bir kişinin habercisi gibidir. Bu sonraki kişi, yani Muhammed, sağlam bir tarihsellik taşır; Tarife tipine solukça hatırlanan gerçek bir kişi ilham vermiş olsa bile, karakterindeki çoğu kez Grimm tarzı ayrıntıların peri masalı alanına girdiği neredeyse kesindir. Bundan dolayı onu yok saymamız gerekmez. Marib Bendi ve Tarife masalının (en azından İslam'ın birinci yüzyılında yaşamış Vehb ibn Münebbih'le başlamak üzere) bilinen en eski İslam halk tarihçilerince anlatılış tarzı, "yeni" dinin eski ve her bakımdan Arabistanlı bir geçmişten, dahası, Muhammed'in yakın Mekke muhitinin yanı sıra eski ve yerleşik güneyi kapsayan bir geçmişten çıktığını anladıklarına işaret eder.

Bizzat Vehb bir güneyliydi; hiç kuşkusuz, güneyin geçmişinden duyulan gurur onu ve diğer güneylileri Arap dünyasının sonraki daha geniş tarihi açısından bölgenin önemini vurgulamaya yöneltti. Bunda haklıydılar. Harekete

18 Âbid, Kısım 2, s. 287. Tarife bazı kaynaklarda Zarife olarak geçer.

19 Câhiz, Kısım 1, s. 35.

20 Âbid, Kısım 2, s. 290.

geçirilmiş olan Gassaniler ve diğer yerleşik kavimler artık Güney Arabistanlı değillerdi: Araplaşmışlardı. Uzak bereketli topraklarındaki ben-merkezli ve kendine yeterli “Sabalılar” ya da “Himyeriler” olmaktan çıkmışlardı; pan-Arap bir perspektiften Yemenliler, yani yarımada’nın “güney” kesimi Yemen’den gelme Arabistanlılar olarak görülür hale gelmişlerdi. Marib Bendi diasporasının (yerlerinden oynatılan toplulukların birbirlerine karışıp yeni bir kolektif kimlikte bütünleşmesinin) hikâyesi bir anlamda Arap “ulusal” destanıdır.²¹ Bir ya da iki sayfada anlatılabileceği için, hiç de destansı boyutlarda değildir. Ama sonraki olaylar onun olduğundan çok daha büyük, görkemli bir anıtın maketi gibi görünmesini sağlar: Arapların 7. yüzyılda üç kıtaya dağılmasının ve küresel İslam destanının prototipidir.

Marib hikâyesi tarihe sıkı sıkıya dayanmamakla birlikte, İslam’ın birleştireceği ayrı kavimler ve kabileler için yeni bir kimlik, tamamen yeni bir etnisite oluşturmada bir nebze efsanenin ne kadar önemli olduğunu da gösterir. Tarih ötesi anlatı olarak, *Mahabharata* ya da *Aeneis* destanları kadar anlamlıdır. Renan, ulusların aslında tarihi yanlış anlamaktan doğduğunu söyler;²² ama belki asıl yanlış olan “yanlış” kelimesidir. Bir kurmaca doğru olmasa bile gerçeğe uygun olabilir; tıpkı din gibi, ulusal kimlik de olgulardan ziyade inanca dayanır. Elbette bir tarihçi ikisini birbirinden ayırmaya çalışmalıdır ama bu çoğu kez zordur. Örneğin, Marib savak kapaklarının devasa kalıntılarının ya da bendin suladığı ve Kur’an’da da sözü edilen “iki bahçe”deki üç binyıllık alüvyon tortularının gerçekliği konusunda kuşku yoktur. Merhum Şeyh Zayid’in 1980’lerde Birleşik Arap Emirlikleri’nin başındayken finanse ettiği yeni Marib Barajı da aynı ölçüde gerçektir. Peki, Şeyh Zayid’in uzak ama doğrudan ataları, Marib’den Gassanilerle ve Tarife’yle birlikte göç ettiği söylenen Azd kabilesinden miydi gerçekten? Bu bir inanç meselesidir; çünkü cereyan ettiği iddia edilen söz konusu olaydan uzun süre sonra anlatılmış şiirler ve hikâyeler dışında bunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur.

Bütün bu anlatıda kesin olan husus, İslam öncesinin son birkaç yüzyılı boyunca Arabistan genelinde büyük çaplı kabile hareketlerinin olduğu²³ ve bunların daha da uzun bir göç tarihi içinde yer aldığıdır. Buna ilişkin bazı bağımsız dış bulgular vardır. Örneğin, Tenüh, Abdülkays ve Benî Uleys olarak teşhis edilebilen kabilelerin 2. yüzyıl coğrafyacısı Ptolemaios tarafından yarımada’nın kuzeydoğu kesiminde bulunduğu tespit edilmiştir, anlaşıldığı kadarıyla buralara Strabon ile Plinius’un 1. yüzyıldaki eserlerinden sonra gelmişlerdir.²⁴

21 Hoyland, s. 233.

22 Aktaran Suleiman, s. 27

23 *EF* I, s. 528.

24 Hoyland, s. 26, 231.

Bütün bu gerçek ya da kurgusal diasporalar, Arap tarihi “gramer”inin bir özelliğini öne çıkarır: Arapların gezgin halde aktif, yerleşik halde ise pasif olduğu anlayışı. İlk İslam hatip ve bilgelerinden Ahnef, Arapların ancak “kılıçlarını kuşanıp, sarıklarını bağlayıp atlarıyla yola koyulunca”²⁵ yüce kalacaklarını söylemişti. Arap için yurdunda atıl durmak “meçhul” kalmaktır. Jack Kerouac’ın hayatı bir yolculuk sayan bildik mecazı tersine çeviren *On the Road* romanında olduğu gibi, “yol hayatın kendisi”dir.

Hareketlilik Cündüb’le ve develerden oluşan sefer kuvvetiyle ilgili ilk değinmeden, hatta ondan önce kayıtlara geçmemiş ilk göçmenlerin yerleşik alanları bırakıp bozkıra ve ‘arab diyarına yöneldiği dönemden beri Arap tarihinde hep var olmuş bir temadır. Peygamber Muhammed’in Medine’ye hicretini ve sonraki iki yüzyılda Arabistan’dan yüz binlerce hicreti kapsayan bu tema şair Halil Cibran’ın *bilâdü’l-mahcer* (“hicret diyarı”) olarak nitelendirdiği Boston’daki Chinatown’a ve New York’taki Aşağı Batı Yaka’ya gidişi, şimdiki mültecilerin Avrupa’ya ve ötesine yönelişi gibi yolculuklarla günümüzde de sürmektedir. Fouad Ajami 1950’ler ile 1960’ların tez canlılık ruhunun bir yansıması olarak, Nietzsche’den “Birer kaçak olacaksınız; [...] çocuklarınızın memleketini seveceksiniz” sözlerini aktarır.²⁶ Ama bu sözler İslam’ın erken çağında üç kıtaya yönelik müthiş akınların ve onlardan önce bilinen en eski göçlerin yanı sıra, 21. yüzyılın mülteci selleri için de aynı ölçüde geçerlidir.

YURTSUZLUK

İlk göç anlatılarının birçoğu efsaneleştirilmiş olsa da somut bir geçmişe varmayı sağlayan yerler de vardır. Kadın kâhin Tarife ile kavmi Gassan’a dair hikâyenin bir devamında, Bizans hâkimiyetindeki Suriye’ye gidip yerleşirler ve medeni hayatın malum ruhsatı olan bir vergi makbuzuyla karşılaşır. Gassaniler gezginlik yıllarında, Asur kaynaklarında geçen Aribi kavmi gibi, “ne nazırları ne memurları”²⁷ tanımışlardır; Benjamin Franklin’e katılmayarak belirtiyim ki, *bedv* dünya görüşünde vergiler asla ölüm gibi kaçınılmaz değildir. Gassanilerin çoğu vergi ödemeye yanaşmayarak yarımadaya, özgürlük ve yoksulluk ortamına döndü.²⁸

Bu devam hikâyesi sadece gezgin toplulukların yapısını değil, o dönemde *hadar/bedv* kimliklerinin ne kadar akışkan olabildiğini de gösterir. Güneyde yerleşik bir kavim olarak ortaya çıkmış Gassaniler uzun bir dönemi (her za-

25 Aktaran Câhiz, Kısım 1, s. 203-204.

26 Ajami, *Dream Palace*, s. 70.

27 Bkz. s. 62.

28 Âbid, Kısım 2, s. 294-297

man göçebe olmasa bile) göçmen olarak geçirdiler ve ardından biri yeniden yerleşen, diğeri gezgin bir yaşama dönen iki kesime bölündüler. Yerleşik kesim artık oynak efsane diyarından sağlam tarihsel alana da geçmişti: Gassanilerin Cefne kolu MS 490 dolaylarında Suriye’de Bizans uyrukları olarak sahiden kök saldılar; Perslere ve göçebelere karşı Konstantinapol’un tampon gücü olarak, önceki bir Arap topluluğunu kovdular. Reislerine *patricius* (Arapça karşılığı zamanla “kibirli” ve çok sonraları belki de görünüşten kaynaklanan bir benzerlikle “penguen” anlamlarını da kazanacak olan *bitrik*) unvanı verildi ve tabi hükümdarlara özgü taç bahşedildi. Derken 6. yüzyıl ortalarında, Gassani Hâris ibn Cebeleyle başlamak üzere bunun yerini yüce *basileus* (“kral”) unvanı aldı.²⁹ Ayrıca Gassanilerin çoğu ateşli birer Hristiyan kesildi, ancak imparatorluğun resmi Ortodoksluğundan farklı olan Monofizit mezhebini benimseyerek.³⁰

Ne var ki, kökler sığıdı. Gassaniler bir ayağın çadırda, diğeri ayağın sarayda olduğu ikili bir göçebe ve yerleşik yaşamı sürdürdüler; (Batılı tarihçilerce bir hanedan olarak görölmek için soyadlarına -id takısını ilıstirmeyi de kapsayan) krallık süslerine karşın, yarı gezgin bir yaşamda karar kıldılar ve asla sabit bir başşehir edinmediler.³¹ Buna en yakın şey Golan Tepeleri’ndeki Câbiye adlı ordugâhtı; medeniyetin eşiğindeki krallara uygun çadırli bir saray şeklindeki ordugâhın tek tük sabit binaları arasında bir manastır da vardı.³² Gassaniler dil bakımından da yurtsuzdu. Arapça konuşmayı sürdürmekle birlikte, yazıda öteden beri Maşrık’taki yerleşik kavimlerin geçerli konuşma dili olan Aramcayı da kullandılar.³³ Bölgenin ortak yazı sistemi olan Nebati alfabesini benimsediler³⁴ ve sonraki bir Gassani hükümdarının *rumiyye* tarzında şarkı okuyan beş cariyesinin bulunmasına bakılırsa,³⁵ Yunan pop müziğinden keyif alır hale geldiler.

Suriye’deki Gassani kökleri çok zayıf olsa bile, direngen çıktı. İslam döneminde kavmin bir kısmı yeni dine katılırken, geri kalanı Hristiyan inancına bağlı kaldı; şimdiki bazı Suriyeli Hristiyanlar ve Lübnanlı Maruniler onların soyundan geldiklerini ileri sürerler. Bu arada Bizans sınır muhafızlığından tampon güce dönen devletler, uç beyliğinden paralı askerliğe geçen hükümdarlar bir süre daha iktidarda kalarak, yüksek düzeyde bir özerklikten yararlandılar.

Haliyle bu yolu izleyen sadece onlar değildi. Eugene Rogan’ın süper güç çekişmesinin Araplara güç kazandırdığı yolundaki görüşü³⁶ doğuda, Pers

29 Hoyland, s. 81.

30 *EI*² II, s. 1020-1021.

31 Nicholson, s. 53-54.

32 *EI*² II, s. 360.

33 Hitti, s. 78.

34 Hoyland, s. 241-242.

35 *EI*² IV, s. 820.

36 Bkz. s. 100.

nüfuz alanında da geçerliydi. Gassanilerin güç kazanma yarışındaki rakipleri “bütün Arapların meliki” İmrü'l-Kays ibn Amr'ın köklü ardılları olan Irak'taki Hîre'nin Lahmi hanedanı, Sasani İmparatorluğu'nun tabi melikleriydi. Arapların iki emperyal aslan arasındaki bir kayaya çakılıp kaldığı imajı bir kez daha aşırı basite indirgeyiciydi. Zira güneydeki üçüncü aslanın yanı sıra, Araplar aslında iki bitişik kaya üstünde duruyor ve aslanları savuşturmak yerine, gittikçe birbirleriyle dövüşüyorlardı.

“BÜYÜK OYUN”DAKI RAKİPLER

Ataları aynı şekilde yarımadadan kuzeye göç etmiş Lahmiler, neredeyse Sasani hanedanının 3. yüzyılda başa geçişinden beri Pers ülkesi için bir yarı göçebe mahalle bekçisi rolünü oynamaktaydı. Tıpkı Gassaniler gibi seyyar bir saray geleneğini sürdürmekle birlikte, daha sonra kurulacak Bağdat'ın güneyine düşen Hîre'yi sabit bir merkez edinmişlerdi.

“Hîre” adı yarı göçebelere uygun düşecek şekilde “ordugâh” anlamına gelen Süryanice *hirta* kelimesinden gelir.³⁷ Gassani merkezi Câbiye gibi, kültürlerin buluşup bulanıklaştığı sınır hattındaydı; Lahmiler Arap olarak kimliklerini korumakla birlikte, Pers etkilerini kaçınılmaz biçimde kaptılar. Örneğin, melikliğin başta gelen sembolü taç, Arapçaya kelime olarak da geçen bir Pers it-haliydi. Ama Lahmiler Bizans etkisine de açıktı; özellikle Nasturi Hristiyanlığı birçok kişi tarafından benimsendi.³⁸ Yarımadanın aşağı kesimindeki *kariyeler* (göçebe yörelerinde Kinde şehri Karyet Zat Kehl'in ilk örneğini, Mekke'nin sonraki önde gelen örneğini oluşturduğu yerleşmeler) gibi, Lahmi ordugâh şehri de göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarının bir kaynaşmasıydı. Müslümanların Hîre'yi ele geçirişinden sonraki bir anekdot bunu yansıtır. Göçebe Araplar Güney Irak'ın yerleşik tarımcı halklarını *nebat* (“Nebatiler”) diye anarlardı. Hîre'nin yaşlı bir bilgisi mensup olduğu halkın Arap mı, yoksa Nebati mi olduğu sorulunca, bir süre düşündükten sonra şu cevabı vermişti: “Bizler Nebatileşmiş Araplar... ve Araplaşmış Nebatileriz.”³⁹ Bu kişinin 350 yaşında olduğunun söylenmesini, herhalde bilgeliğinin bir garantisi saymak gerekir.

Lahmiler 6. yüzyıl başlarında artık Büyük Oyun'un kurt oyuncularıydı. Lahmi meliki İmrü'l-Kays'ın 4. yüzyıl başlarında yarımadanın içlerine (muhtemelen) Pers destekli büyük bir sefere öncülük ettiğini ve ardından (muhtemelen) Roma safına geçtiğini daha önce görmüştük. İki yüz yıl sonra Konstantinapol'un Gassanileri bölgedeki asıl büyük uydusu konumuna

37 *El*² II, s. 360.

38 *El*² III, s. 462.

39 Cāhiz, Kısım 1, s. 227.

çıkarması üzerine, Persler Hîre'nin Arap hükümdarlarına desteklerini artırdılar. İki büyük imparatorluk çatıştığında ki o dönemde bu gittikçe artan sıklıkla cereyan etmekteydi, bu genellikle Arap vekillerin şahsında olurdu. Bu vekâleten kapışmaların bazıları son derece çirkindi. Lahmi Meliki III. Münzir 544 dolaylarında Bizans *basileus*'u Hâris ibn Cebele'nin bir oğlunu ele geçirdi ve Arap tanrıçası Uzzâ'ya kurban etti; yaklaşık on yıl sonra Hâris'in bizzat kızı tarafından esanslar sürülen ve hem savaşçılara özgü zincir zırhı hem şehadet kefenini giyen cengâverleri bir "ya ölüm ya şan" harekâtıyla Lahmi hükümdarını yakalamayı başarak intikam için öldürdü.⁴⁰

Bu şiddet yetkisi vermenin dengi, Perslerin yarımada'nın kuzeydoğu kesimindeki kabilelere yönelik siyaseti devrediydi. Şimdiki Güney Irak'ın Sevâd (gür, koyu renkli hurmalıklara atfen "Karaltı" ya da belki "Neftilik") olarak bilinen bölgesi akıncılığın ortak bir hedefiydi. Lahmi hükümdarlarının göçebe kabile reislerine "devren" araziler vermesi, akınların önüne geçmeye yönelik bir girişimdi.⁴¹ Ayrıca Lahmiler kabileleri vergiye bağlamaya çalıştılar. Öngörülebilir bir şekilde, tahsildarların sonu çoğu kez fena oldu; içlerinden biri atıldığı kuyunun dibinde taşlanarak öldürüldü. Rehine tutma kabilelerin serkeşliğiyle başa çıkmanın etkili bir yolu; Hîre 6. yüzyılda 500 kabile reisi oğlunun altışar aylık dönemlerle bir tür zorunlu yatılı okulda toplandığı yerd. Bunların hiçbirisi işe yaramazsa, Lahmiler isyancı bölgelere (*hadar* ve *bedv*, imparatorluk ve kabile arasındaki çöpçatanlık konumuna uygun olarak) akıncılığı ticaretle birleştiren kervanları gönderirdi.⁴²

Gassaniler gibi, Lahmiler de yerleşik ve göçebe diller arasındaki ayrımdaya durarak, Arapça konuşur ve Süryanice yazarlardı;⁴³ aynı şekilde Nebati yazısını kullanırlardı.⁴⁴ Ama bu durum değişme yolundaydı.

BK NLLR YK

Arap yazısının (kayda geçirdiği dil gibi) Arap hikâyesinde çok önemli yer tutması nedeniyle, dolaşık ve sorunlu işleyişine kısaca bakmamız gerekir.

İslam dönemi kaynakları Âdem'in kil tabletlere yazı yazdığını ileri sürer;⁴⁵ Kur'an'ın asıl haliyle "Lehv-i Mahfuz"⁴⁶ ("Saklı Tablet") şeklinde başından beri var olduğuna inanılır. Yazının daha somut kökleri gayet akla yakın yo-

40 Hitti, s. 79.

41 Kister, s. 153.

42 Kister, s. 155-156, 161-162, 167

43 Hitti, s. 84.

44 Hoyland, s. 241-242.

45 Süyüti II, s. 293.

46 Kur'an, 85:22.

rumla Lahmi başşehir Hire'ye ve şimdiki Irak'ta daha güneye düşen Enbar adlı başka bir şehre bağlanır.⁴⁷ Bizzat Arap harflerinin şekillerine bakıldığında, belki diğer Arap yazı sistemlerinden etkiler de taşıyarak,⁴⁸ yapısal olarak Nebati yazısından çıktığı açıkça görülür.⁴⁹ Yeni harfler Hire'den çevreye yavaş yavaş yayıldı. Arap yazısı olarak tanınabilen bir yazının kullanıldığı grafitilerin arasında beşinci yüzyıl öncesinden kalmış olanları pek azdır⁵⁰ ve Mekke'ye "İslam'dan biraz önce", yani 6. yüzyılın sonlarında ulaştığı⁵¹ fikri, Muhammed'in peygamberlik döneminin başlarında yazı yazabilen Mekkelilerin yirmiyi bulmadığı⁵² savıyla desteklenir niteliktedir. Bu umut vaat eden bir başlangıç olmasa da, sonraki birkaç kuşakta bir kutsal metni koruma, bir imparatorluk yaratma ve bir kültürü benimsetme gereği Arap yazısının süratle yayılmasını sağladı. Arap alfabesi zamana ve mekâna kazanarak, dünyada Latin alfabesinden sonraki en yaygın yazı sistemi haline geldi.

8. yüzyıl halifelerinden Hişâm'ın bir deneyi,⁵³ bu yazının nasıl işe yaradığına dair bir fikir verir. Rivayete göre, uzaktan gözüne yol kenarındaki bir kilometretaşı ilişen halife, taşta ne yazıldığına bakmaksızın, yanındaki cahil bir *a'rabiden* onu "okuma"sını ister. Zira cahil olsalar bile *a'rabilerin* okuyabilmesi meşhurdur: Manzarayı, gizli su kaynağını ele veren seyrek yeşilliği, deveden pireye kadar bütün hayvanların ve kendileriyle başkalarının gezintilerinin izlerini okuyabilirler; terk edilmiş kamp alanlarının silinmiş izlerine bakarak bütün bir hareketli tarihi çözebilirler. Eski çöl şiirinde yerdeki işaretler bazen açıkça yazıya benzetilir. Örneğin, İslamöncesi devrin son şairlerinden Lebid, sevdiğinin kaldığı kampın izlerinden şöyle söz eder:

işte soluk kalıntılar orada
kadim taş kazılı yazının yıpranmışlığıyla.⁵⁴

Göçebe Araplar okunabilir bir dünyada yaşarlardı. Kilometretaşına kazınmış yazıya bakan bedevi de şöyle der:

"Bir çobanın eğri değneği var
yanında da bir halka
ve kancık memeleri gibi üç şey
ve çöl tavuğunun kafası gibi bir şey."

47 Kurdî, s. 18-19, 41.

48 Macdonald, *Development*, s. 20-21.

49 Jones, Beatrice Gründler'in değerlendirmesi, s. 429.

50 Versteegh, *Arabic Language*, s. 33.

51 İbn Hallikân II, s. 163-164.

52 Belâzürî, s. 453.

53 Câhiz, Kısım 1, s. 299.

54 Nicholson, s. 120.

Hişâm aklında karakterleri bir araya getirdiğinde ardından noktaları eklediğinde ortaya hamse “beş (mil)” çıkar.

Her şey gayet hoş bir mantığa dayalı. Öte yandan, yapısal sorunlar vardır. Sonuçta aynı ilham membaından ya da hattından, yani antik Fenike yazı sisteminden doğan Latin yazısının tersine, Arap yazısında kısa ünlüler genellikle gösterilmez; sözelimi, “beş”in karşılığı olan kelime *h-m-s* şeklinde yazılır. Yani, diğer dillerde metin ne söylendiğini anlamak için okunurken, Arapçada metni okuyabilmek için ne söylendiğini bilmekte yarar vardır.⁵⁵ Dolayısıyla, yukarıdaki “Bak: Ünlüler Yok!” başlığı Arapçaya benzer bir yazımla verildiği için kafanızı karıştırmış olabilir. Arapçada büyük harflerin olmayışı işi daha da çetrefil hale getirir. (Arapçayı yeni öğrenirken, *strtfvrd* ’bvnyfvn şeklinde yazılmış ibareyi okumakta nasıl zorlandığımı hatırlıyorum. Görüldüğü kadarıyla [İngilizcedeki] “straightforward” yani “açık seçik” olması gereken *strtfvrd* bu anlama gelebilecek en son şeydi. Araya ünlüleri koymaya çalışırken, çıkarabildiğim tek anlam *seteret fe-verede ebu nifun*, yani “Kadın örttü [her kimse ve örttüğü şey her neyse], ardından Nifun’un babası [her kimin nesiyse?] geldi” oldu. Derken mübarek bir bağlam ipucu olarak, ünlü İngiliz şairini kastettiği besbelli *şyksbyr*’i gördüğümde, gizemli kelimeler Arapçada olmayan *p* ile *v* harflerinin yerine *b* ve *f* geçmiş şekilde “Stratford-upon-Avon” haline geliverdi.)

Ünlüleri göstermenin bir yolu zamanla geliştirildiyse de bugün dahi sadece ara sıra kullanılır; büyük harfler ise hâlâ yoktur. Arapça okumak alıştırmayla kolaylaşır. Ama Latin harflerini çözmedekinden farklı zihinsel süreçleri gerektirir: Latin yazısını okumak dama, Arap yazısını okumak ise satranç oynamaya benzer. Üstelik Arapça başlangıçta, yani yazım şekli aynı olan farklı ünsüzleri ayırt etmek üzere noktaların eklenmesinden önce daha da kullanışsızdı: Ne ünlü ne de nokta konulmuş iki harfli basit bir öbek olan *—* teorik olarak 300 şekilde okunabilir.⁵⁶ Günümüzde bütün metinler noktalıdır; ama Kur’an dışında hiçbirinde ünlüler düzenli olarak konmaz. Bu da zaten son derece zor bir dile bir güçlük katmanı daha ekler. Üstelik şunu da unutmamak gerekir ki, yazılı Arapça kimsenin anadili değildir: Arapça konuşanlar bile ister istemez “yabancı” bir dili okuyup yazar.⁵⁷ Ortaya çıkan sonuç okurların her zaman okudukları şeyin anlamını kestirme durumunda kalması ve bazen acayip tahminlerde bulunmasıdır.

55 Karş. Haeri, s. 74; Shouby, s. 297

56 İlk bakışta 300 sayısı çok görünebilir; ama ilk sapın her biri üç olası kısa ünlüyle olmak üzere beş olası ünsüzü, ikinci sapın da üç ünlünün yanı sıra “ünlü yok” işaretiyle yine beş ünsüzü ifade edebildiği göz önünde tutulunca, $(5 \times 3) \times (5 \times 4) = 300$ gibi bir toplam çıkar karşımıza.

57 Karş. İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 439-441.

Ancak matbaaların ortaya çıkmasıyla belirginleşen diğer büyük sorun Arap yazısının bitişik olmasıdır: Bakması hoş, yazması keyifli olsa bile, dizgiciler ve dizgi makineleri için baş belası bir sıkıntı yaratır, hele eski tarzda daktiloları kullananları tam anlamıyla illet eder. Bu sorunu daha sonra yeniden ele alacağız. Şimdilik, hem Yunanların ünlüler için ayrı karakterler icat etmelerinin, hem de yazıda bitişik olmayan biçimi korumalarının, onlara ve alfabelerini Yunan karakterlerinden türetmiş halklara gelişim açısından küçük ama önemli bir üstünlük kazandırmış olabileceğini söylemek yeterlidir. Arap yazısı İslam sanatının şanı ve ana unsuru, Arap ve İslam kültürünün başta gelen amblemi, Çin'deki engin ama sonuçta yerel denginin aksine kıtalar arası nitelik kazanmış bir hat kültürünün temelidir. Ama tarihlerin trajik kusurları barındırdığı nasıl söylenebilirse, Araplar açısından Arap yazısı da güzel ve ölümcül deve+at bileşimiyle birlikte başka bir trajik kusur olabilir.

MELİKİN GÖMÜLÜ ŞİİRLERİ

Tıpkı yazılar gibi, melikler de kültür üzerine dikkate değer bir birleştirici etki bırakabilirler; Arap yazısının muhtemelen doğduğu Hîre'de hüküm süren Lahmi hanedanı kesinlikle öyleydi. Methedilecek güçlü ve zengin bir Arap kişiliğinin varlığı, şairleri Hîre'ye akın etmeye ve bir araya gelip şiir yarışlarına girmeye yöneltti. Bu süreç Perslere tabi bilinen ilk hükümdar Amr ibn Adî'den, yani muhtemelen saf değiştiren İmrü'l-Kays'ın babasından beri yaşanmış olabilir.⁵⁸ Daha önce gördüğümüz üzere, önce Orta Arabistan'da ve özellikle Kinde başşehri Karyet'in de bulunduğu bölgede ortaya çıkan evrim halindeki "yüksek" dil⁵⁹ üzerinde ikincil bir birleştirici etki de vardı. Yarımada'nın kuzeydoğu kesiminde yüksek Arapça bir tür "Melik Arapçası" olarak daha da büyük itibar kazandı.

İki yerde önemli meliklerin hüküm sürdüğü 6. yüzyıla varıldığında, Lahmiler ve Gassaniler arasında şair "toplama"ya dönük sağlıklı bir rekabet,⁶⁰ sözgelimi Medici ve Sforza hanedanlarının Avrupa'daki Rönesans döneminde sanatları destekleme yarışına girmelerine benzeyen bir rekabet vardı. Bu ortam şiir piyasası açısından harikaydı. Nitekim Arap şiirinin gelenekçi tutkunları 6. yüzyılın ikinci yarısının zirve olduğunu hâlâ savunurlar.⁶¹ İçlerinden birini seçmek ve hele Arapça seslerin gücünü çeviride vermek

58 *EF* IX, s. 450.

59 Bkz. s. 93.

60 *EF* IX, s. 226.

61 Karş. *EF* VIII, s. 119.

zordur; ama methiyenin klasik bir örneği Nâbiga'nın son Lahmi meliki III. Numan'ı şu mısralarla biten tasviridir:

Yüce şanınin çehresi her türlü onurla taçlandığı için,
Cenkte şaha kalkmış aslan gibisin ve ay kadar güzelsin!

Bu tantanalı sözleri duyan “Numan'ın yüzü katışıksız bir keyfin getirdiği bakışla aydınlandı. Şairin ağzının değerli taşlarla doldurulmasını istedi, ardından da ‘Melikler övülecekse, işte böyle olsun,’ dedi.”⁶²

Methiye günümüzün bazı kulaklarına içi boş bir cınlama gibi gelebilir. Ama gücü ve sahihliği (her zamanki gibi) yüksek hitabette, yani anlamından ziyade sesinde yatar. Üstelik önemi soylular için dizilmiş kafiyelerin ötesindedir. Saray şiiri 6. yüzyılda söz yangını gibi yayıldı. Melikler ve saraylar özentileri beslediğinden, taklit sürecinde asıl revacı şiirin görmesi şaşırtıcı değildi. Yarı şehirleşmiş birkaç yerleşme dışında, toplum gerek zanaatkâr gerekse maddi sanat eseri bakımından yoksuldu; her türlü kültürel ürün taşınabilir ve en kolay ulaşılır malzemeye dayalı olmalıydı, bu durumda da bu malzeme sözlerdi. Dahası, toplumun çoğunluğu hâlâ okuryazar olmadığından, sözlü sanat eserlerinin sadece taşınabilir değil, akılda kalıcı olması da şarttı. Şiir vezin ve kafiyeyle iki kat akılda kalıcı hale gelir. Yazının ortaya çıkışından önceki dönemden günümüze ulaşan şiirler oldukça çoktur; seci (kâhinlerin kafiye ve ritmik ama vezinsiz konuşma tarzı) örnekleri azımsanmayacak miktardadır. Düz nesir taşınmaz taş silinmez biçimde kazanmış olanlar dışında günümüze ulaşmamıştır. Lahmi ve Gassani hanedanlarının şiiri himaye edişi, tek ve muteber bir standardı belirleyerek, yüksek Arapçayı daha da birleştirmeye katkıda bulundu; bu sadece melik saraylarında değil, çarşılar, konuk çadırlarında ve kamp ateşlerinin başında, kısacası insanların bir araya gelip şiir okudukları her yerde geçerliydi. Böylece iki hanedan Arapları birleştirmede de en büyük rolü oynadı.

Lahmi ve Gassani hamileri için bir kültürel ürün sanat eseri haline geldiğinde bile, şiirin kadim bir doğaüstü havası hâlâ vardı; kısa bir süre sonra Kur'an'da büyük güçle yeniden ortaya çıkacak büyüyle doluydu. Hîre meliklerinden birinin Hâris ibn Hillize'nin bir kasidesiyle çok mest olduğu için, onun bu kasideyi sadece (daha sonra İslam'da namaz için şart kılınacak) aptesli haldeyken okumasına izin verdiği söylenir.⁶³ Lahmi sarayına ait başka bir hikâye o kadar inandırıcı olmasa da Hîre'de şiir tarihinin yazı tarihiyle nasıl kesiştiğini özetler.

Rivayete göre, III. Numan “Araplara ait şiirlerin kendisi için yazıya geçirilip kitap haline getirilmesini emretmiş, daha sonra bunları Beyaz Saray'ına

62 Mesudi II, s. 99-100.

63 Şeyho, s. 417.

gömdürmüş”tü. Yüz küsur yıl sonra, bölgenin ilk Müslüman valilerinden birine

sarayın altında gömülü bir hazine bulunduğu anlatıldı, o da orayı kazdırıp şiirleri ortaya çıkardı. Kûfe halkının şiir konusunda Basra halkından daha bilgili olmasının sebebi budur.

Doğrusu, hikâyenin Kûfeli kaynağının sırf Kûfelilerin büyük rakibi Basralıları gözden düşürmek amacıyla, [İngiliz şair] Chatterton tarzı sahtekârlıklara başvurduğu birden fazla kez saptanmıştır.⁶⁴ Ama böyle bir hikâyenin anlatılışı, en azından şiirin sonraki Araplarca İslam öncesi atalarından kalma en büyük hazine olarak görüldüğünü ortaya koyar. Şiir, dilin döküntü yığının-daki altındır.

İÇTEKİ KİMLİK

Yüksek Arapça (“Melik Arapçası”) bazen Yunan modeline atfen şiirsel karma lehçe (*koine*), yani geniş bir bölgenin edebi ortak dili olarak anılır. Onunla birlikte hızla gelişmekte olan kimlik etnik bir karma bileşim (*koine*) olarak nitelendirilebilir. Daha önce belirtildiği gibi, ‘*arab* kelimesinin anlaşılması zor ilk anlamının farklı kökenlerden gelme “karışık bir kavim” olduğu doğruysa, adını ondan alan ortak bir dil (‘*arabiyye*) asabiyeti, yani grup dayanışması duygusunu pekiştirebilir ancak.⁶⁵ Başka bir ifadeyle, sözlerin toplanması yani birleştirilmiş bir dil, söz birliğine yani birleşmiş bir siyasi sese katkıda bulundu.

İslam’dan önceki yüzyılın şiirinde bu ses, ötekilerin seslerine karşı yükseltilecekti. Araplar artık kendileri için bir kimlik oluşturma yolundaydı; sonraki aşama bir sınır oluşturarak o kimliği güçlendirmektir. Böylece birbirini tamamlayıcı ‘*arabiyye*-asabiyet eşleşmesi ‘*arab/acem*, Araplar/gayri Araplar şeklindeki bir çift karşıt terimle çitlendi. Arapçada *acem*’in “düzgün konuşamayan” anlamını da taşımasından dolayı, eşleşme *âri/mlekkha*, Yunan/Barbar, Slav/Nemtsi vb. ikiliklerine benzetilebilir. Bu tür dil “milliyetçiliği” 19. yüzyıldan itibaren gelişen toprağa ve dile dayalı olgun milliyetçilikten ayırt edilirse⁶⁶ de, yolu yaralamış sayılır. Üstelik ‘*arab/acem* karşıtlığı daha fazlasını ifade eder. Merhum Faslı eleştirmen Muhammed Câbirî bunu şöyle ifade eder: “Araplar kendi dillerini kutsamaya varacak kadar severler. Dil-

64 Süyûtî I, s. 197.

65 Bkz. s. 73.

66 Örneğin bkz. Suleiman, s. 32.

den etkilenişlerini sadece ondaki gücün değil, kendilerindeki gücün de bir ifadesi sayarlar.”

Câbirî'ye göre, bütün insanlar gibi, Araplar da konuşan hayvanlardır; ama gerçek anlamdaki tek “belagatli hayvan” onlardır. Geri kalanlar daha az belagatli, dolayısıyla daha az güçlü ve bir bakıma daha az insandır.⁶⁷ Bu fikir yürütme tazı “mantıklı” görünmeyebilir; ama (Marib kâhinesi Tarife'nin kavmi gibi) hakikatin aslında kelamın (*logos*) anlamında değil, seslerde ve sentaktik sağlamlıkta yattığını kabul ederseniz, mantıklı gelir. İbn Haldun'a göre, Arapça düşünmek mantıktan ziyade ilahi ilham meselesidir; dolayısıyla anadili Arapça olmayanlar Arapların başvurduğu düşünme süreçlerinde yetersiz kalırlar.⁶⁸ 10. yüzyıl filozoflarından Ebu Hayyan Tevhidî bunu kısa ve öz olarak şöyle ifade eder: “Nahiv [sentaks] Arapların mantığı, mantık da aklın nahvidir.”⁶⁹ Buna mukabil 20. yüzyılın Lübnanlı dilbilimcisi Abdullah Alaylı “Arapça düşünüyorum, o halde bir Arabım” der.⁷⁰

Bayağı kaçan son bir örnek, Araplığı tartışma konusu edilen ve felsefeyle pek alakası olmayan bir kişinin “Vallahi, bir Arabım ben!” diye bağırmasıdır. Ardından *acem*'in çoraplı, şalvarlı dört dörtlük örneği İranlılara yönelik bir taşlamayla, “Yamayacak çoraplarım yok,” diye ekler. “Dizlik falan takmam ve yabancı laklakında hiç de iyi değilimdir!”⁷¹ (Eski kafalı Araplar iç çamaşırını kadınsı sayar ve dağlı İskoçlar gibi fistanlarının altı dımdızlak halde dolaşırlardı.) Mesele diğer halklarca konuşulan dillerin daha az erkeksi olmasından ibaret değildir; o diller pek anlamlı değildir. Bütün bunlar bir dilsel üstün ırk duygularını çağırıştırıyorsa, ima muhtemelen doğrudur.

Arapların konuşması anlaşılmayan yabancılarla (bilhassa Hire'nin tabi sarayı üzerinden İranlılarla) temasları arttıkça, kimliklerini onlara karşı çıkma yoluyla ifade etmeye yöneldiler. Bu husumete dayalı kimlik 6. yüzyıl boyunca güçlenecek ve bizzat İranlılar çok sayıda askeri cephede daha dayatmacı hale geleceklerdi. Kuzeydeki Bereketli Hilal'de, yarımadanın kuzey ve doğu kesimlerinde, hatta ileride göreceğimiz üzere, yarımadanın güneybatı ucundaki diğer Bereketli Hilal'de Bizanslılarla kapışacaklardı. Laklak eden şalvarlı İranlıların Arap “ada”sını kuşatmasıyla birlikte, husumet Araplığın başka bir önemli unsuruna dönüşecekti.

O zamana kadar komşu imparatorluklar “Arap melikleri” atayarak ya da tanıyarak, Araplığı tanımlamış ve kaçınılmaz biçimde Arap kimliğini şekillendirmişlerdi. Yarı yerleşik uydu Gassani ve Lahmi melikleri de göçebe

67 Câbirî, s. 75.

68 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 419-420.

69 Aktaran Câbirî, s. 258.

70 Aktaran Suleiman, s. 121.

71 Câhiz, Kısım 1, s. 207

kabileleri kendi yörüngelerine çektiler. Daha geniş siyasal birliklerin başlangıcı, Bizanslılara ya da İranlılara gevşek biçimde bağlı olan çok-kabileli Rabia ve Mudar ittifakları gibi büyük bloklardaydı.⁷² Derken 5. yüzyılın sonuna doğru üçüncü “aslan” olan güneydeki artık zayıf Himyeri İmparatorluğu da ahir ömründe bir yayılma atılımına girişmek ve kendine bağlı yeni bir “Arap meliki”ni atamak için yeterli son gayreti toplayacaktı.⁷³

Ama üç komşu devletin baskısı Arapları daha birleşik bloklar kurmaya zorlarken, süreç iki yönlü işledi: Arap dayanışması dış etkiyle şekillenmenin yanı sıra, komşu ötekilerce oluşturulmuş bir kalıba sıkışmışçasına, refleksle de ortaya çıkmaktaydı: Tıpkı sanatçı Rachel Whiteread’ın birdenbire şekillenip görünür hale gelen boş iç mekânlı odaları gibi, çeperlerin ve aralarındaki sözde boşluğun uzun süre göz ardı edilmiş insanları kimlik ve görünürlük kazanmaktaydı. Birleştirici kalıp mecazı Câhiz’de karşımıza çıkar:

Ne zaman ki ‘arab bütünleşti, yurt, dil, vasıflar, hırs, gurur, şiddet ve mizaç açısından eşit hale geldi. Tek kalıba döküldü ve hemen şekil aldı.⁷⁴

Şekil alma öyle anında olmadı. Toplumun katılaşması yüzyılları alan bir süreçti; Arapların gayri Araplarla temasa girdiği ve bu etkiyi içeriye doğru işlediği çeperlerde başladı. Kimliğin tam ortaya çıkması için, önce o kuşatıcı kalıp (çevredeki imparatorluklar) parçalanmalıydı. Bu da yakındı: Birleşik yüksek dilin ilham verdiği yeni bir belagat zamanla Arap tarihindeki en büyük diasporanın ve en uzun süreli birlik ve ayrılık döngüsünün, yani İslam’ın itici gücü olacaktı. Döngünün başlangıcındaki birkaç şanlı yüzyıl boyunca, uzun süre öteki kavimlerin imparatorluklarıncı sınırlanmış Arap kavmi kendi imparatorluğunun sınırlarını belirleyecekti. Arap tarihinin grameri önüne geçilemez bir canlılığa ulaşırken, Araplar isimlerinin başındaki büyük harfin yanı sıra belgeli tanımlığa da kavuşacaklardı. Ama kalıbın kırılmasından önceki yıllarda epeyce bir kargaşa yaşandı: Kalıptaki madde bir tür içten yanma sürecinden geçti.

72 Karş. Hoyland, s. 240.

73 EI² I, s. 526.

74 Alıntının biraz uyarlamayla alındığı kaynak Retsö, s. 21-22.

BÖLÜM DÖRT

Büüklüğün Eşiğinde

Arap Günleri

BİR PERDENİN İNİŞİ VE YÜKSELİŞİ

MS 6. yüzyıl Arabistan'ın geri dönülemez şekilde şimdiki haline daha çok benzediği, yani Güney Arabistan damgasından sıyrılıp daha Arap kimliğine büründüğü bir dönemdi. Günümüzden geçmişe bakılınca, Saba ve Güney Arabistanlı ardılları zamanın aradaki mesafeyi daha da artıracığı şekilde, Yoel Kitabı'nın ifadesiyle "uzaklardaki bir millet" gibi görünür. Boğa ve dağ keçisi frizlerinin, kaymaktaşıdan boynuzlu ayların yer aldığı anıtları ve yazı sistemlerinin garip zarafetteki semaforu kadim ve yabancı gelir insana. Buna karşılık, o Araplaşmış 6. yüzyıldan günümüze uzanan damarlardaki özgün titreşimler hissedilebilir. Sözelimi, Aneze gibi bir kabileyi Irak ve Suriye sınırları ile Suudi Arabistan'ın kuzey kesiminden geçen bir şeridi kapsayan şimdiki yurdundan, yarımadanın doğu kesimindeki Haddar'a, yani atalarının İslam'dan epey önce çıktığı ve göç etmemiş kuzenlerinin hâlâ yaşadığı yöreye kadar izlemek böyle bir damarı çıkarır karşımıza.¹ Üstelik titreşimlerden daha fazlası görülür. Bu hat boyunca çınlayan kendine has, gür ve berrak sesler vardır. Merhum Faslı fikir adamı Muhammed el-Câbirî "hâlâ bizimle birlikte yaşadıklarını veya üstüne perdenin hiç inmediği Arap kültürü sahnesinde [...] gözümüzün önünde durduklarını hissettiğimiz"² büyük Araplar listesinin ilk sırasına 6. yüzyıl şairlerinden İmrü'l-Kays'ı koyar. (Kastettiği kişi daha önce yaşamış adaşı ve (muhtemelen) dönelecek melik değildir.) Şair İmrü'l-Kays'a ve kabileleri birleştirmede başarısızlığa uğramış Melik İmrü'l-Kays'a ileride tekrar döneceğiz.

Söz konusu perde 6. yüzyılın ilk yarısında önceki Güney Arabistan faslının üstüne inmek üzereydi. Bunun dolaysız sebebi Himyeri meliki Yusuf Eş'ar'ın Museviliği resmen benimsemesi ve Yahudi olmayanları sindirmesiydi; Hristiyan Habeşlerin müdahalesine karşı çıkışına bakılırsa, gerekçeleri muhtemelen doktrinden ziyade siyasetle ilgiliydi. Özellikle 518 dolaylarında Necren'de birçok Hristiyan'ı katletmiş olmasına dikkat çekilir,³ bu olay Kur'an'da "ateş

1 EI² I, s. 482-483.

2 Câbirî, s. 38-39.

3 Daum, s. 53.

çukurları hazırlama” ve “müminlerden öç alma” olarak anılır.⁴ Habeşistan’ın Güney Arabistan’a yönelik askeri müdahale girişimlerine dayalı bir geçmişini olan Hristiyan Aksum Krallığı, daha yakın dönemde oradaki Habeş ticaret kolonilerini destekleyerek bir varlık edinmişti. Necren vakasıyla birlikte, topyekûn bir istila için bahane buldu.

Ama Güney Arabistan’ın çöküşüne yol açan daha eski başka sebepler vardı. Önceki iki yüzyılda ‘arab kabilelerin yerleşik kavimlere akınları artmaya yüz tutmuştu;⁵ aynı dönemde merkezi devlet yöneticileri, koruma için (başlarına iç açacak şekilde) ‘arab paralı askerlerine daha fazla bel bağlar hale geldiler.⁶ Bu *bedv* kabileleri mide bulandırıcı sinek ya da belki bir hadisteki tabirle, kanatlarının birinde illet, diğerinde deva taşıyan sinekti. Ama zehrin dermana ağır basmasıyla Güney Arabistan her iki anlamda daha az “oturmuş”, yani daha çalkantılı ve daha “bedevi” hale gelme yolundaydı.

Habeşler güçlü Saba-Himyeri devletinin önceki seferlerde gösterdiği tepkinin aksine, bu sefer direnişin hiç de toplu olmayacağını farkındaydı. Anlaşıldığı kadarıyla, Güney Arabistan devletleri son anda işbirliğine girmeye çalıştılar. Örneğin, geç dönemden kalma bir Himyeri yazıtı, birleşik bir meliklikte kaynaşan eski Saba devleti ile daha yeni Himyeri devletinin sembolleri Silhin ve Zu Reydan saraylarının “ayrılmaz birlikteliği”nin sürmesiyle övünür.⁷ Oysa işin gerçeği bölünmüşlüktü. Yusuf Eş’ar bir darbeye iktidara gelmişti ve bu da istikrar açısından asla iyi bir fikir sayılmazdı; nitekim Saba, Zu Reydan, Hadramut ve Yemenat ile onların Dağlık ve Düzlük Araplarını bir araya getiren meliklik dağıldı. Melik Yusuf’un 525’te fatihlerinin geldiği Kızıldeniz’e atını sürerek dalgalarda gözden kaybolduğu söylenir.⁸

Habeşler önce Himyeri asıllı uysal bir Hristiyan hükümdarı başa geçirdiler; ama kısa bir süre sonra yerine Habeş komutanı Ebrehe geçti. Kızıldeniz’in bir hendek, Arap dağlarının da bir set işleviyle bölgeyi Aksumlu efendisinden ayırması zamanla Ebrehe’yi Saba-Himyeri diyarının eski saltanat unvanlarını benimsemeye ve kendi başına kuzeye doğru seferler düzenlemeye yöneltti. Bunlardan biri 522 yılına tarihlendirilen bir Saba yazıtında anlatılır.⁹ Sözü edilen sefer, veciz Saba dilinde değil de Kur’an’ın “Fil Suresi”nde sürükleyici dille aktarılan seferle aynı olabilir; orada Habeşlerin ve savaş fillerinin Mekke’ye yönelik saldırısını Allah’ın pişkin tuğladan yapılmış taşlar yağdıran sürü sürü kuşları [Ebabel kuşları, ed. n.] salmasıyla boşa çıkarıldığı anlatılır.¹⁰

4 Kur’an, 85:4-10.

5 Örneğin bkz. İryani, s. 136-138.

6 İryani, s. 46.

7 İryani, s. 324, 345.

8 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 42.

9 Hoyland, s. 55. Ortaya atılan başka tarihler için örneğin bkz. Daum s. 53; burada verilen tarih 547’dir.

10 Kur’an, 105.

Eğer aynı harekâttan söz ediliyorsa, Saba anlatımında bu ayrıntılar yoktur. “Fil Vakası” başka bir Habeş seferinde yaşanmış olabilir; zaten geleneksel kaynaklarda tarih 570 olarak verilir. Harekâta bizzat Ebrehe’nin komuta ettiği doğruysa, o sırada artık çok yaşlı biri olmalıdır. Fil Vakası’nın Peygamber Muhammed’in doğduğu yıla denk geldiği savı hariç, bunların hiçbirisi zerre kadar önem taşımaz; bunun tam olarak ne zaman vuku bulduğunu bilmek iyi olurdu.

Himyeriler özellikle tarihleri saptamada başarılıydılar. Daha sonraları, İslam öncesine ilişkin İslam dönemi algılarında çarpıklıklar ortaya çıktı. Çoğunlukla güvenilir olan Mesudî bile sözgelimi (sonuçta Peygamber Muhammed’le aynı yüzyılda yaşamış) Melik Yusuf Eş’ar’ın “260 yıl ya da bazı kaynaklara göre bundan oldukça az bir süre hüküm sürdüğü”nü belirtir.¹¹

Kadim Güney Arabistan’ın üstüne perde indiğinde, Arap dramının bu bin yıllık faslı bir rüya gibi geride kalmıştı sanki.

KÖRFEZLERİN AYRILIŞI

Güneyin aslanı, eski Himyeri-Saba İmparatorluğu artık ölüydü. Yine 6. yüzyılda Bizans ve Pers imparatorlukları gittikçe uyuz ve cılız hale gelirken, kuzeydeki tabi Arap meliklerine verdikleri destek de azaldı. Yarımada’nın güneybatı kesiminde ise Sasani şahının kaçıramayacağı kadar güzel bir fırsat doğdu. Fil Vakası’nın yaşandığı yıldan kısa bir süre sonra, Seyf ibn Zî Yezan adlı bir Himyeri asilzadesi Lahmi vasalı aracılığıyla şaha başvurarak Habeş istibdadından yakındı. Şah efsaneye göre mahkûmlardan oluşmuş bir deniz kuvveti gönderdi. (Bu tamamen akla aykırı değildir; donanmalar uzun bir tarih boyunca mahkûmları zorla askere alacaklardı.) Eski Himyeri topraklarının artık bağımsız Habeş kralı, yani Ebrehe’nin oğlu gereği gibi yenilgiye uğratıldı ve yerine İranlılara bağlı Seyf geçirildi. Ancak Seyf’in kısa bir süre sonra anlaşıldığı kadarıyla Habeşlerin düzenlediği bir suikastta ölmesi üzerine, İranlı bir genel vali atandı; hanedanın ortaya çıkışından beri Arabistan altıktasına yoğun müdahalelere girişmiş olan Sasanilerin başından bu niyette olduklarına hiç kuşku yoktu. Belki güneyin Bereketli Hilal’ini (ya da en azından şehirlerini) neredeyse zahmetsizce ele geçirmenin verdiği cesaretle, aç gözlerini kuzey dengine de diktiler. Yarımada’nın arada kalan kesiminden gözlerini çevirmeleri yıkımlarını getirecekti.

Sasanilerin güneyi ele geçirmesinin bir ‘arab/acem bilincini ve özel olarak Arap/İranlı ayrılığını, böylece yarımadayı kapsayan bir etnik bütün anlamında

11 Mesudî II, s. 78.

bir Arap kimliği anlayışını ne ölçüde güçlendirdiğini kestirmek imkânsızdır. Ama kuzeydoğudaki asıl Arap-İranlı arayüzünde böyle bir bilincin hızla geliştiği kesindir. Orada üç yüzyıllık siyasal ittifak ırk ilişkilerinde pek değişiklik yaratmamıştı. Sasani şahının kendisine tabi Hîre meliki III. Numan'a kız kardeşiyle evlenme isteğini bildirmesi üzerine, Numan'ın şu cevabı verdiği öne sürülür: "Sevâd'ın sığırları ona yetmiyor mu, yoksa da Arap kadınlarını da mı almak istiyor?" Bir İranlının Arap zevce alması fikrinin bile "rezil bir iğrençlik" olduğunu ekledi.¹² (Haliyle bunun tersi Numan'ın baba soyunu gözeten bakışında tamamen makbuldü.)

Numan'ın çıkışması tarih ve efsane arasındaki loş alana girer. Ancak açık olan nokta, Arapların İranlılarla karşı karşıya geliş temasının tarih boyunca çeşitlemelerle ortaya çıktığıdır: Kabileler ve imparatorluklar, şeyhler ve şahlar, Arap kültür yobazlığı ve İran kültür uyanışı, Sünnilik ve Şiilik, Irak ve İran, şimdi de pencerenin dışında kısmen (ya da en azından her iki tarafın hayal gücünde ve retoriğinde) Riyad ve Tahran arasında vekillerle yürütülen bir savaş. Arabistan ve İran fiziki coğrafya bakımından Hürmüz Boğazı'yla neredeyse birleşmiş olsa bile, İslam'dan daha eski ve Basra Körfezi'nden daha derin husumetlerin yarattığı bir uçurumla ayrılırlar. Yoksa Arap Körfezi [Basra Körfezi'nin İngilizce adı "İran Körfezi" manasına gelir, ed. n.] mi demeli? Hangi tarafı tuttuğunuz son derece önemlidir. En Arap ve en gözde şair Mütenebbî, Abbasi halifeliğine İranlı askeri önderlerin hükmettiği dönemden söz ederken şöyle der:

Bir halkın talihi yansıtır meliklerininkini,
Ve Araplar hiç talihli olmaz melikleri Acemken.¹³

Medine'deki ilk İslam devletinin Arabistan'da artan İran varlığına karşı bir Arap tepkisi olarak ortaya çıktığı yolunda (daha sonra ele alacağımız) bir fikir bile vardır.¹⁴

İran varlığının güçlenen Araplık duygusunu ne ölçüde pekiştirdiğini nesnel olarak ölçmek imkânsız olsa da önce Habeşlerin ve hemen ardından İranlıların güneyi istikrarsız hale getirmesinin, toplumdaki *bedv* ('arab) unsurlara daha çok güç kazandırdığına hiç kuşku yoktur. Yarımada'nın aynı güney kesiminde sonraki maceraperestlerin, örneğin Osmanlılar ile İngilizlerin (keza Irak'ta Amerikalıların) öğreneceği üzere, şehirleri ele geçirip yönetmek çok kolaydır; ama yabancının hükmü çoğu kez girilemez bir doğal yapıda pek geçmez. Güneyin zorlu kırsal hinterlandına 'arab kabileleri uzun süre

¹² Mesudi II, s. 100-101.

¹³ Aktaran Suleiman, s. 236.

¹⁴ Retsö, s. 17.

önce sızmışlardı. Art arda dış müdahalelerle birlikte, yerleşik alanların eski kurumları çözülme ve *hadar* ile *bedv*, şehir ile kır arasında (hep akitle değil, itikatla belirlenmiş) ilişkilerin ince dokusu dağılma yoluna girdi. Bu süreç ‘*arab* kabilelerinin ve meşruiyetleri öncelikle kurumlar üzerindeki denetime değil, belagate dayanan reislerinin gücünü artırdı.

SÖZ DUVARLARI VE SÖZ SİLAHLARI

Belagatin ne kadar önemli olduğunu günümüzde değerlendirmek zordur. Ama güç dengesinin yerleşik toplumlardan ‘*arab* kabilelerine kaymakta olduğu 6. yüzyıl gibi gergin bir dönemde, sözler en taşınabilir kültürel ürün olmanın ötesinde, savunma duvarları ve saldırı silahları işlevini de gördü. Siyasal bakımdan kabilelere en belagatli büyükleri, insanların “söz birliği”ne varmasını sağlayan erkekler (bazen kadınlar) yön verirdi; askeri bakımdan kabile çatışmalarının öncesinde şairlerin kavgaları, manzum atışmalar yaşanır, sonrasında ise çatışmanın seyri galiplerce kasideler halinde kayda geçirilirdi.

Bu önderlerle ilgili üç unvan sürekli karşımıza çıkar: *Seyit*, *hatip* ve *şair*. Bu işlevler mutlaka ayrı değildi ve çoğu kez aynı kişide iç içe geçerd. Bir seyit genellikle soydan geçme özel “paye”ye sahip bir aileden gelirdi; üstünlük sonuçta kişiliğin ve cengâverliğin yanı sıra, nesir ya da manzum ve bazen her iki halde ifade edilebilen hayati önemdeki belagate dayanırdı. Yani bir seyit eski şamanist *beyan* (“anlamı çözme”) büyüünden kalma bir havayla söz ve kılıç ustasıydı. Bir kabilede soydan geçme bir hatip sülalesi bulunduğunda, bunlar çoğu kez hatipliği kabilenin şecere uzmanı ve tarihçisi rolüyle birleştirirlerdi; Avrupa’nın hanedan armacılarına ya da belki daha yakın örnekle, Batı Afrika’nın *jeli* [hikâye anlatıcısı] ailelerine benzer bir konumdu bu.¹⁵

Saf belagat açısından, şairlik geçmişte en önemli roldü; ama şairlerin met-hiyelerini meliklere ve taklitçilerine para karşılığı satma işine girmeleriyle birlikte, değeri alçaldı.¹⁶ Ancak cenk şiiri tarih boyunca büyü gücünü bir ölçüde korudu. Gücün kaynağı doğaüstü ilham altında okunan bir lanetti;¹⁷ laneti etkisizleştirmek için, esir alınan şairler kılıçtan geçirildiklerinde bile, dilleri kayışlarla düpedüz bağlanırdı.¹⁸ (Düşman hatipleri de telaffuzlarını bozmak üzere bazen alt ön dişlerini dökme yoluyla cezalandırılırdı.¹⁹) Büyü gücü peygamberlik çağına ulaşacaktı. Bizzat Peygamber Muhammed ona

15 Karş. Câhiz, Kısım 1, s. 147.

16 Câhiz, Kısım 1, s. 105-106.

17 Karş. Nicholson, s. 73.

18 Şeyho, s. 79.

19 Câhiz, Kısım 1, s. 134.

bağlı şairlerin can yakıcı sözlerinin “[kâfirler için] gecenin karanlığındaki bir yaylım ok atışından daha ölümcül”²⁰ olduğunu kabul edecekti. O güç hâlâ bizimle. Dubai emiri penceresinin altında sloganları dalgalanan İran destekli Husi lideri için bir süre önce “Onun elini kopardık” diye bir terane tutturdu:

Yenilgiyle göz göze geldi:
Çatışmada ordusu darmadağın oldu.

Ayrıca Tahran’daki destekçilerine (İslam öncesi dönemde yenik İran şahlarına verilen “Hüsrev” adıyla timsalleştirerek) şu can yakıcı sözü fırlattı:

Bozgun Hüsrev’in cenk sancaklarını dürdü!²¹

Şimdiye kadarki görüntü, iddianın erken olduğu: O sancaklar hâlâ dalgalanıyor.

Belagat aristokrasisinde öne çıkan bir kesim de Marib’den efsanevi diasporaya öncülük etmiş Tarife gibi kâhinlerdi. Bu unvan (ve aynı zamanda işlev) kadim İbranicedeki *kohen*le aynı köktendir.²² Mesudî’ye göre, onların başkalarınca kavranmayan şeyleri görme becerisi vahşi yerlerde yalnız dolaşma, epeyce zamanı tefekkürle geçirme ve dünyaya “ilim gözü”yle bakma eğiliminden kaynaklanır. Ayrıca Mesudî birçoğunun bedenlen sakat olduğunu ve bu kusuru ruhen kapattığını belirtir. Örneğin, efsanevi kâhin Satîh’in vücudunda hiç kemik bulunmadığı ve “bir cüppe gibi dürülebildiği” söylenir.²³ İleride göreceğimiz üzere, kâhinlerin kafiye, yüce ve doğaüstü konuşma tarzı ilk Kur’an vahiylerinde tekrar ortaya çıkar. Ancak İbn Haldun’un işaret ettiği üzere, hakikat başkadır, peygamberde başka: Peygamberler hakikatin ilahi alanıyla doğrudan bağlantıya girerken, “cinlerin ilham verdiği” kâhinler doğruya yanlış katar.²⁴ Elbette çoğu kişi algılamadaki bu çok önemli farklılığı kavrayamaz; sonuç itibarıyla, gerek kâhinler gerekse peygamberlerin insanları inandırıp yönlendirme becerisi söyledikleri şeylerin içkin doğruluğuna değil, belagat ustalıklarına, yani söyleyiş tarzlarına dayanır.

Eski yerleşik Güney Arabistan; merkezi kurumların çözülme sürecinde muhtemelen hatip-önderlerin ortaya çıkışına da sahne oldu. Nitekim 6. yüzyıldaki dağılma ve ardından yabancı yönetimine karşı çıkma döneminde bölgesel askeri önderler için *kvl* unvanının yaygınlaşması “söz birliğini sağ-

20 Câhiz, Kısım 1, s. 117

21 Şeyh Muhammed bin Reşid el-Makdum’un *Üsûdûl’-cezure himatûl’-diyar* diye başlayan kasidesi, 2015. Kaynak baraqqish.net, erişim tarihi 7 Kasım 2015.

22 *Ef* IV, s. 421.

23 Mesudî II, s. 179.

24 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 80.

lama” rolüne²⁵ işaret ediyor olabilir; Arapçada *kv* kökü *kavl* (“konuşma”), *kavval* (“sözcü, hatip”) örneklerinde görüldüğü üzere konuşmayla alakalıdır. Kesin olan nokta *kv*ların güçlenmesiyle birlikte, merkezi yönetimin daha da zayıfladığı ve sayıca çoğalıp gittikçe azalan elde edilebilir iktidarı ele geçirme mücadelesine girmelerinin akın ve talan eylemlerini artırdığıdır.²⁶

Bütün bu söz birliği ustalarının belagati, kabileleri ya da kavimleri birleştirdi ve asabiyet, yani dayanışma ruhu yaratarak, ateş çarkı devrimlerine güç verdi.

KIŞKIRTICILAR

Bütün bu çekişen gür sesler göz önünde tutulunca, uzun 6. yüzyılın bir “Arap Günleri” çağı olması şaşırtıcı değildir. Bu kavga günleri bazen örgütlü akıncılığın şirazesinden çıkmasının, daha sıklıkla da hayvan otlatma konusundaki ufak uyuşmazlıkların, sözde hakaretlerin vb. büyüyüp şiddete dönüşmesinin sonucuuydu. Ama ister küçük çaplı müsademe ister dosdoğru savaş şeklinde olsun, genellikle bunların hâlâ bir tür mertlik düzeni, kendine özgü boks kuralları vardı. Sonunda tarafsız bir güç araya girer ve kavgacılar barış ya da en azından tazminat için anlaşılırdı. Toplam ölü sayısı hesaplanır ve daha mağdur olan tarafa kan parası ödenirdi. Bazen “parasal” maliyet muazzam olurdu; sözgelimi Abs ve Zübyân kabileleri arasındaki üç yıllık bir savaştan sonra ödenen tazminat 3.000 deveydi.²⁷

Bu çağın arketip çatışması iki “kardeş” kabileyi karşı karşıya getiren Besüs Savaşı’ydı; Tağlib ve Bekr adlı bu kabilelerin toprakları yarımadanın kuzey-doğu kesimindeydi ve Lahmi meliklerine komşu olacak şekilde Güney Irak ve Suriye çöllerinin içlerine uzanmaktaydı. Her iki kabile de Vâil adlı aynı atanın soyundan geldiği iddiasındaydı. Çatışma muhtemelen 490’lardaki bir tarihte başlayarak 40 yıl sürdü ve Jenkins’in Kulağı Savaşı’na oldukça benzer biçimde, kıvılcımını tutuşturan olay öyle dünyayı dağıtacak nitelikte değildi. Dağılan şey Tağlib reisi Küleyb’in tekelindeki bir özel hayvan otlatma alanında (*himâ*) bulunan bir tarlakuşu yuvasındaki kuluçkaydı. Küleyb failin bir Bekr kabilesi mensubuna ait “Serap” adlı sakar bir dişi deve²⁸ olduğuna karar verdi. Bir Bekri olan karısının kardeşini işgüzâr devenin kendi hayvan otlatma arazilerine girmesine göz yummakla suçladı. Bunu izleyen sataşmalardan bir şey çıkmadı, ta ki zanlı dişi devenin bir gün Küleyb’e ait develerden sonra

25 Karş. Rabin, *Ancient West-Arabian*, Bölüm 11, n. 6; Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde z m.

26 Örneğin bkz. İryani, s. 151.

27 Şeyho, s. 526.

28 Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde srb.

su içmeyi beklerken seyisinden kurtulup sırayı bozmasına kadar. Öfkele-
nen Küleyb yayını alıp hayvanı memesinden vurdu. Kayınbiraderin halası
Besûs, koruması altındaki deve sahibine böyle bir hakarete bulunulmasına
aynı ölçüde kızarak, başörtüsünü hiddetle yırttı ve art arda mısralar sıraladı.
Zamanla “Fitneciler” olarak anılacak sövüp saymanın vardığı sonuç şuydu:

Ben nasıl bir kabile içinde yaşıyorum ki,
Kurdun teki geldiğinde parçaladığı benim koyunum olsun!²⁹

O noktada pembe diziye yaraşır olaylar nahoş hale geldi: Besûs’un yeğeni
Cessâs’ın Küleyb’i öldürmesi kardeş kabileler arasında kıyasıya savaşa yol
açtı. Sözlerin ön safta olduğu bir savaştı bu, ama öyle oluşu ölümcüllüğünü
hiç de azaltmadı. Mağrur ve dik duruşlu şair üstüne şair, karşılıklı olarak
çatışma alevlerini kışkırtıcı kasidelerle körüklerken, kavga günleri ve can
kayıpları arttıkça arttı. Şiirin gücünden kuşku duyanlar varsa, bütün bu
korkunç olayın tarihe Küleyb’in, katilinin ya da devenin değil, mısralarıyla
ortalığı kızıştıran yaşlı kadının adıyla geçtiğini hatırlatmak gerekir. Diğer
kadınlar da cengâverlikte geri kalmayarak, başörtülerini çekip attılar, başları
açık muharebe alanına koştular ve sözlerini savurdular: “Savaş! Savaş! Savaş!
SAVAŞ!” diye bağırdı içlerinden biri:

Alevlenirken bizi kavurup ıstıraba boğdu.
Dağ taş her yer onun kükreyişiyle doldu!³⁰

Kırk yıllık kükreme ancak muhاریplerin tamamen bitap düşmesiyle ve Lahmi
melikinin araya girmesiyle son buldu.³¹

Büyük Mısırlı eleştirmen Taha Hüseyin’e göre, savaşın anlatılışı büyük
ölçüde İslam dönemindeki ağız dalaşlarının geçmişe aktarılışına dayanır.³²
Saptaması doğru olsun ya da olmasın, Besûs Savaşı ve (bir at yarışında hile
iddiasının kıvılcımını tutuşturduğu Dâhis Savaşı³³ gibi) diğer benzer çatış-
malar İslam öncesindeki yüzyıla musallat olan kronik sosyal kırılganlığı
ve bölünmüşlüğü yansıtır. Ayrıca İslam öncesi Arap dünyasının ikinci bir
minyatür destanı olarak, Marib Bendi diasporasının yıkıcı olumsuz yanını
açığa vurur: Yerleşik insanların yeni otlaklar için yola koyulmaları ve ardın-
dan otlatma hakkı için birbirlerini öldürmeleri. Küleyb’in katili Cessâs’ın
babası, cinayetin derin ve bölücü önemini kavramıştı: “Kavminizin birliği

29 Nicholson’ın çevirisi için bkz. Nicholson, s. 57.

30 Şeyho, s. 241; Nicholson’ın çevirisi için bkz. Nicholson, s. 60.

31 Hitti, s. 90.

32 Hüseyin, s. 240.

33 Nicholson, s. 61.

bozdunuz. [...] Vallahi, bu yaptıklarınızdan sonra, Vâil kabilesi asla bir olmayacak.”³⁴

Bir anlamda, Besûs Savaşı hâlâ bitmiş değil. Verdiği derslerin henüz kafalara dank etmediği bir ibret hikâyesidir. Adeta kalıcılaşan bir bölünmüşlüğü haber verir ve 1.500 yıl sonra *déjà vu* çakımlarıyla günümüzü aydınlatır. O zaman Besûs protesto için başörtüsünü yırtmıştı; şimdi kadınlar hâlâ aynı şeyi yapıyor ya da onları yakıyor. Adı “Küçük Köpek” anlamına gelen Küleyb başarılı ve sevilen reisin, “halim diktatör”ün her zaman olduğu gibi yeterince uzun süre başta kalınca ipin ucunu kaçırıp habisleşmesinin modelidir. Bir zamanların “halim” diktatörü ile onun otlaklarına el uzatanlar arasındaki kan davasını birden fazla dostumun hep hüzünlü bir baş sallamayla “yine Besûs Savaşı” diye nitelendirişini duymuşluğum vardır.

GEZGİN MELİK

Tıpkı “baba” Vâil kabilesinin hasım Tağlib ve Bekr “kardeş” kabilelerine ayrılışı gibi, bölünme yönündeki bir eğilim en azından hayali bir köken birliğini paylaşan başka toplulukları da parçalamıştır. Üstelik bu sadece bedevi kabilelerine özgü bir olgu değildir. Tarihçi-coğrafyacı Hamdânî sanki Arap Montague ve Capulet aileleri gibi iki hasım hizbe bölünmüş şehirlerin bir listesini verir.³⁵ Bölünmeye yatkınlık yüzyıllar boyunca tekrarlanan başka bir senaryoyu doğurur: Tek bir hayali kökenden gelen kabilelerin ya da başka hiziplerin bozuşması; bu hizip ortamının dışından bir liderden yardım istenmesi ya da onun kendilerine dayatılması; bu yeni liderin yeni bir birliği sağlaması; hiziplerin dostça yaşamaktan bir süre sonra sıkılıp yeni lideri devirmesi ve hizipçiliğe geri dönmesi. Daha da mutsuz son yeni liderin muhtemel ardıllarının kendi aralarında kavgaya tutuşmalarıdır.

Bunun uzun 6. yüzyıldaki en dikkate değer örneği Kinde ile yarımadanın orta ve kuzey kesimindeki kabilelerle ilişkileridir. Bizzat Kinde kabilesi köken itibarıyla muhtemelen Orta Arabistan’dan gelmeydi; daha önce gördüğümüz üzere, eski ticaret şehri Karyet Zat Kehl’den yerleşik Güney Arabistan’la ilişkilere girmişti. Himyer-Saba hükümdarları 5. yüzyılın sonuna doğru Kinde reisi Hucr’u kuzeyin bölünmeye yatkın kabileleri üzerinde bir tabi melik olarak desteklediler. Hucr’un sağladığı birlik ölümüyle son buldu; ama torunu Hâris 500 yılı dolaylarında Kinde’nin kabileler üzerindeki önderliğini yeniden kurdu ve hatta Hîre’nin Perslere tabi Lahmi melikini bir süreliğine tahttan indirdi. Ancak Lahmilerin tekrar başa geçmesiyle, Hâris öldürüldü.

³⁴ Şeyho, s. 155.

³⁵ Hamdânî, *Sıfât*, s. 237.

Ondan sonra Hâris'in ailesi açısından işler çok ters gitti. Ölümünden önce beş oğlunu kurucu beş ana kabilenin başına geçirmişti. Bu oğullardan ikisi kendilerine bağlı kabile mensuplarının desteğiyle savaşa tutuşurken, bir başkası ayaklanan kabilesi tarafından öldürüldü.³⁶ Kuzey kabileleri arasında birliğin bir kez daha boşa çıktığını söylemeye gerek yok.

Bu çöküş ortamında ilginç bir sima öne çıktı. Üçüncü kardeşin suikasta uğradığına dair haber, kadınlar peşinde koşması ve ardından sevişmelerini şiirle ortalığa saçması nedeniyle sürgün edilmiş ilgisiz ve sefiş oğluna ulaştığında, İslam'ın içki yasağından önce bir soylunun olabileceği kadar sarhoş haldeydi. Rivayete göre, "Bugün ayılmam mümkün değil," diye gevelemişti. "Ama yarın içki faslı bitiyor. Bugün âleme, yarın ise maslahata mahsus." Başladığı bu işi hiç bitirmese de, öldürülen babasının öcünü alma girişimi Arap tarihine ilk dört dörtlük trajik kahramanını, şair-şehzade İmrü'l-Kays'ı kazandırdı. Bir anlamda hayatının karanlık yanları kişiliği etrafındaki efsaneyi aşmayacak kadar derindir. Muhammed Câbirî'nin söylediği gibi, başka bir anlamda ise 6. yüzyılın kargaşasında kendi kendine konuşan Hamlet olarak hâlâ günümüzün sahnesinde bizimledir.

Bu durum çok "modern" bir adam olarak görünmesini sağlar ve bir anlamda öyledir de. Bir yanı eski tarz şair-seyitti,³⁷ üstelik eski tarz bir ismi vardı. ("İmrü'l-Kays" muhtemelen "[Gök Tanrısı] Kays'ın Hizmetkârı"³⁸ anlamına gelir.) Ama aynı zamanda kendisinin şairidir; "göğüs kemiği ayna gibi parılayan" kadınları sevip yücelten biridir.

Dalga dalga inerek süslüyor kopkoyu sırtını siyah saçları,
Asılı duran o gür ve genişik topak sanki hurma salkımları,
Tepesindeki bukleler örülü halde toplanıp yığılmış öylece
Tokayla açılan yerler benziyor düz ve kıvrık hatlı labirente.³⁹

"İmrü'l-Kays şairlerin öncüsüdür," der Halife Ömer. "Şiirin membâna inip akmasını sağladı."⁴⁰ Halifenin aklından geçen ise kadim çağın lanet yağdırıcı muharip ozanları değil, şimdi bildiğimize çok daha yakın anlamdaki şairlerdi.

Ama İmrü'l-Kays'ın bir şair olarak ulaştığı şöhret aynı zamanda "İslam'dan önce yarımadanın Arap kabilelerini birleştirmeye çalışmış son devlet yöneticisi"⁴¹ olabileceğini örter. Bu görüş belki de ona bilinçli olarak tasar-

36 Şeyho, s. 1-6.

37 *EF* IX, s. 115, 226.

38 Karş. *EF* IV, s. 803-804.

39 Çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, "Interpreter of Treasures: A Portrait Gallery", s. 39.

40 Süyûti II, s. 405.

41 Abdallah, s. 296.

ladığından daha yüce bir tasarımı yakıştırmaktır. Tartışma götürmeyecek husus tekrar başa geçme girişiminde Bizans desteğini almaya çalıştığıdır. Kesin tarihlerin bilinmemesine karşın, bu girişim Himyeri soylularından Seyf ibn Zi Yezen'in Bizans'la ittifak halindeki Habeş işgalcileri ülkesinden çıkarmak için İran yardımını elde edişinden çok önce olmasa gerek. Seyf'in Habeş bir suikastçının hançeriyle canından olarak öğrendiği ve daha sonra İranlıların Güney Arabistan'a el koyuşunun gösterdiği üzere, Büyük Oyun'da yer almaya kalkışmak ateşle oynamaktır. İmrü'l-Kays Bizans desteğini hiç almadı ve hüsrana içinde öldü; bazı kaynaklara göre ölüm sebebi sadece Bizans siyasal desteğini aradığı için değil, bir Bizans prensesine de kur yaptığı için ona ceza olarak reva görülen zehirli bir kaftandı.

Kurmacayı kurmaca olmayandan ayırmak zordur. (Somut bulguların yokluğunda, kurmaca olmayanı "gerçek" olarak nitelendirmek aşırı iddialı olur.) Himyer diyarını eski şanına kavuşturmaya soyunan Seyf ibn Zi Yezen hayal ürünü halk masallarının bir kahramanı haline geldi; Kinde için aynı uğraşa giren ve belki Arap kabilelerini birleştirmiş olabilecek İmrü'l-Kays ise günümüzde neredeyse sadece bir edebiyat aslanı olarak görülür. İkisi de siyasal çabalarında süper güçlerle, sinsi emperyal aslanlarla sarmaş dolaş oldu ve onların gazabına uğradı. Ama vatansever ve şair kimliğiyle başarısız olan şeyi bir peygamber kısa bir süre sonra yeni ve her bakımdan Arap bir süper güç oluşturarak başaracaktı.

Taha Hüseyin tıpkı Besûs Savaşı konusunda olduğu gibi, İmrü'l-Kays'ın hayat hikâyesine özellikle bir İslam dönemi sürgünü ve babasının intikamını alma peşindeki Kinde reisi Abdurrahman ibn Muhammed ibn Eş'as'ın hayatından alınma unsurların katıldığı kanısındadır.⁴² Bu saptaması da doğru olabilir. Ama Besûs Savaşı nasıl 6. yüzyılın kırıp geçirici şiddetini damıtıp tek bir olaya dönüştürürse, sonunda bir parya (sözde "Gezgin Melik") konumuna düşen şair-şehzade İmrü'l-Kays da İslam öncesindeki huzursuzluk çağının birçok altüst oluşunu tek bir kişide timsalleştirir. Kasideden kasideye, kadından kadına, Hadramut'tan Küçük Asya'ya ve Bahreyn'e⁴³ dolaşıp durur. Başına gelenler ulaşılmazın peşindeki hareketli bir hayatı ve yüzyılı yansıtır.

Ufkun ucundaki serabın ısıltısına varmak uğruna

Rüzgârın her savuruşunda bineklerimi yormadım mı boşuna?⁴⁴

42 Hüseyin, s. 206-207.

43 Karş. İmrü'l-Kays, s. 55-60.

44 İmrü'l-Kays, s. 43.

EN UÇ SINIRLARA GİTMENİN TEŞVİKÇİLERİ

Sert babasınca sepetlenen genç hovarda İmrü'l-Kays bir süre etrafına bir *su'lûk* ("haydut" ya da "serseri"; çoğulu *saâlik*) çetesi topladı.⁴⁵ Bu aykırı topluluğa kısaca bakmakta yarar vardır. Birçoğu İmrü'l-Kays gibi şairdi; onlar da huzursuz, atomlaştırıcı bir çağın timsali, İslam'ın ümmetçi ve tekçi anlayışıyla en azından kâğıt üzerinde ortadan kalkacak olan mutlak bireyselliğin ve çoğulculuğun son bir parlak patlamasıydı. "Serseri"leri romantikleştirmek caziptir ve şimdiki Arap aydınları genelde buna eğilimlidir. *Saâlik* takımı (Adonis'in yazdığı gibi, Arap zihninin ideolojiden kurtulduğu alanın şiir olmasından⁴⁶ dolayı) hem şairler hem de kabilelerinden dışlanmış kişiler olarak iki misli özgürdür. "Hakikati keşfetmek uğruna ahlak kurallarını tanımamanın en seçkin Arap örnekleri"nden biridir. (Diğer örnek tasavvuf, yani İslam'daki manevi akımdır.)⁴⁷ Ama bireyciliğinde, yoğun coşkusunda, doğal dünyaya yakınlığında romantik bir yanın bulunduğu *doğrudur*, her ne kadar bu romantizm arsız, berduş tarzında olsa da. Daha ileri anakronizme düşme pahasına, Hunter S. Thompson'ın, hayranlarına şu tavsiyede bulunurken aklından *saâlik*'i geçirdiği söylenebilir: "Başınızı dik tutun, kimseyi takmayın, Arapça konuşmayı öğrenin, müziği sevin ve uzun bir hakikat arayıcıları, âşıklar ve savaşçılar silsilesinden geldiğinizi asla unutmayın."

Saâlik takımının öğrendiği Arapça belagat ve şiirin yüksek diliydi. Bu üstün ses perdesini kullanan çoğu Arap söz birliği ustası, kabilesinin sözcüsü ve önderiydi; *su'lûk* onura ve dolayısıyla asabiyete, yani bağlayıcı kabile dayanışmasına karşı suçlar işlemekten dolayı dışlanmış sayılan kişiydi. Bazıları geçerli kuralları reddetmede aşırıydı. 6. yüzyıl başlarının haydut-şairi Teebbeta Şerran'ın bir kavgada öldürüldüğünü duyan akrabaları naaşını bulunduğu yerden alıp defnetmek üzere yola çıktılar. Oraya vardıklarında etini kemirmiş olan vahşi hayvanların, yırtıcı kuşların ve haşerelerin leşleriyle çevrili halde yattığını gördüler.⁴⁸

Rivayete göre, engerek ve Ebu Cehil karpuzundan oluşan bir beslenme yüzünden bütün vücudu zehirlenmişti. Kabile değerlerinin en meşhur ve en belagatli reddi Teebbeta Şerran'ın

güçlü ve sağlam sözlerin bir deyişçisi
en uç sınırlara gitmenin bir teşvikçisi⁴⁹

diye tarif ettiği çağdaşı Şenferâ'nın şöyle başlayan çınlamalı kasidesidir:

45 İmrü'l-Kays, s. 5.

46 Adonis, *Poetics*, s. 72.

47 Adonis, *Sâbit IV*, s. 163.

48 Çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, "Interpreter of Treasures: Food and Drink", s. 40.

49 Irwin, s. 19.

Anamın oğulları, develerinizi hazırlayın!
 Seçiyorum sizden başka yol arkadaşları.
 [...]
 Sizden daha yakın bazı akrabalarım var:
 Çevik kurt, yalnız postlu pars, uzun tüylü çakal.⁵⁰

Şiir aynı güçlü reddiye havasıyla sürer. 19. yüzyıl Arap uzmanlarından Gifford Palgrave'in ifadesiyle "çağına ve etrafındaki her şeye kafa tutan bir zihnin mutlak bireyciliği"ydi⁵¹ bu.

Ne var ki, birçok *su'lûk* çeteler halinde yaşayıp baskınlara girişir ya da daha önce gördüğümüz Urve ibn Verd örneğindeki⁵² gibi, kabile toplumunun çeperlerinden muhtaç kişileri toplar ve geçimlerini sağlamaları için akınlara götürürdü. Böylece kendi kabilelerini reddederken, çoğu kez kabile dışı alternatif topluluklar oluşturlardı. Şiirlerinde işlediği duygulara inanacak olursak, Urve'nin alternatif toplumu sosyal adalet üzerine kuruluydu:

Bütün o zengin reisler sırf servetle hükmedemez asla:
 Hükümleri yaptıkları işler sayesinde geçer insanlara.
 Dostumun malı mülkü çoksa, onunla yarışmam servette,
 Onu hor görüp itmem de bir gün talihi ters gittiğinde.
 Eğer zengin olursam, kazancımdan komşum da nasiplenir,
 Onunla kismetimi paylaşmam benim için güvencedir.
 Eğer yoksul düşersem, daha istemeden elime geçeceği için,
 Beni hiç görmezsiniz kardeşimden iyilik beklerken.⁵³

Saâlik Arap kabile yönetiminin kaideyi bozmayan istisnası ve Peygamber Muhammed'in kurmak üzere olduğu alternatif, kabile dışı ve sosyal bakımdan hakkaniyetli toplumun (en azından bazı durumlarda ve anlamlarda) öncüsüydü.

Ama sadece bazı durumlarda ve anlamlarda. *Su'lûk* çevresinin mutlak bireyciliği, genellikle "modern" bir benlik türü olduğu sanılan anlayışa Don Kişotça, Whitman tarzında sarılışı o müstakbel toplumun hem teolojik hem siyasal anlamda zamanla bürüneceği totaliter nitelikte etkisiz kılınacaktı. Onu boşa çıkaracak bir başka etken İslam biçimiyle *sünnet* kavramı, yani alışkanlıkları herkesçe taklit edilmesi gereken mükemmel bir kişinin var olduğu fikriydi. Ancak 6. yüzyıl açısından *saâlik* mevcut haliyle kabile törelerine ve dinsel normlara bir alternatif sundu. Onlar insan merkezli bir

50 Irwin, s. 19.

51 Dunlop, s. 28.

52 Bkz. s. 62-63.

53 Şeyho, s. 906.

evreni önceden gören ve yücelten kişilerdi. Tıpkı Whitman gibi, “erkekler ile kadınlarda ebediyet”i⁵⁴ gördüler.

SİYASET VE ŞİİR SANATI

İslam’dan önceki yüzyılda çoğu kez devasa bir yan varmış gibi görünür: Büyük savaşçılar, büyük şairler, arkaik kahramanlar altkıtanın geniş sahnesinde yürüyerek ve at koşturarak, cenk ile şiirin şiddetiyle çatışır, yağmacılıkta ve savurganlıkta yarışır. Bu izlenim kısmen yanıltıcıdır, çünkü bir bardak sudaki devasalık söz konusudur. Hamaset neredeyse tamamen develer konusundaki ağız dalaşlarıyla alakalıdır. Sahne ışığının dışında kalan ve görünmeyen çoğunluk açısından hayat bir hayatta kalma uğraşıydı: Yıllardır ilk defa yağmur düşen azıcık bir otlak bulmak; kıt malvarlığını ve kızlarını Aksum ya da Sasani askerlerinden korumak; komşu kabilenin baskınına uğramamak ya da yağmalanmamak; aşırı ıstırap çekerek ölmemek. Bununla birlikte, dönemin “hamasi” savaşçı zihniyeti sahiden belli bir gerçeklik taşıyor. Akıncılık (ve dolayısıyla kavgacılık) bir yaşam tarzıydı, önemli bir ekonomik uğraşı ve onu yücelten şiir bizim için şimdi olduğu gibi lüks ve nadir bir şey değildi. Örneğin, (öldürülmesi Besûs Savaşı’na yol açan Küleyb’in yeğeninin çocuğu) Amr ibn Gûlsüm’ün en meşhur kasidesi “Tağlib kabilesinde genç yaşlı herkesin ezbere okuyacağı kadar saygı görürdü”;⁵⁵ şiirin yüzü aşkın mısradan oluştuğu göz önünde tutulunca, çarpıcı bir hünerdi bu.

Arapların siyasal bakımdan birleşmesi en uçuk hayal gücünün ötesindeydi. Ama tam da 6. yüzyılda Araplar o zamandan beri sayısız kavgayı atlatan bir kültürel koalisyonla, şiir bakımından ayrılmaz biçimde birleştiler. İmrü’l-Kays’ın peşinde koştuğu kadınlardan “Arap” diye söz edişi o döneme özgüdür; Kur’an’da Muhammed’den “Arap” diye söz edilecek olması, yani göçebelikle tanımlanan ve (onun öyle sayılamayacağı son derece kesin olan) bir *a’rabi* değil, aynı kapsayıcı yüksek dilin birleştirdiği bir altkita kültürünün mensubu olarak nitelendirilecek olması aynı anlamdadır. Herkes o dili herhangi biçimde bizzat kullanabilecek ve hatta karmaşık bütünlüğüyle anlayabilecek durumda değildi; ama hepsinin beğenmesi, özenmesi ve tepki vermesi mümkündü. Onları Arap yapan şey bu ortak tepkiydi.

Günümüzde ortak tepki her yerdeki Arapları hâlâ birbirine bağlar. Aynı birleşik *Kulturnation* [kültür ulusu, ed. n.] içinde yer alırlar; gramerini öğrenmekten hoşlanmasalar bile kendi dillerini severler. Siyasal birlik ise hâlâ düşünülemez bir şeydir. T. E. Lawrence bu konuda Robert Graves’a şöyle

54 Whitman, s. 335.

55 Şeyho, s. 203.

demoşti: “Arap birliğı bir deli saçması, bu [20.] ve muhtemelen sonraki yüz-yıl için öyle. İngilizce konuşanların birliğı oldukça paralel bir durumdur.”⁵⁶ Ama Araplar gerek milliyetçi gerekse İslami belagat alanında tek bir halk olarak kalırlar, her ne kadar siyaset ve şiir sanatı arasında bir hüsrân uçurumu dursa da.

Bakışımız ister istemez şiirin önemine kayan bir çarpıklık taşır. Yerleşik Güney Arabistan kültürünün bütün insan eserlerinin (bentler, putlar, dağ keçisi frizleri, yazıtlar vb.) aksine, İslâm öncesinden günümüze ulaşan edebi ya da başka nitelikteki neredeyse tek Arap insan eseri şiirdir. Bu durum tarihçiler için mutlaka bir dezavantaj sayılmaz. Geriye çok az yazılı metin bırakmış ya da hiç bırakmamış başka birçok diğer kültürde, geçmişî arkeoloji yoluyla, inşa edilmiş yapılarda kazı yaparak ve kalan içeriklerini inceleyerek anlarız. ‘Arab damgalı Arabistan’da kadim maddi binalar nadirdir. Ama Arapça şiirler mecazi yapılarıdır, *esbab* (“çadır halatları”) ve *evtad* (“çadır direkleri”) denilen vezin birimlerinden oluşmuş konutlardır; bu birimler *şutur* (“yarımlar”) ya da *masari* (“çifte kapı kanatları”) denilen yarım mısraları oluşturur ve iki mısranın bir araya gelmesiyle bir *beyt* (“çadır, oda, ev”) ortaya çıkar.⁵⁷ Dolayısıyla kadim Arapça şiirler bir öbek olarak, İslâm öncesi Arabistan’ın Knossos’u, Pompeii’sidir. Erken tarihten itibaren farkına varılan bir husustur bu. Câhiz İranlıların binalarıyla geçmişlerinin kalıcı bir kaydını bıraktıklarını belirtir; birbirini izleyen kuşakların çoğu kez öncellerine ait maddi anıtları yıkmasından dolayı, Arapların şiirlerle bıraktıkları kayıt sonuçta daha kalıcı olabilir.⁵⁸ Dahası, şiirsel yapılar ortaya çıktıkları dönemin seslerini işitilir şekilde yansıtır. “Şiirdeki her mısra bir bina gibidir,” diyen 11. yüzyılın şiir sanatı analizcisi İbn Reşik, yapısal mecazı daha ileriye götürerek şunu ekler: “Temeli doğal yetenek, çatısı [önceki şairlerden] şiir aktarma becerisi, sütunları bilgi, kapısı alıştırma ve sakini anlamdır. İçinde oturulmayan ‘ev’ bir işe yaramaz.”⁵⁹

Hafıza sapmaları ve sonraki aktarıcıların tahrifatları göz önünde tutulunca, kadim şiirin çok az kısmının günümüze özgün haliyle ulaşmış olması elbette mümkündür. Taha Hüseyin gibi birkaç eleştirmen, birkaç mısra dışında hepsini uydurma sayarlar. Böyle eleştirmenlerin tutumu, tabir yerindeyse, bütün kanonu çöpe atmaktır.⁶⁰ Bu çok aşırıya gitmektir. İslâm öncesi şiirleri okumak aslında daha yakın bir geçmişte heveskârca ama ustaca “restore” edilmiş İngiliz Gotik kiliselerine bakmaya oldukça benzer. Bazıları hiç kuşkusuz özgündür,

56 Aktaran Karsh, s. 8.

57 Karş. Adonis, *Poetics*, s. 25-26.

58 Pellat, s. 132.

59 Aktaran Gelder, s. 278.

60 Karş. Hüseyin, çeşitli yerlerde.

bazıları maharetli bir Abbasi/Victoria dönemi taklididir ve eklemeleri görmek zordur. Sözle ya da taşla inşa edilmiş bu yapıları toptan küçümseyip yıkmak vandalizmdir. En eski Arapça kitap Kur'an ve Arap olmayan gözlemcilerin saptadığı birkaç kesit dışında, şiirin arkeolojisi İslam öncesi Arap yaşamına, inancına ve olaylarına dair en iyi (neredeyse tek) tabloyu sunar.

FARZET Kİ CENNET YOK

O tabloda zaman İslam dönemindeki gibi ebedi değil geçicidir. Boşluktan çıkarız ve hiçliğe varırız. Yaptığımız işlerin bedelini öderiz ya da karşılığını görürüz, ama cennette veya cehennemde değil, insanlarca anılış biçimimizde. Kenarlarını gölgeleyici ebediyet bulanıklığı olmayınca, hayat çoğu kez en keskin odakla resmedilir:

Doğaya, çöl hayatına, yaşanan çeşitli olaylarla gece ve gündüz yolculuklarına, avcılık serüvenlerine, bir avı görünce sessizce yaklaşıp pusuya yatmaya, develere bakmaya, yaban balı toplamaya ve benzer uğraşlara ilişkin tasvirler son derece hayranlık uyandırıcıdır.⁶¹

Örneğin, şair İmrü'l-Kays bir dostun ocak ateşine doğru gidişi şöyle anlatır:

[...] kuru ve serin alacakaranlıkta,
Çöken geceye koca hörgüçlü kart dişi deve usulca dalarken,
Ağıldaki süt sağıcılarının yumuşak seslenişlerine kulak asmaz.⁶²

Bu tamamen sıradan bir sahnedir; ama Ortaçağ Avrupası'nın dua kitaplarındaki kırsal yaşam tezhipleri gibi bozulmamış bir saflık taşır.

İslam öncesi şairlerin dünyası vahşi, siyasal bakımdan dar görüşlü, ama başka açılardan harikulade hareketli görünür; büyük fiziksel mesafeleri kapsarken, ahlaki yelpaze boyunca şehvetten ayyaşlığa ve *mürüvvet* (mertlik) anlayışının en katı uygulanışına kadar yalpalar. ("Bugün âleme, yarın ise maslahata mahsus" sözleri bunu yansıtır.) Kurumsal din yoktur, ama cömertliği, cesareti, misafirperverliği ve aileye, kabileye ve atalara sadakati emreden bağlayıcı bir ahlak kuralı vardır. Bu kurala uyan insanlar gelecek kuşaklar için ölümsüzleştirilebilirdi; sözgelimi İmrü'l-Kays'ın ona gezilerinde koruma sağlayan Benî Sual sülalesi gibi çevreleri şiirlerinde konu edinişi⁶³

61 Lane, *Arabic-English Lexicon* I, s. x.

62 İmrü'l-Kays, s. 81.

63 İmrü'l-Kays, s. 141.

böyleydi. Kuralı çiğnemek ise kişiyi gelecek kuşaklara farklı bir biçimde aktarılmaya aynı ölçüde mahkûm edebilirdi. İmrû'l-Kays'a göre, öldürülen amcasını korumaktan kaçınmış bir "Himyeri" erkeği

tıpkı Udeys gibi sadık değildi, Udeys de [sadık] değildi,
Sağrısı kaşınan bir eşeğin kıcı da [sadık] değildi.⁶⁴

Şairler İslam'ın kayıt tutan meleklerinin rolünü oynarlardı; cennet ve cehennem diye bir şeyin olmamasına karşın, kişinin ruhu olmasa bile hatırasının ödüllendirileceği ya da cezalandırılacağı bir öbür dünya hâlâ vardı. Kişinin *nesebi*, sülale atası ne olursa olsun, soylu ya da soysuz davranışların anılışı aynı doğrultudaki *heseb* fikrine, yani gelecek kuşaklara aktarılacak iyi ve kötü işlerin bir tür siciline⁶⁵ denkti.

Arap inancının bütün bu unsurları 6. yüzyıla varıldığında barizdi; en azından ideal alanında sürecekti ve hâlâ sürmektedir. Aynı şey *din* (kişinin atalarından kalma usullere uyma yükümlülüğü⁶⁶) ve *sünnet* (o ataların alışkanlıkları) kavramları için de geçerli olacaktı. İslam *din* kavramını farklı bir düzleme taşıyacak ve Allah'a karşı bir dizi yükümlülük, kısacası daha sonra kazandığı anlamla "din" haline getirecekti. (Latince *religio* kelimesinin asıl anlamı benzer şekilde "yükümlülük"tür.) Aynı süreçte *sünnet* özel olarak Peygamber Muhammed'in alışkanlıklarına dönüşecekti. Ancak burada anlatılan İslam öncesi dönem açısından, bu terimler doktrinle değil, davranış ve ödevle alakalıydı. Yani, *din* kavramını anlamaya çalışırken, Batı dünyasının Musevi-Hristiyan-Platoncu düşünceyle (Norman Douglas'ın "garip İskenderiye meyveli dondurması" adını taktığı nihai Hristiyanlıkla) bağlantılı "din" kelimesinden kaynaklanan çağrışımları unutmak gerekir. Budist *dharma* kavramına oldukça benzer biçimde, *din* özünde bir ilahiyat meselesi değil, toplumu doğru yolda tutma meselesidir;⁶⁷ doğru yol da atalarca izlenmiş olandır. Ayrıca *din*'in sonraki ve önceki anlamlarını birbirine karıştırmak ve Arapların İslam öncesindeki ataya "tapması" çerçevesinde düşünmek aynı ölçüde yanlış olur; ama insan on beş küsur kuşak öncesine kadar atalarının isimlerini kayda geçirmiş kadim Safaiye grafiti yazarlarını hatırlayınca ve Muhammed'in kabilesi Kureyş'in İslam öncesi Kâbe'ye bütün atalarının portrelerini astığını (acaba bir Çin ata mabedine mi benziyordu?)⁶⁸ öğrenince, atalara gösterilen saygıyı bir nebze olsun anlayabilir.

64 İmrû'l-Kays, s. 80.

65 Karş. *El*² III, s. 239.

66 Grunebaum, s. 15.

67 Karş. Keay, s. 97, 149.

68 Mesudi II, s. 278.

Günümüzde bile birçok (özellikle de Arap) Müslüman'ın düşünme tarzının temelinde *din* ve *sünnet* kavramlarının daha eski anlamları yatıyor olabilir. Atalara karşı yükümlülük düşüncesinin olağanüstü köklülüğü ve (sıradan bir insan olduğu yönündeki bütün ısrarına rağmen, yeni üst-kabilenin, yani İslam ümmetinin kurucu kahraman-atası kisvesine büründürülmüş) Muhammed'e aynı ölçüde olağanüstü bağlılık buradan gelir. Nitekim 20. yüzyıl şairlerinden Muhammed İkbal, "Allah'ı inkâr edebilirsiniz, ama Peygamber'i inkâr edemezsiniz,"⁶⁹ diyecek kadar ileri gitmiştir. İslam'da Allah öylesine kasıtlı olarak insan dışı bir varlık sayılırken, bağlılık duygularının biraz daha ulaşılabilir olan figüre yöneltilmesi şaşırtıcı değildir. Allah'ı inkâr bir ilahiyat meselesidir; Peygamber'i inkâr ise çok daha eski ve köklü bir şeye ters düşer. "Din"i bu kadim ışıltı altında görmek epeyce şeyi açıklayabilir.

TOPLU HAFIZA

Şiirin kökleri de hâlâ büyük ölçüde geçmişte yatar. Temelleri 6. yüzyılda atılmış edebiyat gelenekleri günümüze kadar sürmüştür. Bunlardan biri olan tek kafiyeli kaside en gelişkin biçimiyle aşk ve elem üzerine bir girizgâhla başlar, ardından dinleyiciyi şairin binek hayvanlarına ve içinden geçtiği manzaralara ilişkin tasvirleri içeren bir yolculuğa çıkarır, sonunda methiye, mersiye –veya her neyse– şeklindeki "menzil"e varır. Söz konusu geleneklerden bazıları çok daha eski köklere dayanır. İmrü'l-Kays en meşhur kasidesinin başında şunu söyler:

[...] bir aşk ve bir barınak ki,
Ed-Dehul ve Havmel, Tudih ve El-Mikrat arasındaki
kıvrım kıvrım kumların kenarında henüz bozulmamış izi,
zira güney rüzgârları ve kuzey boraları sarmışken seni,
[...]
izin silinip gittiği yerde güveneceğin başka ne kalır ki?⁷⁰

Ama daha bu mısralardan 500 yıl kadar eski Safaiye grafitilerinin birçoğunda da yazarlar terk edilmiş bir kamp alanına dönünce, orada sevilen kişilerin göçmeden önce bıraktıkları izleri bulmanın hüznünü aktarır.⁷¹

Hasret 6. yüzyıl şairlerinin ruh hallerinden sadece biridir. Daha önce İmrü'l-Kays'ın geçmişte kalan aşkın yanı sıra mevcut güzelliği yüceltişini

69 Aktaran *EP*² VII, s. 377.

70 Irwin, s. 7.

71 *EP*² VIII, s. 762.

görmüştük. İslam öncesinin son şairlerinden Meymûn bin Kays el-Aşâ kadın güzelliğine ilişkin tasvirleriyle öylesine nam salmıştı ki, daha sıradan kızlar için cafcamlı şiirsel tanıtımlar sunan bir “evlilik dairesi” gibi revaçtaydı.⁷² 6. yüzyılın ilerlemesiyle birlikte bizzat şairler şöhrete kavuştu. Yüzyılın sonuna doğru Muhammed’in mensup olduğu Kureyş kabilesinin güneyden Mekke topraklarına varan ana ticaret güzergâhında kurduğu Ukâz adlı genel Arap panayırında şiir yarışmaları en çok ilgi gören şeydi. En gösterişli elbiselerini giymiş halde en pahalı binek hayvanlarıyla gelen yarışmacılar mısralarla düelloya tutuşurlardı.⁷³ Şairler dönemin pop yıldızlarıydı. Ukâz gibi yerlerin önemi edebiyatla sınırlı değildi. Aynı zamanda mütarekeye uygun yerlerdi; savaşı kabileler kavgayı sürdürüp oç alma yönündeki baskı olmaksızın bir araya gelebilirlerdi. Müzmin bölünmeden mustarip bir diyarda kabileler arası panayırlar barış ve geçici birlik adalarıydı.

Günümüzde bile geleneksel şairler kaside yazarlar. Şiir düelloları fikri hiç yok olmamıştır ve ünlülerin katıldığı versiyonu zamanla kendi kanalında yayınlanan *Şa’irü’l-Meliyun* (“Milyoner Şair”) adlı Abu Dabi televizyon şovuyla canlanmıştır. Tıpkı Ukâz gibi, bu kanal da gösteriş festivalinin ötesindedir: Yöneticilerin düşmanlarına kasidelerle saldırdığı bu ülkede şiir hâlâ mucizevi ve etkileyicidir.

Ancak başka söz ustaları, sözgelimi büyük toplanma yerlerini dolaşan ve Arap geleceği açısından daha da etkili rol oynayacak olan hatipler de vardı. İslam’dan hemen önceki dönemin en karizmatik örneği, ahlak ve fanilik üzerine kafiyeli nesirle vaazlar veren Kus ibn Sâide’ydi. Ukâz gibi panayırlara, Necren gibi kabileler arası başka buluşma yerlerine ve Mekke gibi kült merkezlerine uğradı; mutat hitabet kürsüsü devesinin sırtıydı. Kur’an’da da işlenecek temayla ve uzun süre önce soyu tükenmiş kadim kabileleri kasıtlı, “Semûd ve Âd şimdi neredeler?” diye sorardı:

Nerede o babalar ve babaların babaları?
Nerede insanın takdir görmeyen sevabı?
Nerede insanın telin edilmeyen şenaati?
Kus size Allah adına yemin eder ki,
Allah’ın vardır sizinkinden daha hoş bulduğu bir dini.⁷⁴

Kus belirli bir kabileye bağlı olmayan “serbest” bir hatipti ve Mesudî onu *hâkimü’l-‘arab* (“Arapların Bilgesi”) diye anarak, kabilelerüstü önemini vur-

72 Şeyho, s. 360-361.

73 *EP* 1x, s. 226.

74 Câhiz, Kısım 1, s. 131.

gular.⁷⁵ Bu önem Kus'un Allah'a, Kureyş'in Arabistan genelinde müminler bulmaya başlamış yüce ilahına değinmesinde de açıktır. Kus'un çok sayıdaki hayranlarından biri özellikle ateşliydi:

Kus'un konuşmalarını, Ukâz'da devesinin sırtında verdiği vaazları ve manevi nasihatlerini aktaran kişi Allah'ın resulüydü (Sallallahu Aleyhi ve Sellem); mesajını Kureyş'e ve Araplara bildiren, güzelliğine hayranlığı uyandıran ve doğruluğunu açığa vuran oydu. [...] Kus istisnasız bütün Araplara hitap eden vaizdi.⁷⁶

Aynı şekilde istisnasız bütün Arap kabileleri ile kavimlerine vaaz verecek ve Veda Hutbesi'ni bir devenin sırtında okuyacak olan da Muhammed Peygamber'di.

Bazı İslam anlatımlarında Kus, daha önceki İsa hikâyesine benzetmeyle, Muhammed'in bir tür Vaftizci Yahya'sı gibi sunulur. Buna Kus'un şu sözleri dayanak gösterilir: "Yeryüzünde vakti gelmiş ve gölgesiyle sizi koruyacak olan bir dinden daha iyi din yoktur."⁷⁷ Ama İslam bakışında, Kus sadece bir habercidir, sonraki vahyin bir parçası değil, onu duyuran bir kişidir. Edebiyat eleştirisi açısından, Kus'un veciz kafiyeli nesri ve Kur'an'ın en eski kısımlarındaki nesir arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Ama doktrin açısından, Kus'un belagati insaniyken, Muhammed'ininki ilahidir ve dolayısıyla hiçbir öncüsü olamaz. Borges "Her yazar kendi öncülerini yaratır," der. Bunun istisnası –eğer geldiği kaynağa ilişkin mümin görüşü kabul edecek olursak– Kur'an'dır; öncülerini yok eder.

Her ne olursa olsun, vaaz ve şiir, İslam'dan önceki yüzyılın bütün o tumturaklı belagati "bir kolektif hafızanın temelini"⁷⁸ attı. Şair Adonis bunu şöyle ifade eder: "Toplu Arap bilinçaltının büyük bir kısmı orada saklıdır; [...] o sadece ilk hafızamız değil, hayal gücümüzün ilk membaıdır."⁷⁹ Bu kolektif şiir sanatı ve belagatli söz dağarcığı olmadan, Kur'an (tabii ebediyetine inancın bir yana bırakılması kaydıyla) ve İslam ortaya çıkamazdı; Arapların bir "kavim" olduğu fikrinin tamamı da muhtemelen imkânsız olurdu. Hafıza ve dil, Arapları sınırların, savaşların ve doktrinlerin ayırdığı yerlerde hâlâ birleştirir.

Bunun bir bedeli olacaktı. Kimlik açısından söz böylesine kilit önem taşıdığı için, onu denetim altına alabilenler etnik ve dinsel benliklerinin özünü onda gören insanları denetim altına almayı her zaman başarmışlardır. Şiir ve vaaz siyasal amaçla kullanılabilir; duygusal etki yaratacak bir propaganda

⁷⁵ Mesudî I, s. 69.

⁷⁶ Câhiz, Kısım 1, s. 25-26.

⁷⁷ Gelder, s. 111. Burada din sonra kazandığı anlamla çevrilmiştir.

⁷⁸ Hoyland, s. 242-243.

⁷⁹ Adonis, *Poetics*, s. 32.

aracına dönüştürülebilir. Bu sömürü çok kaba biçime bürünebilir. Şu anda pencereimin dışında hatipler ve şairler 14 yaşındaki oğlanları heyecana getirerek, Arap soydaşlarının bombalarıyla parçalanmaya gönderiyorlar; o Arap soydaşların aslında Amerikalı ve Yahudi olduğu açıklamasında bulunuyorlar; bu şekilde can vermelerini ilahi takdire bağlıyorlar ve anne babalarını onların “şehadet”ine sevinmeye, az önce komşumun oğlundan kalan parçaları gömüşünde olduğu gibi, çocuklarını toprağa verirken gözyaşları içinde gülümsemeye ikna ediyorlar. *Niçin öldüğümüzü soranlar olursa, /Babalarımızın yalanları yüzünden deyin onlara...* Ama belki de trajediyi açıklamak için yalanlar yeterli değildir. Suç bizzat sözlerde olabilir; *şehadet* kelimesinin İslam’da “şehit düşme”, “tanıklık etme” ve “diploma alma” anlamlarını içermesi acımasız bir ironidir. Bağlam elbette anlamı açıklığa kavuşturur; ama propagandacılar bağlamla oynarlar ve her okulda “şehadet günü” temsilleri sahneleyerek, öğrencileri savaşa gidip ölmeye özendirirler. Sınav salonunda kaybettığınızı cennette kazanacaksınız.

Bütün bunlar Arap tarihinin öne çıkan üç kazanımı (silah, İslam ve Arapça) içinde, ilk ve en kalıcı kazanımın adlarını taşıyan dilin Araplar üzerindeki zaferi olduğunu gözler önüne serer.

BİRLİK VİZYONLARI

Altıncı yüzyılın sonuna varıldığında, Arapların Arabistan genelinde oldukça tutarlı bir ahlak düsturuna uyan bir toplum, Kees Versteegh’in ifadesiyle bir “üst-kabile, [...] etnik-kültürel topluluk”⁸⁰ olduğuna dair sarsılmaz bir fikir vardı artık. Araplar Sami dünyasının taşrahları ve pusucuları, çöl sahillerinin ayaktakımı ve safrası, Tekvin Kitabı’nın gezgin, talancı İsmailileri, imparatorluklar arasındaki boşlukta yaşayan hödükler ve taşeron hamallar şeklindeki başlangıçlarından kurtulma yönünde uzun bir yol almışlardı. Çeşitli kökenleri ne olursa olsun, birleşik bir etnik kimliğe uygun sayılmak için yeterince ortak değer ve dil, düpedüz yeterli ortak tarih biriktirmiş durumdaydılar.

Vardıkları nokta yeterli olabilirdi. Afrika-Avrasya tarihinin ana gövdesine bir eklenti şeklinde, kendi yarı kopuk “ada”larında kalarak, birbirlerine akınlar ve kasidelerle meydan okuyabilirlerdi. Etnik ve etik dayanışmadan siyasal birliğe, *Kulturnation*’dan *Staatsnation*’a doğru yolculukta ilerlemeleri, hele o yolculuğun nihai aşaması imparatorluğa varmaları hiç de kaçınılmaz değildi. Bin yıl önce Yunanistan kültürel milliyete ve ortak bir yüksek dile

80 Versteegh, *Arabic Language*, s. 37.

ulaşmış, ama kapsayıcı herhangi bir siyasal birliğe asla kavuşamamıştı; bin yılı aşkın bir süre sonra, 19. ve 20. yüzyıllar Arap kültürel birliğinin bir yeniden doğuşuna ve Arap siyasal birliği fikrinin bir yeniden oluşüne sahne olacaktı.

Bununla birlikte, kavimler ile kabilelerin, *hadar* ile *bedv*'in, idealler ile çıkarların bir denge bulduğu ve bizzat kabilelerin geçici olarak bir araya geldiği dönemler vardı. Kinde'nin birliği benimsetme çabalarına, Gassaniler ve Lahmiler altında bütünleşen kabile bloklarına daha önce değindik. Ama bütün bu denemeler dış güçlerin (Güney Arabistan, Bizans ve Pers) varlığına ve iradesine az çok bağımlıydı. Daha ileri birliğe ulaşmak için, iradenin içeriden gelmesi gerekirdi. Birleşik bir Arap altkitası, Salman Rushdie'nin bağımsızlık sonrasındaki birleşik Hindistan için kullandığı ifadeyle, “efsanevi bir diyardı, olağanüstü bir kolektif iradenin çabaları dışında, hepimizin görmekte mutabık kaldığı bir rüya dışında asla var olmayacak bir ülke”ydi.⁸¹ Araplar açısından, daha geniş çaplı bir olası birlik hayalleri oraya aitti. Aslına bakılırsa, *'arab/acem*, Arap/gayri Arap şeklindeki çift zıtlar 6. yüzyılın sonuna yaklaşıldığı sırada, ötekilerden duvarla ayrılmış “sadece biz” anlayışıyla birlikte sıkıca oturmuş haldeydi. Eksik olan şey o duvarın ardında bir araya gelme yönündeki kolektif iradeydi ve hayallerin onsuz hep seraptan ibaret olduğu görüldü.

Bazen hayallerin kâbusa dönüştüğü durumlar da vardı. İslam öncesi uzun yüzyıl nasıl Besûs Savaşıyla başladıysa, ateş çarkının yeni dönüşleriyle kapandı. Bir tarım düzeni kurmaya dönük kabileler arası bir girişime dair saptama şöyleydi: “Ne zaman ki torunları zenginleşti ve sayıca arttı, hepsi bu kısmeti unuttu, sadakat bağlarını kopardı ve birbirlerini yok edinceye kadar savaşa tutuştu.”⁸² Daha da feci örnek, “henüz sünnet edilmemiş 70.000 genci” barındıracak kadar varlıklı ve kalabalık olan Advân kabilesinin de mahvedici akıncılık ve savaş geleneğine yenik düşerek, kendi birliğini tamamen yıkmıştı. Kabilenin şairi bunu şöyle anlatmıştı:

Hâkimiyet, fazilet ve irfan hep onlardaydı,
Ta ki devran mukadder çarkına kısıtırıncaya kadar onları.
Uzuvlarının kopmasıyla kabile parçalara ayrıldı,
Efradı öbekler halinde dört bir yana dağıldı.
Arazileri, ardından da kadınlarının rahmi kısırлаştı;
Kaderin cilveleri ebediyen mahvetti onları.⁸³

81 Rushdie, s. 129-130.

82 Hamdâni, *Sıfât*, s. 331.

83 Şeyho, s. 625-639.

Sözlü aktarımın cilveleri de Benî Advân nüfusuna bir ya da iki sıfır eklemiş olabilir. Akıncılık yüzünden parçalanmış bir Arabistan'a dair daha kişisel ve dolayısıyla belki daha etkileyici bir anlatım, Hârîse adlı bir adamın tek bir kaybı, bir akına götürülen küçük oğlu Zeyd için yaktığı ağıttır:

Başına nelerin geldiğini bilmediğim Zeyd için ağladım:
Yaşıyor mu, döner mi bir gün? Yoksa ölüm çattı mı ona?
Güneş bana onu hatırlatıyor her doğuşunda;
Her gün alacakaranlık çöktüğünde canlanıyor hatırası;
Esen her meltemde ona dair anılar üşüşüyor kafama.
Onun için duyduğum keder çok derin ve çok korkunç.⁸⁴

(*Güneş batarken ve sabahleyin /Hatırlayacağız onları.*) Zeyd her nasılsa sağ kalmıştı, ama fidyeyle kurtarılamayacak şekilde köleleştirildiği için dönüş umudu yoktu. Bu şiirin şanlı ölü savaşçılar için yakılan ağıtlardan farkı, işlediği temanın nadir oluşudur: Çocuklar için şahsen yas tutulabilirdi, ama halkın nezdinde anılmaya değer bir *hesab* biriktirmeleri, soylu işlere dayalı bir sicil edinmeleri söz konusu değildi. Aktarılan mısraların günümüze ulaşması muhtemelen çocuğun müstakbel sahibi ve manevi babasının, büyük Araplara mahsus sahneye çıkararak asıl parsayı toplamak üzere olan tanınmamış bir Mekke sakininin kimliği sayesindeydi.

SAHNEYE ÇIKIŞ

Tam da 6. yüzyılın kapandığı sırada, kişi ya da kabile düzeyinin ötesinde önem taşıyan gelişmeler vardı. Gerek Bizanslılar gerekse İranlılar tampon Gassani ve Lahmi devletçiklerini kullanmaktan vazgeçerek, sınırlarını kendi halklarından devşirdikleri nizami ordularla korumaya çalıştılar.⁸⁵ Ancak işsiz kalan Arap meliklerinin hâlâ mazhar olduğu methiyelerde yeni bir başkaldırı havası ve “milli” duygu dikkati çeker. Hasan ibn Sâbit'in bir şiirinde, Gassani meliki Cebele ibn Eyhem şöyle övülür: “Suriye’de Bizans sınırlarına kadar geçen hükümün her Yemenli için gurur kaynağıdır.”⁸⁶

Lahmilerin durumu o kadar iyi değildi. Sasani şahı 602’de Lahmi melikini, daha önce bir evlilik ittifakı girişimlerini terslemiş olan III. Numan’ı fillere çığnettirerek öldürdü. Anlaşıldığı kadarıyla bunun ardında özellikle yüksek

84 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 1, s. 100.

85 Kennedy, s. 368-369.

86 Mesudi II, s. 108.

siyaset değil, sadece kişisel garez, kirli bir saray tertibi ve bir ihbar vardı.⁸⁷ Ne var ki, İranlılar Lahmilerle 300 yıllık bağlantıya böyle kesin biçimde son vermekle, büyük bir hata işlediler. İki yıl sonra bağlarının sürdüğü bazı Arap müttefikleriyle birlikte Zûkar adlı bir yerde, geçmişte Besûs Savaşı'nın taraflarından biri olmuş Bekir kabilesinin öncülük ettiği bir Arap kabileleri birliği karşısında küçük düşürücü bir yenilgiye uğradılar. Başlı başına bakıldığında, bu kabile birliği hamlesi bildik çekişmelerle son bulan büyük çaplı bir akın gibi görünür; aslına bakılırsa, yenilginin bir bakıma Sasanilerin aklını başına getirdiği ve hatta onları saldırı konumuna geçirdiği söylenebilir. Nitekim 610'dan itibaren imparatorluklarını genişletme yönünde geç bir son girişimde bulunarak, Bizanslıları bozguna uğrattıktan sonra Suriye'ye ve hatta Mısır'a girdiler. Ama Zûkar'da İranlıları yenmek Araplarda kritik bir eşiği aşmış olma duygusunu uyandırdı. Hâlâ Mekke'nin tanınmamış sakini konumunda olan Muhammed'in muharebe alanına on günlük uzaklıktan, "Bugün 'arab nihayet *acem*den öç almaya kalktı ve bunu başardı,"⁸⁸ diye haykırdığı söylenir. Sözlerin telepatik kavrayıştan mı kaynaklandığı yoksa sonraki bir yakıştırma mı olduğu ucu açık bir sorudur; kuşku götürmeyen nokta Arapların sırf İranlılarla sınırlı kalmamak üzere, çok daha büyük zaferler kazanmak üzere olduğuydu.

İslam'dan önceki yüzyıla dönüp bakıldığında, göçler, akınlar ve kavganın sonucunda birikmiş bir baskı var gibiydi; içe doğru bir çöküşe yol açmaması için, bu enerjiye bir çıkış yolunun bulunması şarttı. O çıkış yolu belirecek ve üstelik enerji oradan akıtılacaktı. Araplar söz ve irade birliğini sağlama yolundaydı; Araplar bir süre aynı rüyayı görme konusunda mutabık kalacak ve onu yalın bir gerçeğe dönüştürecek. Şair Hasan ibn Sâbit çok geçmeden yeni bir efendiyi methedecekti. O efendi ise bir melik değil, henüz tanınmamakla birlikte derin kavrayışa sahip Mekke'li adamdı; tasarlamaksızın temelini attığı imparatorluk onun ölümünü izleyen bir kuşak içinde Gassani yönetimindeki kuzeyin mağrur göçmen Yemenlilerini, İran hükümü altındaki güneyin epeyce uzak kuzenlerini, Hîre'deki ayakta kalabilmiş Lahmi hasımlarını ve onların arasında kalan hep kavgalı kabilelerin hepsini (şaşırtıcı bir şekilde, kısa bir süre) kucaklayacaktı. Muhammed'in kişiliğinde kabile kâhini, hatibi, şairi ve seyidine özgü belagat olağanüstü fitrat ve karizmayla birleşecekti; dahası, bu belagat rolleri bütün unsurlarının toplamından çok ötede bir konuma varacaktı: Peygamberlik.

Peygamber bir ilah "adına konuşan" kişidir. Muhammed'in durumunda bu ilah eski Güney Arabistan ilahları gibi, ona tapanların kolektif iradesi olarak

87 Karş. *EP*², madde al-Nu'mân b. al-Mundhir.

88 Şeyho, s. 136.

işlev görecektir ve o iradeye yön verecektir. Aradaki fark hiçbir ortağa, hiçbir hasma katlanmaması olacaktır: Ödünsüz bir teolojik tevhidin timsali olarak, kısa ama baş döndürücü bir süreçte sadece dil ve kültür değil, doktrin ve hatta silah üzerine kurulu başka bir birliği benimsetecekti, hem de yerleşik bir toplulukla sınırlı kalmayıp yarımadanın bütün *hadar* ve *bedv* halkını kapsayarak ve Arapların tamamını sıkıştırdıkları “ada”nın dışına yönelterek. “Arap Günleri” henüz bitmiş olmaktan uzaktı; gürül gürül akış hâlâ sürmektedir. Ama Araplar daha geniş bir dünyanın tarihinde yer edinmek üzereydi.

Devrim
600-630

BÖLÜM BEŞ
Vahiy, Devrim
Muhammed ve Kur'an

HACERÜLESVED

Ani bir selle yıkılan Mekke mabedi Kâbe'nin Kureyş kabilesince 608'de yeniden inşa edilmesine dair hikâyede şu anlatılır:

[...] Çalışmalar Hacerülesved'in yerine konulması noktasına vardığında, [...] Kureyşiler bu işi kimin yapacağı konusunda kavgaya tutuştular. Sonunda kararı Benî Şeybe Kapısı'ndan içeriye girecek ilk kişiye bırakma konusunda anlaştılar. O kapıda gözlerine ilişen ilk kişi [müstakbel] Peygamber [Muhammed] (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) oldu. Ağırbaşlılığı, sağlam muhakeme gücü ve doğru sözlülüğünün yanı sıra, pislik ve kirden kaçınışı nedeniyle "Emin" olarak tanınan biriydi. On-
dan aralarındaki uyuşmazlığı çözmesini istediler ve hükmüne uymayı kabul ettiler. Bunun üzerine harmanisini çıkarıp [...] yere serdi, Hacerülesved'i alıp harmaninin ortasına koydu. Ardından hepsi [kabileye mensup farklı alt sülalelerin] reisi ve büyüğü konumundaki dört Kureyş erkeğine [...] harmaniyi birer kenarından sıkıca kavrayıp tutmalarını bildirdi. Adamlar harmaniyi kaldırıp taşın konulacağı yere götürdü ve Peygamber bütün Kureyş mensuplarının bakışları altında taşı yerleştirdi. Faziletini ve hikmetini gözler önüne serdiği ilk aleni davranışydı bu.¹

Hacerülesved hâlâ İslam'ın merkezi mabedinin bir odak noktasıdır; onu öpmek Mekke'ye giden her hacının hararetlı arzusudur. Ancak bunun kesin sebepleri bilinmemektedir. Muhammed'in Hacerülesved'i tekrar yerine koyuşundan 30 küsur yıl sonra, ikinci ardılı Halife Ömer bildiği kadarıyla "ne yararının ne zararının dokunduğu"nu söyleyecekti. Öyleyse o ve diğer dindarlar Hacerülesved'i niçin öpüyorlardı? Halifeye göre, sebep Peygamber'in bunu âdet edinmesiydi.² Bir şeyin sünnet, yani Muhammed'in alışkanlığı olması, Müslümanların onu taklit etmesi için yeterli sebeptir. Ama yerine tekrar konuluşuna dair hikâyenin gösterdiği üzere, Hacerülesved'in büyük olasılıkla çok uzun bir zaman önceye, İslam döneminin başlangıcına ve kendisinden önce gelen bütün tarihin sona erdiğine işaret eden hicri sıfır yılının öncesine inen bir geçmişi vardı.

1 Mesudi II, s. 278-279.

2 EF IV, s. 320.

İslam öncesinde yeniden inşa edildiği son sefer sırasında, Kâbe farklı Arap kabilelerinin ilahlarını temsil eden putların muazzam bir zümresini barındırıyordu. Muhammed'in kabilesi Kureyş'in yüce ilahı Allah'ın maddi bir sembolünün olup olmadığını bilmiyoruz. Hiçbir sembolünün bulunmaması istisnai bir durum olurdu; buna karşılık, sahiden bir tür sembolünün bulunması halinde, İslam döneminde böyle bir gerçeğin örtbas edilmesi doğal olurdu. İslam'daki sunuluş biçimiyle Kâbe, geçmişi İbrahim'e ya da bazı anlatımlarda Âdem'e inen sıkı sıkıya tasvirsiz bir tektanrıcılığın en kadim mabedidir; hatta insanın yaratılışından önce meleklerin orada toplanıp ibadet ettiklerini belirten kaynaklar vardır.

Hacerülesved'in Allah'la bir bağlantısının olduğu varsayımı kanıtlanamaz olsa bile akla yakındır. Muhammed'in öpme eylemi için kullanılan ve kadim Güney Arabistan yazıtlarında "bir ilahın güvenini kazanma" anlamında geçen *istilâm*³ gibi alışılmamış bir kelimeyle desteklenebilir. Ne de olsa, Yahudilerin aynı ölçüde tasvirsiz ilahının kutsal taşlarla, Hacerülesved gibi işlenmemiş taşlarla, yani Tekvin Kitabı'na göre Bethel'de bulunan türden soyut "oyma imge"lerle⁴ ilişkilendirildiği bilinmektedir. ("Beth El" Kâbe'nin resmi adı "Beytullah"la ["Allah'ın Evi"] aynıdır.) Bilinen başka bir husus Arapların işlenmemiş taşları ilahların timsali olarak kullandıklarıdır. Kadim çağ uzmanı İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'da (*Putlar Kitabı*) anlattığına göre, Araplar seyahatlerinde mola verirken dört taş seçerek, üçünü tencereye destek olarak, birini de "tanrı" olarak kullanırlardı. Bu "buluntu tanrı"lara adaklar sunar ve Kâbe tavafında olduğu gibi, etraflarında dönerlerdi.⁵ En bağlayıcı yeminler kutsal taşlar üzerine edilirdi⁶ ve İslam'dan önce Hacerülesved'e ilişkin başka bir nadir emareyle, Kureyşi sülaleler arasındaki bir ittifak Hacerülesved'i yıkayarak, durulama suyunu içerek ve adaklar sunarak akdedilmişti.⁷

Daha az inandırıcı birkaç emare daha vardır. İbrahim'in oğlu İsmail'in Kâbe'yi inşa sırasında Başmelek Cebrail'den Hacerülesved'i alışı⁸ ("semavi" bir köken imkânsız değildir, çünkü kanıtlanamamış olsa bile, Hacerülesved bir meteor olabilir); taşın ilk başta beyaz oluşu, daha sonra İslam öncesindeki "cahiliye devri"nin günahlarıyla kararışı.⁹ Ama İslam öncesine ait yitik anlamı her ne olursa olsun, Hacerülesved Arap tarihi açısından Muhammed'in ilk aleni davranışından, vahiylerin inmeye başlamasının iki yıl öncesinden itibaren muazzam sembolik anlam kazanır. Kesinlikle yeni, ama özü kadim

3 Beeston vd, madde S¹LM.

4 Tekvin, 28:11-19.

5 İbnü'l-Kelbî, s. 28-29.

6 Örneğin bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 15.

7 *EF* III, s. 389.

8 Hitti, s. 100.

9 *EF* IV, s. 321.

geçmişten gelen bir şeyin temel taşıdır. Yirmi yıl sonra Muhammed yeni güç merkezi Medine'den dönünce, putperest Mekke'yi ele geçirişinden sonraki ilk işi Hacerülesved'i bir kez daha öpmek oldu¹⁰; bu öpücük doğduğu şehirle ve yerli Arap geleneğiyle barışmasının işaretiydi. Ardından Kâbe'nin putlarını kırdığında, Hacerülesved'i çoğunlukla putperest geçmişin tektanrıci gelecekle kaynaşmasını sağlayan süreklilik noktası olarak bıraktı; böylece mabedin doğu köşesindeki mutat yeri bir dönüm noktası haline geldi. En önemlisi, Muhammed'in bölüm girişinde anlatılan olaydaki bilgeliği ve önderliği sayesinde, Hacerülesved bir ihtilaf kaynağı, bir köstek olmaktan çıktı. Aksine, çekişen sülalelerin uzlaşmalarına ve onu beraber taşımalarına vesile oldu; hiçbirinin ve hepsinin malı niteliğine kavuşarak, çekişme yerine birleşmeyi sağlayan bir noktaya dönüştü. Muhammed halkın söz ve irade birliğini sağlamıştı.

Günümüzde Muhammed'in izinden giderek Hacerülesved'i öpmek üzere Kâbe'ye doluşan milyonlarca hacının hemen hiçbiri neden bu kadar önemli olduğunu bilmez; ancak her çift dudağın değişiyse önemi biraz daha artar.

PAZARLARIN ANASI

Arabistan'daki diğer bütün kalıcı yerleşmeler gibi, Mekke'nin konumu da suya dayanır. Mekke'de suyu sağlayan ise yerleşik Güney'deki gibi insan işbirliği değil, doğa ya da Hacer ile İsmail'e dair İslam dönemi hikâyesindeki anlatımla Allah'tır. Hikâyeye göre, İbrahim küçük oğlu İsmail'i Mekke'ye götürür ve cariye annesi Hacer'le birlikte orada bırakır. (Hacer'in bir çocuk doğurması İbrahim'in o zamana kadar hamile kalamayan doğuştan özgür zevcesi Sare'nin kıskançlığını çekmiştir.) Sürgün yeri Mekke'de İsmail'in feci halde susaması üzerine, annesinin su arayışı sonuçsuz kalır, ta ki ilahi takdirle mucizevi Zemzem pınarı kaynayınca kadar. Daha sonraları İsmail Mekke'yi denetim altında tutan Cürhüm kabilesinden bir kızla evlenir; başka bir anlatımda, Hacer'in Güney Arabistan'daki yurtlarını kuraklığın kasıp kavurması üzerine göç etmiş Cürhüm kabilesine Zemzem pınarının yanına yerleşme iznini verdiği belirtilir. Hikâyenin bütün anlatımlarında, kökeni itibariyle "Süryanice" ya da başka bir Sami dili konuşan İsmail Arapçayı ya Cürhüm kabilesinden ya da ilahi ilhamla öğrenir.¹¹ Olay örgüsü karışık olmakla birlikte, muhtemelen Mekke geçmişine dair bazı ipuçları (şehrin Güney Arabistan'la bağları, iklim değişiminin yol açtığı göç, Arap dilini özümseme) verir. Günümüzde hâlâ kutsal bir memba sayılan Zemzem'e

10 Belâzürî, s. 49.

11 Bütün bu hikâyeler için bkz. Mesudî II, s. 46-49.

gelince, erken tarihten itibaren kutsal nitelik taşımış olabilir: Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in kuyuyu kazarken, altından iki ceylan figürü bulunduğu söylenir.¹² Bunlar alelacele saklanmış bir hazine ya da kuyuya atılmış sunular olabilir.

Daha az bulanık ve daha az mucizevi Mekke geçmişine bakıldığında, bir *kariye*, yani kervan pazarı olarak, Petra, Palmira ve Kinde'nin adı bu kökten türetilmiş Karyet şehirlerinin bir ardılı olduğu açıktır. Kadim bir kuzey-güney ticaret güzergâhında, iki Bereketli Hilal arasındaki coğrafi bir orta noktada yer almaktaydı; ayrıca Arabistan'ın daha yerleşik batı kesimi ve daha göçebe doğu kesimi arasında, yani *hadar* ve *bedv* arasında kültürel bir orta noktadaydı. Kutsallık yanı sıra da eski olabilir. Ptolemaios'un 2. yüzyıl Arabistan haritasında "Makoraba" adlı yer kabaca Mekke'nin konumuyla çakışır.¹³ Bu ad ünlüleri bilinmeyen, ama "tapınak" anlamına geliyor gibi görünen *mkrb* şeklindeki bir Sabaiye kelimesini¹⁴ ifade ediyor olabilir. Ancak Mekke gibi tepeler arasındaki bir Arap yerleşmesinin "Mağrabe" adının¹⁵ karşılığı olması da aynı ölçüde mümkündür. Kesin olarak söylenebilecek tek şey, kutsallık geçmişini ta İsmail'e, Âdem'e ve hatta Âdem öncesi meleklerle götürsek de götürmesek de, Mekke'nin muhtemelen Muhammed'in döneminden en az birkaç yüzyıl öncesinden beri bir kült merkezi olduğudur.

Muhammed öncesi yüzyıllardaki diğer pazarlar gibi, Mekke'de de bir dizi kabilenin çeşitli (mafya tarzı) "koruma" dönemlerini atlatan kendine özgü bir ticaret hayatı sürmüş görünmektedir. Geleneksel tarih kitaplarında, Cürhüm ile diğer kabilelerin denetim için kavga ettikleri¹⁶ ve daha sonra büyük olasılıkla en geç 3. yüzyıl başlarında Mudar ve İyâd kabileleri arasında şehre hâkim olmaya dönük çatışmaların yaşandığı¹⁷ anlatılır. O sırada Hacerülesved sahneye çıkmıştı ve (önemi her ne olursa olsun) gördüğü saygı güvende olması açısından saklanmasını gerektirecek düzeydeydi; o kadar iyi saklanmıştı ki saklandığı yer anlaşılan unutulup gitti. Derken sahneye tesadüf eseri Hacerülesved'i bulan Huzâa adlı başka bir kabile çıktı... Sözcüleri muhafaza işini üstlenme şartıyla, büyük hasret duyulan kutsal emaneti iade etmekten memnun olacaklarını bildirdiler. Galiba muhafazlık muhabbet kadar parayla da alakalıydı. Her ne olursa olsun, sonraki tektanrıci anlatımlara göre, Tek Tanrı'nın evine putperestliği katarak Mekke'nin cazip yanlarını çeşitlendiren Huzâa kabilesiydi.¹⁸ Özellikle kabilenin reisi Amr ibn Lühay, Suriye'den Hübel

12 Mesudi II, s. 127.

13 Hitti, s. 103.

14 Beeston vd, madde KRB.

15 Örneğin bkz. Piamenta, madde ghrb.

16 Mesudi II, s. 49-51.

17 EI², madde İyâd.

18 Mesudi II, s. 56; İbn Hallikân II, s. 286.

(Aramicede “Ruh, Buhar”¹⁹) adlı ilahın bir putunu getirtti.²⁰ Mekke tarihinde günümüze kadar uzanacak yeni bir dönemin başladığı MS 5. yüzyıla kadar Huzâa kabilesi muhafızlığı sürdürdü.

Yeni döneme Mekke’ye Kusay adlı bir Arap adamın gelişiyle girildi. Kökeninin belirsiz olmasına karşın, onun soyundan geldiğini ileri sürenler o zamandan beri ilgi odağındadır. Kusay’ın atasına ait olduğu iddia edilen ada atfen “Kureyş” adı verilen bu kabile Arap tarihindeki, hatta belki bir bütün olarak insanlık tarihindeki en başarılı sülaledir. Önceki adını kesin bilen kimse yoktur. Daha önce gördüğümüz üzere, soyağaçları genelde “halyali ve gerçeklikten yoksun bir şeydir [ve] yararlılığı sadece ortaya çıkan bağlantıdadır.”²¹ Görünüşe bakılırsa, bu saptama Kusay’ın soyağacı için de geçerlidir. Kusay bazen Mücemmi (“Bağlayıcı, Birleştirici”) olarak anılır; daha önce belirtildiği gibi, çoğu kaynakta “Kureyş”ın *takarreşe* (“insanları bir araya getirme”) fiilinden türetildiği belirtilir.²² Bütün bunlar Kureyş’in karışık kökenli bir topluluk olabileceğine işaret eder. Bazı kaynaklara göre ise, adın kökeni *karş* (“para kazanma”)²³ kelimesine, yani Kureyş’in üstün beceriye ulaşacağı bir uğraşa dayanır. En lafzi türetmeyle, adının kökenini *kureyş* (“küçük köpekbalığı”) cins ismine bağlayan bazı kaynaklar da vardır. Şu mısralar Müşemric ibn Amr adlı bir İslamöncesi Himyeri şairine atfedilir:

Denizde yaşayan canlılardan biri *kureyştir*,
Kureyş denilen kabilenin adı ondan gelir.
Cılız semiz ayrımı yapmadan her şeyi yer,
İki kanatlı bir şeyden tek tüy kalmaz geriye.
Karadaki Kureyş kabilesi de aynen öyledir:
Ülkeleri şapır şupur yiyip mideye indirir.
Ahir zamanda içlerinden bir peygamber çıkacak,
Birçok kişiyi helak edecek ve yüzlerine şamar atacak.
Onun süvarileri ve piyadeleri doluşacak dünyaya,
Binek hayvanlarını sürerek bir ateş çatırtısıyla.

Son ibare belki “bir yılan hıştırtısıyla” diye çevrilebilir.²⁴ Etimoloji açısından hangisi doğru olursa olsun, şiir neredeyse sahici olamayacak kadar gariptir.

Her kim idiyse, Kusay sonuçta Mekke mabedine hâkim olmayı başardı. Bunu nasıl yaptığına dair geleneksel anlatım, tıpkı yukarıdaki mısralar

19 Hitti, s. 100.

20 Mesudi II, s. 238.

21 İbn Haldun’dan alıntı; bkz. 26.

22 Karş. s. 71.

23 İbn Hallikân III, s. 135.

24 Süyûtî I, s. 273-274.

gibi, neredeyse inandırıcı olamayacak kadar beklenmediktir: Dönemin gayet perişan Huzâa muhafızının beş parasız kaldığı ve Kusay'ın onu sırf bir deve ile bir tulum şarap karşılığında Kâbe'nin anahtarlarını vermeye razı ettiği söylenir.²⁵ Kureyş'in Mekke mabediyle uzun süreli ve hâlâ kopmamış bağının böylesine bayağı bir başlangıcının olduğu doğru olsun ya da olmasın, geleneksel kayıtlara göre Kureyş'in Kâbe muhafızlığı ve Mekke reisliği konumu daha sonra üç Arap devletiyle, Gassaniler, Lahmiler ve Himyerilerle varılan anlaşmalarla teyit edildi.²⁶ Eğer doğruysa, bu durum İslam devletinin nihai köklerini Arapların yabancı süper güçlerle, Gassanilerin Bizans ve Lahmilerin İran hükümdarlarıyla ilişkilerine dayalı kadim şebekeye bağlar.

Kesin olan nokta, komşu devletlerin akıbetinin mabet idaresine ticareti çarçabuk katarak uğraş alanlarını genişleten Kureyş'in talihine doğrudan bir etkide bulunacağıydı. Hac güzergâhları hazır ticaret yollarıdır. Kâbe muhafızlığının üçüncü kefil Himyeriler daha önce başlı başına bir süper güçken, 5. yüzyıl sonlarında gerileme içindeydi. Güney merkezli imparatorluğun çöküşü nevezuhur Kureyş'in yararınaydı; çünkü genelde Arap ticaret yolları üzerindeki denetimini genişletmesini sağladı.²⁷ Ertesi yüzyılın sonuna doğru, Kureyş ticareti doğu Arap güzergâhlarından zaten Mekke hâkimiyetindeki batı Arap güzergâhlarına bir trafik kayışına yol açan dönemin Bizans-İran husumetlerinden de yararlandı.²⁸ Bu süreçte Kureyşiler Mekke kervanlarını korumaya ve muhtemel mütecavizleri uzak tutmaya ya da yağmalamaya parayla ve başka yollarla razı edilebilecek *bedv* kabileleriyle bir ittifaklar şebekesi geliştirmeye dönük yoğun bir uğraşa girdi. Şebeke yarımadaının büyük bir kısmını kapsayacak şekilde genişledi.²⁹ Bu arada yine muhtemelen 6. yüzyılın sonuna doğru, (Mekkeliler açısından) yeni Arap yazısı teknolojisi büyük çaplı ticari girişimlerin kaydını tutmada hayati öneme sahip muhasebe becerilerini artırdı.³⁰ Aynı yüzyılda ticari yayılmada hayati rol oynayacak *mudârebe* (gittikçe büyüyen kervanların gittikçe uzak yerlerle ticaretine yatırım için sermaye ortaklığı)³¹ uygulaması başladı. Bütün bu gelişmeler Mekke'yi bütün Arap altkıtası açısından ticaret mihrakı haline getirdi. Hollandalılar, İngilizler ve Fransızların bin yıl sonraki Doğu Hindistan kumpanyalarıyla ve uzak yerlere giden filolarıyla keşfedecekleri üzere, büyük çaplı ticari işbirliği emperyal hâkimiyetin tohumlarını ekebilirdi.

25 Mesudî II, s. 58.

26 Mesudî II, s. 59-60.

27 İbrahim, s. 344.

28 *El² X*, s. 789; Lewis, *Arabs In History*, s. 29-30.

29 Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 62.

30 Kurdi, s. 59-60.

31 İbrahim, s. 344.

En meşhur Mekke kervanları Kur'an'da belirtildiği gibi “kış ve yaz yolculukları”na³² çıkanlardı. Kış kervanı güneydeki kadim Aden limanına, yaz kervanı ise kuzeydeki Maşrık'a ve ana limanı Gazze'ye yönelerek, Hint Okyanusu ve Akdeniz alanlarının trafiğini birbirine bağlardı. Bu bağlantı eski ticaret kalıplarını canlandırdı. MS 1. binyıla girişten çok önce, Güney Arabistan devleti Ma'in'in tüccarları kuzey ve güneyle ticaret yaparak, bilhassa Gazze'yle yakın ilişkiler kurmuşlardı.³³ Bununla birlikte Mekkeliler bu kalıbın diğer boyutunu, şehrin yarımada için bir hac yeri olmasından kaynaklanan çekici yanlarını gittikçe güçlendirdiler. Ticaret ve hac karşılıklı birbirlerini ilerletip birbirlerinden yararlandı; örneğin, Muhammed'in amcası Abbas Yemen'de satın aldığı esansları hac sırasında Mekke'de satardı.³⁴ Aynı ölçüde önemli bir nokta, Mekkelilerin kozmopolit ticaretinin gelecekteki emperyal yayılmalarının kalıplarını şekillendirecek olmasıydı. Mısır'ın müstakbel fatihi ve valisi Amr ibn Âs'ın zengin Nil diyarına açılan kapı konumundaki Gazze'de ticaretle uğraşmış olması³⁵ bir tesadüf değildir. İlk İslam hanedanı Emevilerin ilk hükümdarının başşehri Medine'den Şam'a taşınması da şaşırtıcı değildir; en azından varlıklı babası Ebu Süfyan'ın şimdiki Lübnan'da, Şam'a pek uzak olmayan zengin Bekaa Vadisi'ndeki arazilere yatırım yaptığını³⁶ öğrendiğimizde, şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Dışarıda ticaretten ve içeride putperest haccının bir çekim merkezi olan Kâbe'den dolayı, Mekkeliler hem mal hem tanrı alışverişiyle uğraşırlardı. Bir başka uğraşları söz alışverişi idi. Kureyş'in eski gündelik lehçesi yüksek Arapçadan muhtemelen oldukça uzaktı;³⁷ 6. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte, eski Güney Arabistan dilleriyle bazı benzerlik noktaları taşımış olması³⁸ bile mümkündür. Ama gittikçe artan kozmopolit bağlantılarla birlikte, Mekkelilerin konuşma tarzı seyahat ile ticaretin ortak Arap diline yakınlaşma ve gittikçe zenginleşme yoluna girdi. Kureyş'in “[ziyarete gelen hacı heyetlerinin ve başka kesimlerin] konuşma ve şiir tarzından yerel değişkenliklerin en halislerini kaptığı ve bunların doğuştan gelme dil becerisini artırdığı”³⁹ söylenir. Bu durum sürecin olabileceğinden daha bilinçli görünmesini sağlar; sonraki yüzyıllarda Arapçanın standartlaştırılmasındaki bilinçli yaklaşıma daha benzer bir süreç söz konusuydu. Ama halka dönük resmi konuşmalarda yüksek hitabete gerek duyulduğunda, bazı Mekkelilerin ağzının laf yaptığı-

32 Kur'an, 106:2.

33 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 39.

34 Lecker, s. 349.

35 Karş. Kennedy, s. 73.

36 Belâzûrî, s. 131.

37 Karş. Ferguson.

38 Rabin, *Ancient West-Arabian*, Bölüm. 1.

39 İbn Fâris'ten aktaran Süyûtî I, s. 166.

na hiç kuşku yoktur: Şehre gelen bir şair onların konuşma tarzını “kavruk topırağa düşen yağmur”⁴⁰ benzetmişti.

Mekkeli tüccarlar ve Mekke ağzı zenginleşirken, şehrin nüfusu da büyüdü. Sakinlerinin 7. yüzyıl başlarında 15.000-20.000 civarına ulaştığı⁴¹ doğruysa, ona Kur'an'da geçen *ümmü'l-kurâ*⁴² (pazarların anası) sanını sırf büyüklüğü temelinde kazandırdığı neredeyse kesindir. Ama o sırada Mekke ticari pazarın yanı sıra kült düzeyinde de üstün konumundan yararlanan konumdaydı. Küçük şehir rahat, kazançlı ve temizdi; ama dünya çapında bakılınca, hâlâ yarımadanın bir parçasıydı, yani gelişmelerdeki rolü bir eklentiden ibaretti. Kimse benmerkezci bir pazar şehriden yerkürenin her tarafına şok dalgaları gönderecek bir deprem merkezine dönüşme yolunda olduğunun farkında değildi.

DÜNYANIN MERKEZİ

Aşağı yukarı Muhammed'in doğduğu sırada, Mekke'nin kutsallığı Fil Vakası'nda mucizevi görünen bir gelişmeyle, taşlar yağdıran sürü sürü kuşların Habeşleri püskürtmesiyle⁴³ güç kazanmıştı; şehrin bir hac merkezi olmaktan kaynaklanan cazibesi artmaktaydı. İslami hacdaki ayinlerin doruğuna sahne olan Arafat Dağı'nın İslam öncesi dönemde asıl ilgi noktası olduğu ve Kâbe'nin bir tür yerel yan gösteri niteliğini taşıdığı⁴⁴ yönünde ipuçları vardır. Hacılar Arafat'a kabile heyetleri halinde varır, o kabileye özgü ayin teranelerini coşkuyla okur ve kabilenin özel totem hayvanının çığlığını taklit ederdi.⁴⁵ Bu sınırlı bilgilerden çıkarılan bir yoruma göre, Kâbe etrafındaki yerlerin esas olarak yerleşik *hadar* insanlarına uygun bir “şehir” haccının merkeziyken, ayrı bir *bedv* haccının odak noktası Arafat Dağı etrafındaki yöreydi,⁴⁶ İslam *hadar* ve *bedv* ayinlerini tek bir hacda birleştirecekti.

İslam öncesi Arap kabile insanlarını tam olarak anlamak imkânsızdır. Ama manevi ve siyasal alanlar arasındaki sınır hattı nasıl hep geçirgen olmuşsa, onların zihninde manevi ve ticari alanlar arasındaki hattın da öyle olmuş olması muhtemeldir. Asıl ekonomik kurumun akıncılık olduğu bir *bedv* toplumu için, Mekke'nin manevi cazibesi Ukâz gibi bağlantılı panayırlardaki alışveriş ve eğlencenin çekici yanlarıyla çok az farklılık taşımış olabilir. Barış

40 Gelder, s. 199.

41 Atiyah, s. 21.

42 Örneğin bkz. Kur'an, 6:92.

43 Bkz. s. 122.

44 *EF* III, s. 31-32.

45 İbnü'l-Kelbî, s. 4-6; *EF* IX, s. 424.

46 *EF* XI, s. 441.

da başka bir cazip yandı; hac her yıl akıncılığın yerini ticarete bıraktığı üç aylık mütarekenin ortasına denk gelirdi⁴⁷ ve akın ile kavgadan bezmiş savaşçılar rahat nefes alarak, atışan şairleri ve deve sırtındaki vaizleri dinleyebilirdi. Siyasi, ticari ve manevi nitelikteki üç alan kesişirken, bu birleşmenin tam merkezinde şimdi de olduğu gibi Mekke kutsal mekânı yer alırdı.

Kutsal mekânın şimdiki odağı Kâbe ("Küp") yarı ebedi bir arketip izlenimini verir. Müslüman coğrafyacılar onu Yunanların (belki de tesadüfi olmayan şekilde tam "merkez" in bir kutsal taşla simgelendiği⁴⁸) kendi hac merkezleri Delphoi için kullandıkları terimle "dünyanın merkezi"⁴⁹ olarak nitelendirirlerdi; bazıları da Mekke'yi gittikçe artan sayıda hacıyı barındırmak üzere genişleyen bir rahme⁵⁰ benzetirlerdi. Kâbe neredeyse 2001: *Uzay Yolculuğu* filminde uzaydan gelip insanlık tarihine dadanan siyah yekpare taşlara benzer biçimde, inşa edilmiş olmaktan ziyade bir yerden gelmiş gibi görünür. Ama diğer her anıt kadar değişim, bozulma ve yeniden inşa edilme süreçlerinden geçmiştir. Ayrıca sakinlerinin bileşimi değişkenlikler göstermiştir. Suriye'den 5. yüzyıldan önceki bir tarihte getirildiği sanılan Hübel putu rağbet gören ve kazancı bol kâhinlere hükmederdi: Suretinin önündeki kutsal bir sadakta "Evet", "Hayır" ve başka kelimeler kazanmış oklar sallanırdı; ziyaretçiye çektiği ok esas alınarak, yüz dirhem ya da bir deve karşılığında tavsiyelerde bulunulurdu.⁵¹ Kureyş kabilesinin kurucu babası Kusay, Arabistan'ın en gözde üç dişi ilahı Lât, Menât ve Uzzâ'yı bir araya getirerek, mabedin sakinlerini artırdı⁵²; daha sonraları mahut "şeytan ayetleri"nde yer alacak olan üçlüydü bu. Muhammed dönemine gelindiğinde oldukça eski bir panteon vardı ve Kâbe'nin ilgi çeken unsurlarından biri mabette zina etmekten dolayı taşa çevrildiği söylenen İsâf ve Nâile adlı bir çift heykeldi.⁵³ O dönemde Kâbe aynı zamanda Kureyş atalarının bir portre galerisi işlevini de görmekteydi;⁵⁴ etrafında çeşitli Kureyş sülalelerine ait toplantı evleri ve bütün sülalelerin bir araya geldiği bir meclis evi yer almaktaydı.⁵⁵ Özellikle ilginç nokta, 608'deki yeniden inşadan ve büyük olasılıkla önceki bir tarihten itibaren, mabette daha sonraları Muhammed'in İslam öncesi takım taklavatı topluca yıkışında bir tarafa ayıracağı bir İsa ve Meryem suretinin bulunmasıydı.⁵⁶

47 *El*² III, s. 31-32.

48 Hornblower ve Spawforth, madde omphalos.

49 Yâkut, madde Kâbe.

50 Örneğin bkz. İbn Cübeyr, s. 148.

51 *El*² IV, s. 263-264.

52 *El*² V, s. 692.

53 İbnü'l-Kelbî, s. 8.

54 Mesudi II, s. 278; bkz. s. 104.

55 Mesudi II, s. 277.

56 Herevî, s. 85.

Gelgelelim, Mekke Kâbesi tek örnek değildi. Ayrıca Yahudi Melik Yusuf Eş'ar'ın Hristiyan kurbanlarının şehitliği olarak Habeş himayesiyle kurulan Necren Kâbesi⁵⁷ ve Güney Irak'ta görüldüğü kadarıyla hakkında çok az şey bilinen Sindad Kâbesi⁵⁸ vardı. Ama 6. yüzyılın sonuna doğru Mekke Kâbesi asıl önemli ibadet ve hac merkezi haline geldi. O ihtilaflı dönemde herkese uygun bir şeyi, Hübel ile kâhinlerinin asıl ilgi odağını oluşturduğu ilahi bir tek duraklı ibadet tesisini sundu. Allah geniş kabul görmekle birlikte, mevcut kültü açısından oldukça yerel gibiydi. Kureyş'in koruyucu ya da babacan ilahı olarak görülmekteydi. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in "Bizler çok eskiden beri Allah'ın ailesiyiz," diye bildirdiği söylenir.⁵⁹ Ama bütün bunlar değişmek üzereydi.

MUHAMMED

Muhammed'in hayatı kayıtlı Arap tarihinin tam orta noktasına denk gelir. O tarihin İslam öncesindeki ilk yarısı nasıl çoğunlukla belirsizse, o hayatın ilk yarısı da öyledir. Muhammed'in doğum tarihi çoğu kaynakta 570 olarak verilir. Sıkıca benimsenmiş bir yuvarlak tahmindir bu; daha önce gördüğümüz üzere, Fil Vakası'nın yaşandığı yıla ilişkin sorunlu saptamaya dayanır ve kör adamlar ile fil hikâyesindeki gibi, sorunu el yordamıyla çözmeye çalışmanın ötesinde pek fazla şey yapamayız. Çocukluğunda Suriye'ye seyahati için verilen geleneksel 582 tarihi de aynı ölçüde tartışmalıdır. Zaman ölçeği ancak 610'dan, yani Muhammed'e vahiyler inişinin başlangıcı için genellikle belirtilen yıldan itibaren kesinleşir. Ondan sonra, Muhammed'in takipçilerinden bazılarının belki 616'da Habeşistan'a gidişi ve ilk zevcesi Hatice'nin 619'da ölümü gibi doğru olması daha muhtemel tarihler belirmeye başlar. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göç edişi hayatındaki ilk tartışmasız dönüm noktası ve dolayısıyla İslam takviminin başlangıcıdır. Sonraki tarihler kesindir: Bedir'de 624'teki belirleyici akın; Mekke'nin 627'de Medine'yi kuşatışı; 628'de putperest Mekkelilerle mütareke; Muhammed'in 630'da Mekke'yi ele geçişi; 632'deki ölümü.

Sonraki dindarlık anlayışı bir hayatın yarı gömülü kemiklerini ete büründürmekle kalmayarak, geriye dönük bakışla başlangıcından çok önceki bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. İsa'nın dünyayı teselli etmek üzere geleceğini vaat ettiği "Rahatlatici",⁶⁰ İslam kaynaklarında Kutsal Ruh değil, Mu-

57 EI² VII, s. 872.

58 İbnü'l-Kelbî, s. 38-39.

59 Mesudî II, s. 129.

60 Yeni Ahit, Yuhanna, 14:16.

hammed olarak yorumlanır.⁶¹ Yani, peygamberlik de önceden görülmüştür. Muhammed'in daha çocukken amcasıyla beraber bir ticari seyahate çıktığı ve Güney Suriye'deyken onda ilahi lütfun alametlerini gören bir Hristiyan Arap keşişle karşılaştığı söylenir.⁶² Başka bir hikâyeye göre, Muhammed'in yakın dostu Ebubekir Yemen'deyken ona "Peygamber Muhammed" in portresini gösteren bir keşişle karşılaşır; şaşkın halde Mekke'ye döndüğünde ise Muhammed'in peygamberliğini şahiden ilan ettiğini öğrenir.⁶³

Daha geniş Musevi-Hristiyan geçmişinden bu çıkarsamaların yanı sıra, Muhammed'i özgül olarak Arap geleneğine bağlayan başka kaynaklar vardır. Bir geleneksel anlatıma göre, 6. yüzyılın ortalarında daha önce değinilen kemiksiz kâhin Satîh'ten,⁶⁴ bir İran asilzadesinin "inatçı develerin Arap atlarını" Dicle boyunca güderek Sasani diyarına dalarken gördüğü rüyayı yorumlaması istenir. Satîh şaşırtıcı olmayan bir yorumla, yakında İran İmparatorluğu'nun istilacı Araplar ve onların önüne geçilemez deve+at bileşimi yüzünden çökeceğini öngörür ve ardından şunu ekler: "Arap talihi yükseğe çıkacak; sanırım, Muhammed'in doğumu yakın."⁶⁵

İncil ve Kur'an yorumları inanç meseleleri olduğundan, bir anlamda kuşkuculuğun ötesinde kalır. Ancak insan kemiksiz kâhinler ve telepatî gücüne sahip keşiş portre ressamı konusunda pekâlâ kuşkucu olabilir. Aynı şey Muhammed'in biyografileri için de geçerlidir. Bariz biçimde hayal ürünü olmadıkları durumlarda bile, bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir: Hemen hepsi İslam'ın birinci yüzyılından sonrasına aittir; birçok hususta görüş ayrılığına düşerler; işin en şüpheli tarafı, "daha yakın döneme gelindikçe, kaynaklarda Peygamber'in hayatına dair şeyler bilme savının daha güçlenişi"dir.⁶⁶ Hadis literatürü de ihtiyatlı bir yaklaşımı gerektirir. Muhammed'e ve onun sözleri ile davranışlarına dair aktarımları derleyenler bu türden bir milyon kadar sözde "hadis" toplamışlardır; bu da bir peygamberin hayatında uyanık geçirdiği süre itibarıyla her sekiz dakikaya yaklaşık bir hadisin düşmesi anlamına gelir. Oysa milyon hadisin ancak yaklaşık beş bini güvenilir kabul edilir.⁶⁷ Bu durumda peygamberlik döneminin her haftasına dört ya da beş hadis düşer. Son rakam daha olası gibi görünür. Ama sağlam olmayan tanıklıklar yığınının güvenilir hadislerin iki yüz katı gibi devasa bir düzeye varışı, dindarlığın (ya da emsal

61 Karş. Kur'an, 61:6.

62 Mesudî I, s. 75.

63 İbn Hallikân II, s. 32.

64 Bkz. s. 126.

65 İbşîhî, s. 467-468.

66 E² IX, s. 662.

67 Bir milyon rakamı Ahmed ibn Hanbel'e dayandırılır (İbn Hallikân I, s. 40). Buhârî'nin daha inandırıcı bir rakamla 600.000'den biraz fazla hadis derlediği söylenir (İbn Hallikân II, s. 324). Ebu Davud yarım milyonu bulan bir ayıklamanın sonunda, 4.800 "sağlam" hadise varmıştır (İbn Hallikân I, s. 383).

teşkil edecek peygamber teamülü ihtiyacı) geçmişini nasıl uydurabileceğine işaret eden bir uyarıdır.

Muhammed kendi ataları açısından bunun farkındaydı. Daha sonraları Mekke'deki bebek sığınmacı İsmail aracılığıyla Kitabı Mukaddes peygamberlerinin aile ağacına eklenmesine karşın, herhangi bir kimsenin soyağacını o kadar geriye götürmeye çalışmasını bizzat men etmişti.⁶⁸ Kuzey kabilelerinin sözde atası Mead'ın ötesinde, kayıtların güvenilirmez olduğunu bilen biriydi.⁶⁹ “Şecere erbapları yalan söyler,” diye açıkça belirtmesi⁷⁰ bu yüzdendi. Üstelik her iki açıklama da hadislere dayanır. Neye inanılabilir?

Daha yakın soyuna bakıldığında, Muhammed'in sadece bir yetim olmadığı, Kureyş'in daha yoksul bir sülalesinden geldiği⁷¹ görülür. Bölünmeye yatkın kabile geleneğinde, Kureyş'in kurucu babası Kusay'ın iki torununun bozduğu belirtilir. Bir anlatıma göre, Haşim ve Abd Şems adlı bu iki kardeş bitişik ikizler olarak doğar ve bir kılıçla kanlı biçimde birbirlerinden ayrılır.⁷² Bu doğru değilse bile öyleymiş gibi görünür: Kan darbeleri onların soyundan gelen Haşimiler ve Emeviler arasındaki ilişkileri kirletecekti. (Emeviler'in adı Ümeyye'den gelir; babası Abd Şems'in “Güneş Tanrıçasının Kulu” anlamına gelen adı, müstakbel İslam halifeleri hanedanı için biraz garip olurdu). O ilk efsanevi kopuşun bir devamı niteliğindeki Sünni ve Şii ayrılığının yarattığı açık yaradan günümüzde hâlâ kan akıyor. Kopuştan iki kuşak sonra, Mekke ekonomisi hızla gelişmeye başladı ve Emevi kolu sermaye edinme yarışında Haşimilerden daha başarılı oldu.⁷³ Servet beraberinde kudreti getirdiği için, Haşim'in torununun oğlu Muhammed'in gençliğinde, Emeviler fiilen Haşimileri Kureyş yönetici elit tabakasının dışına attı.⁷⁴

Abdullah ibn Abdülmuttalib ibn Haşim'in ölümünden sonra doğan oğlu Muhammed yetim olmakla birlikte, mahrumiyet içinde bir çocukluk geçirmede. Amcası Ebu Talib tarafından şefkatle büyütüldü; evdeki köleler ve bir Habeş sütanne onun üzerine titredi. Bazı anlatımlara göre konuşabildiği Habeşçeyi⁷⁵ herhalde sütanneden öğrenmiş olsa gerek. “Kavruk toprağa düşen yağmur” misali Mekke ağzına ve bu olası iki dilliliğe başka bir zenginlik eklendi: Mekke geleneğine uygun olarak, Muhammed çok küçük bir çocukken göçebe Saad ibn Bekr kabilesiyle birlikte yaşamak üzere *bediye* denilen *bedv* diyarına, yani şehrin bozkır hinterlandına gönderildi.⁷⁶ Bu bedevi

68 Mesudi II, s. 270.

69 Mesudi II, s. 274.

70 Mesudi II, s. 270.

71 EI² VI, s. 146.

72 EI² X, s. 841.

73 İbrahim, s. 347.

74 İbrahim, s. 353.

75 EI² VII, s. 862.

76 Lane, *Arabic-English Lexicon* I, s. vii.

“kreş”i Mekkeli çocukların hem sert şartlara alışmalarını hem de dillerini geliştirmelerini, daldırma yöntemiyle belagat öğrenmelerini sağlardı. Göçebe hareketliliğinin Arabistan genelinde analık ettiği yüksek Arapça, gezgin kabilelerin neredeyse doğuştan gelme bir vasfı olarak görülürdü. Nispeten belagatli Mekke de dahil olmak üzere, şehirler duru konuşmaya ters düşen, gırtlaksı eliflerin Cockney şivesindeki h harflerine ya da Kajun şivesindeki son ünsüzlere kesin benzerlikle yutulduğu yerler sayılırdı. Dolayısıyla, bedevi eğitimi âdeti garip görünse de, küçük çocukları yatılı okullara göndermekten daha garip değildi. Ayrıca Muhammed’in döneminden daha eskiye inen bir geçmiş vardı ve Mekke’ye kıyasla öbür bölgelerde daha yaygındı. Güneyin geniş çapta Araplaştırıldığı dönemden kalma bir geç Saba yazıtında, göçebe *a’rab* kadınlarınca emzirilmeye gönderilen oğullardan söz edilir.⁷⁷ Daha sonraları Suriye’nin zevk ve sefa ortamına dalan Emevi halifeleri bile bu âdeti sürdürdüler. Bunun bir istisnası, Halife Abdülmelik’in oğlu Velid’i *bediye*ye göndermemekle şımarttığını itiraf etmesiydi.⁷⁸ Çok sonraları, hatta 1920’ler gibi geç bir tarihte daha varlıklı Mekkeliler oğullarını *bediye* yatılı okuluna hâlâ gönderirlerdi.⁷⁹

Bu süreçten geçmek anlaşıldığı kadarıyla Muhammed’in komşu göçebelere karşı olumlu bir bakış ve Mekke’yle ortak-yaşam içinde oldukları yönünde bir duygu edinmesini sağladı. Nitekim çok sonraları, Mekke hinterlandındaki göçebelere *a’rab* diye söz eden zevcesi Ayshe’ye şöyle çıkışacaktı: “Onlar *a’rab* değildir, *bediyemiz*in insanlarıdır; bizler de onların *kariyesinin* insanlarıyız.”⁸⁰ Ancak bu sözlerden Muhammed’in daha uzak, daha vahşi göçebelere en hafif deyimiyle sakındığı da bellidir. İleride göreceğimiz üzere, onlarla ilişkileri sıkıntılı olacaktı. Taktiklerini kullanmaya yatkın olmakla birlikte, yarattıkları tehlikelerin farkındaydı.

Muhammed’in kısa süreli, görünüşte mutlu geçen ve Arapçayı benimseme, hatta Araplaşma olarak nitelendirilebilecek göçebe eğitimi, kişisel düzeyin çok ötesine geçen büyük önem taşıyacaktı. Daha geniş Mekke muhitine ve Arap tarihinin daha geniş akımlarına bakıldığında, Muhammed *hadar* ile *bedv* arasında uzun süreli diyaloga aracılık etme ve zamanla söz birliğini sağlamaya çalışma açısından tam uygun bir geçmişe sahipti. Bir göçebe ortamında yer alan ve ticaret için göçebelere dayanmak zorunda olan şehirli bir tüccar ailesindendi. Mekkelilerin siyasal, kültürel ve dinsel bakımdan göçebe komşularına çok benzedikleri ileri sürülmüştür.⁸¹ Ama göçebelere

77 Iryani, s. 138.

78 Cāhiz, Kısım 1, s. 251.

79 *EF* VI, s. 160.

80 Aktaran Abdallah, s. 294.

81 Örneğin bkz. *EF* VI, s. 145-146.

kibar (daha doğrusu “şehir” anlamındaki Arapça kelimeden türetilmiş sıfatla medeni) bir türü sayılırlardı. Kur’an’daki cennet hayalleri bir rehber olarak kullanılabilirse, daha uzak medeni komşularının sürdüğü türden bir yaşam tarzının özlemi içindeydiler. Nitekim Kur’an cennet ortamını ebedi bir Hellen ya da belki Palmira şöleniymiş gibi tasvir eder; cennetlik insanlar ipek elbiseler giyer, yüksek tahtlarda uzanır ve genç sakilerce sunulan gümüş ve billur kaplardan hoş içecekleri yudumlar.⁸² Cennet bahçelerini hep yeraltında akan nehirler sular;⁸³ bu tasvir İranlıların yeraltına döşedikleri künkleri (*kanavât*) çağrıştırır. Ama bedevi ailelerin yanında kalma geleneği Mekkelilerin göçebe gerçekliğine özgü bir erken çağın farkına varmalarını sağladı: Keçi tulumlarından içilen ekşi süt ve kum deliklerinden avuçlanıp alınan hafif tuzlu su. Eve döndüklerinde ise *bediye* içindeki *kariye*, yani bozkırların ortasındaki pazar şehri olarak nitelendirilebilecek ve tadı biraz buruk olsa da kutsal Zemzem pınarının suladığı bir ara alanda kalırlardı.

Muhammed’in ilk yıllarının geri kalan kısmı, çocukluğunda tüccar amcasına eşlik ettiği olası Suriye gezisi dışında bir boşluk halindedir. Daha sonraları genç bir adamken, kendi başına ticaretle uğraşan ve ondan yaşça büyük olan Hatice adında Kureyşi bir dul kadının adına başka bir Suriye seyahatine çıktı. Başarılı geçen bu seferin sonuçlarından biri ikilinin evlenmesi oldu. İzdivaçtan üçü kız ve ikisi oğlan olmak üzere beş çocuk doğdu. Oğlanlar Muhammed’in sonraki oğlu İbrahim gibi küçük yaşta öldüler. Ölümlerinden sonra İslami “Kasım” ve “Abdullah” isimleriyle anılsalar da, asıl biyografisine göre, birine amcası ve vasisi Ebu Talib’in Abdülmenâf (“[Tanrıça] Menâf’ın Kulu”) takma adını vermişti.⁸⁴

Bu olayın gösterdiği üzere, Muhammed yaşadığı putperest Mekke muhitinin bir parçasıydı. Tanrıça Uzzâ’ya bir beyaz koyun kurban ettiği,⁸⁵ yani putperestlerin ilahlarına en azından bir kez adaklar sunduğu bilinmektedir. Ama ileride göreceğimiz üzere, Mekke önceki üç yüzyılda bölgenin büyük bir bölümünü etkilemiş olan ilahi ortam değişiminden bağışık değildi. Tektanrıcılık bütün Akdeniz çeperine yayılarak, kadim panteonlara üstünlük sağlamış ve Britanya’nın ücra adalarına kadar sızmıştı. (Aşağı yukarı Muhammed’in Hatice’ye ait kervanı Suriye’ye götürdüğü sırada, Aziz Augustinus Hristiyanlığı Canterbury’ye götürme uğraşı içindeydi.) Tektanrıcılık her iki Bereketli Hilal’e de egemen olmuştu. Örneğin, eski Saba-Himyeri güney bölgesinde çeşitli biçimleri (Hristiyanlık, Musevilik ve yerel evrimin çok az anlaşılmış ürünü Rahmancılık) üstünlük için didişip bazen savaşa bile tutuşmaktaydı.

82 Örneğin bkz. Kur’an, 76:12-21.

83 Örneğin bkz. Kur’an, 61:12.

84 *EF* VII, s. 362.

85 İbnü'l-Kelbi, s. 16-17

Mekke ilahi çeşitliliğin hâlâ sürdüğü bir alandı; ama Uzzâ ve benzerleri artık soyu tehlikede türlerdi. İleride bu ilahi evrime tekrar döneceğiz.

Muhammed 7. yüzyılın ilk onyılındaki bir tarihte, tefekküre meraklı diğer Mekkelilerin yolundan giderek, inzivaya çekilmeye başladı; gözde uğrak yerlerinden biri Mekke'ye yukarıdan bakan Hira Dağı'ydı.⁸⁶ Bu âdet hakkında bilinenler aşağı yukarı bundan ibarettir. Önceki birkaç yüzyıl özellikle Suriye'de ve yarımada'nın kuzey kesimindeki diğer bölgelerde sütunların üstüne çıkan Hristiyan çilekeşlerin ve başka münzevilerin çoğalmasına sahne olmuştu. Bunun biraz ilham sağladığı üzerine fikir yürütmek mazur görülebilirse de fikir yürütmenin ötesine geçtiği söylenemez. Her halükârda, vahiyler bu inzivalar sırasında inmeye başladı. İlk başta Muhammed ürkütü; zevcesi Hatice'ye anlattığına göre, onu ürküten şey bir kâhine dönüşmekti.⁸⁷ Tektanrıçı eğilimlere kapılmaya başladığı doğruysa, kadim Arabistan'ın meşum ruhlarının pençesine düşme ihtimali sahiden ürkütücü olmalıydı. Ardıllarından Ömer'in teşhisi böyleydi.⁸⁸ Başka tarafsız gözlemciler aynı görüşteydi. Onun bir süredir vahiy alamamaktan yakındığını duyan bir Kureyşi kadını, "Şeytanı onu bekletiyor!" diyecekti.⁸⁹ Ama o sırada Muhammed ona inen vahiylerin kadim Arap falcılarınınkinden farklı olduğunu kavramış durumdaydı. Her şeyden önce, onları getiren doğaüstü aracı şeytan değil, bir melekti.

Vahiyler hep birlikte Kur'an'ı oluşturacaktı. Muhammed'in hayatına dair sadece tek tartışmasız kayıt değil, aynı zamanda peygamber kimliğiyle sergilediği asıl mucizesidir bu. Belagat gücü ateş çarklarının en büyüğünü, bugün hâlâ hareket halinde olan bir birlik ve parçalanma döngüsünü körükleyecekti. Kur'an Arap dilinin şaheseri ve bir anlamda, tarihin gizli ışınının birdenbire göz kamaştıracak kadar görünür hale getirdiği Arap hikâyesinin esas unsurudur. Muhammed'in hayatındaki ilk dönemin belirsizliği konusunun dışına bir süre çıkıp o mucizevi kitaba bakmalıyız.

OKU!

Sonraki İslam efsanesine göre, İsmail Hacerülesved'i Cebrail aracılığıyla Allah'tan almıştı. Muhammed'in Allah'tan aldığı ise sembolik anlamı belirsiz bir taş parçası değil, canlı bir kelimeydi. *İkra'* ("oku") Cebrail tarafından Muhammed'e tebliğ edilen Kur'an'ın ilk sözüydü.⁹⁰ Bu da sadece sözün değil,

86 EI² X, s. 98.

87 Karsh, s. 11.

88 EI² VIII, s. 93.

89 EI² IX, s. 407

90 Kur'an, 96:1.

sözle çıkan sesin önceliğini kanıtlar, tabii buna gerek varsa. Muhammed'in şaşkınlık ve korku içinde, "Ben okuma bilmem," diye karşılık verdiği söylenir.⁹¹ İbn Hişâm'ın yazdığı hayat hikâyesine göre, Cebrail bunun üzerine Muhammed'in ağzına onu neredeyse boğacak yazılı bir bezi tıkar. Muhammed üç girişimden sonra, sözleri her iki anlamda ağzından çıkarır.⁹² Bir süre önce tektanrıcılığa geçmiş Britanya'da, Muhammed'in ilahi okuyan yakın çağdaşı Caedmon da ilahi bir ziyaretçiden kaçınacak ve "Şarkı söyle!" şeklindeki emrine "Şarkı söyleyemem" tepkisini verecekti.⁹³ İstirap veren tebliğ bazı kaynaklarda meleğin Yeşaya'ya bir korla dokunuşuna benzetilir.⁹⁴

"Tebliğ" kısmen uygun düşen bir Musevi-Hıristiyan bağlamına işaret eder: Allah'ın kelamı Cebrail'in Meryem'e tebliğinden sonra ete kemiğe büründü, Muhammed'e tebliğinden sonra ise ses getirdi. Gerek Meryem gerekse Muhammed saftı; ilkinin üreme tecrübesinin, ikincisinin ise okuma tecrübesinin olmaması anlamında. Ama bağlam temelde yatan alt metni örter. Muhammed'in şeytanından söz eden Kureyşi kadının kavradığı üzere, Cebrail'in yaptığı şey kadim kâhinlere ilham veren cinler gibi, bir tür üst-cin işlevini de görmektir.

Muhammed'in ilk dinleyicileri açısından en bariz nokta ilk vahiylerin kehanetimsi niteliğiydi; bu bir kâhine dönüşme endişesine kapılan Muhammed açısından bile geçerliydi. Niçin böyle olduğunu göstermek için, ilk Kureyşilerden Haşim ve Ümeyye arasındaki bir uyuşmazlığa hakemlik eden kâhinin yeminini ilk inen Kur'an surelerinden birinin başındaki yeminle karşılaştırmak yeterlidir. Önce kâhini dinleyelim:

Yemin olsun, parlak ısıltılı aya,
Ortalığı aydınlatan yıldıza,
Yağmuru veren bulutlara,
Havadaki bütün kuşlara,⁹⁵

Sonra da Kur'an'ı:

Güneşe ve onun aydınlığına andolsun,
Onu izlediğinde Ay'a andolsun,
Onu ortaya çıkardığında gündüze andolsun,
Onu bürüdüğünde geceye andolsun,⁹⁶

91 Kilit, s. xix-xx.

92 *El*² VIII, s. 96.

93 James Sutherland (ed.), *The Oxford Book of Literary Anecdotes*, Oxford, 1975, s. 1.

94 *El*² IX, s. 450.

95 Aktaran Jones, "Qur'an"

96 Kur'an, 91:1-4.

Ne var ki, daha sonraları Muhammed araya mesafe koymak amacıyla kâhinlerin kafiyeli konuşmasından hoşlanmadığını ifade edecekti.⁹⁷ Onların geleneğini sona erdirmiş ve aşmıştı: “Peygamberlikten sonra kâhinlik olamaz.”⁹⁸ Muhammed bir kâhin olarak görülmenin yanı sıra, aleyhtarlarınca yüksek Arapçanın diğer ustalarından, yani şairlerden biri olmakla suçlandı. Her iki itham Kur'an'da şöyle yalanlanır:

O (Kur'an), hiç şüphesiz çok şerefli bir elçinin (Allah'tan alıp tebliğ ettiği) sözüdür.

O, bir şairin sözü değildir. Ne de az inanıyorsunuz!

Bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz!!⁹⁹

Dil bakımından vahiylerin kâhinlere özgü kafiyeli konuşmanın şiirle paylaştığı aynı yüksek Arapçayla söylendiği yadsınamazdı: Onlara kulak verenler, Muhammed'in yakın ailesinden dışarıya doğru dalga dalga yayılan Mekkeliler çevresi ve özel konuşma tarzını mesajın doğaüstü kaynağının bir güvencesi sayanlar için, bu özellik doğruluğunun kanıtının bir parçasıydı. Ama Kur'an'ın işlediği konu tavra, methiye ve aşk üzerine kurulu klasik şiirin işlediği konudan açıkça farklıydı. Kur'an şairlerin farfaraılığıyla ilgili olarak şunu sorar:

Görmez misin ki onlar, her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar ve yapmadıkları şeyleri söylerler.¹⁰⁰

Peki, konu her zaman o kadar farklı mıydı? Batı Arabistan'da aşağı yukarı Muhammed'in döneminde “ibadet” şiiri olarak nitelendirilebilecek yeni ama henüz nadir bir damar ortaya çıkmaktaydı. En çok tanınan temsilcisi Mekke'ye 60 kilometre uzaklıktaki Taif şehrinde seslenen Ümeyye ibn Ebi's-Salt'tı. Kur'an'da Muhammed öncesinin İbrahim'e kadar inen, sonraki Yahudi ve Hristiyan ilavelerden uzak kalan “ilk” ama biraz bulanık tektanrıcılığını benimseyenler için kullanılan tabirle bir hanıftı, hem de ateşli türünden. Bu Ümeyye'nin eski kutsal metinleri okuduğu, kıldan fanilalar giydiği, içkiden kaçındığı ve put kırmaya düşkün olduğu söylenir. Ona atfedilen mısralar Kur'an'da da işlenen türden konuları ele alır: İlahi birlik, yaratılış, cennet ve cehennem, kadim peygamberler, “yok olan” Âd ve Semûd kabileleri, Fil Vakası gibi daha ziyade yerel ilgi alanına giren meseleler.¹⁰¹ Bir şiirinde şu ifade geçer:

97 Câhiz, Kısım 1, s. 123, 124.

98 E² V, s. 99.

99 Kur'an, 69:40-42.

100 Kur'an, 26:225-226.

101 Şeyho, s. 219-231.

Kıyamet gününde Allah haniflerin dini hariç
Her dini sahte sayacaktır.¹⁰²

Bunu Kur'an'ın şu ayetleriyle karşılaştırmak mümkündür:

Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. [...] İşte bu dosdoğru dindir.
Fakat insanların çoğu bilmezler.¹⁰³

Muhammed'in bir çağdaşı olması dışında, Ümeyye'nin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Açık olan nokta Muhammed'in bir muhalifi olduğu ve öyle kaldığıdır.¹⁰⁴ Medine devletinin kurulmasından sonra, Muhammed'in akınlarında ölenler için mersiyeler yazacaktı.¹⁰⁵

Müminlerin gözünde, Kur'an Allah'ın ebedi kelimidir ve öncüsü olamaz. Ancak inancı isteyerek bir yana bırakırsak, kimin kimi etkilediği yolundaki bariz soruyla karşı karşıya kalırız. Clément Huart gibi oryantalistler Ümeyye'nin Muhammed'i etkilediğini, Taha Hüseyin gibi özgür düşünceli Müslümanlar (insanın böyle bir tartışmaya katılması için özgür düşünceli olması gerektiği açıktır) ise tersini göstermeye çalışmışlardır.¹⁰⁶ İki taraf da inandırıcı değildir; Ümeyye'nin şiirlerinin yazılış tarihine ve sahliliğine ilişkin can alıcı sorulara cevap veremediğimiz sürece kimse inandırıcı *olamaz* da. Sahihlik konusunda, ona atfedilen şiirlerde "bazı sahlı kısımların pekâlâ olabileceği"¹⁰⁷ genellikle kabul edilir. Hepsi bu. Kesin olarak söylenebilecek tek şey, Batı Arabistan'da putperestlik döneminin sonlarında dolaşımda olan bir tür sözlü kütüphanenin (eski çağlara ait meseller, Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerine ilişkin bilgi kırıntıları, yaradılışa ve tek Tanrı'nın niteliğine dair fikirler) bulunduğudur. Bütün hanifler bundan yararlanırlardı ve aralarındaki etkilerin hangi yönde işlediğini belirlemeye çalışmak muhtemelen abesle iştigaldir. Açık olan nokta Muhammed'in inançlarında tek olmadığıydı. Hatta *esleme* fiili ve tek Tanrı'ya "teslim olma" anlamındaki isim hali *islam* ortaktı. Yukarıda aktarılan Kur'an ayetinin baş kısmı, Muhammed'den önce doğan ama onunla aynı dönemde yaşamış olabilecek Mekkeli hanif Zeyd ibn Amr ibn Nüfeyl'in şu mısralarıyla karşılaştırılabilir:

102 Seyho, s. 219.

103 Kur'an, 30:30.

104 Mesudî I, s. 70-71.

105 Seyho, s. 222-225.

106 Hüseyin, s. 147-152.

107 El² X, s. 839.

Yüzümü çevirip teslim oldum [eslemtu]

Ağır kayaları barındıran dünyanın teslim olduğu varlığa.

Onu yayıp suların üstünde düz durur hale koyunca,

Bütün sathına dağları oturttu sıkıca.¹⁰⁸

Tıpkı Muhammed gibi, Zeyd de Hira Dağı'nda düzenli inzivaya çekilirdi; sonraki *islam* taraftarları gibi, ibadet ederken ve secdeye giderken yüzünü tek Tanrı Allah'a teslimiyet içinde çevirirdi.¹⁰⁹ Bu fiilen onun kaldığı Kâbe'yle "yüz yüze" gelmekti. "İslam" kelime itibariyle adları aynı kökten gelen "Müslüman"ların sistemi anlamındaki özel isim yapısına ancak Medine'ye göçten sonra kavuştu;¹¹⁰ bunu sağlayan da odağın manevi alandan siyasal alana kayıştıydı. O zamana kadar Muhammed, onun taraftarları ve öncelleri topluca hanif olarak görülürdü.

Ne var ki, Kur'an içerik ve düşünce bakımından olmasa da biçim bakımından benzersizdi. İbadete ya da başka amaca dönük her türlü şiirin ve eski büyü konuşma tarzının çok ötesine geçti. Büyü sözler ağızdan kesik kesik halde çıkardı. Kur'an'ın "inişi" de aynı şekildeydi. Ama bu vahiylerin birikmesiyle ortaya çıkan yapı çok daha sürekli ve İslam öncesinin (nadiren yüz mısrayı aşan) en uzun kasidelerinin yanında bile gerçek anlamda destansıdır: Tastamam ilk ve uzun bir süre koruyacağı sıfatla tek Arapça kitap.

KİTAPLAŞTIRILMIŞ SÖZ

"Bir halk alfabe edinince [...] bir yolculuğa çıkar,"¹¹¹ denir. Bir kitapla da o yolculuk için bir vasıta edinilir, özellikle de gökyüzünü, yeryüzünü ve Yaradılıştan itibaren bütün zamanı kapsayan Kur'an kadar geniş bir kitap söz konusuysa. Dolayısıyla Kur'an sadece İslam'ın kutsal kitabı değildir; bir Tevrat'a, bir Magna Carta'ya ve bir Bağımsızlık Bildirisi'ne denk tarihsel ağırlığıyla şimdi bildiğimiz Arap dünyasının kurucu metnidir de.

Arap tarihini inceleyen herkes Kur'an üzerinde durmalıdır. Çünkü Cebrail'in diğer armağanı Hacerülesved gibi, tarihin büyük bir bölümünün dayandığı bir dönüm noktasıdır. Her şeye değinmeye teşne Whitman'dan bir alıntıyla belirtmek gerekirse, ilk bakışta "dünya tarihine damga vuran etkiler sanki savaşlar, başkaldırılar ya da hanedan çöküşleriymiş gibi" görünse bile,

108 Seyho, s. 621-622.

109 *EP* XI, s. 474-475.

110 *EP* III, s. 165.

111 Ascherson, s. 204.

büyük bir bilgenin şekil verip insanlara sunduğu tek bir yeni düşünce, tasavvur, soyut ilke, hatta edebi üslup en uzun ve en kanlı savaştan daha geniş çaplı değişimlere, büyümelere, yok edişlere pekâlâ gereğince yol açabilir.¹¹²

Oldukça kısa bir süre sonra uzun ve kanlı savaşlar da yaşanacaktı. Ama değişimi sağlayan etken kitap ve güya “cahil” bilge Muhammed’di.

Tebliğ edilen “Oku!” şeklindeki ilk sözün gösterdiği üzere, Kur’an gerçekten yüksek sesle okunup dinlenecek bir sözlü metin anlamına gelir. Günümüzde bile, matbu ve elektronik versiyonlar Mısır’da 1920’lerde yazmaları değil, sözlü geleneği esas alarak hazırlanmış standart bir baskıya dayanır.¹¹³ Münferit müstensihler her zaman Kur’an hafızlarının toplu hafızasına kıyasla yanılmaya daha açık sayılmışlardır. Ama Cebrail’in yazılı bezi Muhammed’in ağzına tıkayışına dair hikâyede olduğu gibi, okuma ve yazma başından itibaren yakın bağlantı içinde olmuştur. Dahası, ilk vahyin giriş kısmının tamamı şöyledir:

Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı “alak”dan yarattı. [...] O, kalemle yazmayı öğretendir.¹¹⁴

Okuma ve yazma vahiylerin inmeye başlamasından itibaren at başı gider ve okuma kadar yazma da bir vahiy eylemidir; yazmanın rahip kâtiplere mahsus bir uğraş olduğu Güney Arabistan medeniyetinden¹¹⁵ kaynaklanan etkilerin burada da devreye girmiş olması imkânsız değildir. İlk vahiyler arasında yer alan Kalem suresi de bu modernlik aracı üzerine edilen kadim bir kutsal yeminle başlar:

Nûn. (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına [...] ¹¹⁶

Kâhinlerin sözlü, büyülü eski dünyası kayıt teknolojisinin yeni dönemiyle bir araya gelmişti.

“Kayıt teknolojisi” tabirinin doğal ses çağrışımları uyandırması yersiz değildir. Arapçada “yazılı sembol işaret ettiği sesle tıpatıp aynı sayılır”.¹¹⁷ Harfler sadece fonetik değil, aynı zamanda sesle ilgili, yani akustiktir. Şair Mütenebbî harfleri “görenin kulaklarına dolan yazı” olarak nitelendirir.¹¹⁸

¹¹² Whitman, s. 400.

¹¹³ *EF* V, s. 426.

¹¹⁴ Kur’an, 96:1-4.

¹¹⁵ Karş. s. 93-94.

¹¹⁶ Kur’an, 68:1.

¹¹⁷ İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 31.

¹¹⁸ Aktaran İbn Hallikân II, s. 51.

Robert Byron'ın ilk Arap yazısı Kûfi'ye ilişkin şu saptaması çok isabetlidir: "Başlı başına bir hitabet biçimi, konuşmanın işitilebilir alandan görülebilir alana bir aktarılışı izlenimini verir."¹¹⁹ Bunun pratikteki anlamı sözlü bir metnin yazılı bir biçiminin ayrı bir oluşum, yapı bakımından sonraki bir aşama olmamasıdır; müzikte olduğu gibi bir işaret sisteminin yazdırılışından ziyade, doğrudan bir işitsel kayıt gibi görünür (ya da işitilir). "Kalem ikinci bir dildir"¹²⁰ şeklindeki eski bir deyiş bundan kaynaklanır.

Erken tarihten itibaren, Kur'an maddi, yazılı bir varlığa sahipti. Vahiyler hazırda bulunan her türlü şeye karalanırdı: Yapraklar, kemikler, post parçaları, tahta parçaları, çömlek kırıkları, taşlar, ithal papirüs artıkları.¹²¹ Belirli bir aşamada, muhtemelen 620'lerin başlarında Kur'an'ın yazılı kısımları elden ele dolaşmaya başladı. Bazı anlatımlarda, Muhammed'i sıradan bir kâhin sanmış olan Ömer'in, kız kardeşinin evinde tesadüfen rastladığı tek bir yaprağı okuyunca Peygamber'in davasını benimsediği söylenir.¹²² Böyle yapraklar muhtemelen Muhammed'in ailesi ve tanıdıkları içindeki takipçilerinin Kur'an'ı ezbere okumalarını sağlayacak bir hatırlatıcı not biçiminde ortaya çıktı.¹²³ Daha sonraları Medine'de kayıt işi sistematik hale geldi ve Muhammed Kur'an ayetlerini (çoğu kez semavi yayın aracıyla gelir gelmez) "vahiy kâtipleri"ne¹²⁴ yazdırmaya başladı. Bir keresinde daha tebliğ edilmiş bir ayet Muhammed'in hafızasında sürçünce, bir kâtip ona bunu hatırlatmak zorunda kaldı;¹²⁵ kayıtlı versiyonun canlı sunuşla işbirliğine girmesinin bir örneğiydi bu. Başka bir seferde, kâtiplerden biri çıkardığı nüshaya kasten yanlış sözleri geçirdi; marifeti ortaya çıkınca, kovulup putperest Mekke'ye sepetlendi, ardından da onu eleştirmeye dönük bir Kur'an ayeti usulünce indi.¹²⁶ Bizzat vahiyler sözlü biçimden yazılı biçime bu geçişi göz önünde tutar: İlk vahiyler genelde bir *kur'an*'dan, yani bir *kıraat*'tan, sonrakiler ise bir *kitab*'dan söz eder.¹²⁷

Kur'an'ın ilk Arapça kitap haline gelişi sadece edebiyat tarihine ilişkin bir olgu değildir. Kur'an ayrı ayrı alınan bu notların bir araya getirilmesinden ibaret değildir; parçalarının toplamını çok aşar. Muhammed'in putperest Mekkelilere karşı çıkışının önemli bir unsuru, eklektik manevi inançlarının doğruluğunu kanıtlayacak bir kutsal metinden yoksun oluşlarıydı. Örneğin, Kur'an melekler gibi doğaüstü varlıkların Allah'ın kızları olduğunu beyan eden putperestlere şöyle meydan okur:

119 Byron, s. 271.

120 Câhiz, Kısım 1, s. 37.

121 Rabin, "Beginnings", s. 28, n. 2.

122 *EF* VIII, s. 835.

123 Schoeler, s. 430.

124 Belâzûrî, s. 453-454.

125 Zemahşerî'den aktaran Jones, "Word Made Visible", s. 7-8.

126 Belâzûrî, s. 454-455.

127 Versteegh, *Arabic Language*, s. 55.

Yoksa sizin apaçık bir deliliniz mi var? Eğer doğru söyleyen kimseler iseniz getirin (bu delili içeren) kitabınızı!¹²⁸

Elbette putperestlerin ortaya koyacakları bir kitabı yoktu. Muhammed onları sadece eski kutsal dille değil, yeni bir kutsal metin üreterek de alt etti.

Dahası, Kur'an mucizesi kısmen alıcısı Muhammed'in *ümme* olmasından kaynaklanır. Bu kelime çoğu kez "okuması yazması olmayan" şeklinde yorumlanır; oysa (Latince *gens*'in Arapça karşılığının *ümme* olmasından hareketle) daha uygun bir yorum "kabile mensubu" olabilir. Bir başka deyişle, Muhammed Yahudiler ile Hristiyanların aksine kutsal kitabı olmayan bir topluluktan gelme anlamında *ümme* idi.¹²⁹ Yazmayı bildiğine dair bazı emareler vardır. Muhammed'in portresini gösterip peygamberliğini haber veren keşişle ilgili olarak daha önce değinilen hikâyede,¹³⁰ Ebubekir'in ilk tepkisinin hiç yazamadığını belirtmek değil, "Ama Muhammed iyi yazamaz," demek olduğu söylenir.¹³¹ Medine dönemine dair hikâyeler belirli bir yazma becerisinin olduğunu doğruluyor olabilir.¹³²

Kesin olan nokta, Muhammed'in aslında yazının *gücünü* bildiği ve daha sonraları Medine'de *ümme* ve devlet kurma yıllarında bundan geniş çapta yararlandığıdır. Benedict Anderson'ın *Imagined Communities* (Hayali Cemaatler) kitabında ileri sürdüğü gibi, bir topluluk için dilden daha etkili bir temel birleştirici güç yoktur.¹³³ Dilin bir ilahtan gelişi ve ilk kez bir kitapta yazılı hale getirilişi ancak o gücü misliyle artırabilir. Dolayısıyla şahsen yazmayı biliyor olsun ya da olmasın, Muhammed'in dehası kısmen yazının potansiyelini, yani kalemlerin kılıçlarla birlikte sahip olup kullanabileceği dünyevi iktidarı kavramasından kaynaklanır. Başka açılardan olmasa bile bu açıdan, Claude Lévi-Strauss'un Brezilya'da konuğu olduğu Nambikwara kabilesinin reisine benzediği söylenebilir: "Yazının otoritesini artırabileceğini anında görmesindeki, böylece nasıl kullanacağını bilmeksizin o kurumun temelini kavramasındaki dehasına hayranlık duymaktan kendimi alamadım."¹³⁴ Yunan alfabesini yaydığı ve ejderhanın dişlerini toprağa ekerek kendine bir ordu yarattığı söylenen efsanevi kral Kadmos'a da benzediği söylenebilir belki. (Rivayete göre, bu kral tıpkı Yunan ve Arap harfleri gibi Fenike kökenliydi.)

Peki, 7. yüzyıl başlarının Mekke'sinde yazıdan yararlanmayı bilenler kimlerdi? Daha önce gördüğümüz üzere, yazı orada muhtemelen 6. yüzyılın

128 Kur'an, 37:156-157

129 *ET* V, s. 403.

130 Bkz. s. 124.

131 İbn Hallikân II, s. 32.

132 Örneğin bkz. Jones, "Word Made Visible", s. 5-6.

133 Anderson, çeşitli yerlerde.

134 Lévi-Strauss, s. 300.

sonlarına doğru Arabistan'ın Lahmi yönetimindeki kuzeydoğu kesiminden ticaret güzergâhlarıyla yayılmış oldukça yeni bir teknolojiydi. Mekke muhasebe sisteminde devrim yaratmış ve ticareti yeni düzeylere çıkarmıştı.¹³⁵ Bir şairin Mekkelileri yeni edindikleri Arap yazısının yararlarından dolayı şöyle kutladığı söylenir:

Dağınık ve düzensiz zenginliğin hesabını
Onun sayesinde tutabiliyorsunuz artık.
[...]
Hüsrev ile Sezar'ın kâtipleri kadar çabucak
Kaleminizi oynatıyorsunuz satırlar boyunca;
Himyer'in kadim yazısına ihtiyacınız yok.¹³⁶

Bu mısralar büyük tarihsel öneme sahip bir hususa işaret eder. Mesele Mekkelilerin sırf muhasebenin keyifli yanlarını keşfetmelerinden ibaret değildi; Araplar nihayet okuryazar medeniyetlerin bölgesel kulübüne (Hüsrev'in İranlıları, Sezar'ın Roma-Bizans uyrukları ve Güney Arabistan'ın artık miadı dolmuş Himyerileri) bağımsız üye olarak katılma yolundaydı. İzleyen dönemde Araplar bu emperyal komşularıyla eşit temelde yarışacaklardı. Kısa bir süre sonra Allah'ın lütfu (ya da en azından Allah esası) dayanışmalarının sağladığı ilave kazanımla, onları geride bırakacaklardı.

Muhammed'in peygamberlik döneminin başlangıcında toplam 17 Kureyş'i'nin okuryazar olduğu söylenir; ama bu sayı çok geçmeden arttı ve kadınları da kapsamaya başladı.¹³⁷ Asıl önemli nokta, bu 17 kişi arasında Muhammed'in en yakın sahabelerinden bazılarının yer almasıydı. Beşi onun kâtibi konumundaydı¹³⁸ ve kurduğu yeni devletin başkanları olarak daha sonra sırayla onun yerine geçecekti. Beşinci ardılın dönemine gelindiğinde devlet bir imparatorluğa dönüşecekti. O imparatorluğun düzgün işleyip genişlemesini ancak yazıya dayalı bir idare sağlayabilirdi; iman ve silah asla tek başına yeterli olamazdı.

O zamana kadar Lahmi Hire ve Gassani Suriye bölgelerindeki tabi meliklerin saraylarıyla sınırlı olan yazının yayılması Arapları dönüştürdü. Hesap defterlerinde ve kutsal metinlerde kendi Arap karakterlerini kullanmayı öğrenmekle, bir kavim olarak kimliklerini oluşturma ve onu daha geniş bir tarihin sayfalarına yazdırma yoluna da girdiler.

135 Karş. Kurdi, s. 59-60.

136 Süyûti II, s. 297

137 Belâzûri, s. 453-454.

138 Kurdi, s. 60.

KAFİYE MANTIKTIR

Muhammed'in yaşadığı dönemde “kutsal kitap” yaprakları ayrı, henüz ciltlenmemiş bir metin yığınıydı. Bunları tek bir kitap halinde bir araya getirmek uzun bir zaman alacak ve onun ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra tamamlanacaktı. Sorun bir ölçüde düzenlemeyle ilgiliydi: Bunun için sayfaları birbirlerine eklemek gerekirken, malzemenin ilahi niteliğinden dolayı kesip biçme yoluna gidilemezdi. Sonunda ortaya çıkan kitabın, tekrarlarla ve içsel yankılarla dolu olması şaşırtıcı değildir. Kişinin Kur'an'da sıralı olarak kurgulanmış bir anlatıyı okumayı değil, bir dizi temayı ve çeşitlemeyi işitmeyi beklemesi gerekir. Görsel açıdan düşünülürse, Kur'an doğrusal perspektife dayalı bir gezinti değil, ama kozmik bir konuya bileşik bir gözle ve birçok açıdan genel bir bakıştır; sadece kübist değil, sonu gelmez biçimde çok düzlemlidir. Kendi potansiyel sonsuzluğunun farkındadır:

Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allah'ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez.¹³⁹

Kastedilen Kur'an'ın maddeten hacimli oluşu değildir. Kaçınılmaz olarak aslından daha çok kelime içeren çeviri halinde bile, hacmi vasat bir karton kapaklı kitabinki kadardır. Ama her biri ele aldığı konunun birkaç katı uzunluğunda yüzlerce tefsir doğurmuştur; sözlü bir tefsiri 36 yıl boyunca sunup bir türlü bitiremeyen tefsirciye dair hikâye¹⁴⁰ soru işaretleri uyan-dırmakla birlikte şaşırtıcı değildir.

Bu şerh aşırılığının sebebi kısmen çok sayıdaki yapısal muğlaklıklardır. Edward Said'e göre, Kur'an'ın açıklanamaz oluşu oryantalist bir klişedir.¹⁴¹ Oysa muğlaklık bizzat Kur'an'da vardır:

Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. [...] Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler.¹⁴²

Netice itibariyle, Kur'an'da neyi söylediği değil, nasıl söylediği daha önemlidir. Geçerli olan şey mantık değil, ilk ve şimdi unutulmuş olan anlamıyla “büyü”dür. Eski Yunancada “büyücü” anlamındaki *magoi* ke-

139 Kur'an, 31:27.

140 Câhiz, Kısım 1, s. 153.

141 Karş. Rippin, s. 42.

142 Kur'an, 3:7.

limesi “Med ülkesinde sözlü geleneği koruyan kişiler” anlamına gelir.¹⁴³ Muhammed vahiy alma sürecini bir çanın tiz cınlayışına benzetmişti.¹⁴⁴ Çalan “soyut” ses teşbihi uygundur. İbn Haldun’un belirttiği gibi, sözlerin yanında fikirler talidir.¹⁴⁵ Bu garip bir savdır: Elbette hakikat söylediğinizin özünde yatar, onu nasıl söylediğinizde değil... Evet, ama söylediğiniz şey dosdoğru Tanrı’dan geldiğinde değil. Doğaüstü ortamı geride bırakmış olan bizler için, görsel sanatlardaki bir benzetme açıklayıcı olabilir: İnsan sözgelimi Francis Bacon’ın çizdiği bir portreye baktığında, fotoğraf gerçekçiliğinden uzak olsa bile, başka türden bir gerçekliği açığa vurduğunu, konuya ilişkin taklit edilemez ve hatta bir bakıma “vahiy edilmiş” daha derin bir hakikati barındırdığını sezebilir. Kur’an’ı 7 yüzyılda dinleyen, doğaüstü varlıkları gerçek ve sözü tek sanat sayan kişiler için, Muhammed’in vahiylarının ilhamlı ve taklit edilemez niteliğine ilişkin hiç kuşku yoktur. İşin ironik tarafı, Geert Jan van Gelder’in belirttiği gibi, Kur’an’ın ilahi kaynağına ilişkin dogmanın “Muhammed’i dünyanın en yetenekli ve en özgün yazarları arasında bir yerden mahrum bırakmış”¹⁴⁶ olmasıdır.

Kur’an kâhince konuşma tarzının kadim büyüsunü miras almıştır. İlahilik katına çıkarılan bu büyü, kitabın kendi doğruluğunun kanıtıdır. Sonuçta, hakikat tarihin olaylarında ortaya çıkacaktı.

Dilbilimci Joshua Fishman dilin “sadece bir içerik taşıyıcısı değil, [...] başlı başına içerik olduğu”na¹⁴⁷ işaret eder. Kur’an içerik niteliğindeki dilin özellikle yaman bir örneğidir. Taşıdığı içeriğin önemsiz olduğu anlamına gelmez bu; hiç de öyle değildir. Birçok Müslüman çağlar boyunca içeriğine derinlemesine kafa yormuş, verdiği mesajları içtenlikle ve inançla sindirmiştir. Ama işin içinden çok daha aزیyla sıyrılmak mümkündür. Sünni İslam’daki Hanbeli mezhebinin 9. yüzyıldaki kurucusu şöyle demişti:

Bir rüyada Allahu Teâlâ’yı gördüm ve ona “Rabbim, sana yakın olabilmenin en iyi yolu hangisidir?” diye sordum. “Kelamım [yani Kur’an], Ahmed,” cevabını verdi. “Anlayarak mı, yoksa anlamadan mı?” diye sorduğumda, “İster anlayarak, isterse anlamadan olsun,” dedi.¹⁴⁸

143 Hornblower ve Spawforth, madde magus.

144 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 70.

145 Bkz. s. 46.

146 Gelder, s. xxvii.

147 Aktaran Kaye, s. 447.

148 Aktaran Chejne, s. 12.

SÖZ ARAMIZA GİRİP YAŞADI, BİZ DE SÖZÜN İÇİNDE YAŞADIK

Kur'an'ın barındırdığı belirsizlikler zamanla çatışan yorumlara davetiye çıkaracak ve keskin çatışmalara yol açacaktı; Muhammed'in en yüce manevi mesajlarından birçoğu önce bir devleti yönetme, ardından da bir imparatorluğa hükmetme yükünün altına gömülecekti. Ama ilk başta belirsizliklerin önemi yoktu. Bugün hâlâ başta gelmek üzere, gözetilen asıl husus mantık değil, beyni devre dışı bırakacak şekilde kulağa, gönle ve ruha doğrudan hitap etmekte. Nitekim 9. yüzyıl bilgelerinden İbn Kuteybe'ye göre, Musa dönemi “büyü çağı” (asayı yılana dönüştürme, Kızıldeniz'i asayla yarma), İsa dönemi “şifa çağı” (hastaları iyileştirme, ölüleri diriltme), Muhammed dönemi ise Kur'an'ın berrak, belagatli diline dayalı “beyan çağı”ydı.¹⁴⁹ Önceki mucizeler doğaüstüken, Muhammed'inkiler dilüstüydü.

Kur'an Muhammed'in asıl mucizesiydi ve Araplar için bu kadarı yeterliydi. Mucizenin hâlâ geçerli olan kanıtı çok sayıda insanın ona inanç temelinde bir araya getirilişiydi.¹⁵⁰

Şayet yeryüzündeki şeyleri tümüyle harcasaydın, sen onların kalplerini uzlaştıramazdın. Fakat, Allah onların arasını uzlaştırdı. ¹⁵¹

Mesudî'nin ifadesiyle, Kur'an sayesinde Muhammed “en belagatli kavme [Araplar] meydan okudu, [...] iştirme yetisini sersemletti ve aklını başından aldı.”¹⁵²

Daha açık kanıtı gerek yoktur: Arap dili Arapların ötekilere karşı fetihler dizisinde silah ve İslam zaferlerinden sonra gelen üçüncü fetih olmanın ötesinde, bizzat kendilerine dönük ilk fetihtir¹⁵³ ve onsuz öbürleri asla gerçekleştiremezdi: Araplar dünya tarihinde hâlâ süren önemli bir fasıl olmak yerine, bir dipnot olarak kalırlardı. Kendi adlarını taşıyan dil onları (“büyüleme” ibaresinin yetersiz kalacağı ölçüde) meftun etmenin yanı sıra, onlara ve yakında kuracakları imparatorluğa güç verdi. Bu hususu yeniden belirtmek gerekir; çünkü Arap tarih faslının ilham verdiği birçok kitapta hiçbir zaman yeterli açıklıkla ortaya konulmamıştır. Aslında Arapça dünyası, Arapça konuşulan dünya dememiz gereken “Arap dünyası”ndan söz edebilmemizin ve Latince kadar ölü Roma dünyasının aksine, hâlâ canlı olmasının sebebi budur. 20. yüzyılın başlarındaki yücelticilerinden Mustafa Sadık Rafî'ye göre, Arapça “ona ebedi gençlik veren, asla yaşlanmamasını ve ölmemesini sağlayan bü-

149 Aktaran Adonis, *Sâbit II*, s. 172.

150 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 73-74.

151 Kur'an, 8:63.

152 Mesudî II, s. 299.

153 Karş. s. 40-41.

yülü bir temel üzerinde kurulu”dur.¹⁵⁴ Bazı kişiler ebedi gençliği konusunda hemfikir olmasa da hiçbirisi hâlâ canlı olduğunu yadsıyamaz.

Jan Retsö, Muhammed ile Kur'an'ın yok olmanın eşliğindeki Araplık tasavvurunu canlandırdığını söyleyecek kadar ileriye gitmiştir.¹⁵⁵ Burada kastettiği şey kendi karmaşık tanımına göre geleneksel falcılar ve yerel kültlerin muhafızları konumundaki ‘*arab*’ kitlesidir.¹⁵⁶ Bu kesim her ne idiye ya da her neye dönüştüyse, Muhammed’in, verdiği kitapla onu sadece marjinal yerel kültlerin muhafızı değil, küresel bir kültürün öncüsü kimliğiyle yeniden tanımladığını söylemek daha doğru olur. Bu kültür gayrimüslimleri kapsayacak ve Arabistanlı olmayanları kucaklayacaktı. Yine Rafiî’den alıntıyla belirtmek gerekirse, “Kur'an ayrı soyları Arap dilinde birleştiren bir dil milliyetidir.”¹⁵⁷

Önceki mecazıma dönersek, Kur'an öncesi şiirin kurallı yüksek dili Araplara “ulusal kıyafet”in en bariz unsurunu vermişti. Bu dil, Kur'an'da aşkın bir ilahı giydirmeye ve böylece yüzü örtülü olsa bile, onu görünür kılmaya da yaradı. (Doğru bir saptamayla, Kur'an'ın İncil'e değil, Oğul Mesih'e denk olduğu¹⁵⁸ söylenir: Hristiyan uluhiyeti bedene bürünüp insana dönüşmüştür; Mekke'nin eski yüce tanrısı ise bir metne, sözle dokunan bir kumaşa bürünmüştür.) Ama Kur'an'ın doğurduğu sonuçlar ilahiyatın çok ötesine geçti. Arapça, yani ulusal kıyafet daha önce gevşekti. İslam yüzyıllarının ilerlemesiyle birlikte, yorumcular ve sözlük yazarları onu daha ziyade bir tür üniformaya, Arabistan'ın çok ötesindeki insanları Araplaştırmak üzere benimsenebilecek bir üniformaya dönüştürecek. Arapça geçmişte olduğu gibi şimdi de resmi kıyafettir: İnsanlar onun içindeyken rahatsızlık duyarlar ve gündelik hayatta çeşitli lehçelerle konuşurlar. Ancak binyılların kolasıyla katılmış o zor ve sıkı kalıplara bağlı dil hâlâ okuma yazma mecrasıdır. Hâlâ “okyanustan körfeze kadar” bütün Arapları birleştirir. “Arap” geçmişte her ne anlam (çeperdeki deve çobanları, kült muhafızları, kabile akıncıları vb.) taşımış olursa olsun, şimdi esas olarak Arap dilini kullananlar anlamına gelir. Tunuslu aydın ve yakın dönemdeki devlet başkanı Munsif Merzuki bunu şöyle ifade eder: “Bizim [Arap] toplumumuz öbürlerinden farklı olarak, bir ülkede yaşamaz; bir dilde yaşar.”¹⁵⁹ Kastettiği şey Kur'an yoluyla İslam öncesi Arabistan'ın şiirine ve büyümlü konuşma tarzına kadar inen eski dildi. Arapça en eski anlamıyla bürünülecek bir şey, giyilecek bir kıyafet olmanın yanı sıra içinde yaşanılacak bir şeydir.

154 Aktaran Adonis, *Sâbit* IV, s. 114.

155 Retsö, s. 626.

156 Karş. s. 72.

157 Aktaran Adonis, *Sâbit* IV, s. 114.

158 *EP* V, s. 427.

159 Merzuki (aljazeera.net).

LAILAHE İLLALLAH

Kur'an'ın öz üslubunun yanında, içeriği de biçiminin yanında ikincil kalsa da, belli mesajlar öne çıkar. Bunların başında ise İslam amentüsünün Arapça-da kulağa hoş gelen, mantraya benzer ve büyüleyici ilk ibaresi, yani "Allah'tan başka ilah yoktur" anlamına gelen *lailahe illallah* gelirdi.

Gelgelelim, o sıradaki ekonomik atılımı en azından kısmen Kâbe'nin ilahi bir hipermarket olarak gördüğü rağbete dayalı ticaretten kaynaklanan put zengini Mekkeliler açısından, bu mesajın hiç de popüler bir hedef tanımı olduğu söylenemezdi. Mekke'de Allah'ın yanı sıra sürüyle tanrı vardı. Şehir Arabistan'ın her yanından ve daha öteden gelen ilahların suretleriyle tıka basa doluydu. Ama daha geniş bir bağlamda bakıldığında, Muhammed'in tuttuğu yol zamanın bölgesel ruhunu takip etmekten ibaretti. Hicaz, Akdeniz-Arap dünyasında putperestliğin son büyük adasıydı¹⁶⁰ ve Muhammed tektanrıcı akıntıya uymaktaydı. Peki, hangi yönde gidecekti?

Çeşitli kisveleriyle tek Tanrı fikri uzun süreli ve yavaş bir kısıp hareketiyle Batı Arabistan'a sızmış durumdaydı. Bu süreç MÖ 1. binyılda Musevilğin kuzeye doğru yayılması ve aynı binyılın ortalarında Güney Arabistan'da Züssema'ya ("Gök Tanrısı") tapınma şeklinde belki geçici bir erken tektanrıcılıkla¹⁶¹ başladı. MS 4. yüzyılda Hristiyanlık kuzeye düşen bölgelerde sıkıca yerleşirken, güneyde (yazıtlarda eski panteonun yerine geçmeye başladığından başka pek bir şey bilinmeyen) Rahman'a ("Merhametli") tapınmayla yeni bir yerli tektanrıcılık¹⁶² yayıldı. Daha önce gördüğümüz üzere, 6. yüzyıl başlarının hükümdarı Yusuf Eş'ar'la birlikte Musevilik de güneyde bir köprübaşı kazandı; oradaki Hristiyan varlığı Yusuf'un hâkimiyetine son veren Habeş işgaliyle arttı. Aynı yüzyılda Hristiyanlık kuzeydeki tabi Gassani ve Lahmi Arap melikliklerinde de yayıldı. Yesrib, yani Muhammed'in yerleşeceği Medine başta olmak üzere, bizzat Hicaz'da önemli Musevilik alanları vardı. Putperest Mekke'de dahi Hristiyanlık gedikler açtı. Birkaç Mekkeliler Hristiyan isimleriyle bilinmektedir¹⁶³ ve kutsalların kutsal mekânın mübarek takımı içinde Kâbe Meryemî'nin ikonu vardı.

En dikkat çekici husus, Hicaz'ın daha önce gördüğümüz üzere, tektanrıcı ibadet şiirleri *islam* ibaresi de dahil Muhammed'in mesajıyla ortak özellikler taşıyan haniflerin beşiği olmasıydı. Bu ortaklık temaların ve münferit kelimelerin ötesine dahi geçmiş olabilir. Muhammed döneminden kısa bir süre önce yaşayan ve onun tarafından sondan bir önceki peygamber olarak kabul

160 Karş. *EP* VIII, s. 155.

161 İryani, s. 412.

162 İryani, s. 395-396.

163 Örneğin Ubeydullah b. Cahş (*EP* VII, s. 862-863), Adî b. Hâtım (İbnü'l-Kelbi, s. 52) ve Varaka b. Nevfel (Şeyho, s. 616-618).

edilen Hâlid ibn Sinân el-Absî adlı hanifin, “De ki: ‘O, Allah’tır, bir tekştir,’”¹⁶⁴ diye başlayan İhlâs suresinin tamamını önceden okuduğu söylenir.¹⁶⁵ Bu en kısa surelerden biri olmakla birlikte, Fatiha suresinden sonra en sıkça okunur ve Kur’an ilahiyatının en saf özü sayılır.

Dışarıdan ve içeriden tektanrıcılığın bu bileşik baskısı altında, putperestlik gittikçe daha yerel bir görünüm kazanırken, eski ilahlar da kudretlerini yitirmeye yüz tuttu. Onlardan beklenen şeyleri yapmayınca, kaba muameleye maruz kaldıkları durumlar vardı. Örneğin, 6. yüzyıl ortalarında babasının öcünü almak isteyen şair İmrü’l-Kays’ın tasvip için Zülhalesa’ya başvurduğu, ama putun kehanet oklarının defalarca “Bu işi yapma” mesajını vermesi üzerine, öfkelenerek okları kıldığı söylenir.¹⁶⁶ Benzer şekilde, Benî Hanife kabilesinin hurma, un ve sadeyağ karışımından yapılmış bir putu vardı; bir kıtlıkta yakarmalarına cevap vermekten kaçınan bu ilahı oturup yediler.¹⁶⁷ Eski putların artan güçsüzlüğü bazı garip birleşmelerin ortaya çıkışını getirdi. Sözelimi, İbnü’l-Kelbî kehanet ilahı Zülhalesa, Allah ve teminatı üç misli kesinleştirmek üzere Hristiyan Tanrısı adına okunan bir yeminden söz eder.¹⁶⁸ Esneklik ve eklektizm can çekişen putperestlik döneminde geçerliydi.

Mekkeliler için ise Allah varsayılan ilahı. Yeminleri şöyle başlardı:

Lât, Uzzâ ve onlara iman edenler adına,
Fihakika ikisinden daha yüce Allah adına.¹⁶⁹

Mısraların sahih olduğu varsayılırsa, bu ve diğer benzer yeminler Mekkelilerin Lât ile Uzzâ gibi tanrıçalara ve diğer ilahlara son çare olarak başvursalar bile, Allah’a yüce tanrı olarak baktıklarını gösterir. Nitekim Kur’an putperest Mekkeliler için şunu söyler:

Andolsun, onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette, “Allah” derler.¹⁷⁰

Bir başka ayet şöyledir:

Andolsun, eğer onlara, “Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölmünden sonra diriltti?” diye soracak olsan, mutlaka, “Allah” diyeceklerdir.¹⁷¹

164 Kur’an, 112.

165 Mesudi I, s. 67-68; Mesudi II, s. 226-227.

166 İmrü’l-Kays, s. 12.

167 İbşîhî, s. 463.

168 İbnü’l-Kelbî, s. 30-31.

169 İbnü’l-Kelbî, s. 15.

170 Kur’an, 43:87

171 Kur’an, 29:63.

Allah'ın Mekke'deki üstünlüğü (fiilen ifa noktasına varmasa bile, kayıtlara geçmiş meşhur bir vakaya göre) insanın adak olarak sunulmasıyla da teyit edilen bir husustu. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib, olgunluk çağına ulaşacak on oğlunun olması halinde, içlerinden birini Allah'a kurban etme sözünü vermişti. Yakarış kabul gördü, kura çekildi ve Muhammed'in babası Abdullah kurban seçildi; ama son anda yerine yüz deve kesildi.¹⁷² Her ne kadar diyet enflasyonla kadim tek koçun çok üzerine çıkarılmış olsa da hikâyedeki İbrahimi yankılar belirgindir.

Daha İslam'dan önceki yüzyıllarda, Allah'ın Mekke'deki üstün statüsü ve şehrin kutsallığı, bir bütün olarak Araplar arasında yaygın bir itibar görmesini sağladı. Kadim Arabistan'ın değişken panteonundaki mertebeleri saptamak imkânsız olsa da, Allah, sözgelimi Roma ve Hint panteonlarındaki Zeus/Jüpiter ile Brahma'ya benzer bir konum taşımış ve çoğu kimsenin araçları üzerinden ulaşmayı tercih ettiği bir tür saygın ama oldukça mesafeli kurul başkanı¹⁷³ gibi görülmüş olabilir. Muhammed'in başarısı bunca Arabın Allah'ı sadece üst-tanrı değil, tek Tanrı olarak görmelerini sağlamaktı. Teolojik tevhit beraberinde siyasal birlik fikrini ve ona ulaşmanın aracını getirdi. Ama belki bunda da vahiy görüldüğü kadar devrimci değildi.

ESMÂÜ'L-HÜSNÂ

Daha önce gördüğümüz üzere, eski Güney Arabistanlılar ortak bir ilaha tapınmaktan kaynaklanan siyasal birlik anlayışlarını yüzyıllarca savunmuşlardı.¹⁷⁴ Örneğin, Saba daha geniş bir siyasal birliğin ana *şaab*'ıydı. Birliğe katılmak isteyen diğer kavimler yıllık bir hacla Saba "kavim" ilahı İlmaka'ya biat etmek zorundaydı. İslami birlik fikrinin bu eski anlayışların bir vârisi olması, hatta belki kökeninin doğrudan olmasa bile en azından tali yolla onlardan gelmesi muhtemeldir. Kur'an'da Allah'ın birleştirici ve bağlayıcı ahdi şeklinde geçen *hablullah* (Allah'ın ipi) kavramının¹⁷⁵ ilahi ahit anlamındaki Saba terimi *hbl* ile aynı olması¹⁷⁶ dolaylı delilin ötesindedir. Kadim kavimleri koruyucu ilahlarının çocukları sayan ortak kavram için de aynı şey geçerlidir. Nitekim İslam öncesinde gerek Abdülmuttalib'in¹⁷⁷ gerekse torunu Muhammed'in¹⁷⁸

172 *EI*² I, s. 42.

173 Karş. Mesudi II, s. 126.

174 Karş. s. 84-86.

175 Kur'an, 3:103.

176 Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 109, n. 358.

177 Abdülmuttalib'in sözleri için bkz. s. 124.

178 Muhammed'in ifadesi için bkz. Hamdâni, *Sıfât*, s. 41. Karş. Ebubekir'in aktarışı, Câhiz, *Kısım* 3, s. 114.

Mekkelileri Allah'ın ehli ya da ailesi olarak nitelendirdiği bilinmektedir.

Bir bağın varlığına ilişkin kesin kanıt yoktur; ama Güney Arabistan ve İslam sistemleri arasındaki benzerliklerin muhtemelen pek bilinçli olmasa bile tesadüfün çok ötesinde olduğu kesindir. Güney Arabistan'dan büyük olasılıkla bilinçli bir ithal, Allah'ın en önemli alternatif isminin güneyli tektanrıcular tarafından en az üç yüzyıldır kullanılan Rahman oluşudur. Muhammed bu ismin geçtiği ayetleri vahiylerin yaklaşık ikinci yılında almaya başladı.¹⁷⁹ İlk başta Mekkeliler bundan hoşlanmadı; ama Allah'ın bu kullanımı tasdik ettiğini bildiren bir ayet indi:

De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur.”¹⁸⁰

Kökteşi “Rahim”le birlikte “Rahman”a bütün Kur'an'ın giriş ayeti çerçevesinde öncü konum kazandırıldı:

Bismillâhirrahmânirrahîm.¹⁸¹

Arapçası “bismillahirrahmanirrahim” olan bu kalıplaşmış ibare Müslümanların resmi mahiyet iddiasıyla yazdıkları her türlü metnin başında ve nikâhtan kahvaltıya kadar her türlü eylemin öncesinde hâlâ kullanılır. Bu ilahi “Rahman” isminin ilk kez Güney Arabistan'da kullanıldığı yadsınamaz. Kur'an ayetlerinde değinilen ve Allah'ın niteliğinin veçhelerini öne çıkaran diğer güzel isimlerden (esmâ'ül-hüsnâ) bazıları için de aynı şey belki geçerlidir. Bâri (“Yaradan”), Muğîs (“Darda kalanların yardımına koşan”), Hâlik (“Yaratıcı”) ve başka bazı isimler İslam öncesi Güney Arabistan yazıtlarında tek Tanrı'nın vasıfları olarak yer alır.¹⁸² Eski Mekke yüce tanrısının Güney Arabistan benliğinin isim ve vasıflarını benimsemesi, güneylileri Muhammed'in birleştirici hedefine çekmeye yönelik bilinçli bir politikanın parçası mıydı? Bu akla yakın bir hipotez olmakla birlikte kanıtlanamaz.

Muhammed'in tasarısında kuzeyin komşu imparatorluklarından, yani Bizanslılar ile Sasanilerden bilinçli bir ilhamın olduğu fikri daha da tartışmalıdır. Ama onların da Hristiyan ve Zerdüsti dinsel katılık yoluyla siyasal birliği gittikçe teşvik ettiklerini unutmamak gerekir.¹⁸³ Muhammed'in bu yönelimlerden ayrıntılı biçimde haberdar olması uzak ihtimaldir. Ama ölümünü

179 *EF* V, s. 411.

180 Kur'an, 17:110.

181 Kur'an, 1:1.

182 İryani, s. 414.

183 Karş. Hoyland, s. 27

izleyen birkaç yıl içinde, takipçileri bu imparatorlukların geniş kesimlerini ve beraberinde Tanrı ile Sezar'a ya da Ahura Mazda ile Şah'a itaatin aynı şey olduğunun vaaz edilmesine alışkın çok sayıda insanı İslam bünyesine katacaklardı. Tek bir dinsel-seküler hattı sürdürmeye dair İslami fikirler onlara yadırgatıcı gelmeyecekti; işlenmeye hâlâ son derece açık İslam'ın da siyasal ve teolojik katılığa dair Bizans ve İran fikirleriyle şekillenmiş olması aynı ölçüde mümkündür.

Bu süreç zamanla yaşanacaktı. O sırada İslam'ı oluşturacak bütün unsurlar yerel kaynaklardan edinilmekteydi. Muhammed'in (ya da Allah'ın) dehası onları Güney Arabistan'a özgü siyasal ilahiyatın ithal Hristiyanlık ile Musevilige özgü metafizik ilahiyatla karıştığı baş döndürücü bir kokteylde bir araya getirerek eski 'arab şairler ile kâhinlerin doğaüstü, büyüleyici diliyle sunmasıydı. Karışım ticaret ve akın yolları boyunca Arabistan'ın her yanına akarak, başka fikirlerin ulaşamayacağı kesimlere ulaştı. Mesudî'nin ifadesiyle, insanların işitme yetisini sersemletmesine ve akıllarını başlarından almasına şaşırmamak gerekir. Üstelik bu iş daha da ileriye giderek, gökyüzü ile yer-yüzünde nihai bir birliğe vardı. Adonis'in kavradığı üzere, bu tevhidin her iki düzeyde işlediğini anlamak, Arap tarihinin anahtarını yakalamaktır.¹⁸⁴ Muhammed sadece Arapların değil, meleklerin ve bizzat Allah'ın söz birliğini sağladı.

İnsanların yapısından dolayı, dünyevi birlik çıkmaza girdi. Nitekim Kur'an şunu belirtir:

Rabbın dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat [...] onlar ihtilafa devam edeceklerdir.¹⁸⁵

Ancak semavi ideal ve dünyevi gerçeklik arasındaki gerilim insanlık tarihine yön veren büyük kuvvetlerden biridir.

İLK HAYRANLAR, İLK HASIMLAR

Kur'an'ın gücü çok erken tarihten itibaren küçük ama ateşli ve gittikçe büyüyen bir mümin kitlesini cezbetmesinden bellidir. Düzenli ibadetin başlamasından çok önce, gecenin büyük bir bölümünü toplu dualarla uyanık halde geçirirlerdi.¹⁸⁶ Kureyş eski düzeni ilk başta bu aşırı şevki eğlenceli buldu; ardından Muhammed'in verdiği mesajın sonuçlarını anlayınca deh-

184 Karş. s. 46.

185 Kur'an, 11:118.

186 EI² X, s. 97

şete düştü. Mekke'yi birçok Arabistanlı için çekici kılan şey tam da buradaki ibadet çoğulculuğu, yani putperestlere dönük olan ve tacir kurnazlığıyla pazarlanan tek duraklı ibadetti. Burada ise daha önce putlarla mücadele bayrağını açtığı için şehirden kovulmuş hanif Zeyd ibn Amr gibi, doğrudan o çoğulculuğun aleyhinde vaazlar veren biri vardı. Muhammed'in misyonu ise çok daha ötelere gidiyordu. Kur'an'daki "ekonomik" mesajların birçoğu sahiden devrimcidir. Örneğin, bir yerde şöyle der:

Mal toplayan ve onu durmadan sayan, insanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay hâline! O, malının, kendisini ebedileştirdiğini sanır. Hayır! Andolsun ki o, Hutâme'ye atılacaktır.¹⁸⁷

Muhammed'in biyografisini yazan İbn Hişâm, Kureyş kurulu düzeni mensuplarının şehir ahalisine Muhammed'in vahiylerinin sihir olduğu, babalar ile oğulları ayıracağı ve böylece topluluğu yıkacağı uyarısında bulunuşunu anlatır.¹⁸⁸ İkinci hususta oldukça haklıydılar. Doğuşundan önce yetim kalmış Muhammed'in kopacağı bir babası yoktu; ama Kur'an'ın bir suresi başından sonuna kadar amcası Ebu Leheb ile zevcesine lanet okur, onları cehennem ateşinin ebedi sürgününe havale eder.¹⁸⁹ Muhammed'in ilk takipçilerinden Ebubekir'in bir süre sonraki Bedir Baskını'nda bir oğluyla karşı karşıya geliş¹⁹⁰ bu türden tek örnek değildi. Kureyşi muhafazakârlar kabiledaki asabiye-tin nasıl dağılacağını, onların rahat ve müreffeh düzeninin nasıl yıkılacağını doğru biçimde kestirmişlerdi.

Ama başka bir topluluk doğacaktı. Ateş çarkının yeniden dönüşü o zamana kadarki en büyük devrimi getirecekti. Daha küçük çaplı birlik, çözülme ve toparlanma döngüleri günümüzde hâlâ sürüyor ve hepimizi çeşitli derecelerde etkiliyor.

187 Kur'an, 104:1-6.

188 Aktaran Adonis, *Sâbit* II, s. 170.

189 Kur'an, 111.

190 *EF* I, s. 110.

BÖLÜM ALTI

Tanrı ve Sezar

Medine Devleti

KOPUŞ

Mekke'nin putperest tüccar-reisi Ebu Süfyan, Medine'de namaza durmuş safların görüntüsü karşısında şaşkınlığa uğradı. Böyle bir disiplini, kendi ifadesiyle, “ne asilzade İranlılarda, ne saçları örgülü Bizanslılarda” görmüştü!¹ Başka bir izleyici, Urve ibn Mesud aynı ölçüde hayret içindeydi. Habeş, İran ve Bizans hükümdarlarının saraylarını görmüş biri olarak şunu söyleyecekti:

Ama daha itaatkâr insanları hiç görmedim. [...] Başlarına sanki kuşlar konmuş gibi, [Muhammed'in] etrafında [hiç kıpırdamaksızın] ayakta dikiliyorlar. Ondan gelen sırf bir emir işaretiyle derhal harekete geçiyorlar. Abdest aldığı anda [mübarek saydıkları atık] suyunu aralarında bölüşüyorlar. Öksürdüğünde onun tükürüğüyle yüzlerini, sakallarını ve tenlerini sıvazlıyorlar.²

Muhammed sadece zararsız bir hanif ve hatta bir süre önce Mekkelilerin vardığı izlenimle, Mekke'nin putperest geleneklerinin yanı sıra tüccar plütokrasisine karşı çıkan yıkıcı bir muhalif vaaz değildi artık. Bir peygamber olduğunu kavramasıyla, benliğinin ve iradesinin ötesinde bir güçle konuşmaya yönlendirilmesiyle birlikte, bütün peygamberler gibi kendi memleketinde itibar görmediğinin farkına varmıştı. Müfrit olmakla birlikte mantıklı çözümü bulmuştu: Hicret, yani başka bir diyara göç. Üstelik o diyarda itibarın yanı sıra itaat ve teveccüh gördü. Yarattığı şey bir üst-asabiyet, benzeri görülmemiş bir dayanışma ve birlik duygusuydu.

Uzaktaki Medine'ye hicretten birkaç yıl sonra, Ebu Süfyan ve Urve bu yeni birliğin gücünü ve potansiyelini açıkça gördü. Ama ilk başta Muhammed'in hısımları, eski asabiyeti yıktığını, yani putperest Mekke'nin sosyal yapısını dağıttığını gördükleri için ona hayran kalmaktan uzaktılar. Mekkeliler Ebu Cehil kısa bir süre sonra Bedir'de Muhammed'in akıncılarıyla çarpışırken şöyle haykırıyordu: “Ey Allahım, kan bağlarını hepimizden daha fazla koparan kişi belasını bulsun!”³ Hicret kelimesi daha sonraları başka anlamlar

1 Karş. s. 36.

2 Maarri, s. 37.

3 Taberi'den aktaran Nicholson, s. 158.

kazanacaktı; ama Mekkeliler için “kopuş” demekti⁴ ve gerçek ya da hayali akrabalık bağlarının toplumsal dağılışı ve anarşiye karşı asıl savunma aracı olduğu bir kabile ortamında, Muhammed’in ayrılıkçılığı şoke ediciydi. Uzak bir diyara göç etmek kabile içinde cinayet işleyen birinin yapacağı şeydi.

Aynı zamanda Araplara dünya tarihi “gramer”inde kesinlikle etken bir çatı kazandıracak bir yolculuktaki ilk adımdı. Hicret kopuş anlamına gelmekle birlikte, kabileciliğin eski muhalif “serseri”lerinin (*saâlik*) zihniyetine benzer ama toplu harekete dönüşmüş biçimde girişkenlik, uğraş, kurtuluş anlamlarını da kazandı. Hicret bir anda İslam’la öylesine yakından özdeşleştirildi ki, ilk militanlardan bazıları “hicrete girişmeyen birinin Müslüman olamayacağı” kanısına vardı. Muhammed ise bu fikre karşı çıkarak, insanın yaşadığı her yerde Müslüman olabileceğini belirtti. Ama ileride göreceğimiz üzere, onun ölümünden kısa bir süre sonra uzak yerlere fetih seferleri başladığında, hicret tekrar (ve bu sefer resmen) İslam’ın gerçek bir ön şartı olarak ilan edildi. Buna karşılık, kişinin eski yurduna ve yaşam tarzına dönüşü (“yeniden Araplaşma” anlamında *taarrüb*) neredeyse dinden dönme olarak görülür hale geldi.⁵ Araplığın tamamen yeni bir tanımı ortaya çıkacak ve Arap hareketliliği uç noktaya varacaktı; Araplar kabilelerinden, köklerinden, ata yolakları ile otlaklarından, hatta yaşadıkları Arap “ada”sından, kısacası onları geçmişte Arap yapmış her şeyden kopacaklardı.

En azından teoride durum böyleydi.

YESRİB

Ne var ki, Muhammed ve az sayıdaki taraftarı 622 hicretinde uzağa gidip başka bir kabile topluluğuyla ittifaka girerken, aslında kadim âdete uymaktaydı. Mekke’nin eski tüfeklerinin onu (sürgünle ve belki daha beteriyle) susturmayı tasarladığının açıkça ortaya çıkması üzerine, Muhammed göç etme niyetiyle önce Taif halkıyla müzakereler yürütmüş ama girişimi boşa çıkmıştı.⁶ Mekke’nin 350 kilometre kuzeyinde bir şehir olan Yesrib’in sakinleriyle görüşmesi ise başarılı oldu. Orayla işe yarayacak bir bağlantısı önceden vardı: Dedesi Abdülmuttalib orada Yesribli annesinin evinde büyütülmüştü.⁷ Birçoğu (Muhammed’in büyük ninesinin ailesi dahil) Güney Arabistan asıllı olan ve Mekkelilere kıyasla baba soyuna belki o kadar düşkün olmayan Yesrib halkı için bu bağlantı önem taşımış olabilir; kadim Güney Arabistan’da

4 *El*², madde Hidjra.

5 Crone, çeşitli yerlerde.

6 Nicholson, s. 158.

7 *El*² I, s. 80.

kadınların kuzeyli kabile toplumlarına nazaran çok daha bağımsız bir rol oynadıklarına dair bulgular vardır. Yesriblilerin daha az ateşli çoktanrıci olmaları da mümkündür. Yesrib halkının diğer ana unsuru, yani Yahudileşmiş Arap ya da belki Araplaşmış Yahudi kimliğine sahip bazı kabileler açısından durumun öyle olduğu kesindir.

Muhammed yanındaki haniflerden oluşan bir öncü kafilenin gidişinden birkaç ay sonra, Eylöl 622'de Yesrib'e vardı. Hayatındaki ilk kesin tarih budur ve kelimenin tam manasıyla çığır açıcudur. (Ancak resmi hicret çağı kameri yılın başlangıcı olan 16 Temmuz 622'yle başlatıldı.) Muhacirler kendilerini memleketlerinden çok farklı bir ortamda buldular: Mekke tepelerle çevrili, tanrılar ve hacılarla dolu, töreleri bakımından dar görüşlüyken, Yesrib çok daha açık bir yerd; ayrı kökenlerden gelme sakinlerinin, geçimlerini sağladıkları tarlalar ve hurmalıklar arasındaki mezralarda oturdukları bir tür dağınık bostan şehriydi. Arazi doğal savunma yapıları ya da şehir surlarının yerine, insanların bir saldırıda sığınabilecekleri aralıklı ve birçok küçük kuleyle kaplıydı.⁸ Yesrib dışarıdan gelenlere de açıktı; bizzat iki ana kabilesi Evs ve Hazrec köken itibarıyla Güney Arabistan'dan gelen muhacirlerdi. Aynı şekilde göçmenlerden oluşan Yahudi ahalisinin kökenleri büyük olasılıkla çeşitli olsa da efsane, Babil kralı Nebukadnezzar'ın MÖ 6. yüzyılın başlarındaki seferlerinden kaçmış mülteciler olduklarını belirtir.⁹

Dini rivayetler Muhammed'in Yesrib'de bir kahraman gibi karşılandığını ileri sürer. Rivayete göre, Yesribliler günümüz düğünlerinde damadın karşılanışında olduğu gibi, "Üstümüze dolunay doğdu!" teranesiyle bağırıyorlardı. Şehir sakinleri onu ağırlamak için birbirleriyle yarıştılar ve hemen yönetimin başına geçirdiler. Küçük bir mülteci topluluğunun başındaki kişiye niçin böyle davrandıkları (hele tükürüğüyle üstlerini başlarını niçin sıvazladıkları) kolay anlaşılır bir durum değildir. Dinsel gelenek açısından, Muhammed'in kimliği elbette yeterli sebeptir. Ama Muhammed'in kendisi "Medine Kur'an'la fethedildi,"¹⁰ diyerek, bir açıklama sunacaktı. Bu sav akla yakındır: Yesrib (ya da bir süre sonra alacağı adla Medine) Arabistan'da eski Lahmi ve Gassani nüfuz alanlarının ötesindeki en kültürlü yerlerden biriydi; Muhammed'in gelişine hazırlık için, takipçilerinden oluşan öncü kafilenin Yesriblilere Kur'an'ın Mekke surelerinin büyüleyici mesajlarını bildirmekle kalmayarak, yazılı biçimini, yani emsali görülmemiş Arapça bir kutsal kitabı sunmuş olmaları yüksek bir ihtimaldir. Ama Allah kadar Servet Tanrısı'nın da Yesriblileri etkilediğini düşünmek tamamen kuşkucu bir yaklaşım olmayabilir. Ne de olsa, Muhammed Arap ticaretinin hızla gelişen şehri Mekke'den

8 EF V, s. 994.

9 Belâzûrî, s. 25.

10 Belâzûrî, s. 17.

gelen biriydi. İlk işlerinden biri Yesrib çarşısını vergiden muaf bir alan ilan etmek oldu;¹¹ oradaki geleneksel pazarın kurulduğu Cuma'yı cemaat namazlarının kılınacağı gün olarak belirledi.¹² Cuma dükkân kepenklerinin kapandığı bir "sebt" gününe dönüşmedi; aksine, müminlerin şehre akını çarşıda canlı bir Cuma ticaretini özendirdi. Muhammed'in yaptırdığı hurma ağacı direkli ve hurma yaprağı tenteli sade camı¹³ de Yesrib'in yeni siyasal merkezi haline geldi. Putperest Mekke'de hep olduğu gibi, siyasal, ticari ve manevi alanlar kesişti.

Yesrib'de o üçüncü alan kendine has biçime ve renge büründü. Muhammed'in tektanrıci anlayışının ilk baştaki izlenimci içeriği daha sıkı doktrin şeklini almaya başladı; bunun büyük bir kısmı şekil itibariyle Hristiyan ve özellikle Yahudi kutsal kitabındaki malzemeye yakındı.¹⁴ Bizzat Kur'an Musa'nın kitabını Arap diliyle doğruladığını beyan eder.¹⁵ Musa halkının buna katıldığı besbellidir: Nitekim 7 yüzyıl sonlarında bile geniş bir kesime ulaşan bir Yahudi belgesinde, "Muhammed'in mesajı bir rahmet edimi, yani gerçek bir din olarak nitelendirilir."¹⁶

Ancak zamanın geçmesi ve Yesrib'in Medinetül-Nebi ("Peygamber Şehri") ya da dosdoğru Medine ("Şehir") olarak anılmasıyla birlikte, Kur'an diğer tektanrıci inançlardan uzaklaştı. Bir topluluk kurma ve ona "marka tanınırlığı" kazandırma gereği, onun *ne olmadığını*, yani kesinlikle çoktanrıçılar gibi olmamanın yanı sıra, Yahudilere ya da Hristiyanlara pek benzemediğini söylemekle çok kolayca yerine getirildi. Tıpkı Arap kimliği gibi, İslam kimliği de ötekilerle temas, önce çekim, ardından tepki yoluyla katılaştı. Muhammed'in tektanrıçılığına bağlı olanlar için, geniş yelpazeli eski *hanif* teriminden ziyade *Müslüman* ibaresi resmi ad olarak aşağı yukarı bu sırada kullanılmaya başladı. Dünyevi hâkimiyetin gerçekleri tektanrıçılığın evrenselci ideallerine karşı koydu: Tek Tanrı insanları birleştirir; insanlar ise dünyevi iktidar arayışında kaçınılmaz biçimde ayrıldıkları gibi, tanrılarını da ayırırlar.

İslam ve bütün Arap tarihi açısından, bu yoğun oluşum dönemiyle ilgili bir soru sürmektedir: Yesrib/Medine halkının Güney Arabistan kökenli unsuru bütün bu süreçte nasıl bir rol oynadı? Evs ve Hazrec adlı iki kabile geleneksel tarihte hep bir yan rolde, yani Allah ile Muhammed'in *ensarı* ("yardımcıları") olarak görülmüştür. Oysa onların da İslam ibadetinin gelişimini etkilediklerini gösteren ipuçları vardır. Örneğin, aptes Marib ve başka yerlerde tapınaklara eklenen kanallar ile sarnıçların gösterdiği üzere, kadim

11 Belâzürî, s. 24.

12 *EF* VII, s. 368.

13 Belâzürî, s. 16.

14 Örneğin bkz. Hitti, s. 125-126.

15 Kur'an, 46:12.

16 Carmichael, s. 53.

Güney Arabistan ibadetinin bir parçası olmuştur;¹⁷ görünüşe bakılırsa bu âdeti Yesrib'e getiren güneylilerdir.¹⁸ İlahi "Rahman" isminde ve bir tanrıyla *habl* ("bağlayıcı ahit") üzerine kurulu birleştirici "siyasal ilahiyat" fikrinde olduğu gibi, bu durum da eski Güney Arabistan alışkanlığının mevcut ya da ortaya çıkacak İslam âdetiyle uyuşmasının bir başka örneği olabilir. Arapları birleştirmeye dönük girişimlerin en başarılısı olan Medine İslam devletinin en derin kökleri, yeni dönemin sıfır noktasının, hicri sıfır yılının altında gömülü kökleri eski Güney Arabistan'ın gayri Arap geçmişinde yatıyor olabilir.

Bildik "oryantalist" görüş Medine'de "Yahudilerin Muhammed'i reddedişine doğrudan tepki" sonucunda İslam'ın bir Arabistanlılaşma sürecinden geçtiğidir.¹⁹ Oysa Arabistanlılaşma daha doğru bir ifadeyle Yahudilikten bir arınıştı. İslam'ın kökleri zaten sıkı sıkıya Arabistan ortamındaydı ve İslam başından itibaren bu ortam tarafından şekillendirildi.

ÜST-TOPLUM

Medine'nin siyasal şekli de geleneksel Arap modellerine göre kalıba döküldü. Yeni siyasal yapı İslam öncesi geçmişte oluşturulmuş kabile ittifaklarına benzer türdendi; anlaşmazlıkları gidermede ve kararları almada Muhammed'e üst yetki verdi.²⁰ Daha önce böyle ittifakların çoğu yeminlerle ve ateş etrafında yapılan ayinlerle mühürlenirdi;²¹ yazının gücünü çok iyi bilen Muhammed, Yesrib toplumunun eski kesimleri ile Mekke'den gelmiş yeni muhacirler arasında kurduğu ittifakın günümüzde Medine Sözleşmesi olarak bilinen belgelerle kayda geçmesini sağladı. Ancak bunda bile geleneği izliyordu: Dedesi Abdülmuttalib'in Huzâa kabilesiyle yazılı bir ittifak belgesi hazırladığı ve Kâbe'ye astırdığı söylenir.²²

Ama Muhammed'in kurduğu yeni ümmet, eski kabile ittifakı modelinin ötesine geçti. Birliği gerçek ya da hayali bir ataya değil, üst-ilah Allah'a dayanan bir üst-kabileydi bu. Putperest Mekkeliler kendilerini "Allah'ın ailesi" olarak görürlerdi;²³ eski Güney Arabistan kavimleri de kendi koruyucu ilahlarının "çocukları"ydı. İslam kisvesindeki Allah "yaratıcı" olmakla birlikte, haşa bir baba değildir. Bunun yerine, ilk tektanrıci İbrahim yeni ümmetin

17 Doe, s. 163, 166 vd.

18 Karş. Kur'an, 9:108; Belâzûrî, s. 14.

19 *El*² VII, s. 368; karş. Hitti, s. 118.

20 Karş. *El*² V, s. 995-996.

21 *El*² III, s. 388-389.

22 Schoeler, s. 425.

23 Bkz. s. 124.

sembolik atası,²⁴ Muhammed'in zevceleri de ümmetin "ana"larıdır; üyelerinin ferdiyetinin yerini de "müminlere kendilerinden daha yakın" olan Muhammed'in zâtı almıştır.²⁵

Ne var ki, kardeşliğe sığmayan birkaç anlaşmazlık vardı. Evs ve Hazrec kabilelerinin bütün mensupları muhacirlerden yana değildi; bu muhalifler kendilerine ait rakip bir cami-merkez kurdular. Başlarını çeken Ebu Âmir derhal şehirden kovuldu; putperest Mekke'ye ve oradan da rivayete göre Hıristiyanlığı benimsediği Suriye'ye kaçtı.²⁶ Ama ilk başta ümmet genellikle pragmatik ve kapsayıcıydı. Muhammed'in ilk sözleşmesinde sadece Medine Yahudilerine değil, çoktanrıçılara bile yer verildi.²⁷

Tek başına bakıldığında, bu metin devrimci gibi görünebilir, sıfır yılından itibaren yeni bir yola girildiği sanılabilir. Uzun erimli bağlamı içinde bakıldığında ise, Medine devletinin Arap geçmişinden çıkışı görülebilir. Doğru, Muhammed ve ümmetiyle ilgili her şey üstündü: O, ilham aldığı bir üst-cine (Başmelek Cebrail'in ta kendisi) sahip bir üst-falcıydı; Allah üst-ilah ve ümmet Muhammed'in üst-kabilesi, Allah'ın üst-kavmiydi; onların bir üst-asabiyeti vardı ve çok geçmeden onları deve sürülerini değil, imparatorlukları çalmaya dönük üst-akınlara yöneltecekti. Gelgelelim, bütün bu süreç Arap geçmişinde var olan bir şeyin her bakımdan üstün bir versiyonuydu. Bu bizzat Arap tarihçilerinin kabul ettiği bir şeydir: Arapların Arap olmayanlarca yazılmış tarihleri genelde konuya yeni doğmuş İslam olgusuyla birlikte dünya tarihi sahnesine birdenbire şamatalı fırlayış şeklinde başlarken, Arap tarihçiler genelde Muhammed öncesi binyılları içeren ve "Ceziretü'l-Arap" bölgesini kültürler ve imparatorluklar takımadasının bir parçası olarak gören daha uzun erimli bir bakışı benimserler. Aslına bakılırsa, çoğunlukla mümkün olan en uzun erimle konuyu "Yaradılış"tan başlatırlar.

Ne var ki, Arap geçmişinden önemli bir kopuş noktası vardı. Eski Güney Arabistan *şaab* siyasal birliklerinin başındaki *mkrb* sanlı kişilerin ne kadar otoriteye sahip olduklarını bilmiyoruz; ama hâkimiyetlerinin mutlak olması ihtimali düşük gibidir. Yeni ümmetin daha doğrudan bir vârisi olduğu kuzeydeki kabile geleneğinde, reislerin hâkimiyeti nadiren otokrattı; rızayla hüküm sürerlerdi ve kararlarını kabile büyüklerine danışarak alırlardı. Besüs Savaşı'nı başlatacak can alıcı oku atan Küleyb'in²⁸ yaptığı gibi, diktatörce yetkiler üstlenmek intikama davetiye çıkarmaktı. Buna mukabil Allah adına konuşan Muhammed ise sadece yüce değil, aşırı bir otoriteyi kullanabilecek

24 Kur'an, 22:78.

25 Kur'an, 33:6.

26 Belâzürî, s. 13-14.

27 *EP* VII, s. 367

28 Bkz. s. 127-128.

durumdaydı; buna karşı çıkılamayacağı kısa sürede açıkça görüldü. Örneğin, geleneksel kabile hayvan otlatma alanlarından kimlerin yararlanabileceği meselesi gündeme geldiğinde, bu alanların artık Allah ile peygamberine ait olduğunu bildirdi; yani, bütün ümmetin yararlanması içindi.²⁹ Muhammed otlaqları şimdiki kökteş terimle kamulaştırmıştı.

Bir hâkimiyet bütünlüğünün kurulmasıyla birlikte, onu reddeden her şey yeni ümmeti refleksle şekillendiren bir hasım, bir öteki haline geldi. Ümmetin ilk baştaki çoğulculuğu pörsüyüp gitti ve yerine bir muhalefet, hatta husumet kültürü gelişti. Muhalefet somuttu. Muhammed ile haniflerinin Yesrib'deki ilk döneminde namazın istikameti Kudüs'e dönüktü. Hicretin ikinci yılında neredeyse yüz seksen derecelik bir cephe değişikliğine gidildi ve yeni aldıkları adla Müslümanlar Siyon'a sırt çevirip yüzlerini Mekke Kâbesi'nin rabbi Allah'a döndürdüler.³⁰ Bu en temel anlamıyla bir "dönüş" olduğu kadar geriye savruluştı: Yeni ideolojinin Arabistanlılığı tekrar ağır bastı.

Tektanrıcılığın diğer biçimlerine karşı husumet arttı. İlk baştaki uzlaşmacı beyanların aksine, daha katı yeni Kur'an ayetleri indi:

Ey inananlar! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır. Sizden kim onları dost edinirse, kuşkusuz o da onlardandır.³¹

Medine ortamında husumet 626'da iki Yahudi kabilesinden Benî Nadîr ve mülklerine el konulmasıyla son hadde vardı. Ertesi yıl diğer Yahudi kabilesi Benî Kurayza'ya mensup 600 kişi, Medine'nin ne kadar tehlikeli bir rakip haline geldiğinin farkına varıp şehri kuşatmak üzere bir ordu göndermiş olan putperest Mekkelilerin beşinci kolu olarak hareket ettikleri iddiasıyla öldürüldü ve geri kalanlar sürüldü.³² Bunu haklı gösterecek Kur'an ayetleri indi.³³

Bu son husus göz önünde tutulduğunda, Medine döneminde vahiy biçiminin eski yüceliğini korumasına karşın, içeriğin belirgin biçimde pratiğe yöneldiği açıktır. Kimlerin yeni ümmete mensup olduklarına karar verme ve ardından o ümmeti oluşturma gereği sürekli ilahi müdahaleyi zorunlu kıldı. Kur'an'ın bazı baskıları surelere "Mekke" ya da "Medine" yaftasını koyarak, vahyin niteliğindeki bu değişimi örtük biçimde kabul eder. Yakın dönemin düzeltme yanlısı ve geniş ufuklu nadir fikir adamlarından Sudanlı Mahmud Muhammed Taha, "İkincilerin nitelik ve içerik itibariyle tarihsel

29 *EI*² XII, s. 694.

30 Karş. Zeyd ibn Amr'ın şiiri, s. 166-167

31 Kur'an, 5:51.

32 Hitti, s. 117.

33 Örneğin bkz. Belâzûri, s. 28.

olduğu ve günümüz şartlarıyla alakalı olmadığı besbellidir”³⁴ savını ortaya atacak kadar ileri gitti. Hartum’da 1985’te, yetmişli yaşlarının ortasındaiken dinden döndüğü gerekçesiyle asıldı. Hâlâ sert tepkilerin hedefindedir: İdam edilşinin yıldönümü olan 18 Ocak (bazı kesimlerce) Arap İnsan Hakları Günü olarak anılmaktadır; buna karşılık, bir salonun, fikirlerinden bazılarına hafifçe değinilmesi üzerine boşalışına tanık olmuşluğum vardır.

Mekke’den Medine’ye geçişle birlikte, Muhammed bir ümmet oluşturma ve onu başında yer alacağı bir devletin çerçevesine oturtmanın güçlükleriyle yüzleşmek zorunda kaldı. En bilinen örneği yaban ortama çekiliş sırasındaki İsa olmak üzere, dünyevi iktidar yönündeki ayartıcı teklifleri geri çeviren önceki dinsel figürlerin aksine, bunu benimseyip görevinin bir parçası haline getirdi. İsa sadece çarmihına kazınan alaycı yazıda Yahudilerin kralıydı; Muhammed ise öldüğünde, fiilen Arabistanlıların efendisi, soyundan gelenlerin hâlâ kendilerine yakıştırdıkları bir teveccüh unvanıyla onların seyidiydi. Medine’de iktidar kurmayla ve onu elde tutmayla ilgili kaçınılmaz sorulara ilahi vahiyle cevap verilmişti. Bu bakımdan Kur’an’ın ana mesajları barışçı İsa Peygamber’e yaraşır olmakla birlikte, bazen Machiavelli tarzı iktidar oyunlarına da değinir. Hristiyanlıkla en büyük farklılık noktası budur; çarmıha gerilişe ya da teslise ilişkin inançların reddi değildir. Bu husus kalıcı bir iz de bırakmıştır. Çoğu İslam ahlakçısının gözünde, iktidarı ele geçirip sürdürme işi başlı başına günah kuşkuyla hiç lekelenmemiştir; iktidar sahiplerinin kendi işlerine bakmalarına göz yumarlar ve çoğu kez ahlaki muğlaklık gibi görünen şeyleri peşinen kabul ederler. Thomas Becket ve Thomas More gibi simalar Hristiyan dünyasında gayet nadirdir; İslam dünyasında ise bilinen örnekleri hemen hiç yoktur.

KILIÇLA GELİŞ

Yeni devletin genişlemesiyle birlikte, Muhammed başka yörelerdeki Yahudilerin yurtlarında kalmalarından memnundu; özellikle Medine’nin 150 kilometre kuzeyine düşen Hayber’de olduğu gibi, toprağı yarıcı olarak işleyebildikleri durumlarda.³⁵ Önceki dönemden gelen başka süreklilikler de vardı. Bunlardan biri askeri-ekonomik cepheydi. Muhammed’in askeri bakımdan zayıf olduğu ilk başta, Allah’ın ona tembihi şuydu:

Sen şimdi güzel bir şekilde hoşgörü ile muamele et.³⁶

³⁴ Allavî, s. 130.

³⁵ Belâzürî, s. 43.

³⁶ Kur’an, 15:85.

Medine’de güç kazanmasıyla birlikte, bu tavır kısa sürede değişti. Daniel Varisco “İslam’ın kesinlikle nereden *doğmadığını* göstermede [...] antropolojinin bir rol oynadığı”na işaret eder; ona göre bu kaynak “çöl”, yani “daha yeni tektanrıcılığa şiddete eğilimli ve kaba damgasını vuran sonu gelmez kavga ve akın döngüsü”nün yaşandığı yer değildir.³⁷ Tarih bu savı doğrular: İslam Mekke’nin şehir ortamından gelir ve (göstermiş olduğumu umduğum üzere) her zaman şiddetten uzak olmasa bile, kadim ve son derece medeni Güney Arabistan geçmişinin bir katkısını taşır. İslam’ın kaynağı bütün bunların içinden gelen derin bir maneviyat pınarı, yaradılışın ihtişamı, ebediyetin gizemi ve hepsinin ilahi yaratıcısının kusursuz tekliği karşısındaki neredeyse ifade edilemez bir hayret duygusudur. En ateşli ateist ilk vahiylerdeki doğaüstü bir şeyin varlığını yadsımakta zorlanır; kutsallığın güzelliği karşısında en sıkı kuşkucunun süngüsü düşer. Kuşkucuların şahı Richard Burton, Kâbe’yi ilk kez dikkatle seyrederken, “bunun kadar heybetli, çarpıcı bir şeyi hiçbir zaman, hiçbir yerde, hiçbir şekilde”³⁸ görmediğini belirtecekti. İslam bundan gelir ve kaynağının o kusursuz tekliğine dönecektir. Kur’an şöyle der:

Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır.

Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır.³⁹

Şimdiye kadar ise bu büyük dönüş yolculuğunda, bir itikadın yanı sıra bir sosyopolitik ideoloji olması itibarıyla, İslam’ın askeri seçeneğe başvurduğu dönemlerden geçtiğini görmekteyiz. Bu dönemlerden biri hicretten birkaç yıl sonra başladı.

Medine’nin bir devlet olarak yükselişinin ardında Kur’an’ın gücü, Muhammed’in kişisel cazibesi, elçilerin mekik diplomasisinin yanı sıra akıncılık taktiklerinin başarılı biçimde kullanılışı da bir sebepti. İlk Arapça kaynakların yükselişe bakışı onun ışığı altındaydı: Muhammed’in ilk biyografileri *kütübü’l-megazî* (“gaza kitapları”) olarak anılır ve onun silahlı seferlerini bir dizi halinde anlatır. Otuza yakın büyük çaplı harekâta girildi ve Muhammed bunların takriben üçte birinde fiilen yer aldı.⁴⁰ “Gaza kitapları” gözü pekliğin ötesinde şeyleri içermekle birlikte, özünde İslam öncesi kavga günlerinin anlatımları olup en eski Arap tarih yazımını oluşturan “Arap Günleri” geleneği kapsamına girer.⁴¹

İlk büyük çaplı kapışma birçok bakımdan en önemlisiydi ve Muhammed’in bunda üstün sayısal güce karşı elde ettiği başarı, onu ve halkını Allah’ın

37 Varisco, s. 10.

38 Burton, Bölüm XXXI’in kapanış sözleri.

39 Kur’an, 55:26-27

40 Mesudi II, s. 287-288.

41 Karş. EI² IX, s. 661.

manevi olduğu kadar askeri yönle de yanlarında yer aldığına inandırdı. Hicretin ikinci yılında başını Ebu Süfyan'ın (Müslüman disiplini karşısında çok şaşırarak putperest ekâbir) çektiği zengin bir Mekke kervanı Suriye'den dönüş yolundaydı. Muhammed 300 dolayında savaşçısıyla Mekkelilere en kazançlı ana ticaret yolunda canlarını acıtacak bir darbe vurmaya karar verdi. Mekke'den Suriye'ye ticaret güzergâhında, Medine'nin güneybatısına düşen Bedir adlı çeşmede kervanın önünü kesmek üzere yola çıktı; ama Ebu Süfyan tasarlanan saldırıyı öğrendi ve takviye göndermesi için önceden Mekke'ye haber verdi. Sayıca 900'ü geçen Mekke kuvvetinin Bedir'e vardığı sırada, Ebu Süfyan kervanı farklı bir güzergâha yönlendirmişti; yine de Mekke takviye gücü, Medineli muhaliflere bir ders vermek gerektiğine karar verdi. Onlar açısından her şey feci şekilde ters gitti. Yetmiş öldürölüp buna yakın sayıda adam esir düşerken, Muhammed'in zayıatı 15 ölüde kaldı. Medine tarafındaki haklı zafer duygusu tahmin edilebilir. Hicri sıfır yılı çağın başlangıcıydı; iki yıl geçmeden ulaşılan ve Muhammed'in kaderinde dönüm noktası olan Bedir zaferi destanın asıl başlangıcı sayılırdı.

Popüler hafıza böyle muharebelere siyah-beyaz çerçevede, iyilerin kötülerle kapışması şeklinde bakar. Ama her zamanki gibi, gerçeklik daha karmaşıktı. Daha önce belirtildiği üzere, Muhammed'in sağ kolu Ebubekir'in bir oğlu putperest Mekke safında çarpıştı.⁴² Muhammed'in amcası ve adıyla anılacak 500 yıllık müstakbel halifelik hanedanının atası Abbas da o saftaydı.⁴³ Putperest geçmiş ve İslami gelecek arasında atılan başka yönler de vardı. İslam öncesinin Arap Günleri'nde olduğu gibi, Bedir'de ve sonraki kapışmalarda kavga şiiri iki taraf açısından bir rol oynadı. Hicri takvime göre üçüncü ya da dördüncü yılda, Müslümanların nadir bir yenilgiye uğradığı Uhud kapışmasında putperest Mekkelilerin başarısı kısmen Ebu Süfyan'ın eşi, müstakbel Emevi hanedanının ilk halifesinin annesi Hind sayesindeydi. Mekkelileri "Bizler Tarık kızlarıyız," (buradaki "Tarık"ın anlamı belirsizdir) diye başlayan şu şiirle gayrete getirdi:

Zarif halılar üstünde salınırız,
Boynumuza inciler takarız,
Misk gibi kokar saçlarımız,
İleriye atılırsanız size sarılacağız,
Yok kaçarsanız sizden sakınacağız,
Artık bitecek size olan aşkımız.⁴⁴

42 Bkz. s. 146.

43 E² 1, s. 9.

44 Aktaran Gelder, s. 94.

Kısa çoraplı bir amigo kadın sanılmaması açısından, Hind'in İslam geleneğinde daha çok cadı gibi sunulduğunu eklemek gerekir: Muhammed'in Hamza adlı başka bir amcasının Uhud'da onun yanında çarpışırken öldürüldüğünü görünce, yerdeki cesedini parçaladığı ve karaciğerini söküp yediği söylenir.⁴⁵ Muhammed'in tarafındaki en meşhur şair Gassani meliklerini övücü kasideleriyle tanınan Hasan ibn Sâbit'ti. Peygambere ve vahiylerine inanç, şair ve kafiyeleri için geçerlidir: Hasan'a kavgâ şiirlerinde modası geçmiş cin yerine ilham veren perinin aynı zamanda Kur'an'ın aktarılışına aracılık eden Başmelek Cebrail olduğu söylenir.⁴⁶ Muhammed'in Hasan tarafından halis şarap ve buse şeklindeki geleneksel bir imgeyle methedilişi⁴⁷ gibi diğer sürekliliklere ne anlam verdiğini bilmezsek de, şunu söylediği aktarılır: "Methiyecilerin gözünü boyayın."⁴⁸ Cafcaflı şiirsel tasvirlerle kızların evlilik şanslarını artırdığını daha önce gördüğümüz başka bir methiyeci adayı Meymûn bin Kays el-Aşâ, Muhammed için eserler vermekten onu rüşvet mahiyetindeki develerle yanlarına çeken ve Medine'deki içki karışılığına dair uyarılarla ürküten putperest Mekkelilerce caydırıldı.⁴⁹

Arap geçmişinden gelen başka bir süreklilik de vardı. Akınlar ganimet açısından verimsiz değildi; Muhammed ganimeti üleştiren geleneksel bir akın reisi olarak, hasılatın beşte birini kendine ayırma ve akrabası olan Haşimoğullarına hisseler dağıtma yoluna gitti. Ganimet almasının caiz kılındığı tek peygamber oluşunu bildirmeye itina ettiği söylenir.⁵⁰ Arap geleneğinin zaten tasvip ettiği bu uygulama Kur'an'ın ganimeti konu alan "Enfâl" suresiyle daha da kutsallaştırıldı.⁵¹ Hisseler ve dağıtım işi dikkatle denetim altına alındı; zimmete geçirmenin önünü almak için cehennem ateşi uyarılarını içeren ayetler indi.⁵² Muhammed makul bir yaklaşımla kendi beşte birlik hissesinden hatırı sayılır meblağları Kur'an'ın aralarında "kalpleri İslam'a ısındırılacak olanları"⁵³ da saydığı çeşitli muhtaç kesimlere dağıtmak üzere ayırdı.

Dokuzuncu yüzyılın bir Iraklı Hristiyan yorumcusu, kendi dininin genellikle sakın başlangıcını diğer iki büyük tektanrıcılığın başlangıcıyla karşılaştırırken, "Peygamberler kılıçla mı gelir?"⁵⁴ diye soracaktı. O yazarın cevabı açık seçik bir "Hayır" olacaktı. Ne var ki, Muhammed'in durumu açısından, daha uygun bir cevap ilk başta kılıçla gelmediği, ama Arap geçmişine özgü

45 Ef VII, s. 264.

46 Hüseyin, s. 116.

47 Maarri, s. 167.

48 Mesudi II, s. 300.

49 Şeyho, s. 365-366.

50 Câhiz, Kısım 3, s. 114.

51 Kur'an, 8. Örneğin bkz. 8:41.

52 Kur'an, 3:161-162.

53 Kur'an, 9:60.

54 Karş. David Sizgorich'in başlığında aynı soruyu yönelttiği American Historical Review makalesi.

teamüllerin, yaşanan dönemdeki baskıların ve geleceğe dönük umutların hep birlikte onu eline bir kılıç almaya yönelttiği olur; görünüşte daha barışsever olan diğer peygamberler de itibar görmedikleri ülkelerinden ayrılmak ve kendilerince hicrete çıkmak, bir başka deyişle başlattıkları devrimi tamamlamak zorunda kalmış olsalardı, belki aynı şekilde kılıca sarılırlardı. Hicret bir kopuş olduğu kadar, manevi ve ahlaki eylemcilikten siyasal eyleme bir geçişti. O dönemde siyasal eylem, bölgede genellikle hâlâ taşıdığı anlamla, yeni bir asabiyet, bir yeni dayanışma topluluğu oluşturmak, silaha sarılmak, olabildiğince yetkiyi elinde toplamak ve olabildiğince uzun bir süre elinde tutmak demektir. Nitekim çok geçmeden hicret kelimesi kabile mensuplarının kışla şehirlerine yerleştirilmesi anlamını kazandı.⁵⁵ Güvenilir kaynaklardan biri, bizzat hicreti açıkça “askeri hizmet” olarak yorumlar.⁵⁶ Bir anlamda din, ordusu olan bir kültür; ama çoğu kültürün bir ordu edinmesi zaman alırken, İslam kendi ordusuna neredeyse hemen kavuştu.

Muhammed’in Medine’de üstlendiği siyasal ve askeri rollerde çok başarılı olması, ister Müslüman isterse gayrimüslim, hiç kimseyi onun Mekke yıllarında güttüğü hedefin manevi ve ahlaki payandalarını unutmaya yöneltmemelidir. Bunlar İslam itikadının esasıdır; hep sürecek olan şeydir. Medine’deki olaylı birkaç yıl, İslam’ın sosyopolitik bir olgu olarak gelişmesini sağladı. Ama bu dönem kadim Güney Arabistan’dan efsanevi göçlerle ve üç kıtayı kapsayan sonraki fetihlerle birlikte, Arap ulusal destansı romanının üç bölümünden ikincisini de oluşturur. Üç aşamalı ve üç sahneli (Marib, Medine ve dünya) bu dram, günümüzde bazı genç Avrupalı Müslümanları küffar diyarından göç etmeye, “DEAŞ” ve dünyayı fethetme düşleri yoluyla dördüncü, nihai ve ebedi aşamanın, yani cennetin yolunu tutmaya yönelten şeyin bir parçasıdır.

Girişte Arap tarihini “İslam’la sınırlı olmaktan çıkarma” gibi bir hedeften söz etmişim.⁵⁷ Samir Kassir’e göre, bunu başarmak Arapları bir “köstek”ten, tarihlerini de şimdiki sıkıntıdan kurtaracaktır.⁵⁸ Muhammed dönemi Medine’sine baktığımda, bunu tam başarmanın mümkün olmadığını fark ediyorum. Bir yorumcu bunu şöyle ifade eder: “İslam bir din olmanın yanı sıra, bir dinsel milliyetçilik biçimidir de. [...] Bazıları Arapçılık ile İslam’ı ‘ayrılmaz Siyam ikizleri’ olarak nitelendirme noktasına kadar gitmişlerdir.”⁵⁹ Mekkeli ikiz atalar Haşim ile Abd Şems’in birbirinden koparılışında ve Muhammed’in hicretinde olduğu gibi, ayrılık kanlı olabilir. Üstelik bazen Arap ve İslam tarihleri sadece kalçadan değil, kalpten de bitişikmiş gibi görünür. Bununla

55 Hoyland, s. 102; Crone, s. 367.

56 EI² II, s. 1006.

57 Bkz. s. 39.

58 Kassir, s. 34, 92.

59 Pintak, s. 202.

birlikte, hâlâ yapabileceğimiz ve yapmamız gereken şey İslam'ı bütün sürecin başlangıcı değil, bir parçası olarak görmektir. “Köstek” yekpare olmadığı gibi, ilk başta görünebileceğinden çok daha kadim ve ebruli kayadan oyulmuştur.

GÜLEÇ YÜZLÜ MUHAFAZILAR

Mekke Ocak 630'da teslim oldu. Medine askeri üstünlük sağlamakla birlikte, kesin zafer elde etmiş değildi: Arada müzakereler ve mütarekeler olmuş, akıncılık hasılatıyla gönüller ve akıllar uzlaşmış ve önceki iki yılda çok az çarpışma yaşanmıştı. Sonuç itibariyle, Kureyşi muhafazakâr tabakası Muhammed'i alt edebilse dahi, ona katılmanın muhtemelen daha kazançlı olacağının farkındaydı. Arap tarihinde eski bir düzenin, ömrünü uzatmak amacıyla zinde bir ideolojinin kucağına atılmasının son örneği olmayacaktı bu. Daha yakın dönemdeki Suud ailesi ve Vehhabiler örneği geliyor insanın aklına.

Mekke kurulu düzeni Muhammed'in devrimine katılmakla, onu tam anlamıyla ele geçirmiş değildi; ama içine sızmıştı ve kendi amaçlarına hizmet edecek olmasından muhtemelen memnundu. İleride halifeliği üstlenecek Muaviye'nin babası Ebu Süfyan'ın ve Muhammed'den yana bir tavra giren bütün ötekilerin asıl maksatlarını ancak Allah bilir. Ama kararlarında manevi mesajın (ve gönülleri yumuşatacak peşin paranın) yanı sıra kişisel çıkarın da bir rol oynamış olması pek ihtimal dışı değildir. Ne de olsa, Mekke geçmişinin iki büyük siması, Maşrik ile Arabistan'ın tanrılarını tek bir yerde toplayan Amr ibn Lühay ve Kusay, şehri parlak bir hac merkezi haline getirmişti; Muhammed o tanrıları tek Tanrı'da bütünleştirmekle, bir anlamda onların tasarısını bir adım ileriye götürmekteydi. Eski Mekke reisleri tektanrıcılığın kadim panteonları gölgede bıraktığı bir çağda, Muhammed'in yeni dininin şehre daha da fazla hacı (ve para) çekeceğini sezmiş olabilirler. Açık olan nokta putperest Mekkelilerin akılcıca bir karar verdikleridir: Onların Muhammed'i tanımaları ve Muhammed'in de Kâbe'nin merkezi konumunu onaylaması, o zamandan beri ve ebediyetin öngörülebilir kısmı boyunca şehrin refahını güvenceye almış bulunuyor.

Mekke'nin son tektanrıcılığın mabedi olarak kabul edilmesiyle, hac menzili düzene konuldu ve yeni bir görüntüye kavuşturuldu; ama işlerin idaresi aynı kaldı. Hele bir daire hiç değişmeden sürdü. İşe tanrıça Uzzâ'nın kayyumları olarak başlamış⁶⁰ ve ardından Kâbe'nin anahtarları verilmiş olan Benî Şeybe adlı Kureyşi sülalesi günümüzde hâlâ Kâbe'nin muhafızı konu-

60 İbşihî, s. 464.

mundadır.⁶¹ Eski bir Mekke deyişi şöyle der: “Şeybe sülalesinin yüzünden gülücükler saçılıyor; Kâbe’nin açılacağı bir günde olsak gerek.”⁶² Bunun sebebi haliyle giriş ücreti almalarıdır. O kadar uzun süreden sonra, güleç yüz herhalde genetik yapıya işlemiş, bir tür gayri ihtiyari sırtışa dönüşmüş olmalıdır. Muhammed’in başlattığı devrimin diğer anlamlarda da daha ziyade evrim niteliğini taşıdığı ortaya çıktı. Mekke’nin yönetici sülaleleri köklü bir değişim geçirmişti ve şehrin zenginliği Kureyş aile ağacının kolları arasında bir ölçüde yeniden dağıtılacaktı. Ama hayat sürdü, hacılar her zamanki gibi Kâbe’nin etrafında döndü ve ticari dolaşım Mekke’nin ticaret yollarını izledi. Şehrin ahalisi açısından, hicri sıfır yılı, Kızıl Khmer tarzında tarihi yeniden ayarlamaktan uzak kaldı.

Ama başka bir anlamda devrim henüz yeni başlamıştı. Kişiliğinde kâhin, hatip, şair ve seyyit rollerine özgü eski sesler birleştirmekle kalmayıp onları aşan Muhammed, hep uyumsuz Arap seslerini daha önce ya da daha sonra kimsenin başaramadığı ölçüde birleştirme yoluna koyuldu.

MEDİNE MEDYASI

Daha Mekke’nin teslim oluşundan önce, putperest şehirle 628’de varılan bir mütareke Muhammed’in filizlenen kuvvetlerinin daha uzak Arap ufuklarına odaklamasını mümkün kılmıştı. Kimi zaman bu kuvvetler askeriydi. Geleneksel akıncılık taktikleri ancak bir noktaya kadar işe yarardı. Mekke’nin güneydoğusundaki bereketli bir yörenin müstahkem şehir merkezi ve Sakif kabilesinin nüfuz üssü Taif’i ele geçirmek için daha ağır silah donanımı gerekti. Şehir 631’de kuşatılırken bir mancınık ve inek postundan bir *debbabe* (lağımçıları koruyucu bir siperlik) kullanıldı.⁶³ Bunlar Medine devletinin kendine güveninin ne kadar arttığını ve askeri yeniliklere ne kadar açık olduğunu gösterir. (Sözlük anlamı “sürünen” olan *debbabe* günümüzde askeri anlamda “tank” için kullanılan kelimedir.) Ama başka taktikler ile teknolojilerin kullanıldığı seferler de sürdü. İslam en azından o sırada Arabistan’ın büyük bölümünü silaha başvurmadan ele geçirecekti.

Önceki yüzyılda Muhammed’in Kureyşi ataları yarımada’nın büyük bir bölümü boyunca bir ticaret ağı örmüşlerdi.⁶⁴ Bu ağda ticaret güzergâhlarının çözücü kabile ittifaklarının atkısıyla birleşti; bir yanda göçebe hamallar ve muhafızlar, diğer yanda Kureyş’in usta tüccarları olmak üzere, tamamlayıcı

61 *EF* IV, s. 320.

62 *EF* IX, s. 389.

63 Belâzûrî, s. 63.

64 Karş. Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 62.

çıklarların dengesi sisteme gerilme gücü ve dayanıklılık kazandırdı. Muhammed mesajını yaymak için sonunda şebekeyi kendi rotasına döndürerek bu ağdan yararlandı; bu belki bir bakıma 20. yüzyıl başlarında Bolşeviklerin ideolojilerini çarlık topraklarında yaymak için demiryolu şebekesindeki işçilerle sıkı irtibatlarından yararlanışına benzetilebilir.

Muhammed bu yeniden düzenlemeyi diplomasinin yanı sıra teknolojinin yardımıyla başardı. Tıpkı Kur'an'ı yayışında olduğu gibi, sözde "cahil" peygamber uzak kabileler ve kavimlerle iletişime girmek için medyayı ve özellikle o zamana kadar pek yararlanılmamış olan Arap yazısını kullandı. Claude Lévi-Strauss şöyle der: "Yazının her zaman eşlik ettiği tek olgu şehirlerin ve imparatorlukların yaratılması, yani çok sayıda kişinin bir siyasal sistemde bütünleştirilmesidir."⁶⁵ Muhammed bir denetim aracı olarak yazının sunduğu olanakları çoktan anlamış biriydi: Mekke döneminde (dedesinin kabile ittifakı tebliğlerine benzer) yazılı genel duyuruları bazen Kâbe duvarına asardı;⁶⁶ bu yirmi civarındaki okuryazar Mekkeli dışında okunabileceği beklentisinden ziyade, resmi gazetede bir tür ilan yayımlama gayesine yönelikti herhalde. Ama çoğu Arap, özellikle de kabile mensubu Araplar açısından, herhangi biçimiyle yazı büyüyle ve doğaüstü güçle yüklü yeni ve üstelik daha etkileyici bir olguydu. Siyasal potansiyeli muazzamdı ve Muhammed ondan sonuna kadar yararlandı.

Medine'nin de yeni ortaya çıkmış bir okuryazarlık geleneği olduğu⁶⁷ için, Muhammed okuryazar sayısını artırmaya koyuldu. Allah'ın kelamını kayda geçirme işinde çalışan kendi Mekkeli Müslüman kâtiplerinin yanı sıra, Bedir Baskını'nda esir alınmış her okuryazar putperestin fidye bedelini on Medineli gence yazmayı öğretmekle ödemesi talimatını verdi.⁶⁸ Onun emriyle çıkarıldığı ve sonraki yüzyıllara ulaştığı söylenen belgelerin asılları olduğu iddia edilen malzeme, yazıyı hangi amaçlarla kullandığına dair bir fikir verir. İlahi vahiyler dışında, kendi hikmetinin hemen yazıya geçirilip korunan bir örneği vardı; imanın mahiyeti üzerine kuzeni ve damadı Ali'ye yazdırdığı bir hadisti bu.⁶⁹ Daha alelade olan diğer belgeler arasında hurma dalına yazılmış bir arazi bağışı,⁷⁰ bir Yahudi cemaatinden ve Dûmet'in Kindi yöneticisinden haraç talepleri,⁷¹ Hadramilere Allah'a ibadet etmelerini ve vergilerini Medine'ye ödemelerini bildiren bir mektup⁷² sayılabilir. Sonuncusuna benzer

65 Lévi-Strauss, s. 299.

66 EI² VIII, s. 835.

67 Kurdî, s. 60-61.

68 Kurdî, s. 61.

69 Mesudî IV, s. 171.

70 Belâzürî, s. 23.

71 Belâzürî, s. 67-69.

72 Câhiz, Kısım 1, s. 181.

birçok mektup metni günümüze ulaşmıştır; bazıları softa uydurmaları olsa bile muhtemelen Medine kâtipliğinin üretimini yansıtır. Doğaüstü huşu uyandırıcı bir yazıyla kaleme alınan ve belagatli elçilerce yüksek sesle okunan bu tür tezkereler, muhatapları üzerinde çarpıcı bir etki bırakmış olsa gerek. Muhammed geçmişte arkaik Güney Arabistan yazısını kullanmakla birlikte, İslam'ın ortaya çıktığı sırada bunu terk etmiş oldukları sanılan Yemenlilere⁷³ sadece mektuplar değil, bir Arap alfabesi öğretmeni de gönderdi. Elçisi Muâz ibn Cebel'den “Size bir kâtip gönderdim,”⁷⁴ diye söz etti.

Yazıya geçirilmiş doğaüstü gücün en üst örneği Kur'an'ın bu bütünleşme seferberliğinde oynadığı rol o kadar açık değildir. Medine'nin onunla “fethedildiği” yolunda⁷⁵ Muhammed'e atfedilen sözleri daha önce aktarmıştık. Besbelli ki Kur'an bir şekilde daha uzaklara da yayılıyordu. Gündelik lehçeleri ne olursa olsun, çoğu Arap için Kur'an'ın dili yüzyıllar içinde yarımada'nın her köşesine sızmış yüksek şiir diliyle aynı olması itibariyle anlaşılırdı. Mesudî'nin ifadesiyle, onların “işitme yetisini sersemleten ve akıllarını başlarından alan”⁷⁶ bir şeydi. Ama önceleri muhtemelen onları sözlü olarak aktarılan ufak tefek şeylerle, bilhassa en kısa ve en güçlü ilk surelerle sersemletti. Bir bütün olarak metin, propaganda işlevini görmeyecek kadar ayrıntılı ve çoğu kez zordur; kaldı ki, Muhammed'in ölümünden epey sonraya kadar ortada bütünsel bir metin, derlenmiş bir baskı yoktu. Ama Muhammed açısından medya kampanyasında başvuracağı başka sözler vardı.

Penceremin dışındaki olayları izlerken ve insanların yeni bir davaya çekilişindeki aşırı hıza şaşırırken, onları sersemletip inancın peşine takan şeyin uzun ve incelikli kutsal metinler (ve kesinlikle mantıklı gerekçe) değil, daha pervasız bir araç olduğunu açıkça görmekteyim: Slogan. Farsça kökenli *sarha* (“haykırış”) kelimesi burada karşımıza çıkar:

Allahuekber!
Kahrolsun Amerika!
Kahrolsun İsrail!
Allah Yahudilere lanet yağdırsın!
Zafer İslam'ındır!

Bu sloganların toplu olaylarda (cuma namazları, mitingler, cenaze törenleri) yüksek sesle ve coşkuyla bir ağızdan söylenmesi kaba kuvvetle “söz birliğini sağlama”ya yarar. (Arapçada “füze” için kullanılan *saruh* kelimesi *sarha*yla kökteştir.)

73 İbn Hallikân, s. 163-164.

74 Aktaran Adonis, *Sâbit* IV, 22.

75 Belâzürî, s. 17.

76 Bkz. s. 139.

Geriye doğru bakıp sonuçlar çıkarmak her zaman sağlam yaklaşım değildir; ama Medine Kur'an'la fethedilmiş olsa bile çoğu Arap gönlünün şimdi duyduklarımızdan daha belagatli ve daha anlamlı sloganlarla ve kısa alıntılarla kazanıldığı kanısındayım. En başta *Allahuekber* (Allah en büyüktür) vardı ve “Sizin eski kabile ilahlarınız güçsüzdür” anlamına gelirdi. Ardından kulağa hoş gelen ve akılda kalıcı *Lailahe illallah* (Allah'tan başka ilah yoktur) ibaresi “Sizin kabile ilahlarınızın varlığı hepten boştur” mesajını verirdi. Onu izleyen *Muhammedün resulullah* (Muhammed Allah'ın resulüdür) ibaresi “Söylediği her şey tartışmasız doğrudur” anlamını taşırdı. Şeytan en güzel ezgileri kendine saklamış olsa bile Allah'ın daha da güzel sözleri vardır.

Bu sözlerin gördüğü rağbet şaşırtıcı biçimde uzun sürmüştür. Günümüzde aynı sloganlar hâlâ kusursuzca işe yarıyor ve ümmet hâlâ “mesaj”ı alıyor. Yeni doğmuş bir Müslüman bebeğin duyduğu ilk sözler, sağ kulağına fısıldanan ikinci ve üçüncü ibarelerdir; can vermek üzere olan bir Müslüman'ın kulağına da bunlar fısıldanır. Hristiyanlar ibadete çanların şakrak ama anlamdan yoksun sesleriyle, Müslümanlar ise daha sık kılınan namazlara sözlerle çağrılır. Yukarıdaki üç ibarenin yer aldığı ezanın sesi şimdi yükseltilmiş durumdadır; Mekke'deki camiye bir süre önce kurulan yeni sistemdeki 4.000 hoparlörü 9 kilometre öteden duymak mümkündür.⁷⁷ Üç ibare nida olarak sürekli söylenir; gerek Suudi Arabistan'ın bayrağında, gerekse sözde İslam Devleti'nin korsan görünümlü siyah-beyaz sancağında yer alır. Bir Müslüman onları hayatı boyunca sayısız kez işitir ve söyler. İşitebileceği mesafede tek bir cami olsa ve yetmiş yaşına kadar yaşasa, ona Tanrı'nın büyük olduğu 750 bin kez anlatılmış olur. İnanmaktan vazgeçmek neredeyse nefes almaktan vazgeçmek kadar zordur.

Muhammed sonuçta Allah'ın resulü olduğu kadar ulaşıydı da. O ve takipçileri Allah'ın kelimasını yazılı halde yaymanın yanı sıra damıtıp sözel/ işitsel sloganlara dönüştürdü. Bunlar Araplar arasında emsali görülmemiş bir *birlik ruhu*, bir üst-asabiyet yaratmanın yenilikçi yollarıydı. Sloganlar sadece asabiyeti sürdürmede değil, ‘arabiyyeyi, Arap dilini korumada da rol oynadı. İran asıllı olan 11. yüzyıl bilgini Birûnî şu saptamada bulunur:

Tabi kabileler devlete Arap olmayan bir karakter vermek üzere sıkça bir araya gelmişlerdir. Ama gayelerine ulaşamamışlardır ve ezan günde beş defa kulaklarında çınladığı sürece [...] boyun eğmeye mecburlar.⁷⁸

Muhammed'in sözlü, yazılı ve slogana dayalı medyası, merkez edindiği Medine'nin dışına taşıtı. Kur'an sureleri ve dinsel sloganlar Arap şebekesi

77 BBC, “News From Elsewhere”, 14 Temmuz 2014.

78 Aktaran Chejne, s. 14.

boyunca dolaştı. Okuryazar elçiler tarafından kabile reislerine dağıtılan davetiyeler de şebekenin her yanına ulaştı. Reisler meraka kapıldı ve çağrıya uyarak Medine'ye gitti. Tıpkı Ebu Süfyan ve Urve gibi, onlar da Muhammed'in kudreti ve kişiliği karşısında büyülendiler; hiyerarşik bir toplumda reisin büyülenişi haliyle bütün kabileyi çekim alanına alırdı. Asıl mesele belki de Muhammed'in "söz birliğini sağlama"sından ziyade sessizlik ortamını kendi sözleriyle, mesajlarıyla doldurmasıydı. Daha önce benzer şeyler hiç duyulmamıştı. Yine Martin Nowak'ın ifadesiyle belirtmek gerekirse, dil araya fikirler katma yoluyla hâkimiyet kurmayı sağlar,⁷⁹ üstelik 7 yüzyıl başlarının Arabistan'ında olduğu gibi, karşı koyacak peşin hükümlerin olmadığı durumlarda fikirler çok daha güçlü hale gelir.

Muhammed'i görmek için özellikle 630-631'de gittikçe daha uzak yerlerden heyetler akın etti. Başta Necren'in ve Kuzeydoğu Arabistan'ın Hristiyan Arapları⁸⁰ olmak üzere, bazılarının gelişi sebebi "din değiştirmek" değil, yükselen güce bağlılık bildirmek içindi. Birden fazla anlamıyla *islam*, yani "teslim olma" (bazı bakımlardan hâlâ olduğu gibi) dogma kadar siyasetle de ilgili bir meseleydi. Hristiyan Habeşistan'la ve Konstantinapol'le diplomatik temaslar kuruldu. Muhammed Bizans imparatorunun gönderdiği bir kürk ceketi üstünde denedikten sonra, serin Habeşistan yaylalarında buna muhtemelen daha çok ihtiyaç duyacak Necâşi Ashame'ye aktardı.⁸¹ Uzak-taki kabileler ve kavimler Muhammed'le çok sayıda evliliği⁸² de kapsayan ittifaklara girdiler. Muhammed'in, Kinde hükümdar ailesinin kızı Esmâyla nikâh gecesine dair bir anekdotta, Arabistan'ın yükselen ve inişe geçen güçleri arasındaki bir tür gerginlik karşımıza çıkar. Genç kız gerdek yatağına çağrıldığında, önce "Asalet ticarete teslim olur mu?" karşılığını verdi.⁸³ Ama peygamber karizması onu da etkiledi.

Görünüşe bakılırsa, herkesi etki altına aldı. Gittikçe daha fazla Arabistanlı ibadet ve tediye sözleşmesine girdi: Allah'a ibadet etme, dünyada onun peygamberine bağlılık gösterme ve mensubiyet harcı ödeme. Sonuncusunun ilk başta ne kadar tuttuğu belirsizdir, zekât tutarına ilişkin kurallar daha sonraları belirlendi. Ama meblağlar muhtemelen büyük değildi. Yine de bedel ödeme fikrinin kendisi birçok Arabistanlıya, hele *bedv* kabilelerine tersti; buna razı olmaları Muhammed'in karakterinin ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Bu gücün tek başına yetmediği durumlarda, bir topluluğa baskı uygulamak için başka bir topluluğu kullanma şeklindeki eski yönteme her zaman dönebilirdi:

79 Nowak, *Supercooperators*, çeşitli yerlerde.

80 *EP* XI, s. 219.

81 İbn Hallikân II, s. 377.

82 Rogerson sayıyı on bir olarak verir, s. 109.

83 Lecker, s. 353.

Özellikle ikna edici olarak yarımada'nın batı ve orta kesimlerinde öteden beri dolaşmış olan Hevâzin gibi göçebe kabilelere başvurdu.⁸⁴

İknaya pek gerek kalmadı. Başarının peşinden başarı geldi ve ardından treni kaçırma korkusu devreye girdi; yarımada'nın genellikle tekerleksiz dünyasında tren haliyle kervandı tabii. Arabistan boyunca kıvrılıp duran ve gittikçe uzayan kabileye reisler ve kabileler peş peşe katıldılar; bunun kısa vadede birlikten doğan güçle güvenlik, daha uzun vadede ise dünyevi ya da semavi kazanç fırsatı sağlayacağını farkındaydılar. Kervan etkisi mü-kemmelce işledi ve tarihinde ilk kez Arabistan yarımadası birleşti. Bu aynı zamanda son kez olacaktı.

BİR İRAN ETKENİ VAR MIYDI?

Emsali görülmemiş birliğin ardındaki kesin sebebe dair cazip bir ihtimal vardır: Medine devletinin Arap altkıtasına dönük İran saldırısına bir tepki oluşu.⁸⁵ Yakın dönemin en az bir tarihçisinin ortaya attığı bu sav ilk bakışta tamamen akla yakındır. Yarımada'nın güneybatı kesiminde, Yemen'de bir genel vali atayacak düzeyde güçlü bir İran varlığı mevcuttu; İranlılar doğuda, Bahreyn bölgesinde öteden beri faaldi ve nüfuzlu konuma sahipti; bir süre önce de kuzeyde, Maşrık'ta ve hatta Mısır'da Bizanslılara karşı dikkat çekici başarılar elde etmişlerdi. Bütün bunlar sahiden de üç yönlü bir saldırı gibi görünür; üstelik Şii İran'ın Lübnan, Irak, Bahreyn ve şimdi Yemen'deki nüfuzunun Suudi Arabistan yöneticilerinde ve Basra Körfezi kıyısı devletlerinde uyandırdığı izlenimden pek farklı sayılmaz. Başka tuhaf delil parçaları yaygın İran sızması fikrini destekleyebilir. Bunlardan biri Muhammed'in kendisinden önceki son peygamber olarak tanıdığı Hâlid ibn Sinân el-Absî'nin⁸⁶ Arabistan'ı İran devlet dini Zerdüştiliğe toplu geçişten kurtardığı savıdır.⁸⁷ Yarımada'nın artan sayıda Zerdüşti ateş tapınaklarını dolaşarak, ibadetlerinin odak noktası olan kutsal alevleri söndürdüğü söylenir.

Dolayısıyla, Muhammed'in kurduğu üniter devletin atılğan İran politikası karşısında Arap saflarının bir kenetlenişi olduğu fikri dayanaksız olmayabilir. Ne var ki, deliller dolaylıdır. Tıpkı hasat çemberleri gibi, jeopolitiğe dayalı büyük tasarılar da çoğu kez ancak gelecekteki tarihçilerin yukarıdan bakışıyla belirginleşir; o sırada ve sahada görünmez olabilirler. Yine hasat çemberleri gibi, büyük tasarılar da asla iddia edildikleri şeyler olmayabilirler.

84 *EP* XI, s. 219-220.

85 Retsö, s. 17.

86 Bkz. s. 141.

87 Mesudi I, s. 67-68.

Muhammed'in zihninde İranlılara karşı koymanın yeni bir devlet tasarısında bir etken olması pekâlâ mümkündür. Kinde'nin geçmişte denediği gibi, kabileleri birleştirmeye ve ayrıca eski güney medeniyetlerinin kavimlerini kapsayacak daha büyük bir birlik oluşturmaya dönük berrak bir hedefi vardı. Yeni ve kucaklayıcı Arap kimliği bir ölçüde, 'arab ve acem unsurlarını, Araplar ile gayri Arapları ve özellikle İranlıları yan yana koymada ifade edilmişti. Asıl delil Kur'an'da da Medine'nin İran karşıtı köklerinin olduğu fikrini destekleyici bir ipucu vardır; Bizanslıların (herhalde asıl hasımları Sasani İran'a karşı) yakında elde edeceği bir zafere Müslümanların sevineceği⁸⁸ yönündeki açıklamadır bu. Ancak sonuçta sadece bir ipucu söz konusudur. Dahası, Muhammed'in ardılı Ebubekir Yemen'deki İranlı müdahalecilerin takdirini kazanmak ve onları Arap muhalifi Esved'e karşı kullanmak için yoğun bir uğraş verecekti.⁸⁹ Sahada ve gerçek hayatta önemli olan büyük tasarılar değil, reel politikadır.

İNKÂRCILIKTA DAHA İLERİ

Muhammed'in yaratmakta olduğu benzersiz birlik, yapısal tehlikeler barındırmaktaydı. Yeni ümmet Mekkelilerin genel Arap şebekesinin, şehirli tacirler ile göçebe satıcılar arasındaki sözleşmenin güçlü yanlarının yanı sıra gerginliklerini de devralmıştı. Asıl *bedv* unsurunu oluşturan *a'rab* kabilelerinin her zaman öne çıkan yanı yaşam tarzlarının temel öncülü olarak nitelendirilen özerklik tutkusuydu. Ama bunun Muhammed tarafından ifade edildiği şekliyle Allah'ın iradesine tam itaat üzerine kurulu yeni ve kapsayıcı ümmete rahatça sığmayacağı açıktı.

Bu *a'rab* unsurundan sakınan Muhammed'in "Antere olmadığı sürece, görmek isteyeceğim bir *a'rabi* insanını hiç duymuş değilim,"⁹⁰ dediği ileri sürülür. Kastettiği kişi siyahi bir köleden doğan meşhur şair ve kahramandı. Muhammed ve ümmeti genişlemek için *a'rab* akıncılık becerilerine muhtaçtı; öte yandan, bizzat ümmeti tehdit etmemesi için bu becerileri sıkı denetim altında tutmak şarttı. İkilemi başka şekilde ifade etmek gerekirse, bedevi *a'rab* dinamik olduğu kadar, sarsıcı ve yıkıcı olma potansiyeline de sahipti; ümmetin yerleşik mensupları güvenliğe ve istikrara katkıda bulunmakla birlikte, durağanlığa yol açmaya da yatkındı. İki kuvvetin farklı istikametlere çekmesinden dolayı, ümmetin parçalanması gibi tehlike vardı. Muhammed'in yakın sahabeti ve ikinci ardılı Ömer, bedevileri "Arapların kökeni ve İslam'ın

88 Kur'an, 30:4.

89 Belâzûrî, s. 110.

90 Şeyho, s. 797

malzemesi”⁹¹ olarak nitelendirecekti. Ama o malzeme büyük ölçüde hamdı ve çok oynaktı. Bizzat Allah onlar için Kur’an’da şöyle der:

Bedevîler inkâr ve nifak bakımından daha ileri ve Allah’ın peygamberine indirdiği hükümlerin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar.⁹²

Buna karşılık, Muhammed’in “İman Yemânîdir, hikmet Yemânîdir” derken, *a’rab* unsurunun geleneksel antitezini, yani Yemen’in yerleşik ve medeni kavimlerini kastettiği neredeyse kesindir.

MENSUP OLMA VE İMAN ETME

Muhammed’in *a’rab* unsuruna kızgınlığı *islam* ve *iman*, yani “teslim olma” ve “inanma” arasındaki birleştirici tasarısına yeni bir gerginlik katmasındandı:

Bedevîler “İman ettik” dediler. De ki: “İman etmediniz. (Öyle ise, “iman ettik” demeyin.) “Fakat boyun eğdik” deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir.”⁹³

Arap tarihinin İslam yarısı boyunca inançsız ya da imansız *a’rab* fikri sürekli karşımıza çıkar. Bazen gülünç bir şekle bürünür. Örneğin, 8. yüzyıl başlarında bir grup bedevinin yağmur için manzum halde şöyle dua ettiği aktarılır:

Rabbim, aslına bakarsan aramız daha iyi olmalı,
Hani, eskiden kılardın ya havayı daha yağışlı.
Haydi bize yağmur gönder, madem değilsin babalı!⁹⁴

Son mısrada hödük bedeviler Tanrı’nın soyuna kara çalıyor gibidir. “Madem değilsin babalı!” açıkçası “Seni gidi veledi zina!” demeye gelir. (Ayrıca teolojik anlamda bir tam üstüne basmak söz konusudur: Tanrı yaratılmamış, doğmamış varlıktır.) Son yıllarda birçok şehirli Müslüman arasında, yaban ortamdaki hayatın ebediyet üzerine tefekkür ilhamını doğurması şöyle dursun, göçebe Arapların ismen Müslüman olmakla birlikte, ancak vahşi hayvanlar kadar ilahiyat duygusu taşımış olabileceği yönünde genel bir varsayım vardır.

Söz konusu Kur’an ayetine dönecek olursak, bedevilere karşı tutumları açığa vururken, daha ötede ve çok şaşırtıcı bir ima da taşır: Kişi bir “mü-

91 Câhiz, Kısım 1, s. 188.

92 Kur’an, 9:97; karş. s. 4.

93 Kur’an, 49:14.

94 Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 12.

min” olmaksızın görünüşte bir Müslüman olabilir. Yani *islam* dışa dönük, kamusal, gayri şahsi olup toplum ve siyasetle, *iman* ise gönülde yatan, içe dönük ve kişiye özel olup Allah’la şahsi ilişkiyle alakalıdır. Bir ümmet ve bir devlet inşa etmekte olan Muhammed, dinin iki yönlü niteliğinin gayet farkındaydı. Hatta belki haklı bir saptamayla, “Muhammed’in Medine’de kurduğu sosyal-dinsel topluluğu evrensel bir din olarak düşündüğü çok kuşkuludur,”⁹⁵ diyenler çıkmıştır. Çok sayıda Kur’an ayeti Yahudiler ile Hristiyanların tektanrıci olmalarından dolayı aynı şekilde *iman*, yani içten gelen inanç sahibi sayıldıklarını gösterir; onların da İslam devletinin cizye ödeyen tabi uyrukları olmaları mümkündü. Buna karşılık, imansız bedeviler İslam’ın manevi hakikatlerine gönülden inanmaksızın, o devletin Müslüman sıfatıyla “kimlik kartı taşıyan” mensupları olabilirlerdi. Ama “din” kelimesinin diğer dillerde uyandırdığı çağrışımlar göz önünde tutulunca, Medine topluluğunu “sosyal-dinsel” diye nitelendirmek bile belki yanıltıcı sayılabilir. Muhammed’in devrimine o dönemdeki şairlerinin (nesnel gözlemci olarak nitelendirmeye en yakın kesimin) tepkisini inceleyen uzmanlar, çoğunun İslam’ı “derin bir manevi deneyimden ziyade bir sosyal ve siyasal hareket”⁹⁶ saydığı görüşündedir.

İslam Muhammed’in Mekke vahiyleriyle derin bir manevi deneyim şeklinde başladı. Uygun zaman ve mekân koşullarında, o ruha tekrar kavuşacaktı. Ama özellikle Medine’de devlet kurmayı hedef alan ilk onyıllık süreçte, maddi mülâhazalar kimi zaman manevi mülâhazalara ağır basabiliyordu. Asıl önemli şey, kalplerinin derinliklerinde neye inanıyor olurlarsa olsunlar, Mekke aristokrasisi ve *a’rab* kabileleri dahil herkesi bazen boyun eğdirerek, bazen iane dağıtarak, bazen de ganimetin cazibesıyla ayartarak kendi safına çekmekti. Beden istekli olduğu sürece, ruhun zayıf olmasının önemi yoktu. Aleniyette doğru davranmak, namaza durmuş saflara katılmak, Tanrı’ya “Amin” demenin yanı sıra dünyevi lidere “Evet” demek kaydıyla, vicdan özel bir mesele olarak kalabilirdi. Kurumsal dinin inişe geçtiği, ama birçok kişinin derin bir maneviyatı sürdürdüğü günümüzün bireyci “Batı” dünyasındaki durumun tersi söz konusuydu. Sosyolog Grace Davie bunu “mensup olmadan inanmak”⁹⁷ diye tarif eder. Muhammed’in hükmettiği Arabistan’da, Kur’an ayetinin değindiği *a’rab* kabileleri ise İslam’a inanmaksızın mensuptu.

Ancak 7. yüzyılın Arabistan’ı (belki bir bütün olarak dünyanın geçmişi) ile şimdiki “Batı” arasında daha da büyük bir farklılık vardır. İlkinde mensup olmak ve inanmak değişik ezgili ama tamamlayıcı ibarelerdi, aynı kürenin iki kutbuydu; kutuplar arasında ise siyasetten dindarlığa kadar uzanan bir

95 *El*² VII, s. 372.

96 *El*² IX, s. 452.

97 Davie, çeşitli yerlerde.

değişken ölçek yer almaktaydı. Arapça *din*, Sanskritçe *dharma* ve Latin *religio* İngilizceye “din” olarak çevrilebilirse de Protestanlık sonrasında kişisel dindarlığın odak alınmasından dolayı, İngiliz okuru, iki kutuptan birine, dini esas olarak bir inanç meselesi olarak görmeye yöneltir. İnanmak dinin sadece bir parçasıdır. Diğer parçası mensup olmaktır ve tanrılar ile sezarlar var olduğu sürece, insanlar aynı anda Tanrı’ya “Amin” ve Sezar’a “Evet” demişlerdir. İslam tam siyasal ve teolojik tevhit doktriniyle, bu olgunun üst düzeye varmış bir örneğinden ibarettir.⁹⁸

MUHAMMED’İN ÖLÜMÜ

Ne var ki, tevhit doktrini kalıcı birlikle aynı şey değildir. Muhammed geride uzun Arap tarihinde emsali görülmemiş bir sosyal ve siyasal insicam bırakacaktı. Ama geride bıraktığı başka bir şey, yerine kimin geçeceğini muallakta kalıyordu. Buna kesin cevap verilmesi, ondan sonraki aynı ölçüde uzun Arap tarihinin en azından bir kısmında birliği güvenceye alabilirdi. Soru hâlâ cevapsızdır.

Muhammed Şubat 632’nin sonuna doğru, takipçilerini daha sonraları Veda Haccı olarak anılacak ziyaretle Medine’den memleketi Mekke’ye götürdü. Haccın bitişinde (eski ilham kaynağı gezgin vaiz Kus ibn Sâide’nin tarzıyla deve sırtında) okuduğu hutbe kendi ölümüne ilişkin bir önseziyle başladı: “Bu yıldan sonra burada sizinle bir daha buluşup buluşamayacağımı bilmiyorum.” Peygamber hutbesinde daha sonra can ve mal dokunulmazlığı, evlilik ilişkileri ve miras gibi meselelere değindi. Ama belki de en çarpıcı kısım şuydu:

Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem’den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arabın Arap olmayana hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvayladır.⁹⁹

Bazı aktarımlarda “beyazın siyaha üstünlüğü”nün olmadığı da eklenir.¹⁰⁰ Muhammed kurduğu ümmeti her zaman evrensel görmüş olmasa bile, belki de bir önseziyle mesajının ileride bir gün yerkürenin her tarafına ulaşacağını farkındaydı. Kaldı ki, daha o zaman heterojen olan Medine topluluğu İranlıları, siyahi köleler ve azat edilmiş olanları da kapsamaktaydı. Bu, başka ne manaya gelirse gelsin, açık bir kapsayıcılık ifadesidir.

98 Karş. Adonis’ten yapılan alıntı s. 12-13.

99 Câhiz, Kısım 1, s. 183-184.

100 Örneğin bkz. Rogerson, s. 208.

Kendi faniliğine ilişkin ilk çıtlatmaya karşın, Muhammed'in hutbesinde değinmediği konu, yerine kimin geçeceğiydi. Bu mesele çok erken ve ansızın gündeme geldi. Medine'ye dönüşünden iki ay sonra, peygamber ölümüne yol açacak ateşli bir hastalıkla yatağa düştü. Son on gününde namazlarda imamlık edemedi; ama kendi yerine bu görevi en yakın sahabesi Ebubekir'in üstlenmesini bildirdi. Bu tebliğ ve önceki yılın hac ziyaretinde öncülüğün yine Ebubekir'e bırakılmış olması, çoğu kimse tarafından Muhammed'in onu ümmetin başına geçecek kişi olarak görmek istediğinin delilleri sayıldı. Ancak herkes buna hemen katılmadı; ümmet içinde çekişen çizgilerin ilk başta kılcal çatlakların ötesine geçmemesine ve mutabakat gereğiyle kısa sürede örtbas edilmesine rağmen, 30 yıl geçmeden küçük yarıklar genişleyip uçurumlara dönüştü.

Muhammed son nefesini Ebubekir'in kızı olan en genç zevcesi Ayşe'nin kucağında verdi. Ölümünden sonra dindarların sarmal halinde çoğalan hatıraları (belki bir milyona varan hadisler) göz önünde tutulunca, peygamber Muhammed'in tamamen nesnel bir hayat hikâyesini yazmak zor bir iştir. İnsan Muhammed'i bölük pörçük kesitler dışında anlatmak ise neredeyse daha zordur. Rivayete göre, at yarışlarına düşkün olmakla birlikte, kaybetmeyi pek umursamazdı; yemeğini yerde oturarak yedi ve parmaklarını yalardı; bir köleyi asla dövmezdi; ağzını ardına kadar açıp güldüğü hiç görülmemiştir.¹⁰¹ Son hususla ilgili olarak, mizah duygusundan yoksun olmadığını, gayet nüktedan olduğunu belirtmek gerekir. Bir keresinde Allah'ın yaşlı kadınları cennete alıp almadığını soran bir kadının hayır cevabı üzerine ağladığını görünce, "Onları önce gelinlik çağındaki bâkirelere çevirir!" dediği söylenir.¹⁰² Muhammed'in eğlence duygusu da taşıdığı ve bir keresinde dört ayak üstünde emekleyip sırtında taşıdığı küçük torunları Hasan ile Hüseyin'e, "Oho, ne hoş bir deve buldunuz!" diye seslendiği aktarılır.¹⁰³ Bu kesitler uydurulmuş olamayacak anekdotlar havasını taşır. Ama tablonun daha az izlenimci unsurlarının birçoğu, hatta yaşı eksiktir. Tahminler öldüğünde 60 ila 65 ay yılı arası yaşta olduğunu öngörür;¹⁰⁴ ama Fil Vakası'nın tarihine ilişkin kuşkular¹⁰⁵ daha yaşlı olduğu anlamına geliyor olabilir.

İslam öncesinin bazı meşhur savaşçıları gibi, Muhammed'in de halkın önüne nadiren peçesiz çıktığı¹⁰⁶ söylenir. Zaman içinde dindarlığın gittikçe koyulaşan katmanlarıyla örtülmesinden dolayı, daha da görünmez hale gelmiştir. Çoğu Müslüman'ın gözünde, onu bedenlen resmetme fikrinin kendisi küfürdür. Daha gevşek Şii İran geleneğinde, diğer peygamberler resmedilebilirken, Muhammed'in yüzü her zaman boş bir alan halinde bırakılır.

101 Câhiz, Kısım 1, s. 182.

102 İbn Hallikân II, s. 9.

103 Câbir'e dayandırılan hadis.

104 Mesudi II, s. 290-291.

105 Bkz. s. 123.

106 Câhiz, Kısım 3, s. 40.

MİRAS

Konuyu etraflıca incelemiş bir uzman, Muhammed'den önce “*arab* kavramının büsbütün yok olmanın eşiğinde”¹⁰⁷ olduğunu ileri sürer. Oysa kavram yok olmuş değildi. İslam öncesi şiirde seyrek olsa bile düzenli aralarla işlenirdi; nadiren dile getirilen bir kavram olmakla birlikte, can çekiştiği hiç de söylenemezdi. *Arablar* yani kabile göçebeleri ve genel olarak Arabistanlılar, ortak dile ve kimliğe sahip bir etnik topluluk anlamında çoktan Araplaşmış durumdaydı; Arapça konuşamayan *acem* kesimiyle temas onlara dayanışma duygusunu refleksle kazandırmıştı; peygamberlik (en azından o dönem için) onları birliğe, Güney Arabistan'ın kabilevi olmayan eski kavimlerinde olduğu gibi, ortak bir ilahın yönlendirdiği kolektif bir iradeye kavuşturdu.

Muhammed'in başardığı şey en derin temeli dil olan o Arap kimliğine yeni ve kalıcı bir tanınırlık katmaktı. En büyük mirası Kur'an, onu dinleyenlere Allah'ın insanoğluna nihai kelamının Arap dilinde olduğunu defalarca hatırlatır. Muhammed “Arapları İslam'ın kelamı etrafında topladı”¹⁰⁸ ve Araplar arasında daha önce ya da daha sonra varılmayan siyasal söz birliğini sağladı. Bu birleşik söz ve birleşik irade ise Araplara sonunda başkalarına hükmetme potansiyelini kazandırdı. Ancak o potansiyel henüz ortaya çıkmamış, hatta belki fark edilmemişti. Muhammed'in Gassan ile Kinde'nin çöküşü için dua ettiği söylenirken,¹⁰⁹ İran ile Bizans'ın çöküşünü istediğine dair anlatım yoktur. Manevi ufku ne kadar geniş olursa olsun, siyasal görüş alanı anlaşıldığı kadarıyla Arapça konuşulan dünyayla sınırlıydı.

Gündemdeki asıl soru daha sonra ne olacağıydı. Bedevi *a'rab* kesiminde olduğu gibi, Muhammed'in çağrısına uyanlardan o çağrıyı doğuran manevi “iman”ı benimseyenleri, asla hepsi değildi. Ama tamamı bir sosyal sözleşmeye katılmıştı. Aydınlanma çağındaki Avrupalıların tanımıyla, yurttaşların devlet kurumlarınca korunma karşılığında özgürlükler alanında feragatte bulundukları seküler bir sözleşmeden ziyade Allah'la varılmış bir sözleşmeydi bu: Allah kolektif iradeyle hareket eden ehlini bireysel iradelerini ona teslim etmeleri (*islam*), namaz, hac ve zekât vecibelerini yerine getirmeleri karşılığında koruyup yönlendirecekti.

Geçmişte Saba yönetimindeki güney bölgesinde *hablullah*, yani yüce bir ilahla kutsal sosyal sözleşme ya da ahit fikri yüzyıllarca makul ölçüde işe yaramıştı. Orada sözleşmeye katılan müttefik kavimlerin eski tanrılarına tapınma şeklinde kimlikleri ile bağımsızlıklarını korumalarına izin verilirdi. Devlet teokratik bir yapı taşımakla birlikte, teolojik bakımdan gevşek ve mer-

107 Retsö, s. 626.

108 Bkz. s. 42.

109 Cähiz, Kısım 1, s. 181.

kezsizdi. Yahudilerin Yehova'yla ahdi de oldukça verimli biçimde işlemiştir. İlah tartışmasız tekti; ama Yahudilerin bağımsız bir siyasal devleti olduğu sürece, Yehova bir dizi erkek ve kadın sözcüye (peygamberler) değişen zaman ve şartlar içinde kendi ehline iradesini bildirme vahyini verdi. Muhammed'in kurduğu yapı ise farklıydı; sıkı sıkıya tektanrıci olduğu gibi, tek peygamberli bir teokratik devletti. Muhammed peygamberlerin sonuncusuydu ve Âdem'le başlayan vahiy onda son bulmuştu. Vahiy aktarmada bayrağın teslim edildiği son kişiydi. Müminle topluluğuna sonsuz dünyada yol gösterecek, ardışık ve değişik çağlar boyunca vahyi yeniden yorumlayacak bir Kutsal Ruh kavramı yoktu. Dolayısıyla Muhammed'in devleti coğrafi değil, dünyevi bakımdan son derece merkeziydi. Tarih bir anlamda sona ermiş ya da hep süren bir geçmişe dönüşecek ebedi bir şimdiki hale girmişti. Ne var ki, Francis Fukuyama'nın daha yakın dönemdeki açıklamaları gibi, tarihin sonu söylentileri genellikle abartılıdır. Vahyin sona erişiyle, tarihteki önemli bir tema (Tanrı'nın yarattığı varlıklarla ilişkisi) sahiden bitmişti. Ama dünyevi olaylar sürdü. Saat dursa da zaman akıp gitmekteydi.

İbn Haldun aradan geçen 750 yıla dönüp baktığında, "Araplar melikliğe ancak peygamberlikle ulaşabilirler,"¹¹⁰ diye yazacaktı. İlk meliklik Hicaz'ın orta batı Arap bölgesinin ötesine uzanmamaktaydı, her ne kadar antlaşmaya dayalı ilişkiler ağı Arap "ada"sının geri kalan kısmını büyük ölçüde kapsasa da. Muhammed her türlü peygamberliği sona erdirmiş peygamber olduğuna göre, o meliklik bile onun ölümüyle ortadan kalkacak mıydı? Buna ramak kaldı. Gerçi hemen yakında bir dağılma yaşanmadığı gibi, tarih de son bulmadı. Ama nefesini tuttuğu söylenebilirdi. İslam'ı daha sonra geliştirip tanımlayanlara görüldüğü kadar köklü olmasa bile Arap dünyasının bir değişim geçirdiği açıktı.

Bu değişimin niteliğine dair bir ipucunu şu satırları yazmakta olduğum yerin yüz metre ötesinde hâlâ görmek mümkün.

ENKAZDAN ALINANLAR

San'a Ulu Camii 627'de Muhammed'in açık emriyle, İranlı genel valinin bahçesine inşa edildi. Bahçeye bakan genel valilik konutu, yani çok katlı Saba sarayı Gumdân kaymaktaşından pencereler 400 yıllık geçmişe sahiptir; korkuluklarında tunçtan yapılmış delikli kuş ve hayvan figürleri esen rüzgârla çığlıklar atar ve kükrerdi. Ulu Cami'nin inşasında Hıristiyan Habeş işgalcilerin bir yüzyıl önce yaptırdığı San'a Büyük Kilisesi'ni yıkarak sökülen

malzemeler kullanıldı. (Kilisenin mozaikleri ve sütunları Mekke Kâbesi'nde de yer alacaktı.¹¹¹) Mimari enkaz malzemelerinin büyük bir bölümünün ilham kaynağı, kenger yaprağı şeklindeki sütun başlıklarıyla ve diğer klasik motifleriyle Bizans modelleriydi; bir sütun başlığında göze çarpmayan bir Hristiyan haçı hâlâ durur. Muhammed'in San'a'daki caminin sınırını belirlemek için koyduğu Mu'lemler adlı taş sonraki birikintiler ve eklenmelerle zeminin altında kalmış olsa da bir işaret yerini hâlâ gösterir. Mekke gibi uzak yerlerde de bilinen bir adın verilmesine bakılırsa, bu taşın herhalde kadim bir önemi vardı. Cami avlusunda muhterem bir yerel tektanrıca olan ve Sabalılara peygamber olarak gönderildiği söylenen Hanzale ibn Safvân'ın türbesi de yer almaktaydı.¹¹² Caminin yapısı ve Mekke yönüne bakması yeniydi. Ama Bizans'la bağlantılı Habeşlerin ve Sasani İranlılarının kurduğu iki imparatorluğun kalıntıları arasında ve onlardan alınan malzemelerle inşa edilmişti. Dahası, hem sınırlandığı hem de gölgesinde kaldığı eski ve yerli bir Arabistan geçmişi üzerinde kuruluydu. San'a Ulu Camii Muhammed'in gerçekleştirdiği değişimin bir ölçek modelidir: Tamamen yeni bir toplumu barındıracak bir yapı olmakla birlikte, kadim malzemelerden yapılmıştır ve bildik bir ortamdır.

Medine'ye, yeni-eski caminin prototipine dönecek olursak, Ebu Süfyan ile Urve'yi secdeye giden saflar karşısında büyük şaşkınlığa düşüren şey yabancı bir ayinin garipliği ya da mekânda kullanılan malzemeler değil, ortaya çıkışından beri bölünmüş halde olan kendi Arap halklarını canlandırıp birleştiren yeni şevkti. İki gözlemci yeni birleşip güç kazanmış bu Arapların komşuları "asilzade İranlılar ile saçları örgülü Bizanslılar"ın fiilen mevcut bölgesel imparatorluklarının harabelerinde kendi hâkimiyet alanlarını kuracaklarını da sezmişti belki. Öyle olması tarihin temel bir itici gücünü, ortak bir ideolojinin bir toplumu başkalarına boyun eğdirmekte çok daha etkili hale getirdiğini sezdikleri anlamına gelirdi. Asla tahmin edememiş olacakları şey bütün bunların ne kadar çabuk gerçekleşeceği ve yerel Allah kültünün bir kültüre dönüşeceği, ardından da bütün imparatorluklardan çok daha uzun ömürlü küresel bir kültür hegemonyasını elde edeceğiydi.

111 Mesudî III, s. 92.

112 Râzî, s. 254.

Hâkimiyet
630-900

BÖLÜM YEDİ
Hilal Akıncıları
Fütuhat

HADRAMUT FAHİŞELERİ

Muhammed'in Arap tarihindeki orta noktanın başat siması ve bir bütün olarak insanlık tarihinin yüce bir siması olduğunu söylemeye gerek yok. Asıl söylenmesi gereken şey tipik bir Arap olmadığıdır: Kendi geçmişinin ürünü olmakla birlikte, daha ötesine geçmiştir; zaman içerisinde milyarlarca müminin kolektif bağlılığıyla öylesine ileriye götürüldü ki, bir ayağı tarihte, diğer ayağı hayal ürünü alanda durur. Başından itibaren taşıdıkları çeşitlilikten ve isimlerinin asıl anlamının değişkenliğinden dolayı, "tipik Arap"ları saptamak zordur. Ama Muhammed'in hayatı etrafında ve sonrasında kabaran olayların akışı, onun Arap çağdaşlarından birçoğunu beraberinde sürükledi ve çoğu kez köklerinden her bakımdan uzak yeni hayatlar kurmaya dönük benzer mecralara yöneltti. Böyle yolculuklar onları maddi anlamda dağıtırken, onlara bir tecrübe birliği kazandırdı. Benzer bir şekilde, yoksul İskoç çiftliklerinin ve zengin İngiliz malikânelerinin oğulları Britanya İmparatorluğu tecrübesinde ortak bir kaderi paylaşacaklardı. Süreci tam ortaya koymak zor olsa da, ara sıra tek bir Arap erkeğinin hayatı birçok yolculuğu özetler gibi görünür.

"Saçları Dağınık" lakaplı Eş'as böyle bir simaydı. Güney Arabistan'ın Hadramut bölgesinde, muhtemelen 6. yüzyılın sonuna doğru doğdu. Önceki yüzyılın büyük şairi İmrü'l-Kays gibi, nadiren kullanılan tam adıyla Ma'dikerib ibn Kays, yani Eş'as da Kinde kabilesinin yönetici sülalesinden-di. Yarımada boyunca dolaşan, Arabistan'ın orta kesimindeki kervan şehri Karyet'in içinde ve civarında uzun süre yarı yerleşik bir hayat süren, İslam öncesinde Arap kabilelerini kendi öncülüğünde birleştirmeye çalışan ve sonunda bu çabaları başarısızlığa uğrayan Kinde kabilesinin büyük bölümü güneye göç edip Hadramut'a yerleşmişti. Orada kıraç bir platoya gömülü derin kanyonlar kompleksinde Arabistan'daki gelişmelerden kopuk bir hayat sürmeye başladı. Bu durum Muhammed'in elçilerinin varışıyla son buldu. Gittikçe büyüyen kabileler arası birliğe katılma çağrılarından etkilenen Eş'as "heyetler yılı" 631'de bir grup Kindi'nin başında elçilerle birlikte Medine'ye gitti ve başka birçok kişi gibi, peygamberin karizmasına kapıldı. Kız karde-

şini Muhammed'e zevce olarak vermeyi kabul etti. Ancak gelin kervanı daha Hadramut'tan yola çıkmamışken, peygamberin öldüğü haberi geldi.

Genç kızın vaktinden erken dul kalışına nasıl tepki verdiğini bilmiyoruz. Ama Muhammed'in ölümüne Eş'as'ın tepkisi çoğu Arabinkıyla aynıydı: Medine'yle bağlarını kopardı. Memleketi Hadramut'ta birçok kişi buna sevindi. İslam tarihçileri özellikle kopuşu kutlamak üzere şarkılar okuyup raks eden bir grup kadından "Hadramut Fahişeleri" diye söz eder; anlaşıldığı kadarıyla soylu ailelere mensup olan bu kadınlardan birinin Yahudi olduğu söylenir.¹ Öbürleri belki kadim kültlerin ilahlarla "evli" rahibeleriydi; fahişelik ithamının kaynağı bu olabilir.² Onlar ve diğer Kindiler Medine'den 1.500 kilometre uzaktaki kuytu vadilerinde kendilerini herhalde güvende sanmışlardı, ta ki bu irak şehirden olağanüstü çabuklukla gelen bir ordunun saldırıp itaatsiz Hadramilerden öç almasına kadar. "Fahişe"lerin elleri kesildi ve ön dişleri döküldü;³ ikinci uygulama geçmişte huzur bozucu hatiplere verilen cezaydı.⁴ Eş'as da kaldığı yerde kuşatıldı; ama çekip gitme güvencesiyle teslim oldu. Teslim belgesine kendi ismini yazdırmayı unuttuğu için, bu az daha ölüm fermanı olacaktı. Son anda öldürülmeyip götürüldüğü Medine'de, Muhammed'in ardılı Ebubekir onu bağışladı ve kibar çevrelerde âdet olduğu üzere kız kardeşiyle evlendirdi.

Eş'as kader ve sadakat açısından bu zikzaklı dönüşler dizisinin ardından, Arabistan'ın dışında uzun bir düz hat izledi. Olayların sürükleyici gücü onu çok uzaklara götürdü. Araplar açısından şanlı sonuçla biten 636'daki Yermük Muharebesi'nde Bizanslılara karşı çarpıştı ve bir gözünü kaybetti. Kısa bir süre sonra yine şanlı sonuçla biten Kadisiye Muharebesi'ne katıldı. Güney Irak'taki yeni kışla şehir Küfe'ye yerleşti ve oradan 646-647'de Azerbaycan'a yönelik başarılı bir sefere çıktı; bir süre bu bölgenin valiliğini yapmış olabilir.⁵ Arap saflarını çatlatacak büyük bölünmenin ardından, Mekke eski düzeninin önderi Muaviye'ye karşı Muhammed'in kuzeni ve damadı Ali'nin yanında yer aldı ve 657'de utanç verici belirsizlikle biten Araplar arası Siffin Muharebesi'nde Ali için çarpıştı. Yaşanan kıyımın ardından Ali'yi hasımlar arasında hakemlik diye sunulan dalavereye boyun eğmeye razı edenlerden biri oydu. Küfe'de 661'de ölen Eş'as, felakete yol açan tavsiyesi nedeniyle o zamandan beri Ali yanlısı hizip Şia'nın hakaretlerine uğramıştır.

Bu bakımdan "tipik" belki de "Saçları Dağınık" Ma'dikerib için uygun kelime değildir; daha ziyade Arap dünyasının en hareketli tarihsel dönemdeki

1 Belâzûrî, s. 106-107

2 Beeston, "So-Called Harlots", s. 20-21.

3 Beeston, "So-Called Harlots", s. 19.

4 Câhiz, Kısım 1, s. 134.

5 Lecker, çeşitli yerlerde.

küçük evreni sayılacak bir insandır. Tek bir ömre bu kadar çok şeyi sığdıran başka çok az Arap vardı; ama birkaç kuşak içinde birçok hayat tanınmayacak ölçüde değişti. İslam'ın maceralı birinci yüzyılının sonunda, mutluluğun eski kafalı bir Arap tarafından “güzel bir zevce, ferah bir ev ve avluda bağlı halis bir at” olarak tanımlanması hâlâ mümkündü. Ancak oğlunun yeni bir tanımı vardı; ona göre mutluluk “dalgalanan bayraklar, yüksek tahtlar ve insanların ‘Selam olsun efendimize!’ diye bağırması”ydı.⁶ Eş’as’ın efendiliğe soyunan Kinde kabilesi örneğinin gösterdiği üzere, Araplar birbirlerini yönetme, bir başka deyişle kendilerine birliği dayatma girişimlerinde hep başarısızlığa uğramışlardı. Arap olmayanları yönetmek daha kolay görüldüğü için, bundan çarçabuk hoşlandılar. Güzel kadınları ve halis atları unutmuş değillerdi; ama hayat başka açılardan daha çapraşık hale geldi. Kabile Arapları geçmişte hep demokratik ya da en azından tesviye edici zeminde kalmışlardı. Tahtlara oturmak yeni moda olsa bile, taht için çekişmeler kaçınılmazdır ve oturlan yer yükseldikçe, düşüş tehlikesi o ölçüde artar. Arapçada taht için kullanılan yaygın kelime *arş*’in bazen tabut sehпасı anlamına da gelmesi tesadüfi olmayabilir.

AKBABALARLA SARILMAK

Birleşmeye dönük Arap girişimlerinin sürekli başarısızlığa uğramasının tek büyük istisnası Muhammed’in sağladığı birlikti. Onun ölümü üzerine, sahabeleri tasarısını tamamlamak için uğraşma gereğiyle karşı karşıya kaldılar.

İlk sorun peygamberin yerine geçecek bir önderin seçimi ve niteliğiyle ilgiliydi. Mensup olduğu Kureyş kabilesi kafa kafaya verdi ve bu göreve kendi içinden birini seçti. Tercih edilen Ebubekir açıkçası Kureyş kurulu düzeninin bir adamı olmamakla birlikte, Muhammed’in en yakın sahabesi ve son hastalığında namazlarda cemaate imamlik etmesi için bizzat seçtiği kişiydi. (Medine’nin Kureyşli olmayan yerli halkından bir aday fikri ta başından bir tarafa bırakılmış görünmektedir.) Ebubekir’in “seçilmesi” başka birçok şey gibi, İslam öncesi kabile âdetinin bir devamıydı; ona otokrat değil, hakem rolünün biçilmesi de öyleydi.⁷ Ama ona verilen resulüllahın halifesi unvanı yeniydi ve fiilen eski kabile seyyitlerinden daha fazla yetki kullanmasını getirecekti. Bir başka fiili durum Ebubekir’in görevi bizzat üstlenmesi ve ardından bu konuda mutabakata varılmasıydı; ortada bir emrivaki, sonradan vurulmuş bir tasdik mührü vardı,⁸ üstelik izi lekeliydi. Zira Muhammed’in önde gelen bütün sahabelerinin sonucu kabul ettikleri hiç de söylenemezdi. Ali

6 Câhiz, Kısım 1, s. 237

7 Karş. Lewis, “Concept”, s. 6.

8 Karş. Lewis, “Concept”, s. 7.

ve Kureys'in Haşimi kolunun diğer mensupları Haşimi olmayan Ebubekir'e onay vermeye altı ay boyunca yanaşmadılar.⁹ Bu, Arap tarihinde ilk tartışmalı iktidar değişimi olmadığı gibi, son da olmayacaktı.

İkinci sorun birincisinin peşinden geldi ve daha da ivediydi: Ortada yönetilecek kimse kalacak mıydı acaba? Muhammed'in ölümünü izleyen bir ya da iki hafta içinde, haberin Arap şebekesine ulaşmasıyla birlikte, o emsali görülmemiş birlik, peygamberin harekete geçirdiği ve yarımada genelinde kabilelerin görünüşte şevkle katıldıkları büyük sosyal, siyasal ve dinsel fikir kervanı dağılmaya yüz tuttu.¹⁰ Tıpkı Eş'as ve Hadramut'taki Kinde kabilesi gibi, çoğunluk Muhammed'in artık hayatta olmaması nedeniyle her türlü merkezi yönetim fikrine hepten karşı çıktı.

Mesele eski tanrıların pek özlemiş olmaları değildi. Muhammed Arapların putperest bir geçmişe tekrar sapma ihtimalinin somut ama uzak olduğunu kavramıştı. "Devs kadınları Zülhalesa'nın etrafında kalçalarını çalkalayıp ona alışkanlıkları üzere tapmadıkça, kıyamet kopmaz,"¹¹ dediği rivayet edilir. Bu arada, Zülhalesa'nın timsali olan taş, ayaklar altında çiğnenmesi için bir caminin eşiği haline getirilmişti. Diğer putperestlik gediklerinin üstesinden hızla gelinmişti. Şeytan filminin son sahnesini çağrıştıran bir anlatıma göre, Uzzâ adlı tanrıça Müslüman kahraman Hâlid ibn Velid'e gezeve ve kabarık saçlı bir Habeş kadını şekline girmiş olarak görünür. Hâlid'in kafasını ikiye yardığı put, gözlerinin önünde ufanıp toz ve küle dönüşür.¹² İslam efsanesi puta ölümcül bir darbe indirmekle kalmayarak, onu Arap kimliğinden sıyrıp bir Habeş kadınına çevirir. Böylece mecazi olduğu kadar maddi olarak da yüzüne kara çalınır.

Birçok Arap geçmişte eski ilahlarıyla pragmatik ve bazen laubali bir ilişki içindeydi. Tanrılar beklenen yararları sağlamadıklarında, şair İmrü'l-Kays'ın yaptığı gibi kehanet oklarını kırıp atmak¹³ ya da önceki bölümde alıntılanan yağmur duasındaki saygısız bedevinin yaptığı gibi veledi zina damgasını vurmak¹⁴ mümkündü. Seyahatte mola verilirken yerden ocak taşlarıyla beraber bir tanrı-taş seçilip alınır ve kamp yerinden ayrılırken öylece bırakılırdı. Putlar ve onlara tapanlar arasında pek muhabbet yoktu. Yani Muhammed'in ölümünü izleyen sorun doktrinle ilgili değildi. Daha ziyade, onun projesine katılmış Araplardan çoğunun düpedüz anlaşmanın siyasal sonuçlarını kavramamış olması söz konusuuydu. Eski tanrıların en önemli işlevi oynadıkları siyasal roldü: Kabilelere ya da çok daha geniş ve daha kurallı bir çapta olmak üzere *şaab*'lara, yani güneyin kavimlerine birer "totem" olarak hizmet vermiş-

9 Mesudi II, s. 307-308; EI⁹ IX, s. 420.

10 Mesudi II, s. 306.

11 İbnü'l-Kelbî, s. 32.

12 İbnü'l-Kelbî, s. 21-22.

13 Bkz. s. 177

14 Bkz. s. 202.

lerdi. Bir üst-kabilenin, yekpare bir kabilenin totemi olarak görülen Allah ise totaliter disiplin ve üstelik vergiler talep eden bir ilahtı. Muhammed'in ölüm haberi, tam da bütün bu sonuçlar kafalara dank etmek üzereyken yayıldı. Birkaç istisna dışında, Arabistan'ın eski kabileleri ve kavimleri yüzyıllarca eskiye inen ve Muhammed'in onları son bir ya da iki yılda vazgeçmeye razı ettiği özerkliklerine sessizce tekrar sahip çıktılar. Çoğu durumda Müslüman tarzıyla ibadet etmeyi sürdürdüler; yüce ilahla dost kalmak besbelli ki iyi bir fikirdi. İş yeryüzündeki temsilcilerine vergi ödemeye gelince, bundan basbayağı kaçındılar.

Bunun da Muhammed'in projesini miras almış olan Kureyş reislerinin işine gelmeyeceği açıktı. Neyin olup bittiğine dair bir fikir vermek açısından, hicri takvime göre 11 yılında İslam öncesi tanrıça ruhlarının cesur kovucusu Hâlid ibn Velid ile tanınmış bir "mürtet", Yerbû kabilesinin (Bölüm 2'de anlatılan güleç yüzlü tip¹⁵ olan) reisi Mâlik ibn Nüveyre arasında geçtiği söylenen konuşmanın tamamını aktarmakta yarar vardır. Hikâyenin farklı anlatımları¹⁶ olsa da, en bildik olanına göre, Mâlik bir heyetle ziyaretine gittiği peygamber tarafından kabilesinin zekâtını toplamakla görevlendirilir. Peygamberin ölümünden sonra, aralarında Mâlik'in de bulunduğu kabile reisleri vergi ödemekten kaçınır ve böylece "[anlaşmadan] geri döner"; bunun Arapça karşılığı olan *irtidad* fiilinin daha sonra "dinden dönme" anlamını kazanışı buradan kaynaklanır. Hâlid ibn Velid zekât ödemeyenleri tehdit etmek üzere gönderilir ve Mâlik'in karşısına dikilir.

"Her ne kadar zekât ödemezsem de, namazları hâlâ eda ediyorum," dedi Mâlik. Hâlid ona dedi ki, "Namaz ile zakâtın bir arada olduğunu bilmiyor musun? Biri olmadan diğeri kabul edilmez." Bunun üzerine Mâlik şunu söyledi:

"Muhibbin [Muhammed] böyle derdi."

Hâlid şöyle karşılık verdi: "Yani, sen de onu muhibbin saymıyor musun? Allah aşkına, kelleni uçurmamı istememe sebep oluyorsun!" Bu şekilde uzayıp giden ağız kavgasının sonunda Hâlid şöyle dedi:

"Besbelli ki seni öldüreceğim." Mâlik buna, "Sanırım, muhibbin bunu yapma emrini de verdi."

Hâlid dedi ki, "Haddini aştın! Şimdi sahiden öldüreceğim seni."

Hâlid'in bir adamının kılıcını boynuna indirişinden önce, Mâlik

zevcesi Ümmü Mütemmim döndü ve "Ölümüm odur," dedi Hâlid'e, zira son derece güzel bir kadındı.

¹⁵ Bkz. s. 98.

¹⁶ *EP*² VI, s. 267-268.

Hâlid biçtiği “ceza”nın yerine getirilmesinden sonra, Mâlik’in kellesini (öldükten sonra yüze kara çalmanın başka bir örneğiyle) tanınmayacak ölçüde yanınca kadar bir tencereye payanda olarak kullandı; Ümmü Mütemmim’i kocasının tahmin ettiği şekilde kendine zevce aldı. Besbelli ki, olay Medine’de bir rezalet olarak görüldü: Mâlik zekât ödememiş olsa bile, ibadet vecibelerini yerine getirmiş ve son ana kadar hâlâ bir Müslüman olduğunu ileri sürmüştü. Ama Halife Ebubekir kızdıramayacak kadar değerli bir komutan olan Hâlid’i cezalandırmaya yanaşmadı.¹⁷ Hâlid yeni devletin yaşaması için en büyük mücadeleden yararlılığını kanıtlayacaktı.

Öbür kabileler zekât ödemeden namaz kılmayı sürdürdüler.¹⁸ Dinin gereklerine üstünkörü uymaya alışkindılar; ama para ödemek (daha doğrusu Arabistan’ın büyük bölümü açısından develer ve başka hayvanlar vermek) şöyle dursun, biat etmek çok daha ağır ve daha nahoş bir yükü. (Bir kabilenin akında kaybedilen develeri en azından geri alma şansı vardı; develere el koyan merkezi bir devlet karşısında ise bunu başarma ihtimali zayıftı.) İsyan eden kabilelere çoğu durumda etkileyici ve ilham verici kişiler öncülük etti. Bunlar sadece Mâlik ibn Nüveyre gibi eski tarz kabile reisleri değil, aynı zamanda yeni güç elde etmiş önderlerdi. Zira Muhammed’in üstlendiği görevin bir vechesi adeta fazlasıyla başarılı olmuştu ve tasarısına dönük asıl tehlike eski sahte putlar değil, yeni sahte peygamberlerdi. Bir bakıma en saf biçimiyle dalkavukluğu teşkil eden yeni “peygamber”lerin hep eski tarz kâhinler arasından çıkması göz önünde tutulunca, kendilerinden biri olarak gördükleri Muhammed’in böylesine başarılı olmasının onları nasıl kıskırttığı kolayca tahmin edilebilir. Onun harekete geçirmiş olduğu büyük ve parlak ateş çarkı çok sayıda özentili kundakçı doğurmaya başladı.

Taklitçiler içinde en öne çıkan ise İslam tarihçilerinin “çok yalan söyleyen” anlamında Kezzâb lakabını taktıkları, sahte peygamber denince ilk akla gelen Müseylime’ydi. Yarımadanın doğu kesiminde büyük bir taraftar kitlesi edindi; Muhammed’in yolundan giderek, kendi takipçilerini namaza çağırarak ve onlara bir “Kur’an” okuyacak bir müezzin görevlendirdi.¹⁹ Aslının taklit edilemez ritmik ve kafiyeli nesrine öykünmekle birlikte içeriği çok farklı olan bu kitaptan günümüze ulaştığı ileri sürülen az sayıdaki pasaj kara propaganda amacıyla uydurulmuş gibi görünür. Bir örnek şöyledir:

Ey kurbağa kızı kurbağa! Ne diye nak nak, vak vak edip duruyorsun? Üstün suda, altın balıkta! Sen ne suyu bulandırabilirsin ne de içene mani olabilirsin! Dünyanın yarısı bizde, diğer yarısı Kureyş’te; ama Kureyş bir düşman sürüsüdür.²⁰

17 İbn Hallikân III, s. 215-216.

18 Belâzürî, s. 99.

19 Belâzürî, s. 96.

20 Gelder, s. 112.

Ne var ki, son ayet en azından yarımada'nın sınırlı dünyasında bir süre için gerçeklikten pek uzak sayılmazdı. Bu iş Muhammed'e 632'nin başlarında Arabistan'ı yarı yarıya bölüşmeyi teklif eden Müseylime'nin hüsnükurun-tusu olarak başladı; önerdiği diğer seçenek sonunda yerine geçmesi şartıyla Muhammed'e bağlılığını bildirmesiydi.²¹ Muhammed'in ideolojisinin totaliter niteliğinden dolayı, teklif itibar görmedi. Ancak Sahih Peygamber'in ölümü Sahte Peygamber'in davası için bir teşvik unsuru oldu ve Müseylime bir ara Medine devletine ciddi ve köklü bir rakip olacaktı gibi göründü. Ebubekir yorulmak bilmez sorun gidericisi Hâlid ibn Velid'i onun üzerine gönderdi. Son çatışmada Müseylime öldürüldü; ama Müslümanların zayıyatı da farklı anlatımlara göre 700 ila 1.700 kadardı.²²

Müseylime'nin davasına destek sağlayan bir başka etken, kendi başına bir sahte kadın peygamber olarak ortaya çıkan Secâh'la (sadece savaş değil, ibadet ve hatta bazı anlatımlara göre izdivaç düzeyinde) güç birliğine girmesi idi. Galip taraftaki tarihçilerin bu birliği aktarış şeklinde, ciddi gazete gerçekleri ile bulvar gazetesi ayrıntılarını birbirinden ayırmak zordur. Ama Secâh bir Hristiyan ya da en azından kabilesinin Hristiyanlığından etkilenmiş olabilir. İşin aslı ne olursa olsun, Müseylime'nin uğradığı yenilgiden sonra iyi bir Müslüman haline geldi.²³ "Kur'an" sahibi başka bir sözde peygamber olan Tuleyha da yenilince aynı yolu tuttu.²⁴ Onun diğer "peygamber"lerden farkı, kâhin kimliğinin yanı sıra bir göçebe kabile reisi olarak bu işe kalkışmasıydı; Müseylime ve Secâh tektanrıci fikirlerin uzun süredir aşılandığı yerleşik *hadar* ortamından gelmeydi. Sahte Kur'an'ına inanmak gerekirse, Müseylime göçebeleri aşağılayan biriydi. Takipçilerine şunu söylemişti: "Sizler kıl çadırlarda oturanlardan daha iyisiniz. [...] Ekili tarlalar sizindir, onları savunun!"²⁵ Buna karşılık, Tuleyha'nın peygamberlik özentileri sadece Medine'ye deve vermekten kurtulma peşindeki kendi bedevilerince küçümsendi.²⁶ Bu başarısızlıkların ışığında bakılınca, Muhammed'in tasarısında başarıya ulaşmasında, aralarındaki denge ne kadar sallantılı olursa olsun, *hadar* ve *bedv* unsurların, yerleşik insanları ve göçebeleri bir araya getirmesinin ne kadar büyük pay taşıdığı bir kez daha açıkça görülür.

Yarımada'nın güney kesiminin de kâhin Esved el-Ansî'nin şahsında peygamber adayı vardı. Asıl isminin tartışmalı olmasından dolayı, kaynaklarda genellikle "Siyahi" anlamındaki Esved lakabıyla geçer. Eski tarz kahraman önderlerin giyimine özendiği için, "Peçeli" anlamında Zülhımâr olarak da

21 Belâzürî, s. 93-94.

22 Belâzürî, s. 98.

23 Belâzürî, s. 104; *Eİ*² VIII, s. 738.

24 Belâzürî, s. 101-102.

25 Gelder, s. 112-113.

26 *Eİ*² X, s. 603.

anılırdı. Polemiğe dönük İslam kaynakları bir harfteki noktayı kaldırarak, lakabını “Eşekli” anlamında Zülhimâr’a dönüştürecek ve bunu en tanınmış takipçisinin önünde secdeye kapanan bir eşek olmasıyla açıklayacaktı;²⁷ ayrıca onu “sözleriyle gönülleri cezbeden”²⁸ bir hokkabaz olarak nitelendirecekti. Müseylime gibi, Esved de dikkate değer bazı başarılar elde etti: Bölgenin Müslüman temsilcisini kovdu ve İslam’ı kolayca benimsemiş olan İranlı işgalcileri sindirdi.²⁹ (Kısa ömürlü Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin Marksist ideologları bu sebeple 1970’lerde Esved’i bir Arap milliyetçisi sayarak itibarını iade edeceklerdi.³⁰ Birinin sahte peygamber saydığını başkası özgürlük savaşçısı, birinin cezbedilmiş gönül saydığını başkası çatlak kafa olarak görebilir.) Sonuçta, Medine’nin güneydeki İranlılarla işbirliğine girmesi sayesinde, Esved yenilgiye uğratıldı ve daha sonra İranlı zevcesince Mata Hari tarzıyla öldürüldü.

Medine’yle anlaşmadan “sapma” (teokratik tabirle “dinden dönme”) Arabistan’ın her yanını yangın gibi sarmıştı. Medine’den gönderilen kuvvetler ateşi aynı hızla söndürmeye koyuldu. Bu süreci yaygın bir silahlı çatışma şeklinde düşünmemek gerekir. Günümüz Yemen’inde kendimi içinde bulduğum savaşta, binlerce kabile mensubu binlerce kilometrekarelik zorlu kırsal alanda en son model hava destekli, lazer ve GPS güdümlü silahlara üç yılı aşkın süredir karşı koyuyor. Medine rejiminin binlerce değil, milyonlarca kilometrekarelik bölgeye iki yıldan az sürede dönemin mevcut silah, ulaşım ve haberleşme imkânlarıyla askeri bakımdan boyun eğdirmesi söz konusu olamazdı. Daha ziyade Müseylime’nin uğradığına benzer şekilde yankı uyandıran birkaç askeri yenilgi, “Hadramut Fahişeleri”ne verilene benzer birkaç ibretlik ceza ve Esved’e karşı düzenlenene benzer birkaç suikast sonuca varmayı sağladı. Ayrıca Bahreyn’de olduğu gibi, direnmek isteyebilecek başkalarını dehşete düşürmek üzere şu kanlı mısralarla anlatılan fırtına birliği taktikleri kullanıldı:

Süreyh’i bir Yemen urbasının boyalı şeritleri gibi
Baştan aşağı kana bulanmış halde bıraktık yerde.
Gadban’ın anasını ağlattık oğlu için inim inim,
Habtar’ın göz yuvası içinde kargımızı kırdık.
Müsmе’yi boylu boyunca yere serip rehine verdik
Uçuşan akbabalarla sarılı haldeki sırtlanlara.³¹

27 Belâzûrî, s. 109.

28 Ebu’l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 1, s. 155.

29 Belâzûrî, s. 109-110.

30 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 44.

31 Belâzûrî, s. 90-91.

Başka durumlarda anlaşmalara varıldı, kabile reisleri gözdağıyla ya da tatlı sözlerle yola getirildi ve tarihin hep geçerli ama çoğu kez unutulmuş etkeni (büyük çoğunluğun kayıtsızlığı ve uyuşukluğu) gerisini halletti. Allah besbelli ki İslam ehlinin yanındaydı.

İslam birliğinin bu taklitçi uyarlamaları hiçbir zaman pek başarılı olamadı. Muhammed'in kervanı tekrar yola koyuldu. Dahası, muharebenin katılaştırdığı komutanlar ve kurt müzakereciler haline gelmiş Kureyşi önderleri artık gözlerini yakın "ada"nın ötesine, altkıtanın kuzey kesimine ve geleceğe dikebilecek durumdaydılar. Ebubekir hiç kuşkusuz yeni boyun eğdirilmiş Arapları yenilenen birliği pekiştirecek hızlı bir ortak harekete yöneltme gereğini sezdiğinden, yeni haberleşme teknolojisini bir kez daha harekete geçirdi ve Arabistan'ın her yanına gönderdiği mektuplarda insanları Bizanslılarla çarpışmaya çağırdı.³² Çağrılar hayal edilemez başarıya ulaşacak olsa da ömrü bunu görmeye yetmedi. Ağustos 634'te eceliyle öldü.

Dostu Muhammed'in Veda Hutbesi İslam'ın gelişip evrensel bir kardeşlik dinine dönüşeceğini nasıl sezdirdiyse, Ebubekir'in son hitabı da İslam'ın nasıl seküler bir imparatorluk haline gelirken, kendi halkının bölünmüşlüğünden kaynaklanan hortlaklarla usandırılacağını da çıtlattı:

Şimdi peygamberlik devrini izleyen bir devirde yaşıyorsunuz, hac güzergâhının bir yol ayrımında duruyorsunuz. Benden sonra istibdadı, dalaleti, cüretkâr bir ümmeti, dökülen kanı göreceksiniz. [...] O halde namazgâhlarınıza bağlı kalın ve Kur'an'a danışın. İtaate sıkıca sarılın ve vahdetten ayrılmayın. [...] Ve o zaman yakın diyarlar size nasıl açıldıysa, daha ötedeki diyarlar da öyle açılacaktır.³³

SÜNNETSİZLERİ BUDAMA

Ebubekir ile komutanları ve elçileri İslam'a karşı çıkan asileri dövmek, dürtmek ve tekrar hizaya getirmek için sopa kullanmışlardı. Ebubekir'in muhtemelen ölümünden önce tayin ettiği ardılı Ömer'in³⁴ devrinde, kervanı gittikçe daha uzak diyarlara yöneltecek havuç (fetih) politikası devreye girdi. Kervan dünyanın uç noktalarına ulaşacak ve gittiği her yerde safına yol arkadaşlarını katacağı. Yeni müminler asıl Arap mensupları kısa sürede sayıca açık arayla aşacaktı. Yine de ikinci kesim pek yararlı sayılmayacak kervan yükünü, Arabistan'ın dışına götürdüğü kabile ve ırk ağırlığını asla tamamen bir tarafa

32 Belâzûrî, s. 111.

33 Câhiz, Kısım 1, s. 187-188.

34 Lewis, "Concept", s. 7

atmayacaktı. Bazılarına göre, onları dünyevi meselelerle bunaltan ve semaya bakmaktan alıkoyan şey bu yüküdü.

Ne var ki, Ömer'in halifelik döneminin başlarında, İslam zaten Arapça konuşanları birleştirmeyi asıl siyasal amaç edinmiş katışıksız bir Arap tasarısı gibi görülmüş olabilir; çekici ama kanıtlanamaz teoriye göre, bunun sebebi belki de İran tehdidiyle karşı karşıya kalmaktı.³⁵ Nitekim asıl yarımadaının ötesindeki ilk seferlerde Arapça konuşanları birleştirme çabasına girişilecekti.³⁶ Altkıtanın kuzey bölgelerinde, Arabistan'ın çeper dünyası Yunan, Ahameniş, Helen, Roma, Sasani ve Bizans mirasını taşıyan Avrasya ana kütlesiyle uyum sağlamış durumdaydı. Kavşağı oluşturan kuzeydeki Bereketli Hilal'in kendine has daha da köklü ve zengin mirası vardı; ancak daha yakın yüzyıllarda Gassani ve Lahmi yönetimleri altında, Arapça konuşanlar bu diyarlara sızmış (ya da daha uzun süreli göçler tarihi açısından bakılınca geri dönmüş) ve kuzen dil Aramca'yı konuşanların arasına serpişmişti. Daha yakın dönemde, Mekkeliler ticaret yoluyla bölgeyi tanıır hale gelmişti; hatta Mekke kurulu düzeninin varlıklı direği konumundaki Ebu Süfyan, Bizans topraklarında mülkler satın almıştı.³⁷ Arapların asıl ikamet yerleri saydıkları bir "ada"sı olabilirdi; ama emlakçı tabiriyle belirtmek gerekirse, bu ada bağlantılı bir müstakil haneydi ve komşu halkların çoğu en azından aynı dil ailesindendi.

Bereketli Hilal'in batı kesiminde ve Mısır uzantısında, Bizanslılar yakın dönemde kısa süreli bir canlanma sürecine giren İran karşısında küçük düşürücü yenilgiler almıştı. Ancak Muhammed'in putperest Mekkelilerle savaştığı 620'lerde, İmparator Herakleios İranlıları püskürtme yolundaydı; 620'lerin sonuna doğru da Bizans topraklarını geri aldı.³⁸ Ama eski emperyal devler tutuştukları kavgadan hırpalanmış, yorgun ve birbirlerine dargın halde çıkarken, genç Arap hareketi kendi iç çatışmasından daha güçlenmiş olarak çıktı. Böylece kervan reisliğinden taktik ustalığına geçmiş sofistike ve hepsinden önemlisi akınlar düzenlemeye can atan yöneticilerin öncülüğünde bütün yarımadaının ideolojisiyle (en az kâğıt üzerinde) nihayet birleştiği 633'e varıldığında, Araplar geçmişte Asurluların ve ardıl imparatorlukların canını sıkılmış çelimsiz çobanlar değildi artık.

Bu gelişmeler henüz Bizans bilincine işlemediğinden, İranlılarla mutad doğu cephesi yerine güney cephesinden, in cin top oynayan yerlere komuşu olan Arabistan'dan 24.000 kişilik bir kuvvetin³⁹ topraklarına girdiğini gören

35 Bkz. s. 200-201.

36 Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 93.

37 Bkz. s. 121.

38 Hitti, s. 147-148.

39 Belâzûrî, s. 112.

Bizanslılar uyuklar halde yakalandılar. Dahası, Arap kuvveti hafif silahlarla donanmış olsa bile, deve+at bileşimi sayesinde hızın ve manevra yeteneğinin sağladığı alt edilemez silahlara sahipti. Dağınık Bizans kışlalarının çoğu yok olup gitti; kabilelere mensup Arap ahali sessiz sedasız Müslüman safına geçti.⁴⁰ Aramca konuşan “yerli” köylülerin varlığı ancak suskunluklarıyla göze çarpıyordu.

Bölgenin Arapça ve Aramca konuşan Hristiyanları acaba Müslüman istilacıları biraz tuhaf dindaşları olarak mı gördüler? Bu gayet mümkündür. O dönemde İslâm hâlâ doktrin düzeyinde sonraki fosilleştici tarihçilerinin bizi sanmaya yönelttiklerinden çok daha yumuşak olabilir. Ayrıca, ibadetin dışa dönük biçimleri benzemez değildi; örneğin (Süryani Kadim Kilisesi’nde hâlâ ayinin unsuru olan) secde âdeti⁴¹ Müslümanların bölgedeki Hristiyanlarla ortak bir yanıydı. Aralarında Şam ile Humus’un bulunduğu büyük şehirlerin yanı sıra, Necef gibi kırsal bölgelerde kiliseler de ortak kullanılırdı; tarafların birbirlerini cehennemlik sapkınlar olarak görmeleri halinde, böyle bir şey rahatsız edici olurdu. Kısa bir süre sonra yeni halifelik başşehri olacak Şam’da birlikte yaşama en az 70 yıl sürdü.⁴² Şam’ın cami-bazilikasında Müslümanlar ve Hristiyanlar “aynı kapı aralığından içeriye girer, [...] ardından Hristiyanlar kilisenin bulunduğu batıya, Müslümanlar ise camiye ulaşmak için sağa dönerdi.”⁴³ Birlikte yaşama ibadethanelerin ötesine de yayıldı. Örneğin, sonradan azizlik mertebesine yükselen Şamlı Yuhanna, Müslümanların hizmetinde vergi tahsildarı olarak çalışmanın yanı sıra, bir saray mensubu ve halifelik ailesinin iştret ahabı oldu. Bu arada, ailenin bir oğlunun kendisine tıp ve simya öğretmesi için Marianos adlı bir Yunan keşişi tutmasıyla,⁴⁴ fikir aktarımına dönük uzun bir tarih başladı.

Çok az kuşku götüren husus, bölgenin Konstantinapol tarafından heretik sayılıp küçümsenen yerel Monofizit Hristiyan çoğunluğunun Müslüman yönetimini Bizans yönetimine fiilen tercih ettiğiydi. Yahudilere gelince, Humus’ta yeni bir Bizans valisini asla tanımayacaklarına dair Tevrat üzerine yemin ettikleri ileri sürülür.⁴⁵ Çoğu çağda insanların büyük bölümü için olduğu gibi, hepsi için de asıl önemlisi, işlerine çok fazla karışılmadan hayatlarını sürdürebilmektir. Kısa bir süre sonra Medine devletine yenik düşen İran yönetimindeki bölgelerin Hristiyan ve diğer sakinleri ile Mısır’ın Koptları için de önemli olan buydu. Ancak “yenik düşme” belki uygun kelime değildir. Bu bölgeleri savunan orduların çarpışıp yenildiği elbette doğru olsa da

40 Belâzürî, s. 119-120.

41 Karş. William Dalrymple, *From The Holy Mountain*, HarperCollins, 1997, s. 105.

42 Belâzürî, s. 133; karş. Kennedy, s. 86.

43 İbn Şâkir’den aktaran *El² I*, madde Architecture.

44 İbn Hallikân I, s. 300.

45 Belâzürî, s. 139.

savaşın dışında kalan çoğunluk yeni yönetime boyun eğdi, yeni vergilerden yakınmakla birlikte, o kadar kötü olmadıklarını fark edince işine gücüne devam etti.

Bu durum Arap kuvvetlerinin hepten kolay bir zafer elde ettiği anlamına gelmez. Bazı kuşatmalar oldu. Kaynaklarda Filistin kıyısındaki Kayserya'nın ancak yedi yıllık bir kuşatmadan sonra 640'ta teslim olduğu belirtilir. (Şehir iyi savunulduysa da, surlardaki askerler için verilen "100.000" sayısına⁴⁶ bir ya da iki sıfırın sızdığına hiç kuşku yoktur; "yedi yıl" da yedi aya daha yakın olabilir.) Kahramanlık ve kıyım olayları vardı. Merc-i Süffar Muharebesi'nde dul kalan yeni evli bir Arap kadınının çığına döndüğü ve bir çadır direğiyle saldırıya geçip yedi Bizans askerini öldürdüğü söylenir.⁴⁷ Tarihe Taberiye Gölü yakınında batıya doğru akarak Şeria Vadisi'ne inen bir nehrin adıyla geçen Yermük Muharebesi'nde 24.000 kişilik bir Arap ordusu en az o sayıda bir Bizans kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Golan Tepeleri'nin eteklerinde 636 yazının bir ayı boyunca bir parlayıp bir sönen ağır ama aralıklı çarpışmaların ardından son toplu kapışmada, mürtedlere karşı savaşları pek vicdanlı olmasa bile başarıyla yürütmüş Hâlid ibn Velid, Bizans saflarını yardı ve Yermük boğazlarında kılıçtan geçirilmelerine nezaret etti.⁴⁸

Yine üzerlerine düşeni yapan Arap kadınları arasında askerleri coşturan, ateş soluyan ve karaciğer yiyen kadın şair, yani Ebu Süfyan'ın artık Müslümanlardan yana olan zevcesi Hind de vardı. Bu sefer askerleri "Haydi! Sünnet derilileri kılıçlarınızla budayın!"⁴⁹ narasıyla yüreklendirdi. Ama Hind'in aklında muharebe sünnetliler ve sünnetsizler arasında geçse bile, durum aslında o kadar açık ve kesin sayılmazdı. Yermük Araplar ve Arap olmayanlar arasındaki bir muharebe değildi. Aksine, Bizans tarafının esas gücü Gassan, Lahm, Cuşem, Tenûh, İyâd ve diğer kabilelerden devşirilmiş Arap birlikleriydi.⁵⁰ Bizans öncü kolunun komutanı, atalardan kalma saray-ordugâhı Câbiye muharebe alanlarına bakan Arap Gassani meliki Cebele ibn Eyhem'di. İşleri daha da karışık hale getiren bir gelişmeyle, Cebele'nin tam çatışmanın ortasında Medine'nin (kökenleri uzaktaki Güney Arabistan'a dayanan) Evs ve Hazrec kabilelerine mensup hasımlarının aslında "kardeş"leri oldukları gerekçesiyle saf değiştirdiği söylenir. Aynı kaynağa göre, İslam'ı benimsedikten sonra, bir adama tokat attığı için Halife Ömer tarafından cezalandırılma tehlikesiyle karşılaşınca, "Başkalarının bana hükmettiği bir diyarda kalmayacağım," diyerek, Konstantinapol'e ve Hristiyanlığa döndü. Başka birçok

46 Belâzûrî, s. 144.

47 Belâzûrî, s. 121.

48 Karş. Kennedy, s. 83-85.

49 Belâzûrî, s. 137

50 Belâzûrî, s. 136, 164.

kişi gibi, o da İslâm'ın siyasal sonuçlarını sindirememişti.⁵¹ Cebele açısından kan bağları eski siyasal bağılıklara üstün gelse bile, sonunda kişisel onur ve bağımsızlık, İslâm dahil her şeye ağır bastı.

DOĞU'NUN BATISI

Bizanslılarla ilk kapişmalarında, Araplar İslâm öncesi benlikleriyle, Gassani meliki Cebele gibi adamlarla sıkça karşı karşıya geldiler. İranlılarla eş zamanlı büyük çatışmalarında ise, uzun süreden beri kimliklerini tanımlamış olan “öteki”yle savaşa tutuştular.

Arap kabile reisi Muğire'nin tahtta oturan Sasani komutanı ve fiili naibi Rüstem'le müzakere ederken, onun kocaman ve değerli İran halısında iş olsun diye mızrağıyla delikler açışını ve ardından cengâverin şaşkın bakışları altında tahtının yanına kuruluşunu⁵² anlatan hikâyelerde ötekilik belirgindir. Araplar kendi tarihçilerince yeğ tutulan ibareyle hödük olsalar bile, tahta çıkma sırası onlara da gelecekti; teşrifata boğulmuş İranlılar başında oldukları imparatorluk kadar çökmüş durumdaydı. Takındıkları tutum itibarıyla Araplar bilinçaltında, Perslerin kadını ve sefih olduğu yönündeki eski Yunan ve Roma görüşüyle hemfikirdiler; tıpkı öncelleri gibi, kendilerini kadın mı erkek mi olduğu belli olmayan Doğulular karşısında destan kahramanları olarak görüyorlardı. Bu erken tarihte bile, Lévi-Strauss'un İslâm için kullandığı ifadeyle, Doğu'nun Batısı⁵³ konumundaydılar.

Muğire gibi müzakerecilerin tavrı göz önünde tutulduğunda, İran topraklarındaki Arap ilerleyişinin başka bir büyük muharebeye, sonuçta Sasaniler açısından Bizanslıların Yermük'te uğradığından daha da meşum bir bozguna yol açması şaşırtıcı değildir. Bizans bazen karşı koyarak bazen de Arapların haşin bir uydusu dibi davranarak sekiz yüzyıl daha ayakta kaldı. Buna karşılık, son Sasani şahı III. Yazdicerd on yıl kadar direndikten sonra, hançerlenip bir Orta Asya nehrine atıldı.⁵⁴ Onunla birlikte eski imparatorluk da yok oldu. Bunun ardında yatan basit bir coğrafya gerçeği idi: İran başşehri Ktesifon, imparatorluğun Arap ucunda, Arap ilerleyişinin tam yolu üzerindeydi; Konstantinapol ise Küçük Asya'dan geçen yaklaşık bin kilometre mesafeyle Arap altkıtasından kopuktu.⁵⁵

Tarihi konusunda hiçbir zaman görüş birliği sağlanmış olmasa da, belirleyici muharebe 636-638 arasında yaşanmış olmalıdır.⁵⁶ Kesin olan nokta

51 Belâzûrî, s. 137-138.

52 Belâzûrî, s. 253; Kennedy, s. 113.

53 Lévi-Strauss, s. 405.

54 Kennedy, s. 190-191.

55 Karş. İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 129.

56 Kennedy, s. 109.

Medine'nin iki süper güçle neredeyse aynı anda kapışmak için ya deli ya veli olmuş olması gerektiğidir. Muharebenin geçtiği yer konusunda görüş ayrılığı yoktur; Kadisiye adlı bu yer Lahmi başşehri Hîre'ye bir günlük mesafede ve Bereketli Hilal'in bereketsiz bozkırlara dönüştüğü kesimdeydi. Medine'den gelen Arap kuvvetleri sayıca 12.000 dolayında olmuş olabilir.⁵⁷ Arkalarında göz kamaştıracak kadar güneşli Arap "ada"sı, önlerinde ise Irak'ın efsanevi Sevâd bölgesi, öteden beri Arap akıncıları çekmiş olan koyu yeşil hurmalıklar, nemli topraklar ve dolambaçlı su kanalları vardı. Karşılarına çıkan Rüstem komutasındaki İran ordusu çok daha büyüktü; bazı anlatımlarda sayı 120.000 olarak verilse de,⁵⁸ İslam tarihçilerinin Kayseri'de olduğu gibi, Davud ile Câlût sendromuna kapıldıkları kuşkusu uyanır insanda. Her zamanki gibi, hız ve manevra yeteneği başından itibaren önemliydi; ama muharebenin en şiddetli kısmı çoğunlukla yaya yürütüldü ve sonuçta belirleyici rolü okçuluk oynadı. Öfkeli Arap oklarının bir yığın halinde her yağışıyla birlikte, İranlı askerler "Kirmenler! Kirmenler!" diye haykırdılar. Ama giydikleri "ağır göğüs zırhlarını ve çifte zincirli zırh katmanlarını delip geçen" kirmenlerdi bunlar.⁵⁹ Kadisiye Araplar açısından bir okçuluk zaferiydi.

Eski çağlardan beri yarımadanın bomboş kesimlerinde hayvan avlayan keskin nişancılarca geliştirilip yetkinleştirilen Arap okçuluğu uzaktan ölümcül olsa da, çoğu Arap insanının ufku hâlâ komşularını yağmalamakla sınırlıydı. Tek bir hurma ağacının bulunduğu Kadisiye'de, yaralı Arap savaşçılar onu görünce "Neredeyse Sevâd'a vardık mı?" diye sorarlardı.⁶⁰ Yaklaşmışlardı ve o hurmalık diyar artık onlarındı. Oysa imparatorluk genişleyerek, İran içlerindeki Fars bölgesine, Ermenistan'ın dağlık alanlarına doğru yükselen uzak ovalara, Asya boyunca Amuderya'ya ve Sind sınırlarına kadar varacaktı; bütün Arap altkıtası kadar büyük olan bu bölge çoğu Arap için henüz hayal gücünün ötesindeydi. Bu durum iki taraf arasında tezadı daha da çarpıcı, kadim bir gücün düşüşünü daha da gülünç hale getirir. Muharebenin sonrasına dair kısa tasvirler de öyledir: Esir düşen ipek broker elbiseli, yaldızlı kumaş takkeli İran saray fırıncısının kremalı pastalarla ve bal petekleriyle dolu merasim sandıklarının yüklendiği bir katıra bindirilişi;⁶¹ otuz İran savaş filinden sağ kalan sonuncusunun huysuz haliyle dolaştırılmak ve gözleri yuvalarından fırlayacak Araplara gösterilmek üzere müteşebbis bir tüccarca satın alınışı.⁶²

Sasani hanedanının çöküşü eski Arap eklentisi Lahmi hanedanının ka-
lıntılarını da yerle bir etti. Onlarla birlikte Lahmi başşehri Hîre, Arap şiiri

57 Kennedy, s. 108.

58 Belâzürî, s. 252.

59 Belâzürî, s. 256.

60 Mesudî II, s. 326.

61 Mesudî II, s. 320-321.

62 Belâzürî, s. 282.

ile yazısının kadim beşiği ve bazı kaynaklara göre, birleşik Arap kimliğinin doğduğu yer düştü. III. Numan'ın şairleri himaye etmesiyle ve bir zamanlar malikânesine ipekler serilmiş yollardan atıyla geçerek giden kızı Hurake, çuval bezi içinde Kadisiye'nin Arap galiplerinden sadaka dileyen biriydi artık.⁶³ Bizzat Hîre kısa sürede keşişlerin uğradığı bir harabeye dönüştü. Artık kör bir rahibe olan Hind adlı başka bir hanedan mensubu orada bir kadim Arabistan uzmanı olarak soluk şöhrete ulaştı.⁶⁴ Ama Arap geçmişinin bu hayaletleri bile sonunda yok olup gitti ve kadim metropol artık sadece baykuşları ve ölülerin kafataslarından çıkan “ruh kuşları”nı (*sadâ*) barındırır oldu.⁶⁵ Metruk Hîre tıpkı Babil ve Çernobil gibi çürüyüp gitti.

Genişleyen Medine devleti başka harabeler ve hayaletler de yarattı. Eski Saba ve Himyer medeniyetlerinin önce Habeşlere, ardından İranlılara yenik düştüğü Arabistan'ın güneybatı ucunda, kadim Saba sarayı Gumdân kaymaktaşından pencereleriyle ve tunçtan hayvan figürleriyle ayakta kalmıştı. Muhammed'in döneminde kısmen ve üçüncü ardılı Osman'ın döneminde neredeyse tamamen yıkıldı.⁶⁶ Bazen yıkım kişisel ve keyfiydi. İslam'ı yeni benimsemiş genç ve ateşli bir adam putperestlikten vazgeçmeyen yaşlı cengâver-kahraman Düreyd İbnü'l Simme'yle⁶⁷ yolda karşılaşınca, onu öldürme girişimiyle birkaç acemice darbe indirdi. “Bu işi benim kılıcımınla yap,” dedi Düreyd. Keskin kılıç anında sahibinin canını aldı. Yerde ölü ve çıplak halde yatan Düreyd'in mabadı ile uyğunun yıllarca atına eyersiz binmiş olmaktan dolayı papirüs gibi incelendiği görüldü. Bağnaz adamın annesi daha sonra ona, “Öldürdüğün adam senin anne tarafı sülalenin üç kuşağını esaretten kurtarmıştı,” diye anlattı.⁶⁸ Hîre ve Himyer kabile kahramanlarının hayaletleri aile hayaletleriydi. Ama yeni İslam kuşağı tekin olmayan ata yurdunu pişmanlık duymaksızın terk etti. İslam'ın cahiliye damgasını vurduğu bir geçmişe sırt çevirdi. Arapçada *cehl* toyluk anlamına gelirdi ve Araplar artık büyümüştü.

Daha sonraları –ama aslında çok daha sonraları da değil– İslam'ın gençlik şevki, canlanan İranlılara ve şahlanan Türklere geçtiğinde, Araplar dönüp geriye bakınca cahiliye devrini mutlu bir altın çağ, İslam'ın evrensel aydınlanmasının önünü açan bir şafak öncesi ısıltı olarak görecektlerdi. İslam meşalesinin artık başkalarının elinde olduğu uzun binyıl boyunca Araplığın titrek bir alevini canlı tutan şey o ısıltının hatırasıydı. Aynı titrek alev 19. yüzyılda bir Arap yüceliği ve birliği anlayışını, bir “uyanış” hareketini yeniden tutuşturacaktı. Ama başlangıçtaki gençliğin ilk heyecanı, Araplar

63 Mesudi II, s. 102-104.

64 Mesudi III, s. 33-34.

65 Mesudi II, s. 102-105.

66 *El-Mevsûa*, madde Gumdân.

67 Bkz. s. 62.

68 Şeyho, s. 772-773.

bir seyyahın yola koyulurken arkasına bakması halinde yolculuğunu asla tamamlayamayacağı yönündeki İslam öncesi inanca⁶⁹ hâlâ bağlıymışçasına, geriye doğru bir bakış atmaksızın Arabistan'ın dışına çıktılar. Atılganlık ve dikbaşlılık işe yaradı: İran ve Bizans diyarlarının paldır küldür çöküşü, direnişin cıvıllığı ve hep küçümsemiş olan askeri şans (ya da İslam tabiriyle Allah) sayesindeydi. İki imparatorlukla aynı anda kapışma akıllıca sayılmadığı sürece, alışılmış anlamda akıllı stratejinin sonucu değildi. Ama ivme kazanmanın da payı vardı. Kureyşi komutanlar *ridde* savaşlarında bir hayli pratik tecrübe kazanmanın yanı sıra, epeyce cürete de sahiptiler. Örneğin, Hâlid ibn Velid'in askerlerini Suriye çölünden kesilen develerin midelerindeki sıvıları içirerek geçirdiği söylenir.⁷⁰

Sonuçta, amansız atılım politikasının işlemesi düpedüz *şarttı*. İslam'ın birinci yüzyılındaki Arap fetihleri, yani en temel anlamı “açma” olan fütuhat, birleşmiş olmalarından dolayı birbirlerine ya da Arabistan'ın yerleşik halkına artık dadanamayan müzmin yağmacıların üst-akınlarıydı. Birlikte secdeye gidenlerin birbirlerine ilişmemeleri gerekir, bu en azından teoride böyledir. Kabile Araplarının yaşamak için akıncılık dışında bir ekonomik temel bulmalarının mümkün olup olmadığı pekâlâ sorulabilir. Görünüşe bakılırsa mümkün değildi ya da henüz o noktaya gelinmemişti. Ayrıca, yağmaya yatkınlıktan yararlanmak Mekkeli komutanların gayet işine gelen bir şeydi. Hugh Kennedy'nin saptadığı üzere, “başındaki yöneticiler yeni devletin genişlememesi halinde çökeceğinin tamamen farkındaydılar”.⁷¹ İmparatorlukların İngiliz şair Marvell'in “yeşilliğin aşkı” gibi genellikle yavaş büyüdüğü sanılır. Arapların imparatorluğu bir sufle gibi kabarıp ortaya çıktı.

ABBAS OĞULLARI

Arap gücünün yükselişi imparatorlukların büyümesine yön veren kuralları izlemedi; bu süreç İbn Haldun'un belirttiği gibi, istisnai ve mucizeviydi.⁷² Yayılmayı mümkün kılan şartların (komşu imparatorlukların savaş bezginliği, Arapların muharebelerde pişmesi, Bizans ve Pers yönetimindeki halklar arasında hoşnutsuzluk ve bölünmüşlük, Arapların karşı konulamaz belagate dayalı İslam ideolojisiyle birleşmesi) bir araya gelişi kesinlikle aranıp da bulunamayacak şeydi. Ama bunun bir bedeli olacaktı. Mucizevi olsun ya da olmasın, imparatorlukların ne kadar çabuk elde edilirse (Makedon, Moğol, Napoléon) o

69 İbşîhî, s. 466.

70 Kennedy, s. 75.

71 Kennedy, s. 56-57

72 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 255.

kadar kısa sürmesi bir kuraldır; yine sufle ilkesi uyarınca, kısa sürede çökerler, tabii daha önce iktidara aç başkalarının mideye indirilmezlerse. Buna karşılık, yavaş büyüyen imparatorluklar (Roma, Çin, Rusya) daha uzun yaşarlar. Araplar kurdukları birleşik imparatorluğa ancak 200 yıl kadar hâkim olacaklardı. (Onun ilham verdiği kültürel imparatorluk elbette hâlâ düzgün işlemektedir.)

Daha kurallı savaş tarzına akıncılık taktiklerini katan Arapların şansı ilk yüz küsur yılda yaver gitti. Bir meydan muharebesini kazandıktan sonra, kaçan hasımları kovalamak ve genellikle savaşın dışında kalan köylülere kimin üstün olduğunu göstermek üzere, bedevi akıncı kabilelerini (*serâyâ*) gönderme⁷³ yoluna gittiler. Eski deve ve at eşleşmesinde olduğu gibi, kararlılığı ve atılganlığı birleştirerek sonuca varmayı sağlayan bir usuldü bu. Ayrıca yerleşik *hadar* ve gezgin *bedv* toplumlarına has özellikleri (bu durumda her birine özgü taktikleri) birlikte ve çok yararlı biçimde kullanmanın başka bir örneğiydi. Ancak genelde ağırlık verilen unsur, hantal yük katarlarının engeline takılmayan çabukluk ve hareketlilikti. Deve sırtındaki bir askeri kol aynı zamanda yük katıyordu. Zaten bir Arap savaşçısının donanımı basitti: Genellikle kargı ve yay olan temel silahlarının ve atının yanı sıra, kalkan, zırh, miğfer, bir büyük ve beş küçük iğne, iplik, pala, makas, yem torbası ve hurma yaprağından bir sepet.⁷⁴ Yeni yağmalanan ve vergiye bağlanan eyaletlerdeki zenginliğin Medine'deki merkezi hazineye akmasıyla birlikte, Halife Ömer savaşçılara peşin olarak 4.000 dirhem (on kilogramı aşkın gümüş) ödemeye çalıştı; bunun bini seyahat, silah ve binek hayvanı masrafları, bini de geride bırakılan ailenin giderleri içindi.⁷⁵

Bu son husus Arap askerlerinin ilk başta kadınlarını genellikle yanlarına almadıklarına ışık tutar. Bir bedevinin kendisiyle beraber yola çıkıp çıkamayacağını soran karısına verdiği manzum karşılık şöyleydi:

Eğer gelirsen göreceğin çirkinlikler ödünü koparır.
Uzun yol uyluklarını yumuşatıp bacıklarını dümdüz ayırır,
Sana sanki bir kamış coşarak alt tarafına dahıyormuş gibi gelir.⁷⁶

Komutanlar bazen karılarını yanlarına alırlardı, özellikle de daha önce Ebu Süfyan'ın zevcesi Hind örneğinde gördüğümüz üzere, muharebedeki savaşçıları gayrete getirecek güzel bir iki şiir okuyabilirlerse. Ama genelde fatihler kadınlarını evde bırakırlardı. Onlara ihtiyaçları yoktu; gittikleri yerlerde bolca kadın vardı.

73 Örneğin bkz. Belâzürî, s. 224.

74 Belâzürî, s. 310. "Pala" elimdeki baskıda ünlüleri belirsiz *mkhf* olarak geçen kelimeyi *mihfek* diye okuyup bulduğum tahmini karşılıktır.

75 Belâzürî, s. 434.

76 Câhiz, Kısım 3, s. 121.

Arap orduları çabuk yol alırdı ve sayıca az oldukları da açıktır. Kadisiye’de bire on ve hatta bire yirmi düzeyindeki güç orantısızlığı iddiasındaki gibi, dev canı sendromu İslam tarihçilerini düşman kuvvetlerinin büyüklüğünü abartmaya yöneltmiştir. Aslına bakılırsa, Arap strateji uzmanları kendi saflarında sürekli ve genel asker eksikliği gibi çok somut ve karşılıklı bir sorunla başa çıkmak zorunda kalmışlardı. Ana İran ordusunun Kadisiye’de çöküşünden sonra, Arap kuvvetleri birkaç yıl soluklanma fırsatı buldular. Sevâd’ı ve Irak düzlüklerinin geri kalan kısmını sağlama aldılar; İran platosunda ise azimli Şah Yezdicerd imparatorluğunun kalan bölümünü güvenceye almak için destek toplama uğraşına girdi. İkinci belirleyici boy ölçüşme İran platosunun ve daha doğuya düşen toprakların önünü açacak kilit bir konumdaki Nihavend’de gerçekleşti; sonuçta 642’deki bu muharebe, Arap kuvvetlerinin Asya içlerine girmesini sağlayacak can alıcı zaferi getirdi.⁷⁷ Ama bir süre Halife Ömer başka bir büyük İran ordusuyla nasıl başa çıkacağı sorununun içinden çıkamadı. Suriye ile Yemen’den asker sevk etmeyi düşündüyse de bunun iki bölgeyi Bizanslılar ve Habeşler tarafından geri alınmaya açık hale getireceğinin farkına vardı. Sonuçta, yeni fethedilmiş Irak’ın kışla şehirlerinden yeterli sayıda savaşçıyı güçlkle devşirdi.⁷⁸ Seyrek nüfuslu yarımadadan gelen askerlerin daha kalabalık ülkelerin ordularıyla karşı karşıya geldiği bu yayılma yıllarında kalıcı bir sorundu bu: Muharip Arap kuvvetlerinin sayısı hiçbir zaman yeterli düzeye ulaşamadı. Yeni toprakların ana merkezlerinde kışlalar kuruldu; ama başka yerlerdeki Arap varlığı genellikle derme çatma kaldı. İleride göreceğimiz üzere, çözüm çeşitli yollarla daha fazla Arap imal etmekte. Ama o zaman bile muharebeye sürülecek yeterli asker bulunamadı. Başarılı fetihler gibi sunulan girişimlerin çoğu kez asla pekiştirilmeyen akınların ötesine geçmemesi bu yüzdendi; Arapların dünyevi imparatorluğunun fanide kalmasının sebebi en azından kısmen buydu.

Tek bir Arap kuşağı Eskidünya’da 6.000 kilometre boyunca Philip Hitti’nin hoş ifadesiyle “yelpaze gibi” dağıldı;⁷⁹ ama yelpazenin malzemesi can sıkacak şekilde zayıftı. “Çok belirsiz” bir tahmine göre, fetihlerin ilk on küsur yılında yarımadadan belki yarım milyon insan göç etti.⁸⁰ Bu rakam yüksek gibidir. İbn Haldun Kuzey ve Güney Arabistan kabile mensuplarının Muhammed dönemindeki toplam sayısını 150.000 olarak verir.⁸¹ Bu rakam yetişkin erkek nüfus açısından daha doğru olabilir; ama bütün yerleşik güneylileri hesaba katmıyordur belki. Bu durumda bile, hepsinin göç ettiği asla söylenemez.

77 Kennedy, s. 171-172.

78 Belâzûrî, s. 296.

79 Hitti, s. 259.

80 Atiyah, s. 35.

81 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 140.

Ömer'in Nihavend Muharebesi'ne 30.000 asker sürebildiği⁸² ve bu kuvvete Irak kışlalarından ayırabildiği kadar adam kattığı doğruysa, asker zengini olmadığı açıktır. İlk fetihlerin yarımadadan hemen hepsi erkek olmak üzere, altı haneli bir toplam sayının göç etmesini getirdiği neredeyse kesindir. Bundan daha fazlasını söylemek zordur.

Dikkate değer yön bizzat yelpazenin büyüklüğü ve açılışındaki hızdı. Muhammed'in, hepsi amcası Abbas'ın Ümmü'l-Fadl adlı aynı anneden doğma oğulları olan birinci derece kuzenlerinden beşinin hayatı hiç de benzersiz değildi: Çeşitli tarihlerde Medine, Taif, Suriye, Tunus ve Semerkant'ta öldüler.⁸³ Son kardeş Kusem'in daha az dolaşan bir kardeşi, "Doğduğu ve öldüğü yerler birbirlerine ne kadar uzak," diyecekti.⁸⁴ (Kusem ölümünden sonra da varlığını geniş bir alanda sürdürdü: Yerel adı Şâh-ı Zinde ["Yaşayan Şah"] olan türbe külliyesi, Altın Yol'un ucundaki şehrin hâlâ başta gelen uğrak yeridir.) Abbas oğulları Batı Arabistan'dan çıkıp Kuzey Afrika'ya ve Orta Asya'ya kadar gitmekle kalmayarak, nüfusça da çoğaldılar. Hicri 200 yılında Abbas'ın soyundan gelenlerin sayısı 33.000 olarak saptandı;⁸⁵ övgüye değer olduğu kadar güvenilir bir rakamdı bu. İslam'ın ilk yüzyıllarında, Araplar nüfus azlığını telafi ettiler. Ama bunun neredeyse tamamı fethedilen yerlerin kadınlarıyla nikâhsız beraberlikler ve evlilikler sayesindeydi: Berberiler, Koptlar, Aramiler, İranlılar, Kürtler, Türkler ve başka birçok halk. "Arap" yaftası baba soyuyla aktarıldı; ama her kuşakla birlikte, "yelpaze"nin malzemesi gittikçe seyredti.

Beş Abbasi kardeş özellikle unutulmazdı; gelecekteki 500 yıllık hanedan da aynı adı taşıyacaktı. Ama geniş alanlara dağılmış olan ötekilerin "ayak izleri"ni dahi şu ya da bu şekilde hâlâ saptamak mümkündür. Çoğu kez bu izler Borneo ya da Brooklyn gibi yerlerdeki mevcut kuşakları 7. yüzyılın Mekke'sine bağlayan ve dinsel bakımdan hatırlanan aile şecerelerine dayanır. Bazı durumlarda saptanabilecek daha soluk izler, dilsel bağlantılar vardır: Örneğin, Özbekistan'ın ve Çad Gölü kıyısındaki bir bölgenin şimdiki Arapçasında karşımıza çıkan çok tuhaf ve münferit aynı lehçe özelliği, Doğu Arabistan'ın küçük bir yöresinden kaynaklanır ve 7. yüzyıl göçlerinin döneminden kaldığı neredeyse kesindir.⁸⁶

Göçlerin kaynağı neredeyse bütünüyle kurak yörelerdi. Halife Ömer komutanlarını deveyle ulaşılamayacak yerlere gitmemeleri için uyarmıştı.⁸⁷ Ama ara sıra deniz seferlerine çıkıldığı olurdu; bunlardan biri 630'ların sonlarında

82 Kennedy, s. 171.

83 İbn Hallikân II, s. 31.

84 Belâzürî, s. 398.

85 Mesudî IV, s. 28.

86 Owens, *Linguistic History*, s. 160-162; bu özellik ortaçağlar ve zamir sonekleri arasındaki eklemeli bir hecedir.

87 Bkz. s. 70.

Umman Denizi yoluyla şimdiki Pakistan'ın düzlük bölgesi Sind'e düzenlenen kestirme bir seferdi. Ömer bu haberdan hoşlanmadı ve gemilerdeki o adamların düpedüz "tahtaya konmuş keneler" (*dud 'ale ud*) olduklarını belirtti.⁸⁸ Bu ilk girişimin püskürtülmesine karşın, Sind 8. yüzyıl başlarında alınıp elde tutuldu.⁸⁹ Başka yerlerde şeffaf Arap yelpazesinin açılmaya devam etmesiyle, 8. yüzyıl ortalarına doğru uçları Çin'in Orta Asya sınırlarına ulaştı ve kısa süreliğine Fransa'nın sınırlarından içeriye sızdı.

Araplar mucizevi bir saikle hareket ediyor olsalar da yenilmez değillerdi. Hazar Denizi'nin güneyindeki Taberistan'ın boğazlarında 660'larda 10.000 kişilik bir Arap ordusu yok edildi.⁹⁰ Altmış yıl sonraki bir Arap seferi Orta Asya'daki Türk kuvvetlerine karşı dikkate değer bir başarı elde etti; ama arkasını getiremeyip geri püskürtüldü. Arap komutanla ilgili bir hicve göre, sebep, onun ve askerlerinin kadın esirlerle çok meşgul olmalarıydı:

Düşmanla çarpıştın, ardından çarçabuk eğlenceye ve oyunlara daldın:

Kılıcın kınında öylece dururken, onun yerine kalafatını çekip çıkardın.⁹¹

Orta Asya'daki Arap başarısızlıklarının nihai sebebi bölünmeler, karşılıklı çekilen kılıçlar olacaktı. Ama dinlenmek ve eğlenmek için verilen molalara karşın, gerek orada gerekse bilinen dünyanın en batı ucunda yayılmanın o ilk atılğan hamlesindeki yegâne ciddi engeller fizikseldi. Kureyşi komutan Ukbe ibn Nafi'nin 680'lerde Fas'ta atını Atlantik dalgalarına sürerken şöyle haykırdığı söylenir: "Rabbim! Önüme çıkan şu deniz olmasaydı, senin dinini savunarak ve kâfirlerle çarpışarak, Zülkarneyn gibi diyarları aşardım!"⁹² "İki Boynuzlu" anlamına gelen Zülkarneyn adı Kur'an'da geçen belirsiz bir figürdür; kaynakların bazılarında uzak yerlerde efsanevi fetihlere girişmiş kadim bir Güney Arabistan meliki olarak kabul edilir, bazılarında ise Büyük İskender'le özdeşleştirilir. Kahramanın gerçek kimliği ne olursa olsun, 7 yüzyıl Kureyşi komutanının ilham kaynağı kudretli bir geçmişti: İslam'ın temelinde yatan Güney Arabistan geçmişi ve belki aynı zamanda Arapların coğrafi ve kültürel bakımdan vârisi olma yoluna girdikleri Helenistik geçmiş.

Arap İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştığında, İskender'in kısa ömürlü hâkimiyet alanı kadar büyüktü. Yüzölçümü Roma'ninkine denk ve belki daha fazlaydı.⁹³ Ayrıca Hitti'nin açılan yelpazesinden biçim olarak daha

88 Belâzûrî, s. 416.

89 Keay, s. 183.

90 Belâzûrî, s. 326.

91 Belâzûrî, s. 412.

92 Kennedy, s. 214.

93 Karş. Dunlop, 18.

karmaşık ve nitelik olarak daha organik bir şeye dönüşmüştü. Yeni filizler vermenin yanı sıra diğer kültürlerle yeni kökler salarak, Eskidünya boyunca melezleşen bitki motifli bir arabeskti artık.⁹⁴

BELÂZÜRÎ'Yİ OKUMAK

Bu verimli karmaşıklık ve melezlik zamanla ortaya çıkacaktı. O sırada Ukbe'nin Atlas uç noktasına varışındaki belagatli sözlerine karşın, Arap patlayışına dair ilk anlatımlar imanla çok az alakalıydı ve kâfirlerle çarpışmaktan ziyade onları vergiye bağlamaya dönüktü.

Muhammed'in tasarısının ilk evrelerinde yazı önemli bir rol oynamıştı. Ama geniş çaplı seküler yazı devriminin ancak İslam'ın 2. yüzyılından itibaren başlaması nedeniyle, Arapçada fetihler üzerine o döneme ait çok az belge vardır. Buna karşılık, 3. yüzyıl tarihçileri sözlü anlatımları aktardıklarını ileri sürerler. Bu konuda en titiz yazarlardan biri Bağdat'ta 892'de ölen (ve soyadını hafızayı güçlendirdiği söylenen “belâzür” adlı tropikal bir cevizin müptelası oluşundan alan) Belâzürî'dir. Eserinin içindekiler sayfası Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçüyle başlar, bizzat komuta ettiği seferlerin ve ondan sonra yarımadayı girdap gibi saran “dinden dönme” girişimlerini önleme savaşının ardından, iki kıta ve üçüncü bir kıtanın köşesi boyunca (Maşrik, Mezopotamya, Ermenistan, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya) yelpazemsi açılıma ve doğuya doğru İran İmparatorluğu'nu aşır Azerbaycan ve Horasan içlerine, Sind'e varışa geçer.

Ukbe “hak dinini savunduğu”nu söylerken, aslında gerçeği tersyüz etmekteydi. Ne de olsa, giriştiği bir savunmadan ziyade, İskender'in bin yıl önceki seferinden beri en uzun ve toplu saldırı harekâtıydı. “Hak dinini yayma” demesi daha doğru olabilirdi; ama Belâzürî'nin metni okunmaya başladığında, kâfilere karşı mücadelenin onları gerçek evrensel dinde birleştirme hedefiyle çok az alakalı olduğunu ve daha ziyade onları yağmalayıp vergiye bağlama amacını güttüğünü görmek ilginçtir. Fetihler bir gönül ve akıl meselesinden ziyade bir cep ve kese meselesiydi. Dört küsur yüzyıl sonra, Avrupa devletlerinin sözde “Haçlı seferleri”nin de haçla simgelenen etik sistemle doğrusu çok az alakalı olacaktı. (Akıncılık ve yağmacılık bedevi Arapların tekelinde olan bir şey değildir. Geoffroi de Villehardouin 1204'te medeni Venedikli tüccarların Konstantinapol'deki Hristiyan dindaşlarını soymaya giriştikleri Dördüncü Haçlı Seferi için şunu yazar: “Dünyanın yaradılışından beri hiçbir şehirde bu kadar ganimet kazanılmamıştır.”⁹⁵ Bu bir abartı olmayabilir.) Aynı

94 Karş. s. 47.

95 Mathews, s. 41.

şey hilal ve (hilalin İslam'la yakın bağlantısının daha sonra ortaya çıkması açısından biraz anakronik yaklaşımla) "Hilal Akınları"⁹⁶ denilebilecek süreç için de geçerlidir.

İyâd ibn Ganim'in Kuzey Suriye'deki Rakka'nın Hristiyanlarına 639 ya da 640'ta zorla kabul ettirdiği himaye anlaşmasından alındığı söylenen şu metin, fatihlerin öncelikleri konusunda bir fikir:

Bismillahirrahmanirahim. İşbu vesika İyâd ibn Ganim'in şehre girdiği gün Rakka ahalisine verdiği teminattır: Onlara biçilen cizyeyi ödemeleri şartıyla, haince davranmamaları şartıyla, herhangi bir yeni kilise ya da manastır inşa etmemeleri şartıyla, çan tokmaklarını açıkta çalmamaları, Paskalya'yı kutlamamaları ve hac çıkarmamaları şartıyla, can güvenlikleri sağlanacak ve aynı şekilde mülkleri ile kiliseleri yıkılmayacak ya da işgal edilmeyecektir. Allah buna şahittir. "Şahit olarak Allah yeter."⁹⁷

Belâzürî yıllık cizyenin yetişkin erkek başına dört altın dinar olduğunu ekler. (Sözde "DEAŞ" 2014'te yörenin Hristiyanlarına tam aynı vergiyi koyacaktı; dört dinar ağırlığında, yani 17 gram altın olan bu tutarın değeri yaklaşık 650 dolardı.⁹⁸ Can güvenliğini sağlamada çok vicdanlı davranmasalar bile, onlar da kendilerince Belâzürî'yi okumuş olmalıydılar.) Ödemeyi kabul ettikten sonra vergiden kaçınma çoğu kez *kefere* terimiyle ifade edilir.⁹⁹ Fiilin daha genel bir anlamı "gayrimüslim olma"dır. (Nitekim Güney Afrika'da kullanılan aşağılayıcı "Kaffir" tabirinin kökeni buradan gelir.) Ama ilk anlatımlarda genellikle din değiştirmemeden ziyade vergi ödememeyle alakalı oluşu fatihlerin asıl çıkarlarının nerede yattığını gösterir.

Sistemin pragmatizmi ara sıra uygulanan vergi muafiyetlerinde açıkça ortaya çıkar. Örneğin, Müslümanlarla birlikte akınlara katılmayı kabul eden Kuzey Suriye'nin Cerâcime Hristiyanları cizyede muaf tutuldular.¹⁰⁰ Boyun eğdirilmiş barbarlardan alınan cizyeyi, Arap kimliklerinden dolayı ödememeleri gerektiği savını kabul ettirmeyi başaran Hristiyan Arap Tağlib kabilesi için de aynı yola gidildi.¹⁰¹ Yayılma döneminde İslam etikle olduğu kadar iktisat ve etnisiteyle de ilgiliydi. Araplar kurallarını uygulamada çoğu kez "adil" şeklindeki diğer eski anlamıyla "dine bağlı"ydılar. Hristiyan Hîre'den yakındaki yeni Kûfe şehrinde kullanılmak üzere alınan taşların değeri ver-

96 Bu tabiri ilk kez ortaya atmanın sevincini yaşarken, başkaları tarafından daha önce kullanıldığını öğrendim. İnternetin sorunlu yanı özgün sanılan bir düşüncenin öyle olmadığının çok çabuk ortaya çıkabilmesidir.

97 Belâzürî, s. 174. Son cümle Kur'an, 13:43.

98 *Daily Telegraph*, 27 Şubat 2014.

99 Örneğin bkz. Belâzürî, s. 176, 379.

100 Belâzürî, s. 161-162.

101 Belâzürî, s. 181-183; Suleiman, s. 56-57.

gi indirimine tabi sayıldı.¹⁰² Direnişten ya da vergi ödememekten dolayı köleleştirmeyi de kapsamak üzere başvurulmuş ekonomik şiddetin aksine, sivillere dönük fiziksel şiddet de aynı ölçüde istisnaiydi. Nadir istisnalardan biri İran içlerindeki Fars'ın başşehri İstahr'dı; teslim olan şehir ahalisi daha sonra isyan ederek, uzun ve sert bir direniş gösterdi. Bazı kaynaklara göre, 40.000 sakini kılıçtan geçirildi.¹⁰³ Ama genelde Araplar “altın yumurtlayan kaz” meselini gayet iyi bilirlerdi.

Fetihleri tehditle para sızdırmaya dönük çok büyük çaplı bir haydutluk olarak nitelendirmek haksızlık olur. Ama fetih ve imparatorluğun doğasında bu unsur büyük ölçüde vardır. Müstehzi bir açıdan bakılınca, Aydınlanma çağı anlamıyla sosyal sözleşmenin doğası da öyledir: Vergi ödediğinizde, devlet sizi korur; ödemediğinizde ise (muhtemelen öldürmeye ya da köleleştirmeye varmayacak şekilde) cezalandırır. Dahası, teknik anlamda belirtmek gerekirse, cizye ödeyen gayrimüslimlerin *ehl-i zimme* (“korunan halk”) sayılmasından dolayı, Arapça terminoloji böyle bir karşılaştırmaya elverir. Hatta gelişkin, “siyasal” biçimiyle dinin yükümler ve ödemeler anlayışı yatar: Arapçada *din*, “borç” anlamındaki *deyn*’le kökteştir [Arapçada üç farklı kökten gelen üç adet *din* kelimesi vardır ve “inanç sistemi” manasındaki *din* Orta Farsçadaki aynı anlamı taşıyan *daenadan* gelmektedir. Kelimenin “borç” manasına gelen *dyn* kökü ile özdeşleştirilmesi halk etimolojisidir, ed. n].

Ama fetihlerden para kazanmanın cizye koymaktan daha incelikli yolları, sözgelimi tarım arazilerinden alınan *haraç* adlı bir vergi vardı. Bu şekilde vergiye bağlamanın büyük çaplı bir örneği Irak'ın itinalı bakım altındaki kadim sulama sistemiyle ve gayri Arap, “Nebati” köylü çiftçilerden oluşan yarım milyonluk nüfusuyla¹⁰⁴ hurma yetiştiren zengin Sevâd bölgesiydi; bu rakam belki de bütün Arap nüfusundan çok uzak değildi. Babil döneminden Kadisiye Muharebesi'ne kadar akıncıların çekim merkezi olan Sevâd'a kamusal *haraç* arazisi olarak özel statü uygulandı. Kabile Araplarının eğilimlerini gayet iyi bilen Halife Ömer, “Korkarım ki, Sevâd'ı aranızda paylaştırırsam, su için kavgaya tutuşursunuz,” demişti. Ali ibn Ebi Talib'in bunu ifade edişi daha da dobraydı: “Birbirinizin ağzını burnunu dağıtacak olmasaydınız, Sevâd'ı aranızda paylaştırırdım.”¹⁰⁵ Nitekim bölgenin fetih sırasında 100 milyon dirhem olan yıllık geliri hızlı bir düşüşle 7 yüzyılın sonunda 40 milyon dirheme indi.¹⁰⁶

102 Belâzûrî, s. 280.

103 Belâzûrî, s. 378; Kennedy, s. 184.

104 Belâzûrî, s. 266.

105 Belâzûrî, s. 261-264.

106 Belâzûrî, s. 266. Her ne kadar böyle durumlarda karşılaştırma zor olsa da dirhemın birkaç dolarlık ve belki biraz daha yüksek değerde olduğu düşünülebilir.

Fatihler gelir yaratmanın ve kârı azamiye çıkarmanın daha sürdürülebilir başka yollarına da başvurdular. Bir şehri fethetmede ilk öncelik çoğu kez şehir halkıyla uyumlu çalışacak bir pazar “açmak”tı. Örneğin, Ruha (şimdiki Urfa) halkı “kapıları açtı ve Müslümanlar için [ana] kapıda bir pazar kurdu.”¹⁰⁷ Bu daha sonra yeni Arap şehirlerinin kuruluşunda göreceğimiz üzere, çoban göçebelerin yerleşik tacirlere, bedevilerin işadamlarına dönüşmesini sağlayan ve hâlâ sürmekte olan toplum mühendisliği sürecinde önemli bir aşamaydı. Süreç en azından 3. yüzyıl bedevi pazarı Karyet Zat Kehl’le başlamıştı. İslam’ın beraberinde getirdiği yeni itici güç sayesinde, dinsel “dönüşüm” kadar belirgin olmasa bile onun kadar önemli bir boyut kazandı. Ne de olsa, Muhammed Kur’an’da *ümmü’l-kurâ* (“pazarların anası”) olarak anılan tüccar Mekke şehrinde ve bizzat bir tüccardı, kârın ne olduğunu bilen bir peygamberdi. Medine’den itibaren çarşılar ve camiler yan yana kuruldu.

Ganimet de olağanüstü önemini korudu. Halife Ömer ganimetten hisseler verme vaadiyle, Irak harekâtı için ilave kabile kuvvetlerini seferber etmeyi başardı. Becile kabilesinin reisi Cerir’e çapulun (tabii beşte birlik mutat halife hissesinin düşülmesinden sonraki) üçte birini önerdi. Nahile Muharebesi’nde bu Cerir ve başka bir Arap kabile reisi, İranlı bir komutana ölümcül darbeyi kimin indirdiği konusunda şiddetli ağız dalaşına girecekti; çünkü öldüren kişinin cesetten çıkan eşyaları alma hakkı vardı.¹⁰⁸ Daha yüce saiklerin ortaya konulması çok nadirdi. Rüstem’in değerli halısını berbat eden Muğire’nin İranlı komutana parasının peşinde olmadığını, ondan tek isteğinin halkıyla birlikte İslam’ı benimsemesi olduğunu belirttiği, ardından buna yanaşmaması halinde, [Kur’an’ın] “hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşma” emrine uyacağını bildirdiği söylenir.¹⁰⁹ Çoğu kez ganimet, ele geçirilen insanlardı; örneğin, İran’ın Sistan bölgesinden iki buçuk yılda “40.000” kadar köle toplandı.¹¹⁰ Akıncılık işinin yarımada’daki yerel köklerinin ne kadar ötesine gittiği, 8. yüzyıl başlarında Irak valisi Haccâc’ın planladığı ve başarılı geçen ikinci Sind seferine ilişkin rakamlarda görülebilir. Haccâc harekâtın 60 milyon dirheme mal olduğunu ama iki misli kazanç getirdiğini şöyle belirtti: “İntikamımızı alıp öfkemizi soğuttuk, 60 milyon dirhem kâr ettik ve Dâhir’in kellesini aldık.”¹¹¹ Dâhir yenik Sind hükümdarıydı. Akıncılık çokuluslu bir sektördü artık; intikam gelirden daha az önemliydi.

107 Belâzûrî, s. 174.

108 Belâzûrî, s. 250-251.

109 Belâzûrî, s. 253; alıntı Kur’an, 9:29.

110 Belâzûrî, s. 382.

111 Belâzûrî, s. 423.

Arap öğrenciler günümüzde fütuhâtın “İslam’ı yayma”ya dönük olduğunu öğrenirler. Retorik budur, İslam’ın yayılması da elbette o olağanüstü dönemin sonuçlarından biridir. Ancak fetihler sırasındaki somut gerçeklik, en azından başkalarının din değiştirmesini sağlama anlamında İslam’ı yayma yönünde pek fazla teşvik unsurunun bulunmadığıydı; İslam daha ziyade Arap fethine ve sömürgeciliğine güç veren birleştirici bir ideoloji rolünü oynadı. Cennette olmasa bile dünyada hazine biriktirmeye pek hevesli olan Haccâc, fiilen Sevâd köylülerini din değiştirmekten caydırdı.¹¹² Hatta bir keresinde İslam’a dönenleri yeni Arap şehirlerinden kovdu ve kâfirlerden alınan cizyeyi ödemek zorunda bıraktı.¹¹³ Son derece berbat bir adam olan Haccâc elbette İslam’ın birinci yüzyılındaki idarecilerin tipik örneği değildi. Ancak tevazuu, dindarlığı ve iyi valileri seçmesi gerek fetih sonrası Sind’de¹¹⁴ gerekse Kuzey Afrika’nın Berberileri arasında¹¹⁵ büyük çaplı din değiştirmeleri özendiren mübarek Emevi halifesi Ömer ibn Abdülaziz için de aynı şey söylenebilir. İkisi de uç örnekler, istisnalardır; aralarında duran genel kural, akınların peşinden ticaretin hızla geldiği, imanın ise çok geride kaldığıdır. Bir rakama göre, MS 750’ye varıldığında, fethedilen yerlerdeki sakinlerin ancak yüzde 10 kadarı İslam’ı benimsemişti.¹¹⁶ Bu rakamın farazi olduğunu itiraf etmek gerektir. Kuşku götürmeyen nokta, Belâzürî’nin 450 sayfalık fetihler tarihinde ahlaki ya da manevi saik savları aramanın büyük ölçüde boşa çıkacağıdır. Belki eseri okurken bu saikin zaten farzedileceği öngörülmüştü; belki de saik düpedüz yoktu.

MEDİNE’NİN GELİNLERİ

Fütuhât iki yönlü işleyecekti. Bunun Arapçadaki ikili anlamından hareketle bir yorumcunun ifade ettiği gibi, sadece yeni diyarların ele geçirilişi değil, aynı zamanda Arap zihinlerinin o diyarlardaki fikri mirasa açılışıydı.¹¹⁷ Ama tersine ya da tamamlayıcı fetih sırf beyinlerle sınırlı kalmadı. İslam Araplığı’nın yeni kalesi Medine, İranlı gelinlerin “istilas”ına uğradı; ilk ve en dikkat çekici örnek, son Sasani şahının üç kızının yeni asilzade tabakasının birinci kuşağıyla evlendirilmesi idi: Bu kızların kocaları birinci, ikinci ve dördüncü halifeler Ebubekir, Ömer ve Ali’nin oğullarıydı. Sonuçlar kapsamlı olacaktı. Örneğin, Muhammed’in (damadı Ali’den olan) torunları Hasan ve Hüseyin’e

112 *EP* VII, s. 971.

113 *İbn Hallikân* III, s. 355.

114 *Belâzürî*, s. 425-426.

115 *Belâzürî*, s. 228-229.

116 *Karsh*, s. 43.

117 *Câbirî*, s. 141.

dayalı iki soy çizgisinden birinin, yani günümüzde sayıca milyonlara varan bütün Hüseyini sülalesinin kökeni o İranlı anneye dayanır. Görünüşe bakılırsa yeni kan gevşek Kureyşi sülalelerini canlandırdı; zira o ilk izdivaçlardan olan çocuklar Medine'deki “en dürüst ve bilgili” insanlar olarak öne çıktılar. Dahası, bu evlilikler esir alınmış İranlı kadınlardan çocuk edinmenin hızla benimsenmesini sağlayan bir yönelimi başlattı.¹¹⁸ Daha önce böyle çocuklar sosyal bakımdan düşük konumda sayılırlardı.¹¹⁹ Kaçınılmaz sonuç katışıksız Medine ve hatta Mekke Arapçasını araya karışan anadil kaynaklı Farsça kelimelerin neredeyse bir anda sarmaya başlamasıydı.¹²⁰ Farsça eklentilerin ve İranlı annelerin yanı sıra, İran adabı (bu en “Doğulu”lara yakıştırılan şatafat düşkünlüğü, yumuşatıcı rehabet) en kutsal Arap değerlerine bürünür oldu:

Ömer [Mekkeli] muhacirlerin ve [Medine yerlisi] ensarın debdebe içinde yaşadığını ve birçoğunun İran yaşam tarzına öykündüğünü görünce, onlara, “Halis Mead Arapları olmalı ve kendinizi terbiye etmelisiniz,” dedi.¹²¹

(Mead “kuzeyli”, ağırlıklı olarak bedevi kabileler için kullanılan genel isimlerden biridir.) Ömer'in çağrısı işe yaramayacaktı. Ona Medine'de kültürel melezleşme gibi görünen şey, bir yüzyıl sonra ortaya çıkacak Arap-İran kültürel toplu izdivacının bir alametinden ibaretti.

Ancak o sırada bile başka bir tersine istila başlamıştı: Arap kabilelerine sadece esir alınan kadınların değil, Müslüman olan erkeklerin sızışı. İslam'ın ilk döneminde Arap olmayan birinin ancak *mevla* (çoğulu *mevâli*) olduktan sonra Müslüman olabilmesi neredeyse genel kuraldı; “dost”, “ortak” “yardımcı” gibi anlamları da olan bu terim söz konusu çerçevede bir Arap kabilesinin “tabi mensubu”nu¹²² ifade ederdi. Azat edilen köle genellikle önceki sahibinin kabilesine *mevâli* olarak katılırdı; ama *velâ* (himaye anlaşması) temelinde herhangi bir kişiyle aynı ilişki kurulabilirdi. Kabile Araplarının işgal edilen yerlerdeki topluluklara kıyasla az oluşundan dolayı, *mevâli* kesimi kısa sürede asıl Arapları sayıca geçti. Yeni Irak şehri Küfe'de 7. yüzyılın sonuna doğru Araplar resmi toplantılara on ila yirmi *mevla* taraftar eşliğinde katılır oldu.¹²³ Kâğıt üzerinde *mevâli* bir siyasal yapı anlamında kabileye tam anlamıyla girerek, onun dayanışmasını paylaşırdı. Ama kana dayalı ayrımlar sıkı sıkıya korunurdu. Aslına bakılırsa, bizatihi ayrımların ayak dirediği söylenirdi: Hasmılarınca esir alınmış bir grup Şeybani kabile mensubu ile *mevlanın* kelleleri

118 İbn Hallikân II, s. 127-128.

119 Lewis, “Crows”, s. 89.

120 Cähiz, Kısım 1, s. 10-11.

121 Cähiz, Kısım 3, s. 9.

122 *EP* X, s. 846.

123 İbn Hallikân I, s. 208.

uçurulduğunda, bir görgü tanığı kabile ve mevâli kan göllerinin birbirlerine karışmaktan kaçındığını yeminle belirtti.¹²⁴ Gelgelelim, zamanla kaçınılmaz sonuca ulaşıldı ve kan bile karıştı; ne de olsa, mevlalar ve kabile mensupları “A oğlu B oğlu C el-Şeybani” gibi aynı türden isimler taşırlardı. Kendine özgü dilin yanı sıra kutsal kitaba, ortak gayeye ve sınırsız enerjiye sahip bir topluluk anlamında Arap kimliği, en yüksek tanım ve en belirgin görünürlük düzeyine varışını izleyen birkaç yüzyıl içinde bir kez daha değişim sürecine girdi. İbn Haldun’un belirttiği üzere, Güney Arabistan *şaab*’ları başından itibaren karışıkta. Kabile soyağacını özenle gözeten ve baba soyuna halel getirmeyen sözde safkan kuzey Araplarına gelince, İslam’ın yayılması ve başka halklarla karışma sonunda “kabilelerin ortadan kalkması”nı¹²⁵ getirdi.

Gayri Arapların Arap soyağacına aşılama işlemi bazen sırtırdı. Bunun bir örneği muhtemelen etnik İranlı Yahya ibn Hübeyre’nin son dönem Abbasi halifelerinden Müktefî’nin vezirliğini üstlenirken, kendini soylu gösterme girişimiyle saf bir Arap nesebini açıkça uyduruyordu.¹²⁶ Ancak çoğu durumda işlem (şair Ebu Nuvâs’ın şehirde mütevazı bir mevlayken, kırsal kesimde “sahici” bir bedevi rolünü kusursuzca oynayan “çarşı mamulü bir Arap”la alay edişine¹²⁷ benzer hiciv parıltıları dışında) sezilmeyecek kadar örtüktü. Ara sıra bir Arabın gayri Arap kökeni beklenmedik biçimde gün ışığına çıkardı: Gramerci Ferrâ meslektaş İbnü’s-Sikkît’in soyunda “dehşet verici bir şey”i keşfedince, atalarının İran eyaleti Huzistan’dan gelmiş olmasını onur kırıcı bulan zavallı adam onunla yüz yüze gelmemek için 40 gün boyunca evine kapandı.¹²⁸ (Olay “tencere dibin kara” meselinin başka bir örneğiydi; Ferrâ’nın kendisi de Deylem kökenli bir gayri Araptı.¹²⁹) Ama genelde Araplık Roma ya da ABD yurttaşlığına benzer bir nitelik kazanma yolundaydı; Arapların kurduğu imparatorluğun başına zamanla başkaları (Deylemliler, Türkler, Moğollar) geçince, sahiden Arap olmanın önemi azaldı. Arapların en azından Safaiye çöl grafitileri döneminden beri büyük tutkularından biri olan soyağacı bilimden ziyade sanata, üstelik gayet soyut bir sanata dönüşecekti.

Bununla birlikte, gerek özel olarak Arap-İranlı izdivacı, gerekse Arapların genel olarak ötekilerle ilişkisi hiçbir zaman kolay ya da denk olmadı. İslam’ı dışarıya “açan”, tasarlayan, besleyen ve şimdiki dünya dinine dönüştüren büyük ölçüde gayri Araplardı. Bir bakıma, Araplar bu yansımali açılıma her zaman karşı koydular; gerçekte hiç olmamış hayali bir ırk “saflığı”nı değil, en azından üstünlüklerini ve ataerkilliklerini korumaya, her iki anlamıyla

124 Câhiz, Kısım 3, s. 24.

125 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 100.

126 İbn Hallikân III, s. 315-316.

127 Ebu Nuvâs, s. 524, 571.

128 İbn Hallikân III, s. 397.

129 İbn Hallikân III, s. 290.

misyoner konumlarını sürdürmeye çalıştılar. Hîre'nin Arap melikinin kız kardeşiyle evlenmek isteyen İran şahı¹³⁰ gibi bir gayri Arabın üstte olması asla kabul edilemezdi. Bir Arap erkeğinin bir gayri Arap kadınla evliliği için kullanılan *hüçne* ibaresi sadece “melezleşme”yi ima eder. Tersî yöndeki evliliği ifade eden *ikraf*¹³¹ ise aynı zamanda “menfur bulaşma”¹³² anlamına gelir. Yermük Muharebesi'nde Hind sünnetsiz Bizanslıları kılıçlarıyla “budama” çağrısında bulunarak, Arap askerlerini gayrete getirmişti. Başka bir kadın Arap savaş şairi Azde, İranlılarla bir muharebede daha da ileriye gitti: “Eğer yenilirseniz, sünnetsizler bize girecek!”¹³³ Bu sözlerle halen pek gömülmemiş olan köklü ve müthiş bir korkuyu istismar etmekteydi.

HURMADAN GÖKYÜZÜ, ALTINDAN YERYÜZÜ

Arapları değiştiren şey sadece ötekilerle yakın temas değildi. İçeriden değişimler de geldi, üstelik tasarlanmış halde. Arabistan'daki büyük çaplı “dinden dönme” dalgasının 633'te bastırılmasından sonra, bilinçli bir toplum mühendisliği politikası devreye girdi. İslam ümmeti (ilk başta) eski Güney Arabistan *şaab*'ları gibi, ortak bir ilaha bağlılık temelinde birleşmiş bir Arap üst-kabilesiydi. Yeni dönemde hicret bir üst-göç biçimi, kişinin sadece doğduğu yerden değil, Arap köklerinden büsbütün kopuşu haline geldi. Bu kopuş uzak yerleri fethetmeyi, yani üst-akınları mümkün kıldı. Muhammed'in Medine'ye göçünün büyük ölçekli tekrarı idi.

Hem de çok büyük. Hicret fikrinin günümüzde maddi bir Vaat Edilmiş Topraklar'a toplu göç yönündeki Siyonist fikirle bazı benzerlikleri vardır. Ama o fikrin iyice açığa çıkmış haliyle: Her yer vaat edilmiştir. Gezgin Siyonist sonunda atalarının yurdu olarak gördüğü diyara yerleşir; Gezgin Arap ise atalarının yurdunu terk eder ve hep göç etmeye yatkın olur. Kur'an seyahati teşvik eden çok sayıda pasajın birinde bunu şöyle ifade eder:

Allah, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır ki, oradaki geniş yollarda yürü-
yesiniz.¹³⁴

Bu yeni ve geniş çaplı hicret bir anlamda İslam öncesi kabile göçlerinin bir devamıydı; halının açılmasıyla gittikçe genişleyen figürdü. Üstelik gelişigüzel

130 Bkz. s. 124.

131 Örneğin bkz. İbn Hallikân II, s. 47

132 Hava, madde qrf.

133 Belâzürî, s. 334.

134 Kur'an, 71:19-20.

değildi. Merkezden titizlikle tasarlanır ve denetlenirdi. Denetimin dayanağı kullanımı gittikçe artan yazı ve büyüyen bir posta şebekesiydi. Hepsinden önemlisi, ana politikanın hedefi yurtlarından çıkarılıp kışla şehirlerine yerleştirilecek uysal kitleler yaratmaktı. Daha önce gördüğümüz üzere, hicret şiddetle özendirildi ve onun tersi olan- *taarrüb*, yani “yeniden Araplaşma” dinden dönmeye denk sayıldı.¹³⁵ Hatta Muhammed’in hicretten sonra “bedeviliğe dönen” (*bedā*) herkesi lanetlediği ileri sürüldü.¹³⁶ Bütün bunların sonuçlarından biri, Araplığın kadim bir veçhesinin yok olmaya yüz tutmasıydı. Kişi eski *dârü’l-a’rabiye*’den (“bedevi yurdu”) yeni *dârü’l-hicre*’ye (“muhacir yurdu”) geçtiğinde, ‘arab yaşam tarzını bırakır ve kelimenin çobanlık-akıncılık yaşamına işaret eden en eski anlamıyla ‘arab olmaktan çıkardı.¹³⁷ Dil anlamında ise hâlâ ‘arabî, yani Arapça konuşan biri sayılırdı. Ama ileride göreceğimiz üzere, bu bile tehlikede idi.

Planlı toplu iskânlar Suriye’nin 636’da ele geçirilmesiyle birlikte başladı. İslam öncesi dönemden beri orada oturan Araplar kırsal kesime yerleştirilirken, yerleşik alanlara yarımada dan yeni göçebeler getirildi.¹³⁸ Ama bu göç süreci yeni şehirlerin (temel anlamı “sınır ileri karakolları” olan *emsar*) kuruluşuyla gerçek anlamda hız kazandı. Bariz amaç o sınırları genişletmede *emsar*’ı üsler olarak kullanmaktı. Ama ek bir hedef *hadar-bedv* denklemini daha dengeli hale getirmekti. Bu da iki esas yolla başarıldı. Birincisi, diğer yarımada muhacirleriyle birlikte yeni şehirlere gönderilmekle bedeviler “kollektif” hale getirildi ve taşıdıkları *şevket*, yani savaşçı potansiyel Medine’den uzaklaştırıldı. Dinden dönme dalgasında İslam tasarısının neredeyse çöküşü tehlikesinin atlatılmasından sonra, Ömer ve Arap başşehirindeki diğer yöneticiler daha belalı kabile adamlarının ufuk ötesinde, iktidar merkezinin uzağında yeni fetihlere yönelmesiyle rahat bir nefes almış olsa gerek. (Bu politika haliyle müstakbel imparatorluk açısından yıkım tohumlarını da yaydı; insan bütün beklenmedik durumlara karşı plan yapamaz.)

İkincisi, yeni şehirlere yerleşmek bedevi kabileleri yalnızca akıncılıktan nizami askerliğe (ya da en azından birbirlerinin yerine başkalarını yağmalamaya) değil, ticaret yapmaya (ya da en azından başkalarının ticaret yapmasını sağlayıp ardından onları vergiye bağlamaya) da yöneltti. Daha önce gördüğümüz üzere, fütuhât diğer anlamlarının yanı sıra yeni pazarlar “açma” gibi bir anlam da taşımaktaydı. Kabile Arapları için deve çalmaktan daha kazançlı ve daha rahat geçim yolları vardı artık. Sözlü teşvik edebiyatı bu temayı işlemeye koyuldu: Yeni şehirlere 638’de kurulan Basra’ya ve ikiz ya da biraz daha küçük kardeşi Küfe’ye ilişkin coşkulu bir

135 Bkz. s. 183.

136 Crone, s. 356.

137 Crone, s. 363.

138 Belâzûrî, s. 151.

anlatıma göre, *emzar* sokakları altın kaplıydı: “Çalılıklarımız şeker kamışı, nehirlerimiz bir harika, üstümüzdeki gökyüzü taze hurma, altımızdaki yeryüzü altın.”¹³⁹ Nekes yarımada dan farklılık bundan daha hoş anlatılamazdı. Haliyle şaşaalı atalet e gömülecek bir ortam henüz yoktu. *Emsar* altın gibi parlasa bile, sonuçta yaldızlı kışlalardı. Erkek çocuklara yüzmeyi ve biniciliği öğretmek âdettendi;¹⁴⁰ nispeten huzurlu Kûfe’den yapış yapış Sind’de can vermeye¹⁴¹ ya da müreffeh Basra’dan ücra Orta Asya’da hasret çekmeye gönderilmek her an mümkündü. Bazen böyle tehcirler askeri-sınai çaptaydı: 671’deki en büyük sevk hareketinde, kaynakları artık yetmeyen aşırı kalabalık Basra’dan yaklaşık 2.000 kilometre ötedeki Merv’e 50.000 adam gönderildi.¹⁴²

Göç ettirme, kolektifleştirme ve toplu seferberlik insana Stalin’i çağırıştırır. Ama yeni şehirlerdeki zihniyetin, yani genç bir imparatorluğa hizmet etmek üzere serbest piyasayla birleştirilmiş militarizmin başka paralelleri de vardır. Bernard Lewis isabetli bir saptamayla Kûfe’yi, Basra’yı ve Mısır’daki Fustat ile Tunus’taki Kayrevan gibi diğer önemli kışla şehirlerini, İngilizlerin deniz gücüne dayanmasına benzer biçimde “çöl gücü”ne dayanan Arapların “Cebelitarıkları ve Singapuruları” olarak görür.¹⁴³ Britanya dalgalara, Arabistan ise yaban ortamlara hükmetti. Ama Doğu Hindistan Kumpanyası belki daha da yakın bir paralellik sunar: *Emsar* aynı zamanda Hint Okyanusu çeperi boyunca ortaya çıkacak Avrupa kale ticaret merkezleri gibi işlev gören Bombaylar ve Madraslardır. Büyük Arap fetihlerinden bir yüzyıl önce, Kureyş tüccarlar *mudârebe* fikrini, yani gelecekteki Avrupa ticari girişimlerinin esas ı olan sermaye ortaklığı fikrini geliştirmişti. Yeni dönemde *emzar* ve ona eklenen askeri kudret sayesinde, daha sonra Doğu Hindistan Kumpanyası örneğinde olacağı gibi, yayılma yeni bir emperyal evreye girdi.

Bu durum 7. yüzyıl Arap liderleri açısından, *bedv* ve *hadar*, göçebe ve yerleşik unsurlar arasındaki uzun süreli diyalogun zafer sayılacak bir sonucuydu. Peki, *a’rab* akıncıların yakıp yıkma yaklaşımı kısa vadede verimli ganimet getirse bile, sürdürülebilir kazanım için şehir pazarlarını geliştirmek gerektiğini “pazarların anası” Mekke’nin tüccarlarından daha iyi kim anlayabilirdi? Hatta İslam’da yeni şehirlere göç anlamında hicret kelimesinin kullanımının Güney Arabistan etkisi altında ortaya çıkmış olabileceğini iler sürenler vardır. Onlara göre, Saba dilinde *hcr* kökü “kopuş” değil, “şehir” anlamına gelir.¹⁴⁴ Bu sav cazip olmakla birlikte tartışmalıdır. Kullandığımız

139 Câhiz, Kısım 1, s. 205.

140 Câhiz, Kısım 1, s. 239.

141 İbn Hallikân III, s. 249-250.

142 Kennedy, s. 237.

143 Lewis, *Arabs in History*, s. 54.

144 Karş. Crone, s. 375; ayrıca bkz. s. 86.

her kelimenin etrafında semantik hayaletler dolaşır, ama bazıları çok siliktir. Dilsel değil, ekonomik etkilerin diğer eski emperyal komşulardan gelmiş olması daha yüksek ihtimaldir. Artık Medine İslam devletinin yöneticileri kisvesine bürünmüş Mekke tüccar elit tabakası, Muhammed'in devrimiyle ortaya çıkan muazzam enerjiyi ve onun yarattığı emsali görülmemiş birliği, kabile Arap dünyasını ekonomik, askeri ve hatta sosyal bakımdan daha ziyade önceki süper güçlere, yani parlak dönemlerindeki Roma/Bizans ve İran imparatorluklarına benzer bir yapıyla yeniden kalıba dökmek için kullanma yoluna gitti. İran sahneden çekilmiş, Bizans da küçülmüştü; onların yerine Araplar geçecekti.

Çok sonraki diğer emperyal girişimlere baktığımızda, Arap yoluna paralel gelişimi Britanya İmparatorluğu'nda ve özellikle ortak sermayeli ticari köklerinde görürüz. Gözlerimizi daha da ileriye çevirdiğimizde (ve elbette gerekli bir sürü değişikliği yapmak kaydıyla) İslami Arap yolu ideolojik devrimini piyasaya ayak uydurma, daha yakın dönemin süper güçlerinin yerine geçmek üzere yeniden konumlanma yönünde kullanan Komünist Çin'inkinden belki de tamamen farklı değildi.

BÖLÜNMÜŞ EVLER

İlk başta her şey yolunda gitti. *Emsar* stratejik yerlerde ortaya çıktı. Irak'ta Basra aynı adlı körfezin başına uzak olmayan bir noktada, Küfe çöl ve ekili alan arasında uzun süre çatışmalara sahne olan sınır bölgesinde, hem kadim Babil'in hem daha yeni Hîre'nin harabelerine yakın noktada kuruldu. Yerleşik bir Arap nüfusu barındıran ve Mekke aristokrasisiyle İslam öncesinden kalma bağları bulunan Suriye'de, Şam gibi eski şehirler idari merkezler olarak korundu ve ülke askeri mıntıkalara ayrıldı. Bizanslılar 631'de İran'dan geri aldıkları Mısır'da, ordularının Suriye'de uğradığı akıbetin şaşkınlığı ve moral bozukluğu yüzünden, 639'da başlayan Arap akınlarına sınırlı direniş gösterdiler. Kozmopolit kıyı şehri İskenderiye daha uzun süre karşı koyarken, iç kesimdeki Babil Kalesi (Eski Kahire) 641'de bir Arap kuvvetinin eline geçti. Oranın civarında, Yukarı ve Aşağı Mısır bölgelerinin buluştuğu ve Nil Deltası'nın karada en derine sokulduğu yerde, ("çadır" anlamındaki Arapça kelimeden ya da belki "hendek" anlamındaki Yunanca *fossaton* kelimesinden gelen) Fustat adıyla başka bir *misr* (*emsar*'ın tekili) kuruldu. (Ülkeye verilen adın da Mısır oluşu, tavuk-yumurta misali bir bulmacayı karşımıza çıkarır. Çünkü *misr* kök itibarıyla "sınır" anlamına gelen kadim bir Samice kelimedir ve Arapların "sınır [şehri]"ni kurmasından çok önce, Sami kaynaklarında ülkenin

“sınır [bölgesi]” anlamında *misr* olarak anıldığı görülür.¹⁴⁵) Arap akınları Mısır’dan batıya doğru, Roma’nın eski Afrika eyaletine (şimdiki Tunus) kadar neredeyse hemen sızdı; ama dördüncü bir büyük sınır şehri ancak 670’te kurulacaktı. Kayrevan olan adının Arapça kaynaklarda genellikle “kışla ordugâhı” olarak açıklanmasına karşın, Farsça “kervan” kelimesinden gelmiş olması ticari yapısına tamamen uygundur.

Bu tür şehirlerin hiçbiri tipik değildi; hepsi farklı ortamlarında farklı birer gelişim gösterdi. Ama ilk kurulana kısaca bakmak, öbürlerine ilişkin bir fikir verir. Basra devasa bir ordugâh, gerektiğinde “boşaltılabilir” bir şehir olarak ortaya çıktı. Kamu binaları bile (yakındaki “Bataklık Arapları”nın evleri gibi) kocaman saz demetleriyle inşa edilmişti; kışlanın uzun süreli akınlara çıktığı zamanlarda kolayca sökülebilirlerdi.¹⁴⁶ Ama şehir kısa sürede daha kalıcı hale geldi ve nüfusu hızla artarak çeşitlendi. İlk yıllarda ahalisi İranlıların yanı sıra, başta Catlar olmak üzere İslam öncesi dönemde gelen ve Arap kabileleriyle ittifaka giren Hint kökenli birçok göçmeni barındırmaktaydı. Muharip kuvveti takviye açısından çok ihtiyaç duyulan bu kesime bir süre eşit haklar tanındı ve Araplarınkiyle aynı maaş verildi. Ancak 7 yüzyıl sonlarında Arap nüfusunun artması, şovenizmin katılaşması ve devlet kasalarının boşalması üzerine, şehirden sürüldüler.¹⁴⁷ O sırada Basra’nın 80.000 savaşçıdan ve bakmakla yükümlü oldukları 120.000 kişiden oluşan bir nüfusu vardı,¹⁴⁸ dönemin dünya standartlarına göre çok yüksekti bu. Valilerinin gittikçe güçlenen “Küçük Arabistan” zihniyetine ve Arap olmayanlara dönük hoş-görüsüzlüğe karşın, şehir görünüş itibarıyla kozmopolitleşme yolundaydı. Afganistan’dan getirilmiş esirler “Kâbil üslubu”nda bir cami inşa ettiler;¹⁴⁹ o sırada kastedilen şey Budist binalardan etkiler taşıması olabilir. Ayrıca Basra Körfezi’ne akan birleşik Dicle-Fırat suyu üzerindeki konumu, Basra’yı özellikle ticari bakımdan kozmopolit hale getirdi. Daha sonraları bir Basralı “tik kerestemiz, fildişimiz, brokarımız, arazi vergimiz ve gür nehrimiz”¹⁵⁰ diye övünecekti. Şehrin zenginliğini sağlayan yarı küresel kaynakların (Hint ormanları, Afrika filleri, Çin ipeği, kendi Sevâd’ının geniş hurmalıkları) kısa ve açık bir özetiydi bu; üstelik sayılan bütün ürünlerin taşındığı güzergâh koca suyuordu.

Basra coğrafyadan yana şanslıydı. Ama diğer *emsar* özelliklerini (geçicilik izlenimini veren kuruluş süreci, Araplar ile diğer sakinler arasındaki gerginlikler, kaçınılmaz çeşitlenme, pıtrak gibi büyüme) aynen taşımaktay-

145 Karş. EI², madde Misr.

146 Belâzûrî, s. 337-338.

147 Belâzûrî, s. 362-365.

148 Belâzûrî, s. 340-341.

149 Belâzûrî, s. 384.

150 Câhiz, Kısım 1, s. 150.

dı. Ayrıca şehrin organik gelişimini köstekleyecek ve daha da kötüsü, Arap sakinlerinin insicamını yok edecek bir tasarım kusurundan kurtulamadı. Öncelikle göçebe kökenli Araplar ancak sığ bir “şehirli” kimliği kazandı. Örneğin, kıtlığın Kûfe’yi vurması üzerine, çoğu kişi tası tarağı topladı ve yiyecek bulmak için bozkırlara dağıldı.¹⁵¹ Hayatta kalmaya dönük eski mekanizmanın bu surette devreye girmesi pek şaşırtıcı sayılmazdı. Ama çok daha vahim ve kader belirleyecek olan nokta, bütünleşmenin yüzey-sel kalışıydı; kolektifleştirme asla farklılıkları gidermeye yetecek kadar köklü olmadı. Daha Ebubekir’in Suriye harekâtı sırasında, birlikler kabile sancakları altında çarpıştı; çünkü “komutanlara her kabile için etrafında toplanacağı bir sancak belirleme emri”ni¹⁵² verdi. Sonraki fetihlerde de aynı yol izlendi ve her kabile kendi sancağı altında yürüdü. En küçük kabileler ise ortak bir bayrak etrafında kümeleşirken,¹⁵³ bir tür “ikinci lig” takımı ya da “yedek” alay kimliğine büründü. Bu karşılaştırma hiç de küstah bir yaklaşım olmamakla birlikte kusurludur. İslam üst-kabilesi bir idealdi ve hep öyle kaldı; kabile sancaklarının alay bayraklarına dönüşmesi, kabileciliğin yüceltilip spor alanına taşınması gibi değişimler Avrupa’da toprağa bağlı ulus-devletin ortaya çıkışıyla yaşanacaktı. Araplar bunları asla tam başaramadı. (Doğrusu, daha yakın dönemdeki idealin, yani ithal ulus-devletin belirgin başarısızlığıyla yeniden kabileleşme güncel bir yönelime dönüşmüş durumda; en azından pencerenin dışındaki manzara öyle.) Üstelik kabile sancakları sadece askeri seferlerde dalgalanmadı. Bizzat *emsar* fiziksel bakımdan bölünmüş yapıdaydı. Örneğin, Kûfe’de (yüzyılların yarattığı bulanıklığa karşın, hâlâ “güneyliler” olarak görülen) Yemenliler şehrin doğu, Nizariler (“kuzeyliler”) ise batı kesiminde oturmaktaydı; bizzat bu büyük alanlar kabile talimğâhlarına ayrıldı ve her kabilenin kendi camisi vardı.¹⁵⁴ Böylece İslam idealinin ana zemini olan cemaat namazında bile bölünmüşlük kalıcılaştı. Allah’ın evinde birçok oda vardı ve birbirleriyle iletişim kuruyorlardı.

Taha Hüseyin yayılmanın getirdiği ilk baştaki uyumun tüketilişinden çok kısa bir süre sonra Arap dünyasını bölecek çatlaklardan bazılarını açık seçik sıralar:

Adnaniler [“kuzeyliler” için kullanılan başka bir terim] Yemenlilere, Mudar Adnanilerin geri kalan kısmına ve Rabia da Mudar’a karşı örgütlendi. Mudar her biri kendi asabiyyetine sahip Kays, Temîm ve Kureys kabileleriyle kendi içinde

151 İbn Hallikân III, s. 249.

152 Belâzürî, s. 113.

153 İbn Hallikân II, s. 63.

154 Belâzürî, s. 270-273.

bölündü. Rabia'nın da bölünmesiyle Tağlib ve Bekr kabileleri kendi asabiyetlerini oluşturdu. Aynı şey Yemenliler için söylenebilir; Azd, Himyer ve Kudea'nın her birinin kendi asabiyeti vardı.¹⁵⁵

Ortaya çıkan sonuç “İslam *emsar*’ının tamamında Arapların ‘cahiliye devri’nden daha da keskin bir rekabet ve çekişme haline dönmesi”ydi.¹⁵⁶ Arap birliği bir çözeltiden ziyade bir asılıya benzer nitelikteydi: Bir salata sosunda olduğu gibi, akıncılık ve fetih yoluyla karışım hareket halinde tutulduğu sürece, bileşenler keyifle iç içe geçti. Ama hareket durduğunda ve karışım çökeldiğinde, bileşenler ayrılmaya başladı.

Sorunun kaynağı kısmen bütün ahlaki değerler sisteminin kabileye dayalı ve İslam öncesi yapıda kalmasıydı. Yeni şehirlerde ve yeni ülkelerde İslami bir ahlaki altyapı geliyecekti; ama sonraki yüzyıllarda varılan bir aşamaydı bu. O dönemde Araplar kopardıkları toprakları ağızlarında çiğnemekle öylesine meşguldüler ki, İslam’ın etik sonuçlarını, özellikle de Muhammed’in Veda Hutbesi’nde vurgulu biçimde ifade edilen Arap ve gayri Arap unsurların temel eşitliğini sindirmek şöyle dursun, yutmaya dahi pek zamanları yoktu. Hristiyanlık tarihi çerçevesinde ifade etmek gerekirse, Haçlı seferleri ilk havarilerin yaşadığı sırada başlamış gibiydi. Bu etkenler (süren kabilecilik, şehirler kurma ve sivil toplumlar kurma arasındaki fasıla) yarımadanın eski tarz Araplarının kurdukları imparatorluğa dağılıp içinde kaybolurken, her anlamda marjinalleşmelerini getirecekti.

O zaman bile Arap hikâyesi sona ermeyecekti. Araplara hep damga vurmuş bir karışıma sahip emperyal çeşitlilikten yeni tür Araplar ortaya çıkacak ve eski dil katalizörü sayesinde gerek birbirleriyle gerekse geçmişle birleşeceklerdi. Zira fetihlerle kurulan yeni şehirler oynadıkları öteki rollerin yanı sıra, Arapçanın dışa yayılarak ticaretin, kültürün ve gündelik hayatın mecrası haline gelmesini sağlayan dil bağlantı noktalarıydı. Birçok fatih kavim (örneğin Gotlar, Vandallar, Moğollar) işgal ettiği kültürler tarafından fethedilmiştir. Araplar açısından durum tersi yönde olacaktı: Kendileri “kaybolurken”, dilleri ve kültürleri üstün konumda kaldı. Şair Ahmed Şevki’nin 20. yüzyıl başlarından geçmişe bakarken hayrete düşmesi bundandı:

Başka hiçbir ırk, başka hiçbir dil bilmiyoruz ki,
İnsanlar göçüp giderken, capcanlı kalsın dilleri!
Haşim soyu yıpranmış, Nizar soyu solmuş olsa bile,
Onların dili şakıyor bitmez tükenmez belagatle.¹⁵⁷

155 Hüseyin, s. 130.

156 Hüseyin, s. 120.

157 Aktaran Kurdî, s. 53.

TAHTLARDA OTURMA TARZI

Özümsenmiş yeni Arapların henüz sahneye çıkmadığı dönemde, eski Arapların Arabistan'dan çıkışı halkın sadece ülkesinden değil, daha uzak geçmişinden de kopuşuydu. Ayrıca İslam'ın Arabistanlı kalıbından uzaklaşmasının başlangıcıydı. Daha önce gördüğümüz üzere, Araplar ve İslam çok farklı hızlarla yol aldılar. İlk başta, İslam geride kaldı; ama arayı kapatacak ve zamanla çok daha ileriye gidecekti.

Çıkışın ülkeye etkisi anında ortaya çıktı. Yarımada artık geride bırakılacak bir yere, uzaklaştıkça mukaddesliği artan bir kutsal diyara dönüştü. Görünüşe bakılırsa, daha Halife Ömer'in öldüğü 644'te, Arabistan'dan göçün büyük bölümü tamamlanmış durumdaydı; sonraki göçler Irak ile Mısır'daki *emsar*'ın atlama taşları işlevini gördüğü ikincil düzeydeydi. Kuşku götürmeyen nokta, Arabistan'ın on yılı pek aşmayan bir dönemde “yetenek havuzu”nu epeyce yitirdiği ve kültürel çölleşmeye uğradığıydı. Bu süreç halifelik başşehirinin Arap altkıtasının kuzey ucundaki Şam'a taşındığı 650'lerde hızlanacaktı. İbn Hallikân'ın harika 13. yüzyıl biyografik sözlüğü *Vefeyâtü'l-â'yân* (İleri Gelenlerin Ölümlemleri) gibi Arap kültürü (Arapça kültür) üzerine genel bir değerlendirmeye sunan eserler incelendiğinde, İslam'ın birinci yüzyılı dolayında ölenlerin hayatında yarımadanın bir hac yeri dışında pek yer tutmaması çarpıcıdır. Başta Basra ve Küfe olmak üzere, *emsar* yeni fikri ve askeri merkezler haline geldi. “Arapların bu iki şehir dışında ilim geleneği yoktur,” diye yakınacaktı bir 10. yüzyıl eleştirmeni.¹⁵⁸ Daha 9. yüzyıl başlarında kadim çağ uzmanı ve edebiyat eleştirmeni Esmâî'nin Medine'ye dair gözlemi şöyleydi: “Orada uzun süre kaldım ve tek bir sahîh kadim kasideye rastlamadım. Hepsi hatalarla doluydu veya tahrif edilmişti.”¹⁵⁹ Daha da önceki ve en mahkûm edici saptama, 8. yüzyıl Küfe âlimlerinden İbn Şübrûme'nin Medineli bir âlimin böbürlenişine tepkisiydi:

“İlim bizim şehrimizden çıktı!”

“Evet,” dedi İbn Şübrûme, “bir daha da dönmedi size.”¹⁶⁰

Arabistan'ın ciddi kültürel yoksullaşmaya uğradığı açıktır. Yarımadadan çıkışın Arap gen havuzuna etkisi nicel olarak ölçülemez; ancak tahayyül edilebilir. İsmi bilinmeyen bir şaire göre, “hırslı kişiler”

yüksek makamlara ulaşmaya çalışırken,
bahtsızların çabası yurtta kalmak içindir.¹⁶¹

158 Aktaran Süyûtî II, s. 353.

159 Aktaran Süyûtî II, s. 353.

160 Aktaran Câhiz, Kısım I, s. 142.

161 Aktaran Rosenthal, s. 51.

Başka bir şair daha da ileriye giderek, yurttan kalanları “mezarlık sakinleri”ne¹⁶² benzetir. İranlı gelinler fethin ilk heyecanı ile yeni kan getirmiş olsalar bile, 7. yüzyılın sonundan itibaren Arap adasının büyük bölümü gittikçe tenhalaştı. Hacdan dolayı Mekke’de ve Arap deniz kıyısının, kadim bereketli şeridin dışı dönük kesimlerinde genetik karışımlar vuku bulacaktı. Ama güney ve doğudaki dağlar ile vadiler, iç kesimdeki bozkır sürekli daha eşsoylu ve içe dönük hale geldi. Arabistan yarımadası sonraki bin küsur yıl boyunca genel tarih akışının dışına kaydı.

Hırslı kişilere gelince, Halife Ömer’in fetihle gelen mebzul hasılatı maaş ödemeye dayalı bir sosyal refah sistemini kurmasıyla birlikte, o hırslı canlı tutacak saik neredeyse anında ortadan kalktı. Bu maaşlar Medine devletinin kurulmasında, “dinden dönme” savaşlarında ve yayılmanın getirdiği fetihlerde rol oynamış bütün Müslümanlara dağıtılmaktaydı. Tutarlar çoğunlukla yıllık 500 ila 1.000 dirhem arasındaydı ve miras yoluyla intikali mümkündü.¹⁶³ Günümüze denk bir değer vermek zor olsa da geçinmeye yettiği söylenebilir. Ömer insanların sadakaya muhtaç duruma düşeceği yolunda şaşırtıcı sayılmayacak bir uyarıyla karşılaştığında, yatıştırıcı dürüstlikle “Bu kaçınılmaz,” cevabını verdi.¹⁶⁴ Onun sosyal refah devleti hayali kapsamlıydı ve çocuk desteği ödeneklerini içermektedir;¹⁶⁵ ekonomik yenilikleri devlet postundan dirhem şeklinde “banknot” çıkarmayı tasarlama düzeyine kadar vardı.¹⁶⁶ Ardıllarına tavsiyelerini içeren metin sahihse, Ömer’in niyetleri son derece halisane idi. Yeni şehirlere yatırımlarda bulunarak, zenginlerden vergi toplayıp fakirlere dağıtarak, Muhammed’in tasarısındaki devrimci sosyal ve ekonomik yönleri daha ileriye götürmeyi tasarladığını görürüz. Sözlerini Kur’an’dan bir alıntıyla bağlar:

O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelsin diye (Allah böyle hükmetmiştir).¹⁶⁷

Ömer’in tavsiyesi haliyle kulak ardı edildi. Güçlüler için angarya işleri yapacak birilerine gerek duyulmasından dolayı, zayıflar tamamen yutulmasa bile, fethedilen ülkelerden imparatorluk başşehri Medine’ye akan servetle birlikte, zenginler “çıkından pay alma” yönündeki kaçınılmaz oyuna başladılar. (Kur’an’da “dönüp dolaşan bir şey” anlamında geçen *düle*, kısa bir süre sonra “hanedan, devlet” anlamında kullanılacak olan *devle* kelimesiyle

162 Aktaran İbn Hallikân III, s. 193.

163 *EP* I, madde ‘Atâ’.

164 Belâzûrî, s. 440.

165 Belâzûrî, s. 441.

166 Belâzûrî, s. 452.

167 Câhiz, Kısım 1, s. 188-189. Kur’an’dan alıntı Kur’an, 59:7.

neredeyse tıpatıp aynıdır.) İşin içine bu kadar ganimet ve kudret girince, ganimet paylaşımı sadakat açısından bölünmelere de yol açacak ve eski cömertlik kültürünü aşındıracaktı. Bilge Ahnef'in aşağı yukarı o sırada söylediği gibi, Arapların yüce kalması ancak "kılıçlarını kuşanmaları, sarıklarını bağlamaları ve atlarıyla yola koyulmaları, [...] karşılıklı cömertliği bir kusur saymamaları halinde" mümkündü.¹⁶⁸ Ama servetin ulaştığı büyük miktar eski erdemleri mağdur edecekti. Fethedilen ülkelerdeki hazine mahzenlerden çıkarılıp sikkelere çevrildi;¹⁶⁹ nakdin küçümsenmeyecek bir kısmı Arabistan'a gönderildi ve bir avuç kişinin geniş ceplerine girdi. Mesudî'nin aktardığına göre, Ömer'den sonraki halife "Osman'ın öldürüldüğü gün"

hazinedarının elinde 150.000 [altın] dinar ve 1.000.000 [gümüş] dirhem vardı. Mülklerinin değeri [...] 200.000 dinardı. Zübeyr'den kalan terekenin sekizde biri 50.000 dinar tutarındaydı. Ayrıca 1.000 at ve 1.000 kadın hizmetçi bıraktı. Talha'nın Irak'tan günlük geliri 1.000 dinardı ve Şare bölgesinden geliri bundan da fazlaydı.¹⁷⁰

Liste böyle uzayıp gider. Gerçi Osman daha gençlik yıllarında varlıklı bir tüccardı. Yine de o ve diğerleri başından itibaren Muhammed'in tasarısında yer almış devrimcilerdi; durumları farklı şartlarda "şampanya sosyalizmi" olarak nitelendirilecek şeyin kokusunu taşır. (Buna karşılık, Ömer'in tıpkı Peygamber gibi, servetten hoşlanmadığını belirtmek gerekir. Bir keresinde halife sıfatıyla hacca giderken 16 dinar harcamasını müsriflik saymıştı.¹⁷¹)

İmparatorluğun ufuklarıyla birlikte, servetin parametreleri de genişledi. Bir halifenin zevcesinden altın ve gümüş bir hediyeyi kabul eden bir 9. yüzyıl hâkimi, ilk baştaki İslam'ın *nomenklatura*'sından farklı bir sınıfa girer. Takındığı tutum Arapların geçirdiği değişimi gözler önüne serer. Bir dostu ona Peygamber'in hediyeleri yakın dostlarla paylaşmak gerektiğine dair sözünü hatırlatınca, hediyeyi elinde sıkıca tutarak şu karşılığı vermişti: "Ha, hediyelerin ekşi süt ve hurma olduğu dönemdi o."¹⁷² Ancak dostun olayı sonraki kuşaklara şöyle aktarabilecek bir şair olması halinde, böyle cimrilik pek akıllıca değildi:

"Selam, yüce emir!" demem asla sana, Zeyd;
Hayır, bil ki ölürüm de demem bunu.
Dairende hoş muhalebeleri hapır hupur yerken,

168 Câhiz, Kısım 1, s. 203-204. Ayrıca bkz. s. 110.

169 Karş. Kennedy, s. 173.

170 Mesudî II, s. 341-343; çevirinin alındığı kaynak İbn Haldun, Muqaddimah, s. 163.

171 Mesudî II, s. 343.

172 İbn Hallikân III, s. 393; karş. Mesudî III s. 351.

Misafirlerine fakir işi arpa ekmeğini yedirirsin.
 Eskiden edinmeyi umduğun bütün pahalı giyim kuşam
 Koyun postu urba ve ham deriden çıkıktı sadece.
 Şan olsun sana kudret verip,
 Bir tahtta nasıl oturacağını öğretene!¹⁷³

BİRÇOK KİTABIN TEK KİTABA ÇEVİRİLİŞİ

Kadim Arabistan'ın ve yakın dönemdeki İslam'ın hakkaniyet idealleri yeni modaların kurbanı olsa da, en büyük kurban Muhammed'in yarattığı birlik olacaktı. Ateş çarkı dönecek ve kayıtlı Arap tarihinin İslam yarısındaki ilk plütokrati Osman'ın sıkı bir itişyle hızlanacaktı.

Ömer karanlık şartlarda bir köle tarafından öldürüldü.¹⁷⁴ Maktul halife öncellerinden daha öngörülü davranarak, ardılına belirleyecek bir heyet atamıştı.¹⁷⁵ Seçtikleri kişi "cahiliye devri"nin son yıllarında Mekke'yi yönetmiş olan sülalenin 6. yüzyıldaki atası Ümeyye'nin soyundan gelen Osman'dı. Böylece ilk Emevi halifesi olmasına karşın, Osman en azından Sünni çevrelerin gözünde, yakındaki Emevi hanedanına yapıştırılacak ayıptan kurtuldu. İleride göreceğimiz üzere, kötü nam salmayı hak edecek yanları vardı; ama şöhretinin asıl kaynağı ve Arap kültürel birliği davasına bir paha biçilmez katkısı, Kur'an'ı şimdiki şekline sokmasıydı.

İlk halife Ebubekir "Kur'an'ı iki kapak arasında toplamış"tı,¹⁷⁶ yani düzensiz şekilde bir araya getirmişti. Osman ve hepsi Muhammed'i tanımış kişilerden oluşan çekirdek bir yazı işleri ekibi, surelerin birleşik bir metnini düzenleme, kurgulama, onaylama ve yayımlama işine koyuldu. Bir kuşak boyunca Kur'an hafızlığı yapmış kişiler ilk başta bundan memnun olmadılar. O zamana kadar (hiç kuşkusuz derlenmemiş, onaylanmamış yazılı metinlerin tamamlayıcılığıyla) hafızalarına güvenildiği için, Allah'ın kelamı üzerinde denetim kurmuşlardı. "Kur'an birçok kitaptı," dediler. "Sen [Osman] biri dışında hepsini bir tarafa atun," diye yakındılar.¹⁷⁷ Şikâyetlerine kulak asılmadı. Muhtemelen büyük boyda ve daha sonra "Küfi" adı verilecek anıtsal, köşeli yazıyla parşömene geçirildiği kesin ana nüshalar imparatorluğun her yanına gönderildi; bunlardan ikincil nüshalar çıkarıldı ve camilere dağıtılarak, isteyen kişilerin getirdikleri yapraklara metni cami kâtiplerine peyderpey

173 Câhiz, Kısım 3, s. 167. Şair ile emirin kimliği belirsiz olmakla birlikte, Zeyd "sıradan adam"ın Arapça dengi olabilir. Bazı anlatımlarda, şiirin 8. yüzyıl valilerinden Ma'n ibn Zâide'yi hedef aldığı belirtilir.

174 Örneğin bkz. Belâzürî, s. 370.

175 Lewis, "Concept", s. 7.

176 İbn Hallikân II, s. 33.

177 Taberî'den aktaran Schoeler, s. 431.

yazdırmaları sağlandı.¹⁷⁸ Arapça yayıncılık sektörü o zamana kadar tek kitap üretmişti. Ama bunun okuryazarlığı ne kadar artırdığı ancak tahayyül edilebilir. Tescilli tek metnin Arapları olmasa bile Arapçayı birleştirmede oynayacağı kilit rol aynı ölçüde önemliydi. Ne kadar görüş ayrılığı içinde olursa olsun, ümmet, yani üst-kabile sözlü kavgaları yürütmek için üst-lehçenin standart bir yazılı versiyonuna sahipti artık.

Bütün bu süreç gerekliydi; çünkü daha önce gördüğümüz üzere, belagat kaleleri Mekke ve Medine’de bile Arapça “saflığı”nı yitirmekte, daha doğrusu değişmeye devam etmekteydi.¹⁷⁹ Değişim tehlikesi diasporadaki Araplar için daha da büyüktü. Dil onlara kimlik, ardından Muhammed ve Kur’an sayesinde birlik kazandırmıştı. Ama bizat birliğin getirdiği başarı, onları geniş bir alana dağıtıp seyreltmışti; kendi hareketlilikleri içinde erime tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Abbas’ın 33.000’e vardığı söylenen torunları erkek soyu bakımından Arap olmakla birlikte, kadın soyu bakımından kafa karıştırıcı derecede karışık kökenliydi. Anadiller kuşaktan kuşağa çoğaldı: Aramca, Farsça, Türkçe, Koptça, Yunanca, Berberice vs. (Çatallaşan anadiller ve genelde melezlik meselesine daha sonra döneceğiz.) Osman’ın tescilli Kur’an nüshası en azından yazılı Arapçanın birleşik bir biçiminin ve böylece Arap kültürünün varlığını sürdürmekle kalmayıp serpilmesini sağladı. İbn Haldun’un ifadesiyle, “Kur’an ve sünnet [...] Arap dilini korudu.”¹⁸⁰ Ama diaspora Araplarının siyasal birliğini korumak çok daha zorlu bir müşkül olacaktı. O sıradaki en büyük müşkül ise Medine’de birliği ayakta tutmaktı.

ÇATIRDAMA

Arap orduları kıtalarda çatır çatır ilerlerken, Medine’deki önderlerinin mutabakatı çatırdamaya başladı. Olaylara Sünni-Şii gibi ikileşimler çerçevesinde bakmak ve sebepleri bitişik ikiz atalar Abd Şems ile Haşim’in efsanevi kanlı ayrılığı¹⁸¹ gibi tek bir kesin sebebe bağlamak berraklık sağlar. Haliyle gerçek hayatta yaklaşan ihtilafın beslendiği sayısız yan etken vardır; açık seçik ikileşimler de aynı ölçüde dallanıp budaklanıp uyuşmazlık deltalarına dönüşür. Ancak Muhammed’den sonraki ilk yıllara bakıldığında, asıl sorunun kaynağı politika ya da dindarlık, doktrin ya da dogma değildi; bütün bunlar Allah’ın kerim iradesine tabi sayılan şeylerdi. Asıl sorun iktidar ve otoriteyle, yani kimin sözünün geçeceğiyle ilgiliydi.

178 Kurdi, s. 446.

179 Cāhiz, Kısım 1, s. 10-11; karş. s. 236.

180 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 295.

181 Bkz. s. 160.

Muhammed'in ilk ardılı, olgun ve dindar Ebubekir'e dair, sonraki iktidar çekişmesinin mahiyetine işaret eden bir hikâye vardır. Halifeliliğinin başlarında Ebu Süfyan'a serzenişte bulunmasını gerektirecek sebep vardı. Ebubekir'in o sırada sağ olan babası doksanlarına varmış yaşlı bir adamdı. Oğlunun sesini yükselttiğini duyunca, olayın ne olduğunu merak etti.

“Oğlum kime bağılıyor?” diye sordu. “Ebu Süfyan'a” cevabını alınca, Ebubekir'in yanına gidip şöyle dedi: “Yani, Atikullah? [ona hitap ederken hep kullandığı isim] daha dün, 'cahiliye devri'nde Kureyş'in büyüğü olan Ebu Süfyan'a yükseltiyorsun sesini? Terbiye sınırını geçtin ve makamını aştın!” Bu sözler üzerine, yanındaki Mekkeliler ve Medinelilerle birlikte gülümseyen Ebubekir şöyle dedi: “Baba, İslam'ın gelişyle birlikte, Allah bazılarını yükseltirken, bazılarını alçalttı.”¹⁸²

Sonradan görüldüğü üzere, geçici olarak alçaltılan Emeviler kısa sürede eski konumlarına kavuşacaklardı. Ama o sırada İslam herkese fırsat eşitliği sağlamış gibiydi, her ne kadar bütün aktörler Muhammed'in Kureyş kabilinden seçilse de.

Oldukça uzaktan akraba Kureyş sülalesi Teym'e mensup Ebubekir, iki yıllık halifeliliği boyunca Emevilere belirli bir husumet beslemediği gibi, Haşimilere de özel tarafgirlik göstermedi; hatta Muhammed'in en yakın akrabalarını ganimetteki beşte birlik halife hissesinin dışında tutmakla, Haşimilerin bir kısmını kızdırdı.¹⁸³ Kureyş'in başka bir yan koluna mensup Ömer de tarafsız bir yönetici olarak davrandı. Kureyş'in Emevi sülalesinden tekrar iktidar konumuna çıkan ilk kişiyle, yani varlıklı Osman'la birlikte durum değişmeye başladı. Osman her ne kadar (Muhammed'in ilk dört ardılına verilen adla) “Hulefâ-yi Râşidîn (Doğru Yönlendirilen Ardıllar)”den biri sayılsa da, anlaşıldığı kadarıyla 12 yıllık halifeliliğinin ortalarından itibaren yön duygusunu yitirdi. Resmi evrakı tasdik etmede kullanılan Muhammed mührünü o sırada bir kuyuya düşürmesi,¹⁸⁴ bazı kaynaklarda pusulasını şaşırmasının bir alameti olarak görülür. Uğursuzluklar bir yana, Osman yolsuzluğun yayılmasına göz yumdu ve bunları ifşa edenleri sürgün etmeyi¹⁸⁵ uygun buldu. Daha da kötüsü, Emevi akrabalarını kayırıp kıyak görevlere getirdi. Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin atanmış olması nedeniyle zaten Emevilerin elinde olan Suriye valiliğinin yanı sıra Irak'ın güç merkezleri Basra ile Küfe'nin ve Mısır'ın yönetimlerini akrabalarına verdi. Medine'de etrafına Emevi danışmanlar topladı. Yakın akrabaları aracılığıyla daha sıkı denetim sağladığı gerekçesiyle savu-

182 Mesudî II, s. 306.

183 *EI*² IX, s. 420.

184 *EI*², madde 'Uthmân.

185 Örneğin Ebu'z-Zarr: *EI*² I, s. 382.

nulması mümkün olsa bile, her iki önceli de halifeyken böyle bir şeye gerek duymamıştı ve birçok kişinin gözünde davranışı düpedüz akraba kayırmaydı. Mısır fethini yöneten Amr ibn Âs'ın iğneleyici yorumu genel tutumu özetler. Ömer'in onu müsrif yaşam tarzından dolayı Mısır valiliğinden azledişinden sonra, kasanın anahtarı Osman'ın yerine atadığı Emevi valisinde olmak üzere, Nil askeri komutanlığı görevi teklif edildiğinde şunu söylemişti: “Bu durumda valinizin sağdığı ineğin boynuzlarını tutan adam haline gelirim.”¹⁸⁶ Büyük Arap fetihleri tek bir Arap kabilesinin İslam öncesindeki küçük bir yönetici sülalesi için devasa bir arpalık görünümünü kazanmaya başlamıştı. Osman'ın Irak'taki valilerinden birinin uçsuz bucaksız ve uzun süredir göz dikilen Sevâd hurmalıklarını “Kureyş bahçesi” olarak nitelendirmesi, hiç de bu izlenimi düzelterek gibi değildi.

Eyaletlerdeki çok sayıda Arap askeri 656'da yolsuzluk ve eşitsizlikten yarakarak isyan etti ve birçoğu Medine'nin üzerine yürüdü: Umutları sonuçta Muhammed'in ilk sahabelerinden biri olan ve daha sonra onu temize çıkarmaya çalışanların ifadesiyle “mazur görülebilir hataları”na karşın, dindarlığıyla tanınan halifeye isyan gerekçelerini açıklamaktı. İsyancıların başını sağmal inek Mısır'dan gelenler çekmekteydi. Osman taleplerine hak verdi ve geri dönmelerini istedi. Bu noktada hikâye nahoş hale geldi: Mısırlı elebaşılar onun verdiği mektubu yolda açınca, Nil diyarına vardıklarında yakalanıp öldürülmeleri yönündeki talimatı gördükleri savıyla, gerisin geriye Medine'ye döndüler; Osman'ı evinde kuşattıktan sonra Haziran 656'da öldürdüler.

Böyle bir olaylar silsilesinin (her tarafı saran yolsuzluk ve akraba kayırma, çoğunluğun uyuşukluğu ve suskunluğu, azınlığın gürültücü hoşnutsuzluğu, kapışma, yatıştırma, aldatma, daha fazla şiddet doğuracak kanlı son) Arap tarihiyle sınırlı olduğu söylenemez. Ama İslam'ın olağanüstü tekçi niteliği ilave bir boyut kazanmış durumdaydı: Allah tektir, Allah hakikattir, dolayısıyla hakikat tektir. Tartışan tarafların tamamen, sarsılmaz biçimde haklı oldukları savıyla dalaşmalarına yol açan kör muhakeme buydu. Aynı kalıp tarih boyunca karşımıza çıkar ve günümüz Arap dünyasında misliyle belirgindir; yerleştiğim ülkede bunu görebiliyorum.

Adonis'e göre, “Halife Osman'ın öldürülmesi”

İslam hayatının [bir tartışmadaki] iki tarafın da birbirini reddettiği bir kavgaya girdiğinin işaretiydi. Siyaset ve kültür ortamına tartışmadan ziyade [...] yadsıma damga vurdu; iki taraf da mutlak hakikate göre davrandığına, karşısındakinin ise tamamen yanıltığına inanır oldu.¹⁸⁷

186 Belâzûrî, s. 221.

187 Adonis, *Sâbit I*, s. 316-317.

Ama hakikati elinde tutma savları yeni olsa bile, Osman'ın öldürülmesine varan olaylar ateş çarkının klasik döngüsünü izler: Kazanımlarla ilgili bir bozuşma, çarkın göbeğinde oluşan bir çatlak, çatlağın her yana doğru yayılarak birliği sona erdirmesi. Söz konusu olayda çatlak, Muhammed'in ilk büyük birliği sağlayışındaki başarıyla doğrudan orantılı olarak büyüdü. Günümüze kadar tarihe sinmiş bir çatlaktır bu; Sünni/Şii gibi açık seçik dogma ikileşimlerine bakmakla, sadece belirtileri incelemiş oluruz. Temeldeki sorun iktidarı ve onunla birlikte gelen parayı, şanı ve başka her şeyi kimin alacağıdır.

Arap tarihinin sonraki dört yılına bu sorun yön verdi. Sorunun kaynağı kısmen yeni halifenin, yani Muhammed'in birinci dereceden kuzeni ve damadı Ali'nin görüldüğü kadarıyla parayla ya da iktidarla ilgilenmemesiydi. Tıpkı Ömer gibi, zenginliği adil olarak yeniden bölüştürmeye koyuldu; ama onun aksine, bunu yaparken kasaları boşalttı. Ayrıca Osman'ın ahbab çavuş çevresine yaptığı toprak bağışlarını iptal etti.¹⁸⁸ Ömer'e benzeyen başka bir yanı İslam'ın dinsel sonuçları konusunda sağlam bir kavrayışının olmasıydı; üstelik bunları ifade etmede çağdaşlarının hepsinden daha ustaydı. “Yeryüzünden gökyüzüne uzaklık ne kadardır?” diye sorulduğunda, “*Kabul olunmuş bir dua kadar,*” cevabını vermişti. “Peki, doğudan batıya uzaklık?” sorusuna cevabı ise “*Güneşin bir günlük yolculuğu*” şeklindeydi.¹⁸⁹ Ali'nin kastettiği şey, İslam'ın gökyüzünü yaklaştırdığı ve kozmik bağlamında dünyanın küçüklüğünü açığa çıkardığıydı. Ama İslam aynı zamanda zenginliğin dolup taşıdığı, uhrevi meselelerin gündemde ilk sırayı almadığı geniş ve büyümeye açık bir dünyevi imparatorluğun kıvılcımını tutuşturmuştu. Ali aslında İbn Haldun'un “nadir ve uzak [...] faraziye” diye nitelendirdiği şeyi, ideal filozoflar şehrini yönetmek için kusursuz adaydı.¹⁹⁰ Başkaları ise daha ziyade halka açık Kureyş limited şirketini andıran yapıyı yönetmeye hevesliydi.

Bunlardan ikisi Muhammed'in bir servet toplayan sahabeleriyle ilgili olarak, Mesudî'nin verdiği zenginler listesinde¹⁹¹ öne çıkan Talha ile Zübeyr'di. Üçüncüsü Muhammed'in gözde zevcesi, Ebubekir'in kızı Ayşe'ydi. Onlar da Osman'ın yönetiminden hoşnutsuz olmakla birlikte, ona yönelik şiddetten uzak durmuşlardı. Bu bakımdan akıllıca sayılmayacak bir kararla, öncelinin katillerinden bazılarının yer aldığı bir heyetçe halife seçilmeye razı olan Ali'ye karşı bu cinayete karışmış olma ithamını yöneltebilecek durumdaydılar. Ayşe, Talha ve Zübeyr, dayanışma yaratıcılarının çağlar boyunca başvurduğu belirsiz ama güçlü “ıslahat” şiarıyla bir taraftar topluluğu edindiler ve bir

188 Mesudî II, s. 362.

189 Câhiz, Kısım 3, s. 106.

190 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 257

191 Bkz. s. 247.

güç merkezi oluşturmak üzere Irak'ın yolunu tuttular. Ali peşlerine düştü ve bunu izleyen olaylar “karşılıklı öldürücü” sıfatının bu vesileyle ortaya çıkmış olabileceği daha yoğun şiddeti getirdi.

O şiddetin doruk noktası olan Aralık 656'daki Cemel (Deve) Vakası'nda, Muhammed'in gözde kuzeni, ölmüş gözde kızının kocası ile gözde zevcesi, en iyi dostunun kızı karşı karşıya geldi. Olaya verilen ad, Ayşe'nin İslam öncesi kâhinelerin geleneğine¹⁹² uygun olarak “bir devenin sırtında altına bir keçe katmanı serildikten sonra kalın kıl kumaşla ve davar postlarıyla örtülmüş tahta kalaslardan oluşan, tamamı zincirli zırhla kaplı bir tahturevana oturmuş olarak”¹⁹³ çarpışmanın ortasında yer almasından gelir. Muharebenin sonuna doğru, “devenin yularını sıkıca tutmaya çalışan 70 adamın elleri kesildi [...] ve çok sayıda kargı ile okun saplandığı tahturevan bir oklukirpiyi andıracak hale geldi.”¹⁹⁴ Muharebeye dair haber derhal Medine'ye ulaştı; bazı kaynaklarda mesajın sahibine ait mühür yüzüğünün bulunduğu kesik bir el şeklinde olduğu ve bir akbaba tarafından taşındığı söylenir.¹⁹⁵ Bir açıklama yapılmayan başşehir ahalisi merakta bırakıldıysa da, muharebe alanında sonuç apaçıktı: “İhtiyatlı” bir tahmine göre 7.000'i bulan ölümler¹⁹⁶ arasında Talha ile Zübeyr de vardı. Atılğan Ayşe hayatta kaldı, ama başka bir kavgaya girişmedi. (Bununla birlikte muharebeden kısa bir süre sonra başka bir uyuşmazlığa en civcivli anında bir katıra binmiş halde müdahale etmeye kalkıştı. Bir Medineli onu kibarca kenara çekip şunu söyledi: “Vallahi, Cemel (Deve) Vakası'nın tozunu daha kafamızdan silip atmamışken, yakında Katır Vakası'nı konuşuyor olacaklar.” Ayşe kahkaha attı ve katırıyla oradan uzaklaştı.¹⁹⁷)

O an için sonuç Ali açısından bir zaferdi; İslam'ın daha eşitlikçi yönleri daha eski çıkar çevrelerine belki üstün gelmişti. Olay acaba kadın otoritesinin olası bir canlanışının yenilgiye uğrayışı da sayılır mıydı? İslam öncesi dönemde kadınların daha büyük kamusal güç taşıdıkları kesindi; “dinden dönme” dalgası sırasında bile, kadın peygamber Secâh çarpıcı bir taraftar kitlesi topladı. Ayşe açısından, soru faraziyeden ibaretti. Ama görünüşe bakılırsa o dönemde böyle bir faraziye geçerliydi: Bir kaynakta Ayşe'nin tarafında yer alan bir savaşçının can verirken, “emirü'l-mümin olmak isteyen kadın tarafından kandırılmış”¹⁹⁸ olmaktan söz ettiği aktarılır.

Kadın bir halife mi? Faraziyenin daniskası bu işte.

192 Karş. Carmichael, s. 91.

193 Mesudi II, s. 370-371.

194 Mesudi II, s. 375-376.

195 İbn Hallikân II, s. 10.

196 Mesudi II, s. 360.

197 İbn Hallikân II, s. 9.

198 Mesudi II, s. 379.

KARGILARDAKİ KUR'ANLAR

Sonuçta, halifelik unvanını İslam öncesi anaerkilliğin ruhu değil, İslam öncesi Mekke oligarşisinin gözde oğlu elde edecekti. Yaşlı kuşağın daha gençlere hatırlatmak için uğraştığı gibi, “daha dün [...] Kureyş büyüğü” olan Ebu Süfyan’ın oğlu Muaviye, Suriye valisi olarak sağlam bir konum elde etmiş durumdaydı. Ali’nin de buna taraf olduğu zannıyla, Emevi akrabası Osman’ın öldürülüşünün intikamını talep etmeye başladı. Sonraki Sünni/Şii dogmaları ve doktrinleri şimdilik bir tarafa bırakılacak olursa, olay eski tarzda bir sülale kan davasıydı, tabii üst-sülalelerin üst-kavgalara girmesinden dolayı büyümüş haliyle. Aynı zamanda Muhammed’in mucizesinin olumsuz bir yanıydı: Bir araya geliş ne kadar büyük olursa, parçalanış da o ölçüde feci sonuçlar doğurur. Zira halifelik unvanı için kavga, en sıkı geçen kadim “Arap Günleri”nin nispeten efendice atışmaları gibi, İslam devletinin kurulmasını sağlayan can alıcı muharebeler ile akınların da kum havuzu itiş kakışları gibi görünmesine yol açacaktı. Onun yanında, Cemel (Deve) Vakası bir hazırlık dövüşü gibi kalacaktı. Belirleyici, imparatorluk çökertici Yermük ve Kadisiye bozgunları bile daha az kanlı geçmişti.

Fırat’ın sağ yakasında, Rakka’nın karşısında geçen Sıffin Muharebesi 657’de yaklaşık dört ay sürdü.¹⁹⁹ Kadim kavgalarda olduğu gibi, ufak çaplı çarpışmalarla ve şiirsel atışmalarla başladı. Örneğin, Ali bir şiirde Muaviye’yi (ve karaciğer yiyen mahut annesi Hind’i) şöyle alaya aldı:

Dövüşüp yeneceğim Muaviye nerede?
Nedense göremiyorum onu hiçbir yerde.
Bilen yok o kısık gözlü ve şiş göbeklinin yerini.
Kendisini de onu da cehenneme fırlatmış annesi!²⁰⁰

Çok geçmeden ortalık kızıştı. Kavga artık çok geniş bir imparatorluk içindi. Mesudî’ye göre, “böyle bir çarpışma”

daha önce hiç yaşanmamıştı. Sıffin’deki olaylara dair bulduğum belli bir yazılı anlatım şunu aktarır: Haşim Mirkal yere serildiğinde, [...] Ubeydullah ibn Ömer’in biraz ötede bitap ve yaralı halde yattığını gördü. Sürünerek yanına gitti; silahı ve takati kalmadığı için, dişlerini geçirene kadar meme uçlarını kemirmeye başladı. Ubeydullah’ın üstünde bu şekilde ölü olarak bulundu.²⁰¹

199 Mesudî II, s. 384.

200 Mesudî II, s. 396.

201 Mesudî II, s. 397.

Uydurulamayacak türden bir ayrıntıdır bu. Diğer ayrıntılar (örneğin, Ali'nin bir gün ve bir gece içinde 523 düşmanı şahsen öldürüşü²⁰²) tartışmaya daha açık gibi görünür. Ama muharebenin doruk noktasına doğru, her türlü ayrıntı çöken bir karanlıkta kayboldu:

Şafak sökerken hâlâ dövüşüyorlardı. Derken güneş tutuldu, toz bulutu yükseldi, sancaklar ve bayraklar indirildi; namaz vakitlerini bilen yoktu artık.²⁰³

Sönen “renkler” ve ışıklarla birlikte, kabile kimliği ve hatta kişisel kimlik yok olup gitti. İmanın aydınlatıcılığı ve bizzat zamanın akışı durdu. Orası hâlâ karanlıkla sarılı: Babilliler ve Asurlular arasındaki çatışmalardan, Ali ile Muaviye'nin mutasyona uğramış uzak torunlarının (Şii ağırlıklı bir Irak devleti ile aşırı Sünni bir “DEAŞ”) sonu gelmez tozlu ovalarda canlarını dişine takarak çatıştıkları ve füzelerin “İslam Devleti”nin Suriye'deki başşehri Rakka'yı vurduğu daha düne kadar bin yıllık bir savaş alanı olarak duruyor.

Mekânlar derin düşünülürse insanlara benzer:
Bazıları saadete, bazıları ise kasvete meyleder.²⁰⁴

Karanlıkta olup bitenleri seçmek zor olsa da Muaviye muhtemelen yenilmek üzereydi. Derken cephanesinde henüz kullanmadığı bir silah geldi aklına: Allah'ın Kitabı. Muaviye'nin tarafındaki askerlerde bulunan toplam 500 Kur'an nüshası kargılara bağlanıp yukarıya kaldırıldı.²⁰⁵ (İman güçleri ne kadar zayıf olursa olsun, Arap liderlerinin aynı fikre sarıldığına tanık ol-maktayız. Yemen'de önceki cumhurbaşkanımızın elinde bir Kur'an nüshasını salladığı sıyrık ve solgun resimlerine hâlâ rastlanabilir.) Günümüze ulaşan ilk Kur'anların büyüklüğü göz önünde tutulunca, Muaviye'nin durumunda savaşçıların “cep baskı”ları silahlarına bağlamış olmaları ihtimali düşük gibidir. Hamaylı olarak taşınan tek yaprakların ya da surelerin kargılara asılmış olması daha akla yakındır. Her halükârda, Ali etkilenmedi. “Onlar din ve Kur'an ehli değil,”²⁰⁶ diye belirtti. Ama Allah'ın Kitabı üzerine hakemliğe razı olmak kendi adamlarının aklına yatınca, onlara uydu.²⁰⁷ Her zamanki gibi, üstün Arapça kelimeler kazandı; Ali'nin tarafındaki silah gücüne ve muhakeme gücüne ağır bastı. Sıffin muharebe alanının sahnesi zamanla Sünni ve Şii kesimlerin kullanacağı çatışan hakikat savlarını gölgeler: Bir yanda

202 Mesudi II, s. 399.

203 Mesudi II, s. 399.

204 Makrizi I, s. 348, çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, Tangerine, s. 226.

205 Mesudi II, s. 400.

206 Mesudi II, s. 401.

207 Mesudi II, s. 400-401.

anlam kadar hamaylı ya da tılsım şekline bürünmüş belagatli hakikat, kutsal kelim; diğer yanda havarilik hakikati, sağ bir kişiye, yaşayan bir imama devredilmiş otorite.

Sıffin'ın tozu nihayet çokünce, 110 gün süren çarpışmalarda 45.000'i Muaviye'nin tarafında, 25.000'i Ali'nin tarafında²⁰⁸ olmak üzere, (en yaygın verilen rakamla) 70.000 kişinin öldüğü ortaya çıktı. Ancak bazı kaynaklar toplam can kaybını bunun bir buçuk katından fazla olarak verir.²⁰⁹ Her zaman olduğu gibi, bütün rakamlar tartışmaya açıktır; ama Sıffin'ın şaşılacak ölçüde kanlı geçtiğine ve hasımlar arasındaki uzun bir kapışmalar dizisinin doruk noktası olduğuna²¹⁰ hiç kuşku yoktur. Muaviye'nin o aşamada Allah'ın kelamını devreye sokmasıyla çarpışmanın sona erdiği ileri sürülür; bunu barışın yılmaz teşvikçisinin, yani bitkinliğin sağlamış olması da aynı ölçüde muhtemeldir.

Ali kendi tarafında hepsi onun asıl hak sahibi olduğuna inanmış birçok kişinin baskısı altında, hakemlik fikrini kabul etti; buna göre, Kur'an'ı rehber edinen iki hakem, kimin halife olacağına karar verecekti.²¹¹ Bu işten kesin sonuç çıkmadı. En kısa ve öz hükümde belirtildiği gibi, "hakemler hiçbir konuda mutabık kalmadı".²¹² Suriye Arapları Muaviye'yi halife olarak tanıdı; Iraklılar öfkeye kapıldı ve bazıları güya ihanet ettiği için, Ali'nin aleyhine döndü. Muhalefetin saflarındaki bölünmeyle, Muaviye'nin halife olarak tanınışı daha genel kabul gördü.

O an için, en azından kıyım son bulmuştu. Ama İslam'ın güç verdiği o mucizevi ilk ve son Arap birliği temelli yıkılmıştı. Ayrılıklar kabile ve mezhep temelinde gelişti –ki bu ikisi her zaman ayırt edilemez– mezhep çoğu kez kabile için kullanılan bir mecazdır. Muhammed'in kendi ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı kehanetinde bulunduğu söylenir.²¹³ Rakam ihtiyatlıdır. Uyuşturucu -na tek kafiyesiyle biten 4.000 mısralık yitik bir 9. yüzyıl kasidesi, belki en uzun Arapça şiir olarak, mezhepler ile mezhepçilerin bir kataloğuydu.²¹⁴ Ulusal destan rolü için başka bir aday maalesef bu olabilir.

Taktiksel kelim hilesi Sıffin Muharebesi'nde Muaviye'ye bir rahatlama sağlamıştı; halifelik kavgasındaki nihai zaferinin iman, hakikat, hak ve hatta belki kudretle çok az alakası vardı. Eskinin yeni karşısındaki, Kureyş eski düzeninin o kadar eski olmayan bir kolu karşısındaki zaferiydi bu; Arapçadaki deyişle, "bildik cin bilinmedik insandan evladır" Muaviye Arap tarihindeki

208 Mesudi II, s. 361.

209 Mesudi II, s. 404.

210 Mesudi II, s. 361.

211 Mesudi II, s. 402-403.

212 EI² VII, s. 265.

213 Bkz. s. 37.

214 Mesudi IV, s. 40.

bu can alıcı dönemecin ardında yatan basit gerçeğin farkındaydı: “Kureys benî Ali’den daha fazla sevdi”.²¹⁵

Otuz yıldan az bir süre önce, Muaviye’nin babası Medine’deki o olağanüstü birliğe tanık olmuştu. Şimdi İslâm bedeninin ilk büyük hücre bölünmesine uğrayışı, bir bozulma ve yenilenme sürecinin başlangıcıydı. Zaman içinde mutasyonların yaşanmasına karşın, genel ana hatlar aynıdır ve bizzat Araplara olmasa bile, Arap-İslâm tarihine kendi birliklerini vermiştir. İnsan Mesudî’nin erken dönemdeki bir anlatımını incelediğinde, tarihsel olayları mı, yoksa güncel olayları mı okuduğunu şaşırır bazen. Sünniler aynı gerçek ve mecazi zeminde Şii’lerle kavga ediyorlar. Siyah ya da beyaz, yeşil ya da şeritli sancaklar altındaki karşıt taraflar sahihlik, hakikat konusunda aynı tekel iddiasında bulunuyor. Sıradan insanlar acı çekip ölüyor.

George Santayana’nın meşhur vecizesinde belirttiği gibi, “geçmişî hatırlayamayanlar onu tekrarlamaya mahkûm olurlar”. Ancak bazen sorun tarihi unutmak ya da en az öğretici fasıllarına çakılıp kalmak *değildir*. Üstelik sadece Mezopotamya’da değil, Ulster ve Kosova’da da yaşanan bir sorundur bu; sancakların turuncu olması ya da siyah yazının yanı sıra beyaz kartal figürleri taşıması durumu değiştirmez. Buna karşılık diğer seçenek, yani geçmişin pisliklerini halının altına süpürmek de sağlıklı bir tutum olabilir. Arap öğrencileri Yermük ile Kadisiye’yi bilirken, Cemel (Deve) Vakası ve Sıffin’den söz edilince pekâlâ bön bön bakabilirler. Çünkü şanlı imanın propagandası yapılırken, daha karanlık hakikat örtülür.

Birçok yerde miras turistik ilgi odağıdır; Arap dünyasında ise “miras [...] sosyopolitik bir sorun”dur.²¹⁶ Tarafsız bakışla, ironiyle incelenmesi nadirdir. Konu canlıyken otopsi nasıl yapılabilir ki? Tarihin olup bitmiş şey sayıldığı ABD ve Britanya gibi ülkelerde, hayranlarca şimdi güvenle diriltilebilir. Çeşitli “yeniden canlandırma” grupları tarafların kostümleri içinde, dönemin silahlarıyla ve sahte kanla donanmış olarak geçmişteki iç savaşların kavgasını yürütürler. Sıffin hayranlarının yaptığı şey de aynıdır; ama halen kan gerçektir ve silahlar en güncel silahlardır.

215 Câhiz, Kısım 1, s. 215.

216 Adonis, *Sâbit* IV, s. 207.

BÖLÜM SEKİZ
Şam Emirliği
Emevi Yönetimi

KELLELER TOPLULUĞU

Emevi halifeliğinde Muaviye'nin dördüncü ardılı Abdülmelik 691'in sonuna doğru başşehir Şam'dan Irak'ın Kûfe şehrine gitti. Emevilerin köklü rakibi Mekke karşı-halifesi Abdullah ibn Zübeyr'in kardeşi ve komutanı Mus'ab o civardaki muharebede öldürülmüştü. Valilik konağına geçen Abdülmelik, arz odasında Mus'ab'ın kesik kafasının önünde dikilip derin düşünceye daldı. Ona refakat eden Küfelilerden biri daha sonra şunu anlatacaktı:

Abdülmelik tedirgin olduğumu fark edince, bana sebebini sordu. “Ey emirü'l-mümin,” dedim, “daha önce bu konağa geldiğimde, Hüseyin'in kafasının tam bu noktada İbn Ziyâd'ın önüne konulduğunu gördüm. Ardından geldiğimde, İbn Ziyâd'ın kafasının aynı noktada Muhtar'ın önüne konulduğunu gördüm. Sonraki gelişimde Muhtar'ın kafasını Mus'ab ibn Zübeyr'in önünde gördüm. Şimdi ise Mus'ab'ın kafasını önünüzde görüyorum; Allah sizi kötülükten korusun, ey emirü'l-mümin!” Bunun üzerine, halife yerinden fırladı ve odanın yukarısındaki tonozun yıkılmasını emretti.¹

Anekdot epeyce maceralı Emevi tarihini kısaca özetler; daha doğrusu dört kelleye sığdırır. İlk kellenin sahibi, Halife Ali'nin oğlu Hüseyin'di; 680'de Emevi hanedanına karşı destek toplamak üzere kötü planlanmış bir girişimde ölmesi, merhum babasının şiat Ali, kısaca Şia olarak anılan taraftarlarına en büyük şehidi kazandırdı. Hüseyin'in intikamı can düşmanı olan Emevi valisi Ubeydullah ibn Ziyâd'ın 686'da ilk Şii aşırılıkçılardan Muhtar'ın öncülüğündeki bir ayaklanmada öldürülmesiyle alındı. Muhtar ertesi yıl Irak'ın geniş bir kesiminin Emevilere karşı Mekke merkezli rakip bir halifelik kurmuş olan Abdullah ibn Zübeyr'in yönetimine girişi sırasında öldürüldü. Ekim 691'de Abdullah'ın kardeşi ve Irak valisi Mus'ab, Şam'ın uzlaşma önerilerine karşın, savaşarak öldü. Durum Emevi hanedanının ilk halifesi Muaviye'nin sıkıntılı ve kanlı veraset kavgasından nihayet Arap dünyasının en geniş kabul gören önderi olarak çıktığı 30 yıl öncesinden çok farklıydı. O yıl, yani 661 (şimdi ironik görünen bir nitelendirmeye) Birlik Yılı olarak anılacaktı.²

1 Mesudî III, s. 117.

2 EF VII, s. 265.

“ARAPLARIN BURNU”

“Birlik Yılı” başından itibaren hüsnükuruntuydu. Aslında kastedilen şey, Muhammed öncesi Mekke kurulu düzeninin (Şam’a taşınmış haliyle de olsa) canlanarak, putperest Mekke’deki en tanınmış önderin oğlu Muaviye’nin kişiliğinde tekrar hâkimiyet kurduğu ve önceki statükoya dönüşü çoğu kim-senin düpedüz kabul ettiğiydi. Muhammed’in bir kuşak önce tersine çevirdiği akıntı yine eski mecrasındaydı; İslam devriminin 360 derecelik dönüşüyle, Arap toplumu zaman içerisinde kendi geçmişine doğru ilerliyordu.

Muaviye oğlunu yerine geçecek kişi olarak atayarak, ailesinin verasete dayalı hâkimiyetini tekrar kurdu. Veliaht fikri İslam teamülüyle çatışan bir şeydi; o zamana kadar çeşitli seçim ya da atama biçimlerine başvurulmuş olsa da önceki halifenin yakın ailesinden biri hiç başa geçmemişti. Ne var ki, atamaya karşı çıkış henüz puslu İslam idealleri değil, eski sapasağlam soyluluk anlayışı temelindeydi. Bunun bir örneği sonradan karşı-halife olarak ortaya çıkacak Abdullah ibn Zübeyr’in Muaviye’ye şu yakınışıydı:

“Yani, oğlunu ondan daha iyi olanların üstünde konuma mı çıkaracaksın?”

Muaviye “Sanırım, kendini kastediyorsun,” dedi.

“Doğrusu, Mekke sülaleleri içinde, oğlumun soyu seninkinden üstündür.”

“Ama İslam’ın gelişyle birlikte, Allah belli soyları yüceltti,” karşılığını verdi İbn Zübeyr. “Benim soyum onun yücelttiklerinden biri.”

“Doğru,” dedi Muaviye. “Hâtıb ibn Ebu Beltea’nın soyuyla birlikte.”³

Muaviye’nin son çıkışması üçlü bir iğneleyicilik taşır: Hâtıb adlı kişi Güney Arabistan asıllı ve dolayısıyla Kureysi anlayışına göre, peşinen sosyal bakımdan engelli olmanın yanı sıra, Abdullah ibn Zübeyr’in babasına tabi ve muhtaç olmayı benimsemekle düşük konumunu tanımıştı. En keskin dokundurma ise düz çevirisi “Cadaloz Babası Adamın Oğlu Oduncu” olan isminin Arapçada daha da gülünç görünmesiydi.

Muhammed’in devrimi teoride (en azından sonraki teoride) Arap toplumu-nun bütün temelini ve odağını kabile düzeninden teokratik düzene çevirmişti. Din “atalara ve kabile ilahlarına saygı” yerine “tek Tanrı’ya ibadet”, sünnet de kabile kahramanları yerine Tanrı’nın peygamberine özenme anlamını kazanmıştı. Devrim toplu göçleri harekete geçirip büyük zaferlerin yolunu açmıştı. Güney Arabistan kavimlerini himayesi altına almış ve İranlılar ile Mısırlıları İslam ailesinin mensupları haline getirmişti. Onları Araplarla ve Arapları birbirleriyle eşit kılmıştı. Üstünlük ve soyluluk artık ebeveyn-den değil, sadece dindarlıktan gelebilirdi. Söz konusu olayda ise aynı küçük

kabilenin iki mensubu hangisinin yakın ailesinin daha muteber olduğunu tartışmaktaydı. Kureyşî atalar Haşim ile Ümeyye'nin ta İslam öncesi "cahiliye devri"nde tutuştuğu tartışmayla, yüzyıllar boyunca kuzenler arasında kasınlı şiir atışmalarını ve kan davalarını körüklemiş uyuşmazlıkla aynıydı bu.⁴ İslam devrimi çeperde işleri tepetaklak etmiş olsa bile, Kureyş merkezinde devrim çok daha az olmuştu. Bu durum V. S. Naipaul'un Babürlülere ve İngilizler, Budizm ve emperyalizm geçip giderken, bütün bir yaşamın aynı kaldığı Hindistan'a ilişkin Durkheimcı "sabit iç dünya" kavramından⁵ pek farklı değildir. İç dünyaların içinde de iç dünyalar vardır, en içte olanı gayet küçük olabilir ve kimin asilzade, kimin avam olduğu meseleleri etrafında dönebilir.

Muhammed'in başardığı devrimin başına gelecekleri önceden görerek, "Benden sonra 30 yıl süren bir halifelik, ardından bir melik ya da melikler olacak,"⁶ dediği söylenir. Böyle savlar elbette sonraki yazarların Emevi karşıtı hissiyatından etkilenmiş olabilir. (Yazılı Arap tarihi Emevi kuzen ve öncellerini rezil edip şeytanlaştıran Abbasilerin döneminde çıkışa geçecekti.) Ama Muaviye'nin Muhammed tarafından yaratılan asabiyetin merkezine İslam idealine uyan kapsayıcı ve eşitlikçi teokratik devletin başı olarak değil, eski tarz bir Arap meliki olarak kendini koyduğu yadsınamaz. Aslına bakılırsa, ilk İslam hanedanı olan Emevilerin İslam öncesi Arap hanedanlarının sonuncusu olarak görülmesi aynı ölçüde mümkündür. Kaynaşma Muaviye'nin annesi Hind'e, karaciğer yiyen cadaloza dair bir efsanede karşımıza çıkar: İlk kocası tarafından zinayla suçlandığında, masum olduğunu ilan eden bir kâhin, ileride bir melik doğuracağı kehanetinde bulunur.⁷ Doğru çıkan müjde sadece o melikliğin ortaya çıkış şartlarını, araya giren İslam meselesini gözden geçirir.

Melik Muaviye işe İslam öncesi Gassani hanedanının bıraktığı yerden başladı. (Bu arada, İslam'ı benimsedikten sonra vazgeçtiğini daha önce gördüğümüz son Gassani meliki Cebele, Bizans safına geçti; orada doğan oğlunun soyundan I. Nikeforos adıyla bir imparator çıkacaktı.⁸) Muaviye'nin Suriye'deki uyrukları geçmişte Gassanilerin Bizans egemenliği altında hükmettiği, büyük ölçüde Aramca konuşan ve Hristiyan olan ahaliydi; daha doğuda aynı ölçüde İslam'a dönmemiş ve Araplaşmamış bir ahali vardı. Muaviye ve ardılları haliyle Muhammed'in ideolojisine ayak uydurdu; ne de olsa, emperyal girişime güç katan ve öncelikle Emevilere meşruiyet kazandıran şey oydu. Ama ideolojik çizgi çok esnek olabilirdi ve birçok Emevi "üzüm kızı" gibi İslam'a aykırı zevklerden geri kalmadı. Örneğin, Halife Velid ibn Yezid bir

4 Bkz. s. 160.

5 Naipaul, s. 63. Durkheim'in terimleriyle belirtmek gerekirse, değişen (İslam) uygarlığı temel (Arap) kültürüne "eklemlenmiş" durumdadır. Karş. Zubaida, s. 124.

6 İbn Hallikân I, s. 225; İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 281.

7 İbşîhî, s. 468.

8 Hitti, s. 300.

keresinde bir şarkıyı dinlerken şarabın ve hissiyatın etkisine o denli kapıldı ki şarkıcının kamışı dahil her uzvunu öpmek için ısrar etti.⁹ Ancak iddia doğruysa, bir Kur'an nüshasına oklar fırlatması ve Muhammed'e şarlatan demesi¹⁰ adap sınırını aşar nitelikteydi. Kaynaklarda Benî Ümeyye'nin arsız (hali'), zaten karanlık bir hanedanın yüz karası olarak nitelendirilmesi boşuna değildi. Emevileri değerlendirirken, geçmişe dönük olarak ne suretle şeytanlaştırıldıkları her zaman hesaba katılmalıdır. Ama sonuçta Emevi yönetiminin dünyevi yanının ruhani yanına ağır bastığına hiç kuşku yoktur. O yönetimde bir yeri olsa bile, din bir haz kaynağından ziyade bir vecibeydi. Örneğin, halifenin zor ve sıkıcı işlerinden biri Cuma namazlarında hutbe okumaktı; biraz yukarıda Mus'ab'ın kesik kafası önünde düşünceye dalışına değinilen Abdülmelik'in bu suretle haftada bir defa ahaliye "zekâsını teşhir etme" gereğinin saçını erken ağartmış olmasından yakınışı¹¹ insanda açık sözlülük izlenimi bırakır. (Dinin bir haz (hatta tutku) kaynağına dönüştüğü bir alan varsa, ileride göreceğimiz üzere, Emevi İslam meşruiyetinin inşa edilen anıtlarıydı.)

Ardıllarıyla karşılaştırıldığında, Muaviye kamusal rolünde daha mutluydu; ama bu, ruhani bir devletin başındaki kişi değil, geleneksel Arap lideri rolüydü. Emevilere olumsuz bakan tarihçiler dahi hanedanın ilk mensubunun becerikli, iş gören bir yönetici olduğunu yadsıyamazlar. Az uyurdu ve kadim Arap tarihinden öğretici hikâyeleri sürekli dinlerdi; yemek yerken bile uyruklarının şikâyetlerine kulak verirdi; ancak en başarılı kabile reislerinde rastlanan *hilm* vasfına sahipti.¹² (Romalıların *gravitas* kavramına benzeyen *hilm* sabır, adalet, ağırbaşlılık ve ölçülülük karışımını ifade eder.) Muaviye'nin yönetimi sadece İslam öncesi Arap geçmişiyse kaynaşmış değildi. Mezopotamya'dan gelen bir Hıristiyan keşişe eski güzel günlerindeki Bizans yönetimine dair anıları çağrıştırmıştı:

Onun döneminde adalet arttı ve büyük huzura varıldı. [...] Dünyanın her yanındaki huzur babalarımızdan ya da dedelerimizden hiç duymadığımız düzeydeydi.¹³

Emeviler esas olarak Patricia Crone'un İslam geleneğini kasıtlı belirttiği gibi, "yerleşik bir gelenekten zındık sapma"yla¹⁴ hatırlanır. Oysa Muaviye iktidara geldiğinde, o "yerleşik gelenek" daha 30 yılını doldurmamıştı; hâlâ

9 Mesudi III, s. 227-228.

10 Mesudi III, s. 228-229.

11 Câhiz, Kısım I, s. 60.

12 Mesudi III, s. 39-41.

13 *EP* VII, s. 267.

14 Crone, s. 387.

el yordamıyla ilerler durumdaydı. Onun ve hanedanının sapmadığı Arap melikliği geleneği ise üç yüzyılı aşkın geçmişe, Hîre'deki Lahmi hanedanının başlangıcına inmekteydi. Ayrıca daha da uzun bir sürekliliğin parçası olan Muaviye ilk Müslüman hükümdar ve Muhammed'den sonraki beşinci halife olmanın yanı sıra *enfü'l-arab* konumundaydı.¹⁵ En bariz çehre unsuru olduğu kadar reis anlamını da taşıyan "Arapların burnu" tabirine uygun olarak, onun döneminde Arap tarihi çok önceye dayanan bir doğallıkla burnunun dikine gitti.

İNCİR VE ZEYTİN ADINA

Gassaniler gibi, Emevilerin de hem *bedv* hem *hadar* dünyasında ayağı vardı. Golan Tepeleri'nde yer alan Gassani çadırılı başşehri Câbiye bir Emevi güç merkezi haline geldi;¹⁶ Suriye çöllerinin İslam'dan önce Gassaniler için (ve Yermük Muharebesi'nde Müslümanlara karşı) savaşımış¹⁷ olan aynı göçebe Arap kabileleri Emevilerin askeri omurgasını oluşturdu. Bedevilere özgü at yarışı ve av kovalama Emevi eğlencelerindendi. Yaptırdıkları güzel anıtlar arasında şehvi "avcı barınakları", hamamlı ve (ara sıra çıplak hanımların resmedildiği) freskli minyatür zevk sarayları vardı; bunlar sanki dilekleri yerine getiren cinlerce Büyük Suriye bozkırındaki çeşitli noktalara kondurulmuştu. Bu açıdan da öncüleri Gassanilerdi.¹⁸ Ama Kuseyr Amra gibi bir Emevi çöl sarayı, ufukların çok daha genişlediğini gösterir. Abdülmelik'in oğlu ve ardılı Velid tarafından 8. yüzyılın ilk yarısında inşa ettirilen saraydaki duvar resimleri hem Arapça hem Yunanca yaftalar taşır; bunlarda alegorik Tarih, Şiir, Felsefe ve Zafer figürlerinin yanı sıra, Bizans ve Habeşistan imparatorları, çoktan tarihe karışmış İran şahı ve kısa bir süre önce İspanya'da yenilgiye uğratılan Vizigot kralı Roderick tasvir edilir.¹⁹ Hamamın sıcaklık bölümünün kubbesi gökyüzünü andırması açısından daha da geniş ufukları gözler önüne serer. Kuseyr Amra avdan dönüşte ziyafet çekilecek ve yıkanılacak insan yapımı bir vahadır. Ama bir tür kamera obskura işlevini de görür; çünkü doludizgin yayılma sürecindeki Arap İmparatorluğu'nun bir panoramasını sunar ve Arapların nasıl artık gökyüzünün altında eski ve yeni krallar ile kültürlerin uluslararası kulübüne üye olduğunu gösterir.

¹⁵ Câhiz, Kısım 1, 221.

¹⁶ *EI*² II, s. 360.

¹⁷ *EI*² VII, s. 267.

¹⁸ *EI*² II, s. 1021.

¹⁹ Hitti, s. 271.

Ne var ki, Emevilerin ağırlığı diğer şehir ayağında, yani Gute adlı muaz-zam vahada yer alan kadim metropol Şam'daydı. Muhammed'in bir ticaret seyahatinde şehrin dış mahallelerine vardığı ama zevk ve sefa ortamına ayak basmaktan kaçındığı söylenir.²⁰ Şimdi ise halifeleri onun girmekten çekindiği yerde keyfe dalmış haldeydi. Muhammed döneminin Medine'siyle karşılaştırıldığında, Şam bir Cockaigne ya da Las Vegas, cennetin dünyevi bir parodisiydi. Muaviye'nin Sıffin Muharebesi'nde Ali'ye karşı çarpışan ko-mutanlarından Numan ibn Cebele, Kur'an'ın "Yemin olsun incire ve zeytine" diye başlayan ilk Mekke surelerinden birine buruk göndermeyle bunu ifade etmişti.

Tin'e ve zeytûn'a andolsun.

Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.

Sonra onu, aşağıların aşağısına indirdik.

Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar için devamlı bir mükâfat vardır.²¹

Numan iki hasımdan daha dünyevi olanının yanında yer almakla kesintisiz ödülü kaçırabileceğini herhalde sezmiş olmasından dolayı, Muaviye'ye şunu söyledi: "Kendimizi cennetin meyveleri ile nehirlerinden mahrum ettiğimize göre, Gute'nin inciri ve zeytini için çarpışacağız."²² Emevilerin sunduğu ayar-tıcı dünyevi ödüllere göz dikenlerden biri de sağlam inek Mısır'ı fethettikten sonra üstlendiği valilik görevinden alınmış olan Amr ibn Âstı.

Desteğini almak için pazarlığa giren Muaviye'ye, "Dünyevi servetinden bir pay almadığım sürece, semavi ödülümün herhangi bir kısmından senin uğruna vaz-geçmeyeceğim," dedi.

Muaviye'nin daha açık konuşmasını istemesi üzerine, şu karşılığı verdi: "Oltana Mısır yemini tak."²³

Tekrar Mısır valisi oldu.

İmparatorluk valileri Şam'a kaynak akışını sürdürme gereğinin farkındaydı. Muaviye'nin Irak'ta valisi Ziyâd, ona şunu söyledi: "Senin için Irak'a boyun eğdirip kara ve deniz kaynaklarının vergilerini topladım; sana oranın en içteki cevherini ve gizli hazinesini getirdim."²⁴ Hazine Muhammed ile ilk

20 Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 166.

21 Kur'an, 95:1, 4-6.

22 Mesudî II, s. 395.

23 Mesudî II, s. 363. Buradaki tu'me kelimesinin en azından sonraki çağların okurları açısından, "yem" in yanı sıra, "vergilerden bir yüzde" gibi hoş bir ilave anlamı vardır. Lecker, s. 338.

24 İbn Hallikân III, s. 379.

ardıllarının mütevazılığından uzak bir saray yaşam tarzının masraflarını karşılamak zorundaydı. İslam öncesi şiirin uzmanlarından Hammâd Râviye, Halife Hişâm'ın onu ta Irak'tan Şam'a çağırışını şöyle aktarır:

Her kenarı birer altın şeridiyle çevrili mermerlerle döşenmiş ferah bir sarayda huzuruna çıktım. Hişâm misk ve amber kokularına bürünmüş halde, kırmızı ipek kaftanıyla kırmızı bir halı üstünde oturuyordu. Selamıma karşılık verdi ve ona yaklaşmamı istedi. Öyle yapıp ayağını öptüm. İki yanında kulaklarına incilerle parıldayan küpeler takmış ve benzerlerini hayatımda görmediğim birer cariyeye vardı. [...] “Seni niçin çağırttığımı biliyor musun?” diye sordu halife. “Hayır,” demem üzerine, “Seni çağırtmamın sebebi, aklıma gelen bir mısranın şairini bir türlü çıkaramamam,” dedi. “Mısra ne?” diye sorduğumda, ezbere okudu: “Bir gün yudumluk sabah demi istediklerinde, şakiyan bir cariyeye çıkageldi sağ elinde sürahiyle.”²⁵

Neyse ki, Hammâd'ın sadece şairi değil, şiirin geri kalan kısmını da bilmesi, halifenin onu iki haftalık bir yolculuğa çıkarma kapisine değdi. (Bilmeseydi dahi, bildiğimiz Hammâd oracıkta uyduruverirdi herhalde.)

Kadim Arap melik geleneği uyarınca, Emeviler aynı zamanda dönemin şairlerinin hamileriydi; Abdülmelik'in saray şairi ayyaş Hristiyan bedevi Ahtal²⁶ gibi bazıları adeta mümtaz konuma ulaştı. Sağlam geleneksel şiir serpildi; ama Emevi devri aynı zamanda bir geçiş devriydi. Değişimin timsali müzmin hicranzâde Cemil'di. “Haydi, uyuklayan deve binicileri silkinip yola koyulun ki!” şeklindeki ilk yarısı “eski püskü peştamalli, kaba saba bir *a'rabi*” olarak, “Fırsat bulup sorayım size: Bir insan *aşktan* ölebilir mi?” şeklindeki ikinci yarısı ise “uçarı ve kadınısı” olarak nitelendirilen bir beyti yazabilecek biriydi.²⁷ Her şair çadırdan konağa o kadar kolayca geçemezdi; ama bir bütün olarak Arap kültürü haşin *bediye* ortamından daha yumuşak bir şehir ortamına göç etmeye başlamıştı.

Emeviler Arap şiirinin o büyük kültür mirasına konmanın yanı sıra, benimseme yoluyla diğer geleneklerin de vârisleriydi artık. Daha önce gördüğümüz üzere, öne çıkan örnek, halifelerin çöl saraylarına yansıyan mimari ve figüratif geleneklerdi. Ama sanatsal uyarlama doruk noktasına, en harika örneği Şam'daki Emevi Camii olan Emevi dinsel anıtlarında ulaştı. Eskiden Şam Jüpiteri'nin ve ondan önce yerel dengi Hadad'ın tapınağının bulunduğu bu yer, daha yakın dönemde şehrin ana kilisesi haline getirilmişti. Bizanslıların yenilgiye uğratılmasının ardından, Müslüman ve Hristiyan müminler kutsal mekânı en az 70 yıl ortak kullandılar. Ama 708'de Hristiyanlar ya-

25 İbn Hallikân I, s. 294.

26 *EF* madde al-Akhtal.

27 İbn Hallikân I, s. 472; karş. Süyûtî I, s. 459.

kındaki yeni bir kiliseye taşındı ve Halife Velid ibn Abdülmelik caminin yedi yıl sürecek inşasını başlattı. Şimdiki muazzam avluyu çevreleyen duvarların mozaiklerle bezenmesi sırasında, binlerce Bizanslı sanatçı ve zanaatkâr çalıştırıldı. Göz kamaştırıcı milyonlarca mozaik (altın sarısı, yeşil, mor ve başka birçok renkteki görüntü öğeleri) duvarları villalar ile köylerin, dereler ile çayırın yer aldığı ışıltılı bir düş diyarına dönüştürdü. En azından bir ibadethanede İslam'ın surete getirdiği kısıtlamalardan dolayı, duvarlarda insan ve hayvan figürleri yoktur; ama ağaçlar bolca yerleştirilmiştir. Bu yeryüzü cenneti hayalindeki mozaik incir ve zeytin ağaçları arasında Velid'in yarattığı mekânda dünya ile ahiret kesişir.

Şam'a caminin tamamlanışından sadece birkaç yıl sonra varan bir Bizans heyetini hayran bırakan dünyevi vecheydi. Güney Asya ile Kuzey Afrika'da İslam'ın yayılmasını özendirdiğine daha önce değindiğimiz²⁸ zahit ve dindar Ömer ibn Abdülaziz'in 717'de yeni halife olarak başa geçtiğinde, mozaikleri söktürerek içlerindeki bolca altını hayır işlerinde kullanmaya karar verdiği söylenir. Tam o sırada gelen Bizans elçilerinin camiye gezerken gösterdiği tepki, onu fikir değiştirmeye yöneltti: "Başlarındaki adam etrafa göz gezdirdi ve bir anda benzi attı. 'Biz Bizanslılar siz Arapların uzun süre ayakta kalamayacağını sanıyorduk; şimdi durumun başka olduğunu görüyorum,' dedi."²⁹ Türedi hanedanının kalıcı olacağı belliydi. Dahası, Bizans üslubunun tasvirsiz İslami uyarlaması bir geri dönüşle komşularının zevklerini etkilemiş olabilir. Her ne kadar Bizans'taki put kırıcılık döneminde İslam'ın canlı varlıkları tasvirden hoşlanmayışının doğrudan bir payının olup olmadığı bilinmese de, put kırıcı İmparator V. Konstantinos 8. yüzyıl ortalarında Blakhernai Kilisesi'nin insan figürleri içeren mozaiklerini söktürünce, yerlerine dosdoğru Şam'dan aktarılmış olabilecek ağaç ve manzara resimleri koydurdu.³⁰

Şam mozaikleri ihtişamlı olduğu kadar, Emevilerin İslam'la ilişkisini de yansıtır: Elde ettikleri konuma ulaşmalarını sağlamasından dolayı, İslam'ı alenen ve sonuna kadar yüceltmek şarttı; ama sonuçta bu ihtişam yüzeyseldi, ışıltılı bir yaldızdan ibaretti. Yakın dönemin bir yorumcusunun Emevi devletini "İslam öncesi öze sahip ve baştan aşağı Bizans imparatorluk cilası çekilmiş bir İslami katman"³¹ olarak tarif edişi, bunu daha kesin biçimde ifade eder. Mübarek istisna Ömer ibn Abdülaziz bile yanıltıcı yüzeye ışıltı veren altından ziyade imanın asıl değeriyle ilgilenmesine karşın, çoğu kimse için görünüşün önem taşıdığını da kavradı.

28 Bkz. s. 235.

29 Yâkut'tan aktaran Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 144.

30 Mathews, s. 58.

31 Adonis, *Sâbit* I, s. 317

Ömer'in ermişlere yaraşır halifelîği tutunamadı. Zahitlik şöhretinin gayet iyi bilindiği Konstantinapol'e iadeiziyaret mahiyetinde bir heyet gönderdi. Tesadüf eseri, Arap elçilerin Bizans başşehirinde bulunduğu sırada, halifenin öldüğü haberi imparatora ulaştı. Arap elçiler henüz olaydan bihaberdi; imparator onları huzuruna kabul ederken, "tahtından inmiş ve tacını başından çıkarmış halde karşıladı; çehresi [...] sanki bir felaket yaşamışçasına değişmişti." Haberi bildirdiği elçilerin hıçkırıklarını duyunca, "Ömer için ağlamayın," dedi.

Kendiniz ve başınıza gelecekler için ağlayın. Zira o geride bıraktığından daha iyi bir yere gitti. [...] Beni şaşırtan şu ki, ayaklarının dibine serilecek dünyadan uzak durup bir keşiş hayatını seçti. İyi insanlar kötü insanlar arasında ancak biraz kalabilir.³²

Ömer'in zahitçe halifelîği iki yıldan biraz fazla sürdü ve Emevi yönetiminin dünyevi gidişatını pek değiştiremedi. Söz konusu övgünün harfiyen doğru bir aktarım olup olmadığı tartışmaya açık olsa da, onun kısa süreli halifelîği sırasında emperyal komşular arasında sahiden belirli bir karşılıklı saygı var gibidir. Üstelik Ömer'in keşişçe tavrı başka anlatımlarda da doğrulanır. Okuduğu bir Cuma hutbesinde hazır olanlardan biri, giysilerinin (kaftan, sarık, gömlek, don, omuz atkısı, çarık, takke) düşük kalitede oluşunu dikkat çekici bularak, toplam değerinin bir ucuz eşya deposunda en fazla 12 dirhemi bulacağı tahmininde bulunmuştu.³³ Kırmızı ipek elbiseler giyen Hişâm'la ya da hutbede giyeceği sarık için sabahdan kafa patlatan ve hatta uşaklarına rengârenk özel üniformalar giydiren Süleyman ibn Abdülmelik'le bundan daha büyük tezat olamazdı. Abbasi halifelerinden Harun Reşid yaklaşık iki yüzyıl sonra Emevi halife kaftanlarından oluşan bir koleksiyon edindiğinde, Süleyman'a ait olanların kol yenleri, kızartılmış koçların böbreklerini çekip almak için ellerini daldırma alışkanlığından dolayı hâlâ yağ lekelerine bulanmış haldeydi.³⁴

Her zamanki gibi, geçmişe dönük karalamaya ya da lekelemeye karşı ihtiyatlı olmamız gerekir. Zahit Ömer'i beyaz koyun, diğer Emevîlerin İslam geleneğinden saptığını gösteren istisna olarak görmek de aynı ölçüde tehlikelidir. O geleneğin henüz şekillenmediğini bir kez daha hatırlatalım. Kur'an kanonik metin olarak vardı; ama bunun üzerine bütün bir teolojik, hukuki ve ahlaki üstyapının inşası daha yeni başlamıştı. İslam'ın temel "şartları"na (kelime-i şهادet, namaz, hac, oruç ve zekât) dindarca uyulmaktaydı; mevcut

32 Mesudi III, s. 195.

33 İbn Hallikân I, s. 336.

34 İbn Hallikân II, s. 83; Mesudi III, s. 184-186.

irfan ve efsane sözlü olarak titizlikle korunsun ve bazen yazıya geçirilse bile, Muhammed ile sahabelerinin sözleri ve eylemleri sentezleştirilip bir etik sisteme dönüştürülmek şöyle dursun, henüz bir düzene konulmuş değildi. Büyük İslam müçtehitlerinin ilki Mâlik ibn Enes, Emevi Camii'nin inşa edildiği sırada doğdu ve ancak hanedanın düşüşünden sonra adını duyurdu. Arapların uluslararası bir varlığa kavuşmasına katkıda bulunan meşhur binalarında olduğu gibi, Emeviler daha ziyade etnik mimari denilebilecek alanla, yani yeni rolüne ve ortamına uyacak Arap kimliğini inşa etmekle ilgilenerek, o kimliğin içinde yitmiş olacağı etik yapıları teşvik etmeyi bir yana bıraktılar.

Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Araplar medeni dünyanın Portekiz'den Pamirlere ve Aden'den Azerbaycan'a uzanan çok büyük bir kesiminin efendileri konumundaydılar artık; sadece yakın dönemin birleştirici ideolojisi İslam'a ya da daha eski birleştirici etken olan yüksek Arapçaya değil, daha köklü medeniyetler arasında hak iddiasında bulunabilecekleri sağlam ve kadim kuruluş efsanelerine de ihtiyaçları vardı. Uzak İslam öncesi geçmişe ait hikâyelerin tam anlamıyla ifade edildiği bir devirdi bu. Muaviye sadece bedevilerin kadim "kavga günleri"ne (*eyyâmü'l-arab*) dair anlatımları değil, eski yerleşik güneyden Âbid ibn Şerye gibi sözlü tarihçileri de dinleyen biriydi. Âbid'in Marib Bendi'nin yıkılmasına ve sonraki göçlere ilişkin anlatıları, güneylileri daha geniş bir Arabistan (şimdi Arap) tarihine kattı. Bu katılma süreci çerçevesinde, Güney Arabistan fetihlerini asıl gerçek kapsamının (Orta ve Doğu Arabistan) ötesine taşıyıp Semerkant'a ve Çin sınırlarına uzatan efsaneler geliştirildi. Böylece hayali kadim imparatorluk İskender'in gerçek imparatorluğunu yansıtanın yanı sıra, İslam imparatorluğuna önceden ayna tutma işlevini gördü. Âbid'den Himyerilerin Kâbil'e ve daha öteye varışının son derece süslü hikâyesini dinleyen Muaviye şunu söylemekten kendini alamadı: "Allah bizi onların imparatorluğuna vâris kıldı. Bugün artık o bizim."³⁵

İSMAİL EFSANESİ

Araplar sadece diğer halklara ait imparatorluklara değil, diğer halkların atalarına da vâris oldular. Bunlardan birinin kısmetine Arapları birleştirip bir "ırk" haline getirmek düştü, tabii kısmetin geçmişe dönük olarak düşmesi mümkünse. Daha önce gördüğümüz üzere, 'arab'ın en eski anlamı pekâlâ "karışık bir kavim" olabilir.³⁶ Bu da gerçekliği yansıtıyor gibidir: Soyağacı bakımından Araplar tek bir gövdeden yetişen bir aile ağacı değil, onun sudaki yansıması, daha doğrusu çok sayıda kolla beslenen nehirdir. Emevi

³⁵ Âbid, s. 484.

³⁶ Bkz. s. 71.

dönemindeki arayış, nehrin nihai kaynağına dönüktü. Onu gezgin sürgün İsmail'de buldular.

Yeni emperyal çağın Romalıları da bir kaynağa, bir kurucu babaya ihtiyaç duymuşlardı. Onu Troyalı göçmen Aeneas'ın, yabancı bir diyarda daha eski başka bir kültürle hem bağlantıya girmeyi hem ayrışmayı sağlarken, yeni bir soyu ve yeni bir birliği başlatan sürgünün kişiliğinde buldular.³⁷ Benzer şekilde, Araplar da kendi tarihsel çeşitliliklerini rasyonelleştirmek için göç, kurucu baba, kültürel etkileşim ve birleşme hikâyelerine muhtaçtı. Tıpkı Augustus'un soyunu Aeneas'a dayandırması³⁸ gibi, Muhammed'in kökeni de ta İsmail'e kadar indirildi.

Bütün bu efsane unsurlarının nihayet bir araya gelişi Emevi devrine denk geldi. Hikâye kuzey Araplarının soy itibariyle İbrahim'in cariyе kölesi Hacer'den olan oğlu İsmail'den geldiğini anlatır; buna göre, Hacer de Sina'da Ümmü'l-Arab ("Arapların Anası") adlı bir köydendir.³⁹ İslam efsanesinde Hacer ile İsmail'in Mekke'ye sürüldüklerini, susuzluktan neredeyse ölmek üzereyken mucizevi Zemzem pınarı sayesinde kurtulduklarını, ayrıca köken itibariyle Arapça bilmeyen İsmail'in bu dili Mekke'de Güney Arabistanlılardan öğrendiğini ve bu topluluğa mensup bir kızla evlendiğini daha önce görmüştük.⁴⁰ Hikâyenin Kur'an'da İsmail'e izlenim şeklindeki değinmelerden ilham alan buraya kadarki kısmı, Mekke'nin kutsal ortamındaki birkaç unsur için bir menşei geriye doğru yansıtır. Emevi döneminde ise anlatım tam anlamıyla geliştirildi ve ayrıca bizzat Araplara ve daha önce gördüğümüz üzere, daha uzak soyuyla ilgili yorumlara girişilmesinin önünü kesen⁴¹ İslam peygamberine ilişkin bir menşe sunuldu. Muhtemelen Ömer ibn Abdülaziz'in kısa halifeliği sırasında ya da dolayında,⁴² Muhammed'in daha yakın bir atasını ve kuzey kabileleri Adnan'ı Kitabı Mukaddes ile Kur'an'daki İsmail'e doğrudan bağlayan tam şecereler ortaya konuldu.

İsmail'den Adnan'a uzanan soy çizgisine ilişkin en az üç farklı anlatımın bulunması hiç de güven verici değildir.⁴³ Bununla birlikte İsmail efsanesi birçok sebeple işlerlik taşır: Muhammed'i tektanrıci aile ağacına, Güney Arabistanlıları da (aslında Arapça konuşmamaları sorunundan kaçınmayı sağlayacak şekilde) dil ağacına aşılar; Kuzey ve Güney Arabistan kavimleri arasındaki ittifakı binyıllarca geriye götürür; (bedevilerin kolonistlere dönüşmekte olduğu bir çağda yararlı araç olarak) yerleşik hayata geçen gezgin için İsmail'in kişiliğinde bir paradigma sunar; en önemlisi ise, sadece kavimleri

37 Karş. Hüseyin, s. 91.

38 Hornblower ve Spawforth, madde Aeneas.

39 İbn Hallikân I, s. 39; Yâkut, madde Ümmü'l-Arab.

40 Bkz. s. 151.

41 Bkz. s. 160.

42 Retsö s. 33; Serjeant, René Dagorn üzerine eleştiri, s. 52.

43 Mesudi II, s. 273.

değil, (Musevi ve tektanrı) bütün bir geçmişi kültürel olarak özümseyip Arap kimliğine büründürür. Araplar Velid'in çöl sarayında görsel olarak tasvir edilen daha geniş krallar ve kültürler topluluğunda yer edinme isteği açısından, İsmail benimsenecek mükemmel bir ata kişiliğiydi.

Diğer atalar daha da yoktan var edilmiş sayılırdı. Güney Arabistanlılara Ya'rub ("Arapça Konuşur") adıyla hayali bir ata verildi. Efsaneye göre, tıpkı İsmail gibi, onun da asıl dilinin "Süryanice" olmasına karşın, Babil'den esen büyük bir rüzgârla mucizevi biçimde cennet diline döndürülmüştü.⁴⁴ Böylece gerçek Güney Arabistan dil ailesinin tamamı, Sabaiye ve kardeşleri uçup gitti. Dahası, Ya'rub Kur'an'da zındık Âd kabilesine soyca yok olacağı uyarısında bulunmak üzere gönderildiği belirtilen Hüd adlı kadim bir Arap peygamberinin torunu sayıldı; böylece güneyliler de verasetle geçen peygamberlik şerefinden nasiplerini almış oldular.⁴⁵ Son olarak, düğümü sıkıca bağlamak üzere, gerek İsmail'in gerekse Ya'rub'un soy çizgisi geriye doğru ta Nuh'un oğlu Sam/Şem'e kadar götürüldü.

Bütün bunlar hiç de tarih değildir; hayal gücü geniş ve yaratıcı otobiyografidir. Ama derindeki Arap kolektif hafızasının parçası haline gelmiştir. Şimdilerde İsmail genel Arap bilincinde sadece sıradan bir Kur'an peygamberi olarak yer alır; çok az hatırlanan Ya'rub ise –o da hiç görüldüğü olursa– eski şecere erbablarının şaibeli bir uydurması olarak görülür. Ama genişleyen bir Arap dünyasını yaratmış ve bir arada tutmuş olan kuvvetlere birlikte vücut verirler. Yani, efsanevi ve hatta hayali olmakla birlikte, Arap birliği hikâyesi açısından Muhammed ve daha yakın zamanlarda Mısır Cumhurbaşkanı Nâsır gibi somut tarihsel kişilikler kadar önemlidirler. Yakın dönemin bir yorumcusu, İsmail efsanesinin önemini vurgulayarak, "Araplar için daha önce var olmayan birleştirici bir 'etnik' kimlik" yarattığını⁴⁶ belirtir. Daha kesin bir ifadeyle, çok önce, MÖ 1. binyılda oluşmaya başlamış bir etnik kimliğe sözde bir biyolojik temel sağlamıştır. Yaşanan durum yabancıların sözde soy esaslı bir kabileye girmesini sağlayan çok eski özümsemeye benzer bir şeydi, tabii büyük bir ölçekte olmak üzere. Sözgelimi, İran asıllı sabık bir kölenin önce dilini ve âdetlerini, ardından ata ismini benimseyerek bir Arap kabilesine tabi hale gelebilişi, gayri Arap kavimlerin tamamı, bu durumda yerleşik Himyeriler, Sabalılar ve öbür Güney Arabistan kavimleri için de geçerliydi. İslam'dan önceki yüzyıllarda başlayan bir süreçte, bunlar dil ve kültür itibarıyla zaten Araplaşmışlardı; yeni dönemdeki nihai tasdikle kabile soyağacında bir yer edindiler. Ama sürecin bir parçası olarak, tarihsel dilleri ve çeşitlilikleri yadsındı; siyasal birliğin sadece ortak bir ilahtan değil, ortak

44 Süyûtî I, s. 29-30.

45 Karş. EI² IV, s. 448.

46 Macdonald, *Development*, s. 22.

insan atalarından kaynaklandığı bir sisteme uyacak şekilde “kabile” yapısında eritildiler. Bir anlamda, kabilenin *şaab* karşısındaki zaferiydi bu.

Aynı zamanda Muhammed’in devrimindeki temel fikrin, çoğulluk ya da en azından ikilik içinde birlik fikrinin bir yadsımasıydı:

Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişi den yaratmış ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.⁴⁷

Dünyevi Arap İmparatorluğu’nu denetim altında tutmak açısından Arap ulusal birliğine duyulan gerek, Muhammed’in üst-kabile ufkuna, İslam’ın uluslarüstü birliğine tersti. Ama her iki durumda da birlik yıkılmaya mahkûmdu. Bir aile ağacının dalları kaçınılmaz biçimde ayrı yönlerde büyüyerek, ışık için çekişir. Benzer şekilde, bütün yollar Mekke’ye ve Allah’ın teklğine yönelse bile hac farızası bittiğinde hacılar sürekli sapaklara ayrılan kendi yollarına koyulurlar ve dünyevi gerçekler semavi ideali tersine çevirir.

Emevi devrinin sonlarında, en azından bütün Arabistanlılar artık otomatik olarak Araptı. Öyle olmaları şarttı: İslam çerçevesindeki sözde eşitliğe karşın, fiiliyatta Araplar hızla büyüyen bir imparatorluk üstün ırkıydı ve Güney Arabistanlılar olmaksızın, yeni yerlere gidecek yeterli efendi bulunamazdı. Daha önce gördüğümüz üzere, ikinci halife Ömer can sıkıcı eksikliğin farkındaydı.⁴⁸ Bir şair bunu şöyle ifade etmişti:

Eğer Ya’rub’un kılıçları ve kargıları olmasaydı,
Kulaklar Allahuekber nidasını asla duymazdı!⁴⁹

Bu çok da abartılı olmayabilir. Ya’rub oğulları, yani eski Güney Arabistanlılar onsuz bütün emperyal tasarının başarısızlığa uğramış olacağı can alıcı takviye güçtü.

KIVRAK KALEMLER

Emevi döneminde efsanenin özenle işlenmesi sayesinde, bizzat Arabistanlılar Araplaşma ve Arapçayı benimseme yoluna girdiler. Ama aynı ölçüde kapsamlı sonuçlar doğuracak başka bir şey de vardı.

Emeviler işe İslam öncesi Gassani hanedanının bıraktığı yerden başlamışlardı. Ama arada önemli bir fark vardı: Gassanilerin ya da eski İran yörün-

47 Kur’an, 49:13.

48 Bkz. s. 228.

49 Aktaran Akva, s. 103.

gesindeki Lahmilerin aksine, Emeviler sıradan tabi melikler değil, hükmeden bir hanedandı. İlk başta Bizans ve İran sistemlerinden alınma emperyal bilgi birikimini benimsediler. İdari işlerde Yunanca ve eski Sasani yörelerinde kadim İran dili Pehlevice kullanıldı; Bizans ve İran sikkeleri geçerli para birimleri olarak kaldı. Ama Emeviler öncellerinin bürokrasi harabelerine kurulmaktan hoşnut değillerdi. İslamlaştırmaya olmasa bile Arapçayı benimsetmeye dönük bir vizyon ve misyonları vardı.

Küfe'deki bütün o kelle uçurmaların lanetine karşın, akli hâlâ sapasağlam başında olan ve imparatorluğu dimdik durarak yöneten Halife Abdülmelik 700 yılında⁵⁰ kapsamlı sonuçları olacak bir karar aldı. Arapça yazılar taşıyan yeni sikkeler bastırdı ve daha da önemlisi, imparatorluktaki idari işlerin yerel diller yerine Arapçayla yürütülmesini buyurdu. İki kıtaya yayılan geniş bir alan boyunca, bundan böyle hayatta tutunmak isteyen herkes sıkıca çalışmak ve insanı çileden çıkarıcı ölçüde zor ama sonsuz derecede nimetbahş dili öğrenmek zorundaydı.

Şüpheli görünmekle birlikte uydurulmuş olması zor hikâyelerin biri, idare dilindeki değişimi şöyle açıklar:

Sebeup, bir şey yazması gereken bir Bizanslı kâtibin [mürekkebi seyreltecek] su bulamayınca, hokkaya işemesiydi. Abdülmelik olayı duyar duymaz, kâtibi cezalandırdı ve kayıt işlerinde [Arapçaya] geçiş [...] emrini verdi.⁵¹

Arap kâtiplerin hokkalara işemelerinin Yunan kâtiplere kıyasla daha düşük ihtimal olması su götürür bir meseledir; kaldı ki, bir hokkaya işlemek zor olsa gerek. Ama hikâyeyi mantıksız ya da abes olmasından dolayı bir tarafa atmak gerekir; kaos teorisi diğer disiplinler kadar tarih için de geçerli olabilir. (Borges “Ne kadar sıradan olursa olsun, dünya tarihine ve onun sonsuz sebep-sonuç zincirlerine değmeyen bir olay yoktur,”⁵² savını ileri sürerken belki haklıydı.) Kuşku götürmeyen nokta Abdülmelik’in buyruğunun sonuçlarıdır. İbn Haldun’un çok daha uzun bir süreci basitleştirme, sıkıştırma ve genelleştirme yoluna gitse bile, belli bir gerçeklik payı taşıyacak şekilde, “İnsanlar çöl hayatının düşük seviyesinden yerleşik kültürün ihtişamına ve cehaletin basitliğinden okuryazarlığın sofistikasyonuna yöneldiler,”⁵³ diye yazması bu noktayla ilgilidir. Daha yakın dönemdeki bir yorumcunun ifadesiyle, halifenin buyruğu “bir şiir, hitabet ve vecize dilini hem dizginleyerek hem zenginleştirerek, bir medeniyet ve bilim diline dönüştürdü.”⁵⁴

50 Belâzürî, s. 192.

51 Belâzürî, s. 192-193.

52 Borges, s. 196-197 İngilizce çevirinin alındığı kaynak Alberto Manguel, *A Reader on Reading*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2011, s. 56.

53 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 199.

54 Căbiri, s. 68.

Ne var ki, bundan herkes kazançlı çıkmadı. Abdülmelik'in kararını bildirdiği Sergios adlı başkâtibinin

canı sıkıldı ve halifenin huzurundan kederli bir halde ayrıldı. Onu böyle üzgün gören bazı Bizanslı kâtiplere şunu söyledi; "Gidip başka geçim yolları arayın, zira Tanrı sizi bu meslekten mahrum bıraktı."⁵⁵

Başkaları uyuma daha açıktı ve yeni sisteme girmenin yolunu buldu. Diller ile kültürlerin kavşağı olan kuzeydeki Bereketli Hilal'de çok dilli ve köken itibariyle çok uluslu insanlar önceden vardı. Bunlardan biri Farsça, Süryanice ve Arapçayı akıcı konuşup yazabildiği için daha sonra devlete kâtip ve tercüman olarak hizmet verecek olan Hasan Tanuhî adlı genç bir Hristiyan Araptı.⁵⁶ Kişi düpedüz değişmek zorundaydı; yoksa kaybolup giderdi.

Değişimler hızla geldi. Sonraları genel bir isimle "Kûfî" diye anılacak daha köşeli eski Arap yazısı, Nebati atasına benzer yapıdaydı.⁵⁷ Çok daha fazla ve çok daha çabuk yazma gereğinin bir anda ortaya çıkışı, bitişik yazının günümüzde kullanılan el yazılarının ve hurufatın çoğuyla esasen aynı olan yeni ve yuvarlak bir biçimini doğurdu.⁵⁸ Filozof Kindî yeni ve kıvrak tarz için, "Diğer yazılarda imkânsız olan bir hızla yazılabiliyor,"⁵⁹ saptamasında bulundu. Okumayı daha kolaylaştırıp çabuklaştırmak amacıyla, vurgu işaretleri de daha fazla kullanılmaya başladı; Süryaniceden alınan bu işaretlerin Arapçada yer alışı en azından hicri 22/miladi 643 tarihli bir papirüse kadar iner.⁶⁰

İleride göreceğimiz üzere, idare dilini Arapçaya çevirmenin başka sonuçları da olacaktı. Geniş bir kitlenin çok çetrefilli bir dilin inceliklerini öğrenmesi gereğinin birdenbire ortaya çıkışı o dile dönük şekli analizi teşvik etti. Gramer, sentaks ve filoloji ilk şekli Arap bilimleriydi⁶¹ ve bütün Arap "bilim yöntemi"ni, yani karmaşık sistemleri inceleyip anlamının bütünsel bir yolunu şekillendirdi. Bunu klasik bilim yönteminin Anaksimandros'tan itibaren "şeylerin doğası"na ilişkin gözlem ve yorum temelinde ortaya çıkışıyla⁶² karşılaştırdığımızda, evrene iki ayrı bakış açısının zemini belirir: Bir yanda sözlerin, metinlerin güvenilirliğine dayanan belagat; diğer yanda, İngiliz Kraliyet Derneği'nin *nullius in verba* ("kimsenin sözüne güvenme") düsturuna dayanan ampirizm.

55 Belâzürî, s. 193. Şamlı Yuhanna olarak bilinen oğlu daha sonra azizlik mertebesine çıkacak Sergios'un babası Bizans yönetimi sırasında vergi işlerinden sorumluydu.

56 İbn Hallikân I, s. 287.

57 Kurdî, s. 111.

58 Versteegh, *Arabic Language*, s. 57.

59 Kurdî, s. 160.

60 Jones, "Word Made Visible", s. 15; Macdonald, *Development*, s. 1.

61 Karş. Câbirî, s. 76.

62 Karş. Hornblower ve Spawforth, madde Anaximander.

Sikke basımına gelince, Abdülmelik daha önce kullanılan Bizans sikkele-
rinin yerine, dinsel ibarelerin yer aldığı yeni ve tasvirsiz bir Arap para birimi
çıkardı. İbn Haldun'a göre, kararının ardındaki "sebepler tek başına belagatli
sözlerin besbelli ki Araplara daha hoş görünmesi"ydi;⁶³ sözler ile resimlerin
nispi değerine ilişkin deyiş Araplar açısından sanki tersine çevrilmiş gibiydi.
Emevi sarayları ile camilerinin duvarları elbette hoş görüntülerle kaplıydı
ama bazı kaynaklarda para birimi değişikliği 695'te çıkarılan bir Bizans altın
sikkesindeki İsa suretinin, peygamberleri tasvir etmeye ilişkin İslami kısıt-
lamalarla çok açıkça çatışmasına bağlanır. Buna karşılık, Belâzûri yeni sikke
basımını başka bir şüpheli ama inanılmaz sayılmayacak hikâyeye açıklar.
Mısır'dan Konstantinapol'e yazı malzemesi olarak ithal edilen papirüs rulo-
larının "ağız"larında, yani görünür dış uçlarında Arap istilasından önce her
zaman haçlar, başka Hristiyan sembolleri ve sözleri yer alırdı. Mısır'ın yeni
Arap yöneticileri bunların yerine teslim karşısı Kur'an ayeti "De ki: O, Allah'tır,
bir tektir"⁶⁴ gibi İslami mesajları geçirdiler. Bizanslıların buna misilleme ama-
cıyla Şam'a sağladıkları dinara Muhammed karşısı yazılar koyma tehdidinde
bulunması üzerine, Abdülmelik kendi para birimini çıkarmaya karar verdi.⁶⁵

KUTSAL DİL, ORTAK DİL

Abdülmelik'in bürokraside ve sikke basımında Arapçayı egemen kılması
kalıcı bir Arap kültürünün kuruluşunda Kur'an kadar önemliydi; yazılı bir
devrimin ikinci faslıydı. İlk fasıl olan Kur'an ilk Arapça kitaptı ve 8. yüzyıl
başında neredeyse kesin olarak hâlâ tek somut Arapça kitaptı. İkinci fasılda
(genel dolaşımdaki yegâne yazılı Arapçaya, yani Kur'an'ın yüksek Arapçasına
dayalı) yazı, bürokratik işlemlerin artışıyla birlikte çoğaldı. (Üçüncü fasıl 8.
yüzyıl sonlarında pahalı parşömen ile papirüsün yerini Çin kaynaklı daha
ucuz ve yeni yazı malzemesinin almasıyla başlayan kâğıt devrimi olacaktı)
Abdülmelik'in söz konusu kararı olmasaydı, Kur'an saygı duyulan bir kutsal
metin olarak kalmakla birlikte, ortaya çıkmasını sağladığı ümmetin olağan
hayatından tedricen kopacaktı. Yüksek Kur'an ve şiir Arapçası, tıpkı Latince
gibi uzun ve kaçınılmaz bir gerileme sürecine girerek, sonunda tamamen
ölü bir dile olmasa bile, Sanskritçe gibi bir ruhban kastına mahsus hoş bir
zombiye dönüşecekti. Doğrusu, o hızlı ve yoğun Arapçayı benimsetme ol-
masaydı, günümüzün Arap dünyası (aslında Arapça dünyası, yani sözlerle
tanımlanan bir dünya) hiç ortaya çıkmayabilirdi. Emperyal efendilerin diline

63 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 217.

64 Kur'an, 112:1.

65 Belâzûri, s. 237-238.

dayalı idarede ısrar eden imparatorluklar, Çin örneğinde görüldüğü gibi, son derece uzun ömürlü olabilir ya da İngiliz örneğinde görüldüğü gibi, sağlıklı bir ölüm sonrası hayat yaşayabilir; uyruk halkların dilleriyle yetinen imparatorluklar ise Moğol örneğinde görüldüğü gibi dağılıp yok olmaya yatkın olur.

Arap dünyasının (Arapça kelamın) uzun ömürlülüğü şaşırtıcıdır. Göçe eğilimli benzer hiçbir topluluk (İskitler, Türkler, Moğollar) böylesine sağlam ve uzun süreli bir sosyal-dilsel “zamlık”a sahip olmamıştır. Helen dünyasının Yunancası ile Roma (ve Katolik) dünyasının Latincesi zamanla çözülmüştür. Britanya İmparatorluğu’nun standart İngilizcesi günümüzde çözülmektedir. Jamaika’nın başkenti Kingston’ın şimdiki bir sakininin Anglosakson Northumbriasi’nin bir 7. yüzyıl kabile mensubu dil bakımından ya da başka bir bakımdan muhtemelen pek bir ortak yanı olmaz; buna karşılık, zaman ve mekânın uzaklığındaki benzerliğe rağmen, Tanca’daki siyahi Fas Gnawa kabilesinin okuryazar bir mensubu bir 7. yüzyıl Mekkelisiyle sohbete koyulabilir. Dilsel bağlar genetik bağlardan daha güçlüdür; mürekkep kandan daha kıvamlıdır. Bunun için birçok dilde ayrı adlar verilen bir Paskalya yortusu hiç olmamış⁶⁶ İslam’a müteşekkik olmalıyız. Ayrıca *emsar’a*, yani birer dil bağlantı noktası işlevi gören yeni koloni şehirlerine müteşekkik olmalıyız. Mürekkebi yetmediği için ettiği halıta yakayı ele veren isimsiz Bizanslı kâtibe de belki müteşekkik olmalıyız.

Arapça *kutsal dil* ve aynı zamanda *ortak dil* haline geldi, hem de gittikçe genişleyen bir bölgede. Ancak uzun ömürlü ve yaygın kültürler bir bedel de ödetebilir. İleride daha ayrıntılı göreceğimiz üzere, fethedilen halklar genelde fatihlerin dilini benimser, onların arasına sızar ve zamanla onlara baskın çıkarlar. Böyle bir köstebeğin ilk çarpıcı örneklerinden biri, daha önce Halife Hişâm’a İslam öncesi bir beytin şairini saptamada yardımcı olduğunu gördüğümüz Hammâd Râviye’dir. Hazar Denizi’nin güneyindeki Deylem’in bir yerlisi olan Hammâd, konu kadim Arap şiiri ve eski Arabistan’ın kavga günleri olduğunda, adeta bir insan “arama motoru”ydu; alfabenin her [kafiye sonu] harfine yüz tane düşecek şekilde, İslam öncesi 2.900 kasideyi ezbere okuyabildiği⁶⁷ söylenir. Bu kadar çok sahih kadim şiirin o döneme ulaşmış ulaşmadığı tartışmaya açıktır. Daha önemli husus, geleneksel Arap şiir aktarıcılarının sadece kendi kabilelerine, Hammâd ve diğer gayri Arapların ise bütün kabilelere ait şiirleri korumuş olmalarıdır. Böylece gayri Araplar garip bir cilveyle, Arapların bir kültürel bütün oluşturduğu fikrini daha ileriye götürdüler.⁶⁸ İslam öncesi yıllarda Arapların kendilerini tanımlayışını gayri Arap emperyal komşuların şekillendirmesinde olduğu gibi, benliği kalıba

66 Bu ibare için ben de Profesör Kamal Abdel Malek’e müteşekkirim.

67 İbn Hallikân I, s. 293.

68 Karş. Drory, s. 42.

döken şey “öteki”ydi. (Ama bu belki de garip bir cilve değildir; çünkü insanlar ya da halklar olarak, tam da ötekilerin varlığı sayesinde kimlik duygusu edindiğimiz ileri sürülebilir.)

Özümsenen kişiler katıldıkları kültürü tanımlamanın ötesinde, ona katkıda bulunma yolundaydılar. Gayri Araplar sadece şiir aktarıcıları olarak değil, başlı başına şairler olarak da sahneye çıkmaya başladılar. Ebu Âta gibi Sind’den gelme bir köle dahi kadim büyüğü öğrenebildi ve sonraki Emevi halifelerinin himaye ettiği bir şair konumuna yükselebildi.⁶⁹ Hazırlıksız yakalandığı anlarda telaffuzu berbat olabilirdi. Ama yanlış telaffuz edilse bile Arap dili, Arap soyundan yoksunluğu giderebilirdi. Siyahi köle şair Nusayb ibn Rebâh bunu şöyle ifade etmişti:

Bazıları yüksek makamlara soylarıyla ulaşır;
Benim soyum ise şiirlerimin mısralarıdır.⁷⁰

Yeni dönemde Arap diliyle kültürel bakımdan özüksenenler sadece eski Güney Arabistan kavimleri değildi. Fütihat artık tersine işlemekteydi; Arapların bütün kültür imparatorluğu yabancılarca işgal edilmekteydi. İleride göreceğimiz üzere, bulundukları makamların asla gerçek anlamda kapalı olmayışı da Arapların aleyhine işleyen bir etkendi. İslam’ın birleştirici retorikine ve Arabistanlıları bütün çeşitlilikleriyle sentezleyip Arap kimliğine kavuşturma çabalarına karşın, bölünmeye yatkınlık yönündeki eski eğilim tekrar devredeydi.

“KUZEY-GÜNEY” AYRILIĞI

Şeyleri karşıt çiftler halinde tasavvur etmek her zaman kolaylık sağlar ve “Kuzey Arapları” ile “Güney Arabistanlılar” karşıtlığı şimdiye kadar işe yaramıştır. Ne var ki, çok daha karmaşık bir yapının kestirme ifadesidir. Soyağacı açısından çok az dayanağı vardır. Daha önce değinilen bir teoriye göre, iki büyük öbikleşme ortaya çıkmıştı: İsmail’in soyundan gelen (ve çoğu kez aile ağacının üst kısmında gerçek kabileleri temsil ediyor olabilecek atalara atfen Adnaniler ya da Nizariler olarak anılan) kesim ile Ya’rub’un soyundan gelen (ve çoğu kez aynı sebeple Kahtâniler olarak anılan) kesim. Ama bu ayrım çok daha karışık bir gerçekliğin rasyonelleştirilmiş bir biçimiydi ve İslam dönemi-ne varıldığında, Arapları “kuzeyli” Adnaniler ve “güneyli” Kahtâniler olarak sınıflandırmaya çalışmak Birleşik Krallık’ın 21. yüzyıl nüfusunu Keltler ve

69 Huart, s. 57.

70 Lewis, “Crows”, s. 95 (çeviri biraz değiştirilmiştir).

Anglosaksonlar olarak ayırmaya çalışmak kadar yararsızdı. Hiç kuşkusuz, dilsel bir ayrım geçmişte var olmakla birlikte, Arapçanın Güney Arabistan dilleri karşısındaki yavaş ve sürekli zaferiyle neredeyse tamamen ortadan kalkmış durumdaydı. Sırf coğrafi açıdan bakıldığında, ayrılık için pek fazla temel yoktu: Arap altkıtasının kuzey ucunda Gassaniler gibi Güney Arabistanlı topluluklar varken, bazı Kuzey Arapları uzun süre önce güneye sızıp yerleşmişti. Zaten anlaşıldığı kadarıyla, hepsi kuzeydeki Bereketli Hilal'de kayıtlı Arap tarihi başlangıcının çok öncesine inmeyen bir dönemde, yani MÖ 2. binyılın sonuna doğru ortaya çıkmıştı.

Kuzey-güney ayrılığının en büyük gerçekliğe ulaştığı alan, topografya ile iklimin erken tarihten itibaren toplumu etkileyerek, *bedv* ve *hadar*, *kabail* (kabileler) ve *şuûb* (kavimler) ikiliğini yaratmasıydı.⁷¹ Bu sosyolojik ayrılık İslam döneminde yeniden su yüzüne çıktı. Bir kuzeyli 8. yüzyıl Bağdat'ında ihtilafa düştüğü bir güneyliye “Siz Yemenliler nesiniz?” diye soracaktı.

Sana anlatayım. Deri sepicileri, şeritli kumaş dokumacıları, maymun terbiyecileri ve beygir binicilerinden başka bir şey değilsiniz. Bir fare yüzünden sulara boğuldunuz, bir kadının hükmü altına girdiniz ve insanlar bir hüthütün anlatmasına kadar Yemen diye bir yeri hiç duymadılar.⁷²

Fare, Marib Bendi'ni kemirip yıktığı söylenen ifrittir. Kadın, Kur'an'daki anlatıma göre, konuşan bir hüthüt sayesinde Süleyman'ın farkına vardığı Saba Melikesi'dir. Maymunlar güneyin dağlık yörelerinde dolaşan babunlar, “beygirler” ise Arap bozkırının safkan atlarına kıyasla dağ yolculuğuna daha uygun olan dayanıklı atlardır. Sepicilik ile dokumacılığa gelince, güneyin bu meşhur iki lüks eşya imalatı ham post ve çuha giyen akıncılar için alay konusu olsa bile, tüketiciler ile ihracatçılardan oluşan yerleşik bir toplumun işaretiydi. Güneylilerin gözünde ise kuzeyli kabile Arapları böğüren *gimel* (yaşadığım bölgenin güneyinde hâlâ geçerli “Himyeri” telaffuzuyla *jimel*) gibiydiler; yani, hep sağa sola emirler yağdırmaya çalışan “deve”lerdi: “Bu zevzek develere katlanamayız; onlar konuşurken, biz iş yapalım istiyorlar.”⁷³ Yani, “ticaret” ve “akın” erbabı arasında karşılıklı bir küçümseme vardı.

Görünüşe bakılırsa, kadim *hadar-bedv* diyalogu hakaretler teatisinin ötesine henüz geçmemişti. En yakın ve çarpıcı örnek, Muhammed'in kuzey ile güneyi bir araya getirmesinin ardından yaşananlardı. Peygamber teolojik bakımdan Kureyşilerin Allah'ı ile güneylilerin merhametli ilahı Rahman'ın

71 Bkz. s. 57

72 Câhiz, Kısım 1, s. 143; Mesudî II, s. 183; karş. Mackintosh-Smith, Yemen, s. 5 ve dipnot.

73 Câhiz, Kısım 1, s. 165.

tek Tanrı olduğunu göstermişti;⁷⁴ Kureyşi göçmenler ve köken itibariyle güneyli ensar, yani Medine'nin yerli halkı arasındaki "kardeşlik"le iki kesimi siyasal ve sosyal bakımdan birleştirmişti. Ancak onun ölümünden sonra, ensar yeni ümmetin üst kademelerinden dışlandı ve bu tavır kızgınlığa yol açtı.⁷⁵ İlk fetihler sırasında Suriye eyaletlerinin ve Irak kışla şehirlerinin İslam öncesi kabile soyları temelinde paylaşılması eski bölünmeleri pekiştirdi. Emevi döneminde *hadar* ve *bedv*, güneyli ve kuzeyli bütün Arabistanlılar artık Araptı; ama bazıları öbürlerinden daha Araptı ve Ferezdak gibi züppe bir kuzeyli kabile şairi yarımada'nın güney kesimindeki Hadramileri Kureyş'in uyrukları olarak küçümseyebiliyordu;⁷⁶ onun gözünde Hadramiler tıpkı Muaviye'nin alaya aldığı talihsiz "Hâtıb" gibi ikinci sınıf kabile mensuplarıydı. Bu tür kuzey asabiyeti karşısında, güneyliler kendi kadim dayanışmalarını ve sosyal yapılarını bir ölçüde korumuşlardı: Örneğin, İslam öncesi *kv*'lerden ("askeri önderler") birinin soyundan gelen Zülkelâ sülalesi Emevi Suriyesi'ndeki güney birliğinin odağıydı.⁷⁷ Ama kuzeyin kabilevi toplum modeli başattı ve eski Güney Arabistan'ın böyle kalıntıları kısa sürede yok olup gitti.

İslam döneminin kuzey-güney ayrılığı kadim (bazen efsanevi) fay hatlarını ortaya çıkarsa da, faylardaki hareketlenmelere yol açan şey dönemin kuvvetleriydi. Bu durum 21. yüzyılda İskoçya sınırının hâlâ kabaca Hadrianus Duvarı'nın hattından geçmesine karşın, dahilindeki İskoç milliyetçiliğinin köken itibariyle Pikt, Kelt, Romalı, İngiliz, Gaelce konuşan, James yanlısı ya da başka kimlikli bir atadan gelmekten ziyade petrol gelirleri, vergi politikası ve Avrupa Birliği konularıyla ilgili olmasından bütünüyle farklı değildir. Kuzey-güney ayrılığı bir üst-sülale uyumsuzluğu; birimlerin ikiye ayrılmasına dönük eski eğilimin, yani Haşim ile Ümeyye'yi karşı karşıya getiren eğilimin en son ve en büyük örneğiydi. İleride göreceğimiz üzere, Emevi dönemindeki iktidar kavgalarıyla kızıştı ve kızıştırıldı. Zaman ve mekân itibariyle birbirinden uzak savaşların kıvılcımını tutuşturdu. Hemen sonra Horasan, daha sonra 9. yüzyılda Hindistan,⁷⁸ 18. yüzyılda Lübnan,⁷⁹ 20. yüzyılda Umman⁸⁰ böyle bir süreci yaşadı.

Ama daha yakın başka ölümcül fay hatları da vardı.

74 Bkz. s. 179.

75 Karş. *EI*² I, s. 545.

76 İbn Hallikân III, s. 395-396.

77 Pyotrovski, s. 304-305. *Kv* için bkz. s. 126-127.

78 Belâzûrî, s. 428.

79 Hitti, s. 281.

80 Örneğin bkz. *EI*², madde Hinâ.

GÖNÜLLER VE KILIÇLAR

Çatlaklardan biri ilk başta sadece Ali ailesinin birkaç ferdi ve Şia olarak anılan Ali taraftarları için ölümcüldü. (Ne var ki, 70 yıl sonra açılacak ve Emevi hanedanını yutacaktı; 1.270 yıl sonra da Arap ve İslam birliğini her zamanki ölümcüllükle hâlâ sarsıyor.)

Hileli hakemliğin Ali'yle savaşı sona erdirmesinden sonra, Muaviye kendini sadece kâğıt üzerinde değil, gerçekte halife olarak nitelendirmek için gerekli kritik destek kitlesini elde etmişti. O kitle her daim sessiz çoğunluğun katılmasıyla büyüdükçe büyüdü; bizatihi hiçbir anlam ifade etmeyen sıfırlar, baştaki "1" rakamını bir milyona çevirebilirler. Buna karşılık, Ali'nin gittikçe küçülen rakip halifeliği toprak bakımından 660'ta Küfe bölgesiyle sınırlı düzeye indi. Ali ertesi yıl zehirli kılıç kullanan bir Haricinin suikastına uğradı; reddedilmiş bir yoldaş, aşağılanmış bir kadından daha öfkeli olabilir. Haricilerin Ali'ye kininin sebebi Muaviye'yle savaşmaktan kaçınmasıydı. Ancak 20 yıl sonra Küfe hâlâ Şia'nın sadık nüvesiydi. Muaviye'nin ölümü ve oğlu Yezid'in verasete dayalı tahta dönüştüğü artık besbelli olan halifelik makamına geçişi üzerine, Şia bu hanedanı daha başlangıçta bastırma ve kendi hanedanını kurma girişiminde bulunmaya karar verdi. Bu amaçla Ali'nin Fatma'dan olan iki oğlundan Hüseyin'i Medine'den gelip bir ayaklanmanın başına geçmeye çağırırdı.

Hüseyin'in Medine'deki dostları ona bizzat bu işe kalkışmadan önce Irak'a casuslar gönderip gerekli zemini hazırlama ögüsünde bulundular; ama arkasındaki destekten emin olduğu için, çok az hazırlıkla ve sadece küçük bir kuvvetle Eylül 680'de yola çıktı.⁸¹ Sonuçta, manevi destek bulurken, savaşçı desteğinin yerinde yeller estiğini gördü. Şair Ferezdak'ın ona kamuoyunun durumunu soran Hüseyin'e şunu söylediği rivayet edilir: "Gönüller seninle, ama kılıçlar sana karşı. Zafer cennettir."⁸² Her zamanki gibi, kılıçlar belirleyici olacaktı.

Hüseyin ve küçük taraftar topluluğu Emevilerin Irak valisince gönderilen bir kuvvet tarafından yok edildi; Peygamber'in torununun kafası bu bölümün başında valilik konağına getirildiği belirtilen dört korkunç zafer hatırasının ilki oldu. Ayaklanmanın bastırıldığıнын dehşet verici delili ve ayaklanmaya kalkışacaklara bir uyarı mahiyetinde, o kafa kısa bir süre sonra yola çıkarıldı. Şam'a vardığında, Halife Yezid ibn Muaviye'nin ona şu beyitle hitap ettiği söylenir:

Habibimizken gaddarca isyan edenler bilsin ki,
İşte biz de böyle koparırsanız onların kellelerini!

81 Mesudi III, s. 64-66.

82 Câhiz, Kısım 1, s. 243.

Bunu söylerken, mumyalaşmış ağzı asasıyla dürttü. Ama orada bulunanlardan biri, Muhammed'i (ve henüz çocukken torun Hüseyin'i) görmüş yaşlıca bir adam halifeye çıktı: "Asanı oradan çek! Allah adına yemin ederim ki, sallallahu aleyhi ve sellem resulullahın ağzını o ağza dayayıp öptüğünü sıkça görmüşlüğüm vardır."⁸³

Gönüller yetmemişti. Küfe Şiileri ayaklanması için kışkırttıkları Hüseyin'i yüzüstü bırakmışlardı.

Büyük bir günah işlediklerini anladılar: Yardım çağrısına cevap vermedikleri Hüseyin yanı başlarından öldürülürken, imdadına gitmemişlerdi.⁸⁴

Şiiler katledilen kurucu ve ilk imam Ali'nin yasını hâlâ tutarlar; ancak oğlu Hüseyin cenkte şereflice can verirken, onlara en büyük ve en kalıcı propaganda unsuru olan ilk şehidi kazandırdı. Yemen'de şimdi yaşadığımız savaşta tanıdığım delikanlıların bombalarla paramparça olması, "Şehitler Vatanı Birleştirir!" gibi sloganların atılması, televizyon ekranlarında ve cep telefonu mesajlarında milliyetçilik ile siyasal İslam'ın uyuşturucu bir kokteylinin akması 680'deki o kurban edilişin yeniden canlandırılışıdır. Halen süren Şii trajedi duygusu sadece ölüm acısından değil, Havarî Petrus'un son horoz ötüşünden önce İsa'yı ele verişine benzer bir suçluluk yükünden kaynaklanır. Kolektif ve kuşaktan kuşağa geçen bir yükür bu. Örneğin, İranlı hacıların Şam'daki Emevi Camii'nde⁸⁵ Hüseyin'in kafasının (hiç kimsenin kesin bilmemesi nedeniyle belki Kahire'ye, belki tekrar Irak'a varan) uzun "çarmıh yolu"nda bir süre dinlendiği söylenen yeri öpüp ağlaşmasına tanık olan biri, sökülüp atılamayan suçluluk duygusunun da yer aldığı tutkulu ve heyecanlı bir kalıcı tiyatroyu seyretmiş gibi olur.

HALİFE VE KARŞI-HALİFE

Kolektif suçluluk duygusu kolektif intikama yön verdi ve sonunda Emevilerin Irak valisinin kesik kafası kendi konağında sergilendi. Ama güneybatıya düşen Mekke'de Emevi yönetimine karşı başka bir kalkışma ortaya çıktı. Uzun vadede Ali'nin taraftarlarının yarattığı tehdit kadar önemli olmamasına karşın, kısa vadede çok daha büyük bir tehlike oluşturdu. Giriştiği devrimle geçmişin "cahiliye devri"nden kurtuluşu, bütün insanlara Allah katında eşitliği ve kardeşliği sunan Muhammed'in ölümünden 50 yıl sonra, Araplar

83 Mesudî III, s. 70-71.

84 Mesudî III, s. 100.

85 Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 144.

yine eski döngü, ateş çarkı içindeydi. Daha da kötüsü, çarkın itici gücü artık tek bir nihai hakikat, bir ilahi hak yönündeki çekişen iddialardı; bu çatışma 656'da Osman'ın öldürülmesiyle başlamış ve ertesi yıl Sıffin Muharebesi'nde kanlı biçime bürünmüştü, üstelik Arapçada "hakikat" ile "hak" aynı kelimeyle ifade edilir. Hüseyin'in önderlik iddiası tedbirsiz bir girişimin ötesine geçmedi; Muaviye'nin geçmişte babasının "Cadaloz Babası Adamın Oğlu Oduncu" anlamına gelen ismiyle alay ettiği Abdullah ibn Zübeyr ise Mekke'yi başşehir edinerek rakip bir halifelik oluşturmayı başardı. Ayrıca Arabistan ile İran, altkita ile Avrasya arasındaki konumundan dolayı düğüm noktası sayılabilecek Irak'ı da kapsamak üzere imparatorluğun geniş bir kesimini denetim altına aldı; halifeliği Emevi merkezi Suriye'nin bazı kesimlerinde bile tanındı. Bunu sağlaması büyük ölçüde "kuzey" ve "güney" arasındaki fay hattından ustaca yararlanması sayesindeydi. Muaviye'yi Suriye'de iktidara taşıyan ağırlıklı güç güneylilerdi; Abdullah ibn Zübeyr kuzeylilere hoş görünerek desteklerini kazandı.⁸⁶

Muaviye ölüm döşegindeyken, İbn Zübeyr'i etkisizleştirmek için alaylardan daha fazlasının gerekeceğini, orada bulunmayan veliahdı Yezid için şu nasihatle itiraf etti:

Benden Yezid'e söyleyin ki, [...] İbn Zübeyr habb ve-dabb biridir. Seni bir büyü-cü gibi kandıracak ve bir kertenkele gibi elinden kaçacaktır. [...] Onu yakalarsan, doğrayıp lime lime et.⁸⁷

Can çekişen halife-melikin son sözleri bunlardı.

İbn Zübeyr'in benzetildiği *dabb* geçmişte Arapların yediği ama zor yakalanmasıyla nam salmış bir kertenkeledir.⁸⁸ Deligine başı öne gelecek şekilde girer ve ancak can acıtıcı bir silah olarak kullandığı, kamçıya benzer ve dikenli kuyruğundan çekilip çıkarılabilir. Karşı-halifeyi kalesi Mekke'den çıkarmada benzer bir zorlukla karşılaşılacaktı. Muaviye daha önce bizzat karşı-halifenin kardeşi Amr ibn Zübeyr komutasında bir orduyu kutsal şehrin üzerine göndermişti. Bu ordu yenilgiye uğratılmış ve yakalanan Amr çırılçıplak soyulduktan sonra, Kâbe alanının kapısında kamçılanıp öldürülmüştü.⁸⁹ Şam'daki yeni halife Yezid'in çok daha büyük bir kuvveti göndermesiyle, Mekke bir kez daha kuşatıldı; bu sefer bizzat Kâbe hedef alınarak, mancınıklarla yıkıldı ve kundakçılarca yakıldı. Bütün bunlar olup biterken Yezid

⁸⁶ Hitti, s. 280-281.

⁸⁷ Câhiz, Kısım 1, s. 221.

⁸⁸ Freya Stark edindiği canlı bir kertenkeleyi "hoş ve çok uysal bir ev hayvanı" olarak nitelendirir ve "Himyerice adıyla çağrıldığında tepki verdiği"ni belirtir; bkz. *Seen in the Hadhramaut*, John Murray, 1938, s. 116.

⁸⁹ Mesudi III, s. 85.

ve yerine geçen oğlu II. Muaviye kısa bir arayla ve ecelleriyle öldüler.⁹⁰ Bu meşum olaylardan yılmayan Emevi aile meclisi oldukça uzak ama güçlü bir kuzeni, Mervân ibn Hakem'i hanedanın yeni başı olarak seçti; bu arada karşı-halife İslam merkez mabedini yeniden inşa ettirdi.⁹¹ Mervân'ın halifeliği ancak birkaç ay sürdü; daha önce evli olduğu Yezid'den olan oğlu veraset hakkından mahrum edilmiş zevcesi Fahite'nin ("Yabani Güvercin") verdiği zehirden öldüğü söylentisi yayıldı.⁹² Eğer bu doğruysa, cinayet boşunaydı: Sonraki bütün Emevi halifeleri Mervân'ın soyundan gelir ve bu kol çoğu kez Mervâniler olarak anılır.

Bir süre gidişata düzensizlik damga vurdu. Muhammed'in devrimiyle sağlanan olağanüstü birlik, tıpkı sembolü Kâbe gibi bir kez daha moloz yığınınna döndü. Karşı-halife "dünyanın merkezi"ni⁹³ yeniden inşa ettirse de görünüş bu sembolün bir daha asla gerçekliği yansıtmayacağı yönündeydi. Örneğin, 688'de sırasıyla halifenin taraftarları, karşı-halifenin taraftarları, Ali'nin hatırasını yücelten bir ön-Şii topluluğu ve bunu kötüleyen bir Harici topluluğu Mekke'ye dört ayrı hac ziyaretinde bulundu.⁹⁴ Mervân'ın oğlu, yeni Şam halifesi Abdülmelik'in Mekke'ye haccı düpedüz yasaklaması, birliğin bağrına son kazığı çaktı. Öne sürülen gerekçe karşı-halifenin Mekke'ye gelen hacıları kendisine bağlılık yemini etmeye zorlamasıydı. Kudüs'ü ikame menzil ve yeni hac odağı ilan eden Abdülmelik, inşası 691'de tamamlanan Kubbetü's-Sahra'yı yaptırdı.⁹⁵ İslam'ın Yahudilere ait boş Tapınak Dağı'na kondurulan ve Hristiyan Bizans zanaatkârlarınca bezenen yaldızlı mimari timsali, Araplar arasındaki bölünmüşlükten ortaya çıktı.

Gelgelelim, Kubbetü's-Sahra'nın kaderinde neredeyse hemen azman bir süse dönüşmek yazılıydı. Zira Abdülmelik 692'de Mekke inindeki kertenkeleye karşı başka bir büyük çaplı saldırıya girişti. Kâbe bir kez daha mancınıklarla taşla tutuldu; ama bu sefer şehir de düştü ve Abdullah ibn Zübeyr'in kafası usulünce Şam'a gönderildi.⁹⁶ Birleşik Mekke haccı tekrar yoluna girdi. İşin ironik yanı, yeniden hac farızasının yegâne odağı haline gelmesine karşın, yarımada'nın 1.300 yıl sonra orada petrolün bulunmasına kadar siyasal ve başka her açıdan devre dışı kalmasıydı.

Karşı-halifenin yenilgiye uğratıldığı yıl, ikinci Emevi "Birlik Yılı" olarak hatırlanır.⁹⁷ Otuz yıl önceki birincisinde olduğu gibi, böyle söylenince buna

90 Mesudi III, s. 81-82.

91 Mesudi III, s. 92.

92 Mesudi III, s. 97-98.

93 Bkz. s. 157

94 *EP* I, s. 55.

95 İbn Hallikân II, s. 35.

96 Hitti, s. 193.

97 *EP* X, s. 842.

inanılacağı sanıldı. Oysa Mekke karşı-halifeliği, bastırılmasından uzun süre sonra devam eden ihtilafları beslemişti. Özellikle kızıstırılan “kuzey-güney” ayrılığı çok uzakta, doğuda Horasan eyaletinde tekrar su yüzüne çıkacak ve feci sonuçlar doğuracaktı.

Ondan önce ise sorunlar merkeze daha yakın bir yerde, hayati öneme sahip Irak potasında kaynayıp taşma yolundaydı.

TATLI DİLLİ MÜSTEBİT

İlk büyük bölünmeden asıl mağlup çıkanlar bir süre sonra Irak'ta güç kazanan Ali taraftarları değildi sadece. Onların daha da hırçın baş düşmanları, önce arka çıktıkları Ali'nin aleyhine dönen Hariciler de aynı durumdaydı. Bu iki kesimin varlığı birlik fikrini bir hayale çevirmenin ötesinde, Emevi halifeliğinin istikrarı için doğrudan bir tehdit kaynağıydı. Bu nedenle Abdülmelik sadık bekçi köpeği Haccâc'ı, ısırışı havlayışından aşağı kalmayan bir genel valiyi üzerlerine saldı.

Haccâc ibn Yusuf dayak atan türden bir hoca olarak hayata atılmıştı; daha sonra bir asker ve zorba memur olarak kendisine uygun mesleği buldu. Nam salan haşinliğiyle, karşı-halifeyi yenilgiye uğratan harekâtı planlayıp yürüten oydu. Sonraki birkaç yılda seyyar bir sorun giderici olarak, yarımadanın çeşitli kesimlerinde Emevilere karşı muhalefeti bastırdı. Derken 694'ün sonunda, Abdülmelik onu en belalı diyar Irak'ı yola getirmekle görevlendirdi.⁹⁸

Yeni genel vali, belagatiyle de nam salmış biriydi. Her zamanki gibi siyasal mihrak olan caminin minberindeki Haccâc'ın yanında, Nürnberg Toplantıları'nda nutuk çeken Hitler yapmacık tatlı dilli biri gibi kalır. Haccâc o dönemde Harici muhalefetin bir odağı olan Kûfe'ye varışında, açılış konuşmasını tebdili kıyafetle yaptı. Harici tarzında kırmızı bir sarık takmış halde minber basamaklarını çıktıktan sonra, önündeki bütün diğer kırmızı sarıkları süzdü ve sözlerine bir beyitle başladı:

Ben aydınlığın oğluyum, kıvrımlı dağ geçitlerini tırmanmış biriyim:
Üstümdeki örtüyü çıkarır çıkarmaz, *hepiniz tanıyacaksınız beni!*

Böylece ışığın karanlık taşıyıcısı şeytan kimliğini açığa vurmuş olarak, konuşmasını şöyle sürdürdü:

Şerre karşı şer, gaileye karşı gaile taşıyarak gelirim. Şerrin çarıklarını geride kalan ayak izleriyle ölçerim. Şerre şerle karşılık veririm. Ve de toplama zamanı gelmiş kelleleri, koparma işinin bana düştüğü kelleleri görürüm. Sarıklar ve sakallar arasında sızan kanı görürüm.⁹⁹

Kan dökmeyi bekleyen silahlı adamlar çıkış kapılarını önceden tutmuş durumdaydı.

Haccâc çoğu kez bir konuşmaya neredeyse işitilmeyecek kadar yumuşak sesle başlar ve ardından caminin en uzak köşelerinde bulunanları dehşete düşürene kadar bir kreşendoyla sesini yükseltirdi.¹⁰⁰ Ancak konuşması hep kan ve gürleme minvalinde değildi. Onu dinleyenlerden birinin ifadesiyle, öylesine tatlı bir inandırıcılığa bürünürdü ki, insan sonunda şahsen Iraklıların kötü muamelesine maruz kaldığı ve kelleleri biçmekte gayet haklı olduğu kanaatine varırdı.¹⁰¹ Bir başka deyişle, belagat ustalığının en uç vasfına sahipti: İnsanı gözle görülür vakıya taban tabana zıt bir retorik hakikatine inandırabilirdi. Elden ayaktan düşüşünden sonra, başka bir çağdaşının ona dair saptaması şöyleydi:

O Allah düşmanı bir kahpeye yaraşır şatafatlı giysileri üstüne geçirir, minbere çıkar ve halis adamların halis sözleriyle konuşurdu; ardından inince, firavun gibi davranırdı. Konuşmasında Deccal'dan daha beter yalanlar atardı.¹⁰²

Irak'ta firavun gibi davranması, bazı tahminlere göre 120.000 kadar Haricinin ve diğer Emevi muhalifinin soğukkanlılıkla katledilmesini getirdi. Ayrıca zindanlarında can veren kurbanlar (50.000 erkek ve 30.000 kadın), muharebe alanlarındaki sayısız ölümler vardı.¹⁰³ Bu rakamlar abartılı mıdır? Onda birine indirilse bile dehşet uyandırmaya yeterlidir.

Başka bazı hocalar ve diktatörler gibi, Haccâc da bir umacı olarak şöhretinin keyfini sürdürdü: "Ben taş yürekli ve habis, zalim ve hasut biriyim,"¹⁰⁴ diye itiraf etmişti kendini bir keresinde. Bir hatip-despot olarak, sözle hüküm süren eski kabile seyitleri ile hatiplerinin daha karanlık bir çeşidiydi. Onun baş döndürücü belagat ve şiddet karışımı öteden beri esrarlı bir hayranlık uyandırmıştır. İbn Hallikân'ın Arap dünyasını kapsayan harika 13. yüzyıl biyografik sözlüğünde, insanın nefret etmekten hoşlanacağı tipteki Haccâc'a

99 Câhiz, Kısım 1, s. 289-290.

100 İbn Hallikân I, s. 213.

101 Câhiz, Kısım 1, s. 163.

102 Câhiz, Kısım 1, s. 164.

103 Mesudî III, s. 175-176.

104 Câhiz, Kısım 3, s. 99.

ayrılan 13 sayfalık bölüm en uzun maddelerden birini oluşturur.¹⁰⁵ Hayranlık sürüyor. Irak'ın yakın dönemdeki lideri Saddam Hüseyin'in bir rol modeliydi ve tıpkı bu 20. yüzyıl çömezi gibi, günümüzde bir hayli hayranı vardır. "Haccâc ve Saddam dışında kimse o korkunç Iraklıları denetim altında tutamaz!" sadece bir kez duymadığım bir kanaattir.

Haccâc bütün zalimliğine rağmen tarihteki en büyük Arap hatiplerinden biriydi. Onu susturduğu kayıtlara geçmiş tek kişi, Halife Velid ibn Abdülmelik'in zevcesidir. Haccâc'la beraber bir odaya çekilmiş olan kocasına, bir hizmetçi aracılığıyla "Üstünde hafif bir gömlek dışında bir şey yokken, tepeden tırnağa silahlı bu *a'rabi*'yle birlikte nasıl oturabiliyorsun?" mesajını ilettili. Halifenin cevaben o *a'rabi*'nin aslında Irak valisi Haccâc olduğunu bildirmesi üzerine, "dehşete düştü ve 'Vallahi, katliamlar yapmış biriyle tek başına olman hoşuma gitmiyor!' diye haber gönderdi." Halifenin hizmetçiyle fısıldaşmalarına kulak misafiri olan Haccâc, ona kadınların dırdırına kulak asmamanın önemi üzerine bir ders vermeye kalktı. Bu konuşma Velid'in zevcesinin kulağına gidince, ertesi gün Haccâc'ı ona saygı ziyaretinde bulunmaya çağırıldı. Bir süre bekletilen Haccâc sonunda peçeli kadının huzuruna kabul edilince, ayakta tutuldu ve şu sözlerle başlayan bir azar işitti:

Allah seni en sefil mahlûku kılmamış olsaydı, Kâbe'ye güller yağdıracak kişi olarak seçmezdi!

Bu minvalde süren konuşma, koca valinin erkekliğine dönük karalamalarla son buldu. Haccâc apar topar halifenin yanına gidip şunu itiraf etti:

"Keşke yer yarılrsa da içine girsem diyecek hale gelmeme kadar durmadı." Bunun üzerine Velid ayaklarıyla yeri dövecek kadar yüksek kahkahalar attı.¹⁰⁶

Birçok ölüme sebep olmuş adam yatağında ölecekti. Ama sonu iç ürpertici bir cilve taşır. Ölüme yaklaştığını hisseden Haccâc'ın bir münecimi çağırıldığı ve gaipten yakında bir yöneticinin öleceğine dair haber alıp almadığını sorduğu söylenir.

"Evet," dedi münecim, "ama o sen değilsin; [...] çünkü ölecek olan kişi 'Küleyb' adıyla tanınıyor." Bunun üzerine Haccâc şu karşılığı verdi: "Hayır, o kişi benim. Zira annem bana hep öyle seslenirdi."¹⁰⁷

105 İbn Hallikân I, s. 206-219.

106 Mesudî III, s. 167-9; İbn Hallikân I, s. 214.

107 İbn Hallikân I, s. 217

Başka bir anekdota inanmak mümkünse, anlamı “enik” olan Küleyb’in müstakbel mesleğini belirleyen bebekliği idi. Annesinin ya da dadıların sütünü emmeye yanaşmadığı için, ona ardışık günlerde kara kuzunun, bir kara oğlağın ve bir kara yılanın kanı yalatılmıştı. Deva işe yaradı, “ama hayata gözünü açtığında başına gelen bu olaydan dolayı, ondan sonra kan dökme güdüsüne hiç karşı koyamadı.”¹⁰⁸

Haccâc Irak’a Muaviye ile Ali arasındaki savaştan kalana eklenen bir kan mirası bıraktı. Bıraktığı başka bir miras da bölünmeydi. Daha önce gördüğümüz üzere, Irak’ın özünde kozmopolit yeni şehirleri olan *emsar*, onun emriyle ırk ayrımına dayalı kapalı alanlara dönüştürülerek, Arapça dışında dil konuşanlara yasaklandı.¹⁰⁹ Haccâc’ın Basra ile Kûfe’nin ortasındaki konumundan dolayı Vâsıt adı verilen yeni şehri kurması üzerine, kimsenin dile getirmeye cesaret edemediği hakikati bir safdilinin söylediği aktarılır:

Haccâc aptalın teki. Vâsıt şehrini [yerli] Nebatilerin kırında kurdu, ardından onlara şehir içine girmemelerini bildirdi!¹¹⁰

Bütün bunlar Arapları yönetici kast konumunda tutmaya dönük talihsiz toplum mühendisliği girişiminin bir parçasıydı. Ama Haccâc ve Emevi efendileri, karşı konulamaz bir dalganın önünü kesme çabası içindeydi.

MELEZ KONUŞMA

Kabaran dalganın en görünür (daha doğrusu en işitilir) olduğu alan, konuşulan Arapçanın geçirdiği değişimdi. Gayri Araplar eski yüksek dilin sırlarını öğrenirken, Araplar onlara tarihlerinin en uzun kısmında birliğe en yakın şeyi kazandırmış olan sesi yitirme yoluna girdiler. Arapları *emsar*’da bir arada tutmak ilk başta dillerini korumalarını sağlamıştı: Irak, Mısır ve Tunus’ta Araplığın yoğun nüvelerini oluşturan yeni ve canlı şehirler zamanla Arapların İranlılaşması, Koptlaşması ya da Berberileşmesinden ziyade şehir dışındaki insanların Araplaşmasını getirdi. Yerel sakinler güçlü topluluğun dilini benimsediler. Hiç *emsar* bulunmayan bölgelerde ise tersi yaşandı. Örneğin, geniş doğu eyaleti Horasan’da 8. yüzyıl ortalarına varıldığında etnik Arapların çoğu Farsça konuşmaktaydı.¹¹¹

108 Mesudî III, s. 132.

109 İbn Hallikân III, s. 355.

110 Câhiz, Kısım 3, s. 153.

111 *EI*² I, s. 530.

Ama *emsar* merkezlerinde yani en iç odalarında Arapça değişim geçirmektedir. Şiir ile Kur'an'ın yüksek Arapçası dışında, farklı çeşitleriyle gündelik Arapça hep var olmuştur; ama bunlar Arabistan'ın her yanında karşılıklı olarak kolayca anlaşılırdı. Ortaya çıkan yeni durum, dilin *müvelled* ("melez") hale gelmesiydi; çünkü yerli erkekler *emsar*'ın dışında tutulabilse dahi, yerli kadınların girişini önlemek mümkün değildi. Araplığın baba soyundan geçmesine karşın, Arapçanın aktarılışı çoğu durumda anne soyuylandı; nitekim bu "anadil" teriminden de açıkça anlaşılır. İşin içine cariyeler-annelerin melezleşmiş dili ve evdeki sütanneler ile hizmetçilerin basit Arapçası girince, meleklerin dili ayağa düşer.

Câhiz sözcükleri uygunsuzca kullanmanın seçme örneklerini bir bölümde toplamıştır. Bunlardan biri şair Cerir'in İranlı zevcesinin oğullarından birine, farelerin (*cirdan*) hamuruna (*acin*) girdiğini anlatmaya çalışırken, bu sözlerin ağzından "iki at zekeri (*cürdan*) arkama (*ican*) girdi" şeklinde çıkmasıdır. Oğlanlar annelerinden evde misafir varken konuşmamasını rica ederler. Başka bir meşhur gaf Muaviye'nin Irak valisi Ziyâd'ın bir eşeğe (*himâr*) ihtiyaç duyan İranlı bir uşağının müzmin telaffuz tuzağına düşerek, ondan anlamsız bir kelimeyle *himâr* istemesidir. "Ne diyorsun be adam?" diye sorar Ziyâd. "Sizden bir *ayr* vermenizi istedim," der adam, eşanlamlı bir kelime bulmanın sevinciyle. Ancak "eşek" anlamında ayın çatlatacak söylenen '*ayr* yerine hemzeli elifle söylediği *ayr* "kamuş" anlamına gelir. "İkincisi birincisinden daha beter," diye çıkışır ona Ziyâd.¹¹²

Doğrusu, Arapçanın gidişatı da betterin betterine doğruydur. Bizzat isim cinsleri yumak haline gelme yolundaydı. Yemeğe misafirler geldiğinde dilini tutsa da, Cerir'in cariyesinin ona iç geçirecek bir Arapçası vardı:

Sabahleyin güneşin doğuşuyla birlikte kulağımı
Tırmalar dişilleri eril, erilleri ise dişil yapışı.¹¹³

Hindistan'da kendi özgün bölgesel lehçeleriyle konuşmalarına karşın birbirlerini anlayan ve standart bir Kral İngilizcesiyle yazan İngilizlerin oğullarını eğitim için göndermemenin yanı sıra yerli kadınlardan uzak duramamasına benzer bu. Böyle bir durumda kuşaklar gittikçe esmerleşir ve sadece sözcük dağarcığının değil, en temel gramerin karman çorman hale geldiği bir tarzancaya battıkça batardı.

Melik Arapçası bile sürçmeye başladı. Velid ibn Abdülmelik dil sürçmelerine yatkındı; çünkü daha önce belirtildiği gibi, mutat bedevi "görgü

112 Câhiz, Kısım 1, s. 34, 254. Hava'nın sözlüğüne göre, *ayr* "erkek uzvu"nun yanı sıra "kuzey rüzgârı" ve "güney rüzgârı" anlamına da gelebilir. Gemiciler feci sorunlarla karşılaşmış olsa gerek.

113 Câhiz, Kısım 1, s. 34.

okulu”nda hitabet derslerini hiç almamıştı.¹¹⁴ Onu dinlemiş birinin acıyla yakındığı gibi, onurunu sarsacak düzeydeydi.¹¹⁵ En meşhur gaflarının birinde *Men hatanuka?* (“Kayınpederin kim?”) sorusunu yöneltmek istediği adama *Men hatanaka?* (“Seni kim sünnet etti?”) demesi¹¹⁶ göz önünde tutulunca, bu saptama muhtemelen hiç de mübalağa değildi.

YETİMLERDEN DAHA BİÇARE

Araplar kendi tatlı ama kaygan dillerine hâkim olma yetilerini yitirirken, gayri Araplar şevkle kalemlerini sivrilterek, gittikçe yazılı hale gelen yüksek dile alışma yolundaydı. Büyük dünya dillerinin seçkin kulübüne katılan Arapça, bitkin kulüp arkadaşları Yunanca ile Latinceyi coğrafi yayılma açısından çok geride bırakacaktı. Bizzat Arapların da geride kalmasıyla, süreç Araplığın elden kaçırılmasına kadar varmaya başladı.

Arapçayı benimseme her zaman beraberinde İslamlaşmayı getirmede. Halen olduğu gibi, Arapça konuşmakla birlikte Müslüman olmamış oldukça geniş bir kesim vardı. Ancak ilk başlarda, Müslüman olmak genellikle mevla olarak bir Arap kabilesine bağlanma anlamında “Arap” olmayı ister istemez beraberinde getirdi.¹¹⁷ Ama bir kabilenin tabi mensubu olmak kişinin bir anda Arap kabile insanına dönüşmesini sağlamazdı. Yine V. S. Naipaul’un ibaresiyle belirtmek gerekirse, kendi “sabit iç dünya”sı vardı ve *mevâlî* çoğunlukta idi. Yaşanan süreç Arapça ile İslam’ın yeni bir kültürel birliği ortaya çıkarmasıydı; ama buna yönelik ABD’nin (ve *The Gentleman’s Magazine* dergisinin) eski şiarı *e pluribus unum* (“çokluktan doğan birlik”) tarzındaydı. Araplar uzun süre (‘*arab-acem*’ örneğinde olduğu gibi) kendilerini özellikle dil açısından ötekilerle karşılaştırarak tanımlamışlardı; ama şimdi ötekilerin kendilerini bu kapsamda görmelerinin getirdiği ilave anlamlar, tanımı kafa karıştırıcı hale getirdi. Kafa karışıklığının ilk örneklerinden biri, Emevilerin daha önce değinilen Irak valisi Ziyâd’dır. Tarihçilerce genellikle Ziyâd ibn Ebîh olarak anılır; “Babasının Oğlu” anlamındaki ibn Ebîh eklemesi “*babası her kimse*” imasını içerir. Resmiyette babasının İranlı bir köle olmasına karşın, yaygın iddia aslında Mekke’nin eski putperest reisi ve Muaviye’nin babası Ebu Süfyan’ın oğlu olduğu yönündeydi. Nitekim Muaviye daha sonraları onu yarım kardeşi olarak kabul etti. İşin doğrusu ne olursa olsun, Ziyâd’ın ulaştığı güçlü konum hitabet yeteneği sayesindeydi. Onu gençliğinde konuşurken dinleyen bir Ku-

114 Bkz. s. 160-161.

115 Câhiz, Kısım 1, s. 251.

116 Suleiman, s. 54.

117 Bkz. s. 236-237

reyşi, “Vallahi, bu delikanlı Kureyş kabilesinden olsaydı, sopasıyla Arapları önüne katardı,” demişti. Sonuçta, Ziyâd bir şekilde Peygamber’in kabilesine sizma yolunu bulmanın ötesinde, halifenin kardeşi ve genel vali konumuna varışını her şeyden önce “soylu karakteri ve belageti”ne borçluydu.¹¹⁸

Arapça daha Muhammed’in siyasal söz birliğini sağlamasından önce Arapları etnik bakımdan birleştirmişti; ondan kısa bir süre sonra ise Arapları çözmeye başladı. Kadim bir kehanette belirtildiği gibi, *seyyidü’l-kelam* (“konuşma ustası”) kendi halkını efendi konumuna çıkarırken,¹¹⁹ öteki halklara da güç kazandırdı. Geleneksel çözüm bu ötekileri gerçek kardeşler gibi olmasa bile, tabi mevâlî olarak kabile sistemine almaktı ve Ziyâd ile kardeşlerinin döneminde kadar eski Arabistan düzeyinde işe yaradı. Fethedilen ülkelerin yeni güç kazanmış halklarının sayıca fatihleri aşmaya başlamasıyla birlikte işlerliği kalmadı. Üstün ırk kendi içinde bölünmüşken ve başındaki hanedan Araplık ile meliklik konusundaki geleneksel anlayışları korumaya kararlıyken, bir imparatorluğun çoğulluğuyla nasıl başa çıkılabiliirdi?

Birçok kişi başa çıkamadı ve güç durumdaki imparatorlukların kalesi şovenizme sığındı. Muhammed’in Veda Hutbesi’nde hiçbir Arabın Arap olmayana takva dışında üstünlük taşımadığını bildirmiş¹²⁰ olmasına karşın, pek zındık sayılamayacak bazı halklar özel aşağılanmaya maruz kaldı:

Berberiler ve Slavlar [*berabire ve-sekalibe*], Cermekiler ve Cercumiler [İranlı çöl sakinleri ve Antakyalı bataklık insanları anlamında *ceramiğe ve-ceracime*], Koptlar ve Nebatiler [*ekbat ve-enbat*], insanlık süprüntüleri...¹²¹

Bir Arap savaşçının tekerlemeli bir şovenizm nöbetinde onlara böyle sayıştırması kibir kadar korkuyu da yansıtır.

Korkunun sağlam bir sebebi vardı. İmparatorluk sürekli büyümekte ve daha çoğul hale gelmekteydi: Üst-akın zincirleme bir fetih tepkimesiyle kendince ivme kazanmıştı ve akıncılar gittikçe gayri Araplar arasından çıkmaktaydı. Özellikle dikkat çekici bir örnek vermek gerekirse, İspanya fatihi Tarık ibn Ziyâd bir mevlanın mevlasıydı. Hikâyesi dolaylı olarak 630’larda Kureyşi komutan Hâlid ibn Velid’in Irak’taki bir kiliseye yönelik baskında güzide bir esir sürüsünü toplamasıyla başladı; bunlar arasında Muhammed’in en meşhur biyografisini yazan kişinin dedesi, İslam rüya tabiri sanatının müstakbel kurucusu ve Nusayr adlı bir Arap Hristiyan vardı.¹²² Köle olarak

118 İbn Hallikân III, s. 378.

119 Âbid, s. 43.

120 Câhiz, Kısım 1, s. 183; bkz. s. 169.

121 Câhiz, Kısım 1, s. 125. Cermekiler Orta İran’ın büyük çölündeki bir vahanın halkı, Cercumiler ise Kuzey Suriye’nin Cerâcime Hristiyanlarıydı.

122 Belâzûri, s. 244.

satılan Nusayr daha sonra Emevi sülalesinin azat edilmiş bir mevlası oldu,¹²³ dolayısıyla soydan geçme bir mevla olan oğlu Musa ibn Nusayr, 8. yüzyılın ilk onyılında Kuzey Afrika boyunca akınlara girişerek Tanca'ya kadar varan kuvvetlere komuta etti. Başında bulunduğu Arap savaşçılar durdurulamaz bir silindir gibiydi, tabii bilinen dünyanın ucuna varırken yolda birçok Berberinin bu kuvvete katılmasıyla artık hiç de "Arap" sayılamayacakları bir yana bırakılırsa. Üstelik başka bir sorun vardı: Bütün o ilave akıncılara maaş ödemek ya da en azından yatak, iye ve (yatılacak kadın dahil) ganimet payı vermek şarttı. Kaçınılmaz biçimde Musa'nın bakışı kuzeye, boğazın öbür yakasındaki İspanya'ya yöneldi. Böylece Berberi yardımcısı ve mevlası Tarık ibn Ziyâd'ı 711'de suları aşarak, İber Yarımadası'nı Vizigotlardan almakla görevlendirdi. (Denizdeki köpekbalığı yüzgecini andıran dağın "Cebelitarık" olarak anılışı Tarık'ın oraya kendi adını vermesinden kaynaklanır.) Yani, Arap-Müslüman Endülü'sün uzun ve şanlı tarihi eski bir Hristiyan kölenin oğluna hizmet eden eski bir Berberi köleyle başladı. Şimdiki Körfez devletlerinde Arap azınlıkların ülkeyi çekip çevirmeye ve ekonomiyi genişletmeye ilgili pratik işleri çoğunlukla Güney Asyalı gayri Arap kitlelerine bırakmalarına oldukça benzer biçimde, Emevi devrinin Arapları da emperyal yayılma işini ihale ettiler.

Berberi Tarık'ın (Emevi çöl sarayı Kuseyr Amra'da resmedilen hükümdarlardan biri olan) Vizigot kralı Roderick'e karşı belirleyici muharebenin öncesinde ona yakıştırılan yüksek Arapça nutku çekebilmiş olması imkânsız olmamakla birlikte düşük bir ihtimal gibidir. Ama tarihçilerin geriye dönük olarak İspanya'nın fethini nasıl Araplaştırdıklarını göstermek açısından, nutuktan bir alıntı yapmakta yarar vardır:

Askerler, arkanızda deniz ve önünüzde düşman varken, nereye kaçabilirsiniz? Yapabileceğiniz tek şey sadık ve sebatkâr olmaktır. Zira şunu bilmelisiniz ki, bu adada [yani İber Yarımadası] habislerin ziyafet sofrasındaki yetimlerden daha biçaresiniz.

Nutuk bir süre sonra yüksek hitabetin en kadim Arap biçimine, ritmik ve kafiyeli nesir haline bürünür:

Bu adanın yetiştirdiği latif hurileri duymuşsunuzdur/hepsi aslen Yunan [metinde böyle] kızlarıdır/tepeden tırnağa yaldızlı elbiseleri içinde süzülürken/incileri ve değerli taşları parlayan bu bákireler/kralların taç giydikleri saraylara kapatılmıştır./[Halife] Velid ibn Abdülmelik dövüye gidecek cengâverleri içinden/her birinizi Arap bahadırı diye seçti/bu adanın saray hatunlarına kavuşacak olmanızdan memnundur/ve yapıp geçmenin size keyif vereceğine emindir.¹²⁴

123 Belâzürî, s. 228.

124 İbn Hallikân III, s. 161.

Son ibare hem Roderick'in askerlerini muharebede çelikle, hem de kapatılmış "Yunan kızları"nı daha sonra yatakta yarıp geçmeyi belirtir. Eğer doğruysa, bu cinas ve nutkun tamamı Berberi askerlerinin bir kulağından girip diğerinden çıkacak nitelikteydi. Ama maddi bir gerçekliği olmayan nutuk muhtemelen sadece eski tarz bir Arap önder-hatip kisvesiyle sunulan Tarık'ı değil, "Arap bahadırları"na dönüştürülmüş Berberi askerlerini de hayali bir Araplaştırma amacına dönüktür. Fetihlerle bir imparatorluğu yaratıp denetim altında tutmak amacıyla, Güney Arabistanlılar daha önce Araplar haline getirilmişti; tarihçiler geriye dönük bakışla, gittikçe daha uzaktan tedarik edilen malzemeye daha da fazla Arap imal ettiler.

Yeni fetihleri dış destekle yürütmek ve emperyal itici gücü başkalarına devretmek, Arapların çok işine gelen bir şeydi: Bu kadar çok cepheye yayılmışken, itici gücü elde tutmaya yetecek Araplar düpedüz yoktu. Bu insan açığı daha fetihlerin ilk yıllarında, asıl Suriye cephesine ikinci İran cephesi eklendiğinde hissedilmişti. Ama yeni yöneliş beraberinde Arapların kendi genişleyen imparatorluklarında gittikçe daha tecrit olmaları sonucunu getirdi. Eğreti ve hakiki Araplar arasındaki ayrımın bulanıklaştığı ve bariz gayri Arapların (Deylemliler ve Türkler) itici gücün yanı sıra bizzat hâkimiyeti devraldıkları sonraki yüzyıllarda, asıl Araplar yarattıkları yeni dünyada tecrit olmanın ötesinde, yetimlerden daha biçare duruma düşeceklerdi.

EMEVLİ HANEDANININ ÇÖKÜŞÜ

İspanya'nın fethiyle birlikte, Arap dünyası 8. yüzyılın ilk yarısında tamamen yeni bir eksene oturma sürecini tamamladı. Bu eksen artık Bereketli Hilal'lerin birinden öbürüne uzanacak şekilde kuzey-güney yönünde değildi. Aksine, Maşrik'tan Mağrip'e, yani güneşin doğduğu yerden battığı yere uzanacak şekilde doğu-batı yönündeydi. Bu yönelim daha büyük, daha eski bir tarih sahnesine, engin Afrika-Avrasya alanına uygundu ve oyuncu kadrosu benzer şekilde kıtalar arasıydı. Baştaki Emevi hanedanı böylece gücünün zirvesine ulaşmışken, kısa bir süre sonra oradan tepe üstü düşecekti. Çünkü tehditler çoğalmaktaydı: Mekke'deki karşı-halifeliğin üstesinden gelinmiş olsa da, Irak'ın kaynayan düzlüklerindeki Ali yanlısı ve karşıtı hizipler Şam yönetimi için hunhar Haccâc'ın dahi önünü alamadığı çifte bir tehlikeydi. Üstelik epey doğuda, Orta İran çöllerinin ötesinde ve Afganistan yakınında, başka bir ayaklanma yatağı olan Horasan eyaletinde hararet yükselmekteydi.

Daha Muaviye'nin halifeliği sırasında, Horasan'daki Araplar oranın fethiyle biriken ganimeti teslim etmede isteksiz davranmıştı.¹²⁵ Nehir, çöl ve dağ engel-

leriyle çevrili Horasan başlı başına bir dünya gibiydi; başına buyruk bir lider orayı adeta mega arpalığıymışçasına yönetebilirdi. Bölge 7. yüzyıl sonlarının valilerinden Mühelleb gibi 300 çocuk edinen birinin sadık bir destek çevresi oluşturmaya elverişliydi; Mehalibe olarak anılan aile bütün bir Arap alt-kabilesine dönüştü.¹²⁶ Sonraki vali Kuteybe ibn Müslim, gerekli desteği çok sayıda çocuk yapmaktan ziyade dışarıdan edinerek sağlamayı daha az zahmetli buldu. İmparatorluğun batı kesimindeki daha uysal komutanların aksine, o da tıpkı Mühelleb gibi köken itibarıyla yarımada kökenli bir Araptı ve emrindeki adamların birçoğu Körfez bölgesinden gelme kaba saba göçmenlerdi. Kuteybe *a'rab* olarak nitelendirdiği bu kitleyi, nutuklarla ve azarlarla uygun tava getirip muharip bir kuvvete dönüştürdü:

Peki, nedir *a'rab*? Allah *a'raba* lanet yağdırsın! Sizleri pelin ile kara pelinin yetiştirdiği yerlerden, ağaçların ancak sağanaklarda yetiştirdiği yerlerden, Abarkavan denilen adadan hasat zamanındaki saman gibi topladım. Davar güdüyor ve hayvan yemiyle besleniyordunuz. Sizleri atlara bindirip silahlarla donattım ki, gayretle-rinizle Allah bu diyarı dokunulmaz kılsın ve ganimetini çoğaltsın!¹²⁷

Takım oluşturmaya dönük belagat işe yaradı ve Kuteybe 8. yüzyılın ilk yarısında ordusunun başında Amuderya Nehri'ni aşırıp Maveraünnehir'in bereketli topraklarına girdi. Zamanla başarı başını döndürdü; yeni başa geçmiş Halife Süleyman ibn Abdülmelik'e bir mektup yazarak, "bağlılığını bir çift çarık gibi fırlatıp atma" ve üzerine bir ordu gönderme tehdidinde bulundu.¹²⁸ Ama adamlarından hiçbirinin arka çıkmadığı Kuteybe 715'te öldürüldü.¹²⁹

Sonraki Horasan valisi Yezid ibn Mühelleb, Kuteybe'den önceki valinin 300 oğlundan biriydi. Son derece becerikli biri olarak, geçmişte de valilik görevine getirilmiş ama gözden düşünce zindana atılmış ve ardından kaçmayı başarmıştı. Tekrar bu makama getirildiğinde, özellikle Hazar çevresindeki bölgelerde valiliğin sınırlarını genişleterek itibarını geri kazanmaya girişti. Sıkça olduğu gibi, ganimet paylaşımında sorun çıktı. Şam tarafından ganimete el koymakla suçlanıp bir daha atıldığı zindandan yine kaçtı ve bu sefer Emevilere bağlılığı bir tarafa atarak, Kuteybe gibi kafa tuttu. Şam'ın 720'de alt ettiği Yezid, bazı anlatımlara göre bizzat halife olma peşindeydi.¹³⁰ İddia doğru olsun ya da olmasın, Horasan'ın ayaklanma için bir sıçrama tahtası

126 İbn Hallikân III, s. 177, 178.

127 Câhiz, Kısım 1, s. 221. Günümüzde Keşm adını taşıyan Abarkavan, Hürmüz Boğazı'nın hemen içindeki bir adadır.

128 İbn Hallikân III, s. 348.

129 Kennedy, s. 274, 275.

130 İbn Hallikân III, s. 351-354.

olarak kullanılışının son örneği olmayacaktı bu. Sonraki seferde ayaklanma çarpıcı başarıya ulaşacak ve yeni bir hanedanın başa geçmesini sağlayacaktı.

Abbasiiler adlı bu yeni hanedanın sahneye girişi ve Emevilerin sahneden çekilişi, Küfe'deki arz odasında teşhir edilen kesik kafaların üçüncüsüyle, ön-Şii lider Muhtar'la bağlantılıdır. Irak'taki kısa süreli ama kanlı başkaldırısında, Muhtar şehit Hüseyin ibn Ali'nin üvey kardeşini, annesine atfen İbnü'l-Hanefiye olarak da anılan Muhammed'i imam olarak başa geçirmişti. İbnü'l-Hanefiye'nin 8. yüzyıl başlarında ölmesi üzerine, hayali imamlık oğlu Ebu Haşim'e geçti. Onun adına girilen Haşimiye devrimci hareketi imparatorluğun doğu kesiminde, özellikle hep mümbit bir hizip bölgesi olmuş Horasan'da kök saldı. Ebu Haşim geride bir oğul bırakmaksızın 716 ya da 717'de öldü; ancak ondan önce âlicenap bir tavırla imamlığı hem dedesi Ali'nin hem Peygamber Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelen başka bir kolunun yaşayan reisine miras bıraktı; en azından Abbasi halifelerinin daha sonra ortaya atacakları iddia öyleydi. Bu "miras" savı apaçık iktidar kavgasını meşruiyetin incir yaprağıyla örtmeye dönük bir girişim olabilir.

İşin aslı ne olursa olsun, Horasan'da 747'deki Abbasi harekâtı Haşimiye adına başlatıldı. Bu devrim çeşitli hoşnutsuz kesimleri (sertlik yanlısı Haşimiler, çoğu hâlâ İslam'a dönmemiş İranlı köylüler ve soylular, İranlılaşmış ikinci ve üçüncü kuşak Araplar, diğer fesat yatağı Irak'tan daha yakın dönemde gelmiş Arap göçmenler) bir araya getirdi; hepsi uzaktaki Şam'da oturup memleket işleriyle bağını koparmış yöneticilerden bizardı. Harekâtı yöneten ise Ebu Müslim adlı bir mevlaydı. Kökeni belirsiz olan Ebu Müslim Fars, Arap ve belki Kürt olabilir;¹³¹ ama hem Arapça hem Farsça konuşan biriydi¹³² ve büyük ihtimalle eski bir İranlı köleydi. Sonuçta, emperyal bulanıklığın karmaşık ürünlerinden, Arap itici gücünü ve eski Arap belagatini devralmaya başlayan melez oyuncularından biri sayılabilir. İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas tarafından devrimdeki rolü nedeniyle övüldüğünde, hep şu kusursuz Arapça manzum cevabı verecekti:

Mervân soyundan hiçbir melikin yakalayamadığı
Azim ve akliselim beni sonunda başarıya ulaştırdı.
Başından beri bütün gayretimle yıkmaya çalıştığım
Suriye'deki gafil guruh uykuya dalmış halde kaldı.
Ta ki kılıcımın sonunda sertçe çarpması sıratlarına
Kimsenin başına gelmemiş uykudan onları sıçratınca.
Koyunlarını aslan dolu diyarda otlatan çoban dalarsa uykuya,
Bir de bakar ki çobanlık görevi artık kalmış aslana.¹³³

131 İbn Hallikân II, s. 74.

132 İbn Hallikân II, s. 71.

133 İbn Hallikân II, s. 73. "Mervân soyu" ibaresi Mervân ibn Hakem'le başlayan sonraki Emevi koluna göndermedir.

Emevilerin o dönemdeki Horasan valisi de en etkili mecra olan şiirle halifeyi sarsıp uyandırmaya çalışırken ateş mecazıyla karışmış uyku mecazını kullandı:

Küller arasında ışıldadığını gördüğüm közler
Büyük ihtimalle üfürölüp alevlendirilecek.
Ateş hep iki çubukla tutuşturulur,
Harp ise sözlerle.
Onu söndürecek makul insanlar çıkmazsa,
Yakıtı cesetler ve kelleler olacak.
Şaşkınlıkla bakarken Emevilere, diyorum ki,
Keşke bilsem uyanıklar mı, yoksa uykudalar mı.
Zira daha açılmamışsa gözleri, onlara deyin ki,
Uyanıp silkinme zamanı geldi artık!¹³⁴

Uyarıya kulak asılmadı. Ancak Halife II. Mervân ibn Muhammed uyuklamak şöyle dursun, Kuzey Irak'ta bir Harici başkaldırısı söndürme ve o yangın yerindeki başka birkaç isyanın üstesinden gelme uğraşı içindeydi. Bu arada Horasan'dan daha büyük devrimin yangını artık bastırılmayacak noktaya gelinceye kadar yayıldı.

İki yılı biraz aşan bir sürede, isyancı ordular İran ve Irak'ta Emevi yönetimini silip attı. II. Mervân ülkesini kurtarmaya yönelik son bir çabayla, Ocak 750'de Dicle'nin kollarından Büyük Zap kıyısında onlarla karşı karşıya geldi. Şam'ın ilk Emevi halifesi Muaviye, Fırat kıyısındaki Siffin'de Ali'yle kavganın mahşeri karanlığından sıyrılıp çıkmıştı. Şimdi amansız simetriyle, Mezopotamya ovasının öbür ucundaki bir nehir kıyısında geçen bir muharebeyle Muaviye'nin son vârisinin üstüne karanlık çökmekteydi. Devrimciler bayrak rengi olarak siyahı seçmişlerdi.

Öncü birliklerinde çift hörgüçlü develere binmiş askerlerin taşıdığı siyah sancaklar dalgalanıyordu. [...] Mervân yanındakilere dönüp, “Hurma gövdesi kadar kalın kargılarını, develerinin üstünde fırtına bulutları kadar siyah sancakları görüyor musunuz?” diye sordu. Bu sözleri söylediği sırada, yakındaki bazı bahçeler bir dizi siyah kuş havalanarak, Abdullah ibn Ali'nin [Abbasi komutanı] sancaklarından ilkinde topluca kondu. [...] Mervân bunu bir uğursuzluk sayarak, “Siyahın nasıl siyahla birleştiğini ve o kuşların fırtına bulutları kadar siyah olduğunu görmüyor musunuz?” dedi. Ardından savaşçılarını döndüğünde, onların da keder, dehşet ve zeval havasını sezdiklerini gördü. “Sizler üstün bir kuvvetsiniz,” dedi. “Ama miat dolmuşsa, bir kuvvet ne işe yarar?”¹³⁵

134 İbn Hallikân II, s. 71-72.

135 Mesudi III, s. 265.

Her şey altüst oluş içindeydi: Doğudan karanlık doğmuştu ve iki hörgüçlü acayip develerin sırtında gelişi, Mervân'ın karşısına dikilen kuvvetlerin ne kadar yabancı olduğunu vurgular nitelikteydi. Bizzat Araplar geçmişte bazen gerçek hayatla, bazen propagandayla Kuzey ve Güney Arabistan bloklarına bölünmüşlerdi. Ancak imparatorluk artık farklı doğrultulu Afrika-Avrasya ekseninde olduğu için, çatışmalar genelde doğu ile batıyı karşı karşıya getirdi: Önce Irak'taki Ali ve Suriye'deki Muaviye, Hırsan'daki Abbasiler ve Mısır'daki Emeviler; daha sonra Bağdat'taki Abbasiler ve gerek Mısır'daki gerekse Endülüs'teki yeni karşı-halifelikler. Arap İmparatorluğu'na sonunda çöken intikam meleşği hem batıdan hem doğudan gelecekti; Haçlı seferleri şekline bürünen küçük çaplısının ardından, daha müthiş olanı Moğollar şeklinde doğudan sökün edecekti. Günümüzde bile gerçek ya da hayali çatışma bir doğu-batı eksenini izlemeye eğilimlidir. Emeviler yeni tehditlerle, ürkütücü çoğullukla yüzleşmeye bir türlü ayak uyduramamışlardı.

Hanedanın çöküşünde elbette çok sayıda sebep vardı. Ailenin sağ kalan mensuplarından biri, bunlardan bazılarını büyük içtenlikle şöyle sıralayacaktı: Şatafat düşkünlüğü, halkın baskıya uğraması ve buna bağlı olarak vergi ödemekten kaçınması, hazinenin boşalması, maaş alamayan askerlerin kandırılıp devrimci saflara çekilmesi, velhasıl her hanedan gerileyişi ve çöküşündeki bildik şablon. Ama ismi verilmeyen kişinin itirafına göre, Emevilerin çöküşü öncelikle gerçeklikten kopuşun sonucuydu: “Zira düşüşümüzde etkili sebeplerden biri, kimsenin olup bitenleri bize anlatmamasıydı.”¹³⁶ İşin doğrusu, ateşe ve kelleler ile cesetlere dair uyarılarla anlatılanlar çıkmıştı, ama artık iş işten geçtiğinde.

Gerçeklik II. Mervân'ın kafasına Zap kıyısındaki yenilgiyle dank etti. Yenilginin peşini bırakmamasıyla, Mısır'da gömmeye çalıştığı halifelik alametleri cüppe ve asayla birlikte yakalandı.¹³⁷ Kellesi Küfe'de halifelliğini ilan eden Ebu'l-Abbas'a gönderildi. Başka bir kelle; başka bir simetri. Bu arada Ebu'l-Abbas “Seffâh” halife unvanını benimsemekle, geçmişten birçok ayrılığın ilk örneğini vermişti. Başlattığı hanedana damga vuracak bütün asimetrileri, iç çelişkileri haber vermesi açısından garip biçimde uygun bir unvandır bu; çünkü hem “Cömert” hem “Kan Dökücü” (ayrıca Arapçanın bildik çok yönlülüğüyle “Hatip”) anlamına gelir.

Arap tarihinin bazı bakımlardan en “Arap” dönemi olan Emevi devri bir insan ömründen ancak biraz uzun olması itibarıyla aynı zamanda en kısa süreniydi. Ama o dönemde nesep hokkabazlığıyla Güney Arabistanlılar kabile ağacına bağlandı ve bütün Arabistanlılar kesin ve geri dönülemez biçimde

136 Mesudi III, s. 241.

137 Mesudi III, s. 265.

Arap olarak tanımlandı; geniş imparatorluk hâlâ altkita yurdunun değişken manzarasına dayalıydı. Emevilere gelince,

Onlar hükümdarlığın ana damarıydı ve Araplar ancak
Onların yönetiminde halis Arap olarak yaşayabilirlerdi.¹⁴⁰

Bu beyti aktaran büyük “Arap uzmanı” Câhiz, Emevilere dair herhalde son sözü söyleyecek biriydi. Bizzat yönetiminde yaşadığı Abbasi hanedanı ise ona göre

gayri Arap ve Horasanlıydı (*acemiyye hurâsaniyye*). [Emevi] hanedanı [...] Arap ve bedevi Araptı (*‘arabiyye a‘rabiyye*).¹³⁹

Bundan daha Arap olunamaz.

HİŞAM'IN SARAYI

Emeviler aynı zamanda son derece bölücü bir hanedandı; bu bölümün başında değinilen dört kellenin yanı sıra, iktidarda kaldıkları 90 yılı aşkın sürede biçilen on binlerce, hatta belki yüz binlerce kelle buna tanıklık eder. Bölünmeler derine işleyip geleceğe uzanacaktı.

Filistin şehri Eriha'nın kuzeyinde semavi tonozlu ve freskli Kuseyr Amra'ya benzer başka bir avcı barınağı ya da kırsal saray yer alır. Eriha anıtı Hirbetül-Mefcer adını taşısa da halk arasında “Hişâm'ın Sarayı” olarak bilinir. Mekânı Hişâm'a bağlayan hiçbir yazıtın ya da belgenin bulunmamasına karşın, içindeki zengin bezemeler mermer ve altınla çevrili olduğuna, misk ve amber kokularına büründüğüne, kırmızı ipek elbiseleri giydiğine daha önce değinilen şiir ve şatafat düşkünü halifeye yakışırdı herhalde. Günümüzde sarayın harabeleri daha yakın dönemin bir yapısına, Filistin mülteci kampı Nuveyime'ye bakar. Tarihin gülünç hale düşüşünün kusursuz göstergesi sayılabilir bu. Nitekim bir gözlemci, Şerif S. Elmusa böyle görür: “Arapların o zamanki ve şimdiki durumu arasında daha dokunaklı bir tezat görüntüsü en uçuk şairce bile hayal edilemez.”¹⁴⁰ Bir şair ve Nuveyime kampında büyümüş biri olması itibariyle, Elmusa doğrusunu biliyor olsa gerek. Ama gerilemenin tohumları (aile, sülale, kabile ve mezhep çekişmeleri) sarayın inşa edilmesinden önce bile mevcuttu. Kamp mimari bakımından bir tezat oluşturabilir; ama

140 Câhiz, Kısım 3, s. 138.

139 Câhiz, Kısım 3, s. 139.

140 Johnson ve Şehadet, s. 36.

tarihsel bakımdan sarayın da parçası olduğu bir bölünmüşlük süremi içinde yer alır. Emeviler sarayların yanı sıra, aralarındaki çekişmelerden keyifle yararlandıkları “kuzey” ve “güney” blokları dahil, siyasal kamplar da kurdular. Bir tarafı öbür tarafa karşı kullanmak hanedanlarının ayakta kalmasını ve Mekke’deki karşı-halifeden kurtulmasını sağlamıştı. Ama sonuçta Horasan’daki huzursuzluğa da katkıda bulunmuş ve sonlarını getirmişti. “Kuzey-güney” bölünmüşlüğünün bütün hanedanlardan daha uzun ömürlü ve bazen onunla bağlantılı olarak doğu-batı eksenini boyunca görülen diğer çekişmeler kadar yıkıcı olduğu ortaya çıkmış bulunuyor. Hitti şuna işaret eder:

Lübnan ve Filistin’de [“kuzey-güney”] meselesi modern çağa kadar canlılığını korumuş gibidir; çünkü 18. yüzyıl başları gibi geç bir tarihte iki taraf arasında meydan muharebeleri yaşandığını biliyoruz.¹⁴¹

Mesele ortadan kalkmış değil. Başka isimler altında yaşıyor ve temelde yatan en derin mesele (*bedv* ve *hadar* diyalogu) bitmiş olmaktan uzaktır. Hişâm’ın Sarayı ve Nuveyime Kampı bir tezat olduğu kadar bir süreklilik görüntüsüdür; şatafattan sefalete uzanan değişken ölçekteki iki noktadır.

BÖLÜM DOKUZ

Bağdat İmparatorluğu

Abbasi Egemenliği

DÜNYANIN ORTA NOKTASINDA

Basra'nın İbn Vehb adlı maceraperest bir sakini 871'de "ani bir arzuya kapılarak" Çin'e doğru yelken açtı. Oraya vardığında başka bir arzuya kapıldı ve Tang imparatoruyla görüşmek üzere imparatorluk başşehri Çangan'ın yolunu tuttu. Birçok dilekçe yazdığı ve bu arada imparatorluk sarayının gerekli soruşturmaları yürüttüğü uzun bir bekleyiştten sonra, İbn Vehb'in ısrarı sonuç verdi ve imparatorun huzuruna kabul edildi. Yüce makamların öncelik saplantısıyla, imparatorun ziyaretçisine yönelttiği ilk sorulardan biri şu oldu:

"Siz Araplara göre, melikler nasıl sıralanır?" İbn Vehb nazıkçe tecahül-ü arif yaparak, "Onlar hakkında hiçbir şey bilmiyorum," karşılığını verdi.

Bunun üzerine melik tercümanına şöyle söyledi: "Ona de ki, biz beş meliki büyük sayarız. En geniş memlekete sahip olanı Irak'a hükmedendir; çünkü dünyanın merkezindedir ve diğer melikler onun etrafında dizilir; onu "Melikler Meliki" adıyla tanırız. Daha sonra bizim bu melikimiz gelir."¹

Bununla kendini kasteden Çin imparatoruna göre, daha sonra gelenler Türk, Hint ve Bizans melikleriydi.

İmparatorun cevabı hayret vericidir. Çin, Orta Krallık, Çangan da medeni dünyanın orta noktası değil miydi? Tang imparatoru barbar "Bangda"daki (Bağdat) Abbasi halifesini kendisinden daha önemli sayar mıydı sahiden? Bütün bunlar son derece ihtimal dışı görünür. Dahası, kendi toplumuna dair isabetli yorumlarda bulunan bilge kâfir melik sürekli karşımıza çıkan bir edebi karakterdir.² Örneğin, bu Çin anekdotunu aktaran Mesudî de Hristiyan Nübye kralına Abbasilerin öncelleri Emevilere ve dinsiz oluşlarına dönük sert bir eleştiriyi söyler.³ Ama Çangan'daki görüşme gerçekten yaşanmış olsun ya da olmasın, işaret ettiği husus geçerlidir. Dünyadaki en büyük imparatorluğa hükmeden Bağdat, Afrika'nın en batı ucundan Çin'in en doğu ucuna kadar uzanan, yani Afrika-Avrasya mega kıtasında Mısır, Maşrik, İran, Kuzey Hin-

1 Sirâfti ve İbn Fadlân, s. 79-81.

2 Sirâfti ve İbn Fadlân, s. 11.

3 Mesudî III, s. 296-297.

distan ve bizzat Çin'i içine alan en işlek yerleşim ve ticaret kuşağının uçları arasında kalan bir hattın tam ortasıydı. Bağdat'ın deniz limanı, İbn Vehb'in memleketi Basra ise Dicle'nin aşağı çığırında yer almaktaydı; baş tarafından biraz içeride kaldığı aynı adlı körfez, Hint Okyanusu kenarının ortasına denk düşmenin yanı sıra, Eskidünya'nın en büyük ticaret "havuz"unun zengin kıyı şeridinin kara kütlesine en derinlemesine sokulduğu kesimdi.

Arap İmparatorluğu'nun artık Eskidünya'nın merkezinde olduğunu ve bunun sırf coğrafya ile sınırlı kalmadığını gösteren küçük ama somut bir bulgu o dünyanın en kuzeybatı köşesinden gelir. İngiltere'deki Mercia Kralı Offa 774'te, ilk büyük Abbasi halifesi Mansur'un çıkardığı dinarın taklidi bir altın sikke bastırdı. Arapça yazının geri kalan kısmının yanı sıra, sikkenin ortasında Arapça yani "Muhammed Allah'ın resulüdür" ibaresinin arasına Roma harfleriyle "OFFA REX" kelimeleri baş aşağı sıkıştırılmıştı. Böylece İslam amentüsü İngiliz keselerinde şingirdar oldu; sikkenin Latinceleştirilmiş ismi *mancus* bile büyük olasılıkla "nakşedilmiş" anlamındaki Arapça *menkuş* kelimesindendir. Mercia Anglosaksonları birdenbire İslam'a dönmüş falan değildi; ama Abbasi dinarının o dönemin ABD doları olduğunun, yani artık yeni bir süper gücün, yeni bir üst-kültürün ortaya çıktığının ve eski klasik çağın nihayet son bulduğunun⁴ görsel kabulü söz konusuydu. Aslına bakılırsa, tasarım bakımından baş aşağı duran muhtemelen Arapçadır; İngiliz Midlands bölgesindeki bir darphane amirinin anlamı şöyle dursun, yazının hangi yönde gittiğini bilmesi son derece uzak bir ihtimaldi. Ama bu durum yeni kültürel güce ilişkin daha genel bir kavrayış eksikliğini yansıtıyorsa, yansıma doğrudur.

YUVARLAK DÜNYA, YUVARLAK ŞEHİR

İktidara göz diken her güç gibi, Abbasiler de 740'larda işe yeni bir asabiyet, yeni bir ateş çarkı oluşturmakla başlamışlardı. Abbasi güç merkezi Horasan'ın Emevi valisinin uyardığı üzere:

Ateş hep iki çubukla tutuşturulur,
Harp ise sözlerle.
Onu söndürecek makul insanlar çıkmazsa,
Yakıtı cesetler ve kelleler olacak.⁵

Ateş doğudan körüklendi ve önüne çıkan her şeyi yok etti. Ancak kısa bir süre sonra kendini yok edecekti. İlkçağ titanlarından Kronos'un babasını

4 Karş. Henri Pirenne'in görüşü, Dunlop, s. 18-19.

5 Bkz. s. 293.

hadım ettikten sonra kendi çocuklarını yemesinden beri, devrimler kendi çocuklarını yutma eğiliminde olmuşlardır. Nitekim Abbasiler de birlikte hareket ettikleri devrimcileri (Haşimiye ve genelde Ali yanlısı hizip) iktidarın dışında tutacak ve ardından onlara karşı şiddete başvuracaklardı. Bir kez daha, Mekke'li Kureyş kabilesinin küçük bir alt sülalesi İslam'ın kalıp kırıcı mesajını alarak, kendi amaçları doğrultusunda iktidarı tekelleştirmek üzere yeniden kalıba döktü. Bir kez daha, İslam'ın ideal ve evrensel birliği, dünyevi bir iktidara sadakate dayanan belirli bir birlik tarafından yıkıldı.

Gelgelelim, arada bir fark vardı. Emeviler Muhammed'den önceki kurulu düzenin temsilcileriydi ve yeni İslam döneminin neredeyse bir yüzyılı boyunca büyük ölçüde kadim Arap meliklerinin tarzıyla hüküm sürmüşlerdi; yıkılışlarında katlıkları, çoğulluğa direnişleri büyük bir rol oynamıştı. Abbasiler ise daha esnek yapıydı. Adlarını aldıkları ataları, yani Muhammed'in amcası Abbas önceleri Peygamber'in muhaliflerinden biriydi ve Bedir Muharebesi'nde ona karşı çarpışmıştı. Muhammed'in zafere ulaşacağı açıkça ortaya çıkınca, Abbas'ın oğulları İslam'ı yayma girişimine içtenlikle katıldılar ve daha önce gördüğümüz üzere, Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar dağıldılar.⁶ Memleketinde kalan oğul Abdullah ise, ilk iki Abbasi halifesinin büyük dedesi ise İslam'ın kutsal kitabının ilk tefsircisi olarak hatırlanır. Abbasiler İslam'a ayak uydurmakla kalmadılar; onları götürdüğü yerlere, ilim ya da fetih yollarına, peşinden gittiler. Bu esneklik paradoksal biçimde Arap gücünün sonunu getirse bile sülalenin varlığını sürdürüp güvenceye almasını sağladı. Ayrıca hanedan konumuna çıktığında, birçok açıdan iç çelişkiler taşımasına yol açtı. Abbasiler yaklaşık 750 yıl boyunca halifelige sıkıca sarılmalarına karşın, sadece bir yüzyıl tam hüküm süreceklerdi; dört yüzyıl daha göstermelik olarak başta kaldıktan sonra, geri kalan dönemi Kahire'deki yaldızlı bir kafeste geçireceklerdi. En büyük Arap hanedanı olmanın yanı sıra, son büyük ve birçok bakımdan en az Arap hanedanı olacaklardı.

Abbasi uyum yeteneği neredeyse başından itibaren belirgindi. Emeviler Afrika-Avrasya-Akdeniz dünyasında sağlam bir yer edinmekle birlikte, Arabistan'dan ve uzun Arap geçmişinden hiç kopmamışlardı. Tercih ettikleri başşehir o geçmişin bir uzantısıydı: Şam Arap hülyalarının vahasıydı, bir incir ve zeytin diyarında yer alan ılıman bir dünyevi cennetti. Ayrıca elden düşme bir şehirdi, bin yıllık makam kapmaca oyununun çok sayıdaki yönetim merkezlerinden biriydi. Abbasiler taze bir başlangıç yaptılar. İşe öncellerini en nahoş yola başvurup silmekle, naaşlarını mezarlardan çıkarıp murdar etmekle başladılar. Şiir düşkünü Hişâm geçmişte Ali yanlısı devrimci Zeyd ibn Ali'yi çarmıha gerdirip yakıtmasının öcünü almak üzere özellikle haşin

bir ölüm sonrası cezaya çarptırıldı. Bütünlüğünü oldukça korumuş cesedi 80 kamçı darbesinden sonra yakıldı.⁷ İslam sanatının gelecekteki tutkunları açısından talihli bir gelişmeyle, Emevilerin harika dinsel anıtları ve daha ücra yerlerdeki kırsal saraylar bu “hatırayı lanetleme” işleminden kurtuldu.

Suriye’ye sırt çeviren Abbasiler, isyan hareketinin kukla başı ve hanedanın ilk halifesi Seffâh’la başlamak üzere, Kûfe’den hüküm sürdüler. Şehrin hâlâ Şia militanlığının merkezi olmasına karşın, Şiilerle devrimci yol arkadaşlığı pek uzun sürmeyecek ve kullanıldıktan sonra onlar da tasfiye edileceklerdi. Dolayısıyla Seffâh uygun bir uzaklıkta, Fırat’ın 200 kilometre kadar yukarısındaki Enbar yakınlarında yeni bir başşehir kurdu. Ancak oraya tam taşınmamışken, 754’te çiçek hastalığından öldü. Böylece asıl Abbasi dönemine geçiş Seffâh’ın Mansur (“Muzaffer”) unvanlı kardeşi ve ardılı Ebu Cafer’in döneminde gerçekleşti.

Mansur öncelikle Medinetüs-Selâm’ı (“Barış Şehri”) kurmasıyla hatırlanır; aynı zamanda rüyaların ve kâbusların yaşanacağı bu şehir genellikle aynı yerdeki küçük bir eski yerleşme olan Bağdat adıyla bilinir. Arabistan ile İran arasındaki eksen bölgenin yeni şehirlerinden biri olsa da, yerinin kaderi farklı olacaktı. Yakınındaki eski Pers başşehir Ktesifon gibi, iki büyük Mezopotamya nehrinden doğudaki Dicle’nin kıyısında kuruldu; Ktesifon’dan farkı ise doğu kesimi Horasan’a giden yolun başında olacak şekilde, nehrin iki yakasına yayılmasıydı. O zamana kadar büyük Arap şehirleri (kadim Hire, yakın dönemdeki Kûfe ve güney uçtaki Basra) batıdaki nehir Fırat’ın Arap yakasında kurulmuştu. Mansur’un yeni başşehirle imparatorluk coğrafi, siyasal ve psikolojik bakımdan hem doğuya hem batıya dönük bir yönelişe girdi. Araplar ilk baştaki fetih atılımında Avrasya ana mecrasına girmişlerdi; Emevilerin başşehir Şam’a taşınmasıyla, bakışlarını kuzeye ve batıya, eski klasik dünyaya dikerken, bir göz ucunu güneye doğru kadim Arabistan üzerinde tutmuşlardı. Bağdat’tan ise ayrıca doğuya ve geleceğe bakar hale geldiler.

Bağdat kozmopolit, emperyal ve kendine hastı. Küresel yönelişi merkezinde büyük Yuvarlak Şehir’in yer aldığı tasarımına da yansdı. Orta noktası halifelik sarayı olan bir hedef tahtası gibi eşmerkezli halkalar şeklinde planlanan şehrin inşasında aynı anda 50.000 işçi çalıştı.⁸ Sağlam Mekke ticari geleneği doğrultusunda, Mansur bir süre sonra tüccarların oraya gelip dükkân açmalarını emretti; bunlar Kerh adıyla bir ticari kenar mahalle oluşturdular.⁹ Şam kadim bir Tütsü Yolu şehriydi; Bağdat çok sayıda kolla karadan ve denizden geçen İpek Yolu ve Baharat Yolu güzergâhlarının yeni

7 Mesudi III, s. 219-225; İbn Hallikân III, s. 260.

8 Mesudi III, s. 318.

9 Belâzürî, s. 289.

mihrakına hızla dönüştü. Yuvarlak Şehir halifelik başşehri olmakla birlikte, dışa kapalı Yasak Şehir değildi. Ana yönlerdeki kapıları imparatorluğun dört bir yanına açılmaktaydı; Mansur her birinin üzerine giriş çıkışları izleyebileceği havadar birer köşk yaptırdı.¹⁰ Dış dünyanın ve kendi uçsuz bucaksız memleketinin o dünya içindeki konumunun da farkındaydı. Anglosakson Mercia ancak genel bir “Frenk” bulanıklığı içinde gözükse bile, dünyanın diğer ucu görüş alanı içindeydi. Mansur bir gün, Bağdat’tan geçen nehirdeki trafiği izlerken, “İşte Dicle burası ve onunla Çin arasındaki yolu kapatan hiçbir şey yok,”¹¹ dedi.

Ne var ki, Bağdat’ın kurulması Mansur’un halifelikteki sekiz yılını doldurduğu 762’den önce olmadı. Aradaki dönemde siyasal zemini düzleştirmekle, otokrasinin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmakla meşguldü. He-deflerden ilki Abbasi devriminin askeri komutanı, iki hörgüçlü develeri ve siyah sancaklarıyla Büyük Zap Muharebesi’nin galibi, yani Mansur’un amcası Abdullah ibn Ali’ydi. Halife olmaya kalkışması üzerine, kuşatılıp yakalandı ve ev hapsine alındı, ardından mutlak hükümdarların başta olduğu yerlerde yaşanan türden tesadüfle, evinin üstüne çökmesiyle öldü (olayın kaza olduğuna tanıklık edecek güvenilir adamlar bulundu).¹² Amcasını halleden Mansur, onu yakalamış olan sadık sağ koluna, Abbasi devriminin mimarı Ebu Müslim’e yöneldi. Eski hikâyenin tekrar yaşanacağı ve Ebu Müslim’in memleketi Horasan’da, o zengin, uzak ve belalı eyalette bağımsızlık için başkaldıracağı yönünde emareler vardı. Mansur onu öldürttükten sonra, bu Abbasi hizipçinin adına ortaya çıkan devrimci bir grubu kanlı biçimde bastırmak zorunda kaldı.¹³ Derken tam Mansur’un yeni başşehriyle ilgili çalışmalara nihayet başladığı sırada, eski Abbasi devrimci koalisyonu içinde yer almış bir unsur ayaklandı. Ali’nin torununun torunu olan ve hareketin başını çeken iki önderden biri Medine’de, diğeri Kûfe yakınında bertaraf edildi; kesik kafalar diyarı Kûfe’de ikincinin kellesi haliyle uçuruldu.¹⁴ Abbasiler daha önce Ali’nin soyundan gelenlere davranışlarının intikamını almak üzere ölü Emevileri kamçılarla, tarihin derslerini öncellerinin kafalarına mecazen sokmuşlardı. Bizzat aldıkları derslere rağmen çabaları boşunaydı.

İkiyüzlülük, kasıtlı unutkanlık, kalleşlik ve akraba katli üzerinde kurulmasına karşın, Bağdat ve daha geniş Abbasi İmparatorluğu bir süre istikrar içinde kalacaktı. Arap fütuhâtı Abbasi darbesinden önceki 20 yılda en uç sınırlarına ulaşmıştı. İmparatorluk sınırları pekiştirilmiş, bir denetim ve ha-

10 Mesudî III, s. 299-300.

11 Yakubî’den aktaran George Hourani, s. 64.

12 Mesudî III, s. 302, 315-316.

13 Mesudî III, s. 303-306.

14 Mesudî III, s. 307-311; Hitti, s. 290.

berleşme şebekesi oturtulmuş durumdaydı. İlk İslam kuşağının dört bir yana dağılan beş Abbasi kardeşi sonunda Kuzey Afrika ve Semerkant gibi değişik yerleri mesken edinmişti. Benzer şekilde, Abbasi döneminin ilk yıllarında Yezid ibn Hâtim ve Ravh ibn Hâtim adlı iki kardeş kendilerini sırasıyla Kuzey Afrika'da ve Sind'de vali olarak bulabildiler; aradaki farklılık birincisinin ölümü üzerine, yerine ikincinin atanması, yani bilinen dünyanın genişliğinin yarısına varan bir mesafeyle imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna bir görev naklinin yaşanmasıydı.¹⁵ Yuvarlak Şehir muazzam ama seyyar bir imparatorluk için denetim ve haberleşme mihrakıydı. Mansur'un torunu Reşid'in bir buluta hitaben şunu söylediği duyulacaktı: "Gidip dilediğin yere yağ, çünkü mahsulünden alınan vergi bana gelecektir." Bu emirde hiçbir gariplik yoktu. Gelirler, tezkereler ve memurlar gittikçe artan mesafelerden gittikçe artan hızla gelmekteydi. Örneğin, Horasan'ın öbür ucundan Bağdat'a, yani 1.500 kilometreyi aşkın uzaklıktan gönderilen postanın 12 gün gibi kısa bir sürede aktarmasız olarak ulaşması mümkündü.¹⁶ FedEx'e denk bu sistemde tarımsal ürünler bile gönderilebilirdi. Eriğe benzer bir meyve olan helile 2.500 kilometre ötedeki Kâbil'den Bağdat'a vardığında hâlâ taze olabilirdi.¹⁷

Özenle geliştirilmiş bu karşılıklı bağlantılılık ve posta idaresinin aynı zamanda halifenin en etkili istihbarat dairesi gibi işlediği göz önünde tutulunca, bir kişinin Abbasilerden saklanmak için çok uzağa gitmesi gerekirdi. Dolayısıyla Ali'nin sağ kalan muhalif torunları Hindistan sınırlarından Atlantik sahillerine uzanan çok geniş bir yay boyunca dağılmak zorunda kaldılar.¹⁸ Birçoğu münzevi gizlilik içinde kaybolup gidecekti. Bir keresinde Moritanya'da Ali soyundan gelen bir ailenin Bağdat'tan kaçarak Sahra'nın en uç kenarında sığındığı kerpiç kaleye gittiğimde, sülale mensuplarının 3.500 kilometre ötedeki ve 1.250 yıl önceki kıyıcılarına karşı hâlâ tetikte olduklarını gördüm.¹⁹ Ancak bazıları Fas'ta 788'de ortaya çıkan İdrisiler gibi bağımsız devletler kurabildiler. İşin en ilginç yanı, devrik Emevilerin sağ kalan maceraperest bir gencinin kendini apar topar İspanya'ya atmış ve Bağdat'taki Yuvarlak Şehir'in ilk tuğlasının döşenmesinden bile önce eski hanedanın bir batı kolunu başlatmış olmasıdır.

Bağdat'taki "Melikler Meliki" dünyadaki en büyük memlekete hükmetse bile, memleketin büyümesiyle birlikte, kenarların kopmaya daha açık hale geldiğini çok geçmeden fark etti.

¹⁵ İbn Hallikân I, s. 337-338.

¹⁶ Mesudî III, s. 397

¹⁷ Belâzûrî, s. 415.

¹⁸ Mesudî III, s. 307-308.

¹⁹ Mackintosh-Smith, Landfalls, s. 252-254.

DÜNYAYI ÖLÇMEK

Emevi öncellerinin açıkça görememesine karşın, böyle bir imparatorluğun askeri kuvvetle bir arada tutulamayacağı Abbasilerin gözünde neredeyse başımdan itibaren aşîkardı. Daha temel, çok daha güçlü bir şeye ihtiyaç vardı: Baskı yerine çekim gücü.

Emevilerin sürekli genişleyen imparatorluğu yönetme şekli dışlayıcı ve kayıtsızdı. Emperyal piramidin tabanı gittikçe daha çoğul hale gelirken, tepe noktası zeminle irtibatını yitirecek kadar yükselmşti. Yeni bir emperyal mimariye, çoğulluğu kapsayacak ve halifeyi merkez alıp yüceltmekle birlikte, denklik temelinde kurulacak üç boyutlu bir yapıya gerek vardı; bu da Yuvarlak Şehir'e benzemeyen bir yapı olmalıydı. Abbasi İmparatorluğu'nun herhangi bir siyasal anlamda denklik taşıması elbette söz konusu değildi; daha ziyade, mesele halifenin köken itibariyle ister İran soylusu, ister siyahi köle, ister göçmen Hintli köylü, isterse de bedevi Arap olsun, uyruklarıyla aynı kültürel zemini paylaşıyor gibi görünmesiydi. Emevi döneminde başat kültür Arapça, Arap ve elitistti. Şimdi ise Arapça, İslami ve gittikçe herkese açıktı. "Halis" bir kabile Arabı ya da bir mevla olmanın önemi gittikçe azaldı; kabileye dayanmayan kadim Güney Arabistan toplumlarında olduğu gibi, mensubiyetin esası birleştirici ilaha boyun eğmeyi.

Çok uzak geçmişte Arapça onu konuşanlara bir birlik duygusu kazandırmıştı. Muhammed'le birlikte Arapça belagat Araplara bir amaç duygusu ve ardıllarının döneminde imparatorluk kurmaya dönük üst-akınlar için ilham vermişti. Abbasi döneminde ise dil ve silahın ardından İslam'ın yön verdiği üçüncü fetih dalgası nihayet başladı. Seffâh ve Mansur dönemine kadar, din değıştirme oranı çok düşüktü. Örneğin, çoğu İranlı hâlâ Zerdüştiydi.²⁰ Bu durum ilk iki halifenin ardıllarıyla birlikte değışti ve İslam, kültten kültürel hegemonyaya geçiş sürecini tamamlama yoluna girdi. Sonraki halifelerin bunda oynadığı rol kilit önemdeydi; ama genellikle fiilen seküler hükümdar konumunda olan ortaçağ papalarının ya da ilahi takdirin yanılmaz yorumcuları konumunda olan modern çağ papalarından ziyade re'sen İngiltere Kilisesi'nin başı sayılan İngiliz hükümdarlarinkine daha yakındı. Halifeler dinin savunucuları olsalar da mutlaka ibadetin timsalleri olmak zorunda değillerdi. İçki örneğini ele almak gerekirse, Emevilerde olduğu gibi, bir alkolmetre testinden çok azı geçerci herhalde. En büyük Abbasi düşünürü Memûn'un şu beyti, içkiye karşı tutumu açık seçik ifade eder:

İç ama bir günah olduğunu daima bil,
Merhametli bir rabden mağfiret de dile.²¹

²⁰ EI² X, s. 226.

²¹ Mesudi IV, s. 337-338.

Uyrukları açısından mevcut ve her şeyin merkezinde olduklarını, adlarını ve soylarını Muhammed'in amcasından aldıklarını bilmek yeterliydi.

Bu arada uyruklar emperyal yelpazeyi yansıtır nitelikteydi. Bu alandaki çeşitlilik 9. yüzyıl sonlarının Bağdatlı meddahı İbn'ül Megâzili'nin taklit edip alaya aldığı insanların listesinde bir ölçüde karşımıza çıkar: 'Arabi bedeviler, Türkler, Mekkeliler, Orta Arabistan'ın Necdîlileri, Mezopotamya'nın yerli Nebatî köylüleri, Zenciler, İndus Vadisi'nin Sindlileri, Jat Hintlileri ve kışla oğlanı, kadı, halife haremağası, gramerci gibi "tip"ler.²² Bu kişiliklerin ancak birkaçına tekabül eden Arapların taşıdığı bir üstünlük varsa, o da esas olarak kendi gözlerindeydi. Yani, 9. yüzyıl Bağdat'ında bir Arap olmak 21. yüzyıl New York'unda bir "Protestan orta sınıf beyaz Amerikalı" olmaktan pek farklı değildi. O Amerikalılar kendilerini belki önemli görseler de (O. Henry'nin New York'a verdiği uygun adla) "Metrodaki Bağdat"ın demografisinde gittikçe alakasız yere sahiptiler.

İlk Abbasi halifeleri dönemindeki bu çeşitlilik sorularla, en başta da gecikmeli kaynaştırıcı güç İslam'a dair sorularla kaynaşan bir fikri mayalanmayı körükledi. Bağdat'ın kendisi asıl önemli irfan merkezi değildi. Bir âlim şehrin sakinlerini "halife ordusunun yordakçıları"²³ diye küçümseyecekti. Buna karşılık, Kûfe ve Basra ikiz ve çoğu kez rakip irfan başşehirleri, bir tür Abbasi Oxbridge'i ya da Harvard ve Yale'i konumundaydı. Tartışma canlı, düşünce özgürdü. Yakın dönemin bir yazarına göre,

Arap fikri gelişiminde en önemli aşama Abbasi döneminde yaşandı. Günümüzde hâlâ ortaya atılan soruların çoğu o zaman ortaya atıldı. Tartışmalara damga vuran korkusuzluk öylesine olağanüstüydü ki, sapkınlar dahi görüşlerini ileri sürebiliyorlardı. Şimdi ise atalarımızdan bazılarının yönelttikleri soruların en ufak bir kısmını sormaya cesaret edemiyoruz ve bu anlamda o döneme kıyasla gerilemiş durumdayız.²⁴

Sorulardan bazıları Tanrı'nın niteliği, kader ve özgür irade, günah ve tövbe konularına dairdi. Abbasi döneminin başlarındaki tartışmalarda en çok öne çıkan kesim, Mutezile olarak bilinen ve genel olarak bireyin rolünü, özel olarak etik sorumluluklarını ve kutsal kitabı kendi başına anlamlandırma becerisini vurgulayan âlimlerdi.²⁵ Önem açısından ağırlık verdikleri içtihat, çeşitli imalar taşıyan cihatla ("uğraş") kökteş bir kelimeydi; ama Mutezile'ye göre, cihat Allah'ın insanlara resulü Muhammed aracılığıyla aktardıklarını anlamaya dönük bireysel uğraş demekti. Halife Memûn'un fikirlerini be-

²² Mesudi IV, s. 253.

²³ Süyûtî II, s. 354.

²⁴ Adonis, *Sâbit* III, s. 149.

²⁵ *EP* I, s. 326.

nimsemesi akıma muazzam bir teşvik sağladı; öte yandan Memûn'un 833'te, ölümünden dört ay önce "papavari" bir tavırla bu fikirleri resmi dogma haline getirmesi, esasen birer bakış açısiyken, doğrular ve yanlışlar şekline çevirmesi vahim bir tehlikeyle karşı karşıya kalmalarına yol açtı. Memûn özellikle Kur'an'ın Allah tarafından yaratıldığı ve ebediyen onunla birlikte mevcut olmadığı yönündeki Mutezile görüşüne arka çıktı. İlk bakışta bu husus teolojik bir incelik gibi görünebilir. Ama Bizans döneminin başlarında (Tanrı, Kutsal Ruh ve İsa arasındaki tam ilişkiye ve teslisin niteliğine dair) denk Hristiyan soruları etrafında kopan teolojik ve siyasal kavgalar göz önünde tutulunca, şiddetli ihtilaf, karşılıklı sapkınlık suçlamaları, hatta engizisyonlar için zeminin hazırlandığı kavranır.

İslam'ın ilk katı çizgisini yaratması iki yüzyılı almıştı. Allah bu süreçte Kureyş'in kabile ilahına dayalı köklerini geride bırakan uzun bir yol almıştı; ama aynı şey Kureyş için de geçerliydi. Emevi sülalesine mensup halifeler, saraylarının duvarlarına dünyanın büyük hükümdarlarını resmetmekle, kraların dünya haritasındaki topraklarına göz diktiklerinin sinyalinin vermişlerdi. Abbasi sülalesine mensup halifeler açısından, bu hak iddiası artık sağlamdı. Haritadaki yanı sıra bir akıl imparatorluğu da kurmak amacıyla, toprağın yanı sıra irfanda bir pay kapmaya yöneldiler. Emperyal Romalıların karşı yakadaki Eski Yunanistan'ı ve emperyal Rusların Fransa'yı başvuru kaynağı olarak görmelerine oldukça benzer yaklaşımla, Arap İmparatorluğu'nun yöneticileri de fikri mülkiyet portföylerini geliştirmek için gözlerini mevcut ve geçmişteki komşularına çevirdiler. Bu bakımdan dönemin teolojik tartışmaları genel bir fikri açılımın, Memûn'un ilk halifelik yıllarında en geniş sınırlara ulaşan bir açılımın parçasıydı. Bunun niçin böyle olduğunu açıklamaya çalışan bir anekdot vardır. Bağdatlı kitapçı ve bibliyograf İbnü'n-Nedim, "Felsefeyle ve diğer antik bilimlerle ilgili kitapların bu ülkede çoğalmasının sebebi" başlığı altında şöyle yazar:

Memûn bir gece rüyasında [...] kendi halifelik tahtında oturan bir adamı görür. "Sanki onun önünde ayakta dikilmiş ve huşuyla dolmuş haldeydim," diye anlatır rüyasını daha sonra. "Ona kim olduğunu sormam üzerine, 'Ben Aristoteles'im,' dedi. Aşırı bir sevinç duydum ve 'Büyük bilge, sana bir soru sorabilir miyim?' dedim, 'Evet,' karşılığını verdi. 'İyilik nedir?' diye sordum. Cevabı 'Akıl iyi saydığı şeydir,' oldu. 'Peki, başka ne?' diye üsteledim. 'Hukukun iyi saydığı şeydir,' dedi. Yine 'Peki, başka ne?' soruma, 'Halk kitlesinin iyi saydığı şeydir,' karşılığını verdi. Bir daha 'Peki, başka ne?' diye sormam üzerine, 'Ondan sonra başka diye bir şey yoktur,' dedi."²⁶

Bağdat en azından Memûn'un rüyalarında filozofların farazi şehri²⁷ olabilir-miş gibiydi. İdeal peşindeki Memûn "Bizans imparatoruna [Ermeni Leon] mektup yazarak, antik bilimler üzerine Bizans topraklarında korunup sonraki kuşaklara aktarılmış eserlerden bir seçkinin gönderilmesine izin vermesini rica etti. İmparator ilk başta biraz isteksizlik gösterdikten sonra buna razı oldu."²⁸

Bizzat rüya Memûn'un ilgi alanlarını rasyonelleştirmek için uydurulmuş olabilir; ama ilgi alanları gerçektir ve bazılarını hayata geçirilmesinde farazi hiçbir şey yoktu. Musa ibn Şakir'in mekanik icatlar üzerine meşhur bir kitabın ortak yazarları olan üç oğlunun kaleme aldığı bir biyografide, "Memûn antik-çağ insanların bilimlerine hayrandı ve teorilerini kanıtlamaya hevesliydi," diye belirtilir. Halife o "antik" bilimleri (yani maddi dünyaya ilişkin Yunan ve Helen araştırmaları) incelerken, örneğin yerküre çevresinin 24.000 mil olduğunu okuyunca, Benî Musa kardeşleri rakamın doğruluğunu sınamakla görevlendirdi. Olası en düz ve en geniş alanı araştıran üç kardeş Sincar civarındaki çölde karar kıldı. Orada Kutup Yıldızı'nın yerden yüksekliğini ölçtükten sonra, bu yüksekliğin bir derece arttığı noktaya varıncaya kadar kuzeye doğru ilerlediler. Alınan mesafeyi kazıklarla sabitlenmiş bir halatla ölçtüklerinde, 66,67 mil olduğunu saptadılar. Ardından deneyi güneye doğru ilerleyerek tekrarladıklarında, mesafenin aynı olduğunu gördüler. Buldukları rakamı daha sonra Küfe civarındaki çölde çifte kontrolden geçirdiler. Rakam 360 dereceyle çarpıldığında, 24.000 mil sonucu çıktı; işte size ispat.²⁹

Asıl önemli nokta "antikçağ ölçübilim uzmanlarınca zaten yapılmış" deneyin özgünlüğü değil, Memûn'un himayesi altındaki Benî Musa kardeşlerin "İslam ümmetinde bizzat deneye girişen ve konuyu teori alanından çıkarıp uygulama alanına taşıyan yegâne kişiler" olmalarıydı.³⁰ Olayı 450 yıl sonra aktaran yazarın bildiği kadarıyla, İslam ülkelerinde bu deney bir daha tekrarlanmamıştı. Memûn'dan sonra, Moğol ve Babürlü İslam hükümdarları uygulamalı bilimlerin hevesli destekçileri olacaklardı; ama Arap hükümdarları arasında Memûn'un halifeliği pratik araştırmalar açısından bir zirveye işaret eder.

Gayri Arapların çoğu kaynakta *el-ulumü'l-akliye*, yani "rasyonel bilimler" olarak anılan bilimlerinin yanı sıra, *el-ulumü'l-nakliye*, yani "geleleneysel bilimler" olarak anılan Arap bilimleri³¹ de gelişme sürecindeydi. İkinci kategori Kur'an'ın yazılı metniyle ve Muhammed ile sahabelerinin

27 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 257; ve s. 252.

28 Aktaran Căbiri, s. 222.

29 İbn Hallikân III, s. 83-84.

30 İbn Hallikân III, s. 83.

31 Chejne, s. 72; Căbiri, s. 135.

sözlü metinler ya da karalamalar şeklindeki sözleri ve eylemlerinin geniş külliyyatıyla ilgili olması açısından aslında Arapça bilimlerdi. Abbasi döneminin ilk yıllarında, bu külliyyat derlenip düzenlenmeye, papirüse ve ileride göreceğimiz üzere, gittikçe artan biçimde kâğıda geçirilmeye başladı. Oradan İslam için kurallara dayalı etik ve hukuki yapılar nihayet ortaya çıkmaya başladı. Muhammed ile sahabelerinin sünnetine dayanan Sünni fıkına bağlı dört ana “mezhep”in kurucularından üçü “genetik” Arap iken, dördüncüsü olan Ebu Hanife, bir mevla ve Kâbil’den gelen bir kölenin torunuydu. Kurucuların fikirlerini geliştirip yayan sonraki kuşak ise genelde imparatorluk kadar kozmopolitti. Tipik bir örnek vermek gerekirse, Afganistan’ın Herat şehrinde Bizanslı bir kölenin oğlu olarak doğan Kasım ibn Sellâm zamanla Akdeniz kıyısındaki Tarsus’un kadısı oldu ve Memûn döneminden kısa bir süre sonra Mekke’de öldü.³² Benzer şekilde, Şii etiğinin ve fıkının temelleri Ali sülalesine mensup imamlarca atıldı; ama bunu geliştiren onların gayri Arap takipçileri oldu. Kur’an’ın özünü ve onu çevreleyen düzensiz hammaddeyi alıp dört başı mamur bir din şekline sokan bu “yabancı”lardı.

Memûn geleneksel Arap bilimlerinden de yararlanan bir kişiydi; çünkü gençliğinde yeni ortaya çıkmakta olan Hanefi fıkını okumuştı.³³ Bu geçmişine, Aristoteles’li rüyalarına ve yerkürenin çevresini ölçtürmesine bakılırsa, besbelli ki açık fikirli bir düşünür olmasını sağlayacak donanıma sahipti, her ne kadar ömrünün sonlarında dediğim dedik sonuçlara varacak olsa da. Ne var ki, imparatorluğu (göründüğü kadarıyla 20. yüzyıla kadar herhangi bir yerde ve herhangi bir biçimde tekrar girililmeyen) bu türdeki başka bir deneyine hazırlayacak hiçbir şey yoktu. Bu bir siyasal deneydi ve amacı Arap ve İslam birliğindeki büyük yarığı, Şia ve ötekiler arasındaki bölünmeyi ortadan kaldırmaktı. Bu yarık Arap iktidar merkezinde basit ama tehlikeli bir çatlak olarak başlamakla birlikte, Sıffin Muharebesi’nden itibaren birçok canı ve sadakati yutmuştu. Ayrıca bizzat otoritenin niteliğine ilişkin bir bölünme olarak yeni boyutlar kazanma yoluna girmişti; halifelik ve imamlık arasındaki, metinleri ve onların içtihadı dayalı yorumunu esas alan bir otorite ile şehit Ali ve Hüseyin’in kanından miras alınmış daha batını, daha havarice türden başka bir otorite arasındaki çatışma şekline bürünmüştü.

Memûn’un yakın atalarının, yani başa geçmelerini sağlayan Şii yaftasını tek başına iktidar olmak için yırtıp atan ilk Abbasi halifeleri, iki blok arasında hiç de muhabbet teşvik etmemişti. Ama 816’da Memûn yönetimdeki Abbasi tekelinden vazgeçmeye karar verdiğine işaret eden bir adımla, Şiiilerin sekizinci imam Ali Rıza’yı halifelikteki vârisi olarak belirledi ve

32 İbn Hallikân II, s. 265-266.

33 *EP*², madde al-Ma’mûn.

kendi kızıyla evlendirdi.³⁴ Halifeye en yakın kesim kararına şaşkırmakla birlikte, itaatkârca uydu; Şiilerin bazıları bunu sonunda davalarının başarıya ulaşması gibi görürken, bazıları işin içinde bir bit yeniği sezdi. Abbasi hanedanı içindeki sertlik yanlıları ise dehşete kapıldı. Her nasıl olduysa, Ali Rıza'nın iki yıl sonra ölmesiyle konu usulca unutulup bir tarafa bırakıldı, tabii ölümünü zehirli narın kullanıldığı bir tertibe bağlayan Şiiler dışında. Bu iddia doğru olabilir. İşin aslı ne olursa olsun, halife merhum Ali Rıza'yı Horasan'a bir sefer sırasında ölen babası Reşid'in yanına gömdürdü. İranlı Şiilerin zamanla Meşhed ("Şehadet Yeri") adını verdiği bu yer hâlâ İran'daki en kutsal mekândır.

Şimdi olduğu gibi, geçmişte de komplo teorileri çoktu. Hatta Memûn'un gizlice naaşları mezarlardan çıkartıp birinin yerine diğerini koydurttuğu yolunda can sıkıcı bir rivayet çıktı.³⁵ Eğer bu doğruysa, Şii hacılar sekizinci imamın mezarı başında durup ruhuna dua ettikten sonra, yan tarafa geçip Reşid'in mezarına üç misli lanet okuduklarında,³⁶ duaları ve bedduaları yanlış yere gitmiş olur. Doğrusunu ancak Allah bilir.

Sünni-Şii barışmasına dönük sonraki resmi girişim ancak 1940'larda Cemaatü't-Takrib adıyla bir ekümenik meclisin kuruluşuyla gerçekleşti; bu da izleyen 20 yıl içinde boşa çıkıp son buldu.³⁷ Gerçi 9. yüzyıl başları, Arabistan'da döllenen ve Muhammed döneminde doğan yarı küresel devasa organizmanın nihayet olgunluk çağına varmış ve Arap çocukluğundan kalma ağız dalaşlarını geride bırakmış olabileceği yönünde kısa süreli bir izlenim uyandırdı. Ama İslam ümmeti Peygamber'den hemen sonraki yıllarda olduğu gibi, bir kez daha hac güzergâhının bir yol ayrımında³⁸ durdu.

Aradan iki yüzyıl geçtiğinde, tercih artık bir yanda dayandığı metinle, retorik hakikatleriyle gelenek, diğer yanda da dayandığı ampirik hakikatlerle akıl olmak üzere fikri yollar ve bir yanda Sünni Abbasi halifeliğinin, diğer yanda da Şii Ali imamlığının otoritesi olmak üzere siyasi yollar arasındaydı. Yahut dakikası dakikasına uymayan Memûn'un imamı halifeliğin vârisi yapmakla gösterdiği gibi, önü açılacak orta yollar, uzlaşmanın yanı sıra birliği getirecek yollar olabilirdi. Ama her zamanki gibi, uzlaşmaktansa görüş ayrılığında hemfikir olmak ve acı sonuçları geleceğin sırtına yıkmak daha kolay yol olarak görüldü.

34 Mesudî IV, s. 28-29.

35 Kazvini, s. 392.

36 *EP* XII, s. 605.

37 *EP* X, s. 139-140.

38 Bkz. s. 219.

ÇEVİRİ MEMBAI

Düşünsel ve siyasal ayrılıklara karşın, en başta bir bağ o koca ve karmaşık organizmaya birlik ve kimlik kazandırmayı sürdürdü: Nadiren konuşulsa bile yazı dili hâlâ eski yüksek Arapçaydı. Konuşulan Arapçanın kollara ayrılıp yeni lehçelere dönüşmesine karşın, İslam'ın yayılıp bir dünya dini ve bir dünya kültürü haline gelme sürecinde, Arapça o dünyaya uygun kelimeleri sağladı. Bir Kitabı Mukaddes hikâyesinin Kur'an versiyonunda, Allah'ın Âdem'e bütün yaratıkların Arapça isimlerini öğrettiği anlatılır;³⁹ İslam'ın dünyayı kendi suretinde yeniden yaratmasıyla birlikte, Arapça bir kez daha gerekli sözcük dağarcığını sundu, hem de büyük bir bölümünü kendiliğinden üreterek. Her zaman kıvrak, incelikli ve çok yönlü olmuş Arapçanın kök sistemi kendiliğinden sürgünler salardı. Ama fethedilen yerlerin kadınlarıyla evlilikler nasıl yeni melez Araplar ve yeni melez Arapçalar doğurduysa, Arapça da diğer dillerden aldıklarıyla zenginleşti. Arapçanın kendi kelime dünyası genişledi.

Bu genişlemede resmi çeviri gündelik iletişim kadar önemli bir rol oynadı. Çeviri hareketi Emevi döneminde, İskenderiye'de kimya üzerine yazılmış Yunanca ve Koptça metinlerin Arapça versiyonlarının konuya meraklı bir Emevi şehzadesi için hazırlanmasıyla⁴⁰ yavaş yavaş başlamıştı. Derken program hızlandı ve Abbasi hanedanının doğuya yönelişiyle birlikte yeni kaynak dilleri de kapsamına aldı. Eserler elde edilen ilk üç dile (Bereketli Hilal irfanının dilleri Yunanca, Koptça ve Süryanice) Farsça, Pehlevice ve Sanskritçe eklendi. Tıp, botanik, eczacılık, astronomi, astroloji, coğrafya, geometri, mühendislik, müzik, matematik vb. alanlarında çevrilen eserlerle birlikte bilimlerin yelpazesi de genişledi. Üstelik zenginleşme sırf Arap diliyle ve Arapça düşünen zihinlerle sınırlı kalmayarak, bir bütün olarak dünya bilgisini de sardı. Her şey bir yana, Arapların o zamana kadar Hindistan'la sınırlı olan "sıfır" kavramını benimsemeleri ve "Arap" rakamları yoluyla Eskidünya'nın geri kalan kısmına aktarmaları, o dünyanın modern çağa girişine büyük katkıda bulunacaktı.

Ancak Arap medeniyeti ne sıfırdan ne de doğu ve batı, antik ve modern arasındaki bir tireden ibaretti. Arapça konuşan bilginler el-takısıyla başlayan "alkol", "algoritma" terimlerinin ve "Altair" (*el-tayr*, "kuş") gibi yıldız isimlerinin tanıklık ettiği üzere, özellikle tıp, trigonometri, matematik ve astronomi alanlarında kendilerine ait epeyce şeyi antik bilgi birikimine katacaklardı. Öbür katkılar o kadar belirgin değildir. Hollywood *Beetlejuice* (*Beterböcek*) filminin adını Betelgeuse diye bir yıldızdan ilham alarak koyduğunda, sine-seyircileri bunun kökeninin Arapça *ibtü'l-cevze* ("Orion'un koltukaltı") olduğunun farkındalar mıydı acaba?

39 Kur'an, 2:31.

40 Câbirî, s. 194.

Memûn'un rüyasının gösterdiği üzere, felsefe şevkle sindirildi; özellikle ilgi duyulan Aristoteles'in yanı sıra Platon'un ve Yeni-Platoncuların felsefesi de öğrenildi. Çeviri hareketinin ve bilimsel uğraşın en büyük destekçisi Memûn, Beytû'l-Hikme adlı bir tür bilim enstitüsü kurarak, Bağdat'ın şişirilmiş bir kışla şehirden başka bir şey olmadığı yolundaki taşlamayı çürüttü. Bu Abbasi kurumu çevirinin yanı sıra semaya da odaklandı; bizzat Bağdat'ta ve Şam'da astronomi rasathaneleri kuruldu. O kadar yüce sayılmayacak işlere de destek verildi, her ne kadar üç Benî Musa kardeşin kendi kadrolu çevirmenlerine ödediği meblağa (bir piyade maaşının 20 dirhem,⁴¹ yani yaklaşık iki dinar olduğu bir dönemde aylık 500 altın dinar⁴²) çok az kişinin gücü yetse de. Zaman içinde, Dimitri Gutas'ın ifadesiyle, "bilim ve felsefe üzerine pagan Yunanca kitapların, [...] Doğu Bizans İmparatorluğu genelinde ve Yakındoğu'da geç antikçağda ulaşılabilenlerinin çoğu Arapçaya çevrildi." Süreç çeviri hareketinin enerjisini tüketmesinden ziyade, metinlerin tükenmesiyle son buldu.⁴³

O zaman bile literatür hamlesi sona ermedi. Çevirilerin Arapçada geniş bir özgün düşünme alanına ilham vermesiyle, sadece vites değiştirdi; düşünceler Arapça açısından tamamen yeni bir tarzda, ritim ya da kafiye içermeyen, doğrudan doğruya yazılı olarak terkip edilen ve benim şu anda yazdığımı benzer düz nesirle kayda geçirilmeye başladı. Yepyeni bir ifade mecrası ortaya çıktı. Sonunda, Arapça konuşanlar sesin yanı sıra mürekkeple de düşünür hale geldiler; dil şairler, hatipler ve imparatorluk muhasipleri kadar aydınlara da hizmet verebilen bir şeydi artık. Aslına bakılırsa, bu aydınlardan çok azı "asıl" Araptı; aydın tabaka imparatorluğun genetik yelpazesini yansıtır nitelikteydi. Ama felsefede en büyükler arasına girecek ilk temsilci, üretken bir yazar ve her türlü bilimin savunucusu olan 9. yüzyıl "Arap Filozofu" Kindî'ydı. Mensup olduğu son derece yetenekli hükümdarlar, şairler ve öncüler sülalesinden, Kinde kabilesinin kadim yönetici hanedanından daha önce bilinen eski Arapça metinlerden birinin yazarı 4. yüzyıl meliki İmrû'l-Kays, 6. yüzyıl gezgini ve İslam öncesinin en büyük şairi olan adaşı ile 7. yüzyılın sonradan İslam'a dönen asi savaşı Eş'as çıkmıştı.

Araplar olmasa, Avrupalıların bir Rönesans yaşamamış olacağı sıkça söylenir. Abbasilerin ve özellikle (Maecenas'tan ya da Medici ailesinden daha üstün ve zaman itibarıyla ikisinin ortasında cömert bir hami olan) Memûn'un bizzat Rönesans hükümdarları olduklarını, Avrupa faslının uzun bir aradan sonraki devam olduğunu söylemek belki daha doğru olur.

41 İbn Hallikân III, s. 124.

42 İbnü'l-Nedim'den aktaran Nicholson, s. 359, n. 2.

43 Genel olarak çeviri hareketi için örneğin bkz. Mesudî IV, s. 314-315, Carmichael, s. 167-170, Nicholson, s. 358-360.

KÂĞIT DEVRİMİ

Gerek Abbasi Rönesansı gerekse beraberinde getirdiği Arapça yazılı irfan, kâğıttan güç aldı. Kur'an'ın kayda geçirilmesiyle başlamış ve ardından imparatorluk işlerini yöneticilerinin diliyle yürütme gereğiyle yaygınlaşmış olan yazı devriminde üçüncü aşamaydı bu.

Pahalı parşömen ile papirüse az şeyi yavaşıca yazmaktan çok daha ucuz kâğıda çok şeyi çabucak yazmaya geçiş, bilgi teknolojisi bakımından çağımızda kâğıttan ekrana sıçrayıştan aşağı kalmayacak önemde bir sıçrayıştı. O da hepsi üretilmeye değer olmamakla birlikte, dönemin edebi coşkusunu artıran sözler üretti. Geleneksel anlatıma göre, Arap kuvvetlerinin Asya içlerine en ileri sızışını teşkil eden Siriderya Nehri'nin doğusunda 751'de vuku bulan Talas (Taraz) Muharebesi'nde, Araplarca esir alınan Çinli kâğıt imalatçıları sayesinde kâğıt batıya ulaştı. Hikâyenin daha uzun ve karışık bir süreci basitleştirdiği neredeyse kesindir; örneğin, bibliyograf İbnü'n-Nedim, ketenden yapılan "Horasan kâğıdı"nın daha Emevi döneminde batıda bilindiğini⁴⁴ belirtir. Kuşku götürmeyen nokta, Abbasi döneminde kâğıdın birdenbire yayıldığıdır. Memûn'un babası Reşid'in "defterlerde sahtecilik yapılması"nı önlemek için resmi dairelerde bu malzemenin kullanılmasını emrettiği⁴⁵ söylenir. Nispeten kolayca kazınabilen parşömen ile papirüsün aksine, kâğıttaki yazıları silmek zordur. Arap İmparatorluğu'nun günümüze ulaşmış en eski kâğıdı Reşid'in döneminden kalmaz ve 800 dolayında Şam'da yazılmış bir Yunanca metindir.⁴⁶ Yaprakların nerede imal edildiği bilinmese de o tarihte Irak'ta bir kâğıt imalatı sektörü ortaya çıkmıştı ve batıya doğru yayılmak üzereydi.

Diğer yazı yüzeylerine kıyasla kâğıdın pürüzsüzlüğü, ilk başta Emevi imparatorluk kâtiplerince yoğunluğu artan nüsha çıkarma işini hızlandırmak amacıyla geliştirilmiş daha yuvarlak ve bitişik Arap yazılarının yaygınlaşmasına⁴⁷ katkıda bulundu. Asıl menşei Çin'de olduğu gibi, kâğıt İslam dünyasını birleştirecek ve Arapça kökenine bağlı kalmasını sağlayacak hat estetiğini de güçlendirdi. "İslam" sanatı aslında büyük ölçüde Arapça hat sanatıdır. Antik Yunanistan için heykel ve günümüz ABD'si için film neyse, hat sanatı da Araplar için uzun hikâyelerinin ikinci yarısı boyunca odur. O yarıda "gözden kaybolduğu" ve aktif değil, pasif bir role geçtikleri dönemde bile hat sürüp gider; belki yeni hiçbir şey söylememesine karşın, Arap kimliği için Arapları 19. yüzyılda dünya tarihi sahnesine tekrar çıkmaya yöneltcek bir süreklilik çizgisi, hayata tutunacak bir dal sağlar.

44 Kurdî, s. 92.

45 Eİ² IV 419.

46 Bloom, s. 17.

47 Bloom, s. 22.

Hat estetiği kucaklayıcıdır. Hem Kur'an vahyi şeklindeki ilahi yönü hem insani yönü tasvir edip yazıya geçirir. Sevilen kişinin küçük saç lülesi vav harfidir.⁴⁸

Birbirlerine sarılmış âşıklar gösterişli "Kûfi" tarzındaki bir lam-elif terkididir.⁴⁹

Estetik döngüyü tamamlamak üzere, harfler geniş anlamlarıyla insan güzelliği çerçevesinde tarif edilir:

Yazdığın edebiyata sadece en halis mürekkebin kokusunu sür,
Edebi eserler latif kızlardır, mürekkep de onların değerli kokusu.⁵⁰

Yazı devriminin Abbasi aşamasında çoğu yazarın böyle havailiklere ayıracak zamanı henüz yoktu. Yazılı irfanın kapatması gereken epey açık vardı ve bu işe sınai miktarda üretimle koyuldu. Örneğin, İran'ın Nişabur kentindeki bir âlimin hadis üzerine verdiği açık derslerde, söylediği şeylerin katılanlarca yazıya geçirilmesi için 500 hokka dağıtılırdı.⁵¹ Mürekkep akışı görünüşte durdurulamaz gibiydi. İbnü'l-Furât adlı vezir 10. yüzyıl başlarında hastalık izninden görevinin başına döndüğünde, ilgilenmesi gereken bin mektup ve imzalaması gereken bin pusula daha bulacaktı;⁵² hıncahınç dolu bir e-postasına denkti bu. Bazen bürokratik işlemlerin şirazeden çıktığı olurdu. Sözelimi, ishalden mustarip bir memur, mevcut tek helayı kullanmak için yazılı bir dilekçe vermek zorunda kalmıştı. Talebi onaylayan cevap geldiğinde, okuma yazma bilmeyen hademenin bunu okutacak bir kâtibi çağırmasına kadar, neredeyse iş isten geçmişti.⁵³ Zırvalamanın ve altına kaçırmanın karşılıklı ters düştüğü ilginç bir vaka.

Bu yazı toplumunun diğer edebi ucunda, kütüphaneler bolladı ve kültürel insicamı sağlamada üzerlerine düşen rolü oynadı. Örneğin, 9. yüzyıl şairlerinden Ebu Temmâm, İran'ın Hamedan şehrinde kar yüzünden mahsur kalınca, yerel eşraftan birinin kütüphanesine kapanarak, İslam öncesi şiirleri inceledi.⁵⁴ Sahne kültür imparatorluğunun bir minyatürü gibidir: Belirsiz ama muhtemelen Yunan kökenli bir Arap şairinin İran'dan geçerken, kadim Arap öncellerinin eserlerini okuması. Kütüphanelerin büyümesi, sözleri yazıya geçirme taşkınyla başabaş ilerledi. Nitekim 10. yüzyılın büyük devlet

48 İbn Hallikân I, s. 351.

49 İbn Hallikân I, s. 326.

50 Kurdi, s. 421.

51 İbn Hallikân I, s. 398.

52 İbn Hallikân II, s. 201.

53 İbn Hallikân III, s. 256-257

54 İbn Hallikân II, s. 42.

adamlarından Sâhib ibn Abbâd'ın cazip bir görev değişikliği teklifini geri çevirmesinin sebeplerinden biri, sadece kütüphanesini taşımanın 400 deveyi gerektirecek olmasıydı.⁵⁵ Aynı dönem sonu gelmez mürekkep akışını durdurup denetim altına almaya yönelik bir girişim olarak, Taberî ile Mesudî'nin birçok cildi bulan 10. yüzyıl tarih kitapları gibi hacimli bireysel eserlerin ortaya çıkışına sahne oldu. Mesudî'nin kayıp eserinin günümüze ulaşan dört ciltlik kısaltılmış biçimi *Mürûc'ü'z-zeheb* (Altın Çayırılar) başlı başına bir özet niteliğindedir ve yararlandığım ana kaynaklardan biridir. Tarihe ilişkin Abbasi bir dünya görüşünü yansıtırken, Arap İmparatorluğu'nu hem Âdem'le başlayan bir süremin parçası, hem de Koptlar ile İranlıları, Frenkler ile Çinlileri kapsayan bir insan coğrafyasının (Tang imparatorunca saptandığı gibi) kilit unsuru olarak sunar.

Mesudi o coğrafyanın oldukça büyük bir kısmını gözlemlemiş olması itibariyle, Abbasi perspektifini ortaya koymaya fazlasıyla ehildi. Muhammed'in bilgili sahabelerinden Abdullah ibn Mesud'un soyundan gelen ve Bağdat'ta büyüyen bir Arap'tı; ama aralarında Mısır, İran, Sind, Hindistan, Serendib (Sri Lanka) ve büyük olasılıkla Çinhindi, Çin, Doğu Hint Adaları, ardından Madagaskar ve Doğu Afrika olmak üzere birçok diyarı gezip gördü ve Arap Yarımadası yoluyla memleketine döndü. Daha sonraları şimdiki İran'ın kuzey ve batı kesimleri ile Maşrık'ın bazı bölgelerini dolaştı.⁵⁶ Gittikçe okumaya ve gezmeye düşkün hale gelen bir devrin timsali olarak, bazı kaynaklarda Herodotos'a benzetilir. Ama Arabistan'da hep görülmüş olan, Muhammed'den sonra Arapların bir siyasal imparatorluğa öncülük etmeye koyulmalarıyla zincirlerden kurtulan ve artık bilgi arayışına dönük seyahatlerde kendine çıkış yolu bulan bir tezcanlılığı da temsil eder. Edward Said'in *Oryantalizm* kitabındaki ifadesiyle, toprağa ve bilgiye dayalı ikili imparatorluklar sonraki Batılı fatihlerle sınırlı değildi.

Mesudi'nin gerek sahadaki gerekse kâğıt üzerindeki keşifleriyle yarışabilecek çok az kişi vardı ve hatta belki hiç yoktu. Ama onun ve başkalarının kullanıp ihraç ettiği Arap dili ve kültürü çok daha ötelere gitti. Daha önce gördüğümüz üzere, aslında Sindi kökenli olan şair İbnü'l-Arabî'nin ("Bedevi Oğlu") meclisi, Mesudi'nin döneminden epey önce imparatorluğun iki ucundaki Endülüs ile Türkistan'dan gelme ziyaretçileri bir araya getirdi.⁵⁷ Bu karşılaşma kendi türünün tek örneği değildi. Sonraki dönemde yaşayan Bağdatlı şair İbn Nubate şu anısını aktarır:

⁵⁵ İbn Hallikân I, s. 124.

⁵⁶ Mesudî I, s. 7, 10.

⁵⁷ İbn Hallikân II, s. 375; bkz. s. 47.

Bir gün evimin giriş salonunda şiir okuduğum sırada, kapı çalındı. “Kim o?” dedim.

“Maşrık’tan [imparatorluğun doğu kesimi] bir misafir,” cevabı geldi.

“Sana nasıl yardımcı olabilirim?” diye sordum.

Dedi ki, “Şu beyit senin mi, değil mi?

Kılıçla ölmeyen birinin de eceli gelecektir,

Sebepler çok olabilir ama illet birdir.”

“Evet,” dedim, “benimdir.”

“O halde izinle okuyabilir miyim?” diye sordu.

“Elbette,” karşılığını verdim. Adam kendi yoluna gitti. Günün sonunda yine kapı çalındı.

“Kim o?” dedim.

“Mağrip’teki [Cezayir] Tahart’tan bir misafir,” cevabı geldi.

“Sana nasıl yardımcı olabilirim?” diye sordum.

Dedi ki, “Şu beyit senin mi, değil mi?

Kılıçla ölmeyen birinin de eceli gelecektir,

Sebepler çok olabilir ama illet birdir.”

“Evet,” dedim, “benimdir.”

“O halde izinle okuyabilir miyim?” diye sordu.

“Elbette,” karşılığını verdim. Bu beytin hem Doğu’ya hem Batı’ya ulaşmış olmasına hayret ettim.⁵⁸

Buhtürî adlı başka bir şair, dönemin dünyaya yayılmış olmanın getirdiği ruh halini şu mısrayla yansıtır:

Birçok yeri dolaşan şiirimin kervanı muhakkak ki seni hep takip edecektir.⁵⁹

Abbasi devri bedensel, sanatsal ve düşünsel bakımdan hareketliydi. İslam’ın çok öncesinden beri en yetenekli Arap ailesinden gelen Kindî, örümcek kafalılığa, din adına felsefeye saldıran gericilere şiddetle karşıydı.⁶⁰

Nereden gelirse gelsin, bizden uzak ırklardan ve bizimkinden oldukça farklı toplumlardan gelse dahi, hakikatin [el-hak] değerini kabul etmekten ve ona sahip çıkmaktan asla çekinmemek bizim için doğru ve uygundur.⁶¹

Böyle bir fikrin akıldan geçirilmesi, hele ifade edilmesi ancak gücünden emin bir toplum ve kültürde mümkündü.

58 İbn Hallikân II, s. 92.

59 Aktaran Gelder, s. 280.

60 Karş. *EI*² V, s. 122.

61 Aktaran Câbirî, s. 240.

Bu yeni ve kozmopolit üst-kültürün etkisi sadece Çin imparatorlarına ve Anglosakson sikkelerine kadar uzanmadı. Klasik dünyanın küçülen bakiyesinde, yani Konstantinapol'de bile Bağdat mimarisi ve giyimi taklit edildi. Araplarla 830'larda muharebe alanında çarpışan İmparator Theophilos, Boğaziçi kıyısında Bağdat tarzı bir saray yaptırırken, varlıklı Bizanslılar sarıklar takıp kaftanlar giyerek Arap gibi dolaşır oldular.⁶² Tang dönemindeki Guangzhou'nun sokaklarında bile Arap tarzı kaftan, yani *hufu* ("yabancı cüppesi") revaçtaydı.⁶³ Ama dünya hem söylenip yazılan kelimeler hem de yaşam ve giyim tarzı bakımından gittikçe küçülüp Araplaşırken, Arap toplumunun kendisi (en azından gelenekçilerin gözünde) Arap kimliğinden gittikçe sıyrılmaktaydı.

UZUN TUTULMANIN BAŞLAMASI

Horasan'ın son Emevi valisi, Şam'daki efendilerini Abbasi devrimi konusunda uyarmıştı.⁶⁴ Şiir şeklindeki yangın alarminin sonunda, bunun söndürülememesinin "İslam'a ve Araplara veda"⁶⁵ anlamına geleceğini belirtmişti. Abbasi zaferi İslam'ın sona ermesini getirmede; aksine, onu birçok bakımdan zenginleştirdi. Peki, ya Araplık? Daha önce gördüğümüz üzere, Abbasilerin başa geçişinden bir yüzyıl sonra yazan büyük Arap uzmanı Câhiz, bu hanedana *acemiyye hurâsaniyye* ("gayri Arap ve Horasanlı")⁶⁶ damgasını vurdu. Elbette devrim Horasan'da başlamış ve her zaman o bölgenin askerlerini kullanmıştı; Abbasiler bu anlamda "Horasanlı" sayılırdı. Peki, ya *acemî*? Hiç kuşkusuz, Câhiz bir retorik abartmaktaydı. Çünkü *acemî* her zaman (dilin yanı sıra ata kökeni, yaşam tarzı ve akla gelebilecek başka her şey bakımından) '*arabî*'nin kendini tanımlamakta kullandığı zıt işlevini görmüştü.

Abbasiler dil ve her şeyden önemli erkek soyu bakımından elbette hâlâ Araptı. Ama yaşam tarzı bakımından kısa sürede uzun bir yol almışlardı. Abbasilerin yükselişinden yüzyılı biraz aşkın bir süre önce kaba bedevi Araplığının timsali Muğire, İran şahının genel valisiyle konuşurken değerli halısını berbat etmiş ve naip tahtının yanına kurulmuştu.⁶⁷ Halılara ve tahtlara sahip olanlar artık Abbasilerdi. Çin imparatorunun resmen kullanılmayan İran tarzı unvanla "melikler meliki" olarak nitelendirdiği yeni Arap halifeleri

62 Mathews, s. 77, 91.

63 Whitfield, s. 89, 107.

64 Bkz. s. 293, 298.

65 Mesudi III, s. 255.

66 Bkz. s. 295.

67 Bkz. s. 223.

İran “süse püse düşkünlüğünü”⁶⁸ benimsemişlerdi. Eski Arap ve ilk baştaki çoğu İslam hükümdarlarının kolay ulaşılabilir oluşunun aksine, ilk Abbasi halifesi Seffâh resmi kabullerde bir perdenin arkasında oturma şeklindeki İran âdetini uygulamıştı.⁶⁹ Gerçi bazı Emeviler de aynı yola gitmişlerdi.⁷⁰ Ama sonraki Abbasiler çok daha ileriye gittiler. Farsçadan alınma “taç” kelimesinin kullanıldığı ve değerli taşlarla süslenmiş bir sarık⁷¹ takmaya başladılar. Saraya münecimler aldılar; Mansur’un bir Zerdüştî olan müneccimi, ona çoğunluğun hâlâ eski dine sıkıca sarıldığı “Mecusi” diyarında bir meşruiyet kisvesi kazandırdı.⁷² Üstelik siyaset de İranlılaştı. Mansur’un Ebu Müslim’i öldürtürken, Sasani şahlarından birinin güvenilir bir komutanını benzer bir suikastla ortadan kaldırışından ilham aldığı söylenir.⁷³ Düşmanlarıyla ölümüne kavga etmekle birlikte, dostlarına karşı genellikle daha vefalı olan Emevilerin döneminde pek hayal edilemeyecek bir işti bu.

Hükümdarlar ile ataları arasına, yeni kozmopolit Arap ve eski tarz *a’rabi* arasına mecazi bir perde inmekteydi. Kopukluk üçüncü Abbasi halifesi Mehdi’nin kırdı avlanırken yolunu kaybedip bir bedevinin yanına sığına dair bir hikâyede gözler önüne serilir. Bedevi ona şarap ikram eder ve her kâsede halife adım adım kimliğini açığa vurur: Önce saraylı, ardından halifenin komutanlarından biri, derken bizzat halife olduğunu söyler. Bu arada bedevi, ona istifhamla bakar.

“Bedevi,” der Mehdi, “bir kâse daha doldur.”

“Hayır, alimallah, bir damla daha içmene izin vermeyeceğim,” cevabını verir adam. “Niçin?” diye sorar halife.

“Zira korkum o ki, dördüncü bir kâse içersen, bana Allah’ın resulü olduğunu söyleyeceksin.” Mehdi bunu duyunca, kahkahaya boğulur.

Tam o noktada halifenin perişan refakatçisi onu nihayet bulur. İlk başta ödü kopan bedevi daha sonra toparlanıp halifeye şunu söyler:

“Yani, *sahiden* doğruyu söylüyordunuz. Ama dördüncü, *hele beşinci* iddiada bulunsaydınız, aşırıya gitmiş olurdunuz.” Mehdi onun “dördüncü, *hele beşinci* iddia” sözüne o kadar güler ki, az daha atından düşecek olur.

Beşinci iddia herhalde halifenin tanrılığı olsa gerek. Sonuçta

68 Karş. David Cannadine. *Ornamentalism*, Oxford University Press, 2002.

69 Mesudî III, s. 279.

70 Mesudî I, s. 247.

71 *EP* X, s. 57.

72 İbn Hallikân III, s. 246; *EP* X, s. 226-227.

73 Câhiz, Kısım 3, s. 140-141.

Mehdi bedeviye bir maaş bağlanması emrini verir ve onu yanına alıp yakın ah-bap çevresine katar.⁷⁴

Olay İslam'la başlayan ve hız kazanmakta olan bir süreçte eski tarz Arapların şehir sakinlerine dönüşmesine dair bir mesel izlenimini uyandırır: Çeperdeki taşralı *a'rabi*'nin (her nasılsa şarabın eksik olmadığı) yabandan alınıp dairenin ortasına götürülüşü, halifelik perdesinin arkasına kabul edilişi, yeni şehir toplumunun göbeğine aktarılışı. Olay bir dönemin sona erişini de işaret eder gibidir. Halifeliğin geleceği yaban ortamda tanınmayan Mehdi değil, hayali *Binbir Gece Masalları* kişiliğiyle Bağdat'ın şehir yabanında tebdili kıyafet gezen, çölde sözüne inanılmayan biri değil, şehirde kimliğini gizleyen biri olan oğlu Reşid olacaktı.

O halde, yaşam tarzı konusunda Câhiz haklıydı: Uzun hükümrانlık devirleri boyunca Araplığın bir numaralı ailesi ve Arap dayanışmasının başta gelen sembolü sayılan Abbasiler, geleneksel Arap yaşamından çok kopuktular. Ama hâlâ katışıksız Arap gibi görünmüş olabilecekleri iki alan, yani dil ve soy bakımından da Araplıkları sarsılma yolundaydı; daha kesin bir ifadeyle belirtmek gerekirse, dilleri ve soyları da eski ortamdan kopmaktaydı. Emevi halifeleri yüksek Arapçanın durum takılarında yanlışlıklar yapmış olabilirlerdi; ama Mehdi'nin torunu Mutasım'ın *kela* kelimesinin anlamını bilme-yince "cahil" olduğunu itiraf edişi⁷⁵ çok daha feciydi. (*Kela* "otlak" anlamına gelmesinden dolayı, geleneksel Arap yaşamında *ma*'dan ("su") sonraki en önemli kelimedir.) Önemli olanın artık baba soyu olmasına karşın, eski Arap toplumunda anne tarafının soyu neredeyse eşit önemdeydi. İslam öncesi dönemde, kölelerden olan çocuklar, kendi soy çizgisini sürdüren oğullar olmadıkları sürece, babaları tarafından çoğu kez kabul edilmezlerdi.⁷⁶ Oysa Moğollar tarafından soylarının fiilen kurutulmasına kadar, 500 yılı aşkın dönemdeki 37 Abbasi halifesinden sadece üçünün annesi özgür doğmuş Araptı. Diğer anneler Afgan, Harezmli, Bizans, Slav, Berberi, Fars, Türk, Ermeni ve Habeş dahil son derece değişik kökenlerden cariyelerdi.⁷⁷ "Dünya birbirine karıştı," diye belirtecekti 11. yüzyıl şairlerinden Maarri. "Ova adamları dağ kızlarıyla evlendi; Nümeyr soyunun annesi bir Türk; Ukayl soyunun annesi Semerkanlı bir köle."⁷⁸ Bütün bunlar imparatorluktaki karmaşık çeşitliliğin doğru bir yansıması olsa da, eski Arap altkütasının aile yaşamından çok uzaktı.

Çeşitliliğin başarılı ve yerleşik birlikteliğini sağlayan *hadare* o dönem itibarıyla *bedaveye* üstün gelmişti; en geniş, kozmopolit ve İslami anlamıyla

74 Mesudi III, s. 321-322.

75 İbn Hallikân III, s. 48-49.

76 Şair Antere'nin hikâyesi için örneğin bkz. Nicholson, s. 115.

77 Karş. Hitti, s. 332.

78 Aktaran Baerlein, s. 105.

şaab da kabileyi küçük ve sınırlı bir rol oynar duruma indirmişti. Toplum (daha doğrusu toplumun ağırlıklı kesimi) artık kabileye dayalı değildi; bazıları için soyağacı hâlâ önem taşısa da, çok farklı genlere sahip insanlar İslam ailesi içinde bir arada yaşayabiliyordu. Asıl önemlisi, gayri Araplar artık sırf yanaşma, kâtip ya da cariyeye değildi ve başlı başına önem taşıyan kişilere dönüşme sürecindeydi.

Abbasi döneminde vezirlik makamı gittikçe imparatorluğun pratik işlerini yürütme sorumluluğunu üstlendi. İlk Abbasi vezirleri içinde en çok öne çıkanlar, geçmişte ataları şimdiki Afganistan'ın kuzey kesiminde kalan Belh'teki Nevbahar adlı tapınağın soydan geçme kayyumluğunu yapmış olan İranlı Bermek ailesindendi. ("Bermek" Sanskritçe *parmak* ["amir, reis"] kelimesinden gelir; "Nevbahar" ise yeni vihara [Budist manastırı] ibaresinin Farsça biçimidir.⁷⁹) Ailenin üç kuşağı Abbasilere çeşitli görevlerde hizmet etti ve en meşhur siması *Binbir Gece Masalları*'na dönüşecek hikâye derlemesinde karşımıza Harun Reşid'in dostu olarak çıkan Cafer'di. İkilinin ilişkisi öylesine yakındı ki, efsaneye göre, Reşid kafaları ayrı yakalardan çıkmak üzere ikisinin de sıgacağı özel bir "Siyam ikizi" elbisesi diktirtmişti. (Bu Arapçada yakın bir arkadaşlığı ifade eden "bir çakşırdı iki kalça" deyiminin kaynağı olabilir mi?)⁸⁰

Efsaneler bununla bitmez. Bu sıkı İranlı ve Arap dostluğunun geçmiş İslam öncesi Lahmi meliklerine inen eski tabunun⁸¹ yıkılmasına ve Reşid'in kız kardeşi Abbase'yi Cafer'le evlendirmesine kadar vardığı söylenir; hikâyede danışıklı bir evlilik olarak tasarlanmış izdivacın tamamına ermesiyle ve bir oğlun doğmasıyla işlerin ters gittiği anlatılır.⁸² Reşid kız kardeşinin Arap sağlığını kirleten İranlı "sıradan damat" düşüncesinin uyandırdığı öfkeyle, Cafer'i idam ettirir, ailenin geri kalan kısmını hapse atar ve muazzam değerdeki malvarlıklarına el koyar.

Hikâye doğru mudur? Muhtemelen değildir. Özellikle başta İbn Haldun bunu saçma sayıp reddeder; ardından Abbase'yi kastederek, "Arap soyluluğunu bir İranlı yanaşmayla [...] nasıl lekeleyebildi?"⁸³ diye sormakla, kendi savını oldukça sarsar. İbn Haldun sosyolojinin babası olsa bile, yatak odasında olup bitenler konusunda o kadar güvenilir değildir. Daha sonra Bermek ailesinin aslında Reşid'e karşı bir darbe tasarladığını ileri sürmesi⁸⁴ daha inandırıcı sayılır. Bunu destekleyecek açık delillerin bulunmamasına karşın, günümüze ulaşan Bermek yanlısı mersiyeler şifreli göndermeler içeriyor olabilir. Örneğin, birinde şu mısralar yer alır:

79 Mesudi II, s. 238-239; EI² I, s. 1033.

80 İbn Hallikân I, s. 170.

81 Bkz. s. 124.

82 İbn Hallikân I, s. 170-171; Mesudi III, s. 385-391.

83 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 19.

84 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 19-21.

Siz buradayken bütün dünya bir gelindi;
Oysa kocadan ve çocuktan mahrum şimdi.⁸⁵

Buradaki ima Cafer'in sadece halifenin kız kardeşiyle değil, ülkesiyle de evlendiği ve İran'ın dünyayla nikâhının bittiğidir.

Bermek ailesinin çöküşü açıklığa kavuşturulmuş değildir.⁸⁶ Kısır saray çekişmeleri, özellikle de Bermekiler ile Reşid'in başka bir yakın adamı Fadl İbnü'l Rabî arasındaki çekişmeler vardı işin içinde.⁸⁷ Ama mesele belki sonuçta *acemî*'nin ister yatak ister taht söz konusu olsun, üstte oluşundan duyulan kadim korkunun Reşid'de tekrar yüzeye çıkışıydı. Arapçada iki mobilya parçasının *serir* gibi tek bir kelimeyle ifade edilebilmesi anlamsız olmayabilir. (Daha önce gördüğümüz üzere, "taht"ın başka bir karşılığı olan *arş* kelimesi "tabut sehpası" anlamına da gelebilir.) Bermekilere yönelik hamlesinden hemen önce, halifenin Arap köklerle tekrar bağlantıya girmeyi sağlayacak âdete uyararak, Mekke'ye hac ziyaretinde bulunması da anlamsız olmayabilir. Bu kadim bağı yenileyen son Abbasi halifesi oydu.⁸⁸

"Öteki"den duyulan korku kadim olsa bile haklı sebeplere dayalıydı: Arap üstünlüğü kısa bir süre sonra yitirilecekti. İranlılar (hatta Türkler) sadece Arap kadınlarının bedenleri ve böylece Arap "onur"u üzerinde değil, bütün Arap siyasal yapısı üzerinde hâkimiyet kurmak üzereydi. Onların iktidara yükselişi sonraki halife kuşağında ciddi olarak başlayacaktı; onu izleyen tek kuşak içinde de o gayri Araplar bin yıllık bir kâbusa dönüşecekti.

MELİKLİĞİN KISIRLIĞI

Büyük gerileyişler ve çöküşler (belki dinazorları hâric) her zaman birçok sebepten kaynaklanır ve bunlar çoğu kez saptanamayacak kadar eften püften şeylerdir; ama bazen içlerinde felaketi adım adım çığırından çıkaran trajik kusurlar, karakter ya da kaderin cilveleri yer alır. "Yüce Allah bir halkı yıkmaya ve mutluluğunu sona erdirmeye niyetlendiğinde, gerekli sebepleri sağlar,"⁸⁹ diye yazmıştı Ubeydullah ibn Süleyman. Bir başka deyişle, Allah zar atmaz. Araplar açısından olağan şüpheli, yani beraberlerinde Arabistan dışına taşıdıkları sürekli ve mahvedici bölünmüşlük, iktidardan düşüşlerini açıklamaya büyük katkıda bulunur.

85 Mesudî III, s. 391.

86 *El*² I, s. 17.

87 İbn Hallikân II, s. 256.

88 İbn Cübeyr, s. 152.

89 İbn Hallikân II, s. 256.

Hükûmran aile içindeki çekişmenin Araplara mahsus bir kusur olmadığını söylemeye gerek yok. Kurucusu Selahaddin'in sırdaşına göre, Kürt Eyyûbi hanedanı “birleşip büyüdü, ardından bölünüp yok oldu”;⁹⁰ onlara yakın bir dönemde Hindistan'da hüküm süren Türki Delhi sultanları benzer şekilde “birleşip düşmanlarını ve bölünüp kendilerini yok ettiler”.⁹¹ Müslüman hükûmran ailelere özgü bir kusurdan da söz edilemez. Aynı şey İspanya'da Kastilya Kralı Pedro ile gayrimeşru kardeşi Trastámara Kontu Enrique'yi karşı karşıya getirdi ve İngiltere'de kuzen York ve Lancaster hanedanlarını birbirine düşürerek Güller Savaşı'na yol açtı. İç kavga hanedan dinamiklerinin bir parçasıdır. Ama çokeşlilik, nikâhsız beraberlik, böylece ortaya çıkan üvey anne ve kardeş çeşitliliği onu şiddetlendirir. Bir bütün olarak Arapların zaten dağılmış ve bölünmüş halde olduğu Abbasi örneğinde ise, Arap dayanışmasının ve sürekliliğinin son büyük sembolü halife ailesi kardeş çekişmesiyle parçalandığında, sonuçlar önceki örneklerden daha korkunç olacaktı.

Bilimler hamisi ve filozof-halife olarak tanınan Memûn, bulunduğu yere en sevdiği olmasa bile en yakını olan kişiyle eski ve geçerli bir âdet olan ölüme kavga yoluyla varmıştı; ne Abbasiler ne de Araplar bunun sarsıntısını atlatabilecekti. Harun Reşid'in “altın şafağı” ve oğlu Memûn'un fikri “altın çağı” arasında, bütün imparatorluğun birliğinin sarsıldığı bir savaş yaşandı. Bitişik ikizler Haşim ile Abd Şems'in kanlı ayrılığına ilişkin efsanenin Kureş ata sülalesi içindeki çatlağın habercisi oluşuna oldukça benzer biçimde, genç Abdullah (Memûn) ile kardeşi Muhammed'in (Emin) gelecekteki bozuşmasına dair bir alametin anlatıldığı bir anekdot vardır. Âlim Kisâi'nin ziyaretine gittiği Reşid, üzerlerine titrediği iki küçük oğlunu çağırarak, Kur'an parçalarını ve şiirleri ezbere okuma becerilerini sergilemelerini ister. Muhammed'in okuduğu sıradan beyit servet, cömertlik ve onur üzerinedir. Abdullah'ın parçası ise farklıdır. Kader ve zor zamanlarda sabır konusunu işler ve garip bir tasvirle biter:

Düzeltilici mengene sıkıca kavradığında kargımın sapını,
Göreceksin nasıl yavaşça kırıldığını.

Oğlanlara bolca övgülerde bulunmak ve dualar okumakla birlikte Kisâi şu anısını aktarır:

Reşid ikisini bağrına basıp sıkıca kucakladı. Onları bırakıp indirdiğinde, göz yaşlarının göğsüne doğru yuvarlandığını gördüm. Oğullarını salıp gönderdikten sonra, yanıma yaklaşp şunu söyledi: “Sanki senin varlığını akıbetlerini ortaya

90 İbn Hallikân II, s. 200.

91 Aktaran Keay, s. 243.

çıkardı, kaderlerini gökyüzünden aşağıya çağırdı ve orada yazılı olanı sonucuna vardırı. Zira aralarındaki eski söz birliği bozuldu, yolları çatallaştı, husumetleri açığa çıktı. Kan dökülünceye, birçok kişi cansız yere serilinceye, kadınların peçeleri yırtılınca, birçok kişi doğduğuna pişman oluncaya kadar da öyle kalacaklar.”⁹²

Hikâyenin (ve Reşid'in bütün Abbasi hanedanının akıbetini önceden haber verdiği rivayet olunan bir kitabın varlığına dair atfının) aslı ne olursa olsun, şehzadelerin kapışmasında bir kaçınılmazlık sahiden varmış gibi görünür. Muhammed Emin'in büyük çaplı hayır işlerine destek vermesiyle meşhur ve (değerli taş kakmalı pabuçlar⁹³ giyecek kadar) mücevherat tutkunu annesi Zübeyde, doğuştan özgür ve Arap olan çok az sayıdaki halife zevcelerinden biriydi; bizzat Abbasi ailesinin bir ferdiydi. Büyüyen oğlunun köle oğlanları cariyelere belirgin biçimde tercih etmesinden dolayı hanedanın geleceğinden kaygı duyduğu için, cariyelere oğlan elbiseleri giydirmeye başladı ve (elmaslı ökçelerin yanı sıra) bir *gulamiyet* (“erkek tavrılı kız”) modasının kıvılcımını tutuşturdu.⁹⁴ Emin'den yaşça biraz büyük olan Abdullah Memûn ise daha mutat yolla bir cariyeden doğmuştu. İki anne arasında pek muhabbet yoktu. Böylece Sare ve Hacer, İshak ve İsmail sendromu⁹⁵ devreye girdi. Arap tarihinde sıkça görüldüğü üzere, rakip annelerin varlığı ve büyük çocuk hakkına dayalı kaba ama işe yarar aracın yokluğu, iktidar devrini çapraşık hale getirecekti. Reşid bu durumda Kral Lear'e yaraşır feci bir “çözüm”de karar kıldı: Emin'i halifelüğün birinci, Memûn'u ise ikinci vârisi olarak belirledi; ayrıca imparatorluğa ilişkin sorumluluğu ikisi ve Mütemin adlı üçüncü bir kardeş arasında paylaştırdı. Emin'e Bağdat ve genel iktidar verildi; Memûn ilk Abbasi güç merkezi Horasan'ı yönetmekle görevlendirildi; Mütemin Bizans sınırındaki bölgelerin başına getirildi.⁹⁶ Abbasilerin geldiği Kureyş kabilesinin İslam öncesi âdetiyle paralellikler taşıyan gösterişli bir sembolik eylemle, bölünmeyi duyuran bir belge Kâbe'deki Mekke'ye asıldı.⁹⁷ Başka bir meşum sahneyle, duyurunun asılırken yere düştüğü söylenir.⁹⁸

Reşid'in imparatorluğu bölmesinin başarısızlığa uğraması için uğursuz alametlere ihtiyaç yoktu. Onun ölümü üzerine, Emin halifelik makamına geçti ve ardından babasının arzusuna aykırı olarak kardeşi Memûn'un yerine (erkek tavrılı kızların istenen sonucu sağlaması sayesinde) yeni doğmuş

92 Mesudi III, s. 360-361.

93 Mesudi IV, s. 318.

94 Mesudi IV, s. 318.

95 Karş. Mesudi III, s. 400.

96 EI² III, s. 234.

97 Karş. s. 186.

98 Mesudi III, s. 364.

oğlunu vâris olarak atadı. Birçok kişi şoka uğradı. Büyük çocuk hakkı ve bebek veliaht kavramı öylesine yabancıydı ki, bir şair şunu söyleyebildi:

İşin hayrete en şayan tarafı şu ki,
Daha öğrenmemişken burnunu silmeyi,
Küçük bir çocuğa edeceğiz bağlılık yemini!⁹⁹

Memûn savaşılar yatağı Horasan'a çoktan yerleşmişti ve oradan kuvvetlerini üvey kardeşinin savaş işlerine hazırlıksız halde oturduğu Bağdat'ın üzerine gönderdi. (Emin iç dekorasyona ve süs balıklarına daha meraklıydı; gözde balıkları da altın solungaç halkalarıyla bezenmiş olanlardı.¹⁰⁰) Bir yıldan fazla sürecek uzun ve acımasız bir şehir savaşı başladı. "Kardeş kardeşle, oğul babayla ve Emin yanlıları Memûn yanlılarıyla çarpıştı. Evler yıkıldı, saraylar yakıldı, mallar yağmalandı."¹⁰¹ Dönemin savaş sanatçıları konumundaki şairleri dağılıştın, bütün bir toplumun parçalanışının çarpıcı tasvirlerini aktarırlar. Bir kaside şöyle başlar:

Akrabaları kenetleyen doğum bağları kopmuş.
[...]
Bağdat belki hiç kavuşmayacak en hoş manzaraya,
Gözlerin gördüğü en şirin sayfiye olmayacak bir daha.
Eskiden öyleyken, şimdi güzelliği kaybolmuş,
Kaderin fermanıyla uyumu hepten bozulmuş.
Geçmişteki insanların akıbeti geldi başlarına:
Kıssa diye anlatılacaklar uzak yakın başkalarına.¹⁰²

"Geçmişteki insanlar" bölünmüşlüğü'nün talihsizliğine uğrayanların hepsidir; şair Kur'an'da "ibret kıssaları" haline getirildikleri belirtilen kadim Saba kavmine¹⁰³ işaret eder. Şimdiki Bağdat'a, Şam'a ve pencerenin dışındaki manzaraya bakıldığında, ibretlerin henüz bitmediği açıktır.

Sonuçta Emin tekneyle kaçmaya çalışırken yakalandı. Son saatleri yanındaki bir esir, Ahmed adlı eski bir mevla tarafından kayda geçirildi:

Emin dedi ki, "Yanıma gel. Beni kucakla. Korkunç bir yalnızlık hissi içindeyim." Onu kucakladığımda, yüreğinin küt küt attığını hissettim. [...] Ardından bana şunu söyledi:

99 Mesudî III, s. 404-406.

100 Mesudî III, s. 403.

101 Mesudî III, s. 409.

102 Mesudî III, s. 409-410.

103 Kur'an, 34:19; karş. s. 106.

“Ahmed, beni kardeşimin yanına götüreceklerinden kuşku yok. Kardeşim beni öldürür mü sence?”

“Hayır, çünkü akrabalık bağı sana merhamet etmesini sağlayacaktır.”

Bunun üzerine dedi ki, “Boş versene. Meliklikte akrabalık yoktur, çünkü meliklik kısırdır.”¹⁰⁴

Bir anlamda lafzen haklıydı: Yukarıdaki şiirde çoğul haliyle “doğum bağları” olarak çevrilen “akrabalık” kelimesinin Arapçası *rahim*’dir. Annelerinin farklı olması nedeniyle, rahim tam da iki kardeşin paylaşmadığı şeydi. Bazı Emin karşıtı tarihçiler ortak babadan gelişlerini bile “siler” ve Emin’i annesinin adıyla “Muhammed ibn Zübeyde”¹⁰⁵ olarak anar. Kardeşinin yanına götürülmeyen Emin hemen orada öldürüldü; onun yerine alışılmış zafer hatırası olarak kellesi gönderildi. (Üçüncü kardeş ve ortak hükümdar Mütemin, akıllıca bir kararla kavganın dışında kaldı ve geri kalan hayatını gözlerden uzak geçirdi.)

Kavgadan zaferle çıkan Memûn zamanla bir filozof haline gelecekti; ama şair ile halifenin farkına vardığı üzere, sülale, kabile ya da soy bir yana, aile bağları dahi ciddi biçimde kopmuştu artık. O andan itibaren hükümdarlar gayri Arap destekçilere ve paralı askerlere dayanarak, sadakati gittikçe rüşvetle elde edeceklerdi. Bu yönelim daha ikinci Abbasi halifesi Mansur döneminde, mevcut ve azatlı kölelerin Araplara tercih edilmesiy-le başlamıştı.¹⁰⁶ Ama Memûn Bağdat’a Maveraünnehir’den asker getirtip memur kadrosuna alarak, süreci büyük ölçüde hızlandıracaktı.¹⁰⁷ İleride göreceğimiz üzere, bir süre sonra askeri ve ardından siyasal güç Arapların elinden çıkacaktı. Tersine fütuhât, yani toprakları ele geçirilen halkların Arap dünyasını “istila” edişleri içinde en belirleyici gelişme bu olacaktı; çünkü Arap üstünlüğüne ve her türlü siyasal birlik görüntüsüne temelli son verecekti.

Buna gayri Arapların dil düzeyinde Arapçaya sızışının ve toplumun her kesiminde kalabalık cariye alayının genetik istilasının eklenmesi, beraberinde Arap kimliğinin denetimden çıkmasını getirdi. Ama bu, Arap geçmişinin, yani Araplığın eski halinin ve bir kez daha bürünebileceği halin resmi bir versiyonu koruma altına alınmadan önce olmadı.

104 Mesudî III, s. 421.

105 Örneğin bkz. Belâzürî, s. 304.

106 Mesudî IV, s. 315.

107 Belâzürî, s. 415-416.

YERLEŞME, DERLEME

630'larda başlamış olan apar topar emperyal yayılma 8. yüzyılda daha ileri boyutlara varırken, Arap bakışı bizzat devinimin hızıyla bulanıklaşmıştı. İvmeyi ve aynı ölçüde başarılı olmasa bile insicamı sürdürme gereği, Arap enerjisini tüketmişti. Araplar artık bir süre mola verip durum değerlendirmesi yapabilirlerdi. İlk fırlatılışın heyecanlı ve tehlikeli anlarından sonra yörüngeye giren astronotlar gibi, nereye vardıklarına, nereden geldiklerine ve –ki bu önemlidir– kendilerine bakabilirlerdi.

Araplar bildikleri dünyayı sıkı denetim altında tutma girişimlerinde, sonraki dönemlerde yaptıkları ve birçoğunun hâlâ yaptığı şeyi yapacaklardı: Geçmişe sarılmak. Bu sadece Muhammed döneminin yakın devrimci geçmişi değil, içinden İslam'ın çıktığı önceki Arap geçmişi, yani ata yurdu “ada”nın geride bırakılmış eski geçmişi de. Nostalji, tarihte hafife alınan bir et-kendir; oysa zaman hep ileriye gitse de insanlar sıklıkla kriz ve karmaşıklık ortamından geriye doğru bir kaçışla, hayali yalınlığa ve saflığa sığınır. Geçmiş başka bir ülke olabileceği gibi, bir yurt da olabilir.

Abbasi dönemindeki Araplar açısından, o geçmişin önce derlenip kayda geçirilmesine gerek vardı. Kaynaklarda *asrû't-tedvin* (“derleme çağı”) olarak anılan bu yöneliş, önceki çeviri hareketiyle kıyaslanabilir nitelikteydi; ama dışarıdan aktarışa değil, içeriye ve geriye doğru bir bakışla Arap benliğine varışa yönelik olması itibarıyla, aynanın yansıtıcı yüzünden ziyade sırlı sırtı işlevini gördü. Bir yanda içe bakışın, diğer yanda Arabistan'ın ötesindeki dünyaya daha fazla açılmanın yer aldığı ve İslam hayatını hâlâ etkileyen bir sürçmenin de başlangıcı oldu. Dış dünyaya açık olanlar geçmişten miras alınan Arap âdetlerinin diğer ülkelerin fetih öncesindeki yerli bilgelikleriyle zenginleştirildiği bir küresel medeniyet yaratmak üzere Arapça mecrasını ve İslam malzemesini kullandılar. Ortaya çıkan sonucun Helenistik medeniyetle karşılaştırılması yerinde bir yaklaşımdır.¹⁰⁸ Ama şimdi de olduğu gibi, birçok kişinin Arap geçmişine hac ziyaretinde bulunma özlemini duyacağı bir medeniyetti bu.

BİR MİRASIN YARATILIŞI

Asıl sorun o geçmişin büyük ölçüde yitmiş olmasıydı. Sürekliliği sağlayan hafıza aynası kırıktı. Yeni yerleşik toplumda, “otlak”ın anlamını unutan sadece halife değildi. Âlimler bunu düzeltmek için, hayatları hâlâ otlak etrafında dönenlere, yani bedevilere yöneldiler.

108 Örneğin bkz. Carmichael, s. 58, 154.

Böylece 8. yüzyıl sonlarından itibaren şehirli filologlar, sözlük yazarları ve etnologlar, hayat tarzlarının şehir alışkanlıklarıyla ve konuşma biçimiyle bozulmadığı sanılan mevcut Araplara üşüştiler. Hedefleri en geniş ve en etimolojik anlamıyla folkloru, yani bir halkın geçmişten kalma bütün bilgi birikimini derlemektir. Akım bazen bir küsur yüzyıl önce Cecil Sharp ile Béla Bartók'un değişim içindeki Avrupa'da dansları ve ezgileri derlemelerini çağrıştırır. Ama Arap versiyonunu harekete geçiren sadece sanatsal merak duygusu ya da halkçılık değildi. Girişim bir halkın geçmişine ait canlı kalıntılarda yürütülen kurtarma arkeolojisiydi ve gezgin bir toplumda sözlerin her zaman yerlerden veya insan eserlerinden daha önemli olmasından dolayı, dile odaklandı. Sözelimi Siyonizme ve Hindu milliyetçiliğine dönük sonrakı başka bazı arkeolojiler gibi, bir programı vardı ve geçmişe dair belirli bir görüşü sunmaktan memnundu. Arap örneğinde konu bedevi geçmişi ya da en azından yarımadanın kuzeydoğu kesimindeki, yani Irak Oxbridge kurumlarının bulunduğu Kûfe ile Basra'ya en yakın kesimdeki göçebeler arasında o döneme ulaşmış kısmıydı. Arap geçmişinin diğer önemli unsuru, büyük bentler ve tapınaklar inşa etmiş yerleşik ve kabile dışı toplumların geçmişi çok uzaktaydı ve Arap ayının karanlık yüzü olan Güney Arabistan içlerinde unutulmuş durumdaydı.

Bu araştırmaların bedevi denekleri yöneltilen sorularla çoğu kez şaşkına döndüler. Örneğin, sorulardan biri gırtlaksı bir durakla "İsra'il" mi, yoksa bir yuvarlamayla "İsrayil" mi demek gerektiği ve "Filastin" in bir tamlayan durumunun olup olmadığıydı.¹⁰⁹ "Bana bu saçmalıkları daha ne kadar sorup duracaksın?" demişti bir *a'rabi* bilgi kaynağı. "Sana güzel cevaplar uydurmam daha ne kadar sürecek? Sakalının ağardığını görmüyor musun?"¹¹⁰ Bir sözlük yazarı bir bedevi kabilesince kaçırılıp birkaç yıl alıkonulmaktan yarar gördü.¹¹¹ Bazı araştırmacılar verilecek bilgiler için peşin para öderken,¹¹² bazı bilgi kaynakları da bilgilerini satmak üzere şehirlerin yolunu tuttular.¹¹³ Çoğu durumda araştırmacılar bilgi kaynakları konusunda çok titiz değillerdi. Nitekim Maarî şunu belirtir:

Acaba gramerciler alfabeyi zerre kadar bilmeyenlerden azıcık bilgiyi ne kadar sıkça aktarıyor? Yahut erkeklerce korunmaya muhtaç kadın cinsine mensup bir kişiden?¹¹⁴

109 Câhiz, Kısım 1, s. 256-257.

110 İbn Hallikân III, s. 530.

111 Lane, *Arabic-English Lexicon* I, s. xxxiv.

112 Süyûtî II, s. 431.

113 Câbirî, s. 84.

114 Maarî, s. 321.

Elbette kastettiği husus kendi alfabelerini *bilmeyen* denekler bulma gereğidir; dahası, kadınlar konuşmada erkeklere kıyasla daha tutucu olmalarından dolayı, çoğu kez en iyi bilgi kaynaklarıdır.

Folklor özünde dile dayalıydı. Ama dilin incelenmesi çoğu kez şiirlerin derlenmesini, şiirleri anlamak ise İslam öncesi geçmişin topografyası ve soyağacı üzerine bilgilerin toplanmasını gerektirdi. Bütün bu süreç antika meraklılarının ilgi alanlarının ve zengin ve ilginç bir mirası korumanın çok ötesinde sonuçlar doğuracaktı. Aslında, her zaman için geçerli Arap “damga”sını tanımlayıp arıtaçaktı. Bu damga günümüzde Moritanya’dan Maskat’a kadar büyük çeşitlilik gösteren insanlara vurulu olarak hâlâ varlığını sürdürmektedir. Değişik kökenlerden gelme ilk gezgin kabilelerin yaklaşık 3.000 yıl önce komşularınca aynı ad altında bir araya getirilişinde olduğu gibi, “Arap” yaftasının gücü ve dayanıklılığı bir kez daha ortaya çıkmıştır.

GÖÇEBENİN DÖNÜŞÜ

Abbasi gerçekliği gittikçe çoğul ve karma yapıya bürünen büyük ölçüde şehirli, tarıma dayalı ve yerleşik bir topluma özgüydü. Bedevi Araplar fetihlerin mızrak ucu olarak istenen amaca hizmet etmişlerdi; o zamandan beri özümşenip yeni toplumla kaynaştırılan kesimin dışında kalıp eski yaşam tarzlarını sürdüren tekrar siyasal ve coğrafi çepellere çekilmişlerdi. Tekrar ortaya çıkışları ya dil alanında bir bilgi kaynağı ya da yıkıcı bir güç şeklinde oldu. Yıkıcılığın örnekleri Reşid döneminde Suriye’de “kuzeyli” ve “güneyli” kabileler arasındaki iki yıllık savaşta bedevilerin de yer alması¹¹⁵ ve 6.000 Tay göçebesinden oluşan bir kuvvetin 898’de Mekke hacı kervanlarına baskınlar düzenlemesi idi.¹¹⁶ İkinci olgu merkezi Suud iktidarının ortaya çıkışına kadar bin yıldan fazla aralıklarla sürecekti. Arap korsanlarının Müslüman hacılara saldırmaları... Eski çobanlık-akıncılık geçmişindeki sürekliliğin ya da İslam ile yarımada kökleri arasındaki kopukluğun bundan daha iyi göstergesi olamaz.

Öte yandan, gelecek kuşaklar için geçmiş kayda geçirilirken, tam da o çobanlık-akıncılık geçmişi öne çıkarıldı ve hamasi bir kisveye büründürüldü. Böylece *bedv* zihniyeti kolektif Arap kültürel hafızasına köklü biçimde yerleştirildi. İşin gerçeği ne olursa olsun, ideal haline geldi. Bir başka deyişle, bir tür ulusal kişiliğe dönüştü. Yakın dönemdeki bir eleştirmenin ifadesiyle, derleme çağında “Arap kişiliği kendini tanımaya başladı.”¹¹⁷ Ama

115 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 2, s. 13.

116 Mesudî IV, s. 261-265.

117 Câbirî, s. 192.

bu nokta kendini tanımanın başlangıcı olduğu kadar, uzun bir gelişim döneminin en son aşamasıydı. Arap kişiliği rüşeym halinde yüzyıllardır vardı; ayırt edilebilir özellikleri milattan önce kazanmaya başladı; İslam'dan önce aşağı yukarı Lahmi meliklerinin döneminde doğdu ve içinde bulunduğu ortamla, özellikle güçlü gayri Arap komşuların varlığıyla daha da şekillendi; Muhammed sonrası fetihlerden beslenip büyüdü ve Emevi döneminde Güney Arabistan kanının aktarılışıyla güçlendi. İmparatorluğun yarattığı çeşitlilikle birlikte, bildiğinden daha karmaşık ve tehdit edici bir dünyayla karşı karşıya gelince, öz-savunma güdüsüyle geçmişe dönük olarak kendi kimliğini oluşturmaya koyuldu. Kişilik aslında olgunlaşıp yetişkinlik çağına varmıştı ve kendini tanımanın beraberinde bir ölçüde kendini kandırmayı getirmesi, yetişkinlerin dünyayla yüzleşmesinin böyle değişimleri gerektirmesindendi.

Değişmez olduğu sanılan bedevi dünyası şiir yorumlarıyla, filoloji ve tarih üzerine eserlerle, ilk sözlüklerle gittikçe büyüyen bir kütüphaneyi doldurdu. Ne var ki, Abbasi toplumunun “gayri Arap, Horasanlı” gerçekliğinde, *a'rabi* köklerine dönmeye çalışan şehirli Araplar alaya alındı. Bunlar arasında arkaik, yapmacık bir şekilde bedevi konuşma tarzını benimseyen şair Hayse-Beyse de vardı. Bu takma adı da çoktan eskimiş olan, “darlık” anlamına gelen ve sıkça kullandığı bir bedevi tabirdi. Büyük Temîm kabilesine mensup olduğunu ileri sürdüğünde, ona şu söylendi:

Bir Temîmi saç teli dahi yok senin kafanda!
Ama gidip kertenkele ye, kuru acı hıyar kemir,
Devekuşu sidiğini iç eğer canın çok çekiyorsa.¹¹⁸

Ama eski bedevi, uykudaki kimlik, varsayılan kişilik olarak varlığını sürdürdü. “Arap” kelimesinin anlamı 9. yüzyıldan 19. yüzyıla, “derleme çağı”ndan “Arap Rönesansı”na kadar, bin yıl boyunca ikiye bölünmüş halde kalacaktı: Bir yanda, Arapça konuşanların hepsi kültürel-dilsel anlamda Arap sayıldı; diğer yanda, Arap tabiri günlük konuşmada ataları birer kahraman olsa dahi, kertenkele yiyen vahşi göçebeler için kullanıldı. Aynı bölünmüşlüğü günümüz Yemen’inde tam anlamıyla görmek mümkündür. Silah taşıyan vahşi köylüleri gören biri “Ha, onlar kabile adamları işte,” diyebilir küçümseyici tavırla. Ama bunu söyleyen kişiye kabile kökenli olmadığını cıtlatacak olursanız, onu can evinden vuran hakarete bulunmuş sayılırsınız. Bu bölünmüş kişiliğin iki yarısı arasındaki ilişki, *hadar* ve *bedv* arasında süren diyalogun bir parçasıdır.

Bedevi geçmişin olağanüstü yüceltilişi, beraberinde edebi özentileri olan ya da bürokraside yer edinmek isteyen herkesin “Arap Günleri”, yani İslam öncesi kabilelerin akınları ile muharebeleri hakkında bilgili olması gereğini getirdi.¹¹⁹ Bu türden bir sürü vaka vardı. İsfahanî’nin derlemesinde anlatılanların sayısı 1.700’dü.¹²⁰ Saplantı zaman ve mesafe tanımaksızın sürdü. Endülüs şehirlerindeki 14. yüzyıl şairlerinin bedeviliği yüceltişine benzer biçimde, Lübnan asıllı göçmen Brezilyalı şair İlyas Farhat da 20. yüzyıl São Paulo’sunda çadırlar ile develeri yüceltecekti.¹²¹ Şimdi de olduğu gibi, bedevi inanç ve değer sistemi çoğu kez İslam etiğine üstün gelecekti; Mekke hacılarına baskınlar düzenlemek, göreneksel yasalar ile törelerin Kur’an kurallarına ağır bastığı o kadar çarpıcı olmayan bir yığın olayın uç örneğidir sadece. Bu durum sıklıkla sert eleştiriye de maruz kalacaktı. Merhum Muhammed Câbirî şunu ileri sürer:

Arap “dünya”sını, Arapların kelimeler, ifade biçimleri, tasvir ve hayal gücü, keza zihniyet, değerler ve duygular düzeyinde barındığı dünyayı yaratanın aslında a’rabi olduğunu, bu dünyanın güdük, yoksul, sık ve kuru olduğunu, Arapların “tarihöncesi”ni, fetihlerden ve devletin kuruluşundan önceki cahiliye devrini yansıtan tarih dışı bir duygu ve doğa dünyası olduğunu söylemek bir mübalağa olmayabilir.¹²²

Günümüzde görünür dünyanın altında bu öbür dünya yatmaktadır. Arap New York’u tarzındaki Doha ve Dubai’nin şehir ortamlarında bile şair-şehzadeler hâlâ yiğit bedeviliği yüceltıyor. Fouad Ajami’nin çöl nostaljisini “kültüre yabancı”¹²³ olarak nitelendirişi şaşırtıcıdır; çöl nostaljisi Abbasi döneminden beri kültüre sinmiş durumdadır. “Geleneksel” Arap benlik bilinci, 1700 Arap Gün’ündeki kimliğine *Binbir Gece Masalları*’ndaki İranlılaşmış şehirli versiyonundan çok daha yakındır.

Abbasilerden beri Arap tarihinin tamamına geri kalan dünyadan ve onun gidişatından bir kopukluk duygusu, kimi zaman İslam’ın Arabistan dışına çıkışından önceki sözde yalınlığına özlem, kimi zaman daha köklü Arap geçmişine dar, nostaljik bakış biçimine bürünmek üzere kronik bir geçmişi anma eğilimi musallat olmuştur. Bu toplu nostalji bütünüyle kötü değildir; çünkü *Kulturation*’un ömrünü uzatan bir tür birlik sunar ve (ulusal efsanelerini bırakarak küresel alanla uğraştığı söylenen) İngilizce dünyanın tarihini

119 İbn Hallikân III, s. 316.

120 *EP*, madde Abû’l-Faradj.

121 *EP* V, s. 1256-1257.

122 Câbirî, s. 88-89.

123 Ajami, *Dream Palace*, s. 128. Yazarın soyadının “gayri Arap” anlamına gelişi tesadüfidir; İran’dan Lübnan’a göç etmiş bir aileden gelir (Ajami, *Dream Palace*, s. 14).

yazamazken, “Arap tarihleri” yazabilmemizin başka bir sebebi budur. Ama dil gibi, nostalji de her iki anlamıyla bir bağdır; kardeşliğin yanı sıra esirliği de getirir. Şair Nizar Kabbânî işte bu yüzden şunu söyler:

Bitkinim artık Araplığımdan.
Araplık bir lanet, bir ceza mı?¹²⁴

SÖZLÜK MUHAFIZLARI

Abbasi döneminde İslam ileriye, gittikçe genişleyen ufuklara bakarken, dönüp Arap geçmişine bakış daralmaya devam etti. Yayılma şevkinin tükenmesiyle birlikte, Araplar kendi ulusal efsanelerine odaklanmaya başladılar. Böylece Arap kişiliği yetişkinlikten orta yaşa, her şeyin gerileyip bozulmaya yüz tuttuğu yaş dönümüne hızla ilerledi. Britanya İmparatorluğu için kullanılan “koskoca blöf”¹²⁵ ibaresiyle ifade edildiği gibi, çeperdeki bir adanın (Arap örneğinde yarımadaanın) küçük ve hırpani halkı dünyanın geniş bir kesimine birkaç yüz yıl hükmeder hale gelince, kahramanca geçmişe dair hikâyelere gerek duyar; ötekilerin tehdidi altında olmak bu gereği büsbütün artırır.

Bu geçmişe ulaşmaya çalışan filologların ve öbür âlimlerin çoğunlukla gayri Arap olmaları şaşırtıcı olmasa gerek. Yakın dönemdeki bir yorumcu, geçmişe dair bilgileri derleyip düzenleyen “gayri Arap *mevâlinin* fiilen Arap toplumu için Arap kimliğini inşa ettikleri”ni¹²⁶ belirterek, bunu açıkça ifade etmiştir. “Yeniden inşa”dan söz etmek daha doğru olur. Ama her iki durumda da İbn Haldun’un hemfikir olduğu bir saptama söz konusudur; zira gayri Arapların ilim alanındaki tekeline kitabında bir bölümü ayırmıştı.¹²⁷ Eski gayri Arap imparatorlukların “Arap melikleri”ni yaratarak ilk Arap benlik duygusunu ortaya çıkarmalarında olduğu gibi, Arap kimliği bir kez daha ötekilerce şekillendirilmekteydi.

Bu şekillendirme Arap tarihindeki değişmez ve başta gelen aktör olan Arap dilini de etkiledi. Arapça büyük ölçüde çeviri hareketiyle zenginleşmişti; ama derlenmeye başlayan sözlüklere bu zenginliğin küçük bir kısmı girdi. Şehirli aydınlar gözlerini imparatorluğun bünyesindeki halklara, Hindistan, Çin ve Konstantinapol’daki uzak komşulara çevirirken, dilbilimciler geriye doğru bakışla, develerini sağarken Sanskritçe kökenli matematik terimlerini ya da *sulujismus* (“tasım”) gibi Yunanca kökenli kelimeleri kullanarak bilgiçlik

124 Kabbânî, s. 857

125 Philip Ziegler, *Soldiers, Plume/Penguin*, 2003, s. 324.

126 Drory, s. 42.

127 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 428-430.

taslamaya teşne olmayan bedevi dünyasına yöneldiler. Dahası, filologlar ve diğer sözlük muhafızları farklı kabile ağızlarındaki birçok değişkeni ortadan kaldırmakla, dili daha da daralttılar. Müthiş hafızasıyla meşhur ve kabile kökenli bir kadim çağ uzmanı ve filolog olan Esmâî (ö. 828) bu tür değişkenlere ilişkin şu örneği vermişti:

İki [bedevi] adam “şahin” anlamındaki sakr kelimesinin sadla mı, yoksa sinle mi okunacağı konusunda görüş ayrılığına düşünce, karşılaşıacakları ilk kişinin kararına uymada mutabık kalırlar. Gördükleri ve ihtilafı çözmesini istedikleri kişi, “İkinizle de hemfikir değilim; okunuşu zakr,” der.¹²⁸

Sonuçta, sözlüğe sadece *sadlı sakr* girdi. Bunun sebebi ise filologların çoğunlukça nasıl kullanıldığına bakarak, ona tek makbul telaffuz damgasını vurma politikasıydı.¹²⁹

O zaman gerçek dünyada Arapça genişleyip değişme sürecindeydi. Geçmişte hep şairler ile peygamberlerin yüksek hitabetinin yanı sıra kabileye dayalı birçok değişkenle var olmuştur; fetihlerle ve ırkların iç içe geçişiyle birlikte daha da dallanarak yeni lehçelere dönüşmüştü; aydınların yazılı sözcük dağarcığı da çevirilerle ve yeni bilimlerin ortaya çıkışıyla gelişmişti. Ama yazılı yüksek Arapçada bir daralma vardı. Bu Arapça için *fasih* kelimesinden türetmeyle kullanılan *fusha* terimi köpüksüz süt anlamına gelir. Süt hâlâ yağlı olsa da kayda geçirildiği devirden beri homojen ve pastörizedir.

Bu bakımdan yazılı Arapça bir kurgudur; dilbilimcilerin bu pan-Arap dilini sentezle yaratması, kabileler ile kavimlerin tek bir “Arap” ırkı olduğu fikrini pekiştirdi. Dil gibi, ırk da bir kurgudur.

HARFLERDEN OLUŞAN BİR TANRI

Dilin eski ulusal kuşamı yeni renklerle bir süre ebruli hale bürünmüştü. Ama dil âlimleri bu yönelimi tersine çevirme ve Arapçayı bedevilerin sınırlı hâki renklerinde bir üniformaya dönüştürme uğraşı içindeydi. Zamanla Arapça edebiyat akımlarını ve bizzat düşünceyi kısıtlayan bir deli gömleği haline gelecekti.

Emeviler resmi işlerde Arapçaya geçişi sağlamakla, gayri Arap bir kitleyi zor dillerini öğrenmeye yöneltmişlerdi. Bu da beraberinde dilin analiz edilmesi gereğini getirdi; böylece gramer, sentaks ve diğer dil araştırmaları ilk şekli

128 Süyûtî I, s. 207.

129 İbn Hallikân II, s. 223, 232; Süyûtî I, s. 146.

Arap bilimleri haline geldi.¹³⁰ Abbasi döneminde başka (özgün) Arap-İslam araştırmaları ortaya çıkarken, Memûn'a ilham vermiş olan gayri Arap "antik bilgin"lerin fizik ve teori esaslı bilimlerinden ziyade o dil bilimlerinin doğrultusunda gelişti. Gramer kurallarının özellikle fıkıh alanına uygulanması, fıkıhın düşünce dünyasını baştan sona şekillendirecekti.¹³¹ Memûn, Kindî ve benzerleri bütün bir düşünce dünyasına ilgi duymuşlardı; hatta Memûn dünyanın çevresini ölçmüştü. Ancak onlardan sonra fikir yolundaki kavşakla karşı karşıya kalan Arap medeniyeti metin doğruluğu güzergâhını tuttu ve orada kaldı. Düşündükleri dille kısıtlanmayan birçok büyük ampirik Arap beyni ortaya çıkacaktı elbette; ama çalışmalarını toplumdan tecrit edilmiş halde ya da çeperlerde yürüttüler. Genelde düşünce metin araştırmasına zincirli, hakikat da ampirikten ziyade retorik kalacaktı.¹³² Örneğin, ataları İran sarayında soydan geçme hatipler olan Abdüssamed ibn Fadl, sivrisinekler üzerine üç uzun ve mükemmel ders verebilen biriydi; ama mükemmellik gözlemde değil, belagatteydi.¹³³ Bunun için Hooke'u ve mikroskobu beklemek gerekecekti.

Arap düşüncesinde Arap dilinin yoğun, içe dönük ve takıntılı merkezi konumundan kuşku duyanlar "750-1500 arasındaki dönemden 4.000'i aşkın gramerciyi ismen bildiğimiz"¹³⁴ gerçeğinin üzerine düşünmelidir. Arapça gibi zengin bir dilde bile çok azının söyleyecek yeni bir şeyi vardı; büyük bölümünün yaptığı şey daha önce söylenmiş şeyleri bir söz çarkıyla tekrar işlemekten ibaretti. Aynı dönemde toplam doğa bilgini, hekim, kimyager, astronom, coğrafyacı vb. sayısı üç haneye ulaşırsa da gramercilerin çok gerisinde kalır. Sâhib ibn Abbâd'ın 400 deve yükü kütüphanesinin¹³⁵ en az 60 deve yükü Arap filolojisi üzerine kitaplardı.¹³⁶ Bu saplantının sebebi neydi?

Abbasi dönemine varıldığında yüksek Arapçayı çok büyük zahmet çekmeden kullanabilen kişiler nadirdi;¹³⁷ dil bakımından "bozulmamış" ve araştırmacıların büyük ilgi gösterdiği az sayıdaki bedevinin bunun dışında kalması ancak şiir okuduklarında geçerli bir durumdu. Kibar saray çevrelerinde bile bu uğraştan 900 yılı dolaylarında vazgeçilmişti.¹³⁸ Daha alt tabakalarda yüksek Arapça bilinmiyordu. Çarşıda tumturaklı sözler kullanan bir filoloğun "Hintçe" konuşan bir cin tarafından çarpıldığı sanılmıştı,¹³⁹ Nil kıyısında yüksek

130 Bkz. s. 272.

131 Câbirî, s. 124-127

132 Karş. Câbirî, s. 344-345.

133 Câhiz, Kısım 1, s. 131.

134 Versteegh, *Arabic Language*, s. 74.

135 Bkz. s. 313.

136 Süyûtî I, s. 74.

137 Mesudî IV, s. 239.

138 *El*² I, s. 570.

139 İbn Hallikân II, s. 232.

Arapça mısralarını heyecanla okuyan bir şair, nehre büyü yaptığı zehabına kapılan bir h d   n itmesiyle suya d   p bo ulmu tu,¹⁴⁰ bir hurmalıkta nadir bir fiil biçiminin emir kipi çekimlerini yüksek sesle tekrarlayan bir gramerci, hurma toplayan köylülerin Kur'an'ı alaya ald  nı sanmaları yüzünden saldı‐rıya u ramı tı.¹⁴¹ Bu son anekdot niçin o kadar çok gramerçinin bulunduğuna dair bir ipucudur. En düşük e itimlilere bile hakikatin metinlerde yatt  ı fikrini a ılayan bir kültürde, özellikle Kur'an'ın tüm hakikatin toplamını i erdi ine inanılırdı. Yüksek ve düşük Arapça artık birbirinden ayrıldığı için, dil bilginleri yüksek dili anlamayı sağlayabilecek yeg ne kişilerdi. Dolayısıyla “gramer erbabı” hakikati gittikçe tek el altına alarak, metin esaslı bir Tanrıyla iletişimin yeg ne aracıları haline geldi ve bir Hristiyan ortamındaki ruhban kesiminden pek farklı olmayan bir mevki edinmeye ba ladı. Nitekim Abbasi döneminden itibaren  limlere giyimleriyle ayırt edilen bir ruhban sınıfıymı  gibi davranıldı,¹⁴² çoğu durumda bu giyimin unsurları arasında son derece heybetli bir sarık ve bir kaleml  in sanki han ermi  gibi gösterişli a ıyla tıktı tırıldı ı bir kuşak yer alırdı. Onlar ruhun değil, harfin rahipleriydi. Biz-zat Abbasilerin ilk büyük Kur'an tefsircisi Abdullah ibn Abbas'ın soyundan geldikleri göz önünde tutulunca, böyle bir gelişme yersiz değildi.

Bu yeni “hiyerar ı”nin (ve Arap fikir tarihinin bütün geleceğinin) gelişmesinde dönüm noktası, Mem n'un üçüncü ardılı Mütevekkil döneminde dogma açısından geriye dönüştü. Muhtemelen gelenekçi  limlerin gördüğü destek vasıtasıyla halkın gönlünü kazanmak üzere, Mutezile aydınları sindirilerek, tartışmaları ve müzakereleri yasaklandı; Kur'an'ın yaratılmış bir kitap olması itibariyle bireyin yorumuna açık olduğu fikri melunluk sayıldı ve “taklit” ilkesi dayatıldı; bundan böyle Allah'ın kelamı sadece resmen onaylanmış yorumlara göre anla ılabilirildi. İlk başta “bakmak” anlamına gelirken, zamanla “fikir yürütmek ve bir kanaate varmak” anlamlarını kazanan *nazar* ve *rey* kelimeleri, sapkınlık ku kusuyla lekelenmi  hale geldi.¹⁴³ Bu da daralmanın başka bir  rne iydi. Kapıya dikilmiş söz fedaileri gibi davranan sözlük yazarlarının acayip saydıkları her şeyi s zl  e girmekten alıkoymalarına benzer biçimde, Allah'ın vahyinden anlam çıkarmaya dönük bireysel u ra , yani içtihat kapısı da kapatıldı. Yakın dönemdeki bir yorumcunun ifadesiyle, “anlamın kapısını kapatmak düşünceye kilit vurmak”tı.¹⁴⁴ Sıklıkla olduğu gibi, politika de i ikli ine destek için Muhammed'e atfedilen sözlere ba vuruldu. Örneğin, bunlardan biri   yleydi:

140 İbn Hallik n I, s. 58.

141 Mesudi IV, s. 239-240.

142 İbn Hallik n III, s. 389.

143 Mesudi IV, s. 86, 319.

144 Adonis, *S bit* III, s. 218.

Kur'an'ı kendi kanaati temelinde yorumlayan kişi yanılır, yorumu bir şekilde doğru olsa bile.¹⁴⁵

Bazı şairler, mutasavvıflar ve mezhepçiler her zaman dogma radarının aşağısından ya da yukarısından uçarak, Allah kelamını yorumcular, aracılar olmaksızın anlamak üzere kendilerince girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak ruhban sınıfının olmayışıyla hep iftihar eden İslam ümmeti, Abbasi devrinin ortalarından itibaren genelde ilahi kelama, çoğu bin yılı aşkın bir süre önce ölen dilbilimcilerin, yorumcuların ve diğer güvenilir kaynakların hiyerarşisi aracılığıyla yaklaşmıştır. Anlam mumyalaşmıştı.

Söz konusu güvenilir kaynaklar genellikle gayretli ve mahir âlimlerdi. Ama çoğu kez Tanrı ayrıntıda olduğu için, incelik zamanla ve tekrarlar kaybolur. Bunun bir örneği Kur'an'ın başındaki Fatiha suresidir. Bazı bakımlardan Hristiyanların Babamız Duası'na denk olan bu sure, müminlerce günün beş vakit namazında, ayrıca başka birçok vesileyle tekrarlanır ve şu sözlerle biter:

Bizi dosdoğru yola ilet.

Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna ya da doğrudan sapmışların yoluna değil!¹⁴⁶

Bendeki Kur'an nüshasında paralel bir İngilizce metin ile tefsir yer alır. Kur'an'ı tilavet edebilmekle birlikte Arapça bilmeyen Müslümanların da başvurduğu bu nüshada aynı kısım şöyledir:

Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.¹⁴⁷

Bir dipnot Yahudilere ve Hristiyanlara göndermede bulunan tefsirlerin, 9. yüzyılın güvenilir iki kaynağı Tirmizî ile Ebu Davud'un eserlerinde alıntılanan bir hadise dayandığı açıklanır. Peki, kabul; iki kaynak da kusursuzdur. Ama parantez içinde olsalar bile, bizzat bu tefsirlerin kutsal kitabın İngilizce metnine sızmış olmaları, onlara neredeyse ilahi statü kazandırır. Müslüman dostlarımı yokladığımda gördüğüm üzere, pratikte parantezler ve aynı şekilde “gibi” sözü genellikle unutulur. Pürüzsüz Arapça konuşan Müslümanlarda bile, tefsir temelde yatan özü öylesine etkili örter ki, iki kesim *dosdoğru* Yahudiler ve Hristiyanlar olarak anlaşılır. Örneğin, İslam adına insanları öldüren teröristlerin de gazaba uğrayanlar ya da doğrudan sapanlar kap-

145 Adonis, *Sâbit* I, s. 16.

146 Kur'an, 1:6-7

147 *Translation of the Meanings of the Noble Qur'an in the English Language*, Medine, Hicri 1417, 1:6-7.

samına alınmaya aynı ölçüde layık olabileceklerini ileri sürmek genellikle şaşkın bakışlarla karşılanır.

Yani, derleme çağından, özellikle de Mütevekkil'in dogma alanındaki geriye dönüşünden itibaren, yazılı metinler ve taşıdıkları anlamların muhafızları Arap medeniyetinin akli üzerinde gittikçe güçlenen bir hâkimiyet kazanmaya başladılar. Arap tarihindeki üç büyük fethin ilki olan Arap dilinin fethi aynı zamanda en amansızı olarak, kazanılmasına katkıda bulunduğu imparatorluğu tabir yerindeyse çiğneyip geçme yolundaydı. Taklit edilemez ilk metne gelince, resmi çizgi artık Kur'an'ı yaratılmamış ve Allah'la yaşıt kitap, tam anlamıyla lafzi rumuzlar şeklindeki kelimeler, Kur'an'da geçen "Levh-i Mahfuz"a¹⁴⁸ zamanın başlamasından önce yazılmış sözler saymaktı. Kur'an'ı yüceltme fikrinin en aşırı savunucularından biri, Muğire ibn Said Beceli adlı ve esrarlı konuşmaya meraklı bir 8. yüzyıl Şii âlimi, tasarlanamaz İlah'ı "rakam uzuvlarına ve [Arap] alfabesindeki harflerin biçimine"¹⁴⁹ sahip bir varlık olarak tasarlayacak kadar ileriye gitti.

İncil'in ifade ettiği gibi, kelimeler Tanrı'yla birlikteydi ve kelimeler Tanrı'nın *ta kendisiydi*. Bu besbelli ki aşırı ve sarsıcı bir görüştü. Ama 10. yüzyılın yeni Abbasi katı anlayışında, harf öze üstün gelmişti. Özden etkilenenler onun peşinde nereye varacakları konusunda sakin olmamıştı.

HALLAC-I MANSUR'UN ÖLÜMÜ

İki yüz yıllık Arap taşkını dinmiş ya da kapladığı alanlarda emilmişti. Ama geride zengin bir dil katmanı bırakmıştı. Abbasi devletinin denetim altına almayı amaçladığı şey buydu. Ortaya koyduğu şey "söz birliğini sağlama"ya dayalı eski politikanın yeni bir versiyonuydu ve sadece görüşleri değil, anlamları ve düşünceleri de birleştirmeye yönelikti.

Yeni söz birliğine başkaldıran muhalif ses ve akıllardan biri, 10. yüzyıl başlarının aykırı mutasavvıfı Hallac-ı Mansur'du ve 922'de idam edilecekti. Tam adıyla Hüseyin ibn Mansur Hallac çeşitli bakımlardan çağının bir adamıydı. Fars bölgesinde 857/858'de doğdu; anlaşıldığı kadarıyla anadilinin Arapça olmasına karşın, soyu belirsizdi. Her ne kadar Arap olması mümkünse de bu kesin bilinen bir husus değildir. Çağdaşı Mesudî gibi, çağının hareketli ortamından yararlanarak epey dolaştı ve bir süre Hindistan'da kaldı; yine Mesudî gibi, kültürel düzeyde maceraperest biri olarak, Budist ve Hindu toplumlarını gözlemledi.¹⁵⁰

148 Kur'an, 85:22.

149 Aktaran Cäbirî, s. 226.

150 *EP* III, s. 82-102.

Peki, Hallac-ı Mansur yaptıklarının bedelini niçin canıyla ödedi? Meşhur *Enelhak* (“Ben hakkım!”) sözüyle ilahi varlığın kendine intikal edişini (*hulûl*) ileri sürdüğünün düşünülmesi, dogmatiklerin gözlerini faltaşı gibi açmaya kesinlikle yeterliydi. Ama Hallac-ı Mansur’un haykırışında belki de bizzat yaşadığı şekliyle “hakikat”i söyleme “hakkı”nı ileri sürdüğüne, hükümdarlar ile âlimlerin hakikat üzerindeki tekelini kırdığına dair, bilinçaltının ötesinde bir etimolojik ima vardır. Hakikat 920’lerde bir halifenin Aristoteles’e ilişkin rüyalarında telkin edilecek ya da Kindî’nin ifadesiyle, “bizden uzak ırklardan ve bizimkinden oldukça farklı toplumlardan gelse dahi” kabul edilecek bir şey değildi artık. Arap kimliğinin o kadar tartışma konusu olmadığı yüz yıl önce bunlar mümkündü; o kimlik çözülmeye yüz tutunca, kendi dilinin, tarihinin, dininin hatta bizzat hakikatin gittikçe daralan tanımlarına sarıldı. Hakikat tek başına Hak Tanrı’daydı ve ona ulaşmak sıkı denetim altındaydı. Aykırı sesler ve düşünceler tehlikeliydi. “Hakkın intikali” anarşi demekti.

Ne var ki, Hallac-ı Mansur’un resmi makamların gazabına uğramasının başka bir sebebi vardı. Mekke’ye gidemeyecek durumdaki herkesin (eski bedevilerin tanrı-taşlar etrafında dolaşmasına benzer biçimde) kendi evinde seçeceği herhangi bir eşya etrafında dönerek, ardından 30 yetimi giydirip karınlarını doyurarak yerine getirebileceği sembolik, ikame bir hac âdetini savunan biriydi.¹⁵¹ Bu pragmatik, hatta takdire şayan görünse bile, bir anlamda uç noktaya varmış sapkınlıktı; çünkü mahut *Enelhak* beyanı gibi, bireyi tüzel yapının üstünde tutan bir yaklaşımdı: Geçmişi Mekke yoluyla en kadim İslam öncesi hac ziyaretlerine, sözelimi Muhammed’den yüzyıllar önce Güney Arabistan’da Marib’e hac ziyaretine¹⁵² kadar inen “ilahi varlıkta birlik” anlayışının maddi timsalini sarsmaktaydı. Hristiyanlar aralarındaki birliği nasıl ekmeği paylaşarak ifade ederlerse, Müslümanlar ve Müslüman öncesi halklar da bunu beraber seyahat etmeyi gerektiren dinsel törenle en güçlü biçimde yansıtır. Hallac-ı Mansur’un bireyi öne çıkarışı (Tanrı’nın belirli bir kişiyi “ziyaret” edebileceği ve insanların kişisel, manevi bir hacle Tanrı’ya erişebileceği fikri) en tehlikeli türden yıkıcılık¹⁵³ olarak görüldü.

Hallac-ı Mansur öldürülüşünden uzun süre sonra da tartışmalı bir sima olarak kaldı. İbn Hallikân’ın 350 yıl sonra yazdığı üzere, ona dair görüşler İsa’ya dair görüşler kadar farklıydı.¹⁵⁴ Kimi zaman, karşımıza kolayca şekil değiştirebilen bir kişi olarak da çıkar. Son hapsedilişinde ona eşlik eden kölenin bir anısı aktarılarak şöyle yorumlanır:

151 İbn Hallikân I, s. 262; Ebu’l-Fidâ, Kısım 2, s. 70-71.

152 Bkz. s. 84-85.

153 İbn Hallikân I, s. 262.

154 İbn Hallikân I, s. 261.

“Bir gün her zamanki gibi yemek tabağını götürüp hücreğine girdiğimde, hücreyi tavandan tabana ve duvardan duvara kaplayarak, hiç boş yer bırakmadığını gördüm. Dehşete düştüm ve tabağı fırlatıp kaçtım.” Köle gördüğü manzaranın dehşetiyle uzun sürecek bir hummaya yakalandı, ama hiç kimse ona inanmadı.¹⁵⁵

Olay Alis *Harikalar Diyarında* masalının değişen fiziği dışındaki bir çerçevede inanılmaz görünür. Yoksa Hallac-ı Mansur hipnotizma gücüne mi sahipti? Maarî şunu yazar: “Bir gün Hallac-ı Mansur’un elini oynatmasıyla, çevresindeki insanlara misk kokusu yayıldı. Başka bir seferde ise elini oynatmasıyla, etrafa dirhemler saçıldı.”¹⁵⁶ Bu marifetler Hindistan’da gözlemlemiş olduğunu tahmin edebileceğimiz “bilge”lerin yaptıklarına benzer.

İster şeyh isterse şarlatan, ister şehit isterse sihirbaz olsun, Hallac-ı Mansur sonuçta Abbasi düzenini sarstı. Yükselen tekil bir ses olarak, İslam öncesinin *su’lûk* (“serseri”) şairler¹⁵⁷ döneminde o kadar tehlikeli görünmezdi. Ama hakikatin hâlâ öğretilen şey olduğu ve geniş ufka sahip Sudanlı Mahmud Muhammed Taha¹⁵⁸ gibi bağımsız konuşanların hâlâ bedelini canlarıyla ödedikleri şimdiki Arap dünyasında yaşıyor olsaydı, aynı ölçüde yıkıcı sayılırdı.

Sfenks muammasını çözen Oedipus’tan Bilgi Ağacı’ndan ilk meyve çalışa kadar inmek üzere, hakikat her zaman sosyal düzeni bozucu bir şey olarak görülmüştür. Ama Abbasi toplumu için, başına buyruk kâhinlerden daha da yakın tehlikeler vardı. Bu bölümün başına dönecek olursak, Çin imparatoruyla görüşen Basralı İbn Vehb tamamen bir hevese, “anı bir arzu”ya kapılarak seyahat eden biri değildi. Aslında, imparatorluğun merkezinden kopmuş bir mülteciydi. Arap “Melikler Meliki” uluslararası saltanat sıralamasında zirveye çıkmış olsa bile, memleketi çeperlerde kabarıp dökülmekle kalmayıp, epeydir içeriden de çürümekteydi.

155 İbn Hallikân I, s. 261.

156 Maarî, s. 23.

157 Bkz. s. 132-133.

158 Bkz. s. 188-189.

Gerileme
900-1350

BÖLÜM ON

Karşı-Kültürler, Karşı-Halifeler

İmparatorluğun Çözülüşü

MAGANDA

Eylül 938 sonlarında, hayal gücü geniş Hallac-ı Mansur'un öldürülüşünden 15 yıl sonra Halife Râzî'nin hocası eski öğrencisine saygı ziyaretinde bulundu. Ehlikeyif Bağdatlıların kutladığı İslam öncesi İran bayramı Mihrican'a denk gelen bir gündü. "Dicle boyunca tekneyle gittim," diye anlatır hoca.

Türk Beckem'in oturduğu konağın yanından geçerken, hayatımda hiç şahit olmadığım şehvi ve uçarı eğlence sahnelerini gördüm. Yoluma devam edip Râzî Billâh'ın yanına vardığımda, onu tek başına ve kasvete gömülmüş halde buldum. Ona yaklaşmakta tereddüt ettim; ama daha yakınına gitmemi bildirmesi üzerine yaklaşıncı, elinde bir altın dinar ve bir gümüş dirhem tuttuğunu gördüm. Her biri mutat ağırlığın birkaç katıydı ve ikisinde de Beckem'in silahlarını kuşanmış ve şu sözlerle çevrili bir sureti vardı:

Bil ki her iktidar sahtedir,
Kişi değilse benim gibi emir,
Zira Beckem halkın efendisidir.

Sikkelerin arka yüzünde Beckem'i kendi arz odasında dalgın ve esrarlı bir bakışla otururken gösteren başka bir portresi yer almaktaydı.

Râzî dedi ki, "Şunun... şu *adamin* ne yaptığını görüyor musun? Hırsı ne kadar yukarıya çıkmış? Gururu nerelere kadar götürüyor onu?" Cevaben hiçbir şey söyleyemedim.¹

Söylenecek hiçbir şey yoktu. Beckem'in bir Mihrican hediyesi olan sikkeler her şeyi anlatır nitelikteydi: Hediye veren Türklerden sakın. Halifeyi koruması beklenen bir Türk kölemen, hükümrانlık alameti para birimine adını koydurmakla kalmayarak, 250 yıl boyunca Arap gücünün sembolü olmuş ve İngiltere'nin Midlands bölgesinde bile taklit edilmiş yalın hat işlemeli sikkelerin aksine, şahsen bir portresini de bastırtmıştı. Sikkeleri büyütüp gösterişli madalyonlara çevirmişti. Üstelik bütün bunlara tüy dikercesine, Arap sikkelerinin ilahi çağrışimli lejantlarının yerine, Arap kulaklarında matrak

ve hafif şom bir çınlama yaratacak adının da anıldığı densiz bir tekerleme-yi geçirmişti. Beckem Türk dillerinde “atkuyruğu” ya da “sığır kuyruğu”,² halifenin saltanat unvanı “Râzî Billâh” (başka birinden medet umamayacak durumdaki birine yakışır biçimde) “Allah’la yetinen” anlamına gelir.

Ortak Mihrican bayramının gösterdiği üzere, Araplar ve arketip gayri Arap halk olan İranlılar bir uyuma varmışlardı. Buna karşılık, Türkler hâlâ kabul edilebilir sınırın ötesinden gelme gibiydi. Günümüze ulaşan madalyalarda diğer ilk Türki savaşçılar silahla kuşanmış halde, bakan kişiyi kısık ve garip gözlerle süzerken görülür; halk arasında bütün Türklere yakıştırıldığı gibi *ahzer* (“çekik gözlü”) olmak, bedenlen Araplıktan olabildiğince uzak olmayı ifade ederdi.³ Türkler sadece bir tür gayri Arap değil, bir tür Arap karşıtıydı ve geçmiş onlara dair uyarıların yankılarıyla doluydu. Abbasilerin atası Ali ibn Abdullah ibn Abbas’ın kendi soyundan gelenlerin Arap hâkimiyetini devralacakları, ama bunun ancak “ufak gözlü ve çekiçle dövülmüş kalkana benzer yayvan suratlı kölelerin *onlara* efendi olması”yla⁴ gerçekleşeceği kehanetinde bulunduğu rivayet edilir.

Ondan da önce, Muhammed’e atfedilen *Utrukû’l-turka ma tarakûkum* “Türkler size dokunmadıkça, siz de onlara dokunmayın” şeklinde bir deyiş vardır.⁵ Anlam olarak “Bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın” atasözüyle örtüşür. Ama imparatorluğun Arap yöneticileri onlara dokunmamak şöyle dursun, onları kışkırtırcasına halife muhafızları olarak iktidar merkezi Yıvarlak Şehir’e getirtmiş ve ardından iktidarı ele geçirişlerini çaresizce seyretmişlerdi. O andan itibaren, Türkler sonraki bin yılın büyük bölümünde Arap dünyasının büyük bölümüne şu ya da bu biçimde hükmedeceklerdi.

Mihrican gününde halifenin hocası kendi taraftarlarınca kenara itildikten sonra tekrar başa geçen hükümdarlara dair tarihsel emsallerle onu avutmaya çalıştı; bu çabası Râzî’nin kederini hiç de hafifletmedi. Halife ancak hocanın sonuçta bir bayram yaşandığını ve Beckem’i alt edemese bile, birkaç dostla beraber en halisinden bir-iki şarap şişesi açtırarak ona imrenebileceğini şiirle hatırlatmasıyla canlandı. Dostlar ve şişeler arttıkça, halifenin cümbüşü Dicle kıyısındaki şatafatlı Türk eğlencesiyle boy ölçüşür hale geldi.⁶ Ama Râzî, Abbasi hanedanı ve imparatorluğun Arap efendileri için, cümbüş gerçek iktidara nihai bir vedaydı.

“Böylece Araplar devrildi ve göçüp gitti,” der tarihçi Mesudî, tarih yerine güncel olayları aktaran bir yaklaşımla. “İktidarları ortadan kalktı ve safları

2 *EP*², madde Badjkam.

3 Hallikân I, s. 167

4 İbn Hallikân II, s. 131.

5 Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde *trk*.

6 Mesudî IV, s. 337-338.

dağıldı.”⁷ Adalarının dışına çıktıkları ve iki imparatorlukla kapıştıkları o mucizevi birkaç yılın üzerinden henüz üç yüzyıl geçmişti.

SOLAN İHTİŞAM

Abbasi döneminde ateş çarkı (yüzyıllarca Arapları birkaç defa kaynaştıran, ardından kızıştırıp birbirinden ayıran eski birlik ve ayrılık döngüsü) çok daha büyük bir şeye dönüşmüş ve bir süreliğine daha istikrarlı gibi görünmüştü. Bir tür güneş sistemi gibi, gittikçe daha fazla halkın Arap kültürü ile İslam’ın çekim alanına girmesini sağlamıştı. Aynı zamanda, Arap egemenliğinin bütün yapısı değişmişti. Muhammed’in ilk ardılları ülkeyi İslam öncesi Arap şeyhlerinin, Emeviler ise İslam öncesi Arap meliklerinin tarzında yönetmişti. Abbasiler İslam’ın ilave cazibesinin dahi uzun süre bir arada tutamayacağı ölçüde genişlemiş bir imparatorluğa hükmederken, bir saray tiyatrosunun oyuncularını gibi yüksek bir sahnede duran ve bir perdenin arkasında saklı duran İslam öncesi taç ve taht sahibi İran şehinşahlarına daha çok benzeme yoluna girmişti. Dolayısıyla istikrar kısa süreliydi; Yuvarlak Şehir merkezindeki halifenin ihtişamı tedricen soldu ve bizzat Araplar gittikçe daha uzak yörüngelere savruldu. İleride göreceğimiz üzere, çeperlerdeki Araplardan bazıları güç kazanarak, kendi yeni sistemlerinin nüvelerini oluşturdular.

Bu arada, asıl merkezdeki güç olan halifelik, tam da onu korumak üzere getirilmiş olan Beckem gibi Türki köle-muhafızların içeriden oymasıyla koflaşma yolundaydı. Muhafızların Arap gücüne kafa tutmada en başarılı kesim olacağı ortaya çıktı. Ama daha önceki tehditler, yönetme hakkını kendinde görmeye dayanan Arap üstünlüğü anlayışını zaten sarsmıştı. Buna gösterilen gerekçe vahiy ve devrim yoluyla imparatorluk kurmayı ateşleyen peygamberin ve onu bir arada tutmuş olan dilin Arabistan’dan çıkmış olmasıydı. Ne var ki, Abbasi döneminde imparatorluğun karmaşıklıklara boğulmasıyla, Araplar ile ötekiler arasında sürtüşme kaçınılmazdı. Bu bazen sözlerle ifade edilecekti; kimi zaman da kavga kanlı biçime bürünecekti.

KÖLELER VE KÖYLÜLER

Arap üstünlüğü anlayışına ilk ve bazı bakımlardan en sarsıcı darbeyi Zenci İsyanı (869-883) indirdi. Arapların birbirleriyle kavga etmelerinde sakınca yoktu; ezelden beri kavgalıydılar ve görünüşe bakılırsa kıyamete kadar öyle

7 Mesudî IV, s. 315.

kalacaklardı. Ama siyahi Doğu Afrikalılar için kullanılan yaygın adla Zencilerin tahribatı, doğal düzeni altüst edecek gibiydi. Türkler gibi kölemen değil, plantasyon kölesi olsalar da, imparatorluğun can damarı Irak için gerçekten ürkütücü yıkıma yol açtılar. Önceki bölümde Çin imparatoruyla görüşmesi anlatılan İbn Vehb aslında memleketi Basra'nın harabelerinden kaçmış bir mülteciydi. Zenciler orayı yerle bir etmişlerdi.

Yerel düzeyde kölelik daima Arap toplumunun bir unsuru olmuştu. Sorunlar fetihlerle ve teoride kolayca denetim altında tutulabileceği sanılan ucuz insan gücü sayesinde geniş arazileri işleme isteğiyle ortaya çıktı. Güney Irak'ta tarımdan elde edilen gelirler Emevi döneminde çarpıcı bir düşüşe geçtiği⁸ için, köle emeği, kârları tekrar yukarıya çekmenin en kestirme yolu olarak görüldü. Dolayısıyla Basra'nın zengin tüccarları büyük bir yatırımla on binlerce Doğu Afrikalı köle getirterek, şehir civarındaki bataklıkları kurutmada çalıştırdılar. Ama toprak işlenirken insanlar da sömürüldü. Yaşam şartları korkunç olan köleler sonunda isyan etti. İktidar, para, arazi ve hayat üzerindeki Arap tekeline muhalif başka kesimlerin de katılmasıyla büyüyen kitle (belki İranlı, belki Arap, hatta belki iddia ettiği gibi Peygamber'in kuzen ve damadı Ali'nin soyundan gelen) Ali ibn Muhammed adlı muğlak bir kişinin etrafında birleşti. Kökenini kimsenin kesin bilmemesine karşın, bölgenin kaynayan hoşnutsuzluklarını şiddetli ve başarılı ayaklanma mecrasına yöneltenin o olduğuna hiç kuşku yoktu.

İsyanın yol açtığı yıkıma ilişkin istatistikler kesin değildir. Mesudi'nin toplam kurban sayısına ilişkin güya ölçülü tahmini 300.000'i sadece Basra'nın yağmalanışı sırasında olmak üzere 500.000'dir; ama kimsenin gerçek rakamları bilmediğini itiraf eder.⁹ Asıl sayıya bir sıfır eklenmiş olabilir. Kuşku götürmeyen nokta, Zencilerin mevcut düzende geçici bir tersine dönüşe yol açtığıdır. Köleler özgür doğmuş Arapları birkaç sikkeye satarak, Muhammed'in soyundan gelen kadınları cariye gibi kullanıp kendi ev kadınlarının yanında hizmetçi gibi çalıştırarak, köle sahipleri haline geldiler. Bu Arap şerifelelerinden, yani soylu kadınlarından biri eski kölesince istismar edilmekten yakınmaya yeltenince, ona "Adam şimdi senin mevlan!" denildi.¹⁰ Bu hoş bir ironidir; çünkü mevla hem "tabi" hem "efendi" anlamına gelen "çift kuttuplu" bir kelimedir. Köleler ve efendiler dahil toplumun sözcük dağarcığı aynı kalırken, kutupluluğu tersine döndü.

Ayaklanma Bağdat'tan gönderilen ve başında halife ailesinden komutanların yer aldığı kuvvetlerle sonunda bastırıldı, ama büyük can ve para kaybı pahasına. Ancak hoşnutsuzluk Güney Irak'ın düzlüklerine, Arapların

8 Bkz. s. 233.

9 Mesudi IV, s. 207-208.

10 Mesudi IV, s. 208.

İslam'dan önce uzun süre akınlar düzenlediği, kanlı biçimde yönettiği ve İslam'ın birinci yüzyılında tarım bakımından mahvettiği ve en son olarak ayaklanmanın cendereye soktuğu bir bölgeye yayılmış gibiydi. Zencilerin bastırılmasından sadece birkaç yıl sonra, bölgenin uzun süredir sıkıntılar çeken yerli "Nebati" köylüleri Hamdan Karmat adlı başka bir demagogun önderliğinde başkaldırdı. Muhtemelen İran asıllı bu kişi de imparatorluğun yaşam tarzı ve zenginliği üzerindeki Arap üstünlüğü ve tekeline karşıydı; 8. yüzyıl sonlarında ana Şii akımından Ali'nin hangi torununun imamlığı üstlenmesi gerektiğine dair bir anlaşmazlık nedeniyle kopmuş olan ve git-tikçe güç kazanan İsmaili kolunda radikal devrime uygun bir araç buldu. Ayaklanmanın itici gücünü ise aşırı vergilendirilmiş, kenara itilmiş ve köle başkaldırısının sunduğu örnekle yüzyılların uysallığından silkinmiş olan köylülerden aldı. Aralarında emperyal tasarı tarafından dışlandıkları hissini öteden beri taşıyan Doğu Arabistan Araplarının da yer aldığı başka kesimlerin katılımıyla tabanı genişledi. Karmatilerin Arap İmparatorluğu'nun öbür yerlerinde görülmeyen düzeyde bir eşitlikçilik iddiasında bulunan ve buna büyük olasılıkla ulaşan bir cumhuriyet kurdukları yer de Doğu Arabistan'dı. Yurttaşların sosyal güvenliğini sağlamayı da kapsayan sivil kurumları ziyaretçilerin takdirini kazandı. "Resmi makamlara ait olan ve halk için bedava tahlil öğüten değirmenleri var," diye yazmıştı İranlı bir 11. yüzyıl seyyahı. "Bakım masraflarını ve değirmencilerin ücretlerini de resmi makamlar karşılıyor."¹¹ Ancak bu sistemin temelinde yatan ithal Afrikalı köle emeğine bağımlılık sonraki çağlarda takdir edici bulunmayabilir.

Cumhuriyet 11. yüzyıl ortalarına kadar ayakta kaldı. Ama 9. yüzyılın sonundan itibaren başlayan en hareketli ilk yıllarında, Karmatiler daha uzak yerlerde (Irak, Maşrık ve Arap Yarımadası'nın büyük bir bölümü) karışıklıklara yol açtılar. Giriştikleri en cüretli darbe (ya da en adice suç) 930'da Mekke'ye bir baskın düzenleyerek, Kâbe'den kutsal Hacerülesved'i çalmalarıydı.¹² Bu değerli taş 20 yıl kadar ellerinde kaldıktan sonra, bölgede gücü yükselen Fatımi karşı-halifesi tarafından geri vermeye ikna edildiler. (İleride göreceğimiz üzere, Fatımiler ve Karmatiler Şiiliğin İsmaili koluna bağlıydılar; ama Muhammed'in soyundan geldiklerini ileri süren Fatımiler, Kureyş sülalesine mensup olma itibarıyla, Mekke'deki ata mabedinin kutsal merkezi konumuna saygılı olmaya mecburdular. Onların gözünde Karmatiler dik başlı ayrılıkçılardı, İsmaililerin "kaçık solcu kanadı"ydı.) Ama mesaj verilmişti: Hacerülesved'in yağmalanması/kurtarılması imparatorluğu temeline kadar sarsacak nitelikteydi; çünkü sembolik ve geçici düzeyde olsa bile, bütün kültür ve kültürel sistemin Kureyşi ekseninin artık dokunulmaz olmadığına işaretliydi.

11 Hüsrev, s. 143.

12 İbn Hallikân I, s. 264-265.

Dahası, Karmatiler sadece Kureyş'in İslam açısından merkezi konumunu değil, İslam'ın bütün kültürel yapısının bir süre önce "derleme çağı"nda kutsanmış temel Araplığı da sorgulanır hale getirdiler. Onların himayesi altında, İhvânü's-Safâ ("Saflik Kardeşliği") adlı bir topluluk 10. yüzyılın son üçte birlik bölümünde, bilinen dünyadaki mevcut bütün bilimleri bir araya getirmeye yönelik risalelerden oluşan bir ansiklopedik derleme hazırladı. Bu risaleler Karmatiler ve İsmaili mezhepdaşları arasında yüksek öğrenim için amaçlanmıştı. İhvânü's-Safâ'nın ilgi alanları önceki yüzyıldaki açık görüşlü Halife Memûn'inkilere benzemekle birlikte, daha da geniş yelpazeli etkilerin bir ürünüydü. Felsefe alanında Yunan kaynakları ağır basar ve Pythagorasçıları, Aristoteles'i, Platon'u ve Yeni-Platoncuları kapsar; ama diğer alanlarda etkilerin yelpazesi genişler. Örneğin, astroloji fikirleri İran, Hindistan ve kadim Babil kaynaklıken, ilahi vahiy üzerine risalelerde İbrani Kitabı Mukaddesi ile Yeni Ahit'ten yararlandığı açıktı; Mithras kültünün tonları da saptanmıştır.¹³ İhvânü's-Safâ'nın ifade dili Arapça olsa da kaynaklarının yelpazesi küreseldi. Hacerülesved'i çalmalarında olduğu gibi, Karmatiler (bu sefer aydın kesimiyle) Arap merkezli eski dünyanın kendi ekseninde yalpalar duruma düşürülebileceğini göstermişlerdi.

DÜZLEŞTİRİCİLER

Arap üstünlüğüne karşı 9. ve 10. yüzyıllar boyunca başka meydan okumalar da ortaya çıktı. Zenci ve Karmati kalkışmalarının aksine, bunlar genellikle kansızdı; yine de sertti ve İspanya'dan Maveraünnehir'e kadar imparatorluk genelinde şu ya da bu biçimde boy göstererek, yerkürenin üç kıtaya yayılmış kesiminde yeni aşılınmış Araplığı tehlikeye düşürecekti.

Hoşnutsuzluklar önce İranlılar arasında doğdu. İslam'ın başlangıcından beri İranlıların Araplarla özel bir aşk-nefret-aşk ilişkisi vardı. Muhammed'in devrimini izleyen fetihler, Araplar ile İranlıları bir tür evlilikle birleştirmişti; esir alınan üç İran prensesinin yeni Medine soylu tabakasının en seçkin üç genciyle evlendirilişinde¹⁴ olduğu gibi, bu çoğu durumda kelimenin tam manasıyla izdivaçtı. Ama ilişki fatih ile esirin, hâkim erkek ile güya itaatkâr kadının birleşmesi şeklinde olduğundan eşitsizdi ve öyle de kalacaktı. Harun Reşid alışılmış rolleri tersine çevirerek, kız kardeşini İranlı can ciğer dostu Cafer Bermekiyle evlendirdiği, ardından çiftin izdivacı tamamına erdirmeye cüret etmesi üzerine Cafer Bermeki'yi idam ettirdiğine dair hikâyenin¹⁵ aslı

¹³ EP² III, s. 1075-1076.

¹⁴ Bkz. s. 235.

¹⁵ Bkz. s. 318-319.

olmayabilir; ama Arap-İranlı ilişkileri ve Arap korkuları konusunda güçlü bir meseldir.

Dolayısıyla Araplara kafa tutan sadece bedensel sömürüye ve ekonomik eziyete maruz kalan köleler ve köylüler değildi. Arapların hep üstte oluşundan kısa sürede bezen eğitilmiş İranlılar da aynı yolu tuttular. Abbasi devrinin ilerlemesiyle, Arapçanın ve ardından İslam'ın eski Sasani toprakları boyunca daha geniş çapta yayılmaya başlamasıyla birlikte, hoşnutsuzluk arttı. Gittikçe daha fazla İranlı artık Araplara bir yazıyla, bir kutsal kitapla ve bütün müminlerin eşitliğini ilan eden bir dinle bağlanmıştı. Bizzat Peygamber, belki de Hazreti İsa'nın Dağdaki Vaaz'ının muadili olan Veda Hutbesi'nde "hiçbir Arabin Arap olmayana takva dışında üstünlük taşımadığını"¹⁶ bildirmemiş miydi?

Ters tepki Abbasi döneminin ilk yıllarında başladı. Arapça yazan ilk büyük gayri Arap şair Beşar ibn Bürd şu mısralarla gayri Araplığını yüceltti:

Benim babam uyuz bir deveyi
Şarkı okuyarak hiç gütmedi;
[...]
Ben kayalardan bir kertenkeleyi
Kazıyıp çıkararak hiç yemedim ki.

Bedeviyi yerden yere vuran daha böyle birçok mısranın ardından İslam yüceltilirken, kendi şanlı geçmişine sahip İranlı bir Müslüman kimliği öne çıkarılır:

Gazabımız en aziz gazaptır,
Allah ve İslam uğrunadır.
Aşlım iki taraftan da İranlıdır,
Cansiperane savunuşum bundandır.
Hepimiz başımızda taşlar taşırız,
Güçlüdür mağrur hükümlüğümüz.¹⁷

Bu tür duygular 8. yüzyıldan 9. yüzyıla girilirken yayıldı ve Araplarla eşitlik talebinden dolayı Ehlü't-Tesviye¹⁸ ("Düzleştiriciler") adı verilen bir akıma ilham verdi. Ama akım bir süre sonra daha fazla boyut içeren başka bir adla Şuûbiyye olarak anılmaya başladı. Bunda Kur'an'ın şu çığır açıcı ayetiyle doğrudan bir kelime çağrışımının izi vardır:

Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.

¹⁶ Bkz. s. 204.

¹⁷ Gelder, s. 35-36.

¹⁸ Câhiz, Kısım 3, s. 3.

Ayet Muhammed'in Veda Hutbesi'ne de yansıyan anlayışla şöyle devam eder:

Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.¹⁹

Bu bakımdan adıyla ayeti çağrıştıran Şuûbiyye kendini kuzeyli kabile Arapları gibi sözde soyla değil, kadim Güney Arabistanlılar gibi ortak coğrafyanın birleştirdiği kavimlerle özdeşleştirmektedir. Ama başka çağrışımlar da uyanır: Onlar en temel anlamıyla “medeni” olmanın yanı sıra, uyuz develere serenat yapmamaları ya da kertenkele kemirmemeleri anlamında da “medeni” olan yerleşik halklardır.

Araplar (emperyal Roma'nın eski taşralı kahramanlarından ve Hollywood'un Amerikan Batısı'nın sınır adamlarından gurur duymasına benzer biçimde) kendilerini kaba ve sert ama doğuştan soylu kökenden gelme doğal önderler sayarak benlik bilinçlerini parlatırken, Şuûbiyye o bilinci karalamak için elinden geleni yaptı. Bu akıma göre, Arap atalar soylu vahşi değil, düpedüz vahşiydi ve kabalıkları hâlâ hayvanlarının kokusu gibi üstlerine sinmiş haldeydi:

Sizler develer, koyunlar ve keçiler arasında yaşayan çobanlardınız [...] ve çok uzun süreden beri develerinizle konuşmaya alıştığınız için, hitabetiniz sertleşti ve ses tellerinizi kabalaştı. Şimdi aynı odadaki insanlarla konuşurken bile sesiniz sanki sağırlara hitap ediyormuş gibi çıkıyor.²⁰

Şuûbilerin kendi sözlerinin çok azı günümüze ulaşmıştır; ama (başta gelen hasımlarından birince aktarılan) bu alıntının işaret ettiği üzere, yönelttikleri bir sürü hakaret muhtemelen Arap tarihinin büyük bir kısmını şekillendirmiş kuvvete, yani Arap diline odaklıydı. Şuûbiyye bir edebiyat akımıydı; mensuplarının çoğu Arapça okuyup yazabilen ve yazılı dili içselleştiren gayri Arapların oluşturduğu geniş ve büyümekte olan sınıftandı. Araplar *konusma* dilini ve ona özgü belagati oluşturmuş ve her ikisinin etkisiyle şekillenip birleşmişlerdi. Ama daha önce gördüğümüz üzere, başlangıç aşamasındaki yazılı dili, tabir yerindeyse henüz alfabesini sökmekte olan bir dili alıp geliştirerek, emperyal efendilerinin hizmetine sunanlar gayri Araplardı. Neredeyse tamamen sözlü bir şiir ve büyü kültürü, düzgün yazılmış ilk ve tek Arapça metin Kur'an'la birlikte mürekkebe dökülmüştü; ardından Emevi döneminde büyük ölçüde gayri Arap kâtipler yazılı Arapçayı kayıt tutmak için kullanmaya başlamışlardı. Arapça nesrin yazılı edebiyat olarak ortaya çıkışı ancak Abbasi döneminde gerçekleşti. En önemli öncüsü de İranlı

¹⁹ Kur'an, 49:13.

²⁰ Câhiz, Kısım 3, s. 6.

İbnü'l-Mukaffa'ydı; İranlılar ve diğer gayri Araplar edebiyatın gelişmesinde etkili rol oynayacaklardı. Dolayısıyla bu okuryazar gayri Araplar, tıpkı İslam'ı ortak din olarak paylaşmada olduğu gibi, Arapçada da ilk sahipleriyle eşit paya sahip oldukları kanısını edindiler. Arapların buna karşı çıkmalarıyla birlikte, kan dökülmese bile, bolca mürekkebin döküldüğü bir kavga başladı.

Gerilik suçlamalarından, kertenkele yiyici zevzek bedevilere benzetilmekten rahatsızlık duyan Araplar karşı saldırıya geçtiler. Daha doğrusu bu karşı saldırıyı onlar adına diğer gayri Araplar yürüttüler. Birkaç istisna dışında, “genetik” Araplar kalem tutmaya henüz alışmamışlardı; kendilerini askeri bakımdan savunmak için Türk askerlere nasıl gittikçe daha fazla bel bağladılarsa, Şuûbiyye'yle tartışmalarda da onları savunacak gayri Arap uyruklara da öyle dayandılar. Nitekim Araplığın en büyük ideoloğu ve velut yazar Câhiz kadim bir Arap kabilesinin soylu çocuğu değil, Basralı siyahi bir kölenin “patlak gözlü” (*câhiz*) torunuydu.

Câhiz'e göre, Şuûbiyye'nin Araplara yönelik apaçık nefreti kışkırtması, imparatorluğu ve İslam'ı tehlikeye düşürecek nitelikteydi.²¹ En etkili cevabı olan ve daha önce şöyle bir değindiğimiz *Kitâbü'l-asâ'da*²² Şuûbilerin burnu havada, sopa sallayan, sözle sataşan bedevilere küçümseyişini onlara misilleme için kullandı. Gerek o gerekse Şuûbiyye sopada güçlü bir imge bulmuştu. Sopalar geleneksel Arap donanımının temel bir unsurudur. İslam öncesi kabartmalarda, MÖ 9. yüzyılın deve binicilerinin²³ ve izleyen yüzyılların ayin rakkaselerinin elinde²⁴ karşımıza çıkarlar; günümüzde tutucu kabile adamlarınca dayak değneği olarak hâlâ taşınırlar; insan en son model arazi arabasının ön panosunda bir deve sopasına (ve belki vites kolu üstünde bir şahin sorgucuna) rastlayabilir. Ama sopalar aynı zamanda Arap hâkimiyetinin ve Arapça belagatin bir aracı, bir denetim rozetidir. Şuûbilere göre, develerini sopalarla ve bağırışlarla güden Araplar aynı şeyi insanlara karşı da yapabilecekleri kanısındaydılar.

Câhiz ise bilinç akışı şeklindeki garip üslubuyla, sopayı ve dolayısıyla bir bütün olarak Araplığı savunur. Sopanın hayvanları gütmenin yanı sıra, Muhammed'in mesajı aracılığıyla Arapların İranlılara yol göstermelerine benzer biçimde, insanları hak dinine yönlendirmede de kullanılabileceğini ileri sürer. (Hristiyanlık bağlamında çoban değneği aynı zamanda bir piskopos asasıdır). Ama Câhiz'e göre, sopanın başta gelen özelliği Arap hatibin aracı ve belagatin sembolü oluşudur. Tıpkı bir orkestra şefinin batonu gibi,

21 Karş. *El*² IX, s. 514-515.

22 Bkz. s. 45-46.

23 Hoyland, s. 92.

24 Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 66, 104.

hatip elinin bir uzantısı işlevini görerek, el hareketlerini öne çıkarır.²⁵ Arapça hitabetin, en önemlisi de Araplardan başka hiç kimsenin ustalaşmayı ümit edemeyeceği bir belagatin esas yardımcısıdır. “İranlılar arasında hatiplere rastlanır,” diye itiraf eden Câhiz, ardından bir eklemede bulunur:

Şu farkla ki, onlar için her türlü söz ve genelde gayri Araplar için her türlü anlam ancak uzun uzadıya düşünme ve zihni işletme sürecinden, tek başına düşünceye dalma dönemlerinden, başkalarıyla fikir tartışması ve alışverişi dönemlerinden, tefekkürden ve kitabi bilgilerden kaynaklanır. [...] Oysa Araplar için bu iş tamamen bir sezgi ve doğaçlama, bir bakıma ilham meselesidir.²⁶

Acaba Câhiz “Arap zihni”nin deruni bir kısmına mı varmıştı? Hayır, çünkü başlı başına böyle bir nesne hiç olmamıştı. Eski yüksek dili ve şairler ile kâhinlerde “ilham”ın emaresi olan özel, doğaüstü bir anlatıma dayalı kökenini epeyce kavramış olduğu kesindir. Ama Arapların belagatli konuşmaya doğuştan gelme, neredeyse genetik bir yatkınlığı olduğu yolundaki varsayımı, benimsediği Arap kültüründen yana hüsnükuruntu olup o kültürün geleceğine ilişkin korkularından kaynaklanır. Araplar siyasal denetimi yitirdiği ölçüde, Câhiz ve diğer Araplık savunucuları daha ateşli hale geldiler.²⁷ Gidişatın gizlenecek bir tarafı yoktu: Beckem gibi Türklerin yönetimi devralarak kölemen konumundan muhafız hükümdar konumuna geçtikleri gün gibi ortadaydı. Ama Araplar dillerini başkalarına kaptırdıklarını asla kabullenmeyeceklerdi; her şeyden önce onları tarih boyunca Arap yapan ve Arap tutan etken buydu. Muhammed’in İranlı sahabesi Selman’ı savunmak için söylediği rivayet edilen ve Şuûbiler tarafından sıkça aktarılan bir deyiş vardır: “Arapça konuşan kişi bir Araptır.”²⁸ Çoğu Arap açısından, bu sözlerin hükmü yoktu. Gayri Arapların ibadette, muhasebede ve hamasi Arap geçmişini ölümsüzleştirmede Arapçayı kullanmalarından hoşnuttular. Şuûbilerin yaptığı gibi, dile bunun ötesinde sahip çıkılması ise Araplığın bizzat özü olarak gördükleri şeyi çalmaya kalkışmaktı.

Arapça konusundaki Arap tutumları günümüzde bile kıskançça olabilir. O dili konuşmanın ilk başta takdir ve teşvikle karşılanırken, asıl sahipleriyle görüş ayrılığına yetecek kadar konuşmayla birlikte tutumun değiştiğini yaşayarak görmüş biriyim. Birçoğu bunu tartışma değil, “asayı yarma”,²⁹ yani söz birliğine vefasızlık olarak görür. Bu duygu pek dile getirilmez; nadir bir örnek günümüzün Faslı akademisyenlerinden Abdelfattah Kilito’nun bir ki-

25 Câhiz, Kısım 3, s. 46.

26 Câhiz, Kısım 3, s. 11.

27 Karş. Hüseyin, s. 183.

28 Adonis, *Sâbit* II, s. 182-183.

29 Bkz. s. 45.

tabında, dilinin yabancılarca konuşulmasından hoşlanmadığını³⁰ ve kendini dilinden “yoksun” bırakılmış hissettiğini³¹ açıkça belirtmesidir. Zaten kitap “Dilimi Konuşmayacaksın” gibi anlamlı bir ad taşır. (Profesör Kilito’nun kendisi Fransızca öğreten ve herhalde o dili konuşan biridir.) Eski bir İspanyol atasözü, “Mağribinin evinde Arapça konuşma,” diye uyarır.³²

SALLANAN KAİDE

Eşitsizlik duyguları başka yerlerde de Araplar ile ötekiler arasında benzer çatışmalar doğurdu. Mısır ve Kuzey Afrika’da Kopt ve Berberi Şuûbiler vardı.³³ En batı uçtaki İspanya’da İslam’a dönmüş yerel sakinlere karşı ayrımcılık kimi zaman başkaldırlara ve kan dökülmesine yol açtı. Gayri Arap Müslümanlar çoğunlukla eski aile adlarını Benî Başkuval (Pascual), Benî Garsiya (Garcia) ve Benî Kuzman (Guzman) gibi Arapçalaştırılmış biçimlerle korudular; bazı Arap üstünlükçüler ise onları *benû’l-’âbid* (“köle oğulları”) gibi aşağılayıcı genel terimlerle anmaya başladılar. Ayrımcılığın Arap hâkimiyetinin ikinci yüzyılında da sürmesi üzerine, bazı yerli Müslümanlar ayaklanıp kendi kısa ömürlü devletçiklerini kurmayı başardılar.³⁴ Zamanla isyanlar denetim altına alındı ve asiler yatıştırıldı. Ama İslami eşitlik ideali yine gerçekleşmedi; Arap şovenizmi her zaman ağır bastı. Berberi ve Avrupa asıllı Endülüs Müslümanları arasında 11. yüzyıla doğru Doğu’dakine çok benzer bir Şuûbiyye edebi akımı ortaya çıktı.³⁵

İmparatorluğun en güney köşesinde, Arap “ada”sının ucunda da Araplar göya çoktan Araplaşmış Güney Arabistanlı kardeşlerinin aleyhlerine döndüklerini ya da en azından “derleme çağı”nda dayatılan dar, bedevileşmiş Araplık görüşüne karşı çıktıklarını gördüler. Etnik bir güneyli olmamakla birlikte güneylilerin bir mevlası olan şair Ebu Nuvâs’ın geri bedevileri azarlayışına daha önce değinmiştik.³⁶ Saldırıları bazen aşırıya kaçan ve eşcinsel aşk şiirleriyle tanınan Ebu Nuvâs, kaba *a’rab* tipine yönelik ve kadınsı gazele dolu hicivler de yazdı. Sözelimi, eski maço bedevi şairlerinin kendi döneminin Bağdat’ında yaşıyor olmaları halinde, esanslı İranlılar gibi ortalıkta dolaşüyor ve güzel oğlanlara sulanıyor olacaklarını belirtti.³⁷ Hicivlerinden

30 Kilito, s. 87

31 Kilito, s. 91.

32 Aktaran Patrick O’Brian, *HMS Surprise*, HarperCollins, 1993, s. 89.

33 Suleiman, s. 60.

34 *EF* VII, s. 807-808.

35 *EF* IX, s. 515.

36 Bkz. s. 79-80.

37 Ebu Nuvâs, s. 559.

Peygamber'in kabilesi Kureyş ve Abbasi ardılları da nasiplerini aldılar. Sonuçta Halife Harun Reşid'in emriyle uzun bir süre hapis yattı.³⁸ *Binbir Gece Masalları*'nda Reşid'in matrak dostu olarak karşımıza çıkan kurmaca Ebu Nuvâs karakteri aynı sivri dili taşımaz.

Ebu Nuvâs'ın saldırıları kısmen Emevi döneminin kavgalarıyla derinleşmiş olan "kuzey-güney ayrılığı"nın³⁹ bir belirtisiydi. İran Şuûbiyye akımının edebi saldırılarını yoğunlaştırdığı 9. yüzyılda Güney Arabistan'da da kadim Saba'dan ve onun kardeş medeniyetlerinden duyulan gurur bir canlanış gösterdi. Yerel yöneticiler hem uzaktaki Bağdat'ta oturan halifeden siyasal bağımsızlıklarını hem de İslam öncesindeki yerli soyluluk köklerini savunmaya başladılar. Daha sonra 10. yüzyılın kadim çağ uzmanı ve coğrafyacı Hamdânî gibi yerel yazarlar, Güney Arabistan'ın unutulmuş şanını diriltmeye çalışacaklardı. Ama çabaları Arap dünyasının daha geniş kültürel tablosunu pek etkilemedi: Yaptıkları iş artık ücra ve metruk bir diyardaki harabeleri anıtlıştırmaktan ibaretti. Tıpkı İslam'dan önceki yüzyıllarda kabile göçebelilerinin Güney Arabistan'a sızarak bölgeyi Araplaştırmasında olduğu gibi, İslam'dan sonraki yüzyıllarda ve özellikle Abbasi "derleme çağı"nda, bizzat tarih anlatısı fiilen bedevileştirilmişti.

Bütün ülkelerin Şuûbi düzleştiricileri Araplarla eşit şartlarda karşılaşma girişimlerinde, kendilerine imkânsız bir hedef biçmişlerdi. Peygamber'in ehli, Kur'an dilinin ilk sahipleri sıfatıyla Arapları kendi kurdukları kaideden indirmeyi asla başaramadılar. Araplar siyasal bakımdan da (artık ancak ve göstermelik olsa bile hâlâ) tepedeydiler; yerleştikleri kayada duruyorlardı ve pusuda yatan aslanlar şimdilik sıvışmışlardı. Gelgelelim, Arapların tünekleri hem siyasal hem kültürel bakımdan nazik konumdaydı ve hükmetme iddiasında oldukları halklar onu sallamak için ellerinden geleni yapıyorlardı.

Şuûbi hissiyat zamanla tekrar ortaya çıkacaktı. Kertenkele yiyen kabile adamlarının şehirli heccavları yüzyıllarca varlıklarını sürdürecektlerdi.⁴⁰ Arap tarafında 19. yüzyılın "Uyanış" hareketi tartışma dilini canlandıracaktı. Osmanlı milliyetçileri,⁴¹ daha sonra Arap milliyetçiliğinin muhalifleri⁴² ve hatta Marksistler⁴³ Şuûbi olmakla suçlanacaklardı. Nitekim 1980'lerdeki savaşta Saddam Hüseyin'in İranlı hasımlarına Şuûbiler yaftası vuruldu.⁴⁴ Şimdi de pencerenin hemen dışındaki çatışmada İran nüfuzu altındaki Husiler bir Şuûbi davası gütmekle suçlanıyor. Bu sav zaman ölçeği açısından Büyük Savaş

38 Hüseyin, s. 176.

39 Bkz. s. 275-277

40 Örneğin bkz. Gelder, s. 107-108.

41 *EP*² IX, s. 515.

42 Suleiman, s. 238.

43 *EP*² IX, s. 515.

44 Suleiman, s. 63.

döneminin Almanlarını “Hunlar” olarak nitelendirmek kadar anakroniktir. Ama pek yanlış olmayabilir. Bütün çatışmalar gibi, gözümün önünde cereyan eden olaylar da kısmen bir kimlik kavgasıdır. Husiler mezhep, kültür ve siyaset düzeyinde çeşitli aykırı geçmişlerden aldıkları unsurlarla kendilerine has bir kimlik inşa etmiş bulunuyorlar. Muhalifleri Suudiler ve ötekiler ise kendilerini bedevi-Arap tarih anlatısının bir parçası olarak görüyorlar. Kasıtlı bir havayla sopalarını hâlâ çeviriyorlar.

(Nitekim 2016’nın sonunda Mekke istikametine doğru bir füze fırlatmakla suçlanan Husilerin geçmişte şehri yağmalayıp kutsal Hacerülesved’i çalan Karmatilere⁴⁵ ve hatta 6. yüzyılda kutsal şehre saldıran Habeş Ebrehe’ye⁴⁶ benzetildiğini görüyoruz. Tarih tam olarak tekrarlanamayacak sayıda temayı ve varyasyonu barındırır. Kendini tekrarlayan retoriktir.)

HALİFENİN YUVASINDAKİ GUGUK KUŞLARI

Kültürel hâkimiyetlerini savunsalar bile Arapların siyasal güç bakımından uğradıkları kan kaybının önüne geçmek için yapabilecekleri hiçbir şey yok gibiydi. Bastırdığı portre madalyonlarla Halife Râzî’yi büyük kedere düşüren Türk Beckem, yeni iktidar sahipleri için bir paradigmaydı: Taşrada düşük rütbeli bir kölemenken Râzî’nin muhafız alayının başına getirildikten sonra, 938’de kendini halifeye başkomutan ve fiili hükümdar olarak kabul ettirmişti. Yetki gaspıyla kendini düpedüz merkezi iktidarın başındaymış gibi sunmaya yeltenen ilk kişi olabilirdi; ama benzerleri bir süredir böyle bir gaye peşindeydi. Yaklaşık 200 yıl önce ikinci Abbasi halifesi Mansur, özgür Arapların yerine köleleri ve azatlı köleleri muhafız olarak tercih etme yönünde bir teamül başlatmıştı; 9. yüzyıl başlarında Memûn doğudaki ilk güç merkezi Horasan’dan Bağdat’a gittikçe artan sayıda gayri Arap asker getirtmeye yöneldi.⁴⁷ Onun kardeşi Mutasım bu yönelimi daha da ileriye götürdü; 833’ten itibaren, özellikle Türk kökenli olmak üzere daha fazla kölemen getirtti. Gittikçe büyüyen bu silahlı adam kitlesinin siyasal ağırlığını ortaya koyması artık sadece bir zaman meselesiydi.

Kölemenlerin dayandığı bir mantık vardır: Bağlılığın odağı niteliğindeki güçlü bir soyut devletin yokluğunda, özgür askerlerin (özellikle de Arap askerlerin genelde devşirildiği hazır donanımlı kabile ortamından gelenlerinin) sadakati en yüksek peyi veren ya da en inandırıcı sözü söyleyen kişilerce satın alınabilir. (Şimdi bundan dolayı parçalanmış bir ülkeyi seyretmekteyim. Görü-

45 Irak büyük müftüsünün sözleri, aktaran baraqish.net, Aralık 2016.

46 Şeyif sülalesinden Yemenli bir şeyhin sözleri, aktaran baraqish.net, Aralık 2016.

47 Belâzürî, s. 415-416.

nüşteki Yemen ordusu özel milislerden oluşmuş bir ayaktakımına birdenbire dönüşverdi; belki gerçekte hiçbir zaman ondan fazlası değildi.) Ama kölelerin sadakati müzakereye açık değildir; en azından kâğıt üzerinde öyledir.

Mutasım'ın gözünde, Türkler kölemenlerin kaymak tabakasıydı. "Türkler [...] gayri Arapların bedevileridir,"⁴⁸ diye yazmıştı Câhiz o dönemde, onun gibi birinden yüksek övgü sayılacak bir saptamayla. Türklerin binicilik ve okçuluk becerisi dillere destandı, tetiklikleri ise neredeyse doğaüstüydü: "Türk'ün biri başının önünde, diğeri arkasında olmak üzere iki çift gözü vardır."⁴⁹ Mutasım'ın Türkleri tercih edişinde annesinin bir Türki cariye oluşunun⁵⁰ etkili olup olmadığını bilmiyoruz; ama bir etken olarak rol oynamamış olması pek mümkün değildir. Suudilerin en son model lazer güdümlü füzeleri istif edişine benzer biçimde, Mutasım da birinci sınıf Türki savaşçıları istif etti; halifelığının üçüncü yılı dolduğunda, topladığı Türki asker sayısı 4.000'i buldu. Ama kısık gözlü bu usta at binicileri kışlarında kaplarına sığamadıkları için, Bağdat içinde dolaşarak ortalığı berbat ettiler. Mutasım'ın bulduğu çözüm etraflıca düşünmenin ve büyük tasarımın bir bileşimiydi: Onlar için başka bir Bağdat kurmak.

Mutasım, Samarra adlı yeni başşehrini 836'da, Dicle'nin yukarı çıkırında, Bağdat'a 125 kilometre uzaklıkta inşa ettirerek, Türkler ile diğer yabancı askerleri oraya taşıttı.⁵¹ Bazı kaynaklarda Versailles'a benzetilen⁵² Samarra aynı zamanda azametli bir Aldershot ya da Fort Hood gibiydi; Orta Asyalı süvarilerin yanı sıra Mutasım'ın soytarısı, osuruklarını bol yeninde topladıktan sonra daha çatık kaşlı saraylıların üzerine salan Sakar Ali⁵³ gibi halife yardakçılarının kaldığı kerpiçten bir askeri metropoldü. Sadece Türkleri değil, Horasanlıları, Tanrı Dağları'na yakın Ferganalıları, Kuzey Afrikalıları ve başkalarını kapsayan askerlere gelince, çeşitli ırklara ait yurtların coğrafi yapısını yansıtacak nispi konumlarla ve kökene göre kışlalara ayrıldılar: Samarra imparatorluğun bir ölçek modeliydi.⁵⁴ Ayrıca nüfusunun hızla artması en azından bölgede dünyanın en büyük şehirleri arasına girmesini sağladı. Ama başşehir olarak kaldığı süre kısaydı ve daha 60 yılını doldurmadan terk edildi. Arapçada isminin altı değişik yazılış biçiminin⁵⁵ oluşu geçiciliğini yansıtıyor gibidir. Ancak işin ironik yanı, Abbasi dönemi Bağdat'ına dair neredeyse bütün izlerin sonraki yerleşim katmanlarının altında gömülü kalmasına karşın,

48 Câhiz'den aktaran Pellat, s. 97.

49 Câhiz'den aktaran Pellat, s. 93.

50 Hitti, s. 466.

51 Mesudî IV, s. 53-54.

52 Nicholson, s. 263.

53 Mesudî IV, s. 49-50.

54 Mesudî IV, s. 54-55.

55 İbn Hallikân I, s. 29.

Samarra Ulu Camii'nin bu artık suskun Babil'in merkezini işaret edercesine, topraktan gelişigüzel bir yapı olarak yükselen ziggurata benzer garip sarmal minaresiyle en azından ana hatlarıyla hâlâ ayakta olmasıdır.

Orduyu yoğun biçimde Türkleştirme beraberinde başka ironileri de getirdi. Örneğin, Mutasım'ın 838'de Bizans topraklarına başlatıldığı akınlarda, şimdiki Ankara'nın güneybatısına düşen Amorion şehri yıkıldı ve çok sayıda esir alındı. Ebu Temmâm ibn Evs en meşhur ve en tumturaklı Arapça şiirlerin birinde bu üstün başarıyı kutladı. Çaykovski tarzında bir finalle biten kaside şöyle başlar:

Kılıç kitaplardan daha fazla hakikati anlatır; keskin ağzı bilgeliği kibirden ayırır: Müphemliği ve şüpheyi giderecek metinler loş ciltlerin satırlarında değil, parıltılı yalımlarda yer alır.

Bilgi arşın yedi parlak ışığında değil, hasım saflar arasında ısıldayan karguların kıvılcımındadır.⁵⁶

Kaside baştan aşağı bedevi Arap cengâverliğine yakılmış bir zafer şarkısı, (haliyle İranlılar ve piyasa yazarı diğer yabancılar tarafından kaleme alınmış) yavan hakikatleri gölgede bırakan kılıç ile kargının parlak belagati üzerine bir nutuktur. Daha keskin olan öbür hakikatin kadimliğine bir saygı nişanesidir. Yakın dönemdeki bir yorumcunun ifadesiyle, “Şair [...] bu kasidede [Mutasım'ın] putperest kabile atalarının etik değerlerini İslam devletinin ahlaki temeline dönüştürür.”⁵⁷ Oysa konunun daha kapsamlı araştırılması, gerçeklikten sapmaları açığa çıkarır. Şairin asıl soyadı aşırı Arap tınlı “ibn Evs” değil, ibn Sadevs'ti; yani Şamlı Hristiyan bir meyhaneci Thaddeus'un oğluydu. Belirtmediği husus ise kadim Arap kahramanlığını Türklerden oluşan bir ordunun⁵⁸ tekrarladığıydı. O sırada Bağdat'ta Mutasım'ın yeğeni Abbas ibn Memûn'un halifelik makamına geçmek için namertçe ve kesinlikle sinsice bir girişimde bulunarak, amcasının Konstantinapol üzerine bir yürüyüşle zaferi tamamlama planına taş koyduğuna⁵⁹ da hiç değinmez.

Komşulara akın (İslam öncesinin geniş ölçekteki kabile savaşı) müthiş gelenekseldi; aile içindeki düşman da farklı bir açıdan öyleydi. Ama ilkinde Arap geleneği yabancılarla ihale edilmişti ve sonuçta gelenek bu yabancıların, yani Türklerin hiç umurunda değildi. Önem verdikleri tek şey elbette iktidardı. Onlarda silah, asker ve gittikçe de Araplara geçmişte güç kazandırmış türden asabiyet, yani grup dayanışması vardı; elde edilen güç haklı olsun ya da olmasın, iktidar insanları sindirir, halife olsalar bile.

⁵⁶ Aktaran Irwin, s. 132.

⁵⁷ Suzanne Pinckney Stetkevych, s. 64.

⁵⁸ Mesudi IV, s. 60.

⁵⁹ Mesudi IV, s. 60.

DUYULMAYAN DAVUL SESLERİ

Kriz Mutasım'ın oğlu ve ikinci ardılı Mütevekkil'in halifeliğinde ortaya çıktı. Başa geçtiği sırada Türk piyonlar oyun tahtasını aşip başlıca oyuncular haline gelmişlerdi; paye ve Araplık membaı Abbasi ailesinin fertleri ise piyonlardan ibaretti. İzleyen dönemde bir katalogu andıran halifeler kafa karıştıracak ölçüde benzer saltanat adlarıyla kısa bir süre için başa geçecek ve çoğunlukla benzer şiddette sonlarla indirilecekti.

Mütevekkil yerine oğlu Mu'tezz'in geçmesinden yanaydı; (başka bir anneden doğma) başka bir oğlu Müntasır, halifelik makamına oturmak için Türk muhafızlarla beraber bir tertibe girdi. Tertipçiler harekete geçmek için Aralık 861'deki bir geceyi seçtiler. Halife saraydaki en yakın adamlarıyla birlikte içki âlemindeydi. Orada bulunan şair Buhtürî, "Son derece sarhoştur," diye anlatacağı daha sonra.

Geceleyin saat üçü geçtiği sıralarda, Buğa [Türk komutanlardan biri] diğer on Türk'le birlikte ansızın ortaya çıktı; hepsi peçeliydi ve sıkıca tuttukları kılıçlar mum ışığında parılıyordu. Üstümüze atılarak, Mütevekkil'e yöneldiler. Buğa [Sagir] ve başka bir Türk, halifenin kürsüsüne sıçradı. Feth [ibn Hakan, Mütevekkil'in kâtibi ve Araplaşmış bir Türk] "Yazıklar olsun size! O efendiniz!" diye bağırdı. Sakiler, saray görevlileri ve oradaki işret ahbabları karşılarında Türkleri görür görmez apar topar kaçtılar. Sadece Feth arz odasında kaldı ve saldırganları savuşturmaya çalıştı. Birdenbire Mütevekkil'in feryadını duydum: Buğa (bizzat Mütevekkil'in ona vermiş olduğu bir kılıcı) sağ böğrüne indirip onu bel hizasına kadar yarmıştı; ardından benzer bir darbeyi sol böğrüne indirdi. Feth fırlayıp Türkleri halifeden uzaklaştırmaya çalıştı; ama içlerinden biri, kılıcını Feth'in karnına daldırıp sırtından çıkana kadar itti. Ancak Feth direndi ve geri çekilmedi. Hayatımda ondan daha cesur bir kişiyi, daha soylu bir adamı görmedim. Mütevekkil'i korumak için kendini onun üstüne attı; ama birlikte can verdiler. Üstünde öldürüldükleri halıyla sarıldılar. Gecenin geri kalan kısmında ve ertesi günün büyük bölümünde öylece kaldılar, ta ki Müntasır'ın halifeliği onaylanıncaya kadar. Müntasır ikisinin birlikte gömülmesini emretti.⁶⁰

Hikâyenin devamı vardır. Müntasır iğrenç bir zevkle, babasının ilk kefeni olan halının üstünde oturmayı alışkanlık edindi. Bu işten ancak ona halıda kendi babası şahı öldüren eski bir İran şehzadesinin tasvir edildiğinin anlatılmasıyla vazgeçti; halıda yer alan bir kitabeye göre, bu önceki baba katili işlediği suçtan sonra sadece altı ay yaşamıştı. Aynısı Müntasır'ın da başına geldi. Anlaşıldığı kadarıyla terletici bir polo oyunundan sonra bir rüzgâr kulesinin alt bölümünde uyurken kapıldığı bir soğuk algınlığından öldü. Ama

rivayete göre, ölümünü (akılsızca bir girişimle, suikastçı hempalarına otoritesini kabul ettirmeye çalışması yüzünden) başka bir Türk tertibi ve zehirli bir neşter hızlandırmış olabilir.⁶¹

Müntasır'ın kenara itilmiş kardeşi Mu'tezz, daha akıllıca bir tavırla, veraset kavgasının dışında kaldı. Babasının kana bulanmış gömleğini suratına dayayan annesince Türklerden öç almaya zorlandığında bile sadece şunu söyleyebildi: "Anacığım bundan vazgeç, yoksa bir yerine iki gömleğin olacak."⁶² Kastettiği ikinci gömlek haliyle kendisinininkiydi. O an için halifelik makamına Müstain adlı bir kuzen oturtuldu. İktidar iki Türk komutanın, Mütevekkil'e yönelik suikastı planlayıp yürüten Genç Buğa'yla birlikte Vâsıf'ın elindeydi. Dönemin bir şairi bu ikili için şunları söyler:

Buğa biri, Vâsıf diğeri,
Her ikisi de iman fakiri:
Onlar devrin efendileri,
Kafesteki halife ise esirleri!
Uysalca tekrarlıyor sözlerini,
Ciyaklayan bir papağan gibi.⁶³

Ama çok geçmeden kan yine dökülecek ve Abbasi salnameleri *Titus Andronicus* trajedisindeki son sahnenin sürüncemeli bir versiyonuna dönüşecekti. Bu dramın ortasında Bağdat'ta doğan ve son perdelerinden bazılarına tanık olan Mesudî, sansasyonel ayrıntıları ve çarşı söylentilerini aktarmaktan geri kalmaz. Ne var ki, o dönemden aktardığı şiirler özellikle yararlıdır. Çünkü şairler o devirde olaylara tepkileri yansıtıp şekillendiren risale yazarlarıydı. Türklerin sonunda Müstain'i halifelikten çekilmeye zorlamaları ve ardından ihtiyaten kellesini uçurduklarında⁶⁴ Mesudî açık sözlü başka bir şiiri aktarır:

Feleğin hamlelerini kılıçla savuşturunca,
Türk guruhunun ardından aynı kılıcı
Yeni halife katli için kullanmasını
Etrafa korku ve dehşet saçmasını
Dışarıdan seyretmek ne kadar harika!
Aralarında bölüşürken memleketi, hükümdarına
Kendi halifelğinde misafir olmayı görmüşler reva.⁶⁵

61 Mesudî IV, s. 133-134.

62 İbn Hallikân I, s. 494.

63 Mesudî IV, s. 145.

64 Mesudî IV, s. 164-165.

65 Mesudî IV, s. 169.

Şiddet şiddeti doğurdu. Türkler baba katili Müntasır'ın kardeşi Mu'tezz'i yüce makama ilişkin müşkülpesentliğini atlatmaya sonunda ikna ettiler ve yaldızlı halife kafesine yerleştirdiler. Ama bir süre sonra yerine başka bir kardeşi, o sırada hapiste bulunduğu için emniyette olan Müeyyed'i geçirmeyi tasarlıyormuş izlenimini verdiler. Çabuk davranan Mu'tezz bu kardeşini zehirli bir çarşafıta boğdurdu.⁶⁶ Türk Buğa'nın "gökten üstüne çullanacağı ya da yerden bitip ayağına dolanacağı" korkusuna kapılan Mu'tezz, onu Kuzey Afrikalı kölemenlerden oluşan bir çeteye öldürttü. İlk başta diğer Türkler afallamış gibiydi. Ama zamanla toparlanıp devirdikleri Mu'tezz, birkaç gün sonra zindanda öldürüldü.⁶⁷

Sonraki halife de Türklerle kurban gidecekti, ama farklı sebeplerle. Mu'tezz'in kuzeni Mühtedi, William Beckford'un gotik-arabesk romanı *Vathek*'in karanlık karşı-kahramanı Vâsık'ın oğlu olmasına karşın (ya da belki bundan dolayı), Abbasiler arasında az rastlanır bir sofuydu. Yüz karası Emevi hanedanının dindar istisnası Ömer ibn Abdülaziz'i kendine örnek almaya çalıştı. Tahta geçişinden kısa bir süre sonra, genel ahlaksızlığı sarsacak adımlar attı. Saraydaki figürlü duvar resimlerini badanayla kapatırmasının, saz heyetini dağıtmasının, halifeyi eğlendirmek için horoz ve koç dövüştürmeyi durdurmasının ve bahçede sergilenen vahşi hayvanları kestirmesinin pek sakıncası yoktu; kıldan bir fanilayla uyumayı tercih etmesi de kendi bileceği işti.⁶⁸ Ama ülkenin her yanında içkiyi ve şarkıcı cariyeleri yasaklamaya kalkışmak çok aşırıya gitmekti; her şeyden önce, ülke artık sadece ismen ona aitti. Mesudi'nin aktardığına göre, zevküsefaya daha düşkün uyruklarından bazıları gerçek yöneticileri, yani Türk muhafızları devreye sokarak, artık alışılmış çözüme başvurulmasını sağladılar.⁶⁹ Aslında, halifenin ve farklı Türk hiziplerinin yer aldığı karmaşık bir iktidar kavgası⁷⁰ var gibiydi. Sebep her ne olursa olsun, sonuç aynıydı: Zahit halife daha sonra kurbanının kanını içtiği ileri sürülen sarhoş bir Türk tarafından öldürüldü.⁷¹

Daha önce Mühtedi'ye niçin böylesine tepki gören reformları uygulamaya çalıştığı sorulmuştu.

Cevaben dedi ki, "İnsanları Resulüllah'ın (Sallallahu Aleyhi ve Sellem), ailesinin ve hulefâ-yi râşidinin yoluna sevk etmek istiyorum." Buna şu karşılık verildi, "Resulüllah (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) ahiret arzusuyla bu dünyanın nimet-

66 Mesudi IV, s. 176.

67 Mesudi IV, s. 177

68 Mesudi IV, s. 189-190.

69 Mesudi IV, s. 183.

70 *EP*, madde al-Muhtadi.

71 Mesudi IV, s. 186.

lerini tepmiş insanlarla çevriliydi. [...] Senin yanındaki adamlar ise Türkler, Hazarlar, Ferganalılar, Mağribiler ve diğer envaiçeşit gayri Araplar; [...] hepsinin tek gayesi bu dünyadan elde edebileceklerini olabildiğince çabuk kapmak.”⁷²

Bu alaycı ama doğru çıkışma Arapların 250 yıla yakın bir süre önce “ada”larını terk etmelerinden sonra ne kadar yol aldıklarını, bazılarının dış dünyaya ne kadar daldıklarını, daha eski ve daha küçük dünyanın yitik bir ideale nasıl dönüştüğünü bir kez daha gözler önüne serer. Mühtedi o ideali yeniden yaratmak isteyen son Arap olmayacaktı.

Bir süre nispi istikrar sağlandı. Mühtedi’nin kuzeni Mutemid 22 yıl gibi olağanüstü bir süreyle halifelik makamında kaldı. Onun yeğeni Mutedid 10 yıl süren halifeliği sırasında, daha önce Zenci ve Karmati kalkışmalarıyla elden çıkmış toprakların bir kısmını geri alıp otoriteyi yeniden sağlamayı başardı, ama bunu yalnızca Irak dahilinde yapabildi. İran ve Mısır gibi daha uzak bazı yerler ise, ileride göreceğimiz üzere, Bağdat yönetiminden temelli kopmuş durumdaydı. Ancak Mutedid’in oğlunun altı yıllık halifeliğinden sonra, veraset sorunları tekrar alabildiğine baş gösterdi. Mutedid’in resmi halife olarak atanmış torunundan hoşnutsuz olan bazı Türk muhafızlar onun amcasını, yani Mu’tezz’in oğlu Abdullah’ı ele geçirip kendi adayları olarak tahta oturtular. Ömrü bir saltanat adı almasına vefa etmeyen İbnü’l-Mu’tezz, nadir şaraplar ile güzel şiirlerin bir erbabıydı; kendisi de ham bir modernist şair sayılırdı. Şu mısralarında fildişi kulesinden yakınır halde alınıp sürükleniş insanın gözünde canlanır:

Bir kadeh daha gelsin!

Bir horoz ötüşü geceyi gömüyor.

Tarumar bir sabahtan çıplak ufuklar yükseliyor.

Gece yollarının yukarısında Süheyl duruyor

Yıldızların haremağası gibi.⁷³

İbnü’l-Mu’tezz’e göre, halifelik mutat zehirli kadehti; ama onu en azından tek dikişte içebildi. Kendisinden önceki iki uzun dönemi telafi edercesine, halifelikte daha bir gününü bile doldurmadan, yeğenin tarftarlarının boğuldu.⁷⁴

İşin ironik yanı, bizzat İbnü’l-Mu’tezz halifeliğin çöküşünü incelikli şiirsel sesiyle yorumlamıştı.⁷⁵ Daha dünyevi başka sesler saraydaki kargaşa üzerine düşüncelerini şiirle ifade etmeyi sürdürdüler. Özellikle İbn Bessâm sözlerini sakınmadı. Sert bir kasidede naip Muvaffak’a ve her önemli devlet görevlisine ismen yüklendikten sonra, varabildiği tek sonuç şuydu:

72 Mesudi IV, s. 186.

73 Aktaran Irwin, s. 145.

74 *El*, madde İbn al-Mu’tazz.

75 Irwin, s. 143.

Bu devrin peşini bırakalım, alçaklar da toplansın semeresini,
Ta ki Allah lanetleriyle onları düşürünce cehennem çukuruna.⁷⁶

Bunun günümüzde çarşıdaki adamın sesi olduğu söylenebilir: Adalet istiyoruz! Ama öbür dünyaya kadar hep erteleneceğini biliyoruz.

Türkler ve diğer yabancı iktidar sahipleri de İbn Bessâm'ın şiirlerindeki zehirden nasiplerini aldılar:

Başımızdaki yabancı emir,
Ki adı Eşek Oğlu Eşek'tir.
O buralara geldi geleli,
Heyhat, İslam kaçıp gitti!⁷⁷

Gelgelelim, ipler sıkıca eşeklerin elindeydi. Kendi adına madalyonlar bastıran Beckem'in döneminde, bu gerçek ona verilen "emirü'l-ümera" unvanıyla resmen kabul edilmişti. Göstermelik efendisi Râzî, bedenindeki ödemden 31 yaşında solup gitti.⁷⁸ Ama Râzî'nin kardeşi ve ardılı Müttaki'yle birlikte, Türklerle ilişkiler bir kez daha tatsızlaştı ve korku dramı tekrar başladı. Müttaki birkaç yıl halifelik makamında kaldıktan sonra, feryatlarını bastırmak için çalınan davulların sesleri eşliğinde kör edildi.⁷⁹ Aynı şekilde tahttan indirilip kör edilmiş önceki bir halife ve amcası Kahir şunu söyledi: "Bir idik iki olduk. Şimdi bize bir üçüncü gerekir."⁸⁰ Nitekim Müttaki'nin kuzeni ve ardılı Müstekfi de tahttan indirilip kör edilme akıbetine uğradı; ama bu sefer fail Türkler değil, İranlı dağlılardan oluşan bir çeteydi.⁸¹ Abbasi gerilemesinin tekerrür dolu vakayinamelerinde, bu olay adeta ferahlatıcı bir değişim gibi gelir insana.

Sonunda iktidar üzerindeki Türk kısıkcı kırılmış gibi göründü. Oysa çok geçmeden halifenin yuvasındaki guguk kuşu türünün yerine aynı ölçüde iktidara aç başka bir türün geçtiği ortaya çıkacaktı.

İRAN FASILASI

Batı İran ile Irak'ın geniş kesimlerini ve 945'ten itibaren bizzat halifelik başşehri Bağdat'ı denetim altına alan üç Büveyhi kardeş, Hazar'ın güneyine düşen Deylem bölgesinin dağlarından gelmeydi. Siyasal bakımdan ise hiçbir

76 Mesudi IV, s. 298.

77 Mesudi IV, s. 299.

78 EI², madde al-Râdî.

79 Mesudi IV, s. 342-343.

80 Mesudi IV, s. 343.

81 Mesudi IV, s. 371.

kökleri yok gibiydi. Bu yüzden ansızın sahneye girişlerini açıklamaya dönük hikâyeler doğdu. En yaygın anlatıma göre, mütevacı bir geçmişleri vardı. Hanedana adını verecek olan babaları Büveyh ya da Büye bir balıkçıydı; ama içlerinden birinin gömülü bir define bulmasıyla, ailenin talihi değişmişti.⁸² Efsanenin doğruluk payı ne olursa olsun, kardeşler yeni benimsedikleri İslam'ı iktidara ulaşmak için yafta olarak kullandılar; önce İran'da yükselen yerel güçlerin ordularında hizmet verdiler, ardından daha da büyük güç elde etmek üzere manevralara giriştiler.⁸³

Benimsedikleri İslam'ın Şii nevinden olması beklenir bir durumdu. Dağlık Deylem bölgesi ve eteğindeki rutubetli, bataklık Hazar kıyı şeridi, daha cazip yerlerde inançlarını yaymaları önlenen Şii mürşitler için mümbit bir alandı. Her ne olursa olsun, Şii bağlantısı çok az farklılık yarattı. Büveyhilerin can düşmanları arasında Kuzey Irak ile Suriye'de genellikle Şii yanlısı bir tutum izleyen Hamdaniler adlı bir Arap hanedanı⁸⁴ vardı. Kaldı ki, Büveyhiler hep ikinci sıradaki bir şehir olarak gördükleri Bağdat'a (muhtemelen yumuşak) mezhep inançlarını dayatmaya çalışmadılar; asıl başşehirleri İran'ın güneybatı kesimindeki Şiraz'dı. Aslına bakılırsa, Sünni merkezinin aykırı inançlı yöneticileri olma açısından, kusursuz bir konumda sayılırlardı: Halifenin katı Sünni İslam dünyasına hükmetme görüntüsünü korumasına izin verirken, onun otoritesine, zaten artık tamamen teorik olan bir otoriteye uyma konusunda ahlaki bir yüküm hissetmeleri, Şii kimliklerinden dolayı söz konusu değildi. Sonuçta, mezhep yaftalarının pek önemi yoktu. Sıklıkla olduğu gibi din, cılız ve iktidara aç bir köpekbalığını gizleyen şişkin bir ringaydı.

Büveyhiler Arap hâkimiyetinin son büyük sembolü olan Abbasi halifesine yönelik politikada, Türklerin bıraktığı çizgiyi aynen sürdürdüler. Yönlendirdikleri ilk uysal halife, Râzî'nin ismiyle müsemma Mutî ("İtaat Eden") unvanlı başka bir kardeşiydi; itaat görünüşte Allah'a olsa bile, gerçekte Allah'ın onu gözetimine bıraktığı kişiyeydi. Bu söz konusu kişi, halifenin Muizzüddeve ("Devleti Güçlendiren") unvanını verdiği Fennâ Hüsrev ibn Büveyh'ti. Aslında, halifenin unvanı *bahşetmeme* gibi bir seçeneği yoktu; paye membaı unvanlar ve makamlar dağıtsa da akışı denetleyen başkalarıydı. Mesudî tarih kitabına sonradan düştüğü bir haşiyede şunu belirtir: "Mutî esasen Muizzüddeve'nin elindeydi ve emir verme ya da yasak koyma yetkisinden yoksundu."⁸⁵

Ondan önceki çoğu Türk emir gibi, Deylemli Muizzüddeve de Arapça konuşmazdı.⁸⁶ Ama –i soneklerinin de gösterdiği üzere, Büveyhiler bir ha-

82 İbn Hallikân II, s. 190-191.

83 *EP*², madde Buwayhids.

84 *EP*², madde Hamdânids.

85 Mesudî IV, s. 371-372.

86 Karsh, s. 64.

nedan kurmayı ve bir uzmanın ifadesiyle, önceki Türki askeri önderler ile müstakbel Türki hükümdarlar arasında bir “İran fasılası”nın⁸⁷ parçası olmayı başardılar. Dolayısıyla başka birçok hanedan gibi, Arap dilince zapt edilmeye yetecek süreyle başta kaldılar. Bağdat’ın ikinci kuşak Büveyhi hükümdarı Adudüddeve (“Devletin Güçlü Kolu”), şaraba övgüler dizen Arapça şiirler yazacak ölçüde bu dile hâkimdi.⁸⁸ Davetsiz iktidar gaspçıları bir kez daha kurulu toplum düzenine dil zamkıyla sağlamca bağlanmıştı. Ama ilişki kısa süreli olacaktı. Büveyhilerin Bağdat’ta iktidarı ele geçişini izleyen bir kuşak içinde, kuzeydoğudan yeni bir Türk dalgası belirdi. Bu Türkler kölemen olmak şöyle dursun, başına buyruktu ve gittikçe güçlenen kendi iktidarıyla gelmekteydi.

CİHAN IMPARATORU

Selçuklular büyük Oğuz Türk üst-kabilesinin, geçmişi 8. yüzyıla ve Baykal Gölü bölgesine indirilebilen bir boyuydu. 10. yüzyıl başlarında Volga ve Aral Gölü arasında göçebe bir yaşam sürüyorlardı. Derken Büveyhiler gibi ve aşağı yukarı aynı dönemde İslam’ı benimseyerek, daha güneyde yükselen Müslüman devletlerin askeri hizmetine girmek için bir bilet ve bizzat iktidarı ele geçirmek için bir pasaport olarak kullandılar. Ancak Büveyhilerin aksine, aceleleri yoktu; halifelik topraklarına 970 dolaylarında girmelerine karşın, Bağdat’a ancak 1055’te ulaştılar. Büveyhilerden farklı başka bir yanları, benimsedikleri İslam’ın bir Sünni yaftası taşımasıydı. Dolayısıyla halifelik şehrini ele geçirmelerini gittikçe çürüyen mezhepçilik mazeretini ortaya atarak haklı gösterebildiler. Halifeliği Büveyhi Şii sapkınlardan kurtaran katı müminler olduklarını söylediler.

Halifeliğin “hami”leri sıfatı açısından, öncellerinden başka bir farkları vardı. Büveyhi öncüsü Muizzüddeve gibi, Bağdat’taki ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul da halifeyle ancak bir tercüman aracılığıyla konuşabilen⁸⁹ biriydi. Eski İran diyarını yavaş ama tam ele geçirme sürecinde, Selçuklular yeniden canlanan Farsçayı birinci kültür dili olarak benimsemişlerdi. Görünüşe bakılırsa, genişleyen İslam dünyasındaki Arap üstünlüğünün son kalıntısı kadim yüksek Arapçanın günleri, arkaik bir ibadet dili olarak kalma dışında, artık sayılı olabiliirdi. Ancak ileride göreceğimiz üzere, Arapça ve ona dayalı bütün kültür imparatorluğu hayal edilebilecek en büyük itici gücü beklenmedik bir gelişmeyle Selçukluların yönetiminde kazanacaktı.

87 Minorski’den aktaran *EP*², madde Buwayhids.

88 İbn Hallikân II, s. 264.

89 Hitti, s. 474.

Ne var ki, ondan önce Arap itibarında yaşanacak bir düşüş daha vardı. Tuğrul öylesine güçlüydü ki, en az 500 yıldan, İslam öncesi Lahmi melikleri döneminden beri geçilemeyen kadim kırmızı çizgiyi aşabildi: Kısık gözlü, yayvan suratlı bir Türk olarak, halifenin kızıyla evliliğini zorla kabul ettirdi;⁹⁰ bu kız (baba soyu itibarıyla; anne tarafının 400 yıl boyunca Eskidünya'nın her tarafından gelme cariyelere dayanması bakımından ise haliyle şanlı bir kıtalararası kimliğe sahipti) safkan bir Kureyşi bâkiresi ve oldukça uzak olsa da, Muhammed'in birinci dereceden kuzeniydi. Arap dünyasının düşüşünü simgeleyebilecek bir hareket varsa, o da buydu bu. Tuğrul'un yeğeni ve ardılı Alp Arslan bile mahcuptu; amcasının ölümünden sonra kızcağızı süklüm püklüm babasına geri gönderdi.⁹¹ Gelgelelim, Alp Arslan'ın kendisi hem sembolik hem maddi başka bir bariyeri geçti. Kutsal Arap "ada"sının sınırı, psikolojik bekâreti Fırat'ı aşan ilk Türk⁹² oydu. Uzak Asya bozkırından gelip önüne çıkan herkesi alt etmiş bu boyun gücüne dair kalmış olabilecek her türlü kuşkuyu, Alp Arslan'ın oğlu ve ardılı Melikşah dağıttı. "Kral" kelimesinin Arapça ve Farsça karşılıklarını uygun biçimde birleştiren adının yanı sıra, onursal unvanı da Ebu'l-Feth'ti ("Zaferin Babası").

Önceki halifelerin döneminden beri İslam hükümdarlarının hiçbirine nasip olmayan bir imparatorluğa hükmetti. Maveraünnehir'in tamamını, Amuderya'nın Akhunlarına ait toprakları, Kapılar Kapısı'nı [Doğu Kafkasya], Anadolu ile Diyarbekir'i, Mezopotamya ile Maşrik'i kapsayan bir imparatorluktu bu. Mağrip'tekiler hariç, bütün İslam minberlerinden hükümdar sıfatıyla ona dualar edildi; zira boylamasına Türklerin en uzak şehri Kaşgâr'dan Kudüs'e, enlemesine ise Konstantinapol'den Hazarların topraklarına ve Hint Okyanusu sahillerine kadar uzanan bir diyara hükmetmekteydi. Hâkimiyeti altındaki alan öylesine genişti ki, cihan imparatoru olarak tanındı.⁹³

Arapların emperyal hâkimiyetin esasını devrettikleri yönünde herhangi bir kuşku kalmış idiyse artık ortadan kalkmıştı.

Halifeye gelince, elinde "unvanı dışında hiçbir şey"⁹⁴ yoktu. Ancak önceki Türki muhafızlar döneminin aksine, Selçuklu yönetimi altında genellikle canına kastedilmedi. (Bir istisna Selçuklu sultanı Gıyaseddin'in 1138'de Halife Müstersid'i öldürtmesiydi.⁹⁵) Ama orada oturan kişi ne kadar ihmal edilebilir ya da gözden çıkarılabilir olsa da, somut halifelik makamı (Muhammed'den hilafet yoluyla Arap geçmişiyile olan bütün bağ) hâlâ büyük sembolik öneme sahipti. Halifelerin Selçuklu hükümdarlarına taç giydirmelerini ve Avrupa

90 İbn Hallikân III, s. 34.

91 EF², madde Alp Arslân.

92 İbn Hallikân III, s. 36.

93 İbn Hallikân III, s. 143.

94 İbn Hallikân III, s. 145.

95 İbn Hallikân III, s. 102.

monarşilerince de benimsenecek törensel pazubentler dahil diğer dünyevi otorite sembollerini vermelerini⁹⁶ sağlayan şey taşıdıkları unvandı. Bu durum ta Almanya'nın kuzey ucundan gelme Otto adlı bir askeri öndere güçsüz bir papanın 962'de Kutsal Roma-Germen İmparatoru tacını giydirmesinden pek farklı değildi. Ama tam bir paralellikten söz edilemez. Selçukluların resmen aldığı sultan "kudret" unvanının bir kutsallık tonu yoktu. Sultanlar, özellikle de bozkırdan gelme yabancı sultanlar, Arap peygamberine yarı havarice hilafetin tevcih ettiği kutsallık dokunuşuna muhtaçtı.

Halifelik ve Arap dünyası maddi gücünü yitirmiş olsa bile manevi bir güç tortusu hâlâ vardı. Daha uzak yerlerde ve daha sonraki tarihlerde (12. yüzyılın Suriye ve Mısır'ında Türkmen Zengiler ve Kürt Selahaddin, hatta 14. yüzyılın Hindistan'ında Türk-Moğol Delhi sultanları için) Abbasiler Arap-İslam uğur timsalleri, kadim Mekke'yle canlı bir bağ sıfatıyla yararlı bir araç olarak kalacaklardı. Ama bunun ötesinde pek fazla ağırlıkları yoktu. İbn Haldun şunu yazacaktı: "Gayri Arap hükümdarlar [...] halifeye [beraberinde getirdiği] nimetlerden yararlanmak amacıyla itaatkâr göründüler; ama saltanat otoritesi bütün unvanlar ve sıfatlarla birlikte onlara aitti. Halifenin bunda hiçbir payı yoktu." Dahası, halifelerin dünyevi iktidarı yitirisi tam da "Arap topluluk duygusunun [asabiyyet] yok oluşunun, ırkın ortadan kalkışının ve Araplığın bütünüyle yıkımının" başka ve belki de kesin bir belirtisiydi.⁹⁷ Ancak başka bir kitabında İbn Haldun melodram havasındaki teşhisini gözden geçirerek, Selçukluların iktidarı ele geçirmesiyle "Arapların kendi içlerine kapandıkları"nı⁹⁸ belirtir. İbn Haldun'dan çok sonraki olayların kanıtladığı üzere, bu daha adil bir hükümdü. Dahası, bu içe dönüş birinci Abbasi yüzyılında yarattıkları imparatorlukta kaybolan Arapların kendilerini ve geçmişlerini incelemeye yönelmeleriyle başlamış olan içe bakışın en son dönemeciydi. Tersine fütuhât, yani karşı-fetihler artık tamamlanmış gibiydi: Boyunduruk altına alınan halklar, en başta da Türkler öçlerini almışlardı. Şu istisnaıyla ki, eski Arap fethi, dile dayalı ilk fetih henüz bitmiş değildi.

ALLAH KATINA ULAŞAN OKLAR

İranlılaşmış Selçuklu Türkleri 11. yüzyıl ortalarından itibaren, eski Arap İmparatorluğu'nun merkezinde ve geniş Asya kanadının büyük bölümünde siyasal efendi konumundaydılar. Selçuklu egemenlik alanının ötesinde de İran kültürü toparlanma yolundaydı. Firdevsî 10. yüzyıl sonlarında yazdığı

96 İbn Hallikân III, s. 38.

97 İbn Haldun, Muqaddimah, s. 166.

98 İbn Haldun, Rihle, s. 394.

ve Fars rönesansının ilk büyük eseri sayılan *Şehname*'yi bugünkü Afganistan'daki Gazneli Mahmud'a ithaf etti. Ama Arap dili ve kültürü de yine doğuda başlamakla birlikte, sonraki yüzyıllarda eski Arap İmparatorluğu boyunca ve daha öteye yayılacak bir hareketle canlanma sürecine girmek üzereydi. Bu süreç eski yüksek Arapçanın sırf bir ibadet diliyle sınırlı kalmayacak şekilde varlığını sürdürmesini sağlayacaktı. En nihayet, İbn Haldun'un geçmişe bir bakışla Araplığın yok oluşunu saptamasından dört yüzyılı aşkın bir süre sonra, Arapların "ırk" olarak dirilişinin kıvılcımını o uykudaki ama hâlâ canlı dil ve yarattığı kültür tutuşturacaktı.

Dolayısıyla günümüz Arapları iki büyük Selçuklu Türk sultanının, (Batı dünyasında daha çok Farsça şiirleriyle tanınan büyük matematikçi Ömer Hayyam'a hamilik etmiş) Alp Arslan ile Melikşah'ın veziri İranlı Nizamülmülk'e minnettarlık duyabilirler. Horasan'da 1019/1020'de doğan Nizamülmülk, Muhammed'e atfedilen sözler etrafında gelişmiş olan hadis araştırmaları ilmine erken yaşta ilgi duydu. Her ne kadar uzmanlık iddiasında bulunmasa da sözlü hadis aktarıcılarının elit çevresine kabul edildi. "Kendimi Allah'ın resulünün (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) sözlerini aktaranların deve katarına bağlamayı dilerim,"⁹⁹ diyecekti daha sonra. Nizamülmülk'ün "deve katarı" olarak adlandırdığı ve gittikçe uzayan aktarıcılar zinciri sayesinde, Muhammed ölümünden dört yüzyıl sonra hâlâ söz birliğini sağlayan kişiydi. Nizamülmülk'ün önemi Arap ve İslam araştırmalarının yürütüldüğü ilk büyük medreseleri kurmakla, katarın geleceğe doğru uzamasını sağlamasından gelir. Önerdiği yeni kuruma efendisi Melikşah'ın kaynak aktarması için kulis çalışmaları yaptığında ise, savaşçı bir Türk'e daha uygun gelecek farklı bir mecaza başvurdu:

"Ordudaki en iyi nişancılar bir fersahın üçte biri uzaklığa ok atamaz. [...] Ama vereceğin bu parayla, dua okları Allah katına ulaşacak bir ordu toplayabilirim sana." Bunun üzerine sultan ağladı ve dedi ki, "Pirim, yeter ki bu orduyu daha da büyüt; [...] dünyadaki bütün servet emrine amade."¹⁰⁰

Medresenin kökleri Nizamülmülk'ten çok öncesine iner.¹⁰¹ Ama geleneksel anlatımda Arap ve İslam araştırmaları öğretimini tahsisli bir binaya taşıyanın, kurallara dayalı bir müfredata kavuşturmanın ve en önemlisi, elinden alınamaz bir iratla cömertçe donatanın o olduğu söylenir. Nizamülmülk'ün ilk medresesi olan Bağdat'ta 1065-1067'de kurduğu Nizamiye Medresesi, yemek ve yatacak yer de sağladığı talebelerine her türlü öğrenimin esası olarak Kur'an,

99 İbn Hallikân I, s. 255.

100 İbn Hallikân III, s. 145.

101 Albert Hourani, s. 163.

putperest klasikleri¹⁰² (İslam öncesi şiirler) öğreten bir kurumdu. Ayrıca Sün-niliğin Şafî mezhebine göre fıkıh da öğretiliyordu. Ama sonraki medreselerde çoğu kez her dört ana Sünni mezhebinde ve bazen tasavvufu da kapsamak üzere başka konularda da öğretim sunulurdu.¹⁰³ Medrese külliyesinde her zaman bir mescit ve çoğu kez kurucusunun türbesi yer alırdı. Medreselere kaynak sağlamak çok geçmeden göze çaracak hayır işleri için ideal araç haline geldi. Balliol, Yale ve Wafic Saïd gibi hayırsever eğitim destekçileri-nin öncelleri, İslam'ın orta yüzyıllarındaki medrese kurucularıydı. (Hatta Avrupa'daki üniversite sisteminin bazı yönlerinin bilinçli olarak medreseden taklit edildiği ileri sürülmüştür.¹⁰⁴) Dünyevi iktidar sahipleri açısından, bir medrese kurmak aynı zamanda insanın ruhunu kurtarmasının ideal bir yolu, bir tür manevi para aklamaydı. Nitekim Kahireli bir şair, bir Eyyübi hanedanı mensubunun yaptırdığı medresedeki türbesine hitaben yarı şaka yollu şunu söyleyebilecekti:

İrfanı korumak için güzel medreseler yaptırdın;
Belki de kendini kıyamette cehennem azabından kurtardın.¹⁰⁵

Camilerle birlikte medreseler, Arap-İslam dünyasının en kalıcı mamur anıtları olmuştur. Örneğin, Bağdat'ta Eskidünya'nın merkezi olarak en parlak evresini yaşadığı Abbasi döneminden yerüstünde gözle görülür çok az kalıntı vardır. Birkaç istisnadan biri 13. yüzyıl başlarının bir halifesince Nizamiye geleneğine uygun olarak kurulan Müstansırıye Medresesi'dir. Epey restorasyondan geçmekle birlikte hâlâ ayakta ve aradan kimi zaman aşırı maceralı 800 yıllık bir tarihin geçmesine karşın, yeni yerinde Müstansırıye Üniversitesi olarak öğretimini sürdürmektedir. Belki daha da önemlisi, medrese müfredatı hâlâ yürürlükte. Geleneksel fıkıh hâlâ eski medreselerde belirlenmiş çerçevede öğretilmektedir; *kavâid* ("kaideler" ya da Arap dünyasının yegâne gerçek birliğinin temelinde yatan yüksek Arapçanın grameri) alanına gelince, "günümüzün üniversite öğrencisine Arapça gramerde esas itibariyle geç Abbasi döneminin bir medrese talebesiyle aynı ders sunulmaktadır."¹⁰⁶ Bu görkemli ve kalıcı geleneğin temelini bir İranlının attığı, kaynağını ise bir Türk'ün sağladığı kimin aklına gelir?

Bu belki de Nizamülmülk'ün geride bıraktığı en büyük mirastır; çünkü medreseler onun çağında gözle görülür biçimde kabarıp dağılırken, başka-

102 Karş. Hitti, s. 410.

103 Albert Hourani, s. 163.

104 Hitti, s. 410.

105 Makrizî II, s. 375.

106 Rabin, "Beginnings", s. 19.

laşım geçirerek gittikçe genişleyecek İslam ümmetine dönüşen eski Arap İmparatorluğu'nun kültürel birliğini ve sürekliliğini korumaya büyük katkıda bulunacaklardı.¹⁰⁷ Ama medreseler bir dayanak noktası sağlamamanın yanı sıra engelleyici bir rol de oynadılar. İslam öncesi klasiklere odaklanma, Arap kişiliğini belirler hale gelmiş kadim Arap bedevi mirasını zamanla öne çıkardı. Başka bir açıdan da bölünmüşlüğü besledi. Tasarım itibariyle medreseler Sünni yanlısı ve Şii karşıtı¹⁰⁸ olduğu için, bu ikileşim muharebe alanlarında olduğu kadar medrese hücrelerinde de katılaşıyordu.

BİR ARAP PASTIRMA YAZI

Kurdıkları imparatorluk, Arapları bir batı-doğu, Mağrip-Maşrık sahnesine taşımıştı. Ama İbn Haldun'a göre, Arap hâkimiyeti daha uzun bir tarihteki bir evreden ibaretti. Bu süreci 7. yüzyıldan onun yaşadığı 14. yüzyıla kadar başka bir eksenle, Araplar ve Türkler arasındaki büyük kuzey-güney sarkaç salınımlarında ölçmek mümkündü.

Biri güneyde, diğeri kuzeydeydi. Zaman içinde sırayla dünyaya hükmettiler; öyle ki, bir dönem Araplar hâkim konuma geçip gayri Arapları en kuzeye sürerken, başka bir dönem bizzat Araplar üstünlüğü elde eden Türkler ve diğer gayri Araplar tarafından güney uçlara sürüldüler.¹⁰⁹

Eserlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz yeni ortaya çıktığı dönemde yazan İbn Haldun'un daha sonra sarkacın Türk tarafına geçip orada kalacağını bilmesi mümkün değildi. Ama Türk hâkimiyetinin yaklaşık 500 yıl önceki ilk aşamalarında bile tablo daha da karmaşıktı. Sadece büyük çaplı emperyal sarkaç hareketi değil, yerel iktidar salınımları da vardı. Bunların bazılarında Araplar eski üstünlüklerini korudular.

Böyle ailelerden biri 10. yüzyılın büyük bir bölümünde Kuzey Irak ile Kuzey Suriye'de ağır basan Hamdanilerdi. Bu aile kendi soyunu kadim Arabistan'ın Troya savaşları sayılabilecek 40 yıllık Besûs çatışmasının taraflarından gezgin Tağlib kabilesine dayandırmaktaydı; aralarında Hamdanilerin ataları da bulunan bazı Tağlib kolları Kuzey Irak'a İslam'dan epey önce göç etmişlerdi. Daha yakın dönemde ailenin Şii bir renge bürünmesi anlaşıldığı kadarıyla çok önemli değildi. Örneğin, Halife Râzî'nin kardeşi ve ardılı Müttaki, Sünniliğin bir kuklası olmasına karşın, zorba Türk hamilerinden

107 Karş. Hodgson II, s. 48.

108 Karş. *EP* I, s. 20.

109 İbn Haldun, *Rihle*, s. 386.

kurtulmak için onlara yetki verme önerisinde bulunmuştu.¹¹⁰ Buna karşılık, Şii Büveyhilere karşı en sert kavgalara girişen Hamdanilerdi.

Hamdaniler Arap uğraşları akıncılığa ve şiire ilgi duymalarıyla tanınırlardı. En meşhur liderleri Seyfûddeve'nin ("Devletin Kılıcı") mezarda yanağı Bizans topraklarına birçok akından sonra elbiselerinden silkelenen tozlardan yapılmış bir tuğlaya yaslanacak şekilde gömüldüğü söylenir.¹¹¹ Eski putperest cengâverler gibi, kılıç kadar sözde de ustaydı. Gökkuşağını şöyle tasvir edişi, daha yumuşak bir yanının olduğunu gösterir:

Güzel bir kız peşinden sürüklüyor iç eteğini,
Alta katlanmış rengârenk bir kuyruk gibi.¹¹²

Bu incelikli tasvirin işaret ettiği üzere, Hamdaniler kadim kıl çadır mirası kadar şehirli Abbasi devrinin de bir ürünüydü; akına çıkmamanın yanı sıra okumaya da düşkünlüler. Kozmopolit bilginlere hamilik ederek, uzak Tanrı Dağları'nın bağrından gelerek Bağdat'ta Hristiyan Aristotelesçilerle beraber öğrenim görmüş son derece yetenekli bir Türk olan, felsefe ve müzik üzerine eserler yazan Farabî gibi kişilerin üzerine titrediler. Seyfûddeve'nin Halep'teki sarayı

yazarların buluşma yeri, şairlerin cenk meydanıydı. Halifelerden sonra, diğer hükümdarlardan hiçbirinin saray kapılarında bu kadar çok şiir şeyhinin ve başka edebi yıldızın toplanmadığı söylenir.¹¹³

En dikkat çekici husus, Seyfûddeve'nin günümüzde hâlâ İslam'dan beri en meşhur Arap şairi sayılan Mütenebbî'nin hamisi olmasıydı. Hükümdarın cömertliği sayma yerine tartmayla ölçülecek miktarları tercih eden şairin para tutkusuna denkti. Bir ziyaretçi Mütenebbî'yle ilgili şu anıyı aktarır:

Onu Seyfûddeve'nin hediye ettiği bir miktar paranın başında gördüm. Sikkeler yere serdiği hurma elyafından bir hasırın üstüne dökülmüştü; tartılıp tekrar keselerin içine konuldular. Fakat yığındaki en küçük sikkelerden biri hasırdaki ufak bir boşluğa sıkışmıştı. Şair onu söküp çıkarma işine öylesine azimle daldı ki, misafirlerini tamamen unuttu.¹¹⁴

110 Mesudî IV, s. 340.

111 İbn Hallikân II, s. 193.

112 İbn Hallikân II, s. 191.

113 İbn Hallikân II, s. 191.

114 İbn Hallikân I, s. 454.

Belki şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, kıskanç rakiplerin sarayda aleyhine nifak tohumları ektiği Mütenebbî kaçıp başka bir hükümdara sığınmak zorunda kaldı. İleride göreceğimiz üzere, bu yeni hami köken itibariyle Arap Hamdanilerden olabildiğince farklı olmakla birlikte, Arapların kurduğu kültürel imparatorluğun tipik bir örneğiydi.

BİR İRAN PEÇESİ

Merkezdeki otoritenin altını oyan gelişmeler bir yana, çeperlerde de iktidar endişe verici bir hızla rotadan çıkma sürecindeydi. En doğu kesimde, Arap varlığı her zaman kararsız olmuştu. Daha önce gördüğümüz üzere, Horasan'a yerleştirilmiş Arap kabile mensuplarının soyundan gelenler kısa sürede bulundukları ortama uyarak, Farsça konuşmaya başlamışlardı.¹¹⁵ Amuderya'nın ötesindeki Buhara'da Arap istilacılar yerel yöneticileri başta bırakmaya mecbur kaldılar; İslam'ın orada kök salmasına kadar yerel sakinlere Cuma namazını kılmaları için iki dirhem ödeme yolunu bile denediler ve Kur'an'ın Farsça bir metninin¹¹⁶ kullanılmasına izin verdiler. İbadet ve yazı alanında Arapça çok geçmeden her yerde ağır basacaktı. Günlük konuşmada ise Irak'tan doğuya doğru uzanan eski Pers bölgelerinde çoğu kimse İran dillerini kullanmayı sürdürdü.

İran hoşnutsuzluğu Şuûbiyye hareketinde ve Arapçada edebi sesini erken aşamada ve geniş çapta bulmuştu. Kendini bağımsız devletler şeklinde siyasal bakımdan ifade edişi ise epey sonra başladı. Şimdiki İran ve Afganistan sınırının iki yanını kaplayan Sistan bölgesinin Saffârileri özellikle başarılı oldu. Mütevekkil'in Türki muhafızlarca 861'de öldürülüşüyle, yani Arap talihi açısından can alıcı dönüm noktasıyla aşağı yukarı aynı sırada Yakub ibn Leysü's-Saffâr kendini Sistan valisi ilan etti. Yakub'un ailesi valiliği soydan geçme bir makam haline getirdiğinde, Bağdat artık karşı koyacak ya da itiraz edecek bir konumda değildi; sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca Saffârililer halifeye sözde bağlılık gösterirken, hiç vergi ödemediler. Yakub'un tek jesti Halife Mu'tezz'e içinde 15 kişinin ibadet edebileceği büyüklükte, gümüşten yapılmış ve monte edilebilir bir seyyar cami göndermesiydi.¹¹⁷ Bunun belki bilinçaltı bir sembolik işareti vardı; İslam sanki seyahate çıkmış ve katma değerle köklerine dönmüş gibiydi. Ama Yakub'un başka bir girişiminin hiçbir gizli anlamı yoktu: Bir ordunun başında halifelik topraklarının bağrına dalarak, bütün İran ile Irak

115 Karş. s. 285.

116 Kennedy, s. 261-262.

117 İbn Hallikân III, s. 402.

üzerinde hak iddia etti.¹¹⁸ İddia bir akının ötesine hiç geçmediyse de, tam Zenci kölelerin Güney Irak'ı harabeye çevirdikleri sırada Yakub'dan tehdidin belirmesi Bağdat'taki Abbasi Yuvarlak Şehri'nin nasıl bir kale olmaktan bir hedef tahtasına dönüştüğünü, üstelik tam ortasında da Arap halifenin yer aldığını gösterdi.

Zamanla Bağdat'ın Büveyhiler tarafından ele geçirilmesi ve İran'daki Büveyhi başşehir Şiraz'ın yanında ikinci şehir statüsüne düşmesi, İran canlanışının daha açık belirtileriydi. Daha sonra "cihan" hâkimi ve uzun ömürlü Selçukluların İranlılaşmasıyla birlikte, imparatorluğun bütün doğu kanadı sadece Arap denetiminden değil, uzun vadede Arap kültürünün etkisinden çıkacaktı. Din adamları ve diğer âlimler elbette ibadet dili Arapçayı akıcı konuşmaya devam edeceklerdi; yeni medreseler bunu güvenceye alacaktı. Dokusu Arapça kelimelerle örülen yeni Farsça zengin figürlü bir dil halısına dönüşecekti. Ama çözgü, yani esas, Farsçaydı. Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar doğunun kapılarına bir kültür perdesi, bir İran peçesi indi. Onun gerisinde ta Safevi İranı'na, Babürlü Hindistanı'na ve Ayetullah Humeyni'ye kadar Firdevsî, Sadi, Hafız ve İran kimlikli bütün bir gelecek parlayacaktı.

Araplığın varlığını sürdürdüğü, hatta güçlendirdiği alan imparatorluğun batı kanadıydı. Ne var ki, bu durum hiç de Arap siyasi birliğini getirmedi.

ARAPLIĞIN SİMYASI

Arap hâkimiyet alanı boyunca çözülmenin azıtmasına katkıda bulunan bir etken imparatorluğun her tarafının birbiriyle bağlantılı olmasıydı. Mısır'da bile Bağdat'ın egemenliğine ilk kafa tutanlar, Orta Asya içlerinden gelmiş gezgin ve belalı Türkler oldu. Saffâriilerin doğudaki hâkimiyetlerini pekiştirdikleri ve Güney Irak'ta Zenci öfkesinin tekrar kabarmak üzere olduğu 868'de, Mısır valisi vekili Ahmed ibn Tolun halifeden bağımsızlığını ilan etti.¹¹⁹ Babası Tolun geçmişte Halife Memûn'un hizmetinde görev yapmış Ferganalı bir kölemendi; Arapların güvenlik işini ihale edişi bir kez daha mevcut ve azatlı kölelerinin onlara efendilik taslamasını getirecekti. Daha da kötüsü, birkaç on yıl içinde Tolunoğullarına bağlı kuvvetler Suriye'yi istila edecek ve bizzat Irak'ta halifeyle çatışacaktı.¹²⁰ Doğudan İranlı Saffâriilerin, batıdan Türki Tolunoğullarının, güneyden Doğu Afrikalı Zencilerin sıkıştırdığı ve Bağdat'ta muhafız tehlikesi altında olan Abbasiler açısından, Tang imparatorunun ifadesiyle "dünyanın merkezinde" olmanın¹²¹ artık yararı yoktu.

118 Mesudî IV, s. 200-202.

119 Hitti, s. 452-453.

120 Mesudî IV, s. 210-213.

121 Bkz. s. 297

Bununla birlikte Tolunoğullarının mini hanedanı pek uzun sürmedi ve halife bir süre Mısır ile Suriye'ye otoritesini tekrar kabul ettirdi.¹²² Ama 935'te Mısır'da Fergana asıllı başka bir valinin vergileri ve sadakati savsaklamasıyla, İhşidiler olarak anılacak kısa süreli ikinci bir hanedan ortaya çıktı. Tolunoğulları gibi, onlar da Suriye'yi ele geçirdiler ve hatta Batı Arabistan'ın bazı kesimlerini topraklarına kattılar. Gelgelelim, onlar da bir mikro hanedanın ve bir bütün olarak güncel tarihteki küçük bir evrenin ötesine geçemediler; yerlerine kendi yuvalarındaki guguk kuşu Kâfur kondu.

Siyahi bir haremağası köle olan Ebu'l-Misk Kâfur 20 yılı aşkın bir süre Mısır'ın İhşidi tahtının ardındaki asıl güç oldu ve iki yıl (966-968) yegâne hükümdar olarak başta kaldı. Mısır'ın uzun tarihinin Arap faslında belki olabileceğinden çok daha azametli görünmesi büyük ölçüde şiirler ve özellikle Halep'teki eski hamisinden kaçışı noktasında bıraktığımız Mütenebbî'nin bir dizi kasidesi sayesinde. Adı siyahi kölelere yaygın olarak verilmekle birlikte maddenin beyaz renginden dolayı mantıksız kaçan¹²³ Kâfur, görünüşte pek beklenilmeyecek bir yeni hamiydi. Saray için 18 dinar gibi cüzi bir parayla satın alınmıştı;¹²⁴ ama İhşidi ailesi içinde hızla yükselmişti ve Mısır'ı denetim altına alınca gerçek değerini göstermeye koyuldu. Adıyla rengi siyahtan beyaza dönmüş birine yakışacak şekilde, martavalın taşıdığı gücün gayet farkındaydı ve bu uğurda hiçbir harcamayı esirgemedi. Örneğin, Mısır'ı bir deprem vurduğunda,

Sanıyor musun ki, Mısır toprağı talihsizlik yüzünden sarsıldı?

Hayır! Kâfur'un adaletinden duyulan keyif göbek attırdı Mısır'a.¹²⁵

beytini döktüren kurnaz bir şaire bin dinar ödedi. Rivayete göre, Mütenebbî'yi Nil diyarının yolunu tutmaya yönelten güya o altının ısıltısıydı. Bunu Kâfur'a övgüler düzen kasideler zinciri izledi. Ama her zamanki şairane kaprisliliği yüzünden, Mütenebbî kısa sürede yeni methiye öznesiyle Seyfûddeve örneğinde olduğu gibi bozuştı. Kaçışını önceden gizlice planladıktan sonra, bir anda övgüden yergiye geçti. Kâfur'a belden aşağı son darbesi şu beyitle biter:

Zekeri kabarık, parası bol beyaz adamın minneti çabuk tavsar;

Hal böyleyken, ne şükran beklenir taşaksız bir siyahi adamdan?¹²⁶

Emperyal parçalanma birleşik Arap hâkimiyetinin sonunu getirse bile Arap kültürüne yeni canlılık kazandırdı. Bu da hamileri, Mütenebbî gibi dolaşan

122 Hitti, s. 455.

123 İbn Hallikân II, s. 449.

124 İbn Hallikân II, s. 283.

125 İbn Hallikân, s. 285.

126 İbn Hallikân II, s. 284.

şairleri ve Farabî gibi gezgin bilginleri artırdı. Kâfur'u ve başka birçok kişiyi Arapça tabirlerle hatırlamamız tam da o kültürün (sözgelimi Mütenebbî'nin kıvrak diline, saraydan saraya ve övgüden yergiye geçişindeki oynaklığa yansıyan) gücü ve esnekliği sayesinde. Bu ayrı kökenli insanları, bütün şairler ile hükümdarları ve bilginler ile sultanları birleştirenin aynı zamanda İslam olduğu ileri sürülebilir. Teoride öyleydi. Pratikte ise İslam genelde birleştirici olduğu kadar ayırıcı bir rol oynadı; buna rağmen en önemli işlevlerinden biri Arap dili ve kültürünü bir damar gibi koruyup aktarmak oldu. Arapların zaferi budur: Kurdukları imparatorluğu kaybetseler bile sonuçta onların kültürü kazandı.

Mısır öteden beri bu zaferin parlak bir örneği, olağanüstü çeşitliliği birleştiren Araplaşma sürecinin bir potasıdır. Şimdiki Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan sınırlarının birleştiği bölgeden gelme Tolunoğulları ile İhşidiler ve Sahra altı Afrika'dan gelme Kâfur, Mısır'ın Arap tarihi içinde eriyecek yegâne yabancı yöneticileri değildi. Aynı simya birbirini izleyen göçmenlere işlemeye devam edecekti: Fatımiler (ileride göreceğimiz üzere Araplığı şaibeli bir hanedan), Kürt Eyyübiler, Kıpçak ve diğer Türki Memlûkler, Balkanlar'ı merkez edinmiş Osmanlılar. Arnavut genel vali Mehmed Ali Paşa'nın oğlu 19. yüzyıl ortalarında, "Mısır'ın güneşi kanımı değiştirip tamamen Araplaştırdı,"¹²⁷ diye belirtecekti. Arapların 1952 Devrimi'yle Mısır'ı tekrar yönetir hale geldikleri sırada, Araplık eskisinden daha çapraşık bir yapıyla birçok katmanlı kimlik höyüğü gibiydi. Karmaşıklıktan yılmayan büyük şovmen Nâsır, Mısır'ın *urubenin* yani Araplığın merkezi olması fikrini teşvik etti. Bir anlamda haklıydı: Mısır bin yıllık eritme potası, Akdeniz, kuzeydeki Bereketli Hilal ve Kara Afrika kaynaklı unsurların toplandığı bir Firavun-Ptolemaios-Helen-Roma-Bizans-Kopt kazanıydı. Ama Nâsır öncesindeki bin yıl boyunca başat çeşni yoğun biçimde Araptı.

Dolayısıyla Kâfur'un yönetimi sona erdiğinde ve bu sefer batıdan yüklenen başka bir güç Mısır'ı baskınla ele geçirdiğinde, yeni gelenlerin muğlak Araplığı çok önemli gibi görünmedi.

SOY VE GELGİT HATLARI

Kâfur mecazi anlamda taşaksız sayılmazdı. Mısır'a yönelik birçok tehdit arasında, bir süredir Tunus'ta çöreklenmiş bir İsmaili hanedanı olan Fatımilerin sızma girişimlerini başarıyla püskürttü. Yerinden sökülemeyişi Mısır'daki Fatımi casuslarını ona "Hacerülesved" gibi alaycı bir ad takmaya yöneltti.¹²⁸ İsmaililiğin aşırılıkçı kolunu oluşturan Karmatiler daha önce Mekke'deki gerçek Hacerülesved'i söküp almışlardı; Fatımiler ise Kâfur'un öldüğü 968'e

127 Aktaran Suleiman, s. 80.

128 *El²*, madde Kâfur.

kadar beklemek zorunda kaldı. Bu haber Fatımi başkomutanı Cevher'in Mısır üzerine yürümesi için işaretti. Belki Doğu Avrupa, büyük olasılıkla Sicilya asıllı bir azatlı köle olan Cevher, tıpkı Abbasiler gibi Fatımilerin de savunma ve yönetim işlerini devredecekleri uzun bir yabancılar silsilesinin ilk mensuplarındandı. Onun 969'da kurduğu ve sonraki bin yıllık tarihinin 800 yılı boyunca başka yabancıların (Kürtler, Türkler ve Arnavutlar) hüküm süreceği yeni Kahire şehri, Arap dünyasının metropolü olarak Bağdat'ın yerine geçecekti. Bu durum Arap kültürünün eritip dönüştürme simyasının bir başka delilidir.

Fatımilere gelince, atadan gelme Araplıkları bile şüphelidir. Benimsedikleri hanedan adı sadece Arap değil, Kureyşi olduklarını ve Muhammed'in kızı Fatma'nın birinci dereceden kuzeni Ali'yle evliliğinden dolayı peygamber soyundan geldiklerini bildiriyordu. Ancak hükmettikleri toprakların dışında çok az kimse şecerelerine inandı. Bu muarızlar Araplığın ve özellikle Kureyş kabilesine mensubiyetin işe yarayan bir hileden ibaret olduğunun gayet farkındaydılar; tıpkı mezhebi mensubiyet gibi, iktidara tutunmayı sağlayacak bir yem olarak kullanılabilirdi. Mevcut iktidar sahipleri haliyle sözde soy çizgisini çökerterek, rakiplerinin tutunduğu kancayı sökmek için ellerinden geleni yaptılar. Fatımilerin başına gelen de bu olabilir. Atalarının sadece bir İranlı değil, üstüne üstlük Ahvaz asıllı olduğu hikâyesi ortaya atıldı; Arabistan'ın Acem diyarına en yakın kesimindeki Ahvaz'ın sakinleriyle uzun süreli tanışıklık onlara karşı belirli bir Arap ikrahını beslemişti. Başka bir anlatımda, Fatımi hanedanının kurucusu Ubeydullah'ın resmiyetteki babasının üvey oğlu olduğu, asıl babasının bir Yahudi olduğu ileri sürüldü.¹²⁹ Eğer doğruysa, bizzat Fatımilerin bu konuda hassas olduklarını ima eden bir anekdot da vardır. Buna göre, Fatımi hükümdarı Muiz yeni kurulmuş Kahire'ye vardığında, soyağacıyla ilgili olarak ortalıkta dolaşan fısıltılardan kısa sürede haberdar oldu:

Kaleye güvenle yerleştğinde, halkı bir genel meclise çağırdı. [...] Kılıcını yarı yarıya çektikten sonra, "İşte benim şecerem," dedi. Ardından orada bulunanların üzerine büyük miktarda altın saçarak, "Bu da yaptığım soylu işlerin tescili." Meclistekilerin hepsi şöyle haykırdı: "Duyuyoruz ve itaat ediyoruz!"¹³⁰

Aslına bakılırsa, hikâyenin kendisi bir kara propaganda aracı olabilir. Sonuçta, Fatımi ismini temize çıkarmanın (ya da belki üstünü temelli kapatmanın) tek akla yakın yolu, (günümüze ulaştığı bilinen tek bir tanesi olmayan) kayıp Fatımi mezarlarından birinin mucizevi biçimde bulunması, ardından oradaki genetik malzemenin kökeni (güya) kesin olan ve yaşayan Ali-Fat-

129 Makrizî I, s. 348-349.

130 İbn Hallikân II, s. 40.

ma torunlarının genleriyle karşılaştırılması olabilir. Ama o DNA kutusunu açmaya kim cesaret edebilir?

Kahire'ye yerleştikten sonra, Fatımiler için kılıç ve altın, denetim ve para, isimlerinden daha fazla önem taşıdı. İktidar, itaatkâr bir ahali, en önemlisi de Mısır'ın serveti ve ticareti artık avuçlarında olduğu için, Türklerden bizzat talihsiz Abbasilerin karşısına rakip olarak dikilebilirlerdi. Mücevherli sarığın da eksik olmadığı tam halife görüntüsünü takındılar.¹³¹ Halifelik unvanını zaten Ubeydullah'ın Tunus döneminden beri kullanmışlardı. Bu makama Ubeydullah'ın unvanı üstlenişine misliyle mukabele olarak, ileride göreceğimiz üzere, imparatorluğun en batı kanadına sığınmış başka bir talibin çıkmasından dolayı, eşzamanlı üç halife vardı artık. Bir süre içlerinden Fatımiler en etkili konumu kolayca kazanacakmış gibi göründü, ne var ki, Mısır'ı ele geçirmiş olmanın rahatlığıyla, atılgan Fatımi politikası gevşedi. Yozlaşan Fatımi halifeleri kimisi kitaplara, kimisi değerli taşlara, kimisi içkiye, kimisi yarış güvercinlerine, kimisi tuhaf alternatif tıbbı, kimisi aykırı sekse ve kimisi apaçık sadizme meraklı bir keyif düşkünleri hanedanına dönüştü.¹³² Gündelik yönetim işlerini etnik kökenleri çeşitli bir dizi vezire bıraktılar. İsmaili Şii olmalarına karşın, mezhep meselelerinde nadiren katı davranarak, Sünni çoğunluğun rahatça yaşamasına izin verdiler. Kayıtsız tutum diğer dinlere mensup kişileri de kapsayacak düzeye vardı. Örneğin, vezirlerinden biri, ayrıca başkomutanlığı üstlenmesinden dolayı Seyfü'l-İslam ("İslam'ın Kılıcı") unvanını alan bir Hristiyan Ermeni'ydı.¹³³

Atalarına dair soru işaretlerine rağmen Fatımiler Arap medeniyetinin geleceğine kalıcı katkılarda bulundular. Artık biraz küf kokulu bir hanımı andırsa bile, günümüzde hâlâ Ümmü'l-Dunya ("Dünyanın Anası") olarak anılan Kahire'yi yaratmakla kalmadılar; ruhban sınıfının olmadığı Sünni İslam'da bir Vatikan'a en yakın örnek sayılabilecek Ezher adlı büyük tedrisat camiini de yaptırdılar. Ama Arap dünyasının geleceğine sağladıkları en önemli katkı, tasarlanmadan ortaya çıktı. Pek itaatkâr olmayan uyrukları arasında geniş, yarı göçebe ve serkeş Arap kabilesi Benî Hilâl vardı. Çok eskiden Orta Arabistan'ın Necd bölgesinde dolaşırlarken, 8. yüzyıldaki bir tarihte Mısır'a göç etmişlerdi. Daha sonraları gezgin ve baş belası ayrılıkçı Karmatilere yataklık ederek yıkıcı sonuçlara yol açmaları üzerine, Nil Nehri boyunca Yukarı Mısır'a gönderildiler. Fatımilerin bu bölgeyi yeterince uzak bulmamaları nedeniyle, 11. yüzyılda daha da öteye sürülerek, en batıdaki kesimlerin üzerine salındılar.¹³⁴ Başka bir azgın kabile Benî Süleym'i de kapsayan bu zoraki

131 İbn Hallikân III, s. 187.

132 İbn Hallikân, Fatımi halifeleriyle ilgili maddeler.

133 *EP*², madde Fâtımids.

134 *EP*², madde Hilâl; Kennedy, s. 205.

göç beraberinde, o zamana kadar Araplarca kurulmuş şehirler dışında dil ve kültür bakımından neredeyse tamamen Berberi damgasını taşıyan¹³⁵ Kuzey Afrika'nın gecikmeli ama kapsamlı bir Araplaşmasını getirdi. İbn Haldun'un ifadesiyle, "Araplar sayı ve güç bakımından Berberilere ağır bastılar [ve] onları topraklarının büyük bölümünden çıkardılar."¹³⁶

"Sayı" itibariyle bu saptama abartılıdır. Dönemin kaynaklarınca iddia edildiği gibi, İslam'ın ilk yıllarındaki daha seyrek göçleri de kapsamak üzere, Arap toplu göçleri (son derece düşük bir ihtimalle) bir milyonu bulmuş¹³⁷ olsa bile bölgede hâlâ çok daha fazla Berberi vardı. Cezayir'in batı ucuna ulaşması birkaç yüzyılı alan yavaş ama durdurulamaz bir selle, bölgede askeri bakımından ve dil bakımından güç üstünlüğünün sağlandığı ise doğrudur; Berberi dilleri ancak Arapların ve Arapçanın erişim alanının yukarısındaki dağlık yörelerde varlığını sürdürebildi.¹³⁸ Bu gelişme 7. yüzyıl fetihlerinin ani seliyle tam bir tezat içindeydi ve İslam'dan önceki yüzyıllarda Arap Yarımadası'nın güney kesiminde ağır ilerleyen Araplaşma ve Arapçayı benimseme sürecine çok daha benzerdi. Ama her üç durumda da Arap dilinin Arap silahı kadar tam fethedici bir güç olduğu ortaya çıktı. En güçlüünün hayatta kalması ilkesi dillere uygulanabilirse, Arapça en güçlülerden biriydi. Fetihlerine bir kıtanın bütün sırt kısmını katmıştı.

Benî Hilâl, Benî Süleym ve öteki toplulukların girişiyle, Kuzey Afrika'nın eski yerleşik yaşamı temelli bozuldu. İbn Haldun şu saptamada bulunur:

Eskiden siyahilerin diyarı ile Akdeniz arasındaki bölgenin tamamı yerleşikti. Oradaki anıt, mimari heykel gibi medeniyet yadigârları ve köyler ile mezraların gözle görülür kalıntıları bunu doğrular.

Ne var ki, Arap göçebelerin gelişiyle bölge "boşaldı ve harabeye döndü"¹³⁹ İbn Haldun'un hükmü serttir. İklim değişimi gibi başka etkenler de bölgeyi etkiledi. Yine de göçmenlerin dilleriyle birlikte kadim akıncılık afetini getirdiklerine hiç kuşku yoktur. Bu afet sonraki yüzyıllar boyunca bölgeyi tehdit edecekti. Örneğin, 13. yüzyıl sonlarının Faslı hacısı Ebdarî, "Bir seyyah Fas topraklarından çıktığı andan itibaren İskenderiye'ye varıncaya kadar, canilerce öldürülme tehlikesiyle burun buruna gelmekten hiç kurtulmaz," diye yakınacaktı.¹⁴⁰ O caniler kabile mensubu Arap akıncılardı. Yaratıldığında Allah korkusu taşıyan seyyahları boğmakla tehdit etmesi üzerine, Allah tarafından

135 Karş. Owens, "Dialect History", s. 732.

136 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 29-30.

137 Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 96.

138 Versteegh, *Arabic Language*, s. 96.

139 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 119.

140 Ebdarî'den aktaran Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 52.

lanetlendiği söylenen¹⁴¹ Akdeniz aynı ölçüde muzırdı; Arap topraklarının en batı ve orta kesimleri arasında seyahat edenler, *bedv* ve derin mavi deniz arasında, kırk katırla kırk satır arasında bir tercihte bulunmak zorunda kalırdı. Bizzat İbn Haldun ona Kahire’de katılma niyetiyle batıdan gelecek olan ailesini denize emanet etti; bindikleri geminin batmasıyla karısı ve beş kızı boğuldu.¹⁴²

Batıya doğru uzun göç kabarışı sürecekti. Ma’kıl adlı başka bir büyük göçebe yığılması da erken tarihte Mısır’dan geçti; Hilal ve Süleym kabilelerinin yolunu izlerken, daha da ileriye gitti. Moritanya’ya 15. yüzyıldan itibaren sızmaya başlayarak, oraya kısa sürede hâkim oldu. Böylece Avrupa göçlerinin okyanusa açıldığı ve Yenidünya’ya yöneldiği sırada, Arap göçleri Eskidünya’nın uç noktasındaki yüksek gelgit hattına ulaştı. Bu çakışma emperyal yarışta bayrak değişiminin başka bir örneği idi. Arap dünyasının sınırlarını genişletmeye yönelik bu son hamleyle coğrafi bir yörüngenin yanı sıra tarihsel bir yay da tamamlanmış oldu. Moritanya’daki torunları Hasaniler olarak bilinen Ma’kıl kabilesi, kökenini Mezhic adlı büyük Arap topluluğuna, yani hem Güney Arabistan yazıtlarında hem Nemâre’nin ufuk açıcı mezar kitabesinde değinilen kadim ve gezgin kabileye dayandırır.¹⁴³ Benim açımdan da onların konuştuğu Arapça bir dil döngüsünü tamamlar: Fas’ın şehir ağzını anlamakta zorlanırken, Moritanya’nın Hasani ağzında Berberi ve Wolof ağzına özgü yönler katılmış olsa bile, Arabistan’ın ritimleri ile tınlarını duyuram ve onu anladığının farkına varırım.

Ama Ma’kıl’ın en batıya göçü sırasında, büyük kabile göçleri dönemi artık geride kalmış ve yerini farklı türden bir hareketlilik almıştı. İleride göreceğimiz üzere, Arap içe kapanışının yaşandığı yüzyıllarda *Kulturnation*’u canlı tutmaya katkıda bulunarak, yeni ve şaşırtıcı istikametlerde yayılmasını sağlayacak bu hareketliliğin temsilcileri tüccarlar ve mürşitlerdi. Ama batıda Arap kültürünün serpildiği başka bir “ada” hâlâ vardı.

ŞAHİN VE TAVUS

Fatımilerin Kureyşi Arap kökleri şaibeliyken, en batıdaki rakiplerinin kökleri konusunda hiçbir soru işareti yoktu. Onuncu yüzyılın ikinci yarısındaki üç halifeden üçüncüsü, İber Yarımadası’nın büyük bölümünü elinde tutan Kurtuba emiri Kahire’deki Fatımi rakibinden bir mektup aldı. Diplomasiye son derece aykırı bu mektup nefret dolu ve alaycıydı. Kurtuba halifesi cevabında sözü uzatmadı: “Efendi, kim olduğumuzu biliyorsun ve bizi alaya almışsın.

141 Makdisi, s. 28.

142 İbn Haldun, *Rihle*, s. 295 ve n. 1364.

143 *Arabic Language*, madde al-Ma’qil.

Senin kim olduğunu bilseydik, misliyle mukabele ederdik. Selamlar.”¹⁴⁴ Arapçanın çok akıcı olması nedeniyle, metnin aslı bunun yarısı uzunluktadır. Belki daha iyi bir çeviri İngiliz züppeliğinin burun kıvrıcı aşağılamasıyla, “Seninle tanışıklığımız var mı?” olur.

Doğrusu, Batı Arap dünyasında tepeden bakışı mazur görülebilecek biri varsa, o da Kurtuba’nın Emevi halifesi idi. Ataları 250 yıl kadar önce Abbasiler tarafından neredeyse bütünüyle tasfiye edilmişti. Ama sağ kalan bir genç, ipek ve misk düşkünü Emevi halifesi Hişâm’ın torunu Abdurrahman canını kurtardı ve imparatorluğun İspanya’daki ucuna sığınmayı başardı. Cesareti ve çok uzağa kaçışı düşmanlarının bile hayranlığını kazandı. İkinci Abbasi halifesi Mansur, genç şehzadeye “Kureyş Şahini” adını taktı. Şahin’in soyundan gelenler yaklaşık iki yüzyıl boyunca, batıdaki bu yuvayı büyütüp donatmakla uğraştılar. Ancak 920’lerde merkezi hâlâ Tunus’ta bulunan Fatımi devleti İspanya’yı tehdit etmeye başladı. Buna tepki olarak ve Fatımilerin “halife” unvanını küstahça kullanmalarına duyulan öfkeyle, Kurtuba’nın Emevi sülalesinden III. Abdurrahman 929’da kutsal makam üzerinde hak iddia etti.¹⁴⁵ Bu da eşzamanlı üç halifelik gibi bir duruma yol açtı; semantik bir cilveyle kelimenin Arapça çoğulu *hilafet* aynı zamanda “ihtilaflar” anlamına gelir.

Kendini hâlâ imparatorluğun gözü sayan Bağdat’tan bakılınca, Endülüs Allah’ın dağıydı. Dahası, meskûn dünya haritasının “başı doğuda, kanatları güney ve kuzeyde, gövdesi bunların arasında, kuyruğu ise batıda kalan bir kuş şeklinde” olduğu yönünde eski bir anlayış vardı. Doğuya seyahat eden batılı Arapların, özellikle de Endülüslülerin kuş kıcından geldiklerini unutmalarına fırsat verilmezdi. Ama bu sataşmaya maruz kalanlardan birinin tepkisi şöyleydi: “Ayıp size! Dünyanın hangi cins kuşa benzetildiğini bilmiyor musunuz? O bir tavustur ve en zarif kısmı kuyruğudur.”¹⁴⁶ Haklı olduğu bir taraf vardı: Kureyş Şahini’nin soyundan gelenler bağlı oldukları Arap kültürünü bir tavus gururuyla gözler önüne serdiler. İngiliz Kolumbiyası’nın ve Britanya İmparatorluğu’ndaki diğer uç yerlerin eski yurdun yoğunlaştırılmış özünü korumalarına oldukça benzer biçimde, Endülüs bazı bakımlardan Arabistan’dan daha Arap bir kimlik kazandı. Araplık sahiciydi. Kuzey Afrika’nın büyük bölümünün aksine, bereketli İspanya İslam’ın hareketli ilk yüzyıllarında Arapları çekti ve Tarık ibn Ziyâd’ın büyük ölçüde Berberi ağırlıklı akınına¹⁴⁷ çok geçmeden bir Arap göçmen dalgası izledi.¹⁴⁸ Dolayısıyla Endülüs üzerine yazılmış Arapça eserlerin dizinleri Arap Yarımadası’ndan ve

144 İbn Hallikân III, s. 185.

145 *Arabic Language*, madde ‘Abd al-Rahmân III.

146 İbn Hallikân III, s. 162.

147 Bkz. s. 289.

148 Kennedy, s. 309-310.

özellikle güney kesiminden gelip İspanya'ya yerleşen kabileler ile halkların isimleri bakımından zengindir; böyle bir listenin sadece ilk birkaç Arap harfine baktığımızda, karşımıza Azd, Evs, Hâris, Himyer, Hazrec, Havlân çıkar.¹⁴⁹ Kanada nasıl İskoç göçmenleri çektiyse, Arap Yenidünyası'na yerleşenler de güneydeki Arap "Kelt" şeridindendi.

Benî Hilâl'in toplu hareketlerinden farklı olarak, İspanya'ya Arap göçü genellikle gelişigüzel gerçekleşti. Bizzat İbn Haldun'un aile tarihi ortaya çıkan hareket kalıplarını yansıtır. Uzak atası Vâil ibn Hucr Güney Arabistan'ın Hadramut bölgesindendi ve dolayısıyla efsanevi güneyli ilk ata Kahtân'ın bir torunuydu. İslam'ın ilk göçleriyle birlikte, Güney Irak'ın yeni şehri Kûfe'ye yerleşti; yedinci göbekten bir torunu oradan İspanya'ya göç etti ve onun soyundan gelenler önce Carmona'da, ardından yakındaki Sevilla'da (İşbiliye) uzak olsa bile ortak Hadrami kökenli topluluklara katıldılar. Ayrıca siyaset labirentinde dolaştılar ve memur olarak birkaç rejim değişikliği atlattılar. Daha sonra Hristiyanların 1248'de Sevilla'yı ele geçirmeleri üzerine, İbn Haldun'un daha yakın ataları Kuzey Afrika'ya geçtiler.¹⁵⁰ Hikâye altı yüzyıl boyunca üç kıtadaki Arap hareketliliğinin bir küçük evrenidir.

Endülüs'ün artan refahı, Araplaştırılmış kesimleri de çekti. Bunların arasında yeni Abbasi Fars-Arap şehir kültürünün tohumlarını batıya taşıyanlar da vardı. Sözgelimi, kaynaklarda devrin Mozart'ı ya da Prince'i olarak görülen 9. yüzyılın meşhur İranlı ut ustası ve müzik alanında yenilikçi Ziryâb (altın suyu) daha sonra Bağdat Sarayı'ndan Kurtuba Sarayı'na göç etti. (Kurtuba'nın müziğe tutkun hükümdarı II. Abdurrahman da Navarre'den gelme bir köle olup saz heyetinin başında yer alan Kalem adlı bir kadını Medine'deki musiki mektebine ders almaya gönderdi.¹⁵¹) Yeni ilan edilen halifeliğin artan ihtişamıyla birlikte, 10. yüzyılda başka kozmopolit simalar İspanya'ya akın ettiler. Bunlardan biri Ermenistan'da doğan, Bağdat'ta eğitim gören ve eski Arap yurdunun bütün kabilelerince konuşulduğu şekliyle yüksek Arapçaya ilişkin ansiklopedik bir bilgi birikimi edinen meşhur filolog Kâlî'ydı.¹⁵² Onun gibi âlimler revaçtaydı. Endülüslü Arapların anayurda ve anadile doymak bilmez ilgisi, şehirlerarası yayıncılık ve kitap alımı alanında dikkate değer bazı başarılarla vesile oldu. Bunun bir örneği Kurtuba halifesinin Bağdatlı âlim İsfahanî'ye kadim Arap tarihi ve soyağacı üzerine eserler sipariş etmesiydi; kitaplar ve ödemeler iki başşehir ayıran 4.500 kilometre boyunca gidip geldi.¹⁵³ Ama irfan zevkleri de kozmopolitti. Daha önce Memûn'un Bağdat'ta

149 Makkari VIII, s. 231-235.

150 İbn Haldun, *Rihle*, s. 50-58.

151 *Arabic Language* IV, s. 822.

152 İbn Hallikân I, s. 122, III, s. 522.

153 İbn Hallikân II, s. 146.

yaptığı gibi, ikinci Endülüs halifesi Hakem de Bizans'tan kitaplar getirtti; bunlar arasında örneğin Dioscorides'in meşhur eseri *De materia medica*'nın zarif bir nüshası vardı.¹⁵⁴ Bundan başka

Kahire, Bağdat, Şam ve İskenderiye'deki temsilcilerinin görevi eski ya da yeni yararlı bütün kitapların nüshalarını sipariş etmektir. Sarayı kitaplarla ve âlimlerle öylesine doluydu ki, müstensihler, ciltçiler ve tezhipçiler dışında kimsenin görülmediği bir imalathane gibiydi.¹⁵⁵

Hakem'in kütüphanesindeki kitapların zamanla 400.000'i bulduğu¹⁵⁶ doğrusu, bu hayret verici bir rakamdır. Örneğin, British Library o düzeye ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ulaşmıştır. Üstelik kitapseverlik sırf halifeye mahsus değildi. Hane sayısı 113.000 olan Kurtuba gibi bir şehirde sayısız kitabevinin ve en az 70 kütüphanenin bulunduğu söylenir.¹⁵⁷

Bu fikri canlılık Kurtuba halifeliğinin düşüşünden ve yerine 1030 dolaylarında "taifeler" olarak bilinen eklektik bir kesimin yönettiği Müslüman devletçiklerin bir yapboz tahtasının geçişinden sonra bile sürdü. Aslında, daha önce doğuda olduğu gibi, rakip emirler arasındaki rekabet muhtemelen edebi himaye düzeyini yükseltti.¹⁵⁸ Ama Memûn ile yakın ardıllarının yönetimindeki kısa bahar mevsiminden sonra özgür düşüncenin sindirildiği doğunun aksine, Endülüs'te ilme açıklık hüküm sürdü. Örneğin, "her bireyin kendi melekelerine göre hükme varma gücüne sahip olduğuna" ve cahil "avam"ın dahi genel kabul gören otoriteye mecbur olmadığına inanan¹⁵⁹ 11. yüzyıl âlimlerinden İbn Hazm'ın düşünceleri ile yazılarında akılcılık ve bireycilik gelişti. Sonraki yüzyılda da devrimci düşünür İbn Rüşd eski hakikat ikiliğini (iman hakikati ve akıl hakikati) irdeleyerek, barış içinde birlikte yaşamaları görüşünü benimsedi. Takipçiler bulunduğu Hristiyan Avrupa'da düşünceleri yüzyıllar boyunca yankılanarak Avrupa Rönesansı'na kadar ulaşacaktı.¹⁶⁰

İspanya'daki Arapların tarihi mevla-komutan Tarık ibn Ziyâd'ın adını verdiği kayalığa ayak basmasından Gırnata'daki son tutunma noktasının elden çıkışına kadar neredeyse 800 yıl sürecekti. Bu dönem boyunca eski ülkeye, Arap altkıtasına dönük derin bir nostalji damarı hep aktı. Bizzat Kureyş Şahini'nin bir "sürgün" arkadaşına, Endülüs bahçesindeki yalnız bir hurma ağacına içini şu mısralarla döktüğü söylenir:

154 Mathews, s. 91.

155 Câbirî, s. 302.

156 *Arabic Language* VI, s. 198.

157 Atiyah, s. 71.

158 Karş. İbn Hallikân II, s. 158.

159 Câbirî, s. 309.

160 Câbirî, s. 322-323, 344.

Ey hurma, Batı'da tam bir yabancı ağaçsın sen,
Benim gibi, Doğu yurdundan uzakta bedbahtken.
Ağla desem ağlayamazsın; böyle suskun ve mahzun
Mizacın bana dert ortaklığı etmeye olamaz ki uygun.
Ah, ağlardın sen de dökecek gözyaşların olsa,
Hasretini çektiğin Fırat kıyısındaki dostlarına;
Ama silinip gitmiş hafızandan oranın yüksek koruları,
Hasımlardan nefret bana da unutturmuş eski dostları.¹⁶¹

Endülüs nostaljisi Arabistan geçmişini anan sayısız şiirlerde ve zaman ile mekânı sanal bir aşışla, Medine'deki mezarında yatan Muhammed'e hitaben yazılmış mektuplar¹⁶² şeklindeki merak uyandırıcı edebiyat türünde ifadesini bulacaktı; Endülüs Müslümanlarının Arabistan'a fiili hac ziyaretleri zengin bir seyahat edebiyatını doğuracaktı. Ama nispeten az sayıdaki kişinin o yolculuğa çıkabilmesi nedeniyle, İber Arapları diğer yarımada'nın, kutsallığının ve irfanının müzmin hasretini çektiler. Bulundukları dünyanın ucu harika bir yer olsa bile, daha ötesinde bir yöne doğru Frenk Diyarı, diğer yöne doğru Kuşatıcı Okyanus vardı sadece. Tehlikeli ve meçhul olanla çevrili olunca, eski ve bildik olana dönüp sevgiyle baktılar.

Nostaljinin bir ileri karakol zihniyetiyle birleşmesi Endülüs'ü Araplığın bir kalesi haline getirdi. Irk ve mezhep karışımına rağmen, Mısır denginden de daha güçlü bir Araplaştırma simyası devredeydi. Kral Offa'nın Arapça yazılı sikkelerinin¹⁶³ garip bir tersine dönüşüyle, İspanya'daki Müslümanların bastırdığı ilk altın paralarda bir Latince lejant yer aldı: *In Nomine Domini: Non Deus Nisi Deus Solus*, yani Arapçasıyla *Bismillah, Lailahe İllallah*.¹⁶⁴ Latincesi hantal olsa da Arapçası cezbedicidir.

Ne var ki, 9. yüzyılın ortalarına doğru devran tamamen döndü. Hristiyanlar içlerinden birinin ifadesiyle "Arap belagatiyle mest"¹⁶⁵ oldukları ve görkemli yeni Kurtuba Camii'nde Müslümanlarla birlikte öğrenim gördükleri¹⁶⁶ için tamamen Araplaştılar. Bir süre sonra Latince mukaddes kitaplarını artık okuyamaz hale gelmeleri üzerine, Hristiyan "Mozarab" halkı için bir Arapça Kitabı Mukaddes¹⁶⁷ hazırlamak gerekti. "Dil bakımından Araplaşmış" anlamındaki *müst'arib* kelimesinin İspanyol ağzındaki bozulmuş bir biçimi olan Mozarab, diğer yarımada'nın, yani Arabistan'ın kadim çağda dil

161 Nicholson, s. 418.

162 Örneğin İbn Haldun, *Rihle*, s. 286.

163 Bkz. s. 298.

164 Kennedy, s. 316-317.

165 Hitti, s. 515-516.

166 Hitti, s. 530-531.

167 Lewis, *Arabs in History*, 134.

bakımından Araplaştırılmış halkları¹⁶⁸ için kullanılan terimle aynıdır. Arapça hâlâ fetheden, özümseyen bir güçtü.

İspanya'nın Arapça tarafından fethi kalıcı olmuştur. İslam sökülmiş olsa bile kutsal dilinin izleri ülkede ve konuşmasında hâlâ yaşamaktadır. İspanyolcada Arapçadan alındığı kuşku götürmeyen yaklaşık 4.000 kelimenin¹⁶⁹ yanı sıra, Kureyş'in kadim kabile tanrısının ismi en klişeleşmiş İspanyol ortamında sürüyor olabilir. Matadorun (İspanyolcada "öldürmek" anlamındaki *matar* kökü belki de "ölmek" anlamındaki Arapça *mata* kelimesinden alınmadır) kurbanı etrafında dans edişi sırasında, kalabalıktan yükselen "Ole!" haykırışında, kendim başka bir kelimenin yankısını duymaktayım: Bu nida usta bir golcünün vuruşuyla büyülenen Arap futbol seyircilerinin "Allah!" diye bağırışıyla, heceler bakımından neredeyse aynı, tonlama ve huşu bakımından tam aynıdır. Ama başka her şeyde olduğu gibi, etimolojide de en doğrusunu o bilir.

ZAMANIN NİTELİĞİNDEKİ BİR DEĞİŞİM

Arap kimliği İspanya ile Mısır'da gücünü korumakla birlikte, yeni türden şehirli, dile dayalı ve karma bir kimliğe dönüştü. Eski tarz Araplar, akıncı ve çoban *bedv*, bir imparatorluğun mayası olmuştur. Yükselen o imparatorluk artık bölünmüş haldeydi. Eski Araplığın bir çeşnisi her kesimde sürse bile özü çok daha karmaşık ve çok daha genişti. Kozmopolit Arap dünyasının milyonlarca mensubu kendini artık "Arap" olarak nitelendirmemekteydi. Terim çeperde az çok göçebe bir yaşam sürdüren bir kabile azınlığı şeklindeki eski anlamına dönmüştü. Başındaki büyük harfin düşmesiyle, tekrar 'arab haline gelme yolundaydı.

Taşralı 'arab ve medeni merkez arasındaki ilişki de önceki Asur, Babil, Roma ve Pers imparatorluklarının dönemindekine daha çok benzer bir hale gelmişti. Bir kez daha 'arab kesimi yerleşik yaşamdan kopuklukla tanımlanan ayrı bir topluluktur. Emrindeki Türk kölemenler Fatımi rakibiyle gizli işler çevirirken kendi başşehirinde dışarıyla bağlantısı kesilmiş Abbasi halife Kaim'in yerinde olsanız, yabanda sığınmak için kime yönelirdiniz? Herhalde yerel 'arab emiri Muhariş ibn Mücellî ibn Elis ibn Kabbân'a.¹⁷⁰ "Kantar oğlu Arpa Ekmeği oğlu Öncü At (Keskin Bakışlı) oğlu Kavgacı" gibi bir anlama geliyor olabilecek ismi bile, halifenin geldiği İranlılaşmış kozmopolit İslam medeniyetine yabancı olduğuna işaret eder. "Dil bakımından" Arapların

168 Bkz. s. 62.

169 Versteegh, *Arabic Language*, s. 228.

170 İbn Hallikân I, s. 105.

oluşturduğu büyük çoğunluk ile “yaşam tarzı bakımından” ‘arab kesiminin oluşturduğu çeperdeki azınlık arasında bir boşluk vardı artık. Dahası, birinci anlamıyla Araplar hâlâ kudretli bir kültür imparatorluğuna sahip olmakla birlikte, hemen her yerde siyasal iktidarın dışına itilmişlerdi. Kültürel bakımdan merkezde, siyasal bakımdan ise kıyıda köşede bir konuma sahiptiler. Bir başka deyişle, Arap *Staatsnation*’u yine bir *Kulturnation*’a dönüşmüş¹⁷¹ durumdaydı; Emile Enriot’nun sözlerini mealen aktarmak gerekirse, kültür insanların başka her şeyi yitirdiklerinde sarıldıkları şeydir.¹⁷²

Üstelik Araplar yeni türden bir zaman kipine, İslam öncesi kabile yaşamının uzak, gelip geçici, yabani ve kısa ömürlü şimdiki zamanından oldukça farklı bir tür pasif ebedi şimdiki zamana geçmişlerdi; bu kip erken İslam döneminin geleceğe dönük olasılıklarla dolu aktif, dinamik şimdiki zamanından da farklıydı. O 7. yüzyıl yayılmasının enerjisini ve hızını sürdürmek imkânsız hale gelmişti; Araplar yavaşlayarak sendeleyici hıza inmiş ve Mesudî’nin ifadesiyle düşmüştü.¹⁷³ Bunun sonucu tarihe karışmaktan ziyade, ayakların yere basmasıyla sıradanlaşmaktı. Salman Rushdie’nin belirttiği gibi, “milletler ve kurmaca karakterler [...] düpedüz sıfırı tüketebilir”¹⁷⁴ ve bir anlamda milletin kendisi bir kurmacadır.

Ama bir kurmaca eserin elbette birden fazla perdesi olabilir. Kaldı ki, bu arada ateş çarkları o an için sönmüş olsa bile kültürel imparatorluk küllerden dışarıya doğru büyümeye devam etti.

KABÛS’UN YÜCE SARAYI

Bu büyümenin izleri Arap yazısının kıtalar boyunca dur durak bilmeyen arabeskiyle yayılışı takip edilerek sürülebilir. Arap yazısı sadece kâğıt değil, seramikler, dokumalar, alçı, tahta, tuğla, taş, metal işleri, sikkeler, değerli taşlar, silahlar, zırhlar, hamaylılar, ciltler ve binalar üzerinde de yayıldı. Ayrıca eski ritimler ile kafiyelerini korudu; şiirler hokkadandan eyere ve cüppe yenine kadar her şeye yazıyla ve nakışla işlendi.¹⁷⁵ Böylece Arap kültürü gözle görülebilir ve okunabilir hale geldi. Yazı gayri Arapları kelimelerin dizilişiyle kadim Arabistan’a bağladı. Nizamülmülk nasıl hadis aktarıcılarının “deve katarı”na eklemlendiyse, hattatlar da Muhammed’in Mekkeli kâtiplerine ve sahabelerine, hatta Hîre’nin İslam öncesi kâtiplerine bağlanacak şekilde

171 Grunebaum, s. 8.

172 Aktaran Căbiri, s. 38. Sözlerin Fransızca aslı şöyledir: “La culture, c’est ce qui demeure dans l’homme lorsqu’il a tout oublié.”

173 Karş. s. 340-341.

174 Rushdie, s. 391.

175 Örneğin bkz. İbn Hallikân I, s. 119, 482-483.

kendilerini şakirtler ile yazı ustalarının “soyağaçları”na katacaklardı. Nesebe değil, mürekkebe dayanan böyle soy çizgileri hâlâ günümüzden ta 1.500 yıl önceye kadar götürülebilir.¹⁷⁶

Arapça yazma sanatının bazı beklenmedik icracıları ortaya çıktı. Bunlardan biri Hazar’ın güneydoğusuna düşen Gürgân bölgesinde 10. yüzyıl sonlarında hüküm süren ve istibdadın yanı sıra şiir, astroloji ve hat sanatında üstün mertebeye erişen İranlı Kabûs ibn Veşmgîr’di. Arapça mısraları döktürmede boyunları vurdurmada olduğu kadar hünerliydi; ama en parlak örnekleri Arapça yazma sanatında verdi. Meşhur 400 deve yükü yazma kütüphanesinin¹⁷⁷ sahibi olması itibariyle, hüküm vermeye gayet ehil sayılacak Sâhib ibn Abbâd bir örneği gördüğünde, “Bu Kabûs’un eli mi, yoksa bir tavus kanadı mı?”¹⁷⁸ diye şaşkınlıkla bağırmıştı. Kâğıt üzerindeki hat sanatının bilinen hiçbir örneği günümüze ulaşmamış olsa da Kabûs’un tuğladan yapılmış görkemli bir anıtı vardır. Kumbet-i Kabûs adlı bu yüksek kule-türbede eskiden naaşının tavana asılı bir cam tabutta “süzüldüğü” söylenir. Havadaki ceset yok olup gitmiş olsa da kule hâlâ ayakta. Binaların sert ve zeki eleştirmeni Robert Byron, “mimaride benzeri olmayan [...] olağanüstü momentum” taşıdığını yazar. “Dünyanın en harika binaları arasında sayılır.”¹⁷⁹

Hazar bozkırından ebedi bir havalanmaya hazır gibi duran bu 50 metrelik cenaze roketi, Arabistan’dan ve daha yakın dönemin Şam, Bağdat, Kahire ya da Kurtuba merkezli ve şehirli Arap dünyasından çok uzaktadır. Ama o dünyaya biri kapının yukarısında, diğeri çok daha yüksek pervazın aşağısında yer alan Küfi hat şeritleriyle bağlanır; her ikisinin de bizzat Kabûs tarafından tasarlandığı neredeyse kesindir. Alttaki kitabede kulenin Kabûs’un “yüce saray”ı olduğu ve hicri takvime göre 397’de, yani İran güneş takvimine göre 375’te inşa edildiği belirtilir. Bunun miladi takvimdeki karşılığı 1006’dır.

Yaşça daha büyük çağdaşı filozof Farabî (ve başka birçok kişi) gibi, Kabûs kültürel özümsemeye Arap dünyasına girmenin parlak bir örneğiydi. Ama yolculuk farklı bir istikametteydi. Farabî kültürün kenarından gelip merkeze katılan biriyken, Kabûs gibi kişiler kültürü dışarıya taşıyıp kenara götürdüler. Kabûs’un istirahatgâhını saran hat şeritleri, engin ve genişleyen bir kültürel çevrenin parçasıdır.

Çevre genişlemeye devam ederek, kadim Arabistan’ın büyümlü şiirsel sözlü kültüründeki çıkış noktasının gittikçe ötesine uzanacaktı. Bu faslı başlatan aciz Halife Râzî bir anlamda o başlangıç noktasıyla son doğrudan bağlıdır.

176 Örneğin bkz. Kurdi, s. 211-216.

177 Bkz. s. 313.

178 İbn Hallikân II, s. 275.

179 Byron, s. 198-199.

Arap tarihçileri onu “son gerçek halife” olarak nitelendirirken,¹⁸⁰ imparatorluğun başşehrinde Cuma namazlarında hutbe okuyan son halife olduğunu kastederler. Onun ölümüyle hatip-önder (Peygamber Muhammed’in yanı sıra İslam öncesi dönemin hatipleri ile kâhinlerinin halifesi) uzun süre sessizliğe gömüldü. Bu bizzat Arap düşüşünün küçük çaplı olmakla birlikte çok şey söyleyen bir belirtisidir.

Eski belagat yankılanmaya devam ederken, gösterişli tuğla ve taş kulelerden, Kabûs’un “yüce saray”ından, Afganistan dağlarındaki Cam Minaresi’nden, Delhi’deki Kutub Minar’dan, Arapçanın bir kıta boyunca ilerleyişini vurgulayan ünlem işaretlerinden çınlayacaktı.

180 Hitti, s. 469-470.

BÖLÜM ON BİR
Şişedeki Cin
Yaklaşan Göçebe Orduları

GÖLGE OYUNU

Kahire her zaman Arap dünyasının sinema başşehri olmuştur. Konuları İslam'ın başlangıç yıllarında geçen yüksek Arapçalı dönem filmleri Kahire'yi bir Müslüman Hollywood'una çevirmiştir. Mısır pembe dizileri öteden beri bölgenin televizyon seyircilerini çeken esas yemdir. İşin şaşırtıcı tarafı, Mısır sinemasının tarihi Memlûk yönetiminin 13. ve 14. yüzyıllardaki ilk dönemine kadar iner. Seyirciler önünde sahnelenen *Binbir Gece Masalları* ile diğer hikâye döngülerinin şimdi bildiğimiz şekillere büründüğü dönem buydu. Popüler sokak eğlencesi *hayalü'z-zill*, yani “gölge oyunu” da aynı dönemde başladı. Bu oyunda (belki de asıl yurdu) Güneydoğu Asya'da daha önce ortaya çıkanlara benzer iki boyutlu oynak kuklalar parlak bir ışıkla aydınlatılmış beyazperdenin ardında hareket ettirilerek, gölgeleri perdeye düşürülürdü. Günümüze ulaşan senaryolar yüksek Arapçayla yazılmış olmakla birlikte, bayağı mizah, keskin hiciv ve hafif müstehcenlik doludur¹ Devrin halifesine işte böyle bir beyazperdeden bakmalıyız.

Abbasilerin 10. yüzyıl halifesi Râzî “son gerçek halife”,² yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesi idiyse, 14. yüzyıldaki ardılı Müstekfî Süleyman gölgenin gölgesi bile sayılamayacak biriydi. Sahih kökenli bir Abbasi'ydi; ama ileride göreceğimiz üzere, Moğolların 1258'de Bağdat'a girişi, ailesini Mısır'a sığınmak zorunda bırakmıştı. Abbasiler başka Türkler olan askeri Memlûk hanedanı tarafından idare edilen gölge kuklalardan ibaretti artık. Daha da kötüsü, Süleyman Kahire'deki Memlûk sultanıyla bozuştugu için, Nil'in epay yukarı çığırında, Luksor'a yakın Ku'sta ikinci bir sürgüne gönderilmişti. Korumuna ilişkin hiç de hayallere kapılmadı ve Kahireli bir Karagöz'ün ağzından çıkmış olabilecek bir kafiyeli şikâyetnamede duygularını şöyle yansıttı:

Halim öyle ki/Yaşayan bir ölü gibi./Dünya bir şaka./Biter ancak zıbarınca./
Memlûklerin yok niyeti/Ödemeye has hazinemi./Onların duası, “Allah esirgesin Halife Hazretlerini!”/Ben derim ki, “Allah bitirsin kâhyanın bana çektiirdiği

1 Karş. EI², madde Khayâl al-Zill.

2 Bkz. s. 382.

kepezeliği.”/Tahta kurulmuş sultan bolluk içinde;/Yetinir Süleyman oradan bur-nuna gelen osurukla.³

Râzî ve Bağdat'ın sonraki öbür halifeleri güçsüzdüler ama en azından alışık oldukları ortamdaydılar. Süleyman ise katmerli sürgündeydi; o ve ailesi parasızlıktan elbiselerini satmak zorunda kaldı.⁴

Bu arada İslam çıkiştaydı; uzun süredir girdiği yolculukta özellikle Sahra altı Batı Afrika'dan Doğu Hint Baharat Adaları'na kadar uzanan tropikal bir kuşakta yeni sınırları aşmaktaydı. Arapça kutsal kitabının diliydi ve Mekke de Müslüman hacıların gözünde Arap dünyasının merkeziydi. Aynı zamanda İslam onu Arap ebeveynine bağlayan göbek bağıni kesip atmış, gelişip bir dünya dinine dönüşmüştü. Arap kültürünün yeni ve melez bir koruyucu suttannesi vardı: Doğurgan “Dünyanın Anası” Kahire. Önceki iki karşı-halifelik çoktan tarihe karışmıştı; Abbasi Süleyman ise küçük bir kesim tarafından hâlâ dinin ilk ailesinin ve Arap dünyasının, soyu Muhammed'in Mekke'li amcasına dayanan 600 yıllık hanedanın göstermelik başı olarak görölmekteydi. Gelgelelim, konumu Nil kıyısında bir Sibiry'a meteliksiz sepetlenebilecek kadar önemsizdi. Peki, böyle bir şey nasıl oldu?

TEHDITLERİN ÇOKLUĞU

Abbasilerin sığınmacı durumuna düşmesinden iki yüzyılı aşkın bir süre önce, parçalanmış olmakla birlikte, büyük bir kısmı Arap kurucularının gerçek ya da sözde torunlarına hâlâ en azından sembolik bağlılık gösteren Arap İmparatorluğu'nun kalıntıları yeni güçlerin gittikçe artan baskısı altındaydı. Arap dünyasının her iki ucunda Hristiyan dünyasından gelen tehditler vardı: Maşrik'ta Haçlı seferleri ve İspanya'da Reconquista (“Yeniden Fetih”). Üstelik İspanya'daki Araplar kuzeyden Hristiyan Latinler, güneyden Müslüman Berberiler olmak üzere çifte bir baskıyla karşı karşıyaydı. Haçlı seferleri imparatorluğun doğu kesiminin yeniden İranlılaşmasından ve Fatımilerin ortaya çıkmasından beri Arap dünyasının yeni bir merkezi haline gelmiş Mısır'a da yayılacaktı. Reconquista savaşçılarının aksine, Haçlılar püskürtülecekti; ama yol açtıkları karışıklıklar başka bir gayri Arap halkı, Selahaddin Eyyûbi'nin Kürt hanedanını öne çıkaracaktı. Kürtler küçük bir yönetici azınlık ve yadırgatıcı bir yanları yok gibiydi: Maşrik ve özellikle Mısır her türden ten rengine Müslüman hükümdarlara uzun süredir alışkındı. Ama sadece bir

3 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar* Kısım 4, s. 132. Biraz serbestçe olmakla birlikte aslına son derece sadık çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, *Thousand Columns*, s. 53.

4 İbn Hacer II, s. 142.

yüzyıllık hâkimiyetten sonra ve Guguk Kuşu Sendromu'nun başka bir örneğiyle, Eyyûbi hanedanının yerini Türki köle-yöneticilerin başka bir alttürü, gölge halife Süleyman'ın Memlûk muhafızları alacaktı. Kendi kendini idame ettiren bu askeri kast 1250'den itibaren iki buçuk yüzyıl boyunca bölgedeki başat güç olacaktı. Çok uzaktan kuzenleri Osmanlı Türklerinin asıl büyük emperyal devlet konumuna ulaşmasından sonra bile nüfuzunu sürdürecekti. (Nitekim Memlûklerin sahneden temelli çekilmesini sağlayan Napoléon ve Mehmed Ali Paşa'ydı.) Ama yeni güçlerin listesi Memlûklerle bitmedi; iktidarı tam ele geçirdikleri sırada, Moğollar doğudan heyula gibi belirdi.

Dolayısıyla gölge halife Süleyman'ın dedesi Moğollara karşı koyamayarak Bağdat'tan kaçtığında, Arapların siyasal değeri zaten neredeyse sıfıra inmiş durumdaydı. Böylelikle Nil kıyısında Kahire ile medeniyetten 600 kilometre uzaktaki Memlûk gulagında sıkışıp kalan Süleyman garip bir cilveyle genel olarak Arapların durumuna uygun bir bostan korkuluğu sayılırdı. Arapların tarihi, gezgin oldukları dönemde at sırtında bir tarih olarak yüceliğe ulaşmıştı. Şimdi ise hepsi de Afrika ile Avrupa'nın, Afrika ile Asya'nın ve Asya ile Arap altkıtasının bulunduğu önemli kavşaklara üşüşüyor gibi görünen hareket halindeki diğer halklarla sarılmış durumdaydılar. Cinlerinin şişeye konulup bir tıkaçla kapatılmış olması nedeniyle, aktif Arap dönemi nihayet sona ermiş gibiydi; görünüşe bakılırsa artık tarihin pasif seyircileri ve kurbanları olacaklardı.

FRENK DOST VE DÜŞMANLAR

Hareket halindeki diğer halklara kısaca bakıldığında, en şaşırtıcı kesim Arapçada genellikle Firenc, yani Frenkler olarak bilinmekle birlikte, daha sonra Haçlılar diye anılacak olan Avrupalı istilacılardı. Orta Asya'nın geniş alanlarından batıya doğru kuzeydeki Bereketli Hilal'e yönelen çoğunlukla Türki kökenli göçebe dalgalarının aksine, Frenkler çok sayıda körfez ve dağ zinciri yüzünden devletçikler halinde parçalanmış halkları coğrafya ve zorunluluk nedeniyle karaya bağlanmış sıkışık ve çıkmaz sokak bir kıtadan-
dı. İlk Haçlıların din adına seferber olup doğuya yöneldikleri 11. yüzyılın sonuna bakınca, bu girişimi önceki Arap yayılmasına gecikmeli bir tepki, Haçlı seferlerini de Hilal Akınları'na bir refleks tepki olarak görmek insana cazip gelir. Bizzat Avrupalıların ileri sürdükleri sebep, yani Hristiyanlığın Kutsal Toprakları'nı Müslüman hâkimiyetinden kurtarma gerekçesi bu görüşü doğrular gibidir. Arapların artık tarihin başta gelen itici gücü olmasalar bile, denk ve karşıt bir tepkiyi tetiklemekle ona hâlâ uzaktan yön verdikleri bir durumla karşılaşırız sanki.

Sonuçta, Haçlı seferleri Arap yayılmasına denk düzeye varmaktan uzak kalacaktı. Maşrık'ta ortaya çıkan küçük ve kısa süreli devletler Arap İmparatorluğu'nun bir tekrar gösterimi değildi; daha ziyade sonraki Avrupa emperyalizminin belki bir ön gösterimiydi. Bununla birlikte, 7. ve 8. yüzyıllar Arap tarihi ile Avrupa'nın kendi ateş çarklarını oluşturduğu 12. ve 13. yüzyıllardaki Avrupa tarihi arasında paralellikler vardır. Haçlıların Hilal Akıncıları'yla ortak yanı birleşip (her zamanki gibi gerekli değişikliklerle) Arabistan'daki İslam öncesi kabile savaşlarının Avrupa'daki dengi olan baron savaşlarına son vermede "karşıtlık teması"ndan yararlanmalarıydı.⁵ Haçlı seferlerinin manevi babası Papa II. Urbanus'un 1095'te belirttiği gibi, "şimdiye kadar mutat olarak Hristiyanlar arasında sürüp giden kavgaları putperestlere karşı"⁶ bir mecrağa yöneltmek daha iyi olacaktı. Urbanus'a göre, Kudüs tıpkı Mekke gibi "dünyanın merkezi"ydi ve o dünyadaki zenginlikler daha önce Hilal Akıncıları tarafından nasıl kazanıldıysa, bu sefer Haçlılar tarafından toplanacaktı: "Düşmanın mal mülkü sizin olacak, çünkü onların hazinelerini ganimete çevireceksiniz."⁷ Din bir kez daha geçici olsa bile geniş çaplı bir birlik yaratmanın yanı sıra, toprak, talan ve iktidar peşindeki apaçık hırs için bir incir yaprağı sağlamanın hizmetindeydi. Ne var ki, hazineleri yağmalama çoğu kez Hilal Akıncıları dönemindekinden çok daha şiddetliydi. Örneğin, bizzat Avrupalı vakanüvisler 1098'in sonunda Kuzey Suriye'deki Maarre'nin alınış sırasında sadece katliam değil, yamyamlık olayları bile yaşandığını itiraf ettiler.⁸ Ertesi yıl Kudüs'teki Müslümanlar ile Yahudilerin kılıçtan geçirilişi 360 yıl önce şehrin Arap kuvvetleri tarafından barışçıl işgaliyle sarsıcı bir tezat içindeydi.⁹

Müslümanlar arasındaki bölünmüşlük, direnişi engelledi. Örneğin, Şam halkı Kudüs'ün düştüğü yıl Bağdat'a bir heyet gönderdiğinde, Selçuklu sultanının İran'da kendi kardeşiyle dövüşmeye gittiği bildirildi: "Sultanların birbirleriyle kavgalı olmaları Frenklerin ülkeyi işgal etmelerine fırsat verdi."¹⁰ Halife halden anlar sözler etse de gücü yoktu. Ancak çatışma her zaman Hristiyanlara karşı Müslümanların bir kavgasından ibaret olmadı. On küsur yıl sonra, 1111'de Bağdat'a Haçlıların bir dindaşı, Bizans imparatoru Aleksios tarafından gönderilen başka bir ricacı heyet vardı. Aleksios'un isteği kendi topraklarını da işgal eden Frenkleri kovmasına Müslümanların yardım etmesiydi.¹¹ Selçuklu sultanı bu vesileyle harekete geçti; ama askeri sefer Halep emiri olan başka bir kardeşinin katılmaya yanaşmaması nedeniyle boşa çıktı.¹² Bir yüzyıl

5 Atiyah, s. 44.

6 Chartresli Fulcher'den aktaran Karsh, s. 73.

7 Chartresli Fulcher'den aktaran Karsh, s. 73-74.

8 Maalouf, s. 39-40.

9 Maalouf, s. 50-51.

10 İbnü'l-Esir'den aktaran Karsh, s. 77.

11 Maalouf, s. 83.

12 Karsh, s. 77.

kadar sonra, Enrico Dandolo mahut bir hamleyle Dördüncü Haçlı Seferi'ni Konstantinapol'deki Hristiyan dindaşlarını hedef alacak bir yöne saptırdı ve Venedik hazinelerini Bizans altınlarıyla doldurdu. İncir yaprağı düşmüştü ve hırs apaçık oradaydı.

Haçlı seferleri hasat olarak kelle, mülk ve altın biçmenin dışında, yeni pazarların tohumunu ekmeyi de başardı. Avrupalıların varlığı, kurdukları koloniler ve yabancı tüccarların Maşrık ticaretine sızmaları, Akdeniz trafiğinde bir artış getirdi. Savaşçılar çarpışıp ölür ve tüccarlar mal alıp satarken, çatışmalar (ilk baştaki korkunç katliamlar bir yana bırakılırsa) sivil hayatı tamamen aksatmadı. Hac farızası için 12. yüzyıl sonlarında Endülüs'ten gelip bölgeyi gözlemleme fırsatını bulan İbn Cübeyr, "Silahlı adamlar tutuştukları savaşla meşgulken, geri kalan halk tamamen memnundu ve yeryüzünde hükümlanlık galip tarafa geçmekteydi,"¹³ diye belirtecekti. (Tabi olduğu sultanın ona zorla içki içtirmesinin kefareti için Mekke'ye gittiği söylenir.¹⁴) İbn Cübeyr'in bir başka saptaması, günlük hayatta Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin karşılıklı sadaka vermeye¹⁵ bile varacak ölçüde genellikle dostça olduğuydu. Çağdaşı Herevî de İslam hacı rehberini derlemek için Haçlı şövalyelerine sorular sormaktan çekinmeyecekti.¹⁶

Frenklerin en samimi Arap gözlemcisi Suriye'de nüfuz sahibi yerel bir aileden gelen ve istilacılarla hem hasım hem dost ilişkisini sürdüren Üsâme ibn Münkız'dı. Haçlıların askeri cesaretine hayranken, diğer vasıfları konusunda farklı görüşteydi: "Cenkte cesaret ve mükemmellik vasıflarına sahipler, ama hepsi bundan ibaret; tıpkı çeki hayvanlarının, yük taşımada kuvvetli ve mahir olmaları gibi."¹⁷ Bununla birlikte Müslümanlarla iç içe yaşayan yaşlı Frenk kurtlarından birkaçının onlardan bir ölçüde kibarlık cilası edindiklerini¹⁸ kabul eden Üsâme, bu şövalyelerden bir ya da ikisiyle yakın ilişki kurdu. Ancak bazen dostluk tehlikeli olabilecek kadar yakındı.

Bana "kardeşim" diye hitap eden bir Frenk ahababımla muhabbetimiz hoştu. Derken sonunda dönüş için denize açılmaya karar verdiğinde, bana dedi ki, "Kardeşim, yurduma gidiyorum ve senden dileğim oğlunu benimle birlikte göndermen. [O sırada oğlum benimle birlikteydi ve henüz 14 yaşındaydı.] Ülkeme gelsin ki, şövalyelerimizi görsün, akıl ve yiğitlik kapsın. Böylece akıllı başında bir adam olarak döner." Kulaklarımda cınlayan bu sözleri hiç de akıllı başında bir adamın kafasından çıkacak şeyler *değildi*. Zira oğlum muharebede esir düşecek olsa bile,

¹³ İbn Cübeyr, s. 260-261.

¹⁴ Makkari II, s. 385-386.

¹⁵ İbn Cübeyr, s. 259.

¹⁶ Herevî, s. 31.

¹⁷ Üsâme, s. 132.

¹⁸ Üsâme, s. 134, 140.

esarete başına tam da bundan, yani alınıp Frenk diyarına götürülmekten daha feci bir akıbet gelmezdi. Bunun üzerine şu cevabı verdim: “Vallahi, bu *tastamam* bizzat umduğum şeydi, ancak bir şey beni bunu belirtmekten alıkoydu. Anlayacağın, oğlanın ninesi onu öylesine seviyor ki, sağ salım geri getirip kucağına bırakacağıma dair ciddi bir söz almadıkça, benimle birlikte başka yere gitmesine bile izin vermiyor.” Şövalye, “Annen sağ mı?” diye sordu. “Evet,” karşılığını vermem üzerine, “O halde sözünden dışarı çıkma,” dedi.¹⁹

Fakat Frenklerin çoğu ayrı, yani bedenlen mevcut olmakla birlikte kültürel sınırın ötesinde bir halk olarak kaldı. Üsâme bazılarının isimlerini Arapçalaştırdı: Benedict “İbnü’l-Dakik”, (“Ufak Adamın Oğlu”) ve Bohemond “Ebu’l-Meymun” (“Uğurlu Çocuğun ya da Maymunun Babası”) haline geldi.²⁰ Kendiliğinden Arapçayı benimseyenler de tek tük çıktı. Örneğin, Suriye kıyısına yakın Şekif’in Frenk lordu Arapçayı akıcı konuşacak kadar öğrenerek, Arapça tarih kitaplarını ve hatta Muhammed’in hadislerini inceledi.²¹ Üstelik az sayıda Frenk geri dönmeyerek, temelli Araplaştı ve yabancılığı hatırlatıcı isimler taşıyan sülaleler başlattı; bunlar arasında Dikiz (de Guise), Şanbur (Chambord),²² Franciye (“Frenk Kadın”), Salibi (“Haçlı”) ve Bardevil (Baldwin)²³ gibi Lübnanlı aileler sayılabilir. Ama 13. yüzyılın sonuna varıldığında, çoğu Frenk bölgeden gitmişti.

Arapça ve Arap kültürü halkları peş peşe fethetmiş, özümsemiş ve zorla bünyesine almıştı. Ancak Latin Hristiyan dünyasından gelen göçmenlerde, dengi olmasa bile kutbuyla karşılaştı. Frenkler kuzeydeki soğuk salonlarına dönerken, ileride göreceğimiz üzere, beraberlerinde bitmesi kaçınılmaz ilişkinin dilsel ve kültürel yadigârlarını götürdüler. O zamandan beri ilişkilere damga vuran şey belki düşmanlık anıları kadar kucaklaşmaya bu burun kıvrıştır.

RECONQUISTA

Bu arada, Akdeniz’in öbür ucunda diğer Latin Hristiyanlar parçalanmaya yüz tutan Endülüs üzerindeki baskıyı artırmaktaydı. Kurtuba’nın Kureyş Şahini’nin soyundan gelen Emevi halifeleri kendi yuvalarındaki guguk kuşları, yani bir dizi akınlı gelen Berberi paralı askerler tarafından sıkıştırılıp iktidarın dışına itilmişlerdi. Son Emevi halifesinin hükmü 1031’de halk

19 Üsâme, s. 132; çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, “Interpreter of Treasures: Encounters”, s. 38.

20 Üsâme, s. 40, 41.

21 İbn Hallikân III, s. 506.

22 Maalouf, s. 276.

23 Hitti, s. 670.

ayaklanmalarının yarattığı karmaşada sona ermiş ve taifeler olarak bilinen zorbalarından oluşan o karmakarışık çete, Endülüs'ün halifelik pastasını paylaşmıştı. Bu emirlerden bazıları Arap kökenliydi. Örneğin, İşbiliye'nin (Sevilla) mini Abbadi hanedanı, Hîre'nin İslam öncesi Lahmi meliklerinin soyundandı.²⁴ Bazıları ise Berberi ya da Sekalibe kökenliydi; “Slavlar” için kullanılan Sekalibe, İspanya'da Avrupa kökenli köleleri belirten bir terimdi. Ama belki öngörülebilir biçimde, taifelerin ağız dalaşına girmeleriyle birlikte cümbüş bir arbedeye dönüştü. Bu arada Reconquista hareketi İberyaya içlerine ilerledi. Toledo'nun (Tuleytule) 1085'te düşüşünden sonra, sıra Kurtuba'ya gelecekmiş gibi görünmesi üzerine, Endülüslü Müslüman âlimlerin acil bir toplantısında malûmun ilâmı sayılacak şu saptamada bulunuldu: “Frenkler İslam'ın şehirlerini ele geçirirken, emirlerimiz birbirleriyle kavga etmekle meşgul.”²⁵ Aynı “yürekten haykırış” çok geçmeden Maşrık'ta da duyulacaktı. Ancak İspanya'da güçsüz olsa bile medet umulacak bir halife yoktu artık. Dolayısıyla yardım çağrısı bölgedeki tek birleşik Müslüman güce, boğazın öbür yakasında Kuzey Afrika'daki Senhace Berberi kabilelerinin bir yığılmasına yöneltildi. Bu kabilelerin kendilerine verdikleri Murabitun (“Sınır Kalelerinin Savunucuları”) adı, bir süre sonra ortaya çıkacak Haçlı tarikatı Tapınak Şövalyeleri'ninkine benzer biçimde hem kutsallık hem savaşçılık çağrışımları taşımaktaydı.

Murabitlar Endülüs İslamı için iki şerden ehven olanıydı. Garip dilleriyle ve erkeklerinin peçe takışıyla, Arap kulaklarına ve gözlerine Frenkler kadar yabancıydılar. Ama İşbiliye'nin Arap hükümdarı Mutemid ibn Abbâd'ın ifade ettiği gibi, başka çare yoktu: “Çocuklarımız Frenklerin domuzlarını güdeceklerine Peçelilerin develerini gütsünler.”²⁶ İkinci seçenek gerçekte: Bir Alman ziyaretçinin anlatımına göre, Reconquista'nın sonraki aşamalarında İspanyol Hristiyanlar Müslüman uyruklarını yola getirmek için zorunlu domuz çobanlığı tehdidinde başvurdular.²⁷ Sonuçta, Murabitların dizginleri ele alıp taifeleri tahtlarından indirmeleri Mutemid'in vârislerini farklı bir akıbetle karşı karşıya getirdi. Fahrüddeve (“Devletin Şanı”) unvanını taşıyan küçük torunu, Fas'ta bir sığınmacı konumuna düşerken, ailesini geçindirmek için bir kuyumcunun yanında körük şişirdi.²⁸ O delikanlıyla birlikte, 4.000 kilometre ötede “bütün Arapların meliki” unvanını ilk kez kullanan kadim Lahmi hükümdarı İmrû'l-Kays ibn Amr'dan²⁹ filizlenmiş 800 yıllık ağacın bir dalı daha kuruyup gitti.

24 İbn Hallikân III, s. 12.

25 İbn Hallikân III, s. 16.

26 İbn Hallikân III, s. 469.

27 Suchem, s. 8.

28 İbn Hallikân III, s. 20-21.

29 Bkz. s. 100.

İspanya Arap İmparatorluğu'nun tartışmasız biçimde Arap hükümdarların yönetiminde kalmış son önemli müstemlekesiydi. İbn Haldun Murabıtların başa geçişiyle, "Arap hâkimiyetinin küçülüp hiçe döndüğünü ve Arap kabilelerinin solup gittiğini" yazacaktı.³⁰ Durum doğudaki Arap düşüşünün³¹ aynadaki aksi gibiydi. Ama aslında sönüş küçük ama görkemli bir finalle bitecek; dünyanın ucunda Kureyş Şahini'nin ardılları son gösteriyi sunacaklardı.

Ancak o sırada yaşanan tek süreç Latin Hristiyanlar ile Müslüman Berberiler arasında sıkışan Arapların İspanya'dan çıkışı değildi. Arap İmparatorluğu'nun başka bir ileri karakolu ve "Endülüs'ün kızı"³² Sicilya'daki Arapların üzerindeki baskı da 11. yüzyılın son üçte birlik bölümünde arttı. Sicilya'nın yakın dönemdeki tarihi sahiden de İspanya'da yaşananların bir küçük evreni gibiydi; Kelbiler adlı Arap hanedanı güçten düşerken, yerine karman çorman bir askeri önderler yapısı geçti. Adadaki baskının kaynağı ise (belki de Arapların denizci Avrupalı muadilleri olan) Viking asıllı ve son derece hareketli bir yağmacı topluluk olan Normanlardı. (Aynı sıralarda Avrupa'nın daha çeperdeki bir adası Britanya da Norman istilasına uğradı.) Sonuçta tersine göçün hızlanmasıyla, İspanya ile Sicilya'dan kaçan mülteciler denizi aşarak, Arap soydaşlarının yoğun olarak bulunduğu Kuzey Afrika'nın şehir merkezlerine yöneldiler. Beraberlerinde de özellikle yitik Endülüs cennetine duyulan neredeyse dayanılmaz bir nostalji yükünü götürdüler.

Orası dünyanın çayırılığı, geri kalan her yer ise ıssız bir yaban.³³

Ama Arapların geri çekilmesine karşın, Arap kültürü ve dili eski imparatorluğun batı kesimi boyunca ilerlemeyi sürdürdü.

DÖNÜŞÜMLER VE MEZARDAN ÇIKARILIŞLAR

Berberi Murabıtlar Arap topraklarını işgal etmekle kalmayarak, kendilerini soyağacı itibariyle Arabistanlılaştırarak, Arap tarihini de devraldılar. Arap siyasal kudreti inişe geçmiş olsa da Araplar büyük bir dinin ve kültürün kurucuları olarak, etkileyici bir havaya hâlâ sahiptiler. Tarihe B takımı oyuncular olarak geçecek Berberiler bu esrarlı güce dokunmanın kendilerine daha fazla itibar ve meşruiyet kazandıracağını gördüler. İslam öncesi Himyeri

30 İbn Haldun, *Rihle*, s. 56.

31 Bkz. s. 340-341.

32 İbn Cübeyr, s. 297.

33 Makkari I, s. 210.

seferlerinin Büyük İskender'in fetihleriyle ve Fenikelilerin Kuzey Afrika'da kurdukları daha da eski kolonilerle iç içe geçmiş efsanelerin açık uçlarını bir araya getirerek, Güney Arabistan kökenli olduklarını ileri sürmelerini sağlayacak bir efsane ağı ördüler. Geleneksel tarih eserlerinde İspanya'nın Murabıt fatihi Yusuf ibn Tâşfin'in her zaman "Himyeri" olarak anılması bundandır.³⁴ İbn Haldun gibi ciddi tarihçilerin böyle iddiaları önemsememesine³⁵ karşın, günümüzün o kadar makul olmayan ortamında Arap-Berberi bağı efsanesi hâlâ canlıdır.³⁶

Ertesi yüzyılda Muvahhidler adlı başka bir büyük Berberi yığılması Murabıtların peşinden İspanya'ya girip yerlerine geçti. Arapçada "Birleştiriciler" ya da "Allah Birdir Diyenler" anlamına gelen isimlerinin açığa vurduğu üzere, onlar da güçlü bir siyasal blok yaratmak için dini kullandılar. İslam'ın ilk yıllarında olduğu gibi, Kur'an'ın ana mesajı tevhit ("ilahi birlik") onlara dünyevi yaşam için totaliter bir şablon sağladı. Muvahhid kurucu Muhammed ibn Tûmert teolojik ve siyasal bir tekliği benimseterek, Berberiler arasında Peygamber Muhammed'in döneminden itibaren Arap tarihini yeniden sahnelemeye yönelik bir üst-kabile birliğini oluşturdu.³⁷ (Aynı şablon ve hatta isim 600 yıl kadar sonra Arap reformcu Muhammed ibn Abdülvehhab tarafından tekrar kullanılacaktı. Günümüzde genellikle ona atfen "Vehhabiler" olarak bilinen müritleri hâlâ faaldir.)

Muvahhid hareketi bir kuşak içinde hanedana ve hanedan da yeni bir karşı-halifelğe dönüştü. Böylece "halife" unvanını 500 yıllık tarihinde ilk kez Arap ve Kureyşi olmadığı apaçık biri üstlenmiş oldu. Ama Muvahhidler Kuzey Afrika'daki kaba saba Berberi kabile köklerinden sıyrılarak, Endülüs'ün şehirli Arap kültürünün doğal sakinlerine hızla dönüşüverdiler. Özellikle ikinci Muvahhid halifesi Yusuf ibn Abdülmümin (hd 1163-1184) dönemin en büyük ve en özgür düşünceli insanların bazılarıyla haşır neşir bir hadis ve felsefe âlimiydi.³⁸ Dolayısıyla Muvahhidler sadece erken dönemdeki İslam'ın değil, Arabistan'ın kabilevi istihkâmından Memûn'un Bağdat'taki görgülü, kozmopolit sarayına kadarki 300 yıllık Arap tarihinin bir tekrarıydı, hem de çok hızlı bir yeniden canlandırışla. Dönüşümün hızı ve garipliği bizzat Berberilere şaşırtıcı geldi. Rivayete göre, şiirlerini Arapça yazan Berberi şair Ceravî ve Berberi hekim Gumârî bir gün Yusuf'u görmeye giderler. Onların saray kapısında olduklarını duyan halife heyecana kapılır.

34 Norris, s. 35.

35 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 14-15.

36 Örneğin bkz. Muhammed Hüseyin Ferah, *Urûbatü'l-berber*, San'a, 2004.

37 Karş. *El' III*, s. 1064.

38 İbn Hallikân III, s. 477-479.

“Ya, dünyanın harikaları: [Berberi kabilesi] Cerave’den bir şair ve [Berberi kabilesi] Gumâre’den bir hekim.” Bu yorumun iletildiği Ceravi [Kur’andan alıntıyla] şöyle der: “Demek ki, ‘kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor’, zira her ikimizden daha harika olan [Berberi kabilesi] Kûmye’den bir halifedir vallahi.”³⁹

Araplar tarihin pasif seyircileri haline gelmiş olsalar bile kurdukları imparatorluğun harabeleri arasında harika geçmişleri defalarca intihal edilip kullanılacaktı.

Yusuf Muvahhid’in hükümdarlığına denk gelen 1169’da, Akdeniz’in öbür ucunda güçlü Kürt adaşı Yusuf ibn Eyyüb, yani daha yaygın bilinen adıyla Selahaddin, Arap şehir kültürünün diğer büyük merkezi Kahire’ye girdi. Önce amcası Şirgûh, ardından onun ani ölümü üzerine kendisi iktidarı ele geçirirken, Fatımi halifesinin veziri sıfatını benimsedi. Ancak incelik daha öteye geçmedi. Kendilerinden önce başkalarının yaptıkları gibi, Kürtler de mezhep kartını oynadılar: Katı Sünni olduklarından, ülkenin Sünni çoğunluğuyla uyuşmaya yatkındılar ve çok geçmeden aykırı İsmaili Fatımileri devre dışı bırakacak kozu oynadılar. Selahaddin 1171’de Fatımi halifelğine son verdi ve Bağdat’taki Abbasi halifesinin sembolik egemenliğini yeniden sağladı.

Fatımilerin şaibeli Araplığı hep utanç verici sır olmuştu. Selahaddin ise öncellerini gizlemeye yeltenmedi; Murabıtlarda olduğu gibi, Eyyûbi soyunu Araplaştırmaya dönük girişimleri bizzat elinin tersiyle itti.⁴⁰ Büyük komutan Arapçayı idare edecek ve hatta şiirler okuyabilecek düzeyde biliyordu;⁴¹ küçük kardeşi de ustalıkla Arapça şiirler yazmasıyla tanınıyordu.⁴² Ama Arap sonrası yeni çağın bu Kürt hükümdarları için, önceki Arap İmparatorluğu’nun çoğu halkı gibi, soyca Araplığın artık önemi yoktu. Geçerli olan Kur’an’ın kutsal kâsesinden ve gittikçe genişleyen İslam edebiyatından sürekli dil yudumlarıyla aşılana zihin Araplığıydı; çoğu kez bu kaynak İslam öncesi şiirin daha kadim tasından da içilirdi. Geçmişte Berberi Murabıtlar gibi daha kaba türediler asalet verici Arap kanının hayali bir naklini iddia edebilirlerdi; ama soy artık o kadar önemli değildi. Bu durum 13. yüzyılda yaşayan (ve kendisi de İran kökenli olan) İbn Hallikân’ın yazdığı ve ölülerinin pek çoğunun bu bölümde mezarlarından çıkarıldığı *Vefeyâtü’l-a’yân*’da, Arap dünyasının büyük toplu biyografik sözlüğünde açıkça görülür. Kitap daha eski maddelerde ara sıra Arabistan’a kadar inen uzun şecereler verse de, yüzyıllar ilerledikçe bunların sayısı azalır. Arap kökleri Arap halifeler kadar anlamsız hale gelme yolundaydı.

39 İbn Hallikân III, s. 480; Kur’an’dan alıntı 36:78.

40 İbn Hallikân III, s. 481-482.

41 İbn Hallikân III, s. 507, 513.

42 İbn Hallikân I, s. 152.

Buna rağmen Arabistan kutsal toprak olarak kaldı. Selahaddin amcası Şirgûh ile kendi babası Eyyûb'un naaşlarını Kahire'deki mezarlarından çıkarttı ve yeniden defnedilmek üzere Medine'ye gönderdi.⁴³ Bu yolculuğa çıkan sadece iki ölü Kürt değildi. Naaşların definden önce Kâbe etrafında dolaştırıldığı ve diğer Mekke hac âdetlerinin yerine getirildiği örnekler bile vardı.⁴⁴ Böyle ölüm sonrası hac ziyaretleri Arap dünyasının ve İslam'ın başına gelenlerin bir yansımasıydı. Daha önce Mısırlılar Muhammed'in beşinci kuşaktan bir torunu olan Nefise'nin naaşını ülkede tutmak için memleketi Medine'ye götürülüp gömülmesini isteyen kocasıyla kavgaya tutuşmuşlardı.⁴⁵ Amaçları kendi topraklarında ebediyyen Arabistan, ebediyyen kutsal bir köşe yaratmaktı. Şimdi ise Kürt kökenli Mısırlı naaşları Muhammed'in doğduğu şehrin yolunu tutmakta ve bizzat Arabistan'ın tozu toprağı uluslararasılaştırılmaktaydı. Bu aslında tersine fethin, başkalarına sadece Arap zihinleri ile genlerini değil, Arap "ada"sının kutsal toprağını bile açmanın başka bir veçhesiydi.

Ancak yaşayan Kürtler yarımadada huzur bulamadı. Eyyûbilerin Yemen'de kurmayı başardıkları bir hanedan kolunun hükümdarı ve Selahaddin'in kardeşi Turanşah çok geçmeden Kahire hasretine kapıldı ve yorucu görevinde buz edinmenin imkânsızlığından yakındı.⁴⁶ Yemen'deki başka bir Eyyûbi hükümdarı aklını kaçırdı.⁴⁷ Arap "ada"sı bir hac menzili olma dışında, bazı kesimlerinin ancak çok yakın dönemde kurtulabildiği bir tecrit haline gerilemişti. (Yemen'de 1960'lı ve 1970'li yıllarda askerlik ve öğretmenlik yapan Kahirelilerden Turanşah'ın şikâyetlerinin yankılarını duymuşluğum vardır.) Gerileme çok önce Arap iktidarının Şam'a, ardından Bağdat'a kayışıyla başlamıştı. Ama Arapların iktidarı tamamen kaybetmeleri ve İbn Haldun'un ifadesiyle "içlerine kapanmaları"⁴⁸ üzerine hızlanmıştı. Gelgelelim, içe kapanış Arapları her yerde etkilemeye başladı. Haçlı seferlerini anlatan Frenk tarihçilerin nadiren Araplara değinmeleri yeterli ipucudur: Hasımlarından birbirine zıt pek çok etimolojisinin olmasından dolayı kökeni tartışmalı da olsa, yüzyıllardır kullanılan bir kelimeyle hemen her zaman "Sarazen" diye söz ederler.

Frenklerin gözünde en ünlü Sarazen genetik bir Arap değil, Arap hâkimiyeti sonrasındaki Arap İmparatorluğu'nun sınır tanımaz ürünü Selahaddin'di. Ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra, Avrupa'da Sarazen mertliğinin modeli olarak hatırlanacaktı: İngiltere'nin Kara Prensi yatak örtülerine yiğitliklerini

43 İbn Hallikân I, s. 137-138.

44 Örneğin bkz. İbn Hallikân I, s. 180.

45 İbn Hallikân III, s. 211.

46 İbn Hallikân I, s. 160.

47 İbn Hallikân I, s. 436-437.

48 Bkz. s. 362.

resimlerle,⁴⁹ Boccaccio da *Decameron*'da hayatını sözlerle⁵⁰ nakşedecekti. İrani bir ırkın mensubu olarak Irak'ta doğan, Suriye'de Türki emirlerin hizmetinde yetişen, Mısır ile Suriye'ye hükmeden, Maşrık boyunca savaşlar yürüten ve Şam'da ölen Selahaddin, eski Arap imparatorluk merkezinin orta tarihinde herkesten daha üstün yer tutar. *Vefeyâtü'l-a'yân*'da gerçek Arap kökenli hükümdarların ya da şairlerin, halifelerin ya da komutanların hepsini aşacak şekilde en uzun madde olarak yer alır.⁵¹ Ondan iki yüzyıl önce Mısır'ı yönetmiş siyahi haremağası köle Kâfur gibi, Selahaddin'i Arapça çerçevesinde hatırlamaktayız. Onun hayali Arap kan nakline ihtiyacı yoktu; Muhammed'in devrimiyle ve daha da eski dil katalizörüyle ortaya çıkmış kaynaşmanın kusursuz ürünüydü.

HAYDİ!

Dışarıdan gelen bütün bu Frenk, Kürt ve Berberi unsurlar Arap *Staatsnation*'un kalıntılarını silip süpürmüş olabilirlerdi. Ama Arap *Kultur*ation'u hâlâ zindeydi ve gelişmekteydi. Etkisi Selahaddin gibi Müslümanlar arasında yayılmakla kalmayacak, sınırları aşıp Hristiyan dünyasına da ulaşacaktı. İspanya, Sicilya ve İtalyan anakarasının güney kesimi öteden beri Arap kültürünün naklinin arayüzleri olmuştur. Bu durum oralandaki dillere sızmış Arapça kelimelerin sayısında ve tabiatında açıkça görülür. İspanyolların Arapçadan alınma 4.000 dolayında kelime kullandıklarına daha önce değinmiştik.⁵² Bunlar egzotik şeyler ifade eden sözcük dağarcığından ibaret değildir. İspanyolcada saygı belirtici “siz” zamiri *usted* gibi temel bir şey bile Farsçadan Arapçaya geçmiş *üstad* kelimesinden gelir. Geleneksel Sicilya lehçesinde çiftçilerce kullanılan Arapça kökenli birçok terimde ödünç kelimelerin başka somut örnekleri vardır;⁵³ bunların en tuhaflarından biri olan Palermo'daki Piazza Ballarò'nun ismi bir zamanlar Arapların meşhur bir Hint hükümdarına atfen Suk Balhara olarak andığı ve yabancı lüks eşyaların satıldığı bir çarşıya dayanır.⁵⁴

Haçlı seferleri aktarım sürecini hızlandırarak, Arapça kelimeleri ve Maşrık fikirlerini Avrupa'daki çok daha uzak yerlere taşıdı. Tatar yayı, posta güvercini ve hatta belki armalı silah gibi birçok askeri ve bağlantılı buluşun Doğu'dan ithal edilmiş olması şaşırtıcı değildir. Ama ilham kaynağı çok daha öteye geçti.

49 Tuchman, s. 294.

50 Boccaccio, *Decameron*, Oxford University Press, 1993, s. 652-668.

51 Hallikân III, s. 481-519.

52 Bkz. s. 379.

53 Carmichael, s. 256.

54 Yule I, s. 241. “Balhara” “sevgili kral” anlamındaki bir Prakrit unvanından gelir.

İlk düzenli Avrupa hastaneleri muhtemelen Maşrık örneklerinden etkilendi ve genel olarak hayat pirinç, limon, şeker kamışı, birçok yeni dokuma türü ve boya malzemesi gibi maddi ithal ürünlerle zenginleşti.⁵⁵ Daha çeperde kalan Avrupalıların bile genel Haçlı seferberliğinde yer alması, ithal teknolojinin ve sözcük dağarcığının kıta boyunca geniş alana yayılmasını sağladı. Nitekim İngilizcede bile 2.000'in epey üzerinde Arapça kökenli kelime vardır.⁵⁶ [Bir İngiliz] günlük dilde çek, karaf, alkol, (çok sonra geldiği doğru olsa da son tahlilde “şarap” manasındaki Arapça bir kelimedenden gelen) kahve, şerbet, şurup, şifon, moher, muslin, saten, ceket, sofa gibi kelimeleri Arapça kökenli olduklarını bilmeksizin kullanır.⁵⁷ Bunların büyük bir bölümü aşk-nefret ilişkisiyle sarılma-boğuşma dönemindeki temaslarda Haçlılar ve Reconquista savaşçıları, tüccarlar, hacılar ve bilginler aracılığıyla Avrupa'ya girmiştir. Ava çıkan [bir İngiliz] *tally-ho!* (“haydi!”) diye bağırduğunda, belki de Suriye lehçesiyle *ta'ali hun* (“buraya gel!”) deyişini kullanıyordur. Tabii belki, zira etimolojide sıkça görüldüğü gibi, bunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur.

Sözlüğün ötesinde atlasla bakıldığında, Arapçanın daha da geniş alana yayıldığı görülür. Bu durum Guadalquivir (Vadi'ül-Kebir) gibi birçok Arapça yer adının bulunduğu İspanya'yla sınırlı değildir. Arapça İber Yarımadası üzerinden Londra'daki Trafalgar Meydanı'na (“İşiltülü Yön” anlamında Tarafü'l-Agarr) ve San Francisco Körfezi'ndeki Alcatraz Adası'na (“dalıcı kuş” anlamında *gattas*) bulaşmıştır. (İkinci kelime daha da öteye giderek, başkalaşım ile “albatros” haline gelmiştir.) Brezilya kıyısındaki Recife, adını Arapça resiften alır; Amazon içlerinde aşağılayıcı biçimde *mamaluco* (memlûkler) olarak anılan Portekiz-Yerli melezlerine⁵⁸ rastlamak mümkündür. Andlar'ın ötesinde ve yine denizde, Şili'ye ait Robinson Crusoe Adası'nda yerel idareci *alcalde* (*el-kadı*) ve misafirhane *aldea* (*el-dey'a*, “malikâne”) olarak bilinir.⁵⁹

KRALLAR KÜFİ GİYER

Bu tür dilsel sızmalar organik ve yavaştı. Ama Arap kültür ve bilgi birikiminden Avrupa'ya hızlı ve son derece düzenli aktarımlar da vardı. León ve Kastilya Kralı VI. Alfonso 1085'te Toledo'yu aldığında, eski Arapça öğrenimin

55 Hitti, s. 663-668.

56 Cannon, çeşitli yerlerde.

57 Örneklerin alındığı kaynak Cannon. *Oxford English Dictionary* bir ya da iki tanesini doğru bulmaktadır.

58 Karş. Elizabeth Bishop ve Robert Lowell, *Words in Air*, Farrar, Straus, Giroux, New York, 2008, s. 317 Fransız Karayip sömürgelerinde 18. yüzyılda *mamélouc* terimi özel olarak büyük dedesi siyahi olan kişiler için kullanılırdı; Patrick Leigh Fermor, *The Traveller's Tree*, Penguin, Londra, 1984, s. 243.

59 Karş. Gavin Young, *Slow Boats Home*, Penguin, Londra, 1986, s. 322-324.

sürmesini sağladı ve hatta “İki Dinin Kralı” unvanını aldı.⁶⁰ [İngiliz tahtının (“Dinlerin Savunucusu” olma niyetini açıklamış olan) şimdiki vârisi Prens Charles bunu herhalde beğenir.] Yaklaşık iki yüzyıl sonra Murcia’yı (Mürsiye) ele geçiren Aragón kralının da benzer şekilde şehrin Muhammed ibn Ahmed Rakutî adlı bir âlimine hayran kalışı bir kaynakta şöyle anlatılır:

Necip sülaleden gelme bir âlimdi, kadim mantık, geometri, hesap, müzik ve tıp sanatlarına gayet aşinaydı, ayrıca bir filozof, hünerli bir hekim ve ayetullah seviyesinde bir dil ustasıydı. [...] Rumilerin müstebidi [Aragón kralı] Mürsiye’yi ele geçirdiğinde kıymetini fark etti ve onun için Müslümanlara, Hıristiyanlara ve Yahudilere ders verebileceği bir mektep yaptırdı; daha sonra da ona büyük teveccüh gösterdi.⁶¹

Hıristiyan fatihler toprak kazanırken, her zaman oralardan süzülüp kendilerine ulaşan bilgi birikimini yitirdiklerini kavramışlardı. Dolayısıyla Arapçadan çeviri programları kurdular ve eski Arap akademik geleneklerini koruyarak, Avrupa’nın öbür kesimlerine sızmaya devam etmelerini sağladılar. Bu sayede Paris Üniversitesi’nin tıp öğrencileri hekimlik üzerine Arapça metinleri Latince çevirilerinden öğrenecek ve bazen o çağın beyin göçüyle kuzeye geçen “Mağribi” öğretmenlerden istifade edeceklerdi; onların ders verdiği öğrenciler *arabizantes* olarak anılacaktı.⁶² Avrupa’nın tıp fakültelerinde Arapça öğrenim öylesine bir tekel elde etti ki, Petrarca Arap dostu İtalyanları alaya alır oldu:

Bizler [İtalyanlar] çoğu kez Yunanlara ve dolayısıyla bütün milletlere denk olabiliriz ve ara sıra onları aşabiliriz, tabii buyurduğunuz üzere, Araplar hariç! Ah, delilik! Ah, sersemlik! Ah, İtalya’nın uyuşmuş ya da sönmüş dehası!⁶³

Petrarca’nın Arap fobisinin Arapça isimli ilaçları almaya yanaşmayacak bir aşırılığa vardığı söylenir.⁶⁴

Petrarca’nın figanlarının işaret ettiği üzere, İspanya’nın yanı sıra İtalya da Arap biliminin Avrupa içlerine aktarılışında önemli bir kanaldı. Bu durum kaypak Norman ve Hohenstaufen krallarının yönetimindeki Sicilya ve Güney İtalya için özellikle geçerliydi. En başta da Norman Sicilyası’nın mekân ve zaman bakımından önemi, kapladığı sınırlı alandan çok daha geniş çaplıydı. İtalyan anakarasının sırf bir eklentisi değil, gerçek anlamda bir karşılıklı bağlantı kuşağının merkeziydi; Akdeniz ülkeleri ve kültürlerine aracılık eden

60 Atiyah, s. 66.

61 İbnü’l-Hatib III, s. 48.

62 Versteegh, *Arabic Language*, s. 1-2.

63 Aktaran Kilitto, s. 2.

64 Kilitto, s. 38.

bir konuma sahipti. Bunun maddi bir göstergesi denizciler tarafından kullanılan eski Yunan-İtalyan rüzgârgülüdür. Gülün merkezi “Sicilya açıklarında, Akdeniz ortasında bir yer gibi görünür”; zira ikisi de “gündoğumu” anlamına gelmek üzere, doğu rüzgârı için kullanılan Latince kökenli “Levante” ve güneydoğu rüzgârı için kullanılan Arapça kökenli Sourôko (*şuruk*; karş. *scirocco*) gibi terimlerin iç içe geçişini yansıtır.⁶⁵ Başka bir somut gösterge Sicilya’nın Norman kralı II. Rugerro (hd 1130-1154) için yapılmış muhteşem harmanidir; aslan, deve ve hurma ağacı resimlerinin işlendiği nakışlı kısmını anıtsal Kûfi yazısıyla hicri 528’de/miladi 1133-1134’te kraliyet atölyelerinde dikildiğini belirten bir Arapça kitabe çevreler. Rugerro’nun ardılları ve Kutsal Roma-Germen imparatorları tarafından en az beş yüzyıl taç giyme törenlerinde giyilen harmani şimdi Viyana’dadır. Yani, hayatlarının en kutsal anında Arapçaya büründükleri söylenebilir.

Birkaç onyıl boyunca Sicilya çok az sınırın bulunduğu bir dünyanın merkeziymiş gibi göründü. Bu merkezi konumu Kuzey Afrikalı bilgin İdrisî’nin Ruggero için yaptığı kocaman bir düzlemküreyle yüceltilti. O zamana kadarki coğrafi bilgilerin tamamını içeren, yer adlarıyla dolu yaklaşık 180 kilo ağırlığındaki düzlemküre kayıplara karışmış olsa da, İdrisî’nin ona eşlik eden sözel bir harita niteliğindeki kitabı günümüze ulaşmıştır. Örneğin, kitapta Ankilterre Adası (İngiltere) bir devekuşu kafasına benzetilir ve Cornwall’un “gaga”sını oluşturduğu belirtilir. Bir insan coğrafyası da karşımıza çıkar: “Halkı sebatkâr, dayanıklı ve azimlidir. Orada hep yağmur yağar.”⁶⁶ (Demek ki, o dönemde bile soğukkanlılık ve yağışlı hava İngiltere’nin öne çıkan özellikleriydi.) İdrisî yer adlarını Arap yazısıyla aktarmak için, Hastinkeş (Hastings) örneğindeki gibi ister istemez bükür ve İngiltere’deyken kaldığım yerel metropolü de Ağrimas (Grimsby) olarak verir.⁶⁷ Daha dikkat çekici nokta, Norman hamisini de azamet taşıyan kafiyeli nesirle, Abbasilerden ve iktidar ortaklarından alınma saltanat adlarıyla Araplaştırmasıdır: *Rucer Mu’tezz billah ve’l-Muktedir bi-kudreti [...] Mu’izz İmam Rumiye* (“Allah Sayesinde Daha Şanlı, Allah’ın Kudretiyle Donanmış, [...] Roma İmamına [Papa] Güç Veren Rugerro”).⁶⁸

Norman Sicilyası’ndaki başka bir Arap, daha önce Haçlı seferleriyle ilgili olarak alıntı yaptığımız İbn Cübeyr’di. Aynanın öbür yanına geçmiş bir tür Üsâme İbn Münkız sayılırdı: Kendi topraklarında ve şartlarında Hristiyan dünyasının sakinleriyle dövüşen, dostluk kuran ve onları gözlemleyen

65 Patrick Leigh Fermor, *Mani*, Penguin, Londra, 1984, s. 275-276.

66 İdrisî II, s. 944.

67 İdrisî II, s. 880.

68 İdrisî I, s. 3-4. Unvandaki bir kusuru belirtmek gerekirse, Rugerro aslında Karşı-Papa II. Anacletus’a güç veren biriydi.

Üsâme'nin tersine, onların paralel dünyasında yolculuğa çıktı. Sicilya'ya II. Ruggero'nun Arapçayı iyi okuyup yazabilen ve baş aşçısı da dahil bir saray dolusu Müslüman memur çalıştıran torunu II. Guglielmo döneminde (1166-1189) vardı.⁶⁹ İbn Cübeyr'e göre, Sicilya "özellikle saltanat merkezi Palermo'da yüce sarayların ve zarif bahçelerin bulunduğu" bir diyardı. İdrisî gibi bilginleri sarayına çekmiş dedesi Ruggero gibi, Guglielmo da Arap âlimlerin bir hamisiydi:

Ona ülkesinden bir hekimin ya da münecimin geçmekte olduğu bildirilince, hemen o adamın alınıp getirilmesini emrediyor ve ardından ona öylesine bol bir maaş bahşediyor ki, yurdunu düşünmekten vazgeçiriyor! Allah inayetiyle Müslümanları bu tür ayartmalardan korusun.⁷⁰

Son cümle belki de baştan çıkıp Nasrani hükümdarın hizmetine giren İdrisî gibi kişileri küçümseyici bir yan bakıştır; İbn Cübeyr'in Arap yurdunun büyük bir bölümünün iç karatıcı ölçüde belirgin bir gerileme içinde oluşu göz önünden tutulunca, belki bunda gıptanın bir ipucu da vardır. Zira seyyahımız Palermo'ya dönük temkinli coşkısına karşılık Bağdat'ın durumunu şöyle özetlemişti:

Bu kadim şehir hâlâ Abbasi halifeliğinin merkezi ve Kureyş'in Haşimi sülalesinden gelen imamların üstlendiği görevin payitahtı olarak duruyor olsa bile, izlerin çoğu silinip gitmiş ve meşhur isminin dışında hiçbir şey kalmamış.⁷¹

Bağdat 9. yüzyılda önceki sınırsız dünyanın orta noktasıyken, eski merkezi konumunu Kahire ile Kurtuba'daki daha yeni mihraklara kaptırmıştı. Ancak şimdi yarı küresel cazibe merkezi yeni bir kayışla canlanma yolundaki Avrupa'ya yönelmekteydi. Bu ilerleyişte bir süre Akdeniz'in ortasındaki Sicilya'da durdu ve dolaşıma açık deniz rotaları Arap dünyasından açık fikirli kişileri (İdrisî gibi coğrafyacılar, İbn Cübeyr gibi seyyahlar, Suriyeli İbn Vâsıl gibi bilgiler,⁷² hatta Mısırlı İbn Kalâkis gibi usta methiye şairleri⁷³) Palermo ve onun yan kolu Calabria saraylarına çekti. Bu arada, İbn Cübeyr'in kâh cana yakın, kâh haris, kâh küstah bulduğu Bağdatlılar kenara itilmiş oldukları gerçeğine henüz ayak uyduramamışlardı. "Allah'ın yeryüzünde başka yerlerin ya da başka insanların bulunduğuna inanmıyor-

69 İbn Cübeyr, s. 297-300.

70 İbn Cübeyr, s. 298.

71 İbn Cübeyr, s. 193-194.

72 Ebu'l-Fidâ, Muhtasar, Kısım 4, s. 38-39.

73 İbn Hallikân III, s. 310.

lar sanki.”⁷⁴ İbn Cübeyr’in Dicle’den geçerken gördüğü dönemin halifesi Nâsır’a bakışı daha sevecendi:

Kısa kesilmiş dolgun kumral sakallı, yakışıklı ve alımlı, solgun tenli, orta boyda, parlak ve hoş suratlı, yaklaşık 25 yaşında genç bir adam; üstünde cüppeye benzer ve yıldız şeritli beyaz bir kaftan, başında ise zerdeva gibi değerli türden ya da daha yüksek kalitede siyah kürk şeridi olan, yıldız işlemeli bir takke var. Bu Türk tarzı giyimi tanınmadan dolaşmak için benimsemiş.⁷⁵

Arapça nesirde sözlü portre türü nadir olduğundan, Bağdat’ın kasvetli ortamında parlak genç halifeyi daha da öne çıkarır. Ama bu anlatım yine de fark edilmek istemeyen birinin davetsiz Türki misafirin giyimini benimsemeye mecbur kaldığı ve can çekişen bir şehirdeki talihsiz gencin bir portresidir. Üstelik bir insan ömrü içinde Bağdat’ın ve Arap halifelerinin başına çok daha kötüsü gelecekti.

BÜTÜN MASALLARI YİYİP BİTİREN BİR MASAL

Frenk gözlemcisi İbn Cübeyr bir tür yansımalı Üsâme iken, ondan biraz sonra sahneye çıkan Yâkut er-Rumî bir tür tersine İdrisî’ydi; zira başka becerilerinin yanı sıra tasvir edici bir coğrafya bilgini olmakla birlikte, Hristiyan dünyasından İslam dünyasına geçmişti. Ancak İdrisî’nin aksine, Yâkut’un geçişinde bir seçim şansı yoktu; Bağdat’a beş ya da altı yaşındaki köle bir çocuk olarak Bizans topraklarından getirildi. Onu satın alan cahil bir tüccar, çok geçmeden olağanüstü zeki olduğunu fark edince, eğitim görmesini sağladı. Genç köle özellikle Basra Körfezi civarında efendisinin adına iş gezilerine çıktı; daha sonra arasının bozulduğu efendisince azat edildi. Böylece seyyah ve yazar kimliğiyle kendi meslek yaşamına koyuldu. Arap siyasal gücünün yıkılışından uzun süre sonra, Arap dili ve kültürü hâlâ onun gibi yabancıları özümseyecek ve yarattığı hareketli dünyaya yöneltecek güçteydi.

Yâkut bilgin-çingene timsaliydi, hareketliliğin nimetlerine dair eski deyişleri ezbere aktarabilen biriydi: *Fî’l-hareke bereke ve’l-iğtirab da’iyet el-iktisab* (“Allah bir yerden ötekine dolaşanlara inayet eder; sürgün acısı kazanç getirebilir”).⁷⁶ Yâkut şimdiki Türkmenistan’da kalan Merv’in zengin kütüphanelerinde “ona evini, yurdunu, en yakın ve en değerli çevresini unutturan”

⁷⁴ İbn Cübeyr, s. 193-194.

⁷⁵ İbn Cübeyr, s. 203-204.

⁷⁶ İbn Hallikân III, s. 270.

kitaplar buldu ve onlara “en açgözlü obur gibi yumuldu”.⁷⁷ Hayatı boyunca dolaştı ve buna yakışır biçimde, son kısmını Halep dışındaki bir kervansarayda geçirdi.⁷⁸ Çıkamadığı yolculuk ise onu köklerinden kurtaracak olmalı; sadece kölelere verilen Yâkut ismini Yakub’a çevirme özlemini duysa da, bu yeni isim hiç kök salmadı.⁷⁹ Sonuçta, kazandığı edebi isim çok daha büyüktü. Arap şairler ile nesir yazarlarını konu alan sözlükler, ölümünden yaklaşık 800 yıl sonra hâlâ vazgeçilmez kaynaklardır. Böylesine hayta bir bilginin en çok *Mu’cemü’l-büldân* adlı harika Arapça coğrafya sözlüğüyle hatırlanması uygundur. Gelgelelim, Yâkut’un yaşadığı türden hareketlilik, Arap kültürünün süren yayılmasının bir özelliği ve bir sebebi olan gezginlik birdenbire ölümcül tehditle karşı karşıya kaldı.

Haçlıların önemli Mısır limanı Dimyat’ı almaları ve “en büyük musibet”⁸⁰ Moğolların İslam topraklarına girişleriyle 1219’da bir çifte felaket yaşandı. Cengiz Han ile Moğol atlılarının o dönemde başşehri Aral Gölü’nün güneyine düşen Harezm topraklarının bir parçası konumundaki Horasan’da ortaya çıkışına dair farklı açıklamalar vardır. Bunlardan biri yayılmacı Türki hükümdar Harezmşah’ın Orta Asya’nın doğu kesimindeki bağlı tampon devletleri yıkmakla, Moğolların geçişine fırsat verdiğidir.⁸¹ Başka bir açıklamada parlak genç Abbasi halifesi Nâsır’ın zihnen artık körelmiş biri olarak, Irak’a yönelik Harezm istilasını tehdidini saptırmak amacıyla Moğolları Harezm topraklarına saldırmaya teşvik ettiğini belirtilir.⁸² Daha da farklı bir açıklama ise Harezm komutanlarının ilerleyen Moğol birliklerini savuşturduktan sonra, ganimet kavgasına tutuşarak dönüşlerine yol açtıkları yönündedir.⁸³ Sebep her ne olursa olsun, Moğollar muhtemelen öyle ya da böyle geleceklerdi.

Boyun eğdirdikten sonra seferlerine asker olarak kattıkları bir Türki halka atfen, Arap yazarlarca “Tatar” olarak adlandırılan Moğolların ilerleyişi bir kıyamet gibiydi. Bağdatlı hekim-filozof Abdülatif şunu belirtecekti: “Tatarların gelişiyle ilgili haberler bütün masalları bitiren bir masaldır, bütün anlatıları karanlığa gömen bir anlatıdır, bütün tarihleri insana unutturan bir tarihtir.”⁸⁴ Dönemin büyük vakanüvisi İbnü’l Esir ise Moğollara karanlık bir gelecek çerçevesinde baktı: “Bu çapta bir afet muhtemelen ahir zamana kadar bir daha hiç görülmeyecektir.”⁸⁵ Afete yakalananlardan biri Yâkut’tu. Nitekim 1220’de Musul’dan Halep’teki bir hamisine yazdığı mektupta, kitap

77 İbn Hallikân III, s. 270.

78 İbn Hallikân III, s. 268.

79 İbn Hallikân III, s. 273.

80 Ebu’l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 3, s. 122.

81 Bağdâdî, s. 126-127.

82 Ebu’l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 3, s. 136.

83 Ebu’l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 3, s. 128.

84 Bağdâdî, s. 136.

85 Aktaran Maalouf, s. 235.

merakıyla Hazar'ın doğusuna doğru çıktığı Orta Asya gezisinin Moğol ilerleyişi yüzünden sona erdiğini aktarırken, bir felakete şahit olduğunu belirtti:

Gençlerin saçlarını ağartacak, cesurların ödlerini koparacak, yürekleri karartacak ve kafaları sapına kadar karıştıracak cinsten. [...] Birçok tehlike ile çileye maruz kaldıktan, günahlarımın kefareti ödemedim acı bir sınamadan geçtikten sonra, Musul'un emniyetli ortamına kendimi dar attım. Sıklıkla ölüm ve yıkım manzaraları gördüm; zira güzergâhım beni çekilmiş kılıçların arasından, bozguna uğramış orduların saflarından geçmek, [...] intikam hırsıyla dolu dökülmüş kan birikintilerinde zorlukla yürümek zorunda bıraktı. [...] Velhasıl, bana biçilen ömrün vadesi henüz dolmamış olmasa, imansız Tata'ların beş ya da daha fazla kat binlere varan kurbanlarına ben de katılırdım herhalde.⁸⁶

Gerçek ölü sayısındaki sıfırlar ne kadar olursa olsun, Moğolları mazur göstermeye çalışanlar bile korkunç şehir katliamlarının yaşandığını inkâra kalkışmadılar. Aynı dönemde kırsal kesimde büyük çaplı nüfus azalışı ve buna bağlı olarak hassas sulama sistemlerinin bakımsız kalışı köylerde yıkıma yol açtı; Orta Asya'nın bazı kesimleri bunu muhtemelen hiç atlatamadı. Arap dünyasının ilerlemeyi sürdürüp ulaştığı hemen her halkı özümseyen eski met dalgasına gelince, nihayet tersine dönmüş gibiydi; daha doğrusu ondan daha büyük bir kuvvet karşısında geri çekildi.

KUKLANIN DÜŞÜŞÜ

Doğuyu istilalarının ardından, Moğolların ilerleyişi uzun bir durgunluk evresine girdi. Ama 1258'de Cengiz Han'ın torunu Hülagu'nun döneminde Arap İmparatorluğu'nun eski başşehrine yüklenerek, yaşayan son sembolünü karanlığa gömecekti.

Irak zaten sıkıntıdaydı. İbn Cübeyr'in eski ihtişamı geride kalan Bağdat'ta saptadığı genel gerilemenin yanı sıra bizzat toplum çürüme içindeydi. Aynı seyyah Küfe'den geçerken, Hafâce kabilesinin akınlarıyla yarı harap halin ötesine varacak kadar yıkıldığını gördü.⁸⁷ Ertesi yüzyılda, yani 13. yüzyılda Bağdat'ın çeşitli mahallelerinin sıkça kavgalara tutuşmalarıyla, şehir halkı şiddet dolu karışıklıklara alışır hale geldi.⁸⁸ Ama bütün bunlar Moğolların yol açacağı yıkıma küçük bir girizgâhtan ibaretti. En bildik anlatımda, Bağdat'ı almaları için Moğolları kıskırtanın kumral sakallı Nâsır'ın torununun oğlu

⁸⁶ İbn Hallikân III, s. 271.

⁸⁷ İbn Cübeyr, s. 187

⁸⁸ Serjeant, *South Arabian Hunt*, s. 23-25.

ve Bağdat'taki son halife Müstasım'ın veziri olduğu belirtilir. Hikâyeye göre, halife ordusunun bir Şii şehrine ceza amaçlı baskın düzenlemesi, kendisi de aynı mezhebe mensup vezirde öfke yaratmıştı.⁸⁹ Eğer doğruysa, bu anlatım yıkıma yol açan ihtilafın en çarpıcı örneği sayılır: Bölünürsek düşeriz. Ama iddianın Şii karşıtı propagandanın bir örneği olması da pekâlâ mümkündür. İşin aslı ne olursa olsun, Moğol ivmesi artık durdurulamaz gibiydi. Moğollar tarihteki bir etkenden ziyade doğanın bir kuvvetiydi.

Müstasım'ın akıbeti belirsizdir. Ya boğulup Dicle'ye atılmış ya da içine konuluşundan sonra ağzı bağlanan bir çuvalda tekmelenerek öldürülmüş olmalıdır.⁹⁰ Abbasi halifeliğinin çektiği acılara bu şekilde son verilmiş olması insana haşin gelir; ama zaten günleri sayılıydı. Tam 500 yıl önce, Bağdat'ta hüküm süren 36 halifenin ilki ve şehrin kurucusu Mansur, ömür uzatma sürecini kölemenlere dayanarak başlatmıştı; 200 yıla yakın bir süre sonra bu yabancı muhafızların Arap gücünü bastırmasından beri halifelik Türki ya da İrani bakıcılarının sağladığı yaşam desteğiyle bitkisel hayattaydı. Ama daha gücünün doruğundayken bile gidici olduğuna dair imalar vardı. Reşid ve Memûn döneminin Arap filozofu ve münecimi Kindî'nin

Abbasi hanedanıyla ilgili tam doğru tahminlerde bulunduğu söylenir. Buna göre, hanedanın yıkılışının ve Bağdat'ın düşüşünün 7. [13.] yüzyılın ortalarında gerçekleşeceğini bildirmişti. Kindî'nin kitabıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşmış ve kitabı gören birine rastlamış değiliz. Belki de Tatarların hükümdarı Hülagu'nun Dicle'ye attırdığı kitaplarla birlikte kayboldu.⁹¹

Mandelştam'ın bildiği üzere,

Kaderimiz ancak savaşta tamamına erer,
O zaman gelince kehanet de artık biter.⁹²

Abbasiler o gölgeli öbür dünyaya Mısır'da göçeceklerdi. Ama Müstasım'ın ve Bağdat'ın yok edilişi Arap dünyası için muazzam bir psikolojik darbeydi: Araplığın gerek insan odağı gerekse coğrafi konumu haritadan silinmişti. Mesele bundan da ibaret değildi. Arap siyasal gücü çok önce ortadan kalkmış olsa da, Arap kültür gücüne güç katmıştı. Ancak göçebe sürülerinin gelişi, ileriye doğru 600 yıllık hareketi tersine çevirmiş gibiydi. Moğollar Yâkut'u

89 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 3, s. 193-194.

90 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, Kısım 3, s. 194.

91 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 261. Kindî'nin yıkım için hicri 693/miladi 1293 olmak üzere biraz daha geç bir tarihi öngördüğü bilinmektedir (Dunlop, s. 178). Yani, hata payı yüzde 7 ile güvenilir sınırlar içindedir.

92 Osip Mandelştam, "Tristia", 1922, çev. C. M. Bowra.

ve Arap kültürünün diğer sancaktarlarını önlerine katıp tekrar batıya sürdüler; o kültürün şehir merkezlerini ele geçirdiler ve Yâkut'un şanlı bir Arap geçmişini incelerken, kendini (ve köle kökenini) unuttuğu kütüphanelerini yerle bir ettiler. Bizzat tarihi silip attılar.

Görünüşe bakılırsa, yerleşik medeniyetin (*hadare*) kabile göçebeliliğine (*bedave*) üstünlük sağladığı 600 yıllık geçmiş de Moğol göçebe ordularınca silindi. Örneğin, kabile Arapları Irak'ın yerleşik merkezine sürekli akınlar düzenleyerek, çiftliklere ve köylere dadanmaya başladılar.⁹³ Böyle değişimler çok daha geniş çaplı bir yönelimin parçasıydı. İbn Haldun öfkeden dolayı genel bakışa kapıldığı bir anda, Emeviler ile Abbasileri sadece tek bir Kureysî hanedanı değil, aynı zamanda tarihöncesinde yerleşik Güney Arabistan'da ortaya çıkıp İslam'a eklenilen bir dizi siyasal yapının, yani yerleşik ve göçebe kavimler ile kabileleri bir araya getirmiş olan hareketin zirvesi olarak gördü:

[Eskiden] Âd ve Semûd, Amalekler, Himyer ve Tübbâ [melikleri] varken, [...] İslam'la birlikte Mudar [Kuzeyli Arap] hanedanı, Emeviler ve Abbasiler ortaya çıktı.

Ama sonuncusunun devrilişiyle “dinlerini unutan ve siyasal önderlikle bağlantıları artık kalmayan Araplar çöl köklerine döndüler”.⁹⁴ İbn Haldun'un Araplara “din”den çıkmayı yakıştırmaması çarpıcıdır... Ama bütün Arapların birdenbire kendilerini Müslüman olarak nitelendirmekten vazgeçtiklerini ya da (bedeviler en azından şehirlilerin gözünde hep adeta kâfir sayılmış olsalar bile) namazı bıraktıklarını kastetmez. Daha ziyade, İslam'ın Arabistan kavimleri ile kabileler arasında sağladığı dengenin altüst olduğuna işaret eder. Dahası, İslam'ı hep bir dinin yanı sıra bir sosyopolitik olgu saymış olmaları itibarıyla, Araplar bir bütün olarak başka bir şeyi, sadece dengeyi değil, onun dayandığı manivelayı da yitirmişlerdi. Üç yüz yılı aşkın bir süre önce ölen Râzî Cuma namazında hutbe okuyan “son gerçek halife”ydi.⁹⁵ Ama Bağdat'ta bir halife soyu bulunduğu sürece, imamlık makamı potansiyel varlığını korumuştur. Abbasiler geniş Sünni çoğunluğun gözünde her zaman İbn Cübeyr'in tarifiyle “Kureys'in Haşimi sülalesinden gelen imamlar”dı.⁹⁶ Bir imam öncelikle (ve her anlamda) Cuma namazını kıldıran kişidir. Müstasım'ın öldürülmesiyle imamlar zinciri kopmuş oldu. Ebu Süfyan'ın Medine'de Haşimi kuzeni Muhammed'in secdeye giden safları yönlendirdiğini izlemesinden ve Araplar arasında hiç görülmemiş disipline hayran kalmasından⁹⁷ beri, ilk kez sembolik

93 Carmichael, s. 246.

94 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 121-122.

95 Bkz. s. 382.

96 Bkz. s. 398.

97 Bkz. s. 35-36.

olsa dahi birliğin önderi yoktu. Halifelerin yüzyıllar boyunca birer kukladan ibaret kalmış olması önemli değildi. Onların sahneden çekilmesiyle birlikte, insanlar mümin safları ne kadar geniş, namaza durmuş sıralar ne kadar derin, o sıralarda duranlar köken itibarıyla ne kadar çeşitli olursa olsun, hepsini bir arada tutanın tam da kukla kişi, önde duran adam, imam olduğunu kavradılar.

KAYIP OĞLANLAR

Bağdat'ın ve Abbasilerin düşüşünden sonra, Haçlıların ve Reconquista savaşçılarının yardımı olmasa bile, Moğollar başladıkları işi sonuna kadar götürüp İslam'ı haritadan sileceklermiş gibi göründü. Bu dehşet verici yeni dönemin kurtarıcı Selahaddin'i neredeydi?

Selahaddin'in soyundan gelenler kendilerinden önce gelen hemen her hanedan gibi davranmışlardı: Güvenliği Türki kölemenlere ihale etmişler, ardından kendi aralarında ölümcül kavgalara tutuşmuşlardı. Derken guguk kuşu sendromu tekrar devreye girdi ve Türkler iktidarı üstlendi; 1260'ta Afrika'nın neredeyse kapısında, Filistin'deki Aynicâlût'ta Moğol ilerleyişini durdurarak İslam'ı kurtaran onlar oldu. Dahası, ardından salt askeri bakışlı Türki iktidar sahiplerinin daha önce izlediği yolu tutarak, Memlûk ya da Kölemen olarak anılacak bir hanedana, daha doğrusu bir teşkilata dönüştüler. Teşkilat kendini yenileyebilen ve oğul sahibi olma gibi şansa bağlı duruma kıyasla uzun ömürlülüğü çok daha başarılı biçimde sağlayan bir yapıya sahipti. Memlûk emirleri çoğunlukla Karadeniz'in kuzey ve doğu kesimlerine yerleşmiş Kıpçak Türki kabilelerden, daha sonra Kafkasya'nın Çerkez halklarından seçme yeni genç devşirmeleri sürekli getirttiler. Bu devşirmelerin çekirdekten yetişip yükselmelerine ve yerlerine geçecek kişileri devşirmelerine dayalı sistem kalıcılışarak, son Memlûklerin 1798'de Napoléon'un ordusunca yenilmesine ve ardından Mehmed Ali Paşa'nın 1812'de köklerini kazımasına kadar en az 500 küsur yıl sürdü.

Bütün başarılı yönetici klikler gibi, teşkilat da seçkin bir eğitime ve ıslıtlı ödüller alma fırsatı üzerine kuruluydu. Devşirmeler her birinin başında haremağası "hatun"ların bulunduğu "yurt"lara ayrılmış kışla-mekteplere yerleştirilerek, Arapçayı ve İslam'ın esaslarını öğrenmeleri sağlanırdı. Okçuluğa, polo gibi takım oyunlarına ve haliyle subay eğitim talimlerine özel bir ağırlık verilirdi. Amaç Memlûklerin bu mekteplerden yöneticiler ve efendiler,

memleket idaresinde ehil kişiler, Allah yolunda dinin gereklerini yerine getirmek için savaşılan önderler, adabı göstermek için ellerinden geleni yaparak, zorbaları ve saldırganları savuşturarak nasıl hükmedeceklerini bilen adamlar olarak çıkmalarıydı.⁹⁸

Bu yaklaşım güçlü emperyal altın çağındaki İngiliz benlik bilincine benzetilebilir. Kıpçak babalar kendi oğullarını Memlûk takımlarına ve Kahireli komutanlara göndermek için sıraya girerlerdi. Üstelik mektep ücreti diye bir şey yoktu! Aksine, ücret alan babalardı. (Tek sakınca ise oğullarını bir daha göremeyecek olmalarıydı). Veraset zaman zaman genetik hanedan biçimine büründü. Başta gelen örnek, uzun süre başta kalan Memlûk sultanı Nâsır'dı (hd birkaç fasıla dışında 1293-1340); ondan sonra sekiz oğlu, iki torunu ve bir torununun oğlu hüküm sürdü.⁹⁹ Ancak daha genç kuşakların başta kaldıkları ortalama süre yaklaşık üç yıldız ve çoğu aile dışından Memlûk emirlerinin sıkı denetimi altındaydı.

Memlûkler döneminde Mısır ile Suriye'nin makul ölçüde istikrarlı oluşu, bu garip sistemin işlemlerini sağladı. Sultan Nâsır'ın başta olduğu 1320'lerde, İbn Battûta'nın *Seyahatname* adlı eserindeki tasvirine göre, hızla gelişen Kahire "binaların çokluğu bakımından sınırsız"dı, "güzellik ve ihtişam bakımından eşsiz"di. "İnsan kalabalığıyla deniz dalgaları gibi kabarıyor ve onları zar zor barındırabiliyor."¹⁰⁰ Gerçekten de Kahire muhtemelen o dönemde Çin hariç olmak üzere, dünyadaki en büyük şehirdi. Refahı büyük ölçüde hem Memlûk *Staatsnation*'unun hem Arap *Kulturnation*'unun bir çifte metropolü olması sayesindeydi. Türki askerler ve Çerkez ardılları siyasal bakımdan başattı; ama ağır basan kültürel güç, her zaman ilk ve hâlâ alt edilmemiş fatih, yüksek Arapçaydı. Zira Mısır'ın Arap simyası Memlûkleri de etkiledi: Türkler ve öbürleri Araplaşırken, tersi asla olmadı. Araplaşanlar uyruk halkla iç içe geçtiklerinde ayrılığın sağladığı üstün konumu kaybederek, yönetici sınıf mensubu olmaktan çıktılar. Ama seçkin tabaka yeni genç devşirmelerle, Kırım ile Kafkasya'nın ötesinden kayıp oğlanlarla daima dolduruldu; onların soyundan gelenler gittikçe çeşitlenmekle birlikte, her zaman Arapçanın birleştirdiği yeni bir dünyada sonunda yerlerini bulacaklardı.

Öte yandan, "gerçek" Araplar tamamen tablonun dışında değildi ve bazıları bir ölçüde siyasal bağımsızlıklarını tutmuşlardı. Ama tam anlamıyla başladıkları noktada, yani "iki aslan arasındaki bir kaya"da¹⁰¹ sayılırlardı. Memlûklerin bir anda Moğolları durdurmalarından bir süre sonra, iki askeri süper güç, yani Mısır ve Suriye'deki Memlûkler ile Irak'taki Moğollar kuzeydeki Bereketli Hilal boyunca birbirlerini kinle süzdüler. Bu arada bölgedeki ve bitişik kırsal alanlardaki kabile Arapları rakip imparatorlukların "Arap melikleri"ni seçtikleri kadim çağdaki konularına dönmüşlerdi. (Aynı durum sömürgecilik çağında da görülecekti.). Bunun bir örneği Suriye'nin bedevi topraklarında Memlûklerin "Arab emiri" olarak atadıkları Mühennâ

99 Karş. Hitti, s. 673.

100 İbn Battûta I, s. 41.

101 Bkz. s. 69.

ibn İsa'ydı. İslam'dan epey önce bölgeye yerleşmiş Tay kabilesinin reisi olan Mühennâ, Hîre'nin kadim Lahmileri ve Bereketli Hilal çeperlerindeki daha da kadim ve çıkarıcı diğer kabileler gibi, büyük devletleri birbirlerine karşı kullanma ve işine geldiği gibi saf değiştirme yoluna gitti. Memlûklerin hesabına Moğollarla çarpıştı; ardından Memlûklerle bozuşunca, Moğolların safına geçerek, onların adına 25.000 kabile mensubuyla Halep'e saldırdı. Çölden geçen hacılara baskınlar düzenlemeye dayalı eski Tay mesleğiyle ayakta kalarak, her iki taraftan bağımsız davrandığı bir dönemden sonra Memlûk safına geri döndü.¹⁰² Oğlu ve ardılı Feyyaz, tüccarları yağmalaması yüzünden Memlûklerle başının derde girmesi üzerine, hemen Moğol safına geçti. Biyografisinde akıbeti için, "Terbiyesizlik yaptı," diye kısaca belirtilir.¹⁰³ Göçebe orduları Arapların çoğunu dizginlemiş olsa bile bazıları en azından bağımlılık itibarıyla gezginliği sürdürdüler.

MOĞOLLAR VE MİKROPLAR

Pullu zırhtan savaş giysileriyle ilerleyen Moğol kolları, Avrasya'yı yutan bir timsah gibiydi. Ancak din bakımından bukalemuna benzetilebilirdi. Erken tarihten itibaren en azından görünüşte Budist olan Moğollar, daha da kadim olan şaman âdetlerine de sıkıca sarıldılar; Cengiz Han'dan sonraki dönemde Hristiyanlığın çeşitli tonlarını da kapsayan bir inançlar tayfından geçtiler. Ama 13. yüzyılın sonuna doğru, en doğudaki kanat başkalaşım geçirerek, Çin'in Budist-Konfüçyüsçü Yuan hanedanına dönüşürken, üç batı kolu İslami bir renge bürünmeye başladı. Arabistan'dan çıkan ilk fatih Arapça gibi, İslam da yorulmak bilmez bir güç olarak ayaktaydı, her ne kadar onu ilk benimsemiş halk yenilgilerle sendeliyor olsa da. Ama Moğollar kültürel ilk dil olarak Arapçanın yerine Farsçayı benimsemeleri¹⁰⁴ açısından, doğudan bir önceki büyük göçebe dalgasıyla gelmiş Selçuklu Türkleriyle aynı yolu izlediler. Böylece Cengiz ile Hülagu'nun göçebe orduları İslam dünyasının Arapça ve Farsça kesimleri arasına bir bariyer daha eklediler: Asya'nın güneybatı girişine Selçuklularca çekilmiş dil perdesi Moğollarca bir kepenge dönüştürüldü ve Arapçanın İslam dünyasının hâkim dili olma özelliği daha da zayıfladı.¹⁰⁵ Ancak aynı dönemde Moğollar bir kapı açtılar. Zaferlerini sindirdikten sonra, nispi huzur içinde hükmetmeye koyuldular ve Moğol Barış'ının gözetimini üstlendiler. Arap İmparatorluğu'nun 9. yüzyılda Abbasi

102 İbn Hacer, madde Mühennâ.

103 İbn Hacer, madde Feyyaz.

104 Karş. Chejne, s. 81.

105 Karş. Nicholson, s. 446-447.

yönetimiyle ulaştığı kısa süreli zirveden sonra, gerçek anlamda yarıküre boyunca ticaret ve seyahat ilk kez yeniden düzgün işler hale geldi. Derken tam da İpek Yolu'na yönelmenin yine güvenli sanıldığı sırada, Büyük Veba Salgını gelip çattı.

Salgının 1340'lı ve 1350'li yıllardaki ilk evresi Avrasya ve Kuzey Afrika boyunca uzanan bir şeritteki insanların belki üçte birinin canını aldı; bu durum en azından kısmen yeni açılan kara ve deniz yollarının insanlar kadar mikroplara da sağladığı hareketlilikten dolayıldı. Büyük Veba Salgını Doğu'dan gelen yeni bir göçebe ordusu gibiydi:

Vah, musallat olduklarının haline!//Çin'in surlarında gedikler açtı kendine/Karşı koyma şansı yoktu onun ilerleyişine./Salına salına ilerleyip aştı Çin diyarını./Hind'e varınca kasıp kavurdu ortalığı./Sind'de bu dünyadan kopardı canları./Altın Orda'yı kılıçtan geçirdi, Maveraünnehir'i yere mıhladı ve İran'ı parçaladı./Kırım sinip çöktü yere.¹⁰⁶

Suriyeli âlim İbnü'l-Verdî'nin yazdığı bu mısraların aslında da kara dehşete karşı kara mizahtan gelen bir laubalilik havası vardır. Alıntının kaynağı olan tarih kitabının sonunda bir sürü ölüm ilanı yer alır ve ardından bu bölüm yarıda kesilir: Azrail yazarın da canını almıştır. İpek Yolu güzergâhları tekrar açılmış olsa da, İbn Haldun'un ifadesiyle “yeryüzü halısını ve üstündeki her şeyi toplayıp götürən yok edici salgın”¹⁰⁷ da o güzergâhlardan geçti. Durum tam da halifelerin akıbeti kadar nihai gibiydi.

Ama bunun arkası 14. yüzyıl sonlarında, Cengiz Han'la ortak bir atadan gelen Timur'un yarattığı gecikmeli Moğol artçı şoku şeklinde gelecekti. Onun istilaları özellikle Maşrik'in Arapça konuşan yerleşik topluluklarında gaddarlaştıran başka bir ölüm hasadı getirdi. Örneğin, Halep'te Timur ölümlerini hepsi dışarıya bakan 20.000 kadar suratla düzgün piramitler halinde dizdirdi. (Yazık şu Halep'e: 1260'ta Hülagu, 1311'de Mühennâ, 1400'de Timur, son olarak da 2016'da Beşar Esed.) Ardından sıra Şam'a geldi. Moğolların yaklaştığı sırada şehirde olan İbn Haldun, maiyetinde yer aldığı Memlûk sultanının onu yüzüstü bırakıp kaçmasıyla kapana kısıldı; ancak Timur'un bilginlere karşı bir zaafı vardı ve tarihçinin canını bağışladı. Ama bir bedel karşılığında: İbn Haldun Timur için daha sonra Moğolcaya çevrilen Kuzey Afrika'ya ilişkin bir rehber kitabı yazma durumuyla karşı karşıya kaldı.¹⁰⁸ Fetihlerde Cengiz Han'ı aşmaya çalışan bir adam açısından, bu kitap İslam

106 İbnü'l-Verdî'den aktaran Ebu'l-Fidâ, Muhtasar, Kısım 4, s. 152. Çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 163.

107 İbn Haldun, *Rihle*, s. 74.

108 İbn Haldun, *Rihle*, s. 408.

dünyasının bütün batı kanadına yönelik bir akına yol gösterecek gezi rehberi idi. Ne var ki, İbn Haldun daha sonra Fas'ın Berberi sultanına yazdığı mektupta, Timur ile göçebe ordularının yararlı bir tasviriyile, ona neleri beklemesi gerektiğini anlatarak, vicdan azabını yatıştırdı.¹⁰⁹

Geriye dönüp tarihe bakmanın ustası, olaylara büyük tabloyu göremeyecek kadar yakındı. Ama bu en son korkunç kavşakta Arapların hangi noktaya vardığına dair iki kesit sunar. Sosyal düzeyin bir ucunda Timur'la birlikte dolaşarak, askeri önder tarafından Memlûklerin kukla halifesine bir rakip olarak tanınmak için uğraşan fırsatçı bir Abbasi vardı.¹¹⁰ Diğer uçta kalan İbn Haldun ise Moğollardan kıl payı kurtulduktan sonra, Mısır'a dönüş yolunda bedevi Araplar tarafından soyularak dağbaşında çırılçıplak bırakıldı.¹¹¹

DIŞ GÖRÜNÜŞLER ÇAĞI

Timur elinde İbn Haldun'un rehber kitabıyla Mağrip'e akınlar düzenlemeyi tasarlamış olsa bile, bunu hayata geçirme fırsatını hiç bulamadı. Bu işe kalkışmış olsaydı, en batıda, Memlûkler ve Berberilerin ötesinde, Arapların oyunlarının son perdesini oynadıklarını, Costa del Sol boyunca ve Sierra Nevada'nın kucagında uzun imparatorluk döneminin son ışınları altında keyif çıktıklarını görecekti. İspanya'nın Berberi Murabıt hükümdarları yerlerini başka bir Berberi hanedanı olan Muvahhidlere bırakmışlardı. Ama ilerleyen Reconquista sürecinin onları da söküp atmasıyla, geride sadece Gırnata'da Arap kültürünün zayıf bir cebi kalmıştı.

Gırnata belki Arap altkütasının ötesinde kalan büyük diasporadaki son Arap devleti, Endülüs tavusunun kuyruğunda imparatorluğun pörsük bir bakiyesi, kemikleri soyulmuş ve çoğu kez Kastilyalı komşularına haraç ödeme durumuna düşmüş yağlı bir but olmasından dolayı, Arap kimliğine sıkıca sarıldı. Nasri sultanları Muhammed'in Medine'ye göçünden önce Yesrib adıyla anılan şehrin iki ana kabilesinden Hazrec'in soyundan gelmekle böbürlenir ve ahalinin Araplığı yerel tarihçilerce vurgulanır¹¹² oldu. Gırnata aslında Berberiler tarafından kurulmuştu; buna rağmen ailesi dokuz kuşak boyunca tamamen Araplaşmış birinin hoşgörüsüz biyografi yazarlarınca hâlâ "[Arap Kureyşi sülalesi] Benî Mahzûm'un bir [Berberi] Masmûdi yaşaması"¹¹³ olarak sınıflandırılması mümkündü. Bu tarz soyağacı ayrımcılığı başka yerlerde

109 İbn Haldun, *Rihle*, s. 416.

110 İbn Haldun, *Rihle*, s. 409-410.

111 İbn Haldun, *Rihle*, s. 413.

112 Örneğin bkz. İbnü'l-Hatib I, s. 36.

113 İbnü'l-Hatib III, s. 231.

büyük ölçüde terk edilmişti; çünkü melez gerçekliği artık yansıtmamaktaydı. Aynı şey Berberiler, Gotlar, Avrupa'nın her yanından eski köle "Slavlar", Reconquista'dan kaçmış envaiçeşit Yahudi ve Müslümandan oluşan bir ırk aşuresi görünümündeki Gırnata için de geçerliydi. İbn Battûta 14. yüzyıl Gırnata'sında Batı Afrika ile Hindistan'dan gelme göçmenlere bile rastlamıştı.¹¹⁴ Ancak "gerçek" Araplar (yani anne soyu ne kadar yabancı olursa olsun, baba soyu bakımından Arap kökenliler) garnitürü ve başat çeşniyi sağlayan kesimdi; bu anlamda Gırnata Arap İmparatorluğu'nun son kalesi olduğu kadar, suyunu çekmiş bir küçük evreniydi. Sonunda uğradığı akıbet de sıradanlığa varacak ölçüde tipikti; Kastilya kuvvetlerinin üzerine yürüdüğü şehir bir amca ile bir yeğenin sultanlık makamı için kavgaya tutuştuğu¹¹⁵ bir devletti artık. Gırnata, Hristiyan İspanyol birliği kadar kendi bölünmüşlüğü'nün de kurbanıydı.

Gırnata'nın 1492'de düşüşü Akdeniz'in doğu ucunda bulunan aynadaki aksi Konstantinapol'un Müslüman Osmanlıların eline geçişinin 40 yıl kadar sonrasına denk geldi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir şehir devleti bakiyesine kadar küçüldüğü orada da Palaeologos hanedanına mensup imparatorlar, sanatsal uğraşın son bir çırpıntısına öncülük etmişlerdi. Aynı durum Gırnata'daki Nasrilerin başına geldi ve bunu anlatmada yarattıkları en meşhur anıttan daha uygun bir araç olamaz. Geniş alana yayılan Elhamra Sarayı günümüze ulaşmış bu türden tek mekân olarak önemlidir; ama aynı zamanda Gırnata'nın büründüğü dekor Arap devleti halinin mükemmel bir yadigâridir. Cephelerin öne çıktığı bir mimaridir, güzel, gösterişli Arapçayla süslenmiş adeta mantar gibi yerden bitme bir saraydır. O dönemde katı mimari sağlamlık arayan biri, bunu Memlûk Kahiresi'nin vahşi güzellikteki binalarında, sözgelimi Sultan Hasan'ın 14. yüzyıl ortalarından kalma camimedresesinde bulabilir. Buna karşılık, Elhamra bir dış görünüşler çağına aittir ve bina olduğu kadar metin ve dokuma özelliğini de taşır. Gırnatalı şair ve vezir İbn Zümrek İki Kız Kardeş Salonu'nun duvarına işlenmiş bir kasidesinde sarayın kendisine göndermeyle şunu belirtir:

[...] kaderin dileği,
Gölgede bırakayım bütün diğer anıtları.
Seyreylesin gözler sunduğum hazzı!
[...]

Böyle zarif bir dokuma kıyafete bürünmüşken,
Unutabilirsin Yemen'in işlek tezgâhlarını.¹¹⁶

114 Karş. Arié, s. 303.

115 Hitti, s. 553.

116 Aktaran Irwin, s. 306-307.

Bina giyime dönüştüğünden, onu dile getiren mısralar da zarıfçe dokunmuş gibidir, tabii Yemen'in tezgâhlarına göndermenin artık yıprandığı bir yana bırakılırsa. Şair İmrü'l-Kays 800 yıl önce "Muallaka Kasidesi"ni bir Yemen kumaşı imgesiyle sarmıştı ve o zamandan beri ardılları aynı eski benzetmeyi ha bire işleyip durmuşlardı. Hiç kuşkusuz, yüksek Arapça şiirde tema özgünlüğü aranacak son şeydir, çünkü bu şiir içerikle değil, biçimle ilgilidir. Ama en yumuşak eleştirmen dahi Arap dilinin, hep zinde ilk fatihin biraz bezgin görünmeye başladığını itiraf etmek zorunda kalacaktır. Kıtaları aştıktan sonra, dantel işlemekle meşguldü.

HARABELERDEKİ KİTABELER

Edebi zindeliğin yitirilişi yüzyıllar önce hâkimiyetin yitirilişiyle başlamıştı; kılıçlar ve kalemler beraber körelmişti. Gayri Arap yorumcular harika Arap sanat biçimi şiir konusunda 1058'de Maarri'nin ölümünden sonra keskin ya da parlak çok az şey kaldığını ya da hiçbir şey kalmadığını sıklıkla belirtirler.¹¹⁷ Arap dünyasının içinden çok okumuş bir eleştirmen de şunu itiraf edebilmiştir: "Benden [12. yüzyıl sonrasına ait] bir şairin adını vermem istenirse, ne cevap vereceğimi şaşırırm." ¹¹⁸ Ortalıkta her zaman bir sürü şiir vardı; ama gittikçe azalan bir kısmı ilhamla gelmiş "büyülü" söz şeklindeki eski anlamıyla şiir sayılırdı. Bir gözlemcinin ifadesiyle, şiir "kendi gölgesinden kaçamadı" ¹¹⁹ Aslında, kazanan gölgeydi.

Bir bütün olarak Arap edebiyatında da eski ateşler sönme yolundaydı. Bu dönem çoğu kez *asrû'l-inhitat*, yani "gerileme çağı" olarak anılır; bazılarının verdiği ad ise *asrû't-teracû'*, yani "geriye dönüş çağı"dır.¹²⁰ Ama ister aşağıya ister geriye doğru olsun, bu aynı zamanda bir dönüp durma çağıydı ve kesin sonuç aşağıya inen bir sarmaldı, bir ateş çarkı değil bir zırva çarkıydı: "Özetler ve tefsirler, özetlerin özetleri, tefsirlerin tefsirleri ve hepsine dair tefsirler üzerine kurulu bir çağdı bu."¹²¹ Sarmal yüzyıllar geçtikçe hızlandı. Görünüşe bakılırsa, Moğol istilası ve halifeliğin devrilişiyle yaşanan şok yüzünden, Araplar sadece büyük birlik sembolünü değil, himayeyle süren edebi ruhu, dil yaratıcılığını da yitirmiş gibiydiler; İbn Haldun'un sözünü ettiği "içe kapanış"¹²² siyasal olduğu kadar kültürel bakımdan da sarmalın boş özüne varmıştı. İbn Haldun'dan bir yüzyıl sonra, gerileme daha da can

117 Örneğin bkz. Baerlein, s. 17; Huart, s. 98.

118 Kilitto, s. 8.

119 Jaroslav Stetkevych, s. 9.

120 Örneğin bkz. Cabiri, s. 328.

121 İbn Şakrun, s. 104; çevirinin alındığı kaynak Mackintosh-Smith, Tangerine, s. 43.

122 Bkz. s. 362.

sıkacak kadar barizdi. Sâhib ibn Abbâd'ın sadece Arap filolojisi üzerine 60 deve yükü kitabın yer aldığı harika 10. yüzyıl kütüphanesini hatırlatan¹²³ 15. yüzyıl edebiyat tarihçisi Süyûtî şunu yazdı: “Tatarların ve diğerlerinin yol açtıkları karışıklıklarda çoğu kitap kayboldu; öyle ki, şimdi mevcut filoloji eserleri [...] tek bir deve yükü etmez.”¹²⁴

Sarmal inmeye devam edecekti; bazı gözlemciler bunun hâlâ sürdüğü kanısındadır. Adonis'in teşhisine göre, Arap dünyası Bağdat'ın düşüşünden beri modernlikten ricat halindedir;¹²⁵ Câbirî'nin teşhisi ise Arap dünyasının bütün bu yüzyıllar boyunca “tevekkül zihniyeti”yle yöneltildiğidir.¹²⁶ Şair Nizar Kabbânî de şu mısralarında viraneye dönmüş Bağdat'la başlayıp Gırnata'nın düşüşünü de kapsayacak şekilde günümüzün Beyrut, Bağdat, Musul, Palmira ve Halep harabelerine kadar aynı süremden söz ediyor olabilir:

Şiirlerimizin yarısı kitabelerden oluştuğuna göre,
Bir kitabe ne işe yarar ki bina artık çökmüşse?¹²⁷

Veya belki de kendi sakinleri tarafından yıkılmaktaysa?

BORAZANLARA VEDA

Ama her şeyin yıkıldığından söz edilemezdi. Son büyük Arap şairi Maarri'nin (973-1057) hayatı tamamen yeni bir edebi türün doğuşuyla da çakıştı. Serseri kahramanlara dair hikâyelerin kafiyeli nesirle anlatıldığı “makamat” adlı bu tür, kadim kâhinlerin ve Kur'an'ın büyülü konuşma tarzından türemiş olmakla birlikte, hikâye anlatıcılığı gibi oldukça farklı bir amaca yöneltilmiştir ve insanda bazen [James Joyce'un çetrefilli eseri] *Finnegans Wake*'i okuyormuş izlenimini uyandıran söz cambazlıklarıyla doludur. Hikâyeler ve kurnaz, sevindirici karakterleri kısa sürede Arap dünyasının en uzak köşelerine ulaştı; şeytani kıvraklıktaki nesirlerinin etkisi (veba salgınının ilerleyişi üzerine yukarıda alıntı yapılan şingirtılı anlatımda olduğu gibi) sonraki Arapça yazıların büyük bir bölümünde kulağa çalınabilir ve günümüzün daha minimalist yazarlarının bile ondan tamamen kaçınması zordur.

Makamat Farsça ve hatta İbranice taklitlere yol açtı.¹²⁸ Taşıdığı büyülü gerçekçilik başka bir şeyi de doğurdu: Bilimle ilgili metinler hariç, önceki

123 Bkz. s. 331.

124 Süyûtî I, s. 74.

125 Adonis, *Poetics*, s. 77.

126 Câbirî, s. 328.

127 Kabbânî, s. 785.

128 *El²*, madde Makâmât.

Arapça kitaplarda hiç rastlanmayan çizimli tasvir. En meşhur örnek Harirî'nin *Makamat* adlı eserinin muhtemelen Bağdat'ta 1237'de, yani Moğolların şehri ele geçirişinden birkaç on yıl önce resimlenen bir yazmasıdır. Bütün çizimler mücevher gibi parlar; ama en etkileyici ve unutulmaz olanı, halifenin sıkı bir öbek halindeki atlı sancaktarlarıdır. Sancakların dikey görüntüsünü borazanlar ve yatay bayraklar şeklindeki vevv çizimler çevreler; atılmaya hazır görünen sancaktarların gözleri sayfa kenarının ötesinde dışarıyı süzer; toynaklarıyla eşinen atlar yerinde duramıyormuş izlenimini verir. İmparatorluğun bütün eski enerjisi o çerçeveye sığmış gibidir.

Görüntü harika olmakla birlikte yokolmaya mahkûmdur. Yücelttiği halife, saray ve başşehir yaklaşan göçebe ordularına yenilmeye mahkûmdur; aynı şey toplanma noktası olarak hâlâ halife sancaklarına bakan genel Arap dünyası için de geçerlidir. Kendi başarısının esiri olması da bu tasvirin kaderidir. Benimkilerden biri dahil, Arap tarihi ve kültürü üzerine kitapların kapaklarında ve şömiizlerinde defalarca kullanılacaktı. Bu, elbette ne kadar göz alıcı olduğunu gösterir; ama onu izleyecek uzun süreli gölgede kalışı belirginleştiren bir göz alıcılıktır bu. Durum Batı tarihi ve kültürü üzerine (bunlardan o kadar çok olmasa da) her Arapça kitabın kapağında sözgelimi *Mona Lisa*'nın yer almasına benzer. Elbette daha sonra bir hayli parlak "İslam" minyatür resmi ortaya çıkacaktı; ama İran, Osmanlı ve Babürlü damgası taşıyacaktı. Arap ülkelerinde resmin tam olarak o sancaktarlar görüntüsünün düzeyindeki güç ve görkeme yeniden ulaştığı asla görülmez; oldukça kısa bir süre sonra solup hiçliğe karışır. Hiçbir yere varmaksızın bayrak dalgalandırarak ilerlemek bu atlıların kaderidir.

Araplar siyasal güç, nesir, şiir ve şimdi de resim alanlarında tekerrür eden bir şimdiki zamana saplanıp kalmış, çerçeveden çıkmaksızın hac yolunu izlemeye mecbur edilmiş gibiydi. Doğrusu, Moğollar ile Memlûklerin, Berberiler ile Frenklerin o kaçınılmaz sınırı oluşturarak, geniş Avrasya sahnesine geçişin önünü tıkaması işleri kolaylaştırmadı; Büyük Veba Salgını'nın ilk saldırısından sonra Avrasya'nın toparlandığı sırada Timur'un ve Osmanlıların ufukta belirişi de cabası. Ama Arabistan'ın bereketli sahil şeridi aracılığıyla bir kaçış yolu, bir arka kapı bulunacaktı. Kıtaya açılma ihtimalleri tıkanmış olsa bile, Arap "ada"sının güney ucundan açılmaya elverişli bir okyanus hâlâ vardı: Mozambik'ten Malakka Boğazı'na ve ötesine kadar uzanan bütün bir muson dünyası.

Harirî'nin *Makamat* adlı eserinin kahramanı Ebu Zeyd, arka kapıdan girmeye yeltenecekti. Meşhur yazmadaki bir tasvir onu su alıyormuş gibi görünen bir Arap yelkenlisinde dizilmiş huzursuz suratlardan biri olarak gösterir. Başka bir tasvirde Arap yelkenlisi maymunlar ile papağanların yanı sıra insan suratlı fantastik yaratıkların bulunduğu bir adanın yanında görülür.

O ada hayal ürünü olsa da gerçek hayattaki maceraperestlerin, tacirlerin, bilginlerin, mutasavvıfların, fırsatçıların ve enkaz avcılarının çıkıp yokladıkları bolca somut ada ve kıyı şeridi vardı. Bunlar 7 ve 8. yüzyılların büyük Arap diasporasınca başlatılmış işi gecikmeli olarak tamamlayan kişilerdi. Hep birlikte yavaş ve barışçıl bir ikinci fetih dalgasını, Arap kültürünün okyanus aşırı bir kabarışını yönlendireceklerdi. Maceraperestlerin genelde çekip gittikten sonra bir daha dönmemeleri nedeniyle, bu fetihlerin bilinen çok az kahramanı vardır; dönen ve gördüklerini yazan nadir kişilerden biri İbn Battûta'ydı. Ötekilerin çoğu tarihe karışmış olsa da olağanüstü yolculukların parçalarını bir araya getirmek ara sıra mümkündür.

Tutulma
1350-1800

BÖLÜM ON İKİ

Muson Ustaları

Hint Okyanusu'nu Dolaşan Araplar

KOVUKTAKİ KANDİL

Fas'ta 14. yüzyılın başında doğan ve Mekke'ye hac ziyaretinden sonra yolculuğunu sürdürerek, Nijer'den Çin'deki Büyük Kanal'a ve Volga Nehri'nden Tanzanya'nın güney kesimine kadar Eskidünya'yı enine boyuna geçen İbn Battûta pekâlâ buharlı gemi çağından önce en çok dolaşmış insan sayılabilir. Gerçek hayata dayanan ve kazalara uğramakla birlikte hep iyimser kalan kahramanını oluşturduğu seyahatnamesi, Arapça seyahat edebiyatının destansı örneğidir. Bir “genetik” Berberi olmasının önemi yoktu; kültürel bakımdan sapına kadar Arap, Kur'an Arapçasını ve İslam fikhını sindirmiş, Kahire ile Mekke'yi yaşadığı dünyanın fikri ve manevi kutupları olarak gören biriydi.

Gelgelelim, İbn Battûta kendi çocuklarının gözünde hiç de kahraman değildi. En az on defa evlenmiş ve sayısız carie edinmiş biri olarak, Şam'dan Maldivler'e kadar peydahladığı çocukları yüzüstü bıraktı. Örneğin, 1341'de Delhi'den ayrılırken, Ahmed adlı bir oğlunu bir dostuna emanet etti ve daha sonraları, “Allah'ın ikisine de ne kader biçtiğini bilmiyorum,”¹ diye açıkça belirtti. Gevşek baba yorulmak bilmez bir ikbal düşünüydü ve Hindistan'da tanıştığı göçmen Araplardan biri olan Gıyaseddin adlı bu dostu muhtemelen en yüksek makamlı “vaftiz ebeveyni”ydi. Bağdat'ın sondan bir önceki Abbasi halifesinin bir torununun torunu olması itibariyle, Memlûklerin Mısır'daki gölge-kukla halifesinin² (her iki anlamda) uzak bir kuzeniydi. Bizzat İbn Battûta gibi, Gıyaseddin'in de Delhi'ye gidişi Delhi sultanının Arapları çekme ve böylece ileride göreceğimiz üzere, meşruiyetini güçlendirmek üzere açtığı kampanya sayesindeydi. Uzağa düşmüş Abbasi'nin vasilik sicili daha da belirsizdir: İbn Battûta kitabında adamın tamahkârlığına dair anekdotlara iki sayfa ayırır.³

Allah'ın Gıyaseddin'e ya da terk edilmiş küçük Ahmed'e ne kader biçtiğini hâlâ bilmiyoruz. Ama günümüze tesadüfen ulaşmış bir ipucu sayesinde, Gıyaseddin'in oğlu Abdullah'ın başına neler geldiğini biliyoruz: Sumatra'nın

1 İbn Battûta III, s. 683.

2 Bkz. s. 383.

3 İbn Battûta III, s. 683-685.

kuzey kesiminde, Pasai Nehri'nin denize yakın kıyısında yer alan eski bir saltanat mezarlığında bulunan mezar taşı. Orası bugün dünyanın en büyük Müslüman nüfusunu barındıran ülkesi olan Endonezya'da kurulmuş ilk İslam devleti Samudera-Pasai'nin başşehriydi ve köksüz Abdullah orada ölmüştü. Taştaki Arapça kitabe ölüm tarihini 809/1406-1407 olarak verir ve Halife Müstansır ile Bağdat'a kadar inmek üzere beş kuşak ceddini aktarır.⁴ Şecere, şatafatını sürgünün dokunaklılığıyla birleştiren bir anıttır; Abdullah 20. yüzyılın yurtlarından kopmakla birlikte soylu kökenlerinden hâlâ yararlanan gezgin Beyaz Rus prenslerinin bir prototipiydi. Abdullah'ın durumunda, aynı yordam işe yararmış gibidir: Muhtemelen zevcesine ait olan komşu mezarda sultanın kızı yatar.⁵

Abdullah ibn Gıyaseddin sonunda bir begümle evlenmeyi başarırken, bir üvey kardeşinin Bağdat'taki akıbeti çok farklıydı. Doğu'dan dönüş yolunda, İbn Battûta artık bir hayalet metropol olan şehirdeki bir cami imamının günde bir dirhemlik cüzi ücretinin bakiyesinin ödenmesi için yalvarmak zorunda kaldığını görünce, bu sahneden çok etkilendi. Genç adamın Delhi'deki Abbasi dostunun büyük oğullarından biri olduğunu öğrenmek, onu şu satırları yazmaya yöneltti:

Vallahi, [babası] ona [Delhi'deki] Sultan'dan aldığı paye kaftanını süsleyen incilerden tek bir tanesini göndermiş olsa, oğlanın hali vakti yerinde olurdu. Allah bizi böylesine bir durumdan korusun!⁶

İbn Battûta'nın babalığındaki kendi kusurları düşünülünce, insanın aklına çöp-mertek meseli gelir.

İki yarım kardeş arasındaki tezat, Moğol sonrası bu yüzyıllarda Arapların başına gelenleri gözler önüne serer: Eski yurttan durgunluk, dışarıya göç edenler için ise fırsatlar. Üstelik Hint Adaları daha geniş tablonun sadece bir parçasıdır. Sumatra'daki serazat Abbasi Abdullah tek örnek gibi görünebilir. Oysa okyanus gezginlerinin dolaştığı 12.000 kilometrelik yay içinde yer alır ve hepsini birleştiren şeylerden biri kendi anıtı, yani Arapça mezar taşıdır. Bu tür abidelerin geldiği yer Abdullah'ın da geldiği neredeyse kesin olan Hindistan, özellikle de Hindistan'ın batı kıyı şeridinin kuzey köşesindeki Kambay limanıydı. Orada tarihteki en başarılı anıtsal taş ustalarının atölyeleri vardı. Bazı anıtların alt kısımlarının açığa vurduğu üzere, kimi zaman antik yapılardan sökülüp alınmış kaliteli bir yerel mermerle çalışan Kambay zanaatkarlarının ürettiği Arapça kitabeli mezar taşları, sanduka mezarlar ve

4 Hurgronje, s. 101-102.

5 Lambourn, s. 235.

6 İbn Battûta III, s. 684-685.

diğer abideler Doğu Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya kadar Hint Okyanusu kenarının her yanına ihraç edilirdi. Kambay abidelerinin bulunduğu yerler Güney Tanzanya kıyılarının açığındaki Kilve Kisivani, Mogadişu, Aden, Güney Umman'daki Zufar, İran'daki Lar, bizzat Kambay, Goa, Kollam Kerala, Sri Lanka'daki Trikunamalaya, (bir örneğini sık bir çalı öbeğine yarı yarıya gömülmüş halde bulduğum) Maldivler'deki Kinolhas Adası, Sumatra ve Cava'daki Gresik'tir.⁷

Sözgelimi Tanzanya'daki bir ailenin ölmüş akrabasının Arapça mezar taşını para ve zaman bakımından muazzam maliyetle okyanusun 5.000 kilometre ötesindeki Hindistan'dan niçin getirttiği ilk başta anlaşılmaz; bunu ancak böyle ölümsüzleştirilenlerin tamamının masrafı rahatça karşılayabildiklerini (örneğin, Kilve'deki aile Güney Afrika'dan altın ihracatını elinde tutmaktaydı) ve yıllık muson döngüsü sayesinde okyanus ulaşımının aslında (yavaş işlese bile) güneş yılına ayarlı bir saat kadar düzenli çalıştığını öğrendiğimizde kavrarız. Kitabe metni güneybatı musonuyla gönderilir ve kuzeydoğu musonuyla taş olarak geri gelirdi. Böylece de değer verilen kişi öbür dünyaya geçince zaten Orta Asya boyunca ve geçitleri aşarak Kuzey Hindistan'da yayılmış canlı filizleri artık Hint Okyanusu'nun tropikal sahil şeridinin her yanında kök salmakta olan Arap yazısıyla silinmez biçimde ölümsüzleştirilmiş olurdu. Böyle bir anıt sipariş etmek, varlıklı ve kozmopolit bir kültüre mensubiyeti ilan etmenin bir yoluydu. Günümüzde Çinli plütokratlar Aston Martin marka spor arabaları getirirler; o dönemde de okyanus sultanları ve tüccar prensler Kambay mezar taşları getirirlerdi. Kaldı ki, bu yol Selahaddin'in babası ile amcasının naaşlarında yaptığı gibi, yeniden defin için Arabistan'a göndermeye kıyasla daha az can sıkıcıydı: Bir Kambay taşıyla Arabistan bizzat seçtiğiniz ve en titiz Hint zanaatkârlarınca işlenmiş Kur'an ayetleri şeklinde ayağınıza gelirdi.

Kambay taşları Arapça kelimelerin ötesinde bir anlam taşır. En dikkat çekici unsur, mezar taşlarının sivri kemer biçimli üst kısımlarının çoğu kez bir kovukta asılı, soğanımsı, vazomsu bir cam kandil görüntüsünde⁸ olmasıdır. Bunun Kur'an'daki çarpıcı bir imgeyi çağrıştırmaya yönelik olduğu neredeyse kesindir:

Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili şudur: Duvarı bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. [...] Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir.⁹

7 Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 34; Lambourn, çeşitli yerlerde.

8 Örneğin bkz. Daum, s. 249-251.

9 Kur'an, 24:35.

Taşlardaki yazılar bazen Sadi'nin Farsça bir şiirinden alıntı¹⁰ gibi beklenmedik mesajlar da iletir; diğer bezeme unsurları arasında Kambay'ın genel sanatsal ortamından, özellikle Cayna tapınaklarından¹¹ motifler yer alır. Bir bütün olarak bakıldığında, taşlar çeşitli ölülerin hatıralarını ölümsüzleştirir: Abdullah ibn Gıyaseddin gibi Arapların yanı sıra, İslam'a yeni dönmüş Svahililer, Somalililer, Kuzey Hintliler, Tamiller ve Endonezyalılar.

Arap ateş çarkları çoktan sönmüş olabilirdi. Ama 13. yüzyıl sonlarından 15. yüzyıla kadar okyanus yayının kendisi Arabistan'ın merkezini oluşturduğu, İslam'ın ışığını yayarken, Araplar ile sözlerini doğuya ve batıya saçan bir kovuktu. Arap tutulması parlak bir haleyle çevriliydi.

PUTLAR, FİLLER VE ARAPÇA

Eski imparatorluğun merkezindeki Araplar uzak Asya ve Avrupa kesimlerinden gelen ordularca sıkıştırılmış olabilirdi. Ama İbn Battûta'nın *Seyahat-name*'sinin gösterdiği üzere, çeperlerde hareket ve yayılma hâlâ vardı. Arap ve Araplaşmış halklar 13. yüzyılın ilk büyük Moğol fetihlerinin akabinde daha da uzak yerlere yönelmeye başladılar; ama bu sefer askeri fatihler değil, tüccarlar, mürşitler ve maceraperestler olarak. Onları harekete geçiren şey açgözlülüktü. Nitekim Muhammed, "İki açlık asla giderilemez: bilgiye açlık ve dünyevi şeylere açlık,"¹² demişti. Yeni sınır adamları okyanus yayı çevresinde başat kültürün Arap ve İslami olduğu gayriresmi bir ticari ve kültürel imparatorluğu beraber kurdular. En eski ve en uzun süreli Arap siyasal yapısı, yani Bağdat'ta Abbasi halifeliği 1258'de devrilmiş ve onunla birlikte son Arap birliği iddiası da ortadan kalkmıştı. Ama kendine has suya sabuna dokunmayan tarzıyla sonraki 250 küsur yılın Arap-İslam diasporası, Avrupalıların Hint Okyanusu'na girişine kadar 7 ve 8. yüzyılların askeri patlaması düzeyinde önemli ve kapsamlıydı. Günümüz İslam dünyasının haritasını şekillendirdi; yani, başarıya ortalığı kırıp geçerek varılan dinamik bölünmüşlüğe dair eski hikâye söz konusuydu.

Yeni yayılmanın şekillendirdiği bir başka şey, dünya nüfusunun oldukça büyük bir kısmının konuşma, yazma ve düşünme tarzıydı; zira fethedici Arap dili de Müslümanlar için dikilmiş mezar taşlarıyla sınırlı kalmamak üzere yayıldı. Diasporanın büyük kâşifi İbn Battûta bile Arapçanın ulaştığı geniş alan karşısında şaşkınlığa uğrayabiliyordu. Garip bir örneği muhtemelen 1346'da, Güney Çin'deki Arap ve İranlı göçmen topluluklara uğramak üzere

10 Lambourn, s. 229-230.

11 Lambourn, s. 233.

12 Aktaran Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 339.

Samudera-Pasai'den ayrılışından sonra Kaylukari olarak andığı bir yerde karaya çıkışıyla görürüz. Oranın halkı putlara tapar, fil sürüleri besler ve Urduce adlı bir prenses tarafından yönetilir. Kadın savaşçılardan bir muhafız alayı olan Urduce'nin kendisi de bir savaşçıdır ve ancak teke tek dövüşte onu yenebilecek bir erkekle evlenmeye yemin etmiştir; (kimse karşısına çıkmaya cesaret edemediğinden) o zamana kadar namağlup ve kesinlikle bâkire olarak kalmıştır.¹³ Urduce'nin hüsrana uğrattıkları arasında bütün yorumcular da vardır. Bazılarının vardığı sonuç Kaylukari'nin sadece İbn Battûta'nın heyecanlı fantezilerinde var olduğudur; bazıları ise Hariri'nin masallarında papağanların ve maymunların yarı kadın yarı kuş bir canavarla ve bir sfenksle beraber yaşadığı ada¹⁴ örneğindeki gibi, İbn Battûta'nın gerçek ile kurmacayı harmanladığı kanısındadır. Besbelli ki bu işte martavalcı denizcilerin de kısmen payı vardı; prensese dair en heyecan verici bilgileri sağlayan kişi, İbn Battûta'nın bindiği geminin kaptanıydı. Ancak İbn Battûta o kadar heyecan verici olmamakla birlikte şaşırtıcı olmalarından dolayı öne çıkan birkaç ayrıntı daha verir: Prensese huzurundaki seyyahı etkileme isteğiyle, bir nedimesine “Bana bir hokka ve kâğıt getir” anlamında “*Dave ve-batak katur,*” der. Bunlar getirilince, “Bismillahirrahmanirrahim” sözünü yazar.¹⁵ İlk şaşırtıcı ayrıntıyı, yani İbn Battûta'yla bir tür Türkçeyle konuşmasını açıklamak zordur. İkincisinin, yani “Arapçayı gayet iyi yazması”nın açıklaması daha az zordur.

Bu görüşme *doğruysa*, nerede geçtiğini henüz bilmiyoruz. Filipinler Urduce'nin kendi prensesi olduğu iddiasındadır; Güney Vietnam ya da Borneo'daki başka yerler doğruya daha yakın olabilir. Ama her neredeyse, Kaylukari büyük bir ihtimalle Majapahitlerin geniş bir alana yayılan ve Doğu Cava'daki başşehirden yönetilen deniz kıyısı imparatorluğuna bağlı bir koloni olsa gerek. Eğer öyleyse, prensesin Arap yazısını azıcık biliyor olması ihtimal sınırlarının ötesinde değildir. Arap alfabesi Majapahitlere bağlı toprakların bazılarında konuşulan Eski Malaycayı yazmada kullanılmaya başlamıştı.¹⁶ Buna işaret eden bir başka ipucu, Majapahit sikkelerinin (belki daha doğru ifadeyle nişanlar ya da tılsımlar) varlığıdır. Bunların bir yüzünde hepsi gölge-kukla tarzında tasvir edilmiş Cava koruyucu ruhu Semar ile Krişna ve bir fil, diğer yüzünde Arap yazısıyla İslami iman ıkrarı “Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın resulüdür” ibaresi yer alır.¹⁷

13 İbn Battûta IV, s. 884-887

14 Bkz. s. 412.

15 İbn Battûta IV, s. 886.

16 EI² IV, s. 1128.

17 <http://masterpieces.asemus.museum/masterpiece/detail.nhn?objectId=11280> (erişim tarihi 1 Kasım 2018). Mükemmel bağdaştırmacılık sürmektedir. Anthony Burgess 20. yüzyıl ortalarının gölge-kukla ilahlarını konu alan kitabında, kukla ustalarından birinin sunduğu gösteri öncesindeki açıklamasını

Bu mükemmel bir bağdaştırmacılıktır. Üstelik başka hiçbir şeyi olmasa bile, somut arkeolojik bulguların sonuçta denizcilerin martavalları ve seyahatların masalları kadar şaşırtıcı olabileceğini kanıtlar.

NİMET DENİZİ

Arapların ve Arapçanın seyahatlerinde düzenli musonlar kolaylık sağlar-ken, okyanusun ve çevresindeki diyarların zenginliği de teşvik unsuru oldu. Allah'ın lanetlediği kindar Akdeniz'in aksine, Hint Okyanusu değerli ürün-lerle donatılmıştı.¹⁸ En eski Arapça seyahat kitabı bunu şöyle anlatır:

Hint ile Çin Denizi'nin derinliklerinde inciler ve amber, kayalık adalarında de-ğerli taşlar ve altın madenleri, hayvanlarının ağızlarında fildişi vardır; orman-larında abanoz, kızılağaç, hezaren, sarısabır, kâfur, hindistancevizi ve karanfil veren ağaçlar, sandalağacı, her türden hoş kokulu ve aromalı baharat yetişir; kuşları arasında fafağa [papağan] ve tavus, sürünen kara hayvanları arasında misk kedisi ve misk ceylanı yer alır; nimetleri o kadar çoktur ki, geri kalanların hepsini saymak mümkün değildir.¹⁹

Dahası, 13. yüzyılın İranlı şairlerinden Sadi'nin kavradığı üzere, okyanus daha geniş bir şebekeyle iç içe geçmişti. Kendi şiirleri de o şebekede dolaşacak ve beklenmedik yerlerde ortaya çıkacaktı: Sadece Sumatra'da bulunan bir Kambay mezar taşında²⁰ değil, İbn Battûta'nın Çin şehri Hangzhou'da bir teknede duyduğu bir şarkıda da.²¹ Bizzat Sadi, Basra Körfezi adalarından Kiş'te karşılaştığı bir tüccarın ticari yolculuğun en uç noktasına dair hayallere dalışını şöyle aktarır:

İran kükürdünü Çin'e, [...] Çin seramiklerini Yunanistan'a, Yunan brokerını Hindistan'a, Hint çeliğini Halep'e, Halep aynalarını Yemen'e, şeritli Yemen ku-şağını İran'a götüreceğim, ondan sonra da ticareti bırakacağım.²²

Tüccar aslında Kiş'te artık en sağlam konumda değildi: Moğol tahribatı ti-caretin batıdaki son durağını Basra Körfezi, İran ve Irak'tan Kızıldeniz ile

aktarır: "Birçok tanrı ile iblisi sayarak, [...] davranışlarının kabaca sunuluşundan gücenmemeleri için [...] yücelikleri önünde tevazuyla eğildiğini belirtti. Tek doğru dini de hatırlatarak, Kuran'ın dört baş-meleğinden himaye diledi". Bkz. Anthony Burgess, *The Malayan Trilogy*, Vintage, Londra, 2000, s. 346.

18 Makdisi, s. 28; karış. s. 373-374.

19 Sirâfi ve İbn Fâdlân, s. 125.

20 Bkz. s. 417-419.

21 İbn Battûta IV, s. 903.

22 Sadi, s. 131.

Mısır'a kaydırılmıştı. Ama bu bir yana bırakılırsa, 13. yüzyılın sonları dış ticaret açısından uygun bir dönemdi. Öncelikle karadaki Moğol yıkımları okyanus ticaretine “enerji” kazandırmıştı.²³ Ardından Cengiz Han'ın vârislerinin sakinleşip yerleşmeleriyle varılan barış ortamı kara ticaretinde de bir enerji patlamasını getirdi. Moğolların yönetiminde geniş Asya kuşağının tamamı kuzeydeki Bereketli Hilal'in kuzeyinden Sarı Deniz'e kadar gevşek bağlarla birleşmişti. Bireylerin yanı sıra, en kazançlısı Mısır ve Maşrik merkezli Kerimlerininki olmak üzere, ticari şirketler de yeni yarı küresel akımlardan yararlandı. Şirkete verilen ismin anlamı açık değildir. Ortakları Müslüman olsa da kökenleri eklektik olabilir; çoğu kez “baharat tüccarları” olarak anılmalarına karşın, ilgi alanları çok daha geniştir. Birkaç yüzyıldan beri var olan şirket, Moğol Barışı'nın sağladığı canlanmayla, Atlantik'ten Pasifik'e kadar uzanan bir yarı küresel ticaret şebekesini işleterek, Sadi'nin değindiği tüccarın düşünüyü ve daha fazlasını gerçekleştirmeye koyuldu.²⁴

Arap İmparatorluğu'nun erken ve Avrupa imparatorluklarının sonraki tarihinde olduğu gibi, bazen ticareti bayrak izledi. Yayın uzak köşelerinin birinde, en güneybatı uçtaki Kambay anıtını sipariş eden aile, Kilve Kisivani adlı ufak bir ada sultanlığının yöneticileriydi. Oraya 13. yüzyılın son çeyreğinde yuvalanmış bu göçmen Araplar Yemen'dendi ve köken itibarıyla belki Muhammed'in Haşimi sülalesindendi.²⁵ Ancak Kilve'de okyanus çeperinin sınır tanımaz kültürüyle bütünleştiler. Mezar taşları Hindistan'dan, sofratakımları (standart soluk yeşil porselenlerin yanı sıra en zarif *qingbai* porselenleri) Çin'dendi; ulaştıkları zenginliğin kaynağı Güney Afrika içlerinden gelen altındı. Altın ihracatını tekel altına alma açısından, Cecil Rhodes'un öncüleri sayılırlardı. Ama kurdukları sultanlık bir Rodezya olmaktan uzaktı. Irksal ya da kültürel ayırım yapmak şöyle dursun, zaten karışık Afrikalı-Arap *sevahil* (“kıyılar”) bileşimine katılarak hızla melezleşti. Kilve sadece birkaç kilometre uzunluğunda olmakla birlikte, hem Doğu Afrika'nın “Svahili” alanı, hem büyük okyanus yayı içindeydi; Zengibar, Singapur ve Hong Kong'u ortaya çıkaracak olan bir gelecekle de bağı vardı.

Ancak Kilve'nin altın üzerinde kurduğu tekele yakın denetimi alışılmamış bir durumdu; okyanus ticareti açık ve organikti. Adaya akan zenginlikler, sultanlarının kalıcı imar işlerine girişmelerini sağladı; bunlar arasında Sahra altı Afrika'da yüzyıllarca en büyük taş cami olarak kalacak ibadethane ile geniş bir alana yayılan ve depo olarak da kullanılan saray vardı. Zengin adam dokunuşunun saraydaki mükemmel örneği hâlâ ayakta: Nimet denizine bakan bir sonsuzluk havuzu.

23 Karş. Ho, s. 100.

24 Abu-Lughod, s. 228-230; *EP* IV, s. 641.

25 Levzion ve Pouwels, s. 255.

HAYALET İMPARATORLUK

Moğol sonrası dönemin sanal, kültürel imparatorluğuna, 7 ve 8. yüzyılların fiili imparatorluğunda olduğu gibi, Arapların yanı sıra İranlılar, Berberiler, Türkler ve başkaları da katkıda bulundu. Ve önceki askeri yayılmada olduğu gibi, kültürel imparatorluk da kendi ivmesini yakaladı. Müslüman tüccarlar ve başkaları gelişkin İslam medeniyeti kuşağının bilgi birikimini yaydılar; gittikçe uzak diyarlardaki hükümdarlar (özellikle kaba kuvvet dışında bir sicilleri olmaksızın yeni başa geçmiş olanlar) İslam'ı benimsedikten sonra, irfanın cazibesıyla ve kutsal yerlerin esintisiyle konumlarını meşrulaştırmak için Arapları ve başkalarını, özellikle de Müslüman âlimleri kendi maiyetlerine katılmaya teşvik ettiler. Ticaretin ve mürşit trafiğinin artmasıyla, İslam yatay olarak yarı küre boyunca ve daha yavaşça olmak üzere toplumun alt katmanlarına yayıldı.

Malakka Boğazı etrafındaki ülkeler, kültürel imparatorluğun 14. ve 15. yüzyıllarda nasıl yayıldığını gözler önüne serer. Daha önce gördüğümüz üzere, (adını Samudera'dan alan) Sumatra'nın kuzey kesimindeki Samudera-Pasai'nin hükümdarları İslam'ı erken tarihte, en azından 13. yüzyılın sonuna doğru benimsemişlerdi. Bir yüzyıl sonra sultan ailesinin asil bir Abbasi'yi damat edinmekten memnun olduğu görülür. Daha da ileri bir tarihte Sumatra'dan gelen tüccarların Melaka (Malakka) reisine ticareti çekmek amacıyla Müslüman olması tavsiyesinde bulundukları öne sürülür.²⁶ Doğu Hint Adaları'ndaki İslamlaşmanın önceleri nasıl başladığı açık değildir. Yerel tarih kitaplarında mürşitleri doğrudan Mekke'nin Sumatra'ya gönderdiği iddia edilir;²⁷ oysa İslam ve Araplar genelde Güneydoğu Asya'ya tek bir sıçrayışla değil, okyanus atlama taşı olan Hindistan aracılığıyla ulaşmıştır.

Hindistan ayrıca kara Asyası'ndan okyanus yayına bir giriş kapısı işlevini gördü. Delhi 12. yüzyılın sonlarında Müslüman Türki maceraperestler tarafından ele geçirilmişti. Kısa bir süre sonra da Moğol afeti esas olarak Orta Asyalı Müslümanlardan oluşan bir göç akışını Hint altkıtasına yöneltmişti. Akış 13. yüzyıl boyunca hızlandı;²⁸ Hindistan'daki fırsatlara dair haberler ticaret ağıyla ve Mekke haccının görüş alışverişine elverişli ortamıyla yayıldı. İbn Battûta ile Gıyaseddin'i ağırlayan Delhi Sultanı Muhammed Şah ibn Tuğluk'un başta olduğu 1330'lardan itibaren akış bir sel halini aldı.

Muhammed Şah karışık bir Türk-Moğol kökenden ve Hindistan'ın Moğol kökenli sonraki hükümdarları "Babürlüler" gibi, gözünü bütün alt-

²⁶ Ho, s. 102.

²⁷ EI², madde Indonesia.

²⁸ Karş. Hardy, s. 33.

kıtayı fethetmeye dikti. Güneyde giriştiği seferler Delhi'nin dünyadaki en zengin Müslüman devlet haline gelmesini, altın ve köleyle dolmasını sağladı; böylece yakın dönemde Hintlilerin Basra Körfezi'ne akınının bir ayna görüntüsü şeklinde bir göç dalgası ortaya çıktı. Muhammed Şah zaman zaman Arapları toplayıp getirmek üzere Basra Körfezi'ne filolarca gemi gönderdi.²⁹ Bu göçmenler Muhammed Şah'ın etrafına, dönemin bir yazarının ifadesiyle “mumun çevresinde dönen pervaneler”³⁰ gibi toplandılar. Sultanlık arz odası Bin Sütunlu Salon'a renk katan Arap saraylılar muazzam servet edinme fırsatını buldular. Gıyaseddin'in Delhi'deki sarayında zirveye çıkmış her plütokratın gösterişli süsü, altından bir hamam vardı;³¹ kaftanının düğmeleri (sadece bir tanesi Bağdat'taki oğlunu borçtan kurtarmaya yetecek) fındık büyüklüğünde incilerden oluşmaktaydı.³² Halife soyundan gelen Gıyaseddin özel teveccüh gördü; ama Muhammed Şah her kökenden gelme Araplara sevdalı olduğundan, hepsine “efendim” diye hitap ederdi³³ ve onları hediyelelere boğardı.

Gelgelelim, yanında olanlar her zaman haşmetmeabın keyfine tabiydi. Delhi'ye 1330'larda giden seçkin Araplardan biri, Memlûk ve Moğol süper güçleri arasında ikide bir saf değiştiren Suriye'deki Arap emiri Mühennâ ibn İsa'nın³⁴ Gada adlı genç bir torunuydu. Muhammed Şah genç adama (şimdiki Gucerat eyaletine ve daha fazlasına denk) geniş bölgelerin gelirini tahsis etti ve onu görkemli bir düğün töreninde kız kardeşiyle evlendirdi.³⁵

Sultan[ın] çok büyük paye verdiği [Gada] bu seviyeye yakışmayan hoyrat bir bedeviydi; çöl adamının kabalığı hâkim vasfıydı ve nikâhından sadece 20 gün sonra başına felaket getirdi.³⁶

Bedevi damat soylu saray görevlilerini tartaklamaya kalkışınca, sultanın zindanını boyladı. Bir süre sonra cezası ertelendi; “adap ve nezaketi öğrenmesi”³⁷ sağlandı.

Zaten kibar olan Gıyaseddin Abbasi ise yanlışla düşecek biri değildi. Sultan başka hiç kimseye vermediği tembulünü [Hint biberi] onunla paylaşırdı;³⁸ Delhi'de Gıyaseddin'in kaldığı mahallenin adı “Darü'l-Hilafet”

29 Dunn, s. 226.

30 İsmâîl'den aktaran Dunn, s. 183.

31 İbn Battûta III, s. 681.

32 İbn Battûta III, s. 683.

33 İbn Battûta III, s. 745-746.

34 Bkz. s. 405-406.

35 İbn Battûta III, s. 686-689.

36 İbn Battûta III, s. 689-690.

37 İbn Battûta III, s. 692.

38 İbn Battûta III, s. 680.

olarak değiştirildi;³⁹ Muhammed Şah bir keresinde ona istemeden hakaret edince, yere uzandı ve onu mübarek halife ayağını sultani boynuna bastırmaya zorladı.⁴⁰ Ama sultanın Araplara ve en başta da Abbasi ailesine karşı neredeyse manyakça saplantısı daha da ileriye gitti. Gıyaseddin'in Delhi'ye varışından önce, dünyadaki en zengin Müslüman hükümdar Muhammed Şah, imparatorluğunu Mısır'da hayatta kalmak için elbiselerini satmaya mecbur kalan fakir sürgüne, Memlûklerin kukla halifesi Müstekfi Süleyman'a⁴¹ hediye etmişti.

Hiç kuşkusuz, Süleyman buna şaşırды. Ama usulen Muhammed Şah'a Delhi sultanının tebaası olduğunu bildiren bir belge ve Abbasi hanedanının rengini temsilen bir takım siyah kıyafet gönderdi. Hindistan'ın yeni sözde hâkimi olmak pek işine yaramadı: Muhammed Şah nihayet 1343'te icazeti aldığı anda ve sikkelerde kendi adının yerine Süleyman'ın adını yazdığında, halife ölmüştü. Bundan yılmayan Muhammed Şah onun oğlu ve ardılından yeni bir icazet göndermesini istedi.⁴² Pratikte bunun anlamı Kraliçe II. Elizabeth'in Avustralya devlet başkanı olmasından oldukça daha azdı. Muhammed Şah açısından ise daha anlam yükliydi, belki de her şey demektir. Maddi bakımdan her şeye *sahip* adamdı. Ama yakın dönemde İslam'a dönmüş Türk-Moğol çapulcuların kurduğu bir hanedanın ikinci hükümdarı olduğundan, kendi dünyevi iktidarı dışında bir meşruiyeti yoktu. Çoğu hükümdarı tedirgin etmeyen bu durum, dünya tarihindeki en ilginç, ürkütücü ve karmaşık hükümdarlardan biri olan Muhammed Şah'a dert oldu. Otobiyografisindeki bir kısmın açığa vurduğu üzere, derin bir manevi rahatsızlığa, neredeyse bir varoluş krizine düşmüştü:

Babam doğru imam arayışımı önledi. [...] Durumum öyle bir hale geldi ki, tasarımlarımın hiçbirisi aslında gerçekleşmedi; [...] (İslam'a rağmen) bir putperest olmayı tercih ederdim.⁴³

Muhammed Şah Mısır'daki silik, gölgeli halifelerde doğru imamını bularak, putperestlikten kurtuldu. Onların varlığında, siyah cüppelerde, sultan boynu üstündeki Abbasi ayağında, eski Arap İmparatorluğu dünyadaki en varlıklı hükümdar üzerinde hayali bir nüfuzu sürdürdü.

39 İbn Battûta III, s. 619.

40 İbn Battûta III, s. 682-683.

41 Bkz. s. 383.

42 Jackson, s. 272.

43 Husain, s. 173-174.

BİR MERKEZKAÇ YÜZYILI

Esrarengiz ve Arap dostu Muhammed Şah özel bir örnek olsa bile, başşehri Delhi gezgin Arapların yarı küresindeki menzillerden sadece biriydi. Dünya gezginlerinin ve servet avcılarının hepsi Abbasilerin ya da büyük kabile emirlerinin soyundan değildi. Berberi asıllı İbn Battûta Tanca'nın muteber ama mütevazı bir ailesindendi; Delhi'de ve ardından bir kez daha Çin'de, kendi doğum yerinden yukarı giden yol üzerinde kalan Sebte'den (şimdi İspanyol yönetimindeki Ceuta) benzer şekilde orta halli bir ailenin mensubu bir seyyah olan Büşrî adlı başka bir Faslıya rastladı.⁴⁴ Daha sonraları Sahra'nın kuzeybatı kenarında Büşrî'nin kardeşiyle birlikte kaldı.⁴⁵ “Birbirlerinden ne kadar uzaklar!”⁴⁶ diye şaşkınlığını belirtecekti. (Aradaki mesafe kuş uçuşu 12.500 kilometreydi.) Tıpkı 7 ve 8. yüzyılların diasporasının Arap ailelerini ayrı yerlere savuruşunda, sözgelimi Abbas'ın Tunus'tan Semerkant'a kadar dağılmış beş oğlu⁴⁷ ve Tunus ile Sind'deki kardeş valiler⁴⁸ örneklerinde olduğu gibi, Moğol afeti sonrasındaki merkezkaç yüzyılı da aynı sonucu doğurdu. Hint Okyanusu çevresiyle sınırlı olmamak üzere, yeni bölgeler artık maceraperestlere açılıyordu. İbn Battûta Sahra'nın güneyinde, çöl “kıyısı” anlamında Sahel adı verilen bölgede (şimdiki Mali devletinden çok daha geniş) büyük Batı Afrika imparatorluğu Mali'nin birçok göçmen Arap için yurt haline geldiğini gördü. Çoğu Kuzey Afrika'dan gelmeydi; İbn Battûta'nın Timbuktu'da mezarlarını saptadığı seçkin Gırnatalı bilgin ve mimar Sahilî ile Irak asıllı tüccar Küveyk⁴⁹ gibi bazıları ise daha uzak yerlerdendi.

Çoğu Arap haliyle yurdunda kaldı; İslam'ın ilk yüzyıllarındaki toplu göçlerin aksine, yaşanan olay çeperlerdeki insanların, maceraperest bir azınlığın diasporasıydı. Göç edenlerin sayısını tahmin etmek imkânsızdır; ama doğu uçtaki bir menzilde, Çin'in Fujian eyaletinde dönemin Hong Kong'u sayılabilecek Quanzhou'da günümüze ulaşmış İslami mezar taşlarındaki isimlere bakılırsa, çoğunlukla İranlılar ve Türkler olmak üzere başka kökenli Müslümanların yanı sıra Araplar ve özellikle Yemenliler öne çıkan bir unsurdur.⁵⁰ Çinlilerin “yeryüzündeki en zengin şehir”⁵¹ olarak nitelendirdiği Quanzhou'da, Moğol Yuan hanedanı altında görev yapan 22 vali arasında Müslümanlar 12'den az değildi.⁵² Kaldı ki, Arap ve Araplaşmış gezginlerin

44 İbn Battûta IV, s. 899-900.

45 İbn Battûta IV, s. 946.

46 İbn Battûta IV, s. 900.

47 Bkz. s. 229.

48 Bkz. s. 302.

49 İbn Battûta IV, s. 969.

50 Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 199; karş. Chen ve Kalus I, çeşitli yerlerde.

51 Chen ve Kalus I, s. 28.

52 Chen ve Kalus I, s. 33.

hepsi Müslüman değildi. Örneğin, Kafkasya'nın kuzeyinde, yani şimdiki Güney Rusya topraklarında İbn Battûta kara yoluyla Konstantinapol üzerinden dört aylık seyahatle gelmiş Endülüslü bir Yahudi'ye rastladı; yerel bilgi kaynakları böyle bir yolculuğun kayda değer olmadığını belirtmişlerdi.⁵³ Uzak yerlere giden seyyah ve tacirler bir sinagoga bağlı olup iskarta belgelerin konulduğu bir mahzen olan Kahire Genizası'ndan çıkan belgelerde düzenli olarak karşımıza çıkar. Bu devasa çöp sepetinin 11. yüzyıldan itibaren Mısır'daki ve başka ülkelerdeki Yahudi topluluklara ilişkin bir bilgi hazinesi olduğu anlaşılmıştır. Sabırlı belge takibi araştırmacıların standart tarih kitaplarında göz ardı edilen insanların hayatlarını izlemelerini sağlamıştır: Örneğin, Hindistan ticaretiyle meşgul Tunuslu Yahudi işadamı Abraham ibn Yiju⁵⁴ ve köken itibariyle Güney Fas'taki Sicilmase'den olan, Hint Okyanusu malları ticaretini Kahire'den yürüten ve bir kayınbiraderini Sudan'a bağlı Sevakine temsilci olarak gönderen Ebu Zikri ha-Kohen.⁵⁵

Bu seyyahların hepsi ortak bir dine ya da genetik kökene mensup olmayabilir; ama ortak bir küresel ya da en azından yarı küresel mizaca sahipti ve bu ortamın başta gelen dilini akıcı konuşmaktaydı. İbn Battûta gibi kişilerin Batı Afrika ülkesi Mali, Maldivler'deki Malé şehri ve hatta bilinen dünyanın hırçın prenses Urduce benzerlerini barındıran çeperleri gibi birbirlerinden çok uzak yerlerde yabancılık çekmemeleri İslam'ın yanı sıra Arapçanın da yayılması sayesindeydi.

ERKEKSİ SÖZCÜK DAĞARCIĞI

İngilizceye ek olarak biraz Fransızca ya da İspanyolca bilince, beklenmedik sıkıntıların çoğunu aşabilen günümüz turistleri gibi, 14. yüzyılın dünya gezginleri de Farsçayı ve belki Türkçeyi de çat pat konuşarak, Arapçayla idare edebilirlerdi; şimdi İngilizcenin sağladığı gibi, o zaman da Arapça seyahati kolaylaştırıyordu. İşin ironik yanı, asıl yurttaki eski yüksek dilin bozulma sürecinde olmasıydı. İbn Battûta 1327'de Irak'ın irfan merkezlerinden dilin kurallarının ortaya konulduğu Basra'daki Cuma namazı hutbesini dinlediğinde, “minbere çıkan vaizin sözlerinde birçok kaba sarf hatası işlemesi” karşısında şoka uğradı. Bu durumu aktarıp yakındığı yerel bir âlimden, “Bu şehirde sarf ilminden herhangi bir şey bilen tek bir kişi kalmadı,” cevabını aldı.⁵⁶ Eski Arap merkezinin başına yüzyıllarca bela olan siyasal ve sosyal çözülme, ardından da Moğol saldırısı, Arap birliğinin en eski ve en sağlam temeli olan

53 İbn Battûta II, s. 480.

54 Ghosh, çeşitli yerlerde.

55 Chaudhuri, s. 59.

56 İbn Battûta II, s. 277.

Arap dilini bile sarsmış gibiydi. *Kavaid* (hem “kaideler” hem “gramer”) endişe verici biçimde bozulmaktaydı.

Arapça sanki bunu telafi edercesine, denizaşırı imparatorluğunu genişletme sürecine girdi. Farsça ve Türki dillere çok önceden yerleşmişti; daha yakın dönemde, Arapçadan alınma kelimeler Avrupa dillerine de sızmıştı. Arapça artık Sahra altı Afrika’da, Hindistan’da ve Güneydoğu Asya’da yeni diyar ve dilleri fethetme yolundaydı. Arap yazısı da ticaretle, İslam’la ve onların taşıdığı maddi kültürle yayıldı; o kültürün harflerle ifadesiydi. Sumatra’daki Arapça kitabeli ilk Kambay taşlarının çok sonrasına varmayan bir dönemde, Arap alfabesiyle yazılmış ilk Eski Malayca metin karşımıza çıkar; Malay Yarımadası’ndaki boğazın öbür yakasında bulunan belge 1326 gibi erken bir tarihe ait olabilir.⁵⁷ Arap alfabesiyle yazılan dillerin listesi uzayacak ve Eskidünya’nın büyük bir bölümünü kapsayacaktı: Arapça, Farsça, Türki diller ve şimdi Malayca şeklindeki listeye Kürtçe, Peştuca, Sind dili, Keşmir dili, Urduca, Çin Türkistanı’nda Uygurca, Doğu Afrika’da Svahili, Batı Afrika’da Fulani ve Hausa dilleri, hatta Balkanlar’da bir süre Hırvatça,⁵⁸ “Kap Malaycası” (aslında Afrikaner dilinin 19. yüzyılın Güney Afrikalı Müslümanlarınca kullanılan ve Arap alfabesiyle yazılan bir biçimi) ve Güney Madagaskar’ın klanları arasındaki bazı “gizli” diller⁵⁹ eklenecekti. Çoğu durumda ek harflere gerek duyuldu; bazen Farsça nesta’lik gibi tamamen yeni bir yazı tarzı tasarlandı. (Bu tarzın Muhammed’in damadı ve kâtiplerinden Ali ibn Ebi Talib’in hattata ördek anatomisinde ilham aramasını bildirdiği bir rüyadan etkilenmesiyle ortaya çıktığı rivayet edilir.⁶⁰) Bu arada kitabeye uygun köşeli Nebati ve Kûfi tarzlarının keskisinden halifelik evrak dairesinin işlek kamış kalemine geçiş, mürekkep fırçasıyla yazılan ve bulut tomarlarından akıp inmiş gibi görünen Çince Arap yazılarıyla daha da ileriye götürüldü.

Arapçanın öbür dillere ne ölçüde sızdığı ondan alınan kelimelerin sayısından çıkarılabilir. Osmanlı sonrası Türkçe gazetelerin sözcük dağarcığı 1931’de yüzde 51 oranında Arapçaydı; Arapçadan arınma sürecinde yetişmiş bir kuşaktan sonra dahi, oran 1965’te hâlâ yüzde 26’ydı.⁶¹ Farsçada daha 19. yüzyılda sözlüğü İranlılaştırma girişimlerinde bulunulmasına⁶² karşın, sözcük dağarcığının en az yüzde 30’u hâlâ Arapçadır.⁶³ Arapçanın Farsça aracılığıyla ulaştığı Hint altkıtasında sadece Hintçe ve özellikle Urduca değil, akraba dillerin birçoğu da Arapça kelimeler bakımından zengindir; örneğin,

57 *EP* IV, s. 1128.

58 Örneğin bkz. Macdonald, *Development*, s. 22, 47; *EP* IV, s. 1113; Kurdî, s. 47-53.

59 Versteegh, *Arabic Language*, s. 232.

60 Kurdî, s. 363-364.

61 Versteegh, “Linguistic Contacts”, s. 495.

62 Versteegh, “Linguistic Contacts”, s. 491.

63 Chejne, s. 4.

Sih dilindeki *khalsa* kadar yerli bir kavramın adının “saf” anlamındaki Arapça *haliseden* geldiği ortaya çıkabilir.⁶⁴ Hindistan'ın yakın dönemdeki sömürge tarihinin getirdiği bir başka sonuç, Arapça kelimelerin küçük çaptaki bir ikincil dalgasının uzun yolu aşp Avrupa'ya varmasıdır; başta gelen örnek İngilizcedeki nabob kelimesinin “temsilci” anlamındaki Arapça *nevab*'dan gelmesidir. Hindistan'daki İngilizlerin “Vatan” anlamında kullandıkları *Blighy* de Arapça *vilayet* kelimesinin Farsça aracılığıyla Hintçeye geçen *bilayati* (“yabancı diyara, özellikle Avrupa/Britanya'ya ait”) biçiminden türetmedir.⁶⁵ Arapçayı benimseme Hint altkıtasının en azından bir kesiminde sürmektedir; Bangladeş'te konuşulan Bengalcide Sanskritçeden alınma kelimelerin yerine Arapça kökenli yenileri geçirilmektedir.⁶⁶

Daha güney ve doğudaki okyanus yayı çevresinde, Arapça günümüz Endonezya diline 3.000 ödünç kelime miras bırakmıştır.⁶⁷ Doğu Hint Adaları'ndan daha da ileriye giden Arapça sadece İbn Battûta'nın puslu Kaylukari'sine değil, Avustralya'nın Arnhem Toprakları açıklarındaki Elcho Adası'na da varmıştır; oradaki Yerlilerin Tanrı'ya verdikleri *Walitha'walitha* ismi görünüşe bakılırsa Makassar Müslümanlarıyla ilk temaslar yoluyla öğrenilen Arapça *Allahu teâlâ* ibaresinden gelir.⁶⁸ Benî Hilâl ve öbür kabilelerin 11. yüzyıldan itibaren gecikmeli Arap göçleriyle düzlük alanlara Arapçanın benimsetildiği⁶⁹ Kuzey Afrika'da, aynı sızmaya maruz kalan Berberi dillerinde şimdiki sözcük dağarcığının dörtte bir ila üçte biri Arapçadır.⁷⁰ Mağrip'ten tacirlerin, mürşitlerin ve kabile adamlarının Arapçayı güneye de götürmesinden dolayı, Kuzey Nijerya'daki Bornu'da Arap kökenli sakinler bu dilin bir biçimini hâlâ konuşurlar.⁷¹ Aynı ölçüde önemli bir gelişme, okyanus yayının batı kolunun kıyılarından (*sevahil*) Svahilinin ticaret yoluyla iç kesimlere yayılarak, Kenya ile Tanzania'nın ulusal dili haline gelmesidir. Svahili bir Bantu dili olmakla birlikte, sözcük dağarcığının belki yarısını Arapçadan almıştır.⁷² Uzun süre Arap alfabesiyle yazılan Türkçe ve başka birçok dil gibi, Svahili de Latin alfabesine geçmiştir. Ama Bangladeş'te olduğu gibi, sözlük sızması sürmektedir. Örneğin, Yunan kökenli *saikolojia* yerini Arapça kökenli *elimunafsi*'ye (*ilmü'n-nefsi*) bırakmaktadır.⁷³

64 Yule ve Burnell, madde Khalsa.

65 Cannon, madde Blighy; Yule ve Burnell, madde Bilayut.

66 Versteegh, *Arabic Language*, s. 237

67 Versteegh, *Arabic Language*, 238.

68 *BBC Magazine* (erişim tarihi 25 Haziran 2014).

69 Bkz. s. 373.

70 Versteegh, “Linguistic Contacts”, s. 482.

71 Versteegh, “Linguistic Contacts”, s. 483.

72 Versteegh oranı bir kaynaktan (“Linguistic Contacts”, s. 487) yüzde 40'a, başka bir kaynaktan (*Arabic Language*, s. 231) yüzde 50'ye yakın olarak verir.

73 Versteegh, *Arabic Language*, s. 230.

Dilin (başta “eril” ve “dişil” ayrımı olmak üzere) başka açılardan çoktan cinsiyetçi hale geldiği göz önünde tutulunca, bütün süreci erkeksi Arapça sözcük dağarcığının (asla gramer değil, her zaman sözcük dağarcığı) Hint-Avrupa, Türkiye, Hami-Sami, Avustralyaya, Bantu gibi bir dizi gramer rahmine girişi olarak görmek yanlış ve hatta yakışsız olmayabilir. Tıpkı 7. ve 8. yüzyılların Arap erkeklerinin yurtdışına dağılıp yetenekli *müvelled* kuşaklarını peydahlayışında olduğu gibi, sonraki dönemlerde Arap dili zengin ve genişleyen bir melez dünyaya babalık etmeyi sürdürdü. Sadece geriye dönük bakışla olsa bile bu durum siyasi iktidarsızlığı telafi eder.

MEKKE’NİN UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ

İslam da yayılırken, birbiri ardı sıra kültürlerle sızıp onları zenginleştirdi. Arap köklerini aşan boyutlara çoktan ulaşmıştı. Ama yüzyıllar içinde büyüyen bir bağılıklar ağı, genel İslam dünyasını Arabistan’a ve dünyanın merkezi Mekke’ye bağlı tuttu. En güçlü bağ Kur’an’ın ve ibadetin dokunulmaz Arapçasıydı. İslam’ın beş “şart”ından biri, dolayısıyla beden ve maddeten yerine getirebilecekler için bir fariza olan hac şeklindeki başka bir bağlayıcı ve maddi bağ da vardı. Çok az kişi bu kapsama girerken, hacca gidenler daha da azdı.

Ama başka bağılıklar türleri vardı. Bazen bunlar göçmen Arap kadın ve erkek büyüklerin mezarları gibi bedensel ve kişiseldi: Daha önce Nefise’nin Kahire’deki⁷⁴ ve Abbas’ın beş oğlundan biri olan Kusem’in Semerkant’taki⁷⁵ mezarlarına değinmiştik. (Yaşayan gerçek bir Abbasi, Delhi’ye gitmekte olan Gıyaseddin ikincisinin türbesine bir süre nazırlık edecekti.⁷⁶) Bazen insanlar naaş yaratma hevesine kapılırdı. Sözgelimi, Muhammed’in sahabelerinden Saad ibn Ebu Vakkas olduğu söylenen “Ebu Vakkas” hem Tamil Nadu’da hem Guangzhou’da gömülüdür ve türbesi ziyaretgâhtır.⁷⁷ Bu durum Hristiyan Aziz Tomas gibi ölüm sonrası ikili, daha doğrusu gerçek Saad’ın Medine’de gömülü olması açısından üçlü bir yaşama yol açmıştır. İnsan olmayan yadigârların da Arabistan’ı yakına getirmesi mümkündü. Bir örnek Mali’nin Kangaba şehrindeki kutsal evdir; Kababolon (“Kâbe Dehlizi”) olarak anılan yapının 14. yüzyılın ortalarında Mali İmparatorluğu’nun bir hükümdarının Mekke’den getirdiği mahiyeti belirsiz ve gizemli yadigârlar barındırdığı söylenir.⁷⁸

74 Bkz. s. 393.

75 Bkz. s. 229.

76 İbn Battûta, s. 679.

77 Hussein, s. 472.

78 Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 276.

Bildik yollarla Arabistan'a varılamadığında, oraya doğaüstü yolla, zamanı ve mesafeyi sıkıştırarak uğramak her zaman mümkündü. Delhi'nin büyük ermişi Nizamüddin uç bir örnektir. Her gece Kâbe'yi uçan bir deveyle ziyaret ettiği söylenir.⁷⁹ Ancak bazen daha düşük mertebedeki faniler de aynı tecrübeden biraz nasiplenebilir. Sri Lanka cengelinin içlerindeki Daftar Jaylani adlı bir yerde Bağdatlı ermiş Abdülkadir Geylânî'nin 12. yüzyılda on yıl kaldığı ve aynı şekilde doğaüstü hac ziyaretlerine çıktığı söylenen bir mağara vardır. Günümüzde bile binlerce ziyaretçi sürünerek mağaranın en dar kısmına vardığında ve bir tür psikik teleskop niteliğindeki bir gözetleme deliğinden baktığında, Mekke'yi 5.000 kilometre uzaktan gördüğüne kani olur.⁸⁰

İSLAM'I TERCÜME ETMEK

Arabistan'a bütün bu çeşitli bağıllık noktalarına karşın, Arapçanın zenginleştirdiği dillere oldukça benzer bir gelişmeyle İslam da "melez"leşti. Memûn'un başta olduğu 9. yüzyıl Bağdat'ında, geçmişten devralınmış bir dizi yükümlülük şeklindeki bir Arap dini olmaktan çıkarak, külte felsefe ve etiği de katan kozmopolit bir dine dönüşmeye başlamıştı. Moğol sonrası yüzyıllarda daha da geniş bir dünyaya yayılma, ortama uyum sağlamayı ve ilaveler kazanmayı sağladı. İslam küreselleşirken, bir yandan da kaçınılmaz olarak yerlileşti.

Eski Arap İmparatorluğu'nda ise İslam genelde birleştiricilik vasfını çoktan yitirmiş üniter bir ideoloji olarak kaldı. Canlı kelamı Kur'an kutsallıkla mumyalandı ve tefsir katmanlarıyla sarıldı; aynı durum hadislerin de başına geldi. Mutasavvıflar ve batını çevreler dışında, açık ibadet şahsi maneviyattan daha çok önem kazandı; tartışma namına ne varsa metin ayrıntılarını (tekil kelimeler, heceler, harfler, noktalar) esas alarak gittikçe daha fazla metin yarattı. İbn Haldun yaşadığı 14. yüzyılı konu alan bir bölüme "*Çok sayıda ilmi eserin varlığı âlimliğe ulaşma yolu önünde bir engeldir*" başlığını koydu. Akademik aşırılığı "görenekte sıkıca kökleştiği için tedavi edilemez bir musibet" olarak nitelendirdi.⁸¹ Birçok âlim artık ağaçlardan ormanı göremez ya da seslerden Kelam'ı duyamaz oldu. Ama Arap olmayan Müslümanlar için kutsal sesler yeterli değildi; tercümede kaçınılmaz olan bir gelişmeyle, daha geniş anlamı, meramı aramaları gerekti. Bunun garip sonucu Arap olmayan bazı Müslümanların Arapça Kur'an'ın mesajını Arap dindaşları kadar ve hatta belki birçoğundan daha iyi anlayabilmeleridir.

79 Rızvî, s. 9-10.

80 Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 156-157.

81 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 414-415.

Sosyal dilbilim alanının yakın dönemdeki bir araştırmacısı, ikinci kesim için “Arap oldukları ve zaten Arapça konuştukları [için], tercümelere gerek yoktur,” denildiğini aktarır.⁸² Oysa Araplar “Arapça konuşmazlar”, yani Kur’an’ın yüksek Arapçasını konuşmazlar; günlük yaşamın bir “yerli” dili olarak hiç konuşmamışlardır da. Kur’an’ın anlamı budur; insan ifadesinin ötesine varan yücelik taşır. Çok sayıda tefsirin açıklamaya çalıştığı metinle aynı düzeyde yüksek dile ulaşmaya çalışması da işleri zorlaştırır. Arapça konuşanlar Kur’an’ın mistik mecrasına pekâlâ diğer dinleyicilerin göstermeyeceği ölçüde tepki verebilirler; ancak bazen mesajı kaçırabilirler.

Öte yandan, İslam’ın esas metinleri, ibadetleri ve doktrinleri bozulmaksızın okyanuslar ile çölleri aşarken ve tercümeyle açıklanırken hemen her zaman önceki yerel inançların temelleri üzerine oturtuldu. Bunlar gizli olsa da nadiren silindi; üstlerinde 7. yüzyılın Arabistan’ından ya da 9. yüzyılın Bağdat’ından ziyade İslam’ın yeni ortamlarına ait olan yeni (kültürel, etik, felsefi, mistik) üstyapılar yükseldi. Sözgelimi Mali’deki Cenne’nin sert kerpiç camileri, Kerala’nın Hindu tapınağı tarzındaki camileri, Maldivler’de Budist tapınakların temelleri üstünde inşa edilmiş ve özenli oymalarla süslenmiş ahşap camiler, Çin’in ay biçimli kapıları ve kıvrık saçakları olan camileri kendi yerel tarihleriyle nasıl uyum içindeyse, Araplarinkiyle aynı sözlerin kullanılmasına ve aynı ibadetin edilmesine karşın, onları çevreleyen uygulamanın ve temelde yatan inancın yerel “mimari”si farklı olabilir. Hintli Müslüman zahitlerin Budist akranlarından alıp benimsedikleri mağara münzeviliği⁸³ ya da yogilerden öğrendikleri *pranayama* nefes kontrolü⁸⁴ gibi farklı üstyapıları saptamak kolaydır. İbn Battûta 14. yüzyılda Hajuraho’da Şivacı fakirlerden inziva tekniklerini öğrenen birçok Müslüman tövbe⁸⁵ gözlemledi; ayrıca Naga dilencilerinden⁸⁶ penis deldirme âdetini kapmış olan Haydari dervişlerini⁸⁷ gördü. Önceki inançların altyapısını görmek daha zordur; ama 13. yüzyıl başlarında Bengalliler arasında İslam’ı yayan Celaledin Tebrizî örneği muhtemelen benzersiz olmaktan uzaktır: Bir Hindu tapınağını ana ibadet merkezine çevirerek, ona “Deva Mahall” gibi Hintçe-Arapça bir ad verdi ve oranın binayla birlikte “herhalde” din değiştirmiş Hindu sakinlerini cemaatine alıverdi.⁸⁸ Sonraki iki yüzyılda Hindistan’daki İsmaili mürşitler İslam’ın simalarını Hindu panteonunun mensuplarıyla özdeşleştireceklerdi. Buna

82 Haeri, s. 75.

83 Rızvî, s. 88.

84 Rızvî, s. 95-96, 189.

85 İbn Battûta IV, s. 790.

86 Rızvî, s. 307.

87 İbn Battûta III, s. 583.

88 Lawrence, s. 123.

göre, Âdem Şiva'nın, Muhammed Brahma'nın, Ali de Vişnu'nun dengiydi.⁸⁹ Böyle “tercüme”lerin kaçınılmaz sonucu olarak, birtakım şeyler yitirilecek, birtakım şeyler de kazanılacaktı.

Tasavvufun bu yayılmacı İslam yüzyıllarında revaç bulması sürece katkıda bulundu. En unutulmaz örnek, 13. yüzyıl başlarının Endülüslü büyük ilahiyatçısı İbnü'l-Arabî'nin (isminden dolayı belki ironik biçimde) İslam'ı Arap kalıbından kurtarmasıydı. Ona göre, Mekke hâlâ şehirlerin aziz anası, Kâbe de dünyanın merkezi⁹⁰ olmasına merkeziydi, ama bu durum gözleri dünyadan çevirip merkeze dikmeyi ya da diğer sevgileri bir tarafa bırakmayı gerektirmezdi:

Gönlüm şimdi her şekle açık:
Ceylanlar için otlak, keşişler için bir manastır,
Putlar için tapınak, etrafında dönülecek Kâbe,
Tevrat'ın rahleleri ve Kur'an'ın kelimidir.
Dinim sevgi dinidir, her nereye dönse
Onun develeri, dinim ve imanım orasıdır.⁹¹

İslam'ın melezeleşmesi kimi zaman öylesine ileriye gitti ki, Sihler ve Bahailer örneğinde olduğu gibi, ana akım Müslümanların reddedeceği ya da yeni din olarak sınıflandıracağı inançlar doğurdu. Bazen İslam sembolü ve kutsallığı sürse bile, Gine'deki Poro Ocağı mensuplarının taktıkları başkalaşım maskelerinde olduğu gibi, ayın bağlamı tamamen değişti. Örneğin, insan suratı ve boynuz-gaga şeklindeki bir maske, Arap harfleriyle yazılmış ve Muhammed'in amcasının lanetlendiği Kur'an suresine göndermelerin yer aldığı kâğıtla kaplıdır.⁹² Birlikte yaşamanın başka şaşırtıcı örnekleri vardır. Batı Afrika'nın İslami yadigârlar mahzeni Kababolon'un yakınında yer alan ve daha küçük ölçekte olmak üzere onu andıran İslam öncesi bir geleneksel fetiş evinin, Mekke'yi ziyaret eden Mali imparatorunun bir hizmetkârınca kurulduğu söylenir. Bana yapılan açıklama yabancıların “gelip İslam'ı getirdiği ve krallarının Mekke'ye gidip dönüşlerinde İslam'ı getirdiği, ama halkın kendi inançlarını da koruduğu”⁹³ yönündeydi. Karman çorman ama pragmatik.

89 Rızvî, s. 110.

90 Bkz. s. 156-157.

91 Lings, s. 62.

92 Levtzion ve Pouwels, s. 499, çizim 500; Kur'an'ın Tebbet suresi; karş. s. 156-157.

93 Mackintosh-Smith, *Landfalls*, s. 278-279.

DİĞER HALKLARIN İMPARATORLUKLARI

Battûta'nın ve başka birçok seyyah ile tacirin güneye doğru neredeyse Mozambik'e kadar varmalarına karşın, Afrika'nın daha ötedeki kesimleri son derece pusluydu. İdrisî haritasının gösterdiği üzere, genel mutabakat, kıtanın doğuya doğru kıvrılıp Avrasya'nın öbür ucuyla neredeyse buluştuğu, böylece Hint Okyanusu'nu adeta çevreleyerek, Akdeniz'in büyütülmüş bir ayna görüntüsü haline getirdiği idi. Meslektaşlarının hatasını düzelten ise 16. yüzyıl başlarının Arap denizcisi Süleyman Mehrî oldu. Frenklerin yakın dönemdeki bir keşfini aktararak, Afrika'nın sanılandan çok daha güneye (Büyükayı'nın ufuktan yedi "parmak" aşağıda bir irtifada bulunduğu yere) indiğini ve sahil şeridinin doğuya uzanmak şöyle dursun, ecnebilerin Bunasfarans (Bôa Esperança, yani Ümit Burnu) dedikleri yerde keskin bir kıvrılışla kuzeye ve batıya döndüğünü ortaya koydu.⁹⁴ Böylece Afrika haritasının düzelmesiyle, Hint Okyanusu neredeyse bir göl olmaktan çıktı. Bir anda Arabistan'ın müşfik denizi ve Hint Adaları davetsiz misafirlere açılmıştı.

Çin'deki Moğol hâkimiyetine 1368'de son veren Ming devrimi, Çin limanlarını dış trafiğe kapatmıştı.⁹⁵ Dolayısıyla Batı ile Uzakdoğu arasındaki doğru- dan okyanus ticareti yüzyılı aşkın bir süre önce kesilmişti. Derken 1488'de o beklenmedik güneybatı güzergâhından ortaya çıkıveren Portekizliler geçmişte bir *mare liberum* ["serbest deniz"] olan bölgeyi başka bir *mare nostrum*'a ["bizim deniz"] çevirmek istediler. Okyanusun aslında buna güçlerinin yetmeyeceği kadar büyük olduğunu anlayacaklardı; yine de Arapların aracılık konumunu engellemek, okyanus yayı boyunca bir kale zinciri kurmak ve kalasları çivilerle tutturulmuş, seren yelkenli, düz pupalı garip yeni gemileriyle devriye dolaşmak için ellerinden geleni yaptılar. (Hint Okyanusu'nun bütün batı kesiminde gemiler hâlâ gomba "dikiş"liydi.)

Avrupalılar daha yakın diğer bazı komşularını da engellediler. Osmanlı Türkleri artık Avrasya'ya yayılan imparatorluklarının en önemli noktalarını birbirine bağlamış ve 1453'te iki kıta arasında uzun süredir göz diktikleri hayati kavşak Konstantinopolü ele geçirmişlerdi. Şehrin düşüşü belki stratejik olmaktan ziyade sembolik önemdeydi; ancak Osmanlılara yeni ve harika bir başşehrin, padişahın sarığındaki mücevherin yanı sıra, eski (ve hâlâ tek) dünyanın başlıca Doğu-Batı trafiği üzerinde rakipsiz denetim kuracak konumu kazandırdı. Derken bir insan ömründen daha az sürede, Portekizlilerin Hint Adaları'ndaki zenginliğe açılan arka kapı Ümit Burnu'nun etrafından dönmeleriyle, Doğu ve Batı arasında kara yoluyla ticaretin tamamı çöktü; buna bir de en batıda Kuşatıcı Okyanus'tan varlığı bilinmeyen, tek parça halindeki

⁹⁴ Tibbetts, s. 43.

⁹⁵ Karş. Abu-Lughod, s. 259.

iki koca kıtanın belirmesi eşlik etti. Osmanlılar Amerika ticaretinin dışında tutuldular, tabii tüketici konumu ve tütünyle avunuş bir yana bırakılırsa.

Dünya ticaretinin değişen akışlarıyla dımdızlak ortada kalmış olsalar bile Osmanlıların emperyal güdüsü sürdü. Ancak geçmişte semiren iki aslan arasında sıklıkla kalmış Araplar gibi, onlar da batıda gittikçe varlıklı ve güçlü hale gelen Avrupa devletlerinin, doğuda yeni bir milliyetçi Safevi İranı'nın baskısıyla sıkışmış gibiydi. Dolayısıyla güdüyü gidermek için yönelebilecekleri tek istikamet vardı: Eski Arap İmparatorluğu'nun enkazı. Arap gücünün eski merkezleri hızla ve peş peşe Osmanlıların eline geçti: Şam 1516'da, Kahire ve ona bağlı Arap şehirleri Medine ile Mekke 1517'de, Bağdat ise 1534'te. Bundan sadece eski başşehirler değil, Arap dünyasının neredeyse en uç kanatları da nasiplerini aldılar: Kahire'nin düşüşünden kısa bir süre sonra teslim olan Cezayir ve her geçidi dövüşerek alınabilen Yemen. Zaten son 600 yılda Osmanlıların uzak Türki kuzenleri bu merkezlerin en önemlilerinde Arapların yerine geçerek, oraları uzun süre gösterimde kalan müzikli taht oyunlarının sahnelerine çevirmişlerdi. Yeni durum farklıydı. Boğaziçi kıyısında kendi tahtları bulunan Türkler artık Arap yuvalarındaki guguk kuşları değil, olgun emperyal kartallardı.

Ateş gücünün en son biçimleri Türk fetihlerini hızlandırdı. Memlûk tarihçisi İbn İlyas, Türklerin ansızın Kahire'nin başına çöküşünü şöyle anlatır: "Her istikametten bulutlar gibi geldiler; [...] tüfek atışlarının gürültüsü kulakları sağır ediciydi ve saldırıları azgıncaydı."⁹⁶ Osmanlılar Mısır ile Suriye'deki 250 yıllık Memlûk hâkimiyetine sadece birkaç ayda son verdiler. Kısa süre sonra daha da uzun bir devir kapandı. Memlûklerin (yeni taht unvanları çoktan tüketildiği için) III. Mutevekkil adıyla başta tuttukları bir Abbasi kukla halifesi hâlâ vardı; fatihler onu artık genellikle İstanbul diye anılan Konstantinapol'e götürdüler; böylece "halifelik ve ona bağlılık yemini yurdundan koptu"⁹⁷ Osmanlı başşehirinde Mutevekkil ilk başta makamına yaraşır saygıyla muamele gördü; ancak daha sonra dinsel vakıfların paralarını zimmetine geçirmekle suçlandı ve rezil olmuş halde geri gönderildiği Kahire'de 1543'te öldü. Horasan'daki devrimin atalarını tahta çıkarmasının üzerinden 800 yıl geçmişti; ama o taht 600 yıldır bir ağırlıktan yoksundu ve 300 yıldır bir alay konusundan ibaretti. Hanedanlar geçmişe bakışta her zaman en uygun merceği sunmaz. Ama Abbasi ailesinin destanı Arap tarihinin bütün orta dönemini özetliyor gibidir: İki yüzyıllık iktidarın ardından üç yüzyıllık marazi hal, üç yüzyıllık gülünç hal.

Türkler sürüncemeli Abbasi gerilemesinin başlayışında etkili rol oynamışlardı; sonunu getiren de onlar oldu. Dolayısıyla Osmanlı padişahlarının

96 Aktaran Rogan, s. 21.

97 Ceberti I, s. 37

halifelik unvanını üstlenmeleri uygundu ve bu işe biraz ihtiyatla giriştiler.⁹⁸ Kişi padişah, cihanın efendisi, İkinci İskender olsa bile, “halife” hafife alınacak bir unvan değildi. Tarihle ve her şeye rağmen Arap ruhuyla yüklüydü.

Ne var ki bu son ruhani çağrışımlar bile dağılıp kaybolmuş gibiydi.

YABANCI KARDEŞLER

Osmanlıların Arapça konuşan uyruklarıyla ilişkilerini özetlemek zordur. Batı Akdeniz’den Kızıldeniz’in güneyine kadar uzanan topraklar genelleştirmeye elvermeyecek kadar çeşitli, dönem itibariyle çok uzundu; üç yüzyıl, bazı yerlerde dört yüzyıl boyunca büyük ölçüde hüküm süren karşılıklı hoşgörü ya da kayıtsızlık ara sıra hırs nöbetleriyle kesintiye uğradı. Araplar ve Türkler ortak bir dine, yazıya ve birçok kelimeye sahip olsalar da hiçbir zaman gerçek ya da mecazi anlamda ortak bir dili konuşmadılar. Önceki Selçuklu Türkleri gibi Osmanlılar da doğuda yolculukları sırasında Araplaşmadan önce İranlılaşmışlardı; Selçuklulardan ve daha önce Araplara hükmetmiş başka birçok hanedandan farklı yanları ise eski Arap İmparatorluğu’nun dışından, sonuçta Roma’dan devralınmış bir başşehirden onlara hükmetmeleriydi.

Çoğu Arabin gözünde Osmanlılar resmen din kardeşleri olmakla birlikte, her zaman duruma göre işbirliğine girilecek, katlanılacak ya da başkaldırılacak yabancılardı. Çoğu durumda Türkler sadece şehirlerde etkili denetim sağlayabildiler ve bu da ancak yerel elitlerin zımni rızasıyla oldu. Arap kabile reislerinin işgalcilerde bir zayıflık belirtisi gördükleri vakit, bir yerel ateş çarkını tutuşturmaları mümkündü. Ama genelde Muhammed’e atfedilen söz hâlâ geçerliydi: “Türkler size dokunmadıkça, siz de onlara dokunmayın.”⁹⁹ Münferit Türkler, ayrıca onların hizmetindeki Çerkezler, Arnavutlar ve başkaları bazen imparatorluğun ileri karakollarına yerleştiler ve Arapça konuşan komşularınca özümsebildiler. Ama bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu, sözgelimi Kuzey Afrika’daki Berberi hükümdarlar ya da Mısır ile Maşrik’taki Kürt hükümdarlar gibi, Arap kültürünün gücüne yenik düşmeyecek kadar büyük ve heterojendi. Kaldı ki, 1500’e varıldığında, Arap kültürünün gücü en düşük seviyesindeydi; Osmanlıların bölgeyi ele geçirişinden hemen önce Süyûtî, Arap irfanının kadim kervanının ikinci sınıf kitaplardan oluşan hafif bir yükü taşıyan tek bir hantal deveye indiği¹⁰⁰ yolundaki unutulmaz imgeyle bunu gözler önüne sermişti. Arapların Türklerle birlikte ya da onların adına çalışmaları mümkün olsa bile Osmanlılığın yabancı merkezine girebilmenin

98 Karş. Hitti, s. 705.

99 Bkz. s. 340.

100 Bkz. s. 411.

tek yolu köleleştirilmektir ve bu da çoğu Arap açısından, yöneticilerinin Müslüman dindaşları olmaları nedeniyle hukuken imkânsızdı. Osmanlı askeri ya da mülki yapısında bir üst düzey göreve ulaşma yolu sözgelimi bir Bulgar Hristiyan devşirmesine açıkken,¹⁰¹ çoğu Arap için sıkı sıkıya kapalıydı.

Araplar 300 küsur yıl boyunca Osmanlı tahsildarlarından yakınarak, Boğaziçi kıyısındaki Bâbüâli'de oturan padişah-halifeye Cuma namazlarında sözde bağlılık bildirerek yaşadılar ve öldüler; ama diğer yerlerdeki Arapları asla umursamadılar, hele onlarla birlik fikirlerine hiç kapılmadılar. Aslına bakılırsa, Arapların çoğu kendilerini Arap olarak görmediler: Onlar Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi'yd; Fes, Şam ya da Maskat'ın veya şehirlere bağımlı kırsal bölgelerin ahalisindendi; Bâbüâli'nin uyruklarıydı. Bir uzmanın ifadesiyle, "Arapların bir uyuşukluğa girmeleri ve Araplık bilincini yitirmeleri"¹⁰² gibi bir durum pek söz konusu değildir. Arapçanın çeşitli biçimleriyle konuşuyor ve yazıyorlardı; üstelik böyle meselelere kafa yoran aydın azınlık 'arab-acem karşıtlığının, yani Arapça konuşanlar ile Arapça dışındaki dilleri konuşanlar arasındaki ayrımın bilincindeydi. Ama günlük konuşmada 'arab ibaresi bir kez daha medeniyetin sınırları ötesinde yaşayan, sürülerini güden ve Allah'tan korkan Âdemoğullarına baskınlar düzenleyen insanları ifade eder hale geldi.¹⁰³ Osmanlı yönetimi altındaki Arapları incelemiş olan modern tarihçilerden biri Mısır'ın Türklerce fethedilişini anlatırken, "O sırada 'yabancı' yönetimine karşı çıkacak açık seçik bir Arap kimliğinden söz etmek için henüz çok erkendi," der.¹⁰⁴ O dönemden sadece ileriye doğru bakıldığında haklıdır. Ama geriye doğru da bakıldığında, o kimlikten söz etmek için artık çok geçti; çünkü milattan önce oluşmaya başlamış, Lahmi ve Gassani meliklerinin yönetimi altında kaynaşmış, İslam'la birlikte sağlamlaşmış, Emeviler ve ilk Abbasiler döneminde en sıkı biçimine ulaşmış ama ardından zayıflamış ve 10. yüzyıl ortalarında son "gerçek" halifenin öldüğü sırada bozulmaya yüz tutmuş bir kimlikti bu. O zamandan beri yaşanan durum Arap kimliğinin çobanlık-akıncılık köklerine dönmesiydi. Araplık (*uruba*) fikri zaman içinde iliştigi kavimler ile kabilelerin bileşimine yakın sayılabilecek düzeyde gezgin ve değişken yapıya büründü; Osmanlı yönetimi altında ise 300 yıllık bir inişe geçti ve görünmez hale geldi.

Ne var ki, o çukur boyunca Araplık ivmesini canlı tutan bir şey vardı. Bu da Fes ve Maskat halkının, dindar şehir ahalisinin, görünüşte imansız bedevilerin, Yahudi Yemenlilerin ve Hristiyan Suriyelilerin ortak yanıydı: Hepsi bir tür Arapça konuşmaktaydı ve eğitim görmüş oldukları takdirde, en

101 Rogan, s. 31.

102 Chejne, s. 83.

103 Örneğin bkz. Ceberti I, s. 462.

104 Rogan, s. 24.

azından Müslüman olanları eski yüksek Arapçayla yazmaya çalışmaktaydı. Arap İmparatorluğu'nun uyruk halklarına Arapçanın benimsetilişiyle çarpıcı bir tezat içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapça konuşanların yüzde 1'den az bir kesimi Türkçe öğrenecekti.¹⁰⁵

İMPARATORLUĞUN İRONİLERİ

Portekizlilerin Ümit Burnu'nun etrafından dönmelerinin yarattığı ilk şokun atlatılmasından sonra, Hint Okyanusu'nda eski ivmeler tekrar güçlendi. Göç ve ticaretin organik kalıpları Avrupa yayılmasıyla altüst olup bozulsada Araplar yeni akımlara kısa sürede alıştılar ve onların doğrultusunda yüzmeye başladılar. Araplık eski imparatorluk merkezinde bir çukurda olmasına karşın, okyanusta başka bir dalganın tepesine tutundu. Yeni dalganın öncüleri sayıca az ve köken bakımından sınırlı olmakla birlikte, 7. ve 14. yüzyıllardaki öncelleri kadar gezgin ve maceraperestti. Avrupalı imparatorluk kurucularının izinden gittikleri bir örnek de ortaya çıktı. Umman sultanları 17. yüzyılın sonunda donanma gücüne yatırımında bulundular ve Doğu Afrika kıyılarında yeni bir Arap mini imparatorluğu edindiler. Daha sonra Zengibar'ı merkez edinen ve 400 yıl önce kurulmuş kıyı devleti Kilve'ye benzer bir süreçten geçen bu imparatorluk 1960'lara kadar varlığını sürdürecekti; ancak ekonomik temeli altın değil, köle ve daha sonra karanfil ihracatıydı.

Başka yerlerde gayriresmi kültürel imparatorluğun yayılması yeniden başladı. Bu canlanışta özellikle öne çıkan kesim, Arap Yarımadası'nın güney kesimindeki Hadramut'un seyitleriydi. Ortak atalarının 10. yüzyılda bölgeye varışından sonra çoğalmış, aracı ve nüfuz simsarı konumuyla yerel düzeyde önem kazanmışlardı. Portekizlilerin Hint Okyanusu'na fırtınalı girişini izleyen nispi sükûnette, tüccar sıfatıyla yeni akımlardan yararlanmanın yanı sıra, dinsel ve bazen siyasal önderler olarak kendi mikro imparatorluklarını kurdular. Cufri ailesi bazı yerlerde hâlâ süren nüfuzla son derece başarılı oldu. Hindistan'ın Malabar kıyısına 18. yüzyılda yerleşti ve kısa sürede yerli Müslüman cemaatinin başına geçti; böylece Arapların orada daha Plinius döneminde "kıyının efendileri" haline gelişiyle¹⁰⁶ ortaya çıkmış eski bir bağlantıyı canlandırdı. Daha doğuda Seyit Muhsin Cufri 19. yüzyılın başlarına kadar okyanus yayı boyunca Süveyş'ten Surabaya'ya kadar dağılmış temsilciler aracılığıyla, yeni gelişen Singapur'un büyük kodamanları arasına girecekti; bir Cufri gemisinde çalışan Joseph Conrad romanlarında aileyi anlatır. Sülalenin mensuplarına Borneo'nun kuzeydoğu kesimi gibi uzak yerlerde

105 Versteegh, *Arabic Language*, s. 175.

106 Cherian, s. 1.

hâlâ rastlamak mümkündür; orada “Kampong Arab” gibi adlar taşıyan yerleşmelerde otururlar¹⁰⁷ ve (en eski Arap seyahatnamesinde sayılan okyanus ürünlerinden¹⁰⁸) hezaren ve değerli ödağacı ticaretiyle uğraşırlar.¹⁰⁹ Başka Hadrami seyit aileleri okyanus yayı boyunca çeşitli ayrı noktalara yerleştiler: Svahili kıyısının yanı sıra Singapur’daki Kafflar ve Sekaflar; Mogadişu’daki Aydıler; Ahmedabad ile Kerala’daki Ayderûslar; Kalikut ile Kolomba’daki Ba Fakihler.¹¹⁰

Yine 18. yüzyılda Hadrami mürşitler İslam’ın kandiliyle Doğu Hint Adaları’nın daha da uzak köşelerini, örneğin Sulawesi’nin denize açık Bugi-lerini¹¹¹ ve çevredeki bölgelerin halklarını aydınlatmayı sürdürdüler. Bu arada, Güney Yemen’in kabile savaşçıları özellikle varlıklı Hint devleti Hayarabad’da paralı asker olarak daha bol avanta elde etmek için, kıraç topraklarını terk etmeye başladılar. Bazen Araplar yurtdışında bağımsız hükümdarlar haline geldiler: Kuzeyin nadir maceraperestlerinden ve Suriye’nin Hama şehrin-den Seyit Muhammed Şemseddin 17. yüzyılın sonunda Maldivler’e vardı ve evlilik yoluyla ada sultanlığının tahtına oturdu; bir hanedan kurmaya fırsat bulamadan öldü.¹¹² Ama diğer gurbetçi sultanlıkları daha uzun sürecekler-di. Bunlardan biri atasının hava karardığında camilerin aptes havuzlarını doldurmak üzere din uğruna sırtında su taşımamasından dolayı Cemelü’l-Leyl (“Gece Devesi”) soyadıyla tanınan Hadrami seyit ailesiydi. Ailenin çeşitli kollarının hükümdarlık ettikleri yerler Komorolar, kıyının birkaç kilometre ötesindeki Samudera-Pasai’de 300 yıl önce gezgin Abbasi’nin izlediği yolla yerel yönetici aileye damat oldukları Sumatra’daki Aceh ve günümüzde hâlâ raca olarak hüküm sürdükleri Malezya’nın Perlis eyaletiydi.¹¹³

Okyanus diasporası asla çok büyük nüfusa ulaşmadı. Örneğin, 1905’te Endonezya’daki Hadramilerin sayısı 30.000’di.¹¹⁴ Ama bu göçmenlerin hemen hepsinin geldiği Güney Arabistan toprakları zaten seyrek nüfusluydu, varış noktaları arasındaki mesafeler genişti ve Arap göçmenlerin elde ettikleri ekonomik, manevi ve bazen dünyevi güç, sayım rakamlarından orantısız ölçüde yüksekti. Birçoğunun melezleşmesine karşın, kimlikleri özünde Arap olarak kaldı. Gayriresmi okyanus imparatorluğunu sona erdiren etken Portekizlilerin Hint Okyanusu’na üşüşmesi değil, İkinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorluk topraklarının resmi ve gayriresmi ulus-devletlere ayrılmasıydı.

107 Young, s. 269.

108 Bkz. s. 421.

109 Young, s. 244.

110 Mackintosh-Smith, *Thousand Columns*, s. 287.

111 Ho, s. 162-168.

112 Taceddin, s. 34, 45-46.

113 Ho, s. 168, n. 15.

114 Versteegh, “Linguistic Contacts”, s. 499.

Kişinin artık bir melez, okyanus sahilinin bir sakini olması mümkün değildi; bir milliyete sahip olmalıydı. Arap kanı ne kadar sulanmış olursa olsun, her zaman ağır basan bağ olmuştu; sonunda pasaport daha somut bir kimlik aracı olarak üstün gelecekti.

Bu coğrafi bakımdan geniş ama çoğu kez gözden kaçan Arap göçleri Moğol sonrası 13. yüzyılda başlamış olan bir hareketlilik kalıbını üç kûsur yüzyıl kadar uzattı ve günümüzün İslam dünyasını daha kapsamlı şekillendirdi. Ancak bu sefer göçler diğer halklara (önce Portekizlilere, onları kısa bir süre sonra itiş kakış izleyen diğer Avrupalılara, bu tepişmeden üstün çıkan Hindistan'daki İngilizlere ve Doğu Hint Adaları'ndaki Hollandalılara) ait imparatorlukların gölgesi altında gerçekleşti. Böylece ortaya çıkan imparatorluk ironilerinden biri İngiliz kraliyet ailesi Windsor'ın (Kahire, Kudüs, Şam, Bağdat ve Hindistan'ı kontrol altında tuttuğu 1917 sonundan itibaren sadece birkaç yıl sürse bile) en azından Müslüman uyrukların sayısı açısından tarihteki en büyük "İslam" hanedanı haline gelmesiydi.¹¹⁵

Bu yüzyılların başka bir imparatorluk ironisi, Arap birliğinin (en uzun süreyle ve en geniş coğrafi alanla tek bir yönetime bağlı en yüksek nüfus açısından) üst noktasına Osmanlı yönetimi altında ulaşmasıydı. Arap birliği, Arap bağımsızlığı ve birçok bakımdan Arap kimliği pahasına elde edildi. O kimlik bazen neredeyse aşırı güçlü görünür: Bir alaşımı, bir birliği yarattıktan sonra onu buharlaştıran ve kendi kendini tüketen bir ateş. Arap söz birliğinin en etkili ve en kalıcı biçimde sağlanması belki de Arap dünyasındaki seslerin en az işitilir düzeyde olduğu vakit, belki de olmasından *dolayıydı*. Diktatörlerin binlerce yıldır bildikleri üzere, tartışma ve görüş ayrılığı ancak kişi sesini yükseltebildiğinde ortaya çıkar.

Ama o dönemin yeni dünyası başka bir imparatorluğu da barındırmaktaydı. Hiçbir haritada görünmese bile, kıtalar kadar önemliydi. Onda sadece Araplar değil, Osmanlı efendileri ve Arap yazısını kullananların hepsi neredeyse tamamen susturulmuş haldeydi.

MATBUATA ELVERİŞSİZLİK

Bu yeni diyar basılı sözün imparatorluğuuydu. Matbaacılık ve coğrafya alanlarındaki gelişmeler ani ve eş zamanlıydı. Gutenberg'in Kitabı Mukaddes'i 1455'te, yani Türklerin Konstantinapol'ü ele geçirisinden iki yıl sonra piyasaya çıktı. Portekizlilerin 1488'de Ümit Burnu'nun etrafından dolaştığı, kısa bir süre sonra 1492'de Gırnata'nın düştüğü ve Kolomb'un Yenidünya'ya ayak bastığı

kaos teorisinin devreye girişinin başka bir örneği idi: Homeros'un döneminde Ege bölgesindeki parlak bir fikir 2.000 yılı aşkın bir süre sonra hurufat matbaacılığı ortaya çıktığında kapsamlı sonuçlar doğurdu; ileride göreceğimiz üzere, ondan 500 yıl sonraki sonuçlardan belki de daha kapsamlıydı bu.

Aynı el yazılı levhadan çok sayıda nüsha çıkarmayı sağlayan taşbaskı herhalde Arapça dizginin teknik sorunlarını aşar ve üstelik kâtiplerin işi ni kurtarırdı; ama 1798 gibi çok geç bir tarihte icat edildi. Ayrıca 1798 Napoléon'un Kahire'yi afişlerle donatmasıyla, tam da tipo baskı matbaacılığın Arap dünyasına girdiği tarihti. Matbaacılık nihayet benimsendiğinde, ünlülerin genellikle az kullanıldığı matbu metinleri okumanın yazmalara kıyasla daha zor olduğu ortaya çıktı. Daha geniş bir kesime ulaşma amacı güdülürken, tam aksine Arapçayı okumak eskisinden daha da "demokrasiye aykırı" bir sürece dönüştü. Benim mütevazı kütüphanemde dahi ünlülerin nadiren gösterildiği, hatta bazen hiç gösterilmediği çok ciltli epeyce matbu eser var. Ünlülerden yoksun olmaları yüzünden bükümlerini, dayandıkları "mantık"ı yitirdiklerinden, onları okumak biraz daha zordur; ünlülerin yer aldığı yazma denklerindeki gibi "çabuk" çözülebilir bir bilmecedan ziyade şifreli bir bilmeceyi andırırlar. Daktiloyla yazılmış Arapçaya gelince, topal pireler gibi birbirinden kopuk parçalara bakıp metni okumak daha da korkunçtur. Latince daktilo yazısının anakronik çekiciliğini bile taşımaz ve son derece de zordur.

Arapçayı karakterlerin sadece ayrı biçimlerini kullanarak¹²¹ matbuata daha elverişli hale getirmek üzere 19. ve 20. yüzyıllarda yapılan denemeler hiçbir sonuç vermedi. Latince metinleri hızla okumaya bir hayli katkıda bulunan büyük harflerin denklerini bulmaya dönük girişimler¹²² de aynı akıbete uğradı. (Bu sayfaya göz attığınızda, "Arapça" gibi bir özel ismi, işaret direği gibi büyük harf sayesinde neredeyse anında bulursunuz.) Arap alfabesini çöpe atıp Latin alfabesini benimsemeye dayanan Türk çözümü (1928) Arap dünyasının bazı kesimlerinde öfkeye yol açtı. Tasvirsiz bir kültürde put kırıcılığına en yakın şey olduğu için, vandalizmden daha beter bir iş sayıldı. O dönemin Arap yazısının o dönemdeki seçkin icracılarından biri şöyle köpürdü:

Arap yazısı onlara [Türkler] karşı hiçbir günah işlemedi. Mesele sahte "medeniyet"e razı olmalarından ibaretti. [...] Karar sağlam nazariyeden ya da mantıklı muhakemeden çıkmadı. [...] Büyük liderlerinin kafalarında mayalanan sarhoş edici bir anlayıştan başka hiçbir şey değildi.¹²³

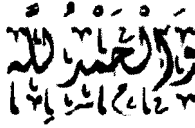
121 Kurdi, s. 128-129.

122 Kurdi, s. 109-110.

123 Kurdi, s. 72, 160.

Atatürk herhalde onunla hemfikir olmazdı. Türk liderin gerekçesi tam da Osmanlı sonrası Türkiye'yi Arap-İslam dünyasından koparıp yeni bir kültürel çizgiye yöneltmek ve dünyevi yönünü de hicri 14. yüzyıldan miladi 20. yüzyıla çevirmekti. Nazariyesinin sağlam olup olmadığına karar vermek için hâlâ çok erken olabilir.

Ne var ki, Atatürk'ten bu yana yaşanan başka bir devrim kâtipler sorununu çözdüğü gibi, günümüz dünyasında Arap yazısının tutunabilirliğine dair kuşkuları da bertaraf etmiştir. Daha 20 yıl önce, ilk kitabımın bölümlerinin başındaki Arapça özdeyişlerin güzel görünmesini istediğimde, bir dizgicinin değil, bir hattatın yardımına başvurdum. Bütün bunlar kelime işlem tekniğiyle değişmiş bulunuyor. Aşağıda görüleceği üzere, şimdi hepimiz ünlülere, birleştirme çizgilerine, fırfırlara, farbalara ve her şeye yer verecek şekilde, bizzat hattat olabiliyor ve istediğimiz şeyi bir çırpıda basabiliyoruz.

Ama Gutenberg'den Microsoft'a varıncaya kadar geçen 500 yıl boyunca, asıl sorun Arapçanın temelde matbuata elverişsiz oluşuydu.

Teknik ya da estetik nitelikte olanlardan oldukça ayrı başka sorunlar da vardır. Arapça hurufatın kendi yurdunda harekete geçişi bile o 500 yılın en az üçte ikisini buldu. Günümüze ulaşan en eski Arapça matbu kitap olan Hristiyan dualarının yer aldığı bir eser 1514'te İtalya'da basıldı,¹²⁴ izleyen dönemde oryantalistler Arapça metinleri Avrupa'da basacaklardı. Bizzat Arap ülkelerine bakacak olursak, Lübnan'daki Hristiyanlar matbaacılığa geçiş denemelerine yüz yıl sonra giriştiler¹²⁵ ve Halep'te ondan yüz yıl sonra başka bir girişimde bulunuldu;¹²⁶ ama her iki durumda da teknoloji Müslüman çoğunluk arasında yayılmadı. Konstantinapol'de ilk matbaa 1727'de kurulurken,¹²⁷ Arap dünyasında sonuçsuz kalan söz konusu iki girişim bir yana bırakılırsa, Napoléon'un 1798'deki Mısır macerasına ve Kahire'nin hat işlemeli duvarlarında şu propaganda afişlerinin belirmesine kadar matbaanın esamisi okunmadı:

Ordu Emiri BUNABARTE [Bonaparte] [...] aklen mükemmel, Müslümanlara karşı merhametli ve müşfik, fakirlere ve muhtaçlara karşı lütufkâr bir adamdır!¹²⁸

124 *EF* VI, s. 795.

125 *EF* VI, s. 796.

126 Hitti, s. 747.

127 *EF* VI, s. 795.

128 Ceberti II, s. 226-227

Bunu Mehmed Ali Paşa'nın 1822'de aynı şehirde büyük çaplı bir resmi matbaa kurması¹²⁹ izledi. Matbaacılık ancak o zaman Arap ülkelerinde kalıcı bir köprübaşı kazandı. Yani, Avrupa'nın her köşesine matbaanın ulaşmasından sonra yaklaşık 350 yıl boyunca, Arapça konuşanların çoğu bu imkândan tamamen mahrum kaldılar. Bunun etkilerini nicel olarak ölçmek zor olsa da gecikmenin bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi kuvvetle frenlediğine hiç kuşku yoktur. Dahası, ket sadece yeni fikirlerin yayılmasını yavaşlatmamış olabilir. Belagatin ve ilahi ya da insani makamların sunduğu "kanıt"ın yerine, olguyu kanıt sayma yönündeki yeni kavrayışa Avrupa'daki matbaa devriminin dayanak sağladığını, bu yeni kavrayışın da bütün bilim devrimine temel oluşturduğunu ileri sürenler vardır.¹³⁰ Eğer bu doğruysa, Arap dünyasının kaçırdığı bir şeydir.

Gerek Bacon gerek Carlyle modern çağın üç büyük buluşu arasında barutla birlikte matbaacılığı da sayar; üçüncüsü ise Bacon'a göre pusula, Carlyle'a göre Protestanlıktır.¹³¹ Carlyle başka bir eserinde şunu yazar:

Nüsha çıkarıcıların yaptığı işi hurufat aracılığıyla kısa süreye indiren ilk kişi memur ordularını dağıtmış, krallar ile senatoların çoğunu iskartaya çıkarmış ve tamamen yeni bir demokratik dünya yaratmış oldu. Yaptığı şey matbaacılık sanatını icat etmesiydi.¹³²

İnsanlığın oldukça geniş bir kesimi açısından o yeni dünya ertelendi; Arapça konuşanlar açısından erteleniş sebebi sadece müstensihler ile baştaki yöneticilerin tutuculuğu değil, aynı zamanda enfes denecek kadar güzel ama matbuata elverişsiz Arap yazısıydı. Sözelimi Arapça konuşanların interneti kullanmaktan binyılın üçte biri boyunca alıkonulduklarını bir düşünün.

Böyle bir şey elbette olmadı. Araplar özellikle akıllı telefonların ortaya çıkışından beri interneti şevkle kullanıyorlar. Yunanların üç binyıla yakın bir süre önce ünlü harfleri icat edişinin sonuçlarıyla ortaya çıkan başka bir çarpıklık budur. Arap dünyasının büyük bir bölümünün aslında matbaanın üstünden atladığını ve bilgilendirme teknolojisinin dünyasına pat diye indiğini söylemek doğru olabilir. (Buna belki de *yanlış bilgilendirme* teknolojisi demek gerekir; çünkü "hakikat"ın çok sayıda versiyonuna, ampirik olgu kadar belagate ve insani ya da ilahi otoriteye dayanan versiyonlara aynı anda ulaşmak mümkündür.) Bu bakımdan birçok Arap aradaki aşamadan geçmeksiz "hakikat öncesi"nden dosdoğru "hakikat sonrası"na sıçramış olabilirler.

129 *EF* VI, s. 797-798; Carmichael, s. 287

130 Örneğin bkz. Wootton, çeşitli yerlerde.

131 Francis Bacon, *Novum Organum* I, Aforizma 129; Thomas Carlyle, *Critical and Miscellaneous Essays*, "The State of German Literature"

132 Thomas Carlyle, *Sartor Resartus* I, Bölüm 5.

IRKLARIN EN ALÇAĞI

Osmanlıların bölgeye girişini izleyen 300 küsur yıl Arapça konuşulan dünyada bilimsel ilerlemeyi geciktirmiş gibi görüldüğü kadar, Arap kimliği açısından da daha yararlı sonuç doğurmamış gibi görünür. Osmanlı döneminde girilen çukur öncesinde, İbn Battûta (genetik Berberi, kültürel Arap) konudan konuya atlayan (ve tam İngilizce çevirisi yaklaşık bin sayfayı bulan) seyahatnamesinde “Araplar” a ancak yirmi kadar vesileyle değinmişti, üstelik kitabın 33 yıllık bir dönemi ve Arapça konuşulan bütün ülkeler dahil 120.000 kilometre civarında bir gezi mesafesini kapsamasına karşın. Değinemeler kabaca üçe ayrılır: Üçte birinde, “Arap, Acem, Türk ve Anadolu fakirler [mutasavvıf zahitler]”¹³³ örneğinde olduğu gibi, “Arap” bir etnik-dilsel ya da kültürel belirteç olarak kullanılır; üçte birinde Araplardan İbn Battûta’nın esas olarak dolaştığı medeni dünyanın çeperinde kalan, örneğin Mısır’ın Doğu Çölü’nde yaşayan¹³⁴ çöl muhafızları ve rehberleri olarak söz edilir; üçte birinde Tunus’u kuşatmalarına tanık olduğu çapulcu Arap kabile mensupları¹³⁵ gibi Arapların bir tehlike kaynağı oluşuna değinilir.

Arap dünyasının kaldığı 300 yıllık çukurun sonuna doğru, yani 19. yüzyıl başlarında dönemin en tanınmış Arap tarihçisi Mısırlı Cebertî (genetik Habeş, kültürel Arap) yaklaşık 2.000 sayfalık Mısır vakayinamesinde Araplara Battûta’ya kıyasla daha sık değinir; ama bu nadiren “kültürel” ve hatta dilsel rol açısından. Onları hemen her zaman Yecüc ve Mecüc, yani sınırın ötesindeki tehlike olarak görür. Örneğin, “O melun *a’rab* kitlesi ırkların en alçağıdır ve insanoglunun başına gelmiş en büyük musibettir,” der.¹³⁶ Kahire’nin rivayet tellallarının ortalığa çıkıp, “Ey insanlar! Üstünüze *’arab* saldırısı geliyor!”¹³⁷ diye bağırımlarının, panik havası yaratmaya ve kadınların ayaklar altında çiğnenip ölecekleri bir izdihamı başlatmaya yeterli olduğunu aktarır.

Ama bütün bunlar değişme yolundaydı. Uyanmak üzere olan yeni bir Arap kimliği Hint Okyanusu’ndan Atlas Okyanusu’na kadar ayrı halklar ile kabileleri kucaklayacak ve onları birleştirmeyi her zamanki gibi başaramayacaktı.

133 İbn Battûta II, s. 479.

134 İbn Battûta I, s. 68.

135 İbn Battûta IV, s. 922.

136 Cebertî II, s. 350.

137 Cebertî II, s. 257

**Yeniden Sahneye Çıkış
1800-Günümüz**

BÖLÜM ON ÜÇ
Kimliğin Yeniden Keşfedilişi
Uyanışlar

HARMANISI OMZUNDAKİ CİVAN

Kabile Araplarını “ırkların en alçağı”¹ olarak gördüğüne yukarıda değindiğimiz Abdurrahman Cebertî 18. yüzyılın sonuna doğru, vakayinamesinin girişinde, “Yaşadığımız devirde insanlar tarih yazmayı bırakmış durumda,” der. Bizzat tarihe bakışı aynı ölçüde karamsardır:

Zira devir aksi yönde ilerliyor; devrin gölgesi küçülmüş. [...] Olayların doğru dürüst çetelesi tutulmuyor ya da kitaplarda kayda geçirilmiyor; doğrusu, insanın vaktini böyle yararsız bir uğraşa ayırması boşa zaman harcamasından başka bir şey değildir. Olup bitmiş şeyler geri getirilemez.²

Ona göre, bu nisyan devri son 50 küsur yıldır sürmekteydi.³ Şan sönüp gitmiş ve tarih de edebiyat gibi kendi aşağıya doğru sarmalının kapanına kısılmıştı; öteden beri olduğu gibi, alçak *bedv*’in çaresiz *hadar*’a baskınlar düzenlediği ve Mekke hacı kervanlarını yağmaladığı,⁴ Osmanlı yönetimindeki 300 yıl da dahil 500 yılı aşkın bir süredir olduğu gibi, Memlûklerin hâlâ Kahire’ye üstünlük tasladığı bir sarmaldı bu.

Ne var ki, 18. yüzyıl kapanmadan önce, devir yüz seksen derecelik bir dönüşle, sarsıcı bir geleceğe bodoslama dalmıştı. Kahire’ye çullanan Bedeviler paniğe yol açsalar da, meşhur deyişle “bildik cin bilinmedik insandan evla”ydı. Zira Temmuz 1798’de başka bir göçebe ordusu Mısır’a saldırdığında, bu bildik iblis değil, beş yüzyılı aşkın bir süredir, Haçlı Frenklerin en son Nil Deltası’nı işgal etmesinden beri görülmemiş bir akıncı insan cinsiydi. O işgal püskürtülmüştü. Bu sefer ise kapışma o kadar denk değildi. Memlûkler üstün topçu gücüyle paramparça edilince, Kahire halkının bu yeni Frenk soyuna dualar ve sopalar dışında karşı koyacak hiçbir şeyi kalmadı⁵ ve Napoléon şehre girdi.

1 Bkz. s. 444-445.

2 Cebertî I, s. 9.

3 Cebertî I, s. 12.

4 Örneğin bkz. Cebertî I, s. 309-310.

5 Cebertî II, s. 186.

Hedefi sadece yayılmaya dönük emperyal güdüyü tatmin etmek değil, Britanya'nın Doğu Akdeniz'deki ulaşımını, özellikle de büyüyen Hint İmparatorluğu'na gidişte Mısır'dan geçen kısa ama hayati kara güzergâhı ayağını aksatmaktı. Cebertî zamane Frenklerini bir antropoloğa özgü büyülenmişlikle gözlemledi. Klişe Fransız tavrıyla, ilk işlerinden biri tabldotlu ve fiks mönülü restoranlar açmak oldu:

Her yemek salonunda müşterinin kaç dirhem ödemesi gerektiğini gösteren bir tabela var [...] ve yemeklerini bitirenler ne eksik ne fazla olmak üzere bu meblağı ödüyorlar.⁶

“Ne eksik ne fazla” usulü pazarlık etmeye alışkın metropol için küçük bir ilkti. Hem yemek salonlarını hem yatak odalarını gözlemleyen Cebertî, Fransız askerlerinin ölü Memlûklerin “çoğu Frenk kadınlarının giyimini benimsemiş [...] beyaz, siyahi ve Habeş”⁷ cariyeleriyle ilişkiye girmede gecikmediklerini saptadı. Giyim konusunda, devrimci işgalciler üç büyük din şeyhine bir tür akademisyen başlığı olan geleneksel koyu renkli *taylasan*’ların yerine devrimci üç renkli başlıklar giydirme girişimlerinde⁸ o kadar başarılı olamadılar.

Küçük bir üç renkli Montgolfier balonunu uçurmayı ise başardılar. Ama abartılı bir tanıtımla sunulan bu girişim sonuçta fiyaskoyla bitti; neyse ki havada parçalandığı zaman içinde kimse yoktu. Cebertî’nin beklediği üzere, balonun “insanları uzak diyarlara götürecekt” bir araç olmak şöyle dursun, “daha ziyade şenlikler ve düğünler için hizmetçilerin yaptıkları türden uçurtmalar gibi” olduğu ortaya çıktı.⁹ Sefer kuvvetiyle birlikte ve Paris modalarına göre giyinmiş halde gelen az sayıdaki atılgan Fransız kadınının “kahkahayla çığlıklar atmaları ve eşek sürücüsü delikanlılarla ve ayaktakımıyla şakalaşmaları”¹⁰ da Cebertî’ye pek ahlaki görünmedi. Ama bazı Frenk buluşları onu hayran bıraktı. Bunlar arasında dâhice icat el arabası¹¹ ve özellikle Fransızların açtığı, orada bir hayli zaman geçiren Cebertî’nin “düşük rütbeli askerler” arasında bile rağbette oluşunu dikkat çekici bulduğu halk kütüphanesi¹² vardı. Bilimsel deneylerin yakından izlenebildiği ve hatta bir elektrostatik jeneratörden çıkan şokların tecrübe edilebildiği etkileşimli bir sergiyi gezmek de hoşuna gitti: “İnsanın vücudu hızlı bir titremeye hemen sarsılıyor ve insana omuzları ile kollarındaki eklemler çatlamış gibi geliyor.”¹³

6 Cebertî II, s. 196.

7 Cebertî II, s. 251.

8 Cebertî II, s. 203-204.

9 Cebertî II, s. 230.

10 Cebertî II, s. 436-437

11 Cebertî II, s. 232.

12 Cebertî II, s. 233.

13 Cebertî II, s. 234-236.

Napoléon beraberinde getirdiği yeni teknolojilerin ve modaların yanı sıra, geçmişe ait tozların çok kalın olduğu bu ülkede yeni bir süpürge de kullandı. Kahire'nin mahallelerini birbirinden ayıran kapıları yıktırdıktan sonra, sokakları temizletip aydınlattı ve şehirdeki mülkleri kayda geçirdi.¹⁴ Bazı zihinsel örümcek ağlarını da süpürüp atmaya koyuldu. Bin yıla yakın bir süre önce ortaya çıkmış fıkıh mezheplerini esas alan Kahire hukuk camiası, Fransız mahkeme usulünün dine değil, akla dayandığını¹⁵ öğrenince şaşkınlığa uğradı. Napoléon ayrıca oylamayla seçim¹⁶ ve temsilciler meclisi¹⁷ gibi yeni siyasal tasarıları hayata geçirdi. Yeni açılan zihinleri denetim altında tutmaya dönük bir girişimle, İslam dostu olduğunu duyuran afişler şeklinde Arap dünyasının ilk matbu propagandasını¹⁸ da başlattı. Dostluk her zaman belirgin değildi. Mülkleri kayda geçirmenin haliyle emlak vergisine dönük planları gündeme getirmesi, bir toplu başkaldırıya yol açtı ve Fransızların misliyle mukabelesi kutsal Ezher Camii'ne saldırmak oldu.¹⁹

Böyle kışkırtmalara karşın, Cebertî Fransızlara tarafsız ve önyargısız bir bakışı korudu. Anlaşıldığı kadarıyla onları emsalsiz bir garabet örneği, (sonuçta can çekişen tarihi canlandırmalarından dolayı) vakayinamesi için bir bilgi kaynağı ve ilahi misilleme vasıtası olarak gördü. Nitekim Kur'an'dan şu alıntıyı birden fazla kez yapar:

Rabbin, halkı iyilik peşinde olan ülkeleri haksız yere helak edecek değildir.²⁰

Bir başka deyişle, Fransızlar uzak geçmişin günahkâr kavimlerine (Âd, Semûd ve Saba) Allah'ın ceza olarak gönderdiği doğal afetlerin insan dengiydi. O kadar felsefi düşünmeyen bazı Kahireliler işgalci Fransızları “kâfir köpekler”²¹ sayarken, bazıları ise onlara kucak açtı. Hatta halk arasında Napoléon'u, sevmeyen Memlûkleri (“Oğuzlar”, yani Türkler) bozguna uğratışını ve daha sonra bedevi akıncıları bastırışını yücelten bir şarkı yayıldı:

Sana hasrettik, ey Kumandan,
Harmanisi omzundaki civan,
Mısır'da kılıcın kırıp geçirdi
Oğuzları ve çöl Araplarını.²²

14 Cebertî II, s. 206-210.

15 Cebertî II, s. 359.

16 Cebertî II, s. 215.

17 Cebertî II, s. 238.

18 Cebertî II, s. 226-227; karş. s. 443.

19 Cebertî II, s. 219-221.

20 Örneğin bkz. Cebertî II, s. 351; Kur'an, 11:117.

21 Cebertî II, s. 318.

22 Aktaran Pryce-Jones, s. 63.

Ama daha büyük yıkım yoldaydı. Birincisinin hemen peşinden başka bir Frenk soyu belirdi. Napoléon'un Kahire'ye dalışından sadece bir ay sonra, Abukir Koyu'na giren Nelson'ın İngiliz donanması Nil Muharebesi'nde Fransız sefer filosunu yok etti. Napoléon artık mahsurdu. Civan kumandanın kendisi ertesi yıl sıvışmayı başardı; ama birleşik bir Osmanlı ve İngiliz kuvveti savunulamaz konumdaki Fransızları 1801 yazında Mısır'dan söküp attı.

İslam öncesinin uzak geçmişinde ve o zamandan beri sıklıkla "iki aslan arasındaki bir kayada"²³ kalmış olan Araplar bir kez daha diğer halklara ait imparatorlukların arasında sıkışmıştı. Bu sefer aslanların sayısı üçtü. Çöküş sürecindeki Bâbüli ile daha uğursuz ve atılgan iki hasım: Hindistan güzergâhında Mısır'dan geçen kısa ama hayati kara köprüsünü açık tutmaya kararlı Britanya ve o köprüyü tıkamaya kararlı Fransa. Bir zamanlar Eski dünya ticaretinin iki büyük alanı, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasında bağlantıyı sağlayan araçlar olmak Araplara yaramıştı. Her iki alanı aynı anda kontrol etmek isteyen iki Avrupa devletinin devreye girmesiyle, Araplar iki arada bir derede kaldılar. (Üstelik bu son kez olmayacaktı. Büyük Arap şairinin Soğuk Savaş döneminin çekişen iki imparatorluğunu nitelendirişiyle Sezar ve Hülâgu²⁴ geçmişte hep olduğu gibi, Ortadoğu'nun etrafında her zaman sinsice dolanacaklardı.)

HALKLAR, KABİLELER VE İMPARATORLUKLAR

Emperyal baskılar bir kez daha Arap kimliğini yeniden kalıba dökcekti. Fransızların Mısır'a girişi genellikle modern bir Batı dünyasına yönelişte Arap dönüm noktası olarak görülür. Bu kesinlikle Rönesans sonrası Avrupa'yla o zamana kadarki en yakın temas olsa da ilk karşılaşma değildi. Nitekim Umman denizaşırı imparatorluğuna, gelişen Avrupa deniz gücü, yüzyılı aşkın bir süre boyunca ilham ve şekil vermişti.²⁵ Daha yakın dönemde, 18. yüzyılın son çeyreğinde filizlenen Britanya İmparatorluğu Basra Körfezi'ne savaş gemileri göndermişti; görevleri Hindistan'a giden İngiliz tüccarlarını şimdiki Birleşik Arap Emirlikleri'nde üslenmiş Arap teknelerinin baskınlarından korumaktı.²⁶ Yağmacıları korsan, mücahit ya da özgürlük savaçısı olarak nitelendirmek kişinin seçimine bağlıdır; kuşku götürmeyen nokta ise İngiliz donanma harekâtlarının Basra Körfezi'ne günümüze kadar süren Batı müdahalelerinin bir habercisi olduğudur.

Ne var ki, bu ilk temaslar Arap dünyasının çeperlerindeki küçük gösterilerdi. Mısır'a çullanan kuvvetlerse farklı bir ölçekteydi: Napoléon'un ordusu

23 Bkz. s. 103.

24 Kabbâni, s. 782.

25 Bkz. s. 438-440.

26 Parry, s. 35.

baş döndürücü bir İtalya seferiyle hızını almış olarak gelirken, Britanya'nın donanması bütün Batı Akdeniz'e hâkimdi. Üstelik Mısır kenarda yer almak şöyle dursun, beş yüzyılı aşkın bir süre önce Moğolların Bağdat'ı ele geçirmesinden beri Arap dünyasının kültürel kalbidir. Maşruk ile Mağrip, yani iki kıta arasındaki kavşaktaydı ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bütün ülkeler içinde Arapça konuşan en yüksek nüfusu barındırmaktaydı. Gelgelelim, 1798'de o kültürel kalp olsa olsa hafifçe atmaktaydı ve Mısır'ın bilinçli Araplığı uykudaydı. İbn Haldun gibi aydın yenilikçilerin Kahire'nin çok katlı yeni medreselerinde, 400 küsur yıllık fikir üretme merkezlerinde ders vermeye gelmelerinin ya da ansiklopedici Kalkaşendî ve edebiyat tarihçisi Süyûtî gibi büyük Mısırlı bilgi sentezcilerinin Arapça öğrenimin geniş veri bankalarını derlemelerinin üzerinden uzun bir zaman geçmişti. Yaşanan bu Osmanlı alacakaranlığında, Cebertî'nin saptadığı üzere, geçmişe eklenmeye değer hiçbir şey yok gibiydi. İşin daha da kötüsü, geçmiş yitirilmekteydi. Cebertî'yi üzen konulardan biri, eski büyük medrese kütüphanelerinden kalanların sürekli aşırılması ya da elden çıkarılmasıydı.²⁷ Çalınan şey Arap tarihi ile kimliğinin bizzat özüydü.

Ancak daha sonra verilecek adla *Nahda'nın* ("Uyanış") şafak öncesinde, Fransa ve ardından Britanya, Arapları uzun uykularından uyandıracak ilk sert öpücükleri kondurmuşlardı. Uzun süredir Arap topraklarının büyük bölümünde dolaylı hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında Arapları kendi baskısı altına almasıyla birlikte, parçalanmış haldeki halklar ve kabileler bir kez daha kendilerini dil ile tarihin birleştirdiği ayrı bir topluluk olarak görecektlerdi. Araplar taşıdıkları çeşitliliğe rağmen, İbn Haldun'un ifadesiyle "İslam'ın kelamı" değil, yeni bir kelime olan *kavmiyet* (milliyetçilik) etrafında toplanacaklardı. Almanlar, İtalyanlar ve Avrupa'daki diğer benzeşmeyen topluluklar o dönemde nasıl köklerini yeniden keşfederek (ya da uydurarak) ortak kadim dillere ve geleneklere sahip olduklarını gördülerse, Araplar da bu yola girdiler. Ama Araplar için "milliyetçilik" kelimesi yeni olmakla birlikte, dayandığı fikir kadimdi: İslam da yerleşik kavimler ile gezgin kabileleri bir araya getirerek, bir ümmette, büyük bir kapsayıcı topluluk anlamında bir "millet"te bütünleştirmeye çalışmıştı. Aynı şekilde Arap milliyetçiliği bir ümmet 'arabiyye, yani birleşik bir Arap "millet"i fikrini²⁸ esas alacaktı. Daha İslam'dan önce bile ortak bir dil, onu konuşanları bir anlamda "milli" topluluk, *acem* karşıtı 'arab olarak tanımlamıştı. Yani, 19. yüzyılda Uyanış hareketinin "Arapların ortak dil, kültür ve tarihle tanımlanan bir millet oldukları [...] fikrinin tohumunu ekmesi"²⁹

27 Cebertî I, s. 11.

28 *EP*, madde Kawmiyyah.

29 Rogan, s. 171.

ilk kez yaşanan bir şey değildi. Tohum zaten İslam öncesi dönemde ekilmişti; ilk İslam yüzyıllarında yeniden ekildikten sonra, Abbasi devrinin başlarında ortak dil, kültür ve tarihin yazıya geçirilmesiyle yetiştirilmişti.

Bu eski fidanlar kurumuştı. İlk başta 19. yüzyıl tohumu yeni bir asabiyyete, İslam'ın başlangıcından beri her devirdekinden daha güçlü bir dayanışma duygusuna dönüşecekti. Dayanışma zamanla, 20. yüzyılın ortasında Mısır merkezli olmakla birlikte pan-Arap ölçeğinde tutuşan bir ateş çarkını kö-rükleyecekti. Ve bir kez daha Araplar birliğin ulaşılmaz olduğunu görecekti ve ateş sadece kendi kendini tüketecekti.

MEDRESETÜ'L-ELSÜN

Bütün bunlar 19. yüzyıl başlarının Mısır'ında henüz tasavvur edilmemekteydi. Mısırlılar hâlâ Napoléon'un tarihte yol açığı ani dönüşün sersemliği içindeydi. Ama 1806'daki bir Avrupalı ziyaretçiye inanılabilecekse, Fransızlarla kısa temas daha o sırada bir "uyan borusu" işlevini görmüştü:

Fransız seferi [...] insanların fikirlerinde sevindirici bir değişim yarattı. Avrupa milletlerine has medeniyetin, askeri taktiklerin, siyasal örgütlenmenin, sanatlar ile bilimlerin bizzat görme fırsatını buldukları muazzam avantajları, toplumun bütün sınıflarına mahsus olan ve takdir etmeye zaman buldukları hayırseverlik fikirleri, onlarda Avrupalılara nazaran düşük konumlarını samimiyetle kabul ettikleri Araplara ve Türklere kıyasla böylesine büyük avantajlara sahip milletlere karşı bir saygı uyandırdı.³⁰

Elimizde yerel gözlemci Cebertî'nin örtük doğrulamaları ve daha da önemlisi, Mısır tarihinin takdire şayan Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde yaşadığı sonraki yıllara ait açık bulgular olmasa, bu yaklaşım Avrupa merkezlilikten ibaret sayılabilir. O ve ardılları bir sürü avantajı, bilimi ve fikri ithal edip Mısır'la uyumlu hale getireceklerdi.

Fransızlar geride bir aşağılık duygusunun yanı sıra bir Mısırlılık ve millet duygusunu da bıraktılar. Başından itibaren Napoléon'un duyurularında "ithal" Memlûklere karşı "Mısır halkına, [...] bütün ümmete"³¹ destek sözü verilmişti. Bu yeni bir şeydi. Mısır halkların ve hükümdarların silinip yeniden yazıldığı bir parşömeni; Memlûkler de dışarıdan gelme, dışarıdan dayatılmış hükümdarlar dizisinin sadece en sonuncusu ve en uzun ömürlüsüydü. Ayrıca Memlûklerin o kadar uzun süre başta kalmaları, öbürlerinin aksine Mısır

30 Ali Bey I, s. 311-312.

31 Cebertî II, s. 182-183.

toplumuyla bütünleşmemeleri sayesindeydi. Mısır'ın Osmanlı genel valisi Mehmed Ali Paşa farklı bir yol tutacaktı. O ve ardılları aşağılık duygusuyla başa çıkacak, İstanbul'dan uzaklaşacak ve ilham için modern Batı Avrupa'ya bakacaktı. Ama yeni tutum bir yön değiştirmeden ibaret kalmayacak, Mısır'ın Bâbiâli'ye ait bir mülk değil, bir millet (Napoléon'un bildirisindeki ifadeyle “bütün bir ümmet”) olduğu fikrini sıkı sıkıya yerleştirecekti. Kaçınılmaz olarak da Mısır'ın Araplığını uyandıracaktı.

Mehmed Ali Paşa'nın kendisi “dışarıdan gelme” biriydi, Makedonya'da doğmuş ve Osmanlı askeri yapısında yükselmiş bir Arnavut'tu. Ama bin yıl önceki yabancı hükümdarların soyundan gelenler, Tolunoğulları, İhşidiler ve öbürleri gibi, onun çocukları da Mısır tarafından Araplaştırılacaktı: En büyük oğlu İbrahim Paşa, “Mısır'ın güneşi kanımı değiştirip tamamen Araplaştırdı,”³² diyecekti. Daha da önemlisi, Türkçenin yerine resmi dil olarak Arapçayı geçirmeleriyle³³ bizzat Mısır'ı yeniden Araplaştırmalarıydı. Bu gelişme uzun süre bir yanda yüksek ibadet dili, diğer yanda avamın düşük lehçesi olmak üzere sadece uçlarda yer almış Arapçayı sağlam ara alana yeniden oturttu. Ondan önce düşük Arapça düşük itibar demekti. Napoléon Arapça konuşanların yeterli saygıyı görmemeleri nedeniyle, düzeni sağlamak için Türkleri kullanmak zorunda kalmıştı.³⁴ Mehmed Ali Paşa ile ardıllarının izlediği politikalar Arapçayı tekrar resmi, kamusal sesine kavuşturarak, o itibarı geri getirdi. Paşa ayrıca Fransızların bir buluşunu canlandırarak, Arapçanın profilini yükseltti. Napoléon çarşıya matbu afişler astırmıştı; ikinci ardılı Menou 1800'de *Et-Tenbih* adlı ilk Arapça gazeteyi kısa bir dönem çıkarmıştı.³⁵ Mehmed Ali Paşa 1828'de kendi gazetesi *Vakayi-i mısriyye* aracılığıyla tasarımı sürdürdü. İsim pek İstanbul'dan bağımsızlığı bildirmese de güçlü bir benlik ifadesiydi.

Mehmed Ali Paşa Osmanlı yönetiminde daha ötedeki Avrupa'dan yüzyıllarca sürmüş kopukluğa da son verdi. En dikkat çekici hamlesi 1826'da bir grup genç Mısırlı adamı öğrenim için Paris'e göndermesiydi.³⁶ Grubun parlak bir Ezher mezunu olan manevi akıl hocası Tahtâvî, Fransız şehrine ilişkin karışık duygularını manzum olarak ifade etti:

Var mıdır acaba Paris'in dünyada bir akranı,
İrfan güneşlerinin aynı şekilde hiç batmadığı?
Var mıdır acaba onun kadar müstesna bir yer,
Dinsizlik karanlığının henüz sabahının olmadığı?³⁷

32 Aktaran Suleiman, s. 80.

33 Chejne, s. 102.

34 Carmichael, s. 250.

35 *EP* II, s. 465.

36 Adonis, *Sâbit* IV, s. 29-34.

37 Adonis, *Sâbit* IV, s. 34.

Parisliler gibi akıllı insanların Müslümanlığı benimsememiş olmaları ona imkânsız göründü. Bununla birlikte, Kahire'ye sadece Fransız öğrenimine değil, Fransız siyasal özgürlüklerine ve (ima yoluyla fiilen olmasa bile İslam teorisinde de mevcut olduğunu belirttiği) “adaletin gelişen bir medeniyetin temeli olduğu”³⁸ kavrayışına dönük bir hayranlıkla döndü. Mısır'a usta bir dilbilimci olarak da dönen Tahtâvî, Mehmed Ali Paşa tarafından 1835'te Avrupa kitaplarını tercüme etmek üzere kurulmuş Medresetü'l-Elsün'un (Lisanlar Mektebi) kurucu müdürlüğüne atandı.³⁹ Abbasi Halifesi Memûn'un Bağdat'ta neredeyse tam bin yıl önce, 832'de kurduğu Beytül-Hikme'nin yeni bir şekliydi bu.

Mehmed Ali Paşa'nın ardıllarının yönetiminde çeviri süreci devam etti. Ama her iki yönde işledi ve sadece kitapları değil, bizzat Kahire'yi, ülke kültürünü ve haberleşmesini, hatta Doğu-Batı ticaretinin coğrafyasını kapsar hale geldi. Paşanın hemen sonraki vârisleri Mısır'a buharlı makinelerin yanı sıra demiryolu hatlarını ve taşıtlarını tasarlamak üzere (George “Füze” Stephenson'ın oğlu) Robert Stephenson'ı getirtti.⁴⁰ Mehmed Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa 1860'larda Kahire'yi Haussmann tarzında düzenleterek, bulvarların ve geniş caddelerin yer aldığı bir şehre dönüştürdü; diğer (Avrupalı) geleneklere açıklığın uç sembolü olarak bir opera sarayı inşa ettirdi. Bu arada Doğu ve Batı arasında en somut geçit olan Süveyş Kanalı'ndaki çalışmalar ilerlemekteydi. Kanal'ın 1869'da hizmete girişi, Kipling ne düşünecek olursa olsun, zıt kutupların bir araya gelebileceğini en azından açılış töreninde kısa bir süreliğine kanıtladı:

kayzerler ile dervişlerin, imparatorlar ile idüğü belirsiz kızların, saygın yaşlılar ile şaklabanların, emirler ile mühendislerin, Müslüman imamlar ile İtalyan denizcilerin gelişigüzel birbirine karıştığı [...] çılgın bir karmanyola [1789 Fransız Devrimi sırasında revaçta olan bir dans ve şarkı, ç. n.]...⁴¹

Kanal'dan ilk geçişi buharlı yatlardan oluşan bir filo yaptı; aralarında İsmail Paşa'nın (o zamandan beri bir hayli değişikliğe uğramış olmakla birlikte hâlâ şaşırtıcı biçimde Mısır cumhurbaşkanlık yatağı olan) kocaman *El Mahrusa'sı* da vardı. Ama bütün bunlar bir bedelle gerçekleşti: İsmail Paşa Mısır devletini iflasa sürüklemiş ve böylece Batı Avrupa'nın pek hoş olmayan başka bir unsurunun, alacak tahsildarlarının en inatçısı sayılabilecek İngiliz icra memurunun yolunu açmıştı.

38 Adonis, *Sâbit* IV, s. 32-33; Rogan, s. 105-106.

39 Suleiman, s. 169-170.

40 Searight, s. 110.

41 Kanal'ın açılış kutlamaları üzerine *Spectator*'da çıkmış haberden aktaran Searight, s. 117-118.

KUM SAATİNİN ÇEVİRİLMESİ

Bu arada Kızıldeniz'in öbür yakasında Mısır'dakine taban tabana zıt bir istikamet izleyen, yani geçmişe ve özüne yönelen başka bir Arap uyanışı sürmekteydi. Arap Yarımadası'ndaki Vehhabi kabile mensuplarına, Medresetü'l-Elsün herhalde bir tür Babil Kulesi, opera sarayı da bir tür Babil Fahişesi'nin yatak odası gibi görünürdü; çünkü onların gözünde her türlü *bidat* ("yenilik") sapkınlıktı. Yine de başlattıkları hareket, Mısır'da gelişen olaylar gibi, genel Arap Uyanışı'nın bir tür öncüsüydü.⁴²

Vehhabilerin kökleri 18. yüzyıl ortalarına kadar inmekteydi; ama Osmanlılar mayalanan bu iç tehdidin farkına ancak Fransızların Mısır'ı işgal ettikleri 1798'de vardılar. Ta İslam öncesi dönemde Arap "ada"sında kızışan bir sorunun belirtisi olmuş bir gelişmeyle, Irak'ın yerleşik kesimlerine dönük gittikçe düzenli bedevi akınlarının yarattığı tedirginlik Türkleri yarımada 10.000 kişilik bir ordu göndermeye yöneltti; bu kuvvet bedevi savaşçılardan oluşan bir güruha küçük düşürücü biçimde teslim oldu.⁴³

Bir güruh gibi görünen yapı aslında düzensiz ama şaşırtıcı derecede disiplinli bir kabile ordusuydu. Bir kuşak boyunca toplanmış olmasından dolayı beklenmedik derecede büyüktü de. Vehhabiliği Arabistan'a 18. yüzyılda "Mister Hempher" adlı bir İngiliz ajanının aşıladığı yolunda, bir Osmanlı yazarınca 1880'lerde ortaya atılan fikri muhtemelen gülüp bir tarafa atabiliriz. İşin doğrusu, hareket ilham kaynağını ve en yaygın bilinen adını, Orta Arabistan'ın Necd bölgesindeki zindeleştirici yayılardan gelme bir vaiz olan Muhammed ibn Abdülvehhab'dan aldı. Yaklaşık 1720'de doğan Abdülvehhab gençken çıktığı seyahatlerde, doğduğu platonun ötesindeki boğucu kesimlerde İslam'a bulaşmış olan evliyaperestliği ve diğer "yozlaşma" biçimlerini görünce dehşete düştü.⁴⁴ Namı bir 14. yüzyıl sofı âlimi olan İbn Teymiyye'nin yazılarından da etkilenererek, dini bu tür şeylerden arındırmayı kendine görev edindi. Girişiminin geçmişe inen birçok kökü vardı: İbn Teymiyye'nin fikirlerinin yanı sıra (Vehhabilerin resmi ismi "Muvahhidun"un açığa vurduğu üzere) Kur'an'ın çığır açıcı mesajı tevhit,⁴⁵ yani ilahi varlığı her türlü ortak ve aracıdan sıyrarak ilahi birlik doktrini. Bu bakımdan Arap hareketi 12. yüzyılda Kuzey Afrika ile İspanya'da ortaya çıkan Berberi Muvahhidlerle⁴⁶ ortak bir isme ve hedefe sahipti. Ama günümüzde hâlâ tedavülde olan yeni ve hatta daha sıkı bir şekli olduğu görülecekti.

42 Karş. EI² I, s. 554.

43 Rogan, s. 70.

44 Karş. Nicholson, s. 466.

45 Bkz. s. 36-37.

46 Bkz. s. 391.

Önceki ve sonraki diğer benzer idealistlerinki gibi, Vehhabilerin tevhidi de hem teolojik hem siyasal nitelikte olacaktı. Dünyevi hükümdara “Evet” demek bir kez daha semavi Yaratıcı’ya “Amin” demeye denk sayıldı.⁴⁷ Öbürleri gibi, Vehhabilikten doğan yeni ve yeninin yenisi kollar Allah tek olsa bile İblis diye bir ruhun dünyada hüküm sürdüğünü göreceklerdi. Gelişen hareket bir üst-kabile, pan-Arap birliği oluşturarak hem ilahi takdire hem insan doğasına karşı mücadelesini başlattı. Hikâyenin aşına gelmesi, Vehhabilerin bilinçli olarak Medine İslam devletinin başlangıcını tekrar canlandırmalarındandı; ilk Müslümanlar gibi, Vehhabilikten önceki hayatlarını bile cahiliye devri olarak nitelendirdiler.⁴⁸ Yönelindikleri saflık arayışıyla, aynı zamanda yüzlerini sadece Araplara mahsus ve dış katkılar ile yozluklardan arındırılmış bir İslam versiyonuna çevirdiler. Böylece Arap kimliği bir kez daha yabancılara gösterilen refleksle şekillenme yoluna girdi: Sadece Arabistan’ın yozlaşmış Osmanlı efendilerine ve İslam’dan önce olduğu gibi, yarımadanın doğu kesimine yeniden sızan iflah olmaz Şii İranlılara⁴⁹ değil, evliyaperestlik, putperestlik ve yenilik içinde debelenen ötedeki bütün dünyaya karşı.

Necd’in kayalık platosunda emperyal ve teolojik tehditlerle çevrili kalmak Muhammed ibn Abdülvehhab’ı yalnız bırakacak bir durumdu. Ama erken dönemde seçkin bir Necd ailesinin reisi Muhammed ibn Suud’un kişiliğinde hayati bir yandaş buldu. İbn Suud önüne çıkan fırsatı gördü. Kureyş eski düzeninin iktidarda kalmak ve nüfuz alanını genişletmek için Peygamber Muhammed ibn Abdullah’ın sağladığı söz birliğinden yararlanmasına oldukça benzer bir gelişmeyle, o da ıslahatçı Muhammed ibn Abdülvehhab’ın etrafına topladığı müritlerden yararlandı. Suud’un dünyevi desteğiyle ve davaya katılan kabile mensuplarının gittikçe artan akınıyla, ıslahat girişimi kısa sürede bir taşkınlığa dönüştü. Vehhabi akıncılar yarımadanın her yanında ahlakçı bir vandalizm dalgasını başlatarak, *şirk* (“Allah’a eş koşma”) iması taşıyan her şeyi yıktı. Özellikle bir karıştan daha yüksek mezarlar düzleştirildi; amaç insanları şefaath dileme yoluyla ihtiramı evliyaperestliğe vardırان ziyaretlerden alıkoymaktı. Medine’deki Vehhabi işgali (1805-1812) sırasında, tanınabilir ve ziyaret edilebilir geçmişin büyük bir kısmı düpedüz silindi. Peygamber sahabelerinin uzun süredir ziyaret edilen kabirleri isimsiz moloz yığınlarına çevrildi. Peygamber dahi bundan nasibini aldı. Yüzyıllar boyunca türbesine hibe edilmiş hazineler yağmalandı ve üstündeki kubbe yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kaldı.⁵⁰ Ne var ki, bütün bunlar daha önce Güney Irak’ta 1802’de sergilenen şiddet çılgınlığının yanında nispeten ölçülü sayılırdı. Şii

47 Karş. Adonis, *Sâbit* I, s. 31.

48 *EI*² III, s. 1064.

49 *EI*² I, s. 554; Parry, s. 35; karş. s. 103.

50 *EI*², madde Wahnâbiyyah.

Kerbela'da Vehhabiler Muhammed'in şehit torunu Hüseyin'in büyük saygı gösterilen türbesini dümdüz etmişlerdi; ölüleri yok etmekle yetinmeyerek, yaşayan şehir halkını kılıçtan geçirmişlerdi.⁵¹

İslam'ın ilk yıllarına kadar inen lanetli, tekrarlamalı çatışma tarihinin ölümcül kum saati yüzyıllar içinde toz tutmuştu. Vehhabilerin onu çevirmesi eski çatışmaları bir kez daha harekete geçirdi; onların vârisleri ve aynı şekilde vârislerinin hasımları o zamandan beri ha bire çevirip duruyorlar.

Vehhabilerin Bağdat'a çok yaklaşımlarıyla, Osmanlıların bir şeyler yapmaya mecbur kalacakları açıktı; ama Osmanlı ordusunun Vehhabi kabile mensupları karşısında uğradığı 1798 yenilgisi en azından bu emperyal aslanın aslında kâğıttan bir kaplan olduğunu ilk kez göstermişti. Bâbiâli artık Fransızlardan kurtulmuş bulunan Mısır'ın genel valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi sonunda. Bu girişimiyle Mısır'ın benlik davasına ilave bir dürtü kazandırmanın yanı sıra, müstakbel bir milliyete doğru el yordamıyla ilerleyen bir halk ile fikrince tarihin yarım kalmış işini bitirmeye çalışan birleşik bir üst-kabile arasında yeni türden bir çatışmayı başlattı; kısacası, ilerleme ve geriye gitme, belirsiz bir gelecek ve hayal edilen bir geçmiş arasındaki bir çatışmaydı bu.

Mehmed Ali Paşa'ya bağlı kuvvetlerin beş yıllık amansız bir Arabistan harekâtının sonunda, 1818'de bu sefer kazanan gelecek oldu. Yakalanan Vehhabi önderleri İstanbul'da idam edildi; cesetleri üç gün teşhir edildikten sonra denize atıldı.⁵² (Amerikalılar 200 yıl sonra Vehhabilerin manevi torunu Usame Bin Ladin'i okyanus sularına gömdüklerinde bunu biliyorlar mıydı acaba?) Görünüşe bakılırsa Vehhabiler bir Waterloo akıbeti yaşamışlardı. Ama ürkütücü akıncıların etkisini silmek çok daha zordu:

Kendi düşüncelerine sıkıca bağlı olan ve sadece kendi aralarında sohbet ettikleri için, yeni görüşlerin tedrici akışıyla ateşliliklerinde hiçbir azalma görülmeyen bir halkta huysuz vicdanlılığın ve savaşı gaddarlığın karıştığı salgın bir şevk, yaşlılardan gençlere uzun süre var gücüyle aktarıldı.⁵³

Bu sözleri Samuel Johnson 1775'te İskoç Kalvencileri üzerine yazmıştı; ama aynı şeyi kendi dönemindeki ve daha sonraki Vehhabiler için de pekâlâ yazabilirdi. Mısır 19. yüzyılın son üçte birlik bölümünde Avrupa'yla sohbet halindeydi ve Mehmed Ali Paşa'nın ardıllarının buhar enerjisine merak saldıkları yıllarda bu muhabbet en koyu haline büründü. Ama Kahire opera sarayında 1871'de *Aida*'nın ilk gösteriminin sahnelenmesinden beş yıl sonra,

51 Nicholson, s. 466. Bu kaynakta ölü sayısı 5.000 olarak verilir.

52 Rogan, s. 87.

53 Johnson ve Boswell, *A Journey to the Western Islands*, Penguin Classics, Londra, 1984, s. 37.

İngiliz seyyah Doughty “Şimdilerde hırçın Vehhabi bağnazlığı göçebelerin kalplerini dondurmuş bulunuyor,”⁵⁴ saptamasında bulundu. Bazı kalpler donmuş halde kalacak ve sonraki akımlara (canlanan 20. yüzyıl İhvân’ı,⁵⁵ El-Kaide, “DEAŞ” ve adları henüz konulmamış öbürleri) ilham kaynağı olacaktı.

Bunların hepsi *muvaahhidun*’dur, yani Allah’ın ve insanoğlunun birliği peşindedir. Ama aradıkları birlik asla diğer anlam tonunda yoksun değildir. Vahdet teklik olduğu kadar yalnızlık, içe kapanış ve tecrit anlamına da gelir. Belki geriye bakışla varılmış bir sonuç gibi görünecek olsa bile yarımadaanın o ücra yayla merkezi, neredeyse Arap “ada”sı içindeki ayrı ada dışında, Arap dünyasının herhangi bir kesiminde Vehhabi uyanışının ortaya çıktığını hayal etmek zordur. Buna karşılık, Mısır’ın (özüne ve Araplığına olduğu kadar dış dünyaya) uyanışı, Afrika’nın yelpaze gibi deltasıyla Akdeniz’e açılan koca nehrinde gerçekleşti.

YENİDEN DOĞUŞ

Vehhabi ideolojisi gibi, 19. yüzyılla birlikte gelişen seküler milliyetçilik de birlik yaratmaya çalıştı. Ancak hedefi saf Arap Müslüman yalıtılmışlığı değil, pan-Arap bütünleşmeydi; tek seslilik değil, bütün Arapça seslerin uyum içinde olacağı çok seslilikti. Böyle geniş ve karmakarışık korolar *Aida*’da yürüyebilir. Gerçek hayatta ise idareleri daha zor olur.

Mehmed Ali Paşa ile vârislerinin yönetimi altında Mısır, kimliğine tekrar kavuşma ve Osmanlılardan fiili bağımsızlığını kanıtlama yoluna girmişti. Özellikle Vehhabilere karşı yürütülen başarılı savaş Mehmed Ali Paşa’nın bir maşa değil, başlı başına güçlü bir hükümdar olduğunu göstermişti. O zamandan beri o ve ardılları Arapçayı tekrar resmi dil haline getirerek ve bir Arap basını kurarak, Mısır’a eski Arapça sesini de yeniden kazandırmıştı. O ses komşu Maşırık’ta da yankılanmaya başladı; mezheplere ayrılmış bu bölgede bir birlik çağrısıydı bu. Mısır’da elbette büyük bir Kopt Hristiyan azınlık vardı. Arapçanın benimsetilmesine rağmen Koptlar asla tam Araplaşmış değillerdi; hâlâ yabancılar, boyun eğdirilmiş yerliler olarak görülüyorlardı. Buna karşılık, Büyük Suriye’de yüksek sayıya varan Hristiyanların çoğu başlangıçtan itibaren Araptı ya da en azından öyle olduğu iddiasındaydı; bazılarına göre, soyları İslam öncesi Gassani meliklerine kadar inmekteydi. Yeni bir söz birliği, yeni bir pan-Arap birliği, dine değil, dile dayalı bir ümmet

54 Aktaran Tidrick, s. 151.

55 Mısır merkezli İhvânü’l-Müslimin (“Müslüman Kardeşler”) Suudi İhvân’la isim ve Vehhabi eğilimler ortaklığını taşımasına karşın, genellikle onun delice bakışlı ürkütücülüğünü paylaşmaz.

fikri Suriyeli Araplar arasında şekillendi. Ne de olsa, ilk birleştirici unsur olan dilin müthiş dayanıklı olduğu kanıtlanmıştı: Bin yıl boyunca çoğunlukla Türkler olmak üzere, başkalarınca yönetilmek Arapları Türkleştirmeyi ya da kadim dillerinden yoksun bırakmayı başaramamıştı.

Canlanmanın ön saflarında yer alanlardan biri, Lübnanlı bir Maruni Hıristiyan olan ve bilginler yetiştirmiş bir aileden gelen İbrahim Yazıcı'ydı. Ona göre, Arapça ümmeti birleştirici bir kuvvetten ibaret değildi. "Dil ümmetin ta kendisi"ydi, bir başka deyişle, Arap milletinin özü ve esasıydı; coğrafya, sınıf ve siyaset sınırlarını aşan dil, Arapları kan bağları, din ve görenekten çok daha kesin biçimde bir arada tutan etkendi.⁵⁶ Üstelik bu saptama akademik bir teorinin ötesindeydi. Kadim çağlardaki gibi Yazıcı gibi eylemciler, fikirleri eylemlere dönüştürmek için şiiri kullanacaklardı. Mısır 1860'lara doğru en azından bir geçici boşanmayla Osmanlılardan ayrılmıştı; ama parçalanmış Maşrık hâlâ İstanbul'a bağlıydı ve "Avrupa'nın Hasta Adamı" Osmanlılar artık Arap ilerlemesi üstünde bir ölü yükü. Dolayısıyla Yazıcı'nın 1868 tarihli harika kasidesinde,

Ey Araplar uyanıp ayağa kalkın!

diye gürlemesi sadece bir uyanma çağrısı değil, Türkleri silkeleyip sırtlarından atma ve yitirilmiş bütün bir kimliği yeniden elde etme çağrısıydı:

Türkler doğuştan hakkınız olanı çaldılar;
Değersiz insanlarsınız onların gözünde.
Hiç yoktur varlığınız, unvanınız ve namınız,
Unutulmuş şerefizin ve şöhretiniz yatıyor yerde.⁵⁷

Yaklaşık bin yıl önce, Beckem gibi Türkler tuhaf isimleri ve töreleriyle, Arapları sikkelerden ve tahttan çekip atmışlardı.⁵⁸ İşte sonunda Arap ismini, Arap çehresini geri getirmeye dönük ateşli bir itiraz vardı artık.

Başka Hıristiyan Arap düşünürleri sonraki yüzyılda milliyetçi davaya güç katacaklardı. Onlara göre, Arap tarihinin ikinci yarısına damga vuran İslami akımla bir çatışma yoktu. Aksine, 1940'ların başlarında Baas hareketini kuran Mişel Eflak gibi milliyetçiler, İslam'ı "sadece bütün Arap Müslümanlara değil, bütün Araplara ait [...] büyük bir tarihsel tecrübe"⁵⁹ olarak gördüler. Onun bütüncül bakışı bir bakıma doğruduydu. İslam bir

56 Suleiman, s. 99-100.

57 Karş. s. 43.

58 Bkz. s. 339-340.

59 Aktaran Albert Hourani, s. 404-405.

akide, bir amentü olmakla birlikte, Muhammed'in Medine'ye göçüyle birlikte diğer dinlere mensup Arapları kucaklayabilecek bir siyasal zümreye de dönüşmüştü. Vehhabiler erken dönem İslam'ını ne olması gerektiğine dair kendi dar bakış açılarına göre yeniden kurgulama çabası içindeydiler; kısmen Avrupa modellerinden, kısmen yeniden canlanmış bir Mısır'dan ilham alan Arap milliyetçiliği ise bunun yerine Abbasi altın çağına daha benzer bir atılımı tekrar yaşatmaya çalıştı. O çağda İranlı Şuûbilerin ve diğer kültürel bağımsızlık hareketlerinin tahribatına karşı, bir Arap kimliği, tarihi ve dili versiyonu bolca mürekkep akıtılarak kâğıt üstünde korunmuştu. Arap matbaacılığının gecikmeli çağında, yazarlar nihayet Araplığı bir kez daha yücelterek, diğer ulusal kimlikler karşısında caka satabilirlerdi. Matbaa sayesinde dil yeni bir hayatıyet kazandı ve bu bölümün başında anlatılan kıraç yüzyıllardan sonra edebiyat tekrar göğerti. Vehhabiler yeniden doğmuş İslam'la Türklere karşı koydular; milliyetçiler dil düzeyinde bir dönüşüme yönelerek, yeniden doğmuş Arapçayla aynı şeyi yaptılar. Bazen mucizeye yakın sonuçlara vardılar. Örneğin, Halep doğumlu olmakla birlikte İstanbul'da sadece Türkçe eğitim gören ve uzun süre Balkanlar'da bir Osmanlı memuru olarak istihdam edilen Sâtı Husrî 40 yaşındayken Osmanlıcadan vazgeçip Arapçayı benimsedi; daha sonra Arap milliyetçiliğinin büyük teorisyenlerinden biri oldu.⁶⁰

Yeni bir yazı teknolojisi bir kez daha Arap tarihinde yeni bir aşamayı başlatmıştı. İlk yazı biçimi Kur'an'ı etkilemiş ve asıl haliyle korumuştur; Emevi muhasebesi imparatorluğu dil bakımından Araplaştırmıştı; imparatorluğun dağılmaya yüz tuttuğu bir dönemde kâğıt, Arap kimliğini tanımlamış ve kayda geçirilmesini sağlamıştı. Uzun süre geciken matbaacılık ise o kimliği yeniden canlandırmaya katkıda bulunmuştu. Öte yandan, tarihin seyri kendine has bir döngüsellik içindeydi. Arap medeniyetinin bir gözlemcisi bunu şöyle ifade eder: "Arap milliyetçiliğiyle başlangıç noktamıza dönmüş durumdayız."⁶¹ İslam'ın öncesine inen ve çeşitli kavimler ile kabilelerin birleşik kimlik arayışında olduğu bir döneme denk gelen bir başlangıç noktasıdır bu. Şimdi 'arabiyye, eski yüksek Arapça bir kez daha asabiyetin, dayanışmanın özü olacaktı. Avrupa Rönesansı'nın bir klasik geçmişi yeniden keşfetmesine benzer biçimde, *Nahda* da Arapçanın engin hazinesinin farkına varılışıydı. Sanki Araplar geçmişte Hire melikince gömülen kadim kasideler hazinesini⁶² bulmuşlardı ve kendileri için daha harika bir geleceğe yatırıyorlardı.

60 Suleiman, s. 127-132.

61 Dunlop, s. 25.

62 Bkz. s. 117-118.

ÇATAL DİL

Gelgelelim, Arap Uyanışı önceleri büyük ölçüde Aydın Hristiyan Maşrık Arap Uyanışı'ydı. Gevşek bir ailenin birbirinden oldukça farklı lehçelerini konuşan ve muhtelif genetik köklere mensup olup Atlas Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne kadar son derece büyük bir çeşitlilik arz eden topraklarda yaşayan Arapların çoğu hâlâ uykudaydı. Canlanmış bir Araplık duygusu bölge boyunca doğacaktı ama çok yavaş bir süreçte. Örneğin, ikinci vatanım Yemen'e Yazıcı'nın 1868 tarihli kasidesinden neredeyse bir yüzyıl sonra hemen hiç dokunmamıştı; şimdi aradan bir 50 yıl daha geçmişken, Yemen eski ve sıkıntılı koma haline tekrar batıyor gibi. Faslı kültür tarihçisi Muhammed Câbirî 1980'lerde şunu yazdı: "Modern çağın Arap Uyanışı'nın [...] bir gerçekliğe dönüşmesine daha zaman var."⁶³ Günümüzde gerçeklik bazen daha da ötedeymiş izlenimini veriyor.

Sorunun kaynağı kısmen modern canlanma hareketinin o çok eski ve çok zor olan yüksek dile köklü biçimde dayanmasıydı. Avrupa Rönesansı tam da halkların kendi yerel dillerinde geniş çapta ve yaratıcı biçimde yazmaya başladıkları sırada ortaya çıkmıştı; daha sonraları Protestanlığın ortaya çıkışı ve Kitabı Mukaddes'in çevrilişi, yerel dillerin konuşmada olduğu kadar yazıda da Latince ile Yunancaya nihayet ağır basmasını sağlamıştı. Buna karşılık, bütün Araplar için ortak zemin arayışındaki Arap Rönesansı, eski yüksek dilin yegâne yazılı mecra olarak zafere ulaşmasını getirdi. Bunun Avrupa'daki dengi kıtanın Vergilius'u yeniden keşfederken, hiçbir zaman bir Dante ya da bir Chaucer çıkaramaması, Latince Vulgata Kitabı Mukaddes'i'nin rakipsiz kalması ve Luther ile Wycliffe'in hiç doğmaması olurdu. Yüksek dili öğrenmeyen ve yerel dilde (ama Arap yazısıyla değil, İbrani, Süryani ve diğer alfabeleriyle) yazan Yahudi, Hristiyan ve diğer gayrimüslim Arap topluluklar dışında, Arapların çoğu kendi lehçeleriyle yazmayı akıllarından hiç geçirmiş değillerdi. Daha yakın yüzyıllarda, özellikle Cebertî'nin anlattığı 18. yüzyılın tarihsel ve edebi dip noktasında insanlar yazmayı büsbütün bırakmış ya da en azından yeni şeyler yazmaz olmuştu; yaptıkları iş yazılmış şeyleri ısıtıp ısıtıp tekrar sunmaktan ibaretti. Uyanış hareketiyle birlikte, yaratıcı edebiyat tekrar çıkışa geçti, ama hâlâ eski dille ve söz dağarcığıyla. Örneğin, Yazıcı'nın kasidesi bin yılı aşkın bir süre önce yaşamış Ebu Temmâm gibi şairlerde ne itiraz ne şüphe uyardırır herhalde; bunun İngiliz dengi sözgelimi Byron'ın hâlâ *Beowulf*'un üslubuyla ve hatta diliyle yazması sayılırdı. Yaşanan süreç günümüzün bir şairi ve eleştirmenin ifadesiyle "modernlikten ricat"ın⁶⁴ bir parçasıydı.

63 Câbirî, s. 347.

64 Adonis, *Poetics*, s. 77; karşı. s. 375.

Bir başka deyişle, Uyanış yeni hiçbir şeyi uyandırmadı; “şimdiki zamanı geçmiş zamana döndürmek”le⁶⁵ sınırlı kaldı.

Geçmişin bu söz dağarcığı esasen Araplardan çoğunun günümüzde en azından düzgün nesir yazarken ya da halkın önünde resmi konuşma yaparken kullanmaya çalıştığı şeydir. Bu dili öğrenen yabancılara öğretilen şeyin “Modern Standart Arapça” olduğu söylenir. İnsana bu yeni ve parlak bir şeymiş gibi gelir; oysa gerçekte Klasik Çağ Latincesi ile karşılaştırıldığında Ortaçağ Latincesi neyse Klasik Arapça ile karşılaştırıldığında Modern Standart Arapça da odur: sözdizimi biraz daha eblehleştirilmiş, üslubu biraz daha hantal, kelime hazinesi biraz daha geniş olmakla birlikte, özünde aynıdır. Eski vezinler ile kafiyeleri kullanmayan günümüzün bir şairi bile kadim dili hâlâ kullanır:

Günümüzde Nizar Kabbânî'yi [ö. 1998] okuyabilen biri Abbas ibn Ahnef'i [ö. yak. 803] [...] okuyabilir. Diğer kültürlerde nadiren rastlanan garip ve şaşırtıcı bir olgudur bu.⁶⁶

Sahiden öyle olan bu durum, Arapları özgün kılan ve mekânın yanı sıra zaman düzeyinde bir arada tutan düğümlü bağın bir parçasıdır, her ne kadar birliktelik gırtlak gırtlığa gelmelerini getirirse de.

Dolayısıyla, Araplar yazdıkları ya da nutuk çektikleri zaman, tam “yabancı” değilse bile kesinkes yerli olmayan bir dil kullanırlar.⁶⁷ Gündelik konuşmanın yazılı Arapçaya mesafesi,⁶⁸ en yüksek düzeye çıktığı Kazablanka gibi yerlerde Petrarca ile Petronius, Romen dilleri ile Latince arasındaki kadar geniş olabilir. İfadeyi doğru kurma kaygısı çoğunlukla başta gelir; içerik genelde ikincil önem taşır. (Rakamların gramerini yanlış anlamak öylesine kolaydır ki, yerleştiğim ülkede küçük ama korkunç basım hatasının farkına varılncaya kadar, 20 riyallik on milyonlarca para dolaşımında kaldı: Paralarda *işruna riyalan* [ismin -i hali] yerine *işruna riyalin* [ismin -in hali] yazılıydı. Şeytan ayrıntıda gizlidir.) İki dillilik ikileminin boynuzlarına takılı kaldıkları için, Arapça konuşma ama başka dillerde yazma gibi kolay yolu tutan eğitimli epeyce Arap vardır. Neredeyse bütün bilimsel araştırmalar İngilizce ya da diğer gayri Arapça dillerde yazılır. Arapçayı doğru anlamamanın ve uygun kelime hazinesini bulmanın getirdiği çifte sorun fazla yıldırııcıdır.

Bu dilsel ikilik gerçekten önemli midir? Bazı gözlemcilerin işaret ettikleri bir tehlike, yani Arapça gibi çatalı bir dilin onu konuşanları çatalı bir akılla

65 Adonis, *Sâbit* I, s. 41.

66 Kilitto, s. 10.

67 İbn Haldun, *Muqaddimah*, s. 439-441.

68 Versteegh bizzat lehçeler arasındaki mesafenin “Germen dilleri ile Romen dilleri arasındaki kadar, belki de daha büyük olduğunu” belirtir. Versteegh, *Arabic Language*, s. 98. Bunun bir abartı olduğu kanısındayım.

düşünmeye yönelttiği doğruysa, öyle olabilir. Bir eleştirmen “en yüce ahlaki tonda” yüksek Arapçayla ifade edilen ve inanılan “ideal benlik” ile gündelik konuşmada ifade edilen “ahlaki davranışın alt katmanı” arasındaki tezada dikkat çekmiştir.⁶⁹ Neyi kastettiğini biliyorum. Örneğin, bir tanıdığımın hükümetteki bakanların (büyük) yolsuzluğunu (*fesad*) yerden yere vurduktan hemen sonra, bir bakanlıkta çalışan karısının (küçük) bir ek gelir kapısı (*hakk Ebi Hadi*) bulma becerisini övdüğünü duymuşluğum vardır. Bununla birlikte, dilsel çifte standartlara diğer dillerde de rastlanır; Arapçanın özel bir durum olup olmadığı ancak bir sürü sıkı araştırmayla anlaşılabilir.

Daha büyük ve kuşku götürmez bir tehlike vardır. Resmi okuryazarlık rakamlarının bir kuşak önceki düşük seviyeden çok daha yüksek olduğu günümüzde bile çok az Arap kendi “ulusal” diliyle yazma rahatlığını duyuyor; onu rahatça konuşanlar daha da azdır. Aslına bakılırsa, zaman içinde çoğu Arap kendi adını taşıyan dille kokutulup dilsiz hale getirilmiş, bireysel se-sinden mahrum edilmiş haldedir. Kelimenin en etimolojik anlamıyla “sürekli yüksek sesle konuşan” *diktatörler* tarafından defalarca susturulmuşlardır. Bir analizcinin ifadesiyle, çoğu Arap kendi dilinden dışlanmış durumdadır: “Dilde *ben* yokum; bireysel benliğimi ifade eden bir kişi değilim”.⁷⁰

Arapların genelde yazarken gündelik dili kullandıkları sosyal medya bu durumu değiştirebilir; ama birlik değil, çeşitlilik yönünde bir değişim olacaktır bu. Hüküm vermek için henüz çok erken: Twitter mesajlarının çoğu lehçeyle, propaganda yazılarının çoğu ise hâlâ yüksek Arapçayladır. Propagandanın gücü vardır: Eski kutsal dil, Paul Bowles’ın ifadesiyle “ölmeyi reddeden ölü dil”⁷¹ İslam öncesi şairler ile kâhinlerin ağızlarında olduğu gibi, kitleleri hâlâ büyülüyor, şaşırtıyor ve susturuyor. Tweeter mesajlarını boğan bir ağırlığa ve ses hacmine hâlâ sahip. Üstelik uzun süredir ulaşılamayan bir birliğin en güçlü sembolü olma özelliğini koruyor: “Bizler bir ülkede değil, bir dilde yaşıyoruz.”⁷² O tek ortak vatan, kavranması neredeyse imkânsız zorluktaki dil yok edildiğinde, birliğin bir serap olmayan tek vechesi de yok edilmiş olur.

GERİDE KALAN SÖZLÜK

19. yüzyılda Uyanış’ın öncüleri için, Arap alfabesini yeniden canlandırmak ve o dilin, eski birlik katalizörünün Arapları yeni bir çağda bir araya getireceğini ummak gayet hoş bir tasarıydı. Ama dilin temel maddesi olan kelimelerde bir

69 Shouby, s. 301-302.

70 Adonis, *Sâbit* III, s. 220-221.

71 Bowles, s. 294.

72 Merzuki (aljazeera.net).

sorun vardı: Tekvin'deki İbrani benliği gibi, Arap Âdem'e de bütün yaratıkların isimlerinin öğretilişi⁷³ üzerinden uzun bir süre geçmişti. Arapça sözlük vahim sayılacak ölçüde çağın gereklerinin çok gerisindeydi. Cebertî'ye göre, yakın dönemin en büyük edebi eseri hocası Zebîdî'nin 1767'de tamamladığı muazzam büyük sözlüktü.⁷⁴ Bendeki baskısı 40 cildi bulan bu eser 14. yüzyıl sonlarından kalma ve zaten devasa büyüklükteki *Kamus*'un genişletilmiş bir versiyonuydu; ama genişletilişi yeni madde girişleri değil, yeni alıntılar ve tanımlar koyma şeklindeydi. Klasik çağ sonrasındaki şeyler "saf" sayılmadı ve bir rahibe manastırındaki sürtükmüş gibi sözlüğün dışında tutuldu.⁷⁵

Sözlük buharlı gemi ve opera çağındaki gerçek hayatı yansıtır olmaktan çıkmıştı. Oysa Arapça pratikte eski kelimeleri uyarlamakta, dile yeni kelimeler kazandırmakta ve Avrupa dillerinden birçok kelime özümsemekteydi; ama bunları organik bir surette yapıyordu. Maşrık'taki öncü milliyetçi aydınlar ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren sözlüğü güncelleştirmeye ve yakın dönemde kazandırılmış kelimeleri standartlaştırmaya çalıştılar. Çünkü Arapçanın yeni sözcük dağarcığını bütünleştirmenin, onu kullananlar arasında "söz birliği"ni ve pan-Arap siyasal birliğe yaklaşma yönünde önemli bir adım atılmasını sağlayacağını kavradılar. Ama Cebelitarık Boğazı'ndan Hürmüz Boğazı'na kadar uzanan, hâlâ büyük ölçüde matbaasız olan, Kur'an mektepleri dışında eğitimin derme çatma yapının ötesine geçmediği ve seyahatin çoğu durumda tarihte bilinen ilk Arap adamın, MÖ 9. yüzyıldaki deve sürüsü sahibi Cündüb'ün dönemindeki kadar yavaş olduğu geniş bir diyarda reformcuların halis niyetlerinin başarısızlığa uğraması kaçınılmazdı. (Şam'dan Bağdat'a deveyle gidiş 20. yüzyıl başlarında hâlâ üç haftayı almaktaydı.⁷⁶)

Birleştirici olması beklenen dil böylece bölünmüş bir yeni sözcük dağarcığını ortaya çıkardı. Örneğin, "sarkaç" Mısır'da *bandul* (Fransızca *pendule*), Irak'ta *rakkas* ("dansçı"), Suriye'de ise *nevvas*'tır ("sallantılı, asılı şey").⁷⁷ "Araba tekerleği" çoğu zaman *teyr* (İngilizce *tyre*), bazen *dulab* (aslında "çark"), bazen *kefer*'dir (İngilizce *cover*'dan alındığı söylene de, Arapçadaki kök anlamı aynı şekilde "örtme"dir); "standart" Arapçada karşılığı *itar*'dır ("kasnak") ve Mısır'da *kevitş* ("kauçuk", Fransızca *caoutchouc*, asıl kaynağı Keçva dili) olarak bilinir. Bazen tutulan örnekler oldu; sözgelimi "telefon" için önerilen *hâtif* ilk başta kulağa gaipten bir ses ya da adak olarak kesilmiş bir dananın bağırsaklarındaki gurultu gibi gelmesine karşın, daha az çekici olan *irziz*'in ("titreme, gümbürtü") yerini aldı.⁷⁸ Mekanik trenler için

73 Kur'an, 2:31.

74 Cebertî II, s. 105-108.

75 Karş. *EP* X, s. 240.

76 Atiyah, s. 89.

77 Chejne, s. 157.

78 Versteegh, *Arabic Language*, s. 181.

kıtar (“deve katarı”) bariz bir seçimdi; ama “tramvay” için önerilen *cemmaz* (“koşan deve, hoplayan eşek”) kısa sürede yerini Batı dillerinden alınma *taremveye*’e bıraktı.⁷⁹ “Devrim” önce *fitne* (“yakma, gaile, iğva, ihtilaf, katil, delilik”) kelimesiyle karşılanırken,⁸⁰ sonunda o kadar renkli olmayan *sevra*’da (“heyecan”) karar kılındı.

Ne var ki, bazen dışarıdan soyut ve karmaşık bir şeyi ifade eden bir kelime olduğu gibi alındığında, transliterasyonda bütün fikir kayboldu; *dimukratiye* dikkat çekici bir örnektir. Ama çeviride ve kullanım biçiminde de birçok kayıp vardır. Napoléon’un işgali altındaki Mısır’da oldukça garip çeviriyle önerilen *meşyehe*’nin (“şeyhlik”)⁸¹ 1870’lerde dönüştüğü *cumhuriyye* (“halkın yönetimi”) birçok Arap ülkesinin resmi adında karşımıza çıkan bir kelimedir; anlamı ise sahadaki gerçekliğin gölgesini bile hemen hiç yansıtmamıştır. Başka bir örnek vermek gerekirse, “yurttaşlar” için ilk başta önerilen *ra’iyye* (“uyruklar”, ilk anlamı “sürüler”) zamanla daha uygun *şaab* şekline dönmekle birlikte, sonunda *muvinun* (“vatandaşlar”) haline geldi.⁸² Ama her halükârda yaşadıkları devletle her iki taraf için bağlayıcı haklar ve ödevler çerçevesinde karşılıklı ilişki içinde olan tüzel kişilikler anlamında yurttaşlar hâlâ neredeyse meçhul bir canlı türüdür; *Tyrannosaurus rex*’in yok oluşunu bekleyen faremsi ilk memelilere benzerler. Siyasal bakımdan Arap dünyası kocaman bir Jurassic Park gibidir; bu da hep süren geçmişin en belirgin özelliklerinden biridir. Pratikte “cumhuriyet”lerin bile yurttaşları değil, uyrukları vardır.⁸³ Edebi ve milli canlanışın önderlerinden ve yeni kelimeler önerenlerden biri olan Lübnanlı yazar Fâris Şidyâk 1867’de, “Hak ve sorumluluklarımızı ne zaman öğreneceğiz?”⁸⁴ diye sormuştu. Bu türden birçok sorunun 150 yıl sonraki cevabı “Henüz değil” şeklindedir. Söz, düşünce ve eylem arasındaki yakın ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı irtibat göz önünde tutulunca, Arapça sözlükçülük sadece dilin kayda geçirilmesi değildir. Aynı zamanda siyasal eylemciliktir, oluşum halindeki tarihtir.

Geride kalan yalnız sözlük değildi; aynı şey gazeteler için de geçerliydi. Mehmed Ali Paşa’nın kurduğu 1828’de *El-vakayü’l-misriyye* 30 yıl sonra Suriye’de *Hadikatü’l-ahbar*’ın⁸⁵ (“Haberler Bahçesi”) çıkmasına kadar tekil bir ses olarak kaldı. Bütün Arap dünyasındaki iki gazeteye karşılık, o dönemde tek başına ABD’de 3.000 gazete vardı.⁸⁶ Arap gazetelerinin sayısı 19.

79 Versteegh, *Arabic Language*, s. 181; Chejne, s. 152.

80 Versteegh, *Arabic Language*, s. 174.

81 EI² VI, s. 725-726.

82 Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 174.

83 Karş. Kassir, s. 26.

84 Aktaran Kilit, s. 68.

85 Abu-Absi, s. 347, n. 3.

86 Whitman, s. 355. Rakam 1856 yılına aittir.

yüzyılın ikinci yarısında sürekli arttıysa da gazetecilik tarzının pek modern olduğu söylenemezdi. Örneğin, bir gazetede yazılar manzumdu.⁸⁷ Hatta 20. yüzyılın başlarına kadar şu anlayış hâkimdi: “Kendini bilen hiçbir yazar kafiyeli nesir dışında bir tarzla siyasal makale yayımlamaz.”⁸⁸

Ama en azından Araplar basın aracılığıyla seslerini duyurmaya başladılar. Derken başka türden bir suskunluk üstlerine çöktü. Sözcük dağarcığının genişlemesiyle ve gazetelerin çoğalmasıyla birlikte, Osmanlı makamları sıkı sansür uyguladı; 19. yüzyılın son çeyreğinin başından itibaren, Arap basınında “devrim”, “özgürlük” ve “Arap uyanışı” gibi ifadeler yasaklandı.⁸⁹ Bâbîâli yarı bilinçlenmiş, gittikçe açık sözlü Arap ve öbür uyruklarını bir tehdit olarak görmeye başlıyordu. Daha ileri bir tepkiyle, Osmanlılar kendi dillerini emperyal denetimin bir aracı olarak kullanmaya yöneldiler. Bu tutum bizzat Türklerin filizlenen milliyetçiliğiyle ve Jön Türklerin 1908’deki devrimiyle doruğa ulaştı. Yeni yönetim altında İstanbul, Arap topraklarına kendi dilini dayatmaya girişti;⁹⁰ Jön Türkler çoğunlukla Türki hâkimiyet altında geçen bin yılı aşkın dönemin doğal dilsel ayıklanmayla başaramadığı sonucu zorla elde etmeye çalıştı. Bunun bir sonucu olarak, okullarda Arapça “yabancı” dil dersi dışında yasaklandı.⁹¹ Tıpkı Abbasi Arapçılığının güçlü İran Şuûb hareketiyle kafa kafaya gelişinde olduğu gibi, genç Arap milliyetçiliği genç ve saldırgan Türk dengiyle karşı karşıya kaldı.⁹² Ama Arapçayı, Arap kimliğinin bu ana unsurunu bastıran sadece Osmanlılar değildi.

DiĞER BÜYÜK OYUN

Hint altkıtasının kuzey kesiminde Britanya ile Rusya’yı karşı karşıya getiren “Büyük Oyun” 19. yüzyılın sonlarında nihai evresine girmişti. Ama İngiliz efendiler Hindistan’ın Orta Asya bataklıklarını savunurken, önemi hiç de daha az olmayan bir ikinci takım daha batıda başka bir rakibin karşısında sahadaydı. Taraflar Napoléon’la başlamış olan kapışmanın yeni bir turundaydı. Bu sefer durumun bir “dostluk” maçına daha çok benzediği söylenebilirdi; ama İngiliz hedefi Hindistan sınırlarını güvence altına almaktan daha az önemli değildi, çünkü bu ikinci lig karşılaşması oraya giden yolu güvence altına almaya yönelikti. İki imparatorluk başşehir Londra ile Kalküta, Süveyş’ten geçen kestirme güzergâhta dahi denizle

87 Suleiman, s. 89.

88 Huart, s. 444-445.

89 Cioeta, çeşitli yerlerde.

90 Carmichael, s. 304-305; Rogan, s. 182-183.

91 Suleiman, s. 79, 85-88.

92 Karş. Suleiman, s. 91.

16.000 kilometre ayrılmışsa, ikisi arasında serbestçe seyahati sağlama alma gereği duyulur.

Britanya'nın Yakındoğu oyunundaki rakibi Napoléon'un 1801'deki Mısır seferinde hüsrana uğrasa da Fransız emperyal dürtüsü yatışmadı; Fransızlar bir kuşak sonra, 1830'da Mısır gibi ismen Osmanlılara bağlı olan Cezayir'e girmek için ticari ve diplomatik bir dalaşmadan yararlandılar. Böylesine büyük bir bölgeyi sindirmenin belirli bir zamanı gerektirmesine karşın, 1883'te Tunus'a yöneldiler ve 1912'de Fas'ın geniş kesimlerini himaye altına aldılar. Arap dünyasındaki Fransız nüfuz alanı Büyük Savaş'tan sonra 1920'de Lübnan'ı da kapsayan Suriye üzerindeki bir mandayla tamamlanacaktı.

Bu arada İngilizler 1839'da Aden'i alarak, Güney Arabistan'da küçük ama önemli bir köprübaşı kazanmışlardı. Bu hamle Victoria döneminin ilk toprak kazanımı ve bölgede buhar enerjisinin devreye girdiği ilk olaydı. İngilizler Hindistan'a giden buharlı gemilerin genç kuşağı için bir kömür ikmal istasyonu arayışındaydı ve Kızıldeniz ağzının hemen köşesindeki enfes doğal limanıyla Aden stratejik bakımdan mükemmeldi, tabii tatlı su kaynaklarının yokluğu, yakıcı sıcaklık ve Kipling'in "yıllar yılı kimsenin yakmadığı fıçı soba"ya benzettiği bir volkanik arka perde umursanmadığı sürece. Nitekim burası kuşaklar boyu İngilizlere hem kömür çukuru hem cehennem çukuru anlamında tam bir mezbele gibi görünecekti.

Ancak Aden zamanla, bilhassa limanı almalarından 30 yıl sonra Süveyş Kanalı'nın Kızıldeniz'i ölü bir uzantıdan canlı bir dokuya ve önemli bir denizyoluna çevirmesiyle, İngilizlerin hoşuna gitmeye başladı. Hindistan'a varmayı sağlayan yeni ve son derece rahat arka kapıda başka bir tutunma noktası edinmeleri de çok zaman almadı. Kanal yatağını kazmanın, ayrıca Kahire'yi bulvarlarla donatmanın, İmparatoriçe Eugénie ile Avusturya-Macaristan İmparatoru'nu ağırlamanın, Stephenson'ı, Verdi'yi ve büyük opera yıldızlarını Mısır'a getirtmenin ve Memlûk döneminin askeri yapısını örnek bir orduya dönüştürmenin yol açtığı bütün borçlardan dolayı, Mısır iflas etmiş durumdaydı. Alacaklılar Avrupalıydı ve Avrupa devletlerinin oluşturduğu bir heyet 1876'dan itibaren ülkeyi mali denetimleri altına aldı. Öte yandan, Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı Mısır'ın bağımsızlığını ve Araplığını geliştirme politikası, vârisleri açısından acı meyvesini vermeye başladı. Hem Avrupalılara hem hâlâ hâkim Türki elit tabakaya milliyetçi muhalefetin kabarıp 1881'de uç noktaya varmasıyla, Mısırlı subaylar eski paşanın küçük torunu olan baştaki Tefvik Paşaya iradelerini kabul ettirdiler. Ertesi yıl karışıklıkların artıp şiddete dönüşmesi üzerine, Bâbü'lî'nin ricasıyla Britanya devreye girerek, vazifesinas bir iç geçirmeyle beyaz adamın yükünü üstlendi; ama işin gerçeği, Fransızları bir kez daha devre dışı bırak-

maktan ve muazzam yeni kanalın gözeticisi olmaktan memnundu. Cebelitarık, Kızıldeniz'in ağzındaki Babü'l-Mendeb Boğazı ve şimdi de Süveyş: Hindistan'a giden uzun denizyolundaki bütün dar geçitler artık İngiliz denetimindeydi.

Mısır'daki yükü üstlenenlerin başında gelen Evelyn Baring, belki kâğıt üzerinde İstanbul'daki Türk halife-padişaha ("prens" anlamındaki Farsça hıdiv unvanıyla) bağlı, uzaktan Arnavut kökenli ve Araplaşmış Tevfik Paşa'nın uzaktan Alman kökenli ve İngilizleşmiş mali denetçisiydi; ama kısa sürede Britanya'nın başkonsolosu makamına yükseldi ve asıl yeni hükümdar olarak, geçmişleri Mısır'ın 900 yıl önceki köle ve efendi siyahi haremağası Kâfur'a inen bir yabancı firavun-memurları dizisine katıldı. Mısır'ın geniş emperyal arka avlusu Sudan'ın da İngiliz sorumluluğuna bırakılmasıyla hüküm alanı daha da genişleyen bu tabaka, âdet yerini bulsun diye, püsküllü fes gibi giyim unsurlarıyla ve "bey", "binbaşı" gibi unvanlarla alaturka görünümüne büründü. Halkın Arap çoğunluğunun güçlenen milli özlemlerine gelince, yeni fiili yöneticiler isyancı subayların (küçük ama belki Freudçu bir dil sürçmesiyle çoğu kez Ahmed Arabi olarak andıkları lideri) Ahmed Urabi'yi idam cezasına çaptırarak açık bir mesaj verdiler.

Sonuçta, Urabi'nin cezası sürgüne çevrildi. İngilizler Arap kimliğinin tehditkârlığı o kadar bariz olmayan tezahürlerine karşı da yumuşak davrandılar. Kahire Arap basınının başşehri olmaya devam etti; birkaçını doğrudan Osmanlı yönetimi altındaki bölgelerde bulunmayan ifade özgürlüğüne kavuşma arayışındaki göçmenlerin çıkardığı⁹³ gazeteler ile dergilerin sayısı arttı. Açık sözlü yeni Arapça yayın organları her türden siyasal renge sahipti,⁹⁴ buna belirgin milliyetçi eğilim de dahildi. Daha batıda ise Fransızlar dil silahını Osmanlı denkleri kadar açıkça kullandılar. Kuzey Afrika'da hâkim oldukları yerlerde yeni Kur'an mekteplerinin açılmasını caydırıcı bir tutum izlediler,⁹⁵ özellikle Cezayir'de yüksek Arapça öğretimini yasaklamaya çalıştılar ve onun yerine lehçelerin kullanılmasını teşvik ettiler.⁹⁶ Böyle tedbirlerle Mağrip'i geri kalan Arap dünyasının gittikçe siyasallaşan milliyetçilerinden koparmak için ellerinden geleni yaptılar. Yüksek Arapçaya saldırmanın yanı sıra bölgenin Berberi dillerini ve kültürlerini desteklediler.⁹⁷ Hatta Cezayir'in kuzey kesiminin tamamını 1881'de idari bakımdan ayırarak, anakara Fransa'sına bağladılar. Dil, kültür ve siyaset düzeyinde yapmaya çalıştıkları şey, Afrika'nın yoğun nüfuslu ucunu Araplıktan arındırmaktı.

Özellikle dil açısından başarılı oldular. Mağrip'te Fransa'ya karşı yürütülen mücadeleler sömürgeciliğe son vermeye dönük bütün savaşların keskinleri

93 Karş. Ajami, *Dream Palace*, s. 297; Atiyah, s. 84.

94 *EF* II, s. 466-467.

95 Haeri, s. 70.

96 Versteegh, *Arabic Language*, s. 132.

97 Atiyah, s. 137-138.

arasında yer alacaktı; ama İranlı Şuûbilerin Arap hâkimiyetine Arapçayla direnişine⁹⁸ oldukça benzer biçimde, Kuzey Afrika dil cephesindeki ana silah bizzat emperyal devletin dili Fransızca olacaktı. Fas'ta bağımsızlıktan sonra Arapçaya dönüş bürosundaki personelin dahi kendi aralarında Fransızca konuştukları⁹⁹ söylenir. Ama dile karşı Fransız kampanyasıyla ortaya çıkan etkilerin en derine işlediği yer, şehirlerin seyrek, kırsal hinterlandın ise geniş olduğu, Berberice konuşanların büyük bir orana vardığı ve yüksek Arapçanın hiçbir zaman pek tutunamadığı Cezayir'di. Arap dünyasında sadece Cezayir radyo yayınları çoğunlukla gündelik dildeydi;¹⁰⁰ bağımsız Cezayir'in ilk başbakanı Ben Bella bir Arapça hocası tutmak zorunda kaldı;¹⁰¹ 1963'te kurulan Cezayir Ulusal Meclisi, işlerin ancak Fransızcayla yürütülebileceğini fark etti.¹⁰²

Bu arada, doğuya düşen Arap diyarı Mısır ile Maşrık'ta Arapların yeniden keşfettikleri sesleri gittikçe daha gür çıkmaktaydı. Kültür ve dil düzeyinde başlamış olan milliyetçi hareket gittikçe daha açık siyasal yapıya büründü. Osmanlı yönetimindeki Suriye'de Türkçeyi benimsetme kampanyasının daha yeni başladığı 1880'lerde, hem Arapçaya resmi bir dil statüsünün hem (günümüzde hâlâ sağlanmamış) ifade özgürlüğünün tanınması taleplerinin yer aldığı sancaklar ve pankartlar¹⁰³ ortaya çıkmıştı. Jön Türklerin 20 yıl sonra resmi okullarda dillerini yasaklayarak, Arapça konuşan uyruklarının ağızlarını daha da sıkı bağlamaları üzerine, Kahire basını tepkisinde sözünü daha sakınmaz hale geldi. Pankartların ve basının yanı sıra, hâlâ İslam'dan önce ortaya çıkmış vezinli ve tek kafiyeli şekliyle şiir, siyasette gittikçe duygusal bir rol oynadı. Kimi zaman aşırı haşin tepkilerle karşılaştı. Örneğin, Mısırlı şair Ahmed Şevki İngiliz politikasını manzum olarak sertçe eleştirince, 1914'te Barselona'ya sürgün edilerek susturuldu.¹⁰⁴ Daha sonraları 1920'lerde Irak'taki İngiliz karşıtı başkaldırıda, popülist siyasal şairler arabaların üstüne çıkıp şiirlerini okuyacaklardı.¹⁰⁵ Bu tavırda İslam öncesi geçmişin atlı şairleri ile deve sırtındaki vaizlerinin yankıları vardı.

Fransızlar Kuzey Afrika sömürgelerinde öfkeli bir suskunluğu kabul ettirmiş olabilirlerdi; daha doğuda ise Arap söz birliği bir protesto kreşendosuyla kendiliğinden sağlanmaktaydı.

98 Karş. Versteegh, *Arabic Language*, s. 198.

99 Versteegh, *Arabic Language*, s. 200.

100 Atiyah, s. 204.

101 Chejne, s. 109.

102 Versteegh, *Arabic Language*, s. 200-201.

103 Suleiman, s. 83.

104 *EP* IX, s. 229.

105 *EP* IX, s. 230.

DİL VE ÜLKE

Arap aydınları dil ve milliyet konusunda Fichte, Herder ve diğer Avrupa teorisyenlerinden alınma fikirleri uyarladılar; oysa Araplar sahneye geç çıkan bu Avrupalılardan çok önce kendi tarzlarında bir dil “milliyetçiliği”ne sahiptiler. Ancak arada bir farklılık vardı: İslam’dan önce ve onunla birlikte gelişen milli bilincin odağı dil ve kült iken, Osmanlı bölgesel imparatorluğunun alacakaranlığında milliyet anlayışı Avrupa tarzıyla dil ve ülkeye odaklandı.

Bu odakta sorunlar vardı. Birleştirici bir dilin varlığına karşın, onu anadili olarak konuşan kimse yoktu; yaygın cehalet yüzünden, iyi okuyabilenler çok azdı ve yazabilenlerin sayısı daha da düşüktü. Muhtemelen eğitim bu durumu değiştirebilirdi. Modern milliyetçiliğin diğer unsurunu, yani ülkeyi değiştirmek için ise yapılabilecek çok az şey vardı. Avrupa’nın sınırları nehirlerle, dağ sıralarıyla ya da körfezlerle çizilmiş çoğu ulus-devletinin aksine, Arap toprakları açık seçik, ayrı bir bölge şeklinde değildi. Yüzölçümüyle Avrupa’nın tamamından büyüktü ve barındırdığı halklar gibi, başta ekonomik bakımdan olmak üzere fazlasıyla benzeşmez yapıdaydı. Ayrıca üçüncü bir sorun söz konusuydu: Toprakları bir arada tutması beklenebilecek etkenlerden biri olan İslam, aksine ulus-devletler anlayışını hepten zayıflatır gibiydi. Yakın dönemin bir yorumcusu bunu şöyle ifade eder: “Ulus-devlet İslam teorisi ve pratiğine tamamen yabancı bir kavramdı.”¹⁰⁶ Bunun sebebi “İslam anayasa teorisinin topraklarla değil, sadece ümmetle ilgili olması”dır.¹⁰⁷ “İslam anayasa teorisi” tunçtan dökülmüş değildir; kâğıda geçirilmesi yeterince zordur. Ama işin gerçeği şudur ki, Müslüman âlimler hâkimiyetin niteliği konusunda genellikle ülkelerden ziyade insanları, haritalardan ziyade dindaşları esas alan fikirler ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla toprağa bağlı modern milliyetçiliğin öncülerinden birçoğunun gayrimüslim Arap olması pek şaşırtıcı değildir.

Arap ulus-devlet fikrinde içkin gibi görünen sorunlar belki de *kabile* ve *şaab*, gezgin kabile ve yerleşik halk arasındaki bitmemiş tartışmanın başka bir vechesidir. Sonuçta devlet statik bir yapıdır. Kadim Güney Arabistan *şaab*’ının modern ulus-devlete benzediğini ileri sürmek çok yanıltıcı olur; (henüz çok fazla olmasa bile) bildiğimiz kadarıyla, bundan uzaktır. Ama *şaab*’ın toprağa bağlı güçlü bir yön taşıdığı ve ekonomisinin rekabetten ziyade işbirliğine, karşılıklı yağmaya değil, karşılıklı yardıma dayandığı doğrudur. Bedevi hareketliliği imparatorluk kurmanın ilk aşamalarında yararlı olsa da, toprağa bağlı bir devleti sağlamlaştırmaya o kadar uygun değildir. Böyle bir devleti tanımlayan sınırlar, bedeviler için hiçbir anlam ifade etmez. Ama

106 Allavî, s. 46.

107 *EP* X, s. 127.

sınırları olmayan toprağa bağlı bir devlet kavramı kendi içinde çelişkilidir. Asıl tehlike şudur ki, etkili sınırlar bulunduğu takdirde, bedeviler (ya da bedevi zihniyetliler) kendi devletlerine akın düzenleme dürtüsüne kapılırlar.

Yani, Araplar açısından böyle bir devlet ya da devletler kurma ihtimali umut verici görünmemekteydi. Ama 20. yüzyılın ilk büyük çatışmasına sürüklendiği sırada, Araplar hoşlarına gitsin ya da gitmesin, kendi dünyalarının toprağa bağlı çerçevede, haritalardaki çizgilerle tanımlanışını görecekleri döneme gittikçe yaklaşıyorlardı. Üstelik kendilerinin değil, görünüşte kaçınılmaz ötekilerin çekeceği çizgiler olacaktı bunlar.

VAPURLA HİCRETLER

Ne var ki, Büyük Savaş öncesindeki yıllarda henüz (tam anlamıyla) sınırların çekilmediği bir dünyada başka bir göç çağı yaşanacaktı. Sürekli bir Arap diasporası, başka bir hicret vardı; Marib Bendi efsanelerinde ve ilk Müslümanların tarihinde olduğu gibi, hicret yine bir katalizör, değişimin bir harekete geçiricisi olacaktı. Buhar gücü sayesinde, Arapların önüne Hint Okyanusu yayından bile daha geniş bir yeni menziller dünyası açılacaktı.

Bir bakıma tarihöncesi geçmişte başlamış bir göç tarihinin sonraki aşaması olmasına karşın, Arap *babur* (Fransız *vapour*) çağının modern görünümlü kökleri vardı. Lübnan'da 1870'lerden itibaren ipek ticareti hızla arttı; binlerce ipekböceği yetiştiricisi ve taciri yaz tatillerini Fransa'da geçirmeye başladı.¹⁰⁸ Ama 1890'a doğru ekonomik atılım ve tatiller bitti. Bunun yerine, Maşırık Arapları Avrupa'da ve ötesinde, özellikle Batı Afrika ile Amerika'da tacir, seyyar satıcı ve işçi olarak şanslarını denemeye yöneldiler. Diğer Araplar da yollara düştüler. Muson diyarına Arap göçünün öncüleri Yemenliler Aden'in Vapur Burnu'ndan Süveyş Kanalı yoluyla kuzeye yönelerek, Britanya'da ilk Arap topluluklarını oluşturdular, bu sefer tüccar ve mürşit değil, daha ziyade gemi ateşçisi ve liman işçisi olarak. Ama göçmenlerden çoğunun vapura bindiği yer Maşırık limanlarıydı. Bu hicret 20. yüzyıl başlarına varıldığında, Maşırık'ta ve özellikle Lübnan'da "adeta bir salgın" halini¹⁰⁹ aldı. Kaç Lübnanlının göç ettiğine dair tahminler "toplam nüfusun belki dörtte biri"nden¹¹⁰ "neredeyse yarısı"na¹¹¹ kadar uzanır; başka bir uzman Amerika'ya giden toplam Lübnanlı göçmen sayısının 1914'te 300.000'e ulaş-

108 Ajami, *Dream Palace*, s. 35-36.

109 *EP* V, s. 1253.

110 Rogan, s. 265.

111 *EP* V, s. 1253.

tığını¹¹² belirtir. Kesin rakamlar ne olursa olsun, ABD’de sakinlerince “Nayy Yark” olarak anılan bir Suriye-Lübnan mahallesinin yerden bitmesinin,¹¹³ daha yakın dönemde Nikaragua’nın Matagalpa şehrinde Salman Rushdie’nin Armando Mustafa ve Manolo Saleh gibi kişilerce işletilen “Mısır” (aslında Lübnan) dükkânlarına rastlayabilmesinin,¹¹⁴ Dakar’a bir gidişimde kahvaltılarında Fransız-Doğu Akdeniz *pain au chocolat*’ı, Türk kahvesi, saçlarını güzelce yaptırmış ve Marlboro içen Lübnanlı hanımların bulunmasının sebebi bu göçlerdir. Aynı sebeple Arjantin’den Arap kökenli bir başkan (Carlos Menem) çıktı; Brezilya’nın aynı konumdaki cumhurbaşkanını (Michel Temer) 2018’de başka bir Arap kökenli aday (Fernando Haddad) izledi. Şu anda Brezilya’da 12 milyonu bulan Arap kökenli yurttaşlar, nüfus itibarıyla Lübnan’ın önüne geçecek şekilde dokuzuncu büyük Arap ülkesi düzeyindedir. Bu Araplar gelecek aradılar, çoğaldılar ve eski ülkelerini her bakımdan geride bıraktılar.

Vapurla çıkılan hicretler edebiyattaki Arap uyanışına sonunda modernliğin de girmesini sağladı. Bu süreç diğer edebi kültürlerin biçimlerini taklitle değil, daha ziyade yeni bir yere taşınmayla ve eski ağız bağlarından kurtulmayla gerçekleşti. Böylece yazarlığa yönelenlerden biri New York’a 1912’de varan Lübnan asıllı Halil Cibran’dı. Daha sonraları Batı dünyasında bulanık bir mistik ve *Peygamber* kitabının yazarı olarak şöhrete ulaşan Cibran aynı zamanda Arapçada şiirsel modernizmin kurucularından biriydi.¹¹⁵ O ve diğer muhacirler eski yurtlarından ayrılmakla pasif geçmişten kurtulmuş gibiydiler: Sadece yüzyıllarca süren Osmanlı yalıtılmışlığından değil, kadim Arabistan’ın güçlü şiirsel etki alanından da. Her zamanki gibi, hicret beraberinde hareketliliği, yaratıcılığı getirdi. Cibran eski üsluba çakılıp kalan şair arkadaşlarına ve dolayısıyla eski ülkesinde bıraktığı Arap soydaşlarına şöyle seslendi:

Sizler dünün komşularısınız; bizler ise
şafağı gizlerle dolu bir güne yöneldik.
Sizler hatıraları ve hayaletlerini ararken,
bizler umut hayaletinin peşine düştük.
Sizler dünyayı uç noktalarına kadar dolaştınız;
bizim yolculuğumuz gök kubbeyi kendi içinde çeviriyor.¹¹⁶

112 Albert Hourani, s. 294. Albert Hourani, s. 294.

113 Rawaa Talass, “Nayy Yark” (yayımlanmamış tez), Dubai, 2014.

114 Salman Rushdie, *The Jaguar Smile: A Nicaraguan Journey*, Picador, Londra, 1987, s. 75.

115 Karş. Adonis, *Sâbit* IV, s. 140-142.

116 Aktaran Adonis, *Sâbit* IV, s. 146.

Cibran başka bir eserinde nesir olarak, “dünün komşuları”nın herhangi bir yere gittiklerinde “bin bir kervanın daha önce geçtiği bir yol boyunca bir yerden ötekine vardıklarını, yabanda kaybolma korkusuyla o yoldan asla ayrılmadıklarını” yazdı. Bu belki güvenli güzergâh olsa bile, “düşüncenin beşiği ile mezarı” arasındaki en kısa yoldur.¹¹⁷

CETVELLİ YÖNETİCİLER

Suriye pasaportlarının, geçerli vizeler taşısa, Yeşil Kartlar eşlik etse dahi sahiplerinin “Nayy Yark” a girmelerini her zaman sağlayamadığı şimdiki sınır koyucu çağın¹¹⁸ aksine, 1876’da Suriye’ye girip çıkan seyyahların belge derdine düşmesine pek gerek yoktu. “Seyyaha bazen pasaport sorulur; ama alelade bir kartvizit aynı ölçüde işe yarar.”¹¹⁹ Osmanlılar ve (daha şaşırtıcı biçimde) İngilizler 1849’da Güney Arabistan’da emperyal kapı komşusu olunca, benzer şekilde umursamaz tavır takındılar; Aden Protektorası ile 200 yıllık bir gıyaptan sonra yeniden işgal edilen Osmanlı Yemeni arasında bir sınır çizmeye vakit bulmaları 50 yılı aldı. Ortak bir komisyonun bir iki yıllık (1902-1904) çalışmasıyla, hat Babü’l-Mendeb’den iç kesimlere ve yaylalara doğru yavaş yavaş kıvrıldı. Daha kalabalık dağlık yerlerin öbür tarafında ise komisyon bu uğraştan vazgeçti ve seyrek nüfuslu bozkır boyunca düz bir hat çizmek üzere bir cetvel kullandı; ardından da hattı Arabistan’ın içinden 1.000 kilometre geçerek kuzeydoğu yönünde Basra Körfezi’ne varacak şekilde Rubülhaliye taşıdı. Hattın amacı egemenliği taksim etmek değil, “nüfuz alanları”nı göstermekti. İki devlet 1914’te anlaşmayı onayladıktan birkaç ay sonra savaşa tutuştu. Ama hattın güneybatı kısmı 1990’a kadar bölünmüş bir Yemen’in kuzey ve güney kesimleri arasındaki sınır olarak kalacaktı.¹²⁰ O tarihin üzerinden daha 30 yıl geçmeden günümüzde aynı hat kendini yeniden dayatıyor gibi. Yani hem halklara hem düz kenarlara hiza veren emperyal cetvellerin daha vermesi gereken bir sürü hesap var. Ama her şey çözülebilir değildi. Sonuçta, sınırları bariyerlere ve nüfuzları hükümlerliklere çevirecek olan şey en başta petroldü. Bu arada, büyük devletlerin tuttuğu Büyük Savaş haritadaki hatların pekişmesini sağladı.

Arap kimliği 19. yüzyıl boyunca bir kez daha dış güçlerle temas sonucu yeniden kalıba dökülmüştü. Bu güçler savaşa tutuştuklarında, geçmişte

117 Aktaran Adonis, *Sâbit IV*, s. 187.

118 Donald Trump’ın başkan seçildikten sonraki neredeyse ilk işi, Müslümanların çoğunlukta olduğu yedi ülkeden gelenlerin ABD’ye girişini yasaklamak oldu.

119 Baedeker, *Palestine and Syria*, 1876, “Passports and Custom House”

120 Dresch, *History of Modern Yemen*, s. 10-11.

Asurluların, Perslerin, Romalıların ve ötekilerin yaptıkları gibi, Arap mutlak hükümdarlarını yanlarına çekmeye çalıştılar. Ne var ki, bu sefer dönemin devletleri Britanya, Fransa ve Osmanlı Türkiyesi'ne dördüncü bir talip katılmıştı: Yeni keşfettiği milliyetçiliğin şevkiyle dolu ve *Drang nach Osten* ("Doğuya Açılım") şiarının yön verdiği Almanya. Bu hamle çerçevesinde, Kayzer II. Wilhelm 1898'de Osmanlıları Anadolu demiryolu hattını Basra Körfezi yönünde uzatmaya ikna etmişti; tasarı kesintisiz bir Berlin-Bağdat hattı oluşturmaya yönelikti.¹²¹ Böylece Almanya palmiyelerin çevrelediği güneşli sahillere giden kestirme bir yola ve belki de parlak bir emperyal geleceğe kavuşacaktı. Sonuçta, çalışma ve finansman kesintilere uğradığından, ilk aktarmasız İstanbul-Bağdat tren seferi ancak 1940'ta hizmete girdi. Bunu pek fazla sefer izlemedi. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki olaylarla bölünen hattın bazı kesimleri zamanla bozulmaya yüz tuttu.¹²² Osmanlılar Müslüman dünyasının her yanından bağışlarla finanse edilen ve hacıları (bu arada haliyle askerleri) Şam'dan Medine'ye taşıması tasarlanan Hicaz Demiryolu'nu inşada daha çabuk bir başarı elde ettiler. 1900'de açıklanıp 1908'de tamamlanan tasarı, Saba Melikesi'nden, hatta devenin evcilleştirilmesinden beri Arap kara seyahatinde sağlanan ilk gelişmeydi.

Yük devesinden hacı ekspresine varış üç binyılı almıştı; Hicaz Demiryolu dokuz yıldan az bir süre işleyecekti. Büyük Savaş'ın başlamasıyla birlikte, Britanya gıcır gıcır yeni Arap tren setini yıkarak, Türklerin güneye hamlesini boşa çıkarmaya ve daha da önemlisi, Arap Ayaklanması olarak anılacak olan bir Arap kabile başkaldırısını kışkırtarak, Türkleri Bereketli Hilal'de çatışmaya girmekten saptırmaya karar verdi. Bu amaçla hattın büyük bir bölümü Hicaz topraklarından geçen yerel Arap mutlak hükümdarı, Osmanlılarca Mekke emiri olarak atanmış Şerif Hüseyin ibn Ali'yle irtibata girildi; İngilizlerle gizli temas girişimlerinden Osmanlı karşıtı ikinci bir suratu olduğu¹²³ zaten öğrenilmişti. Kendi diğer suratlarını gösteren İngilizler Hüseyin'i tam da kısa bir süre önce Mısır'da kökünü kazımaya çalıştıkları yeni milliyetçiliğin ifadeleriyle, yani Türk boyunduruğunu kırıp Arap bağımsızlığını elde etme fikriyle kışkırtmaya koyuldular. İsyanın ödülleri haliyle eskiden kalma usule uygun altın ile silahın yanı sıra, Hüseyin'in yarımadanın kuzeybatı kesiminde Hicaz meliki olarak tanınması olacaktı. Sasani İranı ve emperyal Roma dönemlerinde olduğu gibi, bir imparatorluk bir Arap reisiyle ittifakı tabi meliklik vaadiyle elde etmekteydi. Geçmiş çağrıştıran yönler bununla da sınırlı kalmadı. Perslerin (aynı şekilde Romalılar ya da her iki tarafın) ilk tabi kralı İmr'ül-Kays ibn

121 Carmichael, s. 302.

122 Searight, s. 249-250.

123 Atiyah, s. 91-92.

Amr (daha önce gördüğümüz üzere, birden fazla surat takınan tavrıyla) Arapça yazılmış ilk büyük anıtta, MS 328 tarihli Nemâre kitabesinde kendini “Arapların meliki” olarak yüceltmmişti. MS 1916’da Hüseyin de kendini “Arapların meliki” mertebesine çıkardı;¹²⁴ ancak bazen toprağa bağlı yeni milliyetçiliğe ayak uydurmak istercesine, “Arap ülkelerinin meliki” sıfatını kullandı.¹²⁵ Süreğen bir geçmişin başka bir yankısı da vardı. Ona hitap edilirken kullanılan şerif unvanının gösterdiği üzere, Hüseyin aynı zamanda Muhammed’in mensup olduğu Kureyş’in Haşimi sülalesindendi; dahası, Kureyşi ata şehri Mekke’nin emiri olması itibarıyla, iki büyük Arap halife hanedanı Emeviler ile Abbasilerin çıktığı kabilenin reisi olduğunu biraz haklı olarak ileri sürebilirdi. Nitekim zamanla “halife” unvanına da sahip çıkacaktı. Ancak o sırada düşleri Süveys’in doğusunda Arapça konuşulan bütün diyarları ve toplulukları, kısacası bütün Maşrik’i içine alacak birleşik bir Arap emirliğine hükmetmenin ötesine geçmedi.

Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiserliği gelişmeleri uzaktan rahatça izleyip kendi seyrine bıraktı. Hüseyin’e içten pazarlıklı ve muğlak tepkiler verdi.¹²⁶ Büyük Savaş’ın yan gösterisi olarak, yarımada da bir gerilla yedek gücü oluşturma peşindeyken, Hüseyin’in mağrur kişiliğinde Arap dünyasının dirilişini kafada tartma durumuyla karşı karşıya kaldı. O an için, onun düşlerini bozacak bir adım atılmadı. Dolayısıyla Türklerin Araplara bin yıllık üstünlüğünün sallantıya girdiği can alıcı dönemeçte, Arap Uyanışı şiir sanatında olduğu gibi siyasette de bir “modernlikten ricat” sürecine girecekmiş gibi göründü: Hüseyin geçmişin timsali, melikler ve halifeler, Kureyşiler ve Haşimiler tarihinin tek adama indirgenmiş hali gibiydi.

Kısa vadede, Hüseyin’in umutları suya düşecekti. Daha uzun vadede ise İngilizler, Arap tahtlarını onun oğullarına dağıtmakla, “şimdiki zamanı geçmişe döndürme”ye aslında göz yumacaklardı. Kureyş oğullarını tabi meliklik konumuna yükseltmek belki istikrar, süreklilik olarak görülmuş olabilirdi. Ama durum Arap geleceğinin yakalanacağı karşıt güçlerin (şimdi olduğu gibi o zaman da durağanlık ve hareketlilik, gelenek ve uyum sağlama) ağını daha çapraşık hale getirecekti.

Ağ çarpıtılıp ikiyüzlülüğe dönüştürüldüğünden, daha da acımasız ve karmaşık bir hal alacaktı. İngilizler destekledikleri Arap melik taslağına kur yaparken bile onu aldatıyorlardı. Hüseyin 1916’nın başına varıldığında, Arapların meliki tacının çantada keklik olduğu kanısındaydı; Britanya birkaç ay sonra eski rakibi Fransa’yla, Osmanlı İmparatorluğu’nu yenilgiye uğratılmasından sonra paylaşmaya dönük bir anlaşmaya vardı. Hüseyin’in oğlu

124 Carmichael, s. 319.

125 *EF* III, s. 263.

126 Karş. Atiyah, s. 92-94.

Faysal'ın ustalıklı yönlendirdiği Arap Ayaklanması başarılar elde ederken, Kasım 1917'de paylaştırma bıçağı Balfour Bildirisiyle ilave bir kanırtma getirdi:

Majestelerinin Hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasına olumlu bakmaktadır; [...] Filistin'de Yahudi olmayan diğer toplulukların medeni ve dinsel haklarına zarar getirecek hiçbir şeyin yapılmaması gerektiği açıkça anlaşılmalıdır.¹²⁷

Büyük Savaş'ın gidişatı Britanya ile müttefiklerinin lehine dönerken, Arapların hâlâ nasıl varılacağına kafa yordukları hedefe Yahudiler ulaşma yoluna girmiş gibiydi: Mayfair'deki Rothschild baronlarının yanı sıra Yemen'deki yalın ayak keçi çobanlarını kapsayan ve kadim bir metne bağlılığın (Araplarsa kadim bir metnin diline bağlıydı) ötesinde çok az ortak yan taşıyan karışık bir insan topluluğunu modern Avrupa milliyetçiliği çerçevesinde toprağa bağlı bir ulus-devlet hakkına sahip bir “halk”a çevirmek. En azından yelpazenin Mayfair ucunda, birçok Yahudi aslında Balfour'un Siyonizme “antisemitizmi teşvik edecek ‘muzır bir siyasal akide’”¹²⁸ damgasını vuran (Yahudi) kabine arkadaşı Edwin Montagu'yla hemfikirdi. Sözleri belki de kendisinin kestirmiş olabileceğinden daha kâhinceydi. Kaldı ki, Siyonizmde Avrupa milliyetçi modelinin ortak dil, görenek, tarih gibi çeşitli unsurları (en azından son iki bin küsur yıl açısından) eksikti. Ama bütün bunların zamanla halledilebileceği ve o an için “Vaat Edilmiş Topraklar” fikri temelinde durumun ustalıklı idare edilebileceği düşünülürdü. Daha ziyade, sorun bildirinin ikinci kısmında yer alan “açıkça anlaşılmalıdır” ibaresindeydi. Balfour Bildirisi çözülmez bir denklem, mantık açısından imkânsız bir durumdu. Yeni bir göletin sular altında kalacak köylerin ahalisine zarar verilmeden inşa edileceğini söylemek gibi bir şeydi.

Arapçada Balfour Bildirisi'ne *Va'd Balfur* denilir; buradaki “vaat” aynı zamanda bir “tehdit” imasını taşır. Toprakların Tanrı ya da Balfour tarafından vaat edilmiş olmasının önemi yoktu. Şöyle bir Arapça deyiş vardır: “Bir vaat gök gürültüsünün sesidir; yerine getirilmesi yağmurun düşmesidir.” Söz konusu durumda gök gürültüsü meşumdu, taşkının geleceğinin habercisiydi. Alametler doğru çıktı ve tufan geldi. Bildirinin ikinci kısmının yürümemesi kaçınılmazdı ve aradan geçen 100 yılda yürümediği son derece aşikârdır. Bir Yahudi ulusal yurdu için ortaya atılan ve aralarında Yemen'in Sokotra Adası'nın¹²⁹ bile bulunduğu diğer yerlerin hiçbirinde yürümesi mümkün değildi. Yürümüş olabileceği tek yer herhalde Antarktika'dır.

127 Aktaran Atiyah, s. 102-103.

128 Aktaran Gilmour, s. 481.

129 Doreen Ingrams IX, s. 737-738; Mackintosh-Smith, Yemen, s. 239.

KARMAKARIŞIK DÜŞLER

Büyük Savaş'tan sonra Yakındoğu'da galipler onlardan beklenecek asıl işe, savaş ganimeti Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya koyuldular. Britanya ve Fransa sadece Arap kimliğini değil, Arap dünyasının haritasını şekillendirirken, Şerif Hüseyin'e Arap bağımsızlığına ilişkin bağlayıcı olmayan mırıldanmalarını sessizce geçiştirip unuttu. Bazı yorumculara göre, aralarında vardıkları ve müzakerecilerin isimlerine atfen Sykes-Picot Antlaşması olarak bilinen paktın yansıttığı gerçek şuydu:

Britanya'nın Fransız muhalefetine karşı Arap bağımsızlığını ve birliğini savunmuşu. Bir başka deyişle, Sykes-Picot Antlaşması şimdi yaygın olarak sanıldığı gibi bölücü olmaktan ziyade birleştirici bir araçtı.¹³⁰

Bu safsatadır. Antlaşma aslında sadece ileride Arap bağımsızlığı ilkesini kabul eder; ama iki devletin kalıcı nüfuza sahip olması şartıyla.¹³¹ Bir esir zindan yerine ev hapsinde tutulduğu için özgür olmaz.

Şerif Hüseyin'in kendini Arap Asyası'nın yegâne ve kısıtsız hâkimi olarak görmesinin, Kur'an'da firavunun hayalleri için kullanılan deyişle "karmakarışık düşler"¹³² olduğu artık apaçıktı. Hüseyin'in oğlu Faysal ise kişiliğinin oluştuğu yılların büyük bölümünü İstanbul'da geçirmiş ve Arap Ayaklanması'na sahada öncülük etmiş olması nedeniyle, reel politika konusunda babasına kıyasla daha yüksek bir kavrayışa sahipti. Ayrıca modern tarzda Arap milliyetçiliğinin gittikçe artan önemini görerek, Paris Barış Konferansı'na hareketin gayesinin "Arapları birleştirip zamanla tek millete dönüştürmek" olduğunu yazdı. Bölge genelindeki muazzam farklılıklardan dolayı, bunu kısa vadede gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu kabul etti. Ama bakışını şöyle özetledi: "Bağımsızlığımız tanınırsa ve yerel yeterliliğimiz ortaya konulursa, doğal ırk, dil ve çıkar etkileri bizi kısa sürede tek halk olmaya yaklaştıracaktır."¹³³ Bu soylu bir duyguydu. Her ne kadar "ırk" daima şecere uzmanlarının bir kurgusu ve "çıkarcı" Arapları bir araya getirmekten ziyade sıklıkla bölmüş olsa da hep güçlü olan birleştirici dilde umut olabiliirdi. Faysal'ın savı kulak ardı edilmedi; ama zaferin dağdağasıyla işitme yetileri seçici hale gelmiş kulaklarca işlerine geldiği gibi duyuldu. Milletler Cemiyeti 1922'de önceden Britanya ile Fransa'ya verilmiş manda yönetimlerine tabi olmak üzere, Arap ülkelerine şartlı bağımsızlık bahşetti. Kalemle çizilmiş sınırlar silinmez mürekkeple kalınlaştırıldı; bulanık

130 Karsh, s. 193.

131 Albert Hourani, s. 318.

132 Kur'an, 12:44.

133 Aktaran Rogan, s. 195.

“nüfuz alanları” katılaştırılıp emperyal vesayetin sert kenarlı bloklarına dönüştürüldü.

İngiliz ikiyüzlülüğü ya da bu ikiyüzlülüğün bazı yönleri, Faysal'ın Arap Ayaklanması'ndaki silah arkadaşı Albay T. E. Lawrence'ı (kendini Arap kıyafetli bir Byron olarak gören ve Hitit örenlerini kazmaktan Hicaz Demiryolu'nu havaya uçurmaya terfi etmiş olan Kuzey Oxfordlu oğlan) son derece büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Osmanlı sonrası bölgeye ilişkin kendi ideal haritasının taslağını çıkarmıştı. Bunda yarımadanın kuzey kesimindeki geniş bir alan, Irak'ın iç kesimi ve Maverai-i Ürdün “ARAPLAR: Faysal” olarak işaretlenmiştir. Akdeniz kıyı şeridinde “SİNA”, “FİLİSTİN” (haliyle Siyon hayalinden arındırılmış), “LÜBNAN” ve asıl ilginç, İskenderun Körfezi çevresinde “ERMENİLER” diye yazılmış küçük alanlar görülür. Ama Anadolu ile Kuzey Irak'ın Kürt çoğunluğu barındıran bölgeleri sadece “??” yaftasını taşır ve Yukarı Mezopotamya'nın büyük bir parçası “ARAPLAR: Zeyd (İngiliz nüfuzu altında)” yazısıyla Faysal'ın küçük kardeşine verilmiştir. Bu arada Faysal'ın ağabeyinin kısmetine “İRAK: Abdullah (doğrudan İngiliz idaresi altında)” yazısıyla Irak'ın büyük bölümü düşer. Yarımadanın güney kesiminde Faysal'ın parsası dışındaki geniş alana gelince, Lawrence kuzey sınırı boyunca şunu yazmıştır: “*Büyük Britanya'nın haricindeki hiçbir dış gücün bu hattın güneyine düşen ülkenin yönetiminde bir pay almasına izin verilmeyecektir.*”¹³⁴ Yani, vefalı Lawrence dahi, ikiyüzlü İngiliz masa başı memurları gibi, Arap dostlarından birçoğunun dadı Britanya'nın sıkı rejimine muhtaç olduğu kanısındaydı. Fransız payı için Lawrence'ın haritadaki alaylı sözü *rien ne va plus* [“bahisler kapandı”] şeklindeydi.

Ne Hüseyin'in bir Maşriki mega-monarşi ne Lawrence'ın Fransızlara ve Siyonistlere yer vermeyen bir harita hayalinin başarı şansı vardı. Ama genç şerifler gözetim altındaki tahtlarını elde ettiler. Faysal Suriye'nin meliki olarak başa geçirildi; dadılar arasındaki boşlukta bir Genel Kongre toplayarak, Lübnan ile Filistin'in meliki olarak da ilan edilmesini sağladı. Derken Kuzey Afrikalı askerlerden oluşmuş bir kuvvetle gelen Fransızlar onu hemen kovdular.¹³⁵ Dolayısıyla İngilizler onu 1921'de, kendi başlarına yönetmeye dönük ilk girişimlerinin yaygın bir kabile ayaklanmasıyla boşa çıktığı Irak'ın tahtına kaydirdılar. Bu arada Faysal'ın kardeşi Abdullah aynı yıl Maverai-i Ürdün meliki yapıldı. Babaları Şerif Hüseyin haklı buruklukla Hicaz tahtına kurulma yolunu aradı. Haşimi ailesi üç meliklikle fena iş çıkarmamıştı; ama işin gerçeği hepsi, tıpkı Lahmiler ile Gassanilerin 1.400 küsur yıl önce Pers ve Roma uyrukları olduğu gibi, tabi meliklerdi. Araplar bir kez daha yırtıcı devletlerin arasındaki kayaya kısırılmışlardı; dahası, o devletler de uyulması

134 Bu harita Londra'daki İmparatorluk Savaş Müzesi'nde 2005'te açılan “Arabistanlı Lawrence: Hayat, Efsane” sergisinde gösterime sunuldu.

135 Rogan, s. 202.

zorunlu “tavsiye”lerde bulunan, uygun gördükleri gibi tahta çıkarıp tahttan indiren İngiliz ve Fransız memurlarının kişiliğinde kayanın üstündeydi.

Avrupalıların varlığı, sınırları katılaştırmanın yanı sıra, coğrafi bakımdan bitişik toprakların bazen çarpıcı biçimde farklılaşması anlamında genişletti. Yerleşik halklar ve kabileler arasında her zaman *hadar-bedv* bağlantısızlığı olmuştu; ayrım çizgileri ise hiçbir zaman belirginleşmemişti. Ne kadar yüzeysel olsa da “Batılılaştan” yerler çeperde kalan ve çoğu kez değişmeyen kırsal alanın kabile sakinlerine eskisinden daha da yabancılaştı. Emperyal hâkimiyetin yarattığı diğer bölünmüşlüklerle de işaret etmekle birlikte, her bakımdan uç bir örnek, yarımadaının öbür ucundaki Aden’di. Oradaki son idarecilerden Yüksek Komiser Sir Kennedy Trevaskis bunu şöyle ifade edecekti: “İngiliz sömürgeci yönetimi Aden’i Güney Arabistan anakarasından yüz millik bir okyanusla ayrıldığı söylenebilecek bir adaya çevirdi.”¹³⁶ Çok eski kozmopolit bağlantılarıyla minyatür bir yarımada olan Aden’in zaten Yemen’le ve bir bütün olarak yarımadayla olsa olsa gevşek bir bağı olmuştu. Ama İngilizler orayı bir yüzyıl boyunca Bombay’dan idare etmekle, Hindistan istikametine doğru götürmüşlerdi. (Böylece Aden ile ülkenin geri kalan kısmı arasında ortaya çıkan maddi ve hele manevi gelişim uçurumu, şu anda pencereimin dışında gördüğüm keşmekeşe katkıda bulunmuş olan bir unsurdur. Adenlilerin 1990’dan itibaren iç kesimdeki dağlardan gelme bir kabile-askeri kliğince yönetilme durumuyla karşılaşınca, onlara yakıştırdıkları daha yumuşak sıfatlardan biri “Vikingler”di; birliğe götürecekt uygun bir başlangıç değildi bu.) Aynı türden kaydırmalar Bahreyn ve Kuveyt gibi diğer yarı kopuk yerleri de daha sınırlı ölçüde etkileyecekti.

Bütünleşmenin önündeki tek siyasal ve sosyal engel sınırlar değildi. Yakın geçmişe baktığımızda, sınırların sürekli kapışmalara bahane edildiğini görmekteyiz. Bunlar bazen 1955’te Umman ile Abu Dabi’den gelen İngiliz subayların komutasındaki bir kuvvetin Amerikan destekli Suudileri Bureymi vahasından çıkarışında olduğu gibi kansız, bazen de 1991’de Saddam Hüseyin’in “Azrail Karayolu” boyunca bombardımana tutularak Kuveyt’ten çıkarılışında olduğu gibi sarsıcı biçimde kanlı biçime büründü. Bütün Arap sınırları bitişme değil, çekişme yerleridir; Yemen ile Suudi Arabistan arasında açık bir yara gibi duran sınırdan, Fas ile Cezayir arasında iki ülkenin bir çitin başında bağrıışan deli komşular gibi karşılıklı terörizm ithamlarında bulunduğu ve savaş tellallığı yaptığı 1994’ten beri sıkıca kapalı tutulan sınıra kadar durum böyledir. Samuel Johnson’ın dediği gibi, “Bir insan etse etse kapı komşusundan nefret eder.”¹³⁷ Günümüzde bütün sınırlar ve nefretler bazen bütün ayrım hatlarının anası İsrail Ayrılık Duvarı’ndan etrafa saçılıyormuş gibi görünür.

136 Trevaskis, s. 94.

137 James Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, Londra, 1992, s. 238.

Sınırlar sadece insanları dışarıda ve ayrı tutmakla kalmaz. Suriyeli yazar Halil Nueymi'nin bildiği üzere, insanları zindana ve mezara da koyar: "Bizi dolaşmamaya mahkûm edenler [...] ferah bir mezarda yavaş bir ölüme mahkûm ediyorlar."¹³⁸

KAZIKLAR VE YARIKLAR

Bütün bunlar şu soruyu gündeme getirir: Eğer sınırlar tertipçi alçak emperyalistlerce dayatıldıysa, Araplar sonunda gerçek bağımsızlığa kavuşunca bunları niçin kolayca silip atmadılar? Uzun süredir özlenen birliğe niçin girmediler? Ne de olsa, birlik retorliğini yeniden tutuşturmayı en fazla sağlayan şey Balfour ile Sykes-Picot'nun çifte kepezeliği,¹³⁹ kalles İngiltere ile sahtekâr Fransa'nın karanlık ittifakıydı.

Hiç kuşkusuz, cevap artık açık olsa gerek. Birliği önleyen şey haritalardaki çizgiler değildi. Gerçi buna varmayı zorlaştırdılar; ama Arapları içeriden ayrı durmaya yönelten yeterli etkenler hep var olmuştu. Diğer halkların imparatorluklarını istedikleri kadar suçlasınlar, Araplar hiçbir zaman mutlu bir aile olmamıştı: Durum İslam'ın ganimet paylaşımından beri, hatta İslam öncesi Besûs Savaşı'ndan, hayvan otlatma haklarının yol açtığı 40 yıllık üst-atışmadan beri öyleydi. Ortak kökene dair kabile kurmacaları dışında, Araplar hiçbir zaman gerçek anlamda bir aile olmamıştı. İmparatorluklar suçlanacaksa, her şey kadar ulaşılmaz birliğe dair efsaneler ile serapları refleksle uyandırmak için suçlanmalıydı. Emperyalistler elbette bölüp yönettiler; ama çoğu kez yaptıkları iş eski yarıklara kendi kazıklarını çakmaktan ibaretti. Nitekim bağımsızlık yanlısı eylemci Muhammed Ali Cevher 1920'lerdeki Hindistan'ın İngiliz yöneticilerine şunu söyleyecekti: "Biz böleriz, siz de yönetirsiniz."¹⁴⁰ Aynı şekilde bunun tersi de söylenebilirdi: *Siz bölersiniz, biz de yönetiriz*. Eski imparatorluk sınırlarıyla belirlenmiş ve idare edilmeye daha elverişli alanlar içinde denetimi sağlamaya çalışmak emperyalizm sonrası, milliyetçilik sonrası Arap yöneticilerin daha kolayına geldi.

Emperyalizm konusunda geriye dönüp bazı özelliklerine daha büyük berraklıkla bakmaya yetecek kadar mesafe almış olabiliriz. Bu özelliklerden biri alçaklığı, geride bıraktığı nefret ve bölünme mirasıdır. Emperyalizmin hiç kuşkusuz alçak bir yanı vardı. Örneğin, 1906'daki Dinşavay Olayı'ndan daha alçakça bir şey ne olabilirdi? Nil Deltası'ndaki huzurlu bir mezrada köylülerin güvercinlerinden bazıları yuvalarında ötüşürken, bazıları yakın-

138 Aktaran Cerrâh, s. 290.

139 Karş. Atiyah, s. 124.

140 Aktaran Keay, s. 464.

daki tarlaların üzerinde uçarak kanat çırparken, canları sıkılmış, hoyrat 12 İngiliz subayından oluşan bir kafile birdenbire köye dalyor ve uçan kuşları vurmaya başlıyor. Ne kadar keyifli av partisi! Köyün erkekleri bağırlarla ve sıkılı yumruklarla fırlıyor, avcılara tüfek kabzalarıyla ve sopalarla giriyor; çok ağır olan bir sopayla bir İngiliz kafatası yarıyor ve bir efendi ölüyor. Toplu bir tutuklamanın ardından mahkeme kuruluyor ve fevri fellahlara bir ders veriliyor: Köylülerden dördü idam, ikisi ağır çalışmayla müebbet, diğerleri daha hafif hapis ve kamçı cezalarına çarptırılıyor.¹⁴¹ Bu aşırı tepki yadsınamaz biçimde alçakçaydı. Ama alçaklığın yol açtığı ıstırapın büyüklüğüne göre ölçülebilir olması gerekir. Filistin'deki İngilizlerin Mısır'daki İngilizlerden ölçülebilir derecede daha alçak olduğu ve Cezayir'deki Fransızların her ikisinden de daha alçak olduğu doğruysa, mevcut rejimin genç bir adamı "İşkenceye Hayır" tişörtü giydiği için iki yıllığına hapse atabildiği¹⁴² ve yüzlerce İslamcı muhalifi idam cezasına çarptırabildiği günümüz Mısır'ındaki Mısırlı yöneticiler de alçaktır. Irak'ın başındaki Saddam Hüseyin sözgelimi Halepçe kasabasında en az 3.000 Iraklı Kürt insanını bir çırpıda zehirli gazla öldürürken, daha da alçaktı. İç savaşın ilk beş yılında sadece zindanlarında 18.000 kişinin can verdiği¹⁴³ söylenen, aynı dönemde silahlı kuvvetler ile milislerin giriştiği şiddetli sindirme hareketinde 92.000 ila 187.000 sivilin öldüğü¹⁴⁴ ileri sürülen Suriye'nin başındaki Beşar Esed de öyledir.

Emevi genel valisi ve kitle katliamcısı Haccâc ibn Yusuf sağ salım ve her zamanki alçaklıkla ortada; üstelik bazı Araplarca "Güçlü adam!" diye övülüyor. Mantık açısından, onun ve Beşar Esed'in Arapları öldüren birer Arap, Dinşavay'daki idamcı yargıcın ise Arapları öldüren bir İngiliz oluşu, nispi alçaklık hesaplamasında göz önünde tutulmaması gerekir. Ama tutuluyor. Yurttaş özgürlüklerinin bulunmadığı yerlerde, ortaya çıkan boşluk çoğu kez ulusal gururla doldurulur. Dahası, ulusal gururda yabancılarca yaratılmış yaralar, onların yol açtığı ölümlere kıyasla orantısız ölçüde daha inciticiymiş gibi gösterilebilir.

KRALLAR VE VURGUNCULAR

Afrika için ilk kapışmadaki başarılarının ardından, Britanya ve Fransa Yakındoğu'daki itişip kakışmada ortak galipler olarak öne çıkmışlardı. Bu durum Arap milliyetçiliğinin sonunu getirmede; aksine, hareketi canlandırdı. Emperyalist işgalcilere karşı protestolar ve ayaklanmalar 1920'li ve 1930'lu

141 Karş. Rogan, s. 180-181.

142 BBC haberi, 25 Ocak 2017

143 Uluslararası Af Örgütü raporundan aktaran BBC haberi, Ağustos 2016.

144 *Guardian*, 12 Ekim 2016.

yıllar boyunca bazen şiddete varacak ölçüde köpürüp gürledi. İspanya'nın da kuzey kıyısı yöreleri ve (daha sonraları "İspanyol Sahrası" olarak anılacak) güneybatı çöl bölgeleri üzerinde himaye hakkı iddiasında bulunduğu Fas'ta, kuzeydeki Rif Dağları'nın Berberileri 1921-1926 arasında hem İspanyol hem Fransız sömürgecilere karşı kanlı bir savaş yürüttüler; ancak geri kalan halkı ateşleyemeyen ayaklanma, birlikte hareket eden iki Avrupa devletince bastırıldı. Akdeniz'in doğu ucunda ise dışa kapalı başka bir dağlık alan, Suriye'deki Dürzi Dağı kızışmaktaydı ve yeni bir parlama noktası olacaktı. 1925'te Fransızlara karşı silahlı isyan patlak verdi; Suriye'nin diğer bölgele-rine yayılan başkaldırı ancak 1927'de, Fas'ın soğumaya yüz tutan muharebe alanlarından Fransız kuvvetlerinin getirilmesiyle önlenebildi.

İngilizler açısından, Filistin ileride göreceğimiz üzere, 1930'ların sonların-dan itibaren en büyük baş ağrısı olacaktı. Bu arada Irak 1920'de İngiliz karşıtı sert kabile ayaklanmasının ardından, ara verilmiş bir kapışma hali içinde kaldı. Mısır'da 1924'te İngiliz-Mısır Sudani'nin genel valisi Sir Lee Stack'e yö-nelik suikast gibi tek tük şoklar yaşandı. Ama sömürgecilik karşıtı muhalefet silahın yanı sıra çekici propagandayı kullanabildi ve dizginler sıkıca tutulmak kaydıyla, bağımsızlık yönünde işbirliğine girildi. O dönemde en umut verici ilerleme 1923'te siyasal partilerin çoğaldığı meşruti bir monarşiye dönüşen Mısır'da sağlandı; bu partilerden Vefd'in hâkim olmasına karşın, diğerleri çoğu kez güç dengesini ayakta tuttu. Doğrusu, Mısır kralı ile İngilizler de belirli bir ağırlığa sahipti; ama sahici tartışma ortamı ve çoğulculuk vardı.

İki dünya savaşı arasındaki bu yıllarda, Arapça konuşulan ülkeler bir bütün olarak uzaktan bakıldığında çoğuldu: Sömürgeci devletler bazen bir-birlerine benzer tutum takınsalar bile, karşılarında sürekli yeni konumlara giren bir sürü yerel güç vardı. Arap Uyanışı'nın ilham verdiği güzel ve yalın hayal olan daha geniş Arap birliğinin savunucuları, genel tablonun artan karmaşıklığında kayboldular. Ayrıca, Büyük Savaş'ı izleyen melik belirleme ve değiştirme oyunu, pan-Arap milliyetçilere köklü bir sorunu da hatırlatmıştı: Araplar bizzat bir tür birlik oluştursalar bile, başına kim geçecekti?

Önderliğe hevesli adaylardan Şerif Hüseyin, benimsediği ilave unvan "Arapların meliki" hayalinden artık sıyrılmıştı. Ancak bir süre sonra daha uygun görünen bir unvanın peşine düştü: Osmanlı hanedanına mensup Abdülmecid'in 1924'te halife unvanı kaldırılarak Türkiye'den sürülmesi üzeri-ne, boşalan halifelik makamına hemen atladı. "Son gerçek halife"¹⁴⁵ Râzî'den bin yıl sonra, halifenin görev tanımı, Müslüman ya da en azından Sünni Müslüman dünyası üzerinde bir tür muğlak manevi hükümlerlik dışında belirsizdi; ama sonuçta hiç kimse Şerif Hüseyin'in hak iddiasını tanımadı.¹⁴⁶

145 Bkz. s. 382.

146 Atiyah, s. 133.

Yenik Osmanlı halife-padişahının 1920'de Mekke üzerindeki egemenliği ona bırakması üzerine, dünyada nüfusça en yüksek kesimi oluşturan Hindistan Müslümanlarının protestolarını¹⁴⁷ dikkate almış olsaydı, kendini bu ilave hayal kırıklığından kurtarabilirdi. Hint tepkisi birçok Arapın gözünden kaçan bir değişime ışık tutmuştu. Hüseyin herhangi bir Arap değil, bir Kureysi, bir Haşimi, yani Peygamber'in sülalesinden gelen biriydi. Onun ve başka bazı kişilerin gözünde, kökeni ona en üst soyluluk mertebesini ve kutsal şehri yönetmek için en güçlü hakkı vermektedir. Oysa İslam Arap geçmişini çoktan aşmıştı. Memlûk döneminden beri Mekke uluslararası bir kapalı alan, gerçek bir dünya merkeziydi; Müslümanların büyük çoğunluğu için, İslam bir aile şirketi değil, küresel bir kurumdu. Mekke'yi tekrar yerel yönetime bırakmak, Vatikan'ı Roma belediyesine devretmek gibiydi. Hüseyin'in üstüne üstlük halifelik unvanına sahip çıkması şişkin gururun ancak düşüşe davetiye çıkarabilecek bir girişimiydi. Nitekim intikam meleği kapı komşusu Necd'den gelmek üzereydi.

Zaten Hüseyin'in Mekke emiri makamından Hicaz meliki makamına terfi edişi yarımadanın başka yerlerinde haset duygularını kızıştırmıştı. Geride kalmak istemeyen güney komşusu, uzaktan kuzeni ve Yemen imamı Şerif Yahya 1920'de imamlığını bir meliklik seviyesine çıkarmıştı. Hüseyin'in 1924'te halife olma girişimiyle, başka bir komşu unvan kavgasına ağırlığını koydu. O bir şerif değil, Necd'in haşin yaylalarında kabile reislerinin çıktığı Suud sülalesinin bir mensubu, üstelik kaba ve güçlü bir adamdı. Uzun boylu ve endamıyla heybetli Abdülaziz ibn Abdurrahman, sıkça kullanılan kısa adıyla İbn Suud, uzun süredir ailesinin müttefikleri olan Vehhabi kabilelerden destek gördü. İttifakın emelleri bir yüzyıl önce Mehmed Ali Paşa tarafından darmadağın edilmişti. Osmanlı çöküşünün yanı sıra İbn Suud'un karizması ve askeri cesaretiyle yeniden canlandı. Necd'in tamamını zaten ele geçirmiş olan Suudiler, ardından Hicaz'a ve bahtsız Hüseyin'e çullandılar. Şerifin Kıbrıs'a kaçması üzerine, İbn Suud ülkesini ve Hicaz meliki unvanını aldı; sonraki birkaç yılda hükümlerlik alanına daha fazla Arap toprağını kattı. Aslına bakılırsa, Hicaz hac şehirleri dışında, Arap "ada"sının daha işe yarar kesimleri, özellikle de Yemen ve Umman hâlâ ona ait değildi; İbn Suud kaynakları sınırlı ve esamisi okunmayan bir yabanın melikiydi. İslam'ın ilk yıllarından beri ilk kez yarımadanın büyük bir bölümünü birleştirmesine karşın, bunu kaba mezhep gücüyle ve sadece Haşimilerin değil, Arapça konuşulan dünyanın büyük bir bölümünün tepkisini çekerek başarmıştı. Dolayısıyla 1932'de ülkesine kendi ailesine atfen "Suudi Arabistan Krallığı" adını vermesi, gururun başka bir son raddesi olarak görüldü.

Ancak bu sefer gururu düşüş değil, petrol izledi. Basra Körfezi çevresindeki diğer ülkelerde bir süre önceki keşiflerden ilham alan İbn Suud 1933'te Standard Oil of California'ya ilk petrol arama imtiyazını verdi. Basra Körfezi sahilindeki Zahran'da ticari miktarda petrol rezervi bulunması beş yılı aldı; ama ondan sonra işler yoluna girdi. İbn Suud'un umut vermeyen ülkesinin dünyadaki en geniş petrol rezervlerini barındırdığı ortaya çıkacak ve oraya üşüşen Amerikan firmaları aracılığıyla, bir süre sonra bu hammaddenin en büyük pazarına dönüşecek ülkeye doğrudan bir güzergâh açılacaktı.

Yakın dönemde Maşırık'a yayılma açısından bakılınca öyle görünmese bile, okyanus ticaretinin ve kömür enerjisine dayalı sanayinin ürünü olan eski azametli Avrupa devletleri istimi tüketme yolundaydı. Emperyal bayrak yarışında değnek yeni bir dünya gücüne, içten yanmalı motorla ve gösterişli tüketimle işleyen bir otomobil imparatorluğuna geçmekteydi. Benzin yutan ABD, mutlak monarşilere karşı gayet iyi bilinen tiksintisine karşın, krallığının altında neyin yattığını öğrendiğinde, İbn Suud'la sarmaş dolaş olacaktı. Petrolden güç alan mutlakıyetçilik ile özgür insanlar diyarının bu garip kucaklaşmasıyla birlikte, kabileler ve imparatorluklar arasındaki ilişkide yeni bir fasıl başladı. Yarımada'daki İngiliz-Hint nüfuzu yerini Amerikan nüfuzuna, seyyar satıcılar yerlerini vurgunculara ve İkinci Dünya Savaşı sonrasının dev konsorsiyumu Aramco'nun (Arabian American Oil Company) petro-riyallerle şişkinleşen bavul dünyasına bıraktı. Ortadoğu petrol üretiminde İngiliz ve Amerikan payları 1939'da yüzde 60'a karşı yüzde 13 iken, 1954'te yüzde 30'a karşı yüzde 65'e çıktı.¹⁴⁸

ABD-Suudi yakınlığı geçmişte olduğu gibi şimdi de son derece tuhaf bir ilişkidir. Richard Halliburton'ın 1936 tarihli *Seven League Boots* seyahatnamesinde yer alan bir fotoğraf, bunun niteliğine dair bir yönü haber veriyor gibidir. "Kral, yazarla birlikte poz veriyor" (doğrusunun tersi olması gerekmez miydi?) altyazılı fotoğrafta, omuzlarına sarkan başlığıyla II. Ramses'e benzer İbn Suud ile şık beyaz takım elbisesi içinde arsız bakışlı bir Yanki görülür; ama ikisi de her nasılsa rahatça yan yana durur: Satürn ve Merkür ayrı gezegenler olsalar da aynı sistemin yörüngesinde yer alırlar.

Bir araya gelişi yarımada'da aynı ölçüde tuhaf bir değişim ve durağanlık karışımını getirdi. İbn Suud'un Vehhabi akıncıları 1920'lerin fetihlerinde, kadim ama hâlâ yıkıcı deve+at bileşimini kullanan türün son temsilcileri olmuşlardı.¹⁴⁹ Petrol beklentisiyle ülkeye paranın akmaya başladığı ve St. John Philby gibi saraya yakın imtiyaz sahiplerinin Ford arabalarını

148 Morris, s. 36.

149 *ET* I, s. 885.

kakaladığı 1930'larda mekanize çağa girdiler. Bir uzmana göre, "kabile akıncılığı çağı kapandı".¹⁵⁰ Ama 2.000 yıllık akıncılık alışkanlığı öyle çarçabuk silinmedi; bir kurum olarak akıncılık varlığını sürdürdü ve başka biçimlerle gelişti. Dolayısıyla Suudiler her zaman Amerikalıların yanı sıra kendi kabile savaşçılarıyla yaşadıkları gerginliklerin ağında hüküm sürdüler; bazen ikinci ilişki Muhammed'in Medine devleti ile tehlikeli ama vazgeçilmez bedevi akıncılar arasındaki ilişkiyi¹⁵¹ andıran şekle büründü. Savaşçıların yarattığı tehdit konusunda hiçbir kuşku yoktu. Örneğin, 1921'de aşırılıkçı Vehhabi kabile mensupları Mekke'ye gitmekte olan ana Yemen hacı kervanını yağmalayıp katletti.¹⁵² İlk İslam devletinin tarihini yeniden sahneleyen İbn Suud, otoritesinin güçlenmesiyle birlikte, daha başına buyruk göçebeleri "hicret" (Muhammed'in yeni bir hayata geçişini belirten kelime) adını verdiği beldelere yerleştirerek, toplu yaşama geçirmeye çalıştı.¹⁵³ İlk halifeler *muhacirun* kitlesini yeni kışla şehirlere yerleştirirken, kabileleri kaynaştırmada nasıl başarısızlığa uğradıysa, İbn Suud da girişiminden sonuç alamadı.¹⁵⁴ Kabile bağları her zamanki gibi güçlü kaldı ve 1929-1930'da krala isyan eden en aşırı Vehhabi kabilelerinin bazı İhvân mensuplarını kanlı biçimde bastırmak gerekti.¹⁵⁵ İbn Suud'un bakış açısından, bazı *a'rab* unsurlar Kur'an'daki "inkâr ve nifak bakımından daha ileri"¹⁵⁶ tarifini doğrular nitelikteydi.

Yeni krallığın genel *a'rab* kitlesine gelince, tıpkı 7. yüzyılda olduğu gibi, 20. yüzyılda da gezgin yaşam tarzından vazgeçmeye özendirilebildi; Suudi Arabistan'ın göçebe nüfusu 1950'lerde yüzde 40 iken, 1998'de yüzde 5'in altına indi;¹⁵⁷ ama hepsi muteber burjuva yurttaşlara dönüştürülemedi. İhvân'ın öngörülemez ve değişken özü hâlâ canlılığını koruyor; mümkün mertebe Ulusal Muhafız Alayı ile Fazilete Yönelme ve Ahlaksızlığı Önleme Komitesi ("ahlak" polisi) mecrasına yönlendirilmesine karşın, bazen El-Kaide'nin sadece ilk örneği olduğu aşırılığın yeni tezahürlerine ilham veriyor.

Daha güneyde İngilizler 1930'larda Aden'in geniş hinterlandında görünüşte yerel anarşiyi önleyecek bir adım atmaya sonunda karar verince, kabile mensuplarıyla benzer sorunlar yaşadı. Hadramut'taki durumu azgın çok-başlılık olarak nitelendirmek daha doğru olabilirdi. Sorunu halletmesi

150 *EF*² III, s. 1068.

151 Karş. s. 38, 201-202.

152 Araşı, s. 93. Bu kaynaktan ölü sayısının 3.000 olduğu ileri sürülür.

153 *EF*² III, s. 361; Atiyah, s. 133.

154 Karş. *EF*² III, s. 361.

155 *EF*² III, s. 1067-1068.

156 Kur'an, 9:97; karş. s. 38 ve 202.

157 *EF*² XII, s. 465.

için gönderilen Harold Ingrams, eyalette 2.000 civarında ayrı “yönetim”in bulunduğunu, bazıları bir mezra ve hatta tek hane kadar küçük yönetimlerin kendilerini herhangi bir üst otoriteye bağlı saymadıklarını bildirdi.¹⁵⁸ Geleneksel (sıkça görüldüğü üzere, Muhammed’in soyundan gelme iddiasındaki) yerel nüfuz simsarlarıyla işbirliğine girerek, daha büyük hizipler arasındaki müzmin kavgaları durduran bir barış antlaşmasını sonuca bağladı. Ne var ki, bedevi kabile adamlarının en belalı unsur oldukları ortaya çıktı. Geçimlerini hâlâ çobanlık, hamallık ve akıncılıkla sağlamaları nedeniyle, İngilizler onları kadim üçüncü geçim yolundan vazgeçirmek için bombardımana tutmak zorunda kaldı.

Gelgelelim, Suudi kuzeydeki kabile denkleminde olduğu gibi, İngiliz yönetimi ve bombardımanı altındaki *bedvî* bile yasalara saygılı *hadar’a* hemen dönüştürmenin bir yolu yoktu. Kabile dışı komşular için kullanılan Hadrami *bedv* terimleri bunun sebebinin bir ölçüde açıklar: Yerleşik insanlara *hadare* gibi “yerleşik, uyuşuk” anlamındaki *sekene* kökünden türetilmiş olan ve “talihsiz, zavallı kimseler” anlamına da gelen isimle *mesakin* denir; onlar için kullanılan bir başka terim *hirsan* (“rençber”) “toprağı işleme, sürme” anlamının yanı sıra temelde “geçim için çalışma”yı belirten *harese* kökünden gelir.¹⁵⁹ Kabile adamları geçim için çalışmazlar, en azından toprağı işlemezler; sürü güderler, mal taşırlar, akınlara çıkarlar ve “meslek” sahibi olmayı her antika Avrupa aristokrati kadar kibirle küçümserler. (Günümüzün bir devlet sisteminde kabile adamları tercihen orduda veya polis teşkilatında olmak üzere, görünüşte resmi görevli olarak pekâlâ maaş alabilirler; ama genellikle askeri talim ya da taban tepme zahmetine girmezler: Hiçbir şey yapmaksızın devlet kasasından geçinmek de bir tür yağmadır .) Hadramut’ta ve başka yerlerde geleneksel *bedv* için, deve sürüsünün yerine bir Bedford kamyonet geçirmek makbuldür. Ama kılıcı ya da tüfeği bırakıp pulluk demirine sarılmak her zaman lanetlidir; armalı, silahlı, onurlu olmaktan vazgeçmektir. Barış, dinginlik, yerleşim, sükûnet, toprağı sürme, alın teriyle geçinme Fukuyama anlamıyla tarihin sonu demektir.

Ancak eski dönem birkaç yıllığına kapanmış gibi göründü. İngilizlerin arabuluculuk ettiği barış yıllarındaki Hadrami *bedvî* için, onları iyi tanıdığını sanan bir gözlemci, “artık ölü” olduklarını söylemişti.¹⁶⁰ Bu açıklama erkendi; zaman sadece bir ara vermişti.

158 Harold Ingrams, *Arabia*, s. 25.

159 Bujra, çeşitli yerlerde.

160 Ebubekir ibn Şeyhül-Kaff’tan aktaran Ingrams, *Arabia*, s. 36.

ORTADOĞU BATAKLIĞI

Osmanlıların sonuncusu Paris'te sürgün hayatını yaşamaya devam ederken birçok Arap Bâbü'lî'nin yarı gölgesi altındaki yavaş, basit yüzyılların bitişiye hayıflanır oldu. Şimdi 20. yüzyılın tam ısıltısı altındaydılar ve Ortadoğu en azından Batılıların gözünde hızla Ortadoğu Bataklığı'na dönüşme yolundaydı. İkinci büyük mekanize savaşı harekete geçirecek manivela dönerken, geleceğe dair hem heyecan hem korku vardı. Başlarına yeni imparatorluklar mı musallat olacaktı? Böyle bir şey olduğunda, Arap birliğinin çekişen belagat ustaları sonunda söz birliğine varacaklar mıydı? İkinci ihtimal uzak gibiydi. Arapça konuşulan dünya her zamanki gibi parçalanmış haldeydi; özünde karmaşık sosyal ve siyasal haritası 1930'lu ve 1940'lı yıllarda dolaşık kollarıyla adeta bir burgaç dönüşüne girmişti:

Dış destekli monarşiler ve sömürgeci müdahale karışımı: Sandaletli, peş-tamallı ve gümüş halhallı Ingrams'ın barışı sağladığı ve İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin bombalardan önce nazik uyarı pusulaları attığı Hadramut'taki gibi bazen yumuşak; Mussolini'nin Libya'da Arap dünyasından kendi parsasını koparmak için giriştiği dokuz yıllık savaştaki gibi bazen zorba; yabancı Yahudilerin Filistin'e artan akınındaki gibi bazen gittikçe ısrarcı bir kapı aralayışı.

Bağnaz *bedv* akıncıları ile Suudi sarayındaki Amerikalı petrolcülerin, Aden'de cicili biçili sosyetik kadınlar ile çivit dövmelele boyanmış kabile adamlarının, Freya Stark'ın hançerlerini parlatmak üzere "Miss Lethbridge's" markalı Bond Street yüz kremi ödünc alan deve sürücülerinin¹⁶¹ garip yan yana gelişleri.

İbn Suud'un Haşimilere karşı, Haşimilerin bazen birbirlerine karşı ve Büyük Suriye üzerinde emperyal emellere sahip¹⁶² bir İngiliz ve Siyonist maşası olarak görülen Haşimi Maverai Ürdün Kralı Abdullah'a¹⁶³ karşı her zaman dolaplar çevirişi.

Mağrip'ten getirdikleri askerleri Maşrik'teki isyancılara karşı kullanan¹⁶⁴ Fransızların birincisinde Berberiler, ikicisinde Dürziler tarafından hırpalanışı ve Balfour'un mantık açısından çelişkili yaklaşımının kaçınılmaz olarak sahada kapışmaya dönüşmesiyle birlikte, Filistin'deki İngilizlerin aynı anda Araplar ve Yahudiler tarafından hırpalanışı.

Osmanlı sonrası hıdivin başka bir İngiliz tabi tacıyla bir kral haline geldiği ve İngiliz karşıtı hükümetinin kendi Nil tarzı milliyetçilik akımını izlediği

161 Stark, s. ix.

162 Atiyah, s. 135-136.

163 Carmichael, s. 335.

164 Rogan, s. 202.

Mısır'da birleşik Arap dünyası fikrinden umudunu kesen Başbakan Saad Zağlul'un "Bir sıfırın yanına başka bir sıfır, ardından yine bir sıfır eklerseniz, ne toplam elde edersiniz?"¹⁶⁵ diye soruşu.

Bütün bunların sonucunda, Arap birliği şansı gittikçe gerilemeye yüz tuttu.

ATEŞ HIRSIZI

Siyasal birlik yıkılmış bir hayal gibi görünse bile en azından ("Uyanış"ın canlandığı) Arap *Kulturation*'u yüzyıllarca süren güzellik uykusundan yararlanmış gibiydi. Çünkü Arap kimliğine hayat ve insicam veren yeni yaratıcı yazarlar ve şairler ortaya çıktı. Ama bu alanda da çatlaklar belirmektedir. Arap dünyasının merkezindeki Mısır'dan yayılan gerek düşünsel gerekse siyasal kuşklar, milliyetçiliğin bütün kültürel temelini tehdit edici nitelikteydi.

Çoğu kesimce en son büyük Arap şairi sayılan 11. yüzyılın Suriyeli filozofu Maarri gibi, Mısırlı akademisyen Taha Hüseyin de kör olmakla birlikte, rahatsız edici ölçüde geniş ufukluydu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'da öğrenim görmüş ve Fransız bir kadınla evlenmişti. Mısır'ın hem Helen-Avrupa medeniyetini yeniden benimsemesi, hem de tarih boyunca olduğu gibi, bütün "Doğu ve Batı medeni halkları"nın¹⁶⁶ etkilerine açık olması gerektiği kanısındaydı. Bu yaklaşım dönemin diğer birçok Mısır aydınının inandığı şeyle uyumluydu. Ama Taha Hüseyin Arapçanın "onu oluşturacak ve kişiliğine şekil verecek ölçüde hayat[ımız]la iç içe geçtiği"ni¹⁶⁷ kabul etmekle birlikte, kurucu metinlerini eleştirel yaklaşımla irdelemekten çekinmeyen biriydi; tabii dokunulmaz Kur'an'ı değil, Arap mirasının Müslüman ve gayrimüslim damgalı daha da derin payandalarını ve Arap Uyanış'ının tamamını ifade etmiş dili. *Fîş-şiiri'l-Câhili* (1926; *Cahiliye Şiiri Üzerine*) kitabında konuya dosdoğru can alıcı noktadan girer:

İslam öncesi şiir dediğimiz şeyin ezici çoğunluğu hiç de İslam öncesine ait değildir. İslam'ın ortaya çıkışından sonra uydurulmuş ve yanlış atıfta bulunulmuştur.¹⁶⁸

Ona göre, kasidelerin altın hazinesi (dilin altın standardı, bir millet olarak yeni bir gelecek kazanmanın kadim peşinatı) peş peşe sunduğu gerekçe-

165 Aktaran Karsh, s. 149.

166 Aktaran Albert Hourani, s. 341.

167 Aktaran Albert Hourani s. 341.

168 Hüseyin, s. 70-71.

lerden dolayı, neredeyse tamamen süprüntüydü; kadim şiirin ilk İslami aktarıcıları Chatterton tarzı sahtekârlardı, Ossian gibi kadim şairlerdi. Arap geçmişi ve dolayısıyla Arap kimliği Emevi ve Abbasi devirlerinde yeniden şekillendirilmenin ötesinde, onların şiir “fabrika”larında toptan imal edilmişlerdi.¹⁶⁹ Bu kanaate varışı şiirlerin içsel ve dışsal bulgularını incelemesinin ve kendi ifadesiyle “Kartezyen tarafsızlığı”, yani kendi milliyet ile dinini “unutma”sının sonucuydu; ona göre, böyle bir tarafsızlık “modern çağın ayırt edici işareti”ydi.¹⁷⁰ Modern olmasına moderndi; ama sanatın neredeyse yegâne malzemesinin sözler ve nihai kültürel ürünün şiirler olduğu bir kültürde, Taha Hüseyin’in yaptığı iş bir balyoz kapıp Elgin Mermerleri’ne saldırmak gibiydi. İşin daha da kötüsü, kırıp döktüğü timsaller soğuk mermerler değil, şiirlerinin her okunuşunda kanlı canlı halde tekrar hayat bulan ata portreleriydi.

Taha Hüseyin’in haklı olup olmadığı bir bakıma önemli değildir. Bazı şiirlerin uydurulduğuna ve muhtemelen daha fazlasının İslam döneminde düzeltilip süslendiğine hiç kuşku yoktur. Ancak birçok eleştirmen İslam öncesi şiirlerin “ezici çoğunluğu”nu yok saymasını yanlış bulmaktadır. Ama olan olmuştu. Kitap kurunun yanında yaşı da yakmanın yanı sıra can sıkıcı bazı soruları da ortaya attı. Taha Hüseyin her ne kadar Kartezyen tarafsızlığı kutsal kitaba doğrudan uygulamasa da,¹⁷¹ Kur’an’ın eliptik metnindeki boşlukları doldurdukları için uzun süredir değer verilen bir dizi hikâyeyi sorguladı. Bunlar arasında Âd kavmine, Marib Bendi’nin patlamasına ve doğruluğu şüpheli Arap Tekvini’ndeki daha birçok şeye ilişkin geleneksel anlatımlar vardı.¹⁷² Kitap, Kur’an ve Peygamber’le ilgili hususları tartışma konusu ederek, kamu düzenini tehdit ettiği gerekçesiyle yasaklandı ve 1927’de Taha Hüseyin sapkınlık ithamıyla mahkemeye çıkarıldı.¹⁷³ En üst İslam otoritesi Ezher Şeyhi’nin diğer suçlamalarından biri, “daha önce hiçbir kâfirin ya da müşrikin cüret etmediği” şekilde Muhammed’in soyunu “küçük düşürmesi” ve asıl Arap dininin İbrahimi tektanrıcılık olmadığını ima etmesiydi.¹⁷⁴ Davanın büyük bir kısmı Emevi döneminden itibaren birleşik bir Arap kimliği oluşturmada çok önemli¹⁷⁵ yer tutan İbrahim ile oğlu İsmail’in tarihselliğine ve rolüne¹⁷⁶ dayalıydı. Ama hangi anlamda “oluşturma”? “Yaratma” mı, yoksa “uydurma” mı?

169 Hüseyin, s. 162-163.

170 Hüseyin, s. 74-75.

171 Hüseyin, s. 79.

172 Örneğin bkz. Hüseyin, s. 171.

173 Hüseyin, s. 254-255.

174 Hüseyin, s. 257-258.

175 Bkz. s. 267-270.

176 Örneğin bkz. Hüseyin, s. 89-91.

Bizzat Taha Hüseyin tam anlamıyla kararsızdı. Duruşmadaki savunması şöyle oldu:

Bir Müslüman olması itibariyle, İbrahim ile İsmail'in varlığından ya da onlarla bağlantılı herhangi Kur'an malzemesinden kuşkusu yoktu. Ama bir bilim insanı olması itibariyle, akademik araştırma yöntemlerine başvurmaya mecburdu ve dolayısıyla İbrahim ile İsmail'in varlığını bilimsel tarihin bir gerçeği olarak kabul edemezdi.¹⁷⁷

İman ve akıl, retorik hakikat ve ampirik olgu arasındaki eski tuzaktı bu. Taha Hüseyin kapana kısılmakla birlikte, cesurca başını dik tuttu. Dava Arap-Müslüman dünyasının uzun süredir gecikmiş “Galileo anı” olabiliirdi.

İkili tuzağa düşen ilk Müslüman düşünür hiç de o değildi. Ama Kur'an'ın mantıktan muaf olduğunu belirtmekle yetinen 10. yüzyıl mantıkçısı Sicistani¹⁷⁸ gibi, çoğu bu tatsız durumu görmezlikten gelmişti. Kör Taha Hüseyin'in derine inen bu görüşü itiraf edebilmesi sahiden “modern” bir bakış açıydı ve köklü biçimde sarsıcıydı. Dahası, Arap olmanın özündeki karanlık bir odayı yoklamaydı. Daha yakın dönemde yaşayan ve aynı ölçüde keskin bir gözlemci olan Muhammed Câbirî şunu yazacaktı: “Düalizm bütün alanlarda Arap olmanın özünü oluşturur.”¹⁷⁹

Psikolojiye dair aslı olmayan inançlardan sakınmak gerekir. Ama bu tür düalizm (olgulara iki karşıt bakış açısından, tezata iki ışık altında aynı anda bakma becerisi) bir dizi belirgin anomaliyi açıklamaya yarayabilir. Örneğin, bir yığın Arapça kelime nasıl bir şeyin hem kendisi hem zıddı (*cevn* = siyah/beyaz,¹⁸⁰ *celâl* = büyük/küçük¹⁸¹) anlamına gelebiliyor? İnsanlar açıkça yolsuzluk yaptığını itiraf ettikleri bir siyasal lideri nasıl taparcasına sevebiliyorlar ve ondan ironi taşımaksızın *sarik vatanî* (“vatansever hırsız”) ve hatta daha önce gördüğümüz üzere, *sarik âdil* (“adil hırsız”)¹⁸² diye söz edebiliyorlar? Perspektif kübisttir, “çifte inanç”lı Orwellci üsluptur. Üstelik bakış açılarının dışında, büyük ve yadsınamaz ikilikler vardır: Kavimler/kabileler, manevi Mekke/dünyevi Medine, hac/hicret, haram/helal, kirli, uğursuz sol el/temiz, uygun sağ el, dinginci mutasavvıflar/militan Vehhabiler, *arab/acem*, yüksek Arapça/Arapçanın lehçesi... Toplum, din ve dilde dünyanın bir dizi çatışan zıtlar, tezler ve antitezlerden oluştuğu sürekli bir diyalektik. İster psikolojiye dair aslı olmayan inançlarla ister ustaca hileyle olsun, hatırı sayılır bazı Arap

177 Hüseyin, s. 289-290.

178 Câbirî, s. 261.

179 Câbirî, s. 52.

180 Süyûtî I, s. 305.

181 Süyûtî I, s. 306.

182 Bkz. s. 94.

düşünürler konuyu araştırmışlardır. Adonis de “kır/şehir, Araplar/Yunanlar, Araplar/Batı, kehanet/teknoloji” şeklinde sonuçlanan bir ağ dolusu çifte-başlı ikileşim yakalayanlardan biridir; ona göre, bütün bunlar “yaratıcı hareketi felce uğratan karşıt ikilikler”dir.¹⁸³ Araplar sanki iki yanındaki yemlikler arasında seçim yapamayarak açlıktan ölen Buridan’ın eşiği konumuna düşmüş gibidirler; yani sadece aslanlar arasındaki bir kayaya değil, bölmeler arasında kıpırdamayacak şekilde bir ahıra da sıkışıp kalmış durumdalar.

Her şeyi böyle çatışmalı zıtlar çerçevesinde görmek hoş ve düzgün olsa bile sonuçta basite indirgeyicidir. Bununla birlikte, Muhammed Câbirî elinizdeki kitapta ele alınan konunun yani Arap birliği sorununun özünde kendine has bir düalizmin yattığını tahmin etmekte haklı olabilir. “Birlik/tikellik” eşleştirmesi için şu saptamada bulunur:

Bölgesel ayrışıklıklar milleti kapsayıcı bütünle çekişirken, parçalar ya da bütün birbirlerini geçersiz kılmaya ya da yadsımaya çalışmaz. Böyle bir yadsıma kendini baltalayıcı bir davranış olur; çünkü birinin varlığı ötekinin varlığına bağımlı ve bağlıdır.¹⁸⁴

Yani, tıpkı kadim Arap ikiliği hac ve hicret gibi, Arap birliği fikri de hem çekim gücü hem merkezkaç gücü olarak işler: Çekerken, kaçınılmaz biçimde iter de. Hacılar umutla seyahat eder ve menzile varır ama her zaman ayrılmak zorunda kalır. Rahme benzeyen Mekke hepsini ilelebet barındıramaz; mübarek muhacirler dahi çılgın kitlelere dönerler. Tevhitçiler yolda umut dolu olan ama her zaman kalabalıktan gerçeğe ve yuvaya kaçan ebedi hacılardır.

Taha Hüseyin’i yargılayan hâkimin bilime aşına ve açık görüşlü biri olması sayesinde dava düştü. Kitap ise cezadan kurtulamadı; yeniden basılmasına ancak rahatsız edici pasajların çıkarılması kaydıyla izin verildi. Çift kutupluluk, ikileşim ve tarafsızlık konusundaki daha büyük sorular göze batmaya devam etti ve hâlâ öyle; Galileo henüz özgürleşmiş değil. Aslında, Taha Hüseyin’in mesajı şimdilerde daha da rahatsız edici. Siyasal birlik daha da uzaklaşmış gibi göründükçe, Arap kültürel dayanışmasının kadim şiişel temelleri daha avutucu hale geliyor; İslam, bünyesindeki karşıt aşırılıkçı eğilimlerle daha da parçalandıkça, Peygamber ile Kur’an’ın istikrarlı, tartışmasız esası daha çok önem kazanıyor.

Yine de Taha Hüseyin hâlâ için için yanan fikirleri tutuşturdu. Şair Nizar Kabbânî onu “Ateş Hırsız” olarak hatırlayacak ve dönüşünü hasretle bekleyecekti.¹⁸⁵ Günümüzde aklanır mı acaba?

183 Adonis, *Sâbit* IV, s. 139-140.

184 Câbirî, s. 52.

185 Kabbânî, s. 808.

BİRLİKLERİN ÇOĞULLUĞU

Aşağı yukarı Taha Hüseyin'in yargılandığı sırada, bir zamanlar birleşik bir Arap Doğusu savunucusu olan T. E. Lawrence, "Arap birliğinin bir deli saçması"¹⁸⁶ olduğunu kavrama noktasına varmıştı. Gerçek Arap dünyasında yeterince uzun süre kalan bütün romantiklerin vardığı bir kavrayıştır bu. Hayata geçirilebilmesi halinde, Arap birliği Mısır-merkezci Saad Zağlul'un nihilistçe tabiriyle sıfırların toplamı olmaz; bir tür ateş püskürten canavar, iki başlı bir yaratık da olmaz. Daha ziyade, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda hedefe ulaşmaya dönük girişimlere bakılırsa, çok başlı bir canavar, bölünmüş kişiliklere sahip bir püsküllü bela olur.

Kral Abdülaziz İbn Suud 1936'dan itibaren, başında kendisinin yer alacağı bir pan-Arap federasyonu fikrini ortaya attı. Aynı dönemde ve 1951'de uğradığı suikasta kadar, Maver-i Ürdün Kralı Abdullah Suriye'yle zaman içinde Filistin ile Irak'ı içine alacak ve başında kendisinin yer alacağı bir birlik için kulis çalışmaları yürüttü.¹⁸⁷ Daha sonra Irak Başbakanı Nuri Said İngilizleri yine Suriye, Filistin ve Maver-i Ürdün'ü kapsayacak ama başında Irak'ın yer alacağı bir birlik yönünde çalışmaya ikna etmek için uğraştı. Bu tasarılarından hiçbir sonuç çıkmaması beklenmedik bir şey değildi. Daha şaşırtıcı gelişme, Mısır'ın sfenks duruşlu yalnızlığından vazgeçmesi ve 1945'te Arap Birliği'ne dönüşecek yapıyı önermesiydi. Kurucu üyeler bizzat Mısır ile isteksiz dörtlü Suriye, Irak, Maver-i Ürdün ve Filistin'in yanı sıra Lübnan, Suudi Arabistan ve Yemen'di. Daha da şaşırtıcı nokta, İsrail'le Camp David Sözleşmesi sonrasında Mısır'ın üyelikten çıkarıldığı ve 1979'dan 1990'a kadar Arap Birliği'ne bir Tunuslunun başkanlık ettiği dönem dışında, bütün genel sekreterlerin Mısırlı oluşuydu.¹⁸⁸

Arap Birliği'nin pısırsık bir tartışma forumundan, üyelerin her zaman "görüş birliğine varmamakta mutabık kaldıkları"¹⁸⁹ diplomatik bir Drones Kulübü'nden öteye geçmiş olması halinde, diğer üyelerin neredeyse bir Mısır tekeline asla kabul etmemiş olacaklarını söylemeye gerek yok. Ne var ki, başlangıçta en paranoyak hükümrani tatmin etmeye yetecek çekingenlikte bazı hedeflerde mutabık kaldılar:

Katılımcı devletler arasındaki bağları güçlendirmek, somut işbirliğine girmeleri sonucunu verecek şekilde siyasal programlarında eşgüdümü sağlamak, bağımsızlıklarını ve egemenliklerini korumak, Arap ülkelerinin mesele ve çıkarlarını genelde görüşmek.¹⁹⁰

186 Bkz. s. 135.

187 Karş. *EI*² VIII, s. 246.

188 *EI*² XII, s. 240-241.

189 *EI*² VIII, s. 246.

190 Aktaran Atiyah, s. 169.

Zamanla genişleyen Arap Birliği'nin şu anda 22 üyesi vardır. Üyelik kriteri Arapçanın bir resmi dil oluşudur;¹⁹¹ bu da Somali ve Komorolar gibi bazı garip eklentilere yol açmıştır. Arap Birliği'nin kime ya da neye Arap denileceğine dair eski soruya cevabı, (asıl Somali ve Komoro yerlilerini dışta bırakacağı söylenebilecek bir kıstasla) anadili Arapça olan ve Arapçanın konuşulduğu bir ülkede yaşayan ya da "Arapça konuşan halkların özlemlerine yakınlık duyan" herkeştir. Bu özlemlerin ne olduğu ve onlara yakınlığın nasıl ifade edilmesi gerektiği açık değildir. Hem belirsiz hem etkisiz Arap Birliği çok az hayat belirtisi sergilemektedir; nitekim "başından itibaren ölü doğmuş"¹⁹² bir yapı ve "can çekişen istibdat çağının bir kurumu"¹⁹³ olarak nitelendirilmiştir. Ama gerek doğum öncesine gerekse geleceğe dönük ölüm raporları muhtemelen abartılı olduğu gibi, kurumun yararı zararından biraz fazla olmuş olabilir.

Her ne olursa olsun, ağzı en iyi laf yapan bütün insanlar gibi, Mısırlıların da çok daha şaşırtıcı bir kozu vardı. Arap Uyanışı'nın ilk kıpırtılarına beşiklik etmiş ve "Ateş Hırsızı"nı yetiştirmiş olan Mısır 1950'lerde "Düşlerin Şövalyesi"ni, kısa ve parlak bir dönemde Muhammed'den sonraki en büyük Arap ateş çarkını tutuşturan bir adamı sahneye çıkardı.

191 Kassir, s. 68.

192 Pryce-Jones, s. 223.

193 Merzuki (aljazeera.net).

BOŞ TAHT

1952 yazının başlarında semiz ve nazenin bir deve, Kahire içinde bir şeref kıtası ve bando eşliğinde geçit törenine çıktı. Müzik eşliğinde sallanan hör-gücünün üstünde piramit şeklindeki çatısıyla gösterişli bir tahtırevan vardı. Enfes nakışlı perdelerle çevrili ve gümüş kaplamalı alemlerle bezenmiş tahtırevan, küçük ama debdebeli bir köşkü¹ andırmaktaydı. Arapçadaki adıyla bu mahmel boş olmakla birlikte sembolizmle doluydu; hükümrânlığın, hareketliliğin ve hac ziyaretinin, hatlar işlenmiş örtüsüyle de Arap diline özgü gücün ve güzelliğin bir şifresiydi. Aslında minyatür bir seyyar taht odasıydı ve eski devirlerde Mısır hükümdarının Beytullah'a biatını bildirmek üzere Mekke'ye giderdi; yani, hac ziyaretini tahtın sahibi değil, kendisi eda ederdi.

Mahmel aynı zamanda tarihle doluydu. Belki daha Emevi döneminde ortaya çıkmış olsa bile, Mısır'ın ilk Memlûk sultanlarıyla birlikte 13. yüzyılda düzenli bir kurum haline geldi.² Kısa bir süre sonra başka bölgeler de Mekke'ye mahmeller göndermeye başladı; Yemen, Suriye ve daha sonra Osmanlı Türkiyesi bu yolla dünyanın merkezi kadim Arap şehrinde simgelenen birliğe bağlılığını bildirirken, bağımsızlığını da ifade etti. Hac kervanının geri kalan kısmıyla birlikte mahmelin hacdan sonra yurda dönüşü, Arap dünyasını hem bir arada hem ayrı tutan itiş-çekişten güç almasını sağlardı.

Mahmelin seyahatleri yerel siyasetle olduğu kadar hacla da ilgiliydi. Napoléon kısa bir süre üstlendiği dinin kâfir savunucusu rolünde, yeni bir mahmel yaptırıp Mekke'ye gönderdi.³ Mahmeli Kahire'den uğurlayan Fransız-Mısır geçit töreni tarihçi Cebertî'de şu izlenimi bıraktı:

Kalıpların değişkenliğiyle, şekillerin çeşitliliğiyle ve sıfatların karışımıyla harikaların harikası gibi. Onda ayaktakımı yüceltildi, haşarat çoğaldı, hilkat mucizeleri zıtların birleşmesiyle ve gelenekle tam bir tezat içinde bir araya geldi.⁴

1 Karş. Chekhab-Abudaya ve Bresc, s. 104-119; çizimler.

2 Hitti, s. 135-136.

3 Cebertî II, s. 203.

4 Cebertî II, s. 259.

Ancak Fransızların gidişinden sonra gelenek kısa sürede eski haline kavuştu. Geleneğin bazı unsurları başlı başına oldukça garipti. Sözelimi, âdet uyarınca mahmeli “Deve Şeyhi” olarak anılan ve vücudunu uzun saçının dışında sadece bir poturun örttüğü yaşlı bir adam takip ederdi.

O da bir deve üstündeydi ve başını hiç durmaksızın sallıyordu; [...] herkesin söylediğine göre, bütün yolculuk boyunca başını sallıyormuş.⁵

Kimi zaman yaşlı adamın peşinde, Mekke'ye gidiş geliş boyunca semerinde duran yarım düzine kediden dolayı “Kedilerin Anası” olarak anılan yarı giyinik bir yaşlı kadının sürdüğü başka bir deve yer alırdı.⁶ Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci yarısının modernleşmiş Mısır'ında böyle ilginç karakterlere yer yoktu. Mısır mahmeli 1884'ten itibaren kendi özel vagonunda trenle Süveyş'e, ardından vapurla Kızıldeniz üzerinden Cidde'ye gitmeye ve orada geleneksel hecin devesine konulmaya başladı. Böyle uyarlamalar belki de Mısır mahmelinin ömrünü uzattı; Yemen mahmeli 17. yüzyılda tarihe karışırken, Osmanlı-Suriye mahmeli Büyük Savaş'ın azizliğine uğradı.⁷ Ama Mısır mahmelini bekleyen akıbet aynıydı. İbn Suud'a bağlı ve Mekke'nin yeni koruyucuları İhvân mensubu Vehhabiler 1926'da deveyi taşıladı, bandocularını dövdü ve muhafızlarıyla çatıştı.⁸ Yobaz kabile adamlarına göre, bu âdet 600 ve belki 1.200 yıllık geçmişi olsa bile bir *bidat*, yani sapkın bir “yenilik”ti. O tarihten sonra Mısır mahmeli bir kuşak boyunca tam donanmış olarak ve hiçbir yere gitmemek üzere sadece Kahire içinde dolaştı.

Ancak 1952'nin geçit töreni sonuncusu oldu. O yaz bir grup subay İngiliz destekli Mısır kralını devirdi; geçmişi ve mahmel dahil köhne sembollerini tarihin sandık odasına attı. Zaten 1926'dan beri deve ve üstündeki boş tahtırevan buruk bir hatıranın timsaliydi. Deve katarlarının yerini buharlı trenler ile buharlı gemilerin almasıyla seyahat daha kolaydı; Arap dünyası emperyalizm ve serseri yeni üvey kızı Siyonizm karşısında daha yakınlaşmak zorundaydı. Ama eski bağlantılılığın kalan son sembolü, Mekke'nin yeni efendilerince reddedilmişti. Mısır'ın yeni efendileri de reddetme yoluna gitti; onlara göre bu âdet yeniliğin tam tersiydi, bir anakronizmdi. Boş tahtırevan sembolizminin kendisi artık boştu; Arap bağlantılılığının Kahire'deki daha yeni diğer sembolü Arap Birliği'ne ilişkin retorikten bile daha boştu.

Arap dünyasının Mağribi ve Maşriki kanatları arasında yer almakla birlikte ikisine de ait olmayan Mısır, sanki öteki Arap devletlerinden biraz daha

5 Lane, *Account of the Manners*, s. 440.

6 Lane, *Account of the Manners*, s. 441.

7 *EP* VI, s. 44-46.

8 *EP* III, s. 1067.

uzaklaşmıştı. Devrim Napoléon'un kurtuluş propagandasıyla ortaya çıkmış ve o zamandan beri güçlenmiş bir akımın peşinden gitti. Mısır belirsiz geleceğe doğru kendi ulusal rotasını izlerken, benimsenen milliyetçilik Arap değil, Mısır damgalıydı. Herkese göre, ülke firavunlardan beri ilk gerçek Mısırlı yöneticilerine kavuşmuştu; ancak üç kıtadan insanların en az bin yıldan beri birbirine karıştığı bir ülkede "gerçek Mısırlı"nın ne anlama geldiği açık değildi. Devrimci subayların adını ülkeden alan Kopt kökenli olmadıkları kesindi; etimoloji bakımından bir Kopt "Mısırlı"dır. Daha ziyade kastedilen şey yeni liderlerin nispeten yeni gelmiş toplulukların (Memlûkler, Osmanlılar, Arnavutlar ya da Allah korusun, İngilizler) hiçbirine mensup olmadıklarıydı. Yetmiş yıl önceki devrimci Ahmed Urabi gibi, onlar da Arap ya da Araplaşmış göçmen soyundandı ve olayla uzun erimli bakılan bu ülkede 1.300 yıl Arap istilacıların yerli Mısırlılara dönüşmeleri için yeterince uzun sayılırdı.

Sonuçta, 1952 Devrimi'nden dört yıl sonra Mısır'ın yeni Mısırlı yöneticileri istikamet değiştirecek ve sadece Araplıklarını öne çıkarmakla kalmayarak, her yerde Arapların önderliğine soyunacaklardı. Araplık sıkça görüldüğü üzere, unutulup yeniden keşfedilecek, atıldıktan sonra tekrar üstlenilecek ve hatırlanıp yeniden şekillendirilecek bir şeydi. Dönemin evreleri ve siyasal ruh haline göre alçalıp yükselecek bir şeydi ve bir bahar kabarışına girmek üzereydi.

HARİTADAKİ HANÇER

1952 Devrimi'nden dört yıl önce, Araplık ve Arap birliği aksine en düşük alçalma evrelerinin birindeydi. Siyonizm dinin sihirli değneğini sömürgecilik üzerinde gezdirmiş ve onu büyüyle toprağa bağlı milliyetçiliğe çevirmişti. Dönüşüm hem öngörülebilir hem öngörülemez olaylarla belirlenen bir arka planda gerçekleşmişti.

Öngörülebilir olaylardan biri Balfour Bildirisi'nin son derece işlemez oluşuydu. İki dünya savaşı arasında, Filistin'de denetlenemez Yahudi göçü ve arazi alımı topluluklar arası şiddetin kıvılcımını tutuşturdu;⁹ öngörülebilir bir gelişmeyle, Filistinliler İngiliz manda idaresine karşı ayaklandı ve karşılığında acımasız toplu cezalara maruz kaldı.¹⁰ George Santayana'nın daha on yıl önce dünyanın "şirin, adil, çocuksu efendisi"¹¹ olarak tarif ettiği emperyal Britanya'ya, ne olmuştu acaba? Derken ayaklanma sırası Yahudilere gelince, İngilizler göçmen akınını önlemeye çalıştı. En sert tepki İrgun ve Stern Çetesi adlı aşırılıkçı Siyonist gruplardan geldi:

9 Karş. Rogan, s. 247-248.

10 Rogan, s. 256-257

11 Aktaran Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 152.

Siyasal hedeflere ulaşmak için terör taktiklerine başvurmakla, [...] Ortadoğu tarihinde günümüze kadar bölgenin başına bela olan tehlikeli bir teamülü başlattılar.¹²

Terörün klasik örneği, İrgun'un Kudüs'teki King David Oteli'ne 1946'da bomba koymasıyla yaklaşık yüz kişinin can vermesiydi.¹³ Patlamanın yankıları Kutsal Şehir'den Beyrut'a, Bağdat'a ve Manhattan'a kadar sürüp duruyor. Bu arada, İsraililer bomba koyma ya da fırlatma yönteminden daha medeni yöntemle uçaktan bomba atmaya terfi etmiş bulunuyorlar.

Diğer öngörülemeyen olaylar ise Siyonist koloniden İsrail ulus-devletine dönüşümü kolaylaştırdı. Bir peygamberden başka hemen hemen hiç kimse'nin önceden görmüş olamayacağı gelişme, Nazizm'in Avrupa Yahudilerine çektiği acılardı. Savaş sonrası dünyanın geri kalan kısmı sanki bunun büyük çapıyla dilsiz ve kör kesilmişçesine, Filistin'in acılarını fark etmemiş gibi davrandı. Araplar ise bunun fazlasıyla farkındaydılar. Ama Filistin'e ilişkin algıları kendi bencilce çıkarlarıyla değişen ölçülerde çarpıklaştı. Dolayısıyla Siyonistler ile komşuları Mısır, Maverai Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak arasında savaşta hesaplaşma vaktinin geldiği 1948'de Arap müttefikler vahim bir bölünme içindeydiler. Sağladıkları en dikkate değer birlik, içlerinden dördünün Filistin'deki Arap topraklarını kaparak ülkesini genişletmeye koyulan Maverai Ürdün'ün Haşimi Kralı Abdullah'ı durdurmak üzere kenetlenmesiydi. Korkunun sağlam sebebi vardı: Abdullah tam da bu amaçla güvenceler almak üzere, Siyonistlerle çoktan temasa geçmişti.¹⁴ Abdullah'ın emellerine set çekmeye dönük bu ortak girişim bir yana bırakılırsa, günümüzün bir gözlemcinin ifadesiyle "Arap devletlerinin harekâtı birlikten yoksunluk [...] [ve] karşılıklı güvensizlik yüzünden aksadı."¹⁵ Bu güvensizliğin Arap saflarında yarattığı "kof ve çürük şey",¹⁶ "Siyon'a Karşı Beşler" kavgasında Aiskhylos'un *Thebai'ye Karşı Yediler* dramasından aşağı kalmayan trajik bir kusurdu. Haçlıların Maşrik'te ilk belirişi sırasındaki bölünmüşlük kadar yıkıcıydı: "Sultanların birbirleriyle kavgalı olmaları Frenklerin ülkeyi işgal etmelerine fırsat verdi"¹⁷

İsrail zaferi on binlerce Yahudi Arabın Filistin'e geçişini de kapsamak üzere büyük çaplı Arap göçlerine yol açtı. Ama gerek Müslüman gerek Hristiyan Filistinlilerin aksi yöndeki göçleri bir kaçış, bir sürüldü. Hacer ve İsmail bir kez daha sürgündeydi, ama çok büyük bir çapta: 1948 Savaşı'ndan sonra

12 Rogan, s. 318.

13 Rogan, s. 314-315.

14 Karş. Rogan, s. 332-333.

15 Atiyah, s. 180.

16 Atiyah, s. 185; karş. s. 14.

17 İbnü'l-Esir'den aktaran Karsh, s. 77

750.000 Filistinli mülteci komşu ülkelere ve daha öteye yöneldi.¹⁸ Efsanevi Ortaçağ figürü “Gezgin Yahudi”nin yerini modern ve fazlasıyla gerçek “Gezgin Filistinli” aldı.

Nekbe olarak anılan 1948 “felaket”i canlı, dokunaklı tarihtir ve Filistinliler yurtlarından sürülmüş halde kaldığı sürece öyle olmaya devam edecektir. Nitekim Filistinli avukat ve yazar Raca Şehadet şunu itiraf eder:

Böyle bir şeyin nasıl olabildiği, niçin olduğu, nasıl açıklanabileceği ve anlaşılabilirliği konusundaki hayret ve merakımız sürececek. Usanmamız asla mümkün değil.

Yahudilere mağduru oldukları Holokost gibi görünür mü acaba?¹⁹

Mağduriyeti dolaylı yaşamış olanları katarsak, aradan 70 yılı aşkın bir süre geçmiş olsa bile, Holokost’tan etkilenmeyen çok az Yahudi olabilir. Benzer şekilde, Filistin’e çektirilmiş acıyı paylaşmayan çok az Arap vardır. İsrail Devleti şimdi büründüğü yapıyla, Arap altkıtasının kuzey kesiminde bir yara gibi görünür. Haritada kabzası Akdeniz kıyısı boyunca uzanan, ucu Kızıldeniz’in baş tarafına çarpan, kamayı andıran ağzı Mısır ile Maşırık arasına sokulmuş eski bir hançer şeklindedir. Yara küçük olmakla birlikte derindir. Hiç iyileşmemiştir ve iyileşmediği sürece, acısı hissedilecektir.

ELİNDE HEDİYEYLE GELEN AMERİKALILARDAN SAKIN

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, eski Avrupa imparatorlukları Ninova ve Sur gibi tarihe karışma yoluna girmişlerdi. Hindistan’ı kanlı biçimde ikiye ayrılmış halde bırakan İngilizler bölünmüş bir Filistin keşmekeşinden kurtulmaya yöneldi. Arap dünyasının öbür yerlerine gelince, Irak’a daha 1930’da biçimsel bağımsızlık tanımışlardı; ama oldukça uysal sayılabilecek Haşimi kralı sayesinde ülkenin dış politikasını fiilen denetim altına almanın yanı sıra, işe yarar bazı hava üslerini de ellerinde tutmuşlardı.²⁰ Bu arada Fransızlar Suriye ile Lübnan’dan 1945’in sonuna doğru çekilmekle birlikte, Kuzey Afrika sömürgelerine hâlâ sıkıca sarılmaktaydılar.

Bağımlı Kral Faruk’un hüküm sürdüğü Mısır’daki İngiliz kuvvetleri 1945’te çekilirken, Britanya’nın askeri bir elense taktığı Kanal Bölgesi bunun dışında tutuldu. Böylece süren İngiliz varlığı Mısır ordusunda birçok kişiyi, özellikle de şehir üst sınıflarının pek taşımadığı toprağa bağlılık duygusu

¹⁸ Rogan, s. 338.

¹⁹ Şehadet, *Diaries*, s. 74.

²⁰ Albert Hourani, s. 329.

güçlü “çiftçi” kesiminden gelme orta rütbeli subayları kızdırdı. 1948 felaketi subayların kral ile iktidardaki Vefd Partisi’nin beceriksizliğine ve rüşvet-çiliğine duyduğu öfkeyi daha da körüklemişti.²¹ Şehir yoksulları arasında da içten içe kaynayan hoşnutsuzluk Ocak 1952’de taşarak, Kahire’deki İngilizler ile diğer yabancılara saldırıların düzenlendiği ve mülklerinin ateşe verildiği ayaklanmalara yol açtı. Kargaşanın önünü alması için ordu göreve çağrıldı. Bunun hızla ve etkili biçimde sağlanması, rejim karşıtı subayların özgüvenini artırdı. Onların komutasında ordunun siyasal eylem ve iktidar için etkili bir araç olacağı ortaya çıktı. Kendilerine verdikleri adla Hür Subaylar 1952’nin 22-23 Temmuz gecesi kraliyet sarayını bastı. Tahttan indirilen Faruk 80 yılı aşkın süre önce yeni Süveyş Kanalı’na ilk giriş öncülük etmiş olan *El Mahrusa* kraliyet yatıyla ülke dışına postalandı. Darbenin etkisini yumuşatmak amacıyla kralın küçük yaştaki oğlu gıyabında tahta çıkarılırken, cuntanın görünüşteki başı General Necib başbakanlığı üstlendi ve bir yıl sonra bu kurmacadan da vazgeçilerek cumhuriyete geçilmesi üzerine, cumhurbaşkanı makamına yükseldi. Ne var ki, *Binbir Gece Masalları* tarzında, kurmaca başka bir kurmacayı barındırmaktaydı. Cumhuriyet koltuğunun ardında, generalin hemen omzunun üzerinden gülümseyerek bakan başka bir iktidar vardı.

Sahnenin kulisinde dünya imparatorluklarının yeni kuşağı da yer almaktaydı ve birinin elçisini göndermesi çok zaman almadı. ABD Dışişleri Bakanı Dulles, Mayıs 1953’te yanında General Eisenhower’dan General Necib’e bir hediyeyle Kahire’ye vardı: Bir ithaf yazısının işlendiği nikel kaplamalı bir Colt altıpatlar.²² Soğuk Savaş döneminde bir Colt’a ister istemez ikili bir anlam yüklenebilirdi: Ya Amerikan çıkarlarını savun ya onurlu yolu seç. Ama Dulles’in daha sonra görüştüğü devrimin asıl öncüsü ve gerçek iktidar sahibi Albay Cemal Abdünnâsir açısından ortada gizli anlamlar yoktu. Dış dünyada daha yaygın kullanılacak adıyla Nâsir daha büyük silahlar, tanklar ve savaş uçakları istedi. Dulles ona Amerikalıların bunları elbette sağlayacağını bildirdi, ama Mısır’ın SSCB’ye karşı ABD ve Birleşik Krallık’la bir savunma paktına katılması ve Kanal Bölgesi’ndeki İngiliz varlığı için güvence vermeye razı olması kaydıyla.²³ Nâsir ve devrim açısından, böyle bir şey aslında siyasal intihar olurdu; teklif kesin dille reddedildi. Mısır tam tersine yüzünü Doğu Bloğu’na çevirdi ve istediği silahları Sovyetler Birliği’nden hiçbir şarta bağlı olmaksızın elde etti. Amerikalılar devrimin Mısır’a güvenli sulama ve sanayi için elektrik sağlamayı amaçlayan iddialı ama aşırı maliyetli projesi Asvan

21 Atiyah, s. 190.

22 Karş. George Lyttelton ve Rupert Hart-Davis, *The Lyttelton Hart-Davis Letters 1955-62: A Selection*, John Murray, Londra, 2001, s. 18.

23 Rogan, s. 364.

Yüksek Barajı'nı finanse etmeye dönük bir teklifle karşılık verdiler. Ama başka bir şart vardı: Sovyet silahlarını almayı bırakmak.²⁴

Yaşlı Avrupa devletleri bölgeden isteksizce çekilmeye başlamış olabilirlerdi. Ama Mısır ve Arap komşuları hâlâ aynı sıkışık kaya üstündeydi; üstelik yeni imparatorluklar destek vererek ve köstek vurarak, kredi ve silah rüşvetini sallayarak, ardından çekip alarak eski nüfuz oyununa çoktan girmişlerdi. Bir ABD kuklası mı, yoksa bir Sovyet pinokyosu mu olmak daha iyiydi? Doğu ve Batı blokları arasında seçim yapmak her zaman bir Amerikan altıpatlarıyla Rus ruleti oynama türünden bir kumar olacaktı.

Çağın en açık sözlü Arap şairine göre, mevcut ahvalde böyle sürüp gitmesi kaçınılmazdı:

Bizler hâlâ örtülü fesatla ve kan davalarıyla beslenen
Böyle parçalanmış, dağılmış kabileler halindeyken,
[...]
Üstelik doğuda Hülagu, batıda Sezar varken.²⁵

Körüklü çalgıya benzer kronolojiye şairane serbestlikle bakan bu mısralar, 20. yüzyılın iki Soğuk Savaş gladyatörünü 13. yüzyılda yaşamış bir Moğolun ve MÖ 1. yüzyılda yaşamış bir Romalının isimleriyle anar. Ama asıl mesele budur. Zaman bir kum saati olduğu kadar, çok eski temaların varyasyonlarını çalan bir akordiyondur.

TÜL PERDE

Nizar Kabbânî'den alıntı 1971'de Nâsır'a hitaben yazdığı bir yaş günü kaside-sindendir. Kaside bir övgü değil, bir ağıttı, çünkü o sırada şairin verdiği adla "Düşlerin Şövalyesi" ölüydü; hüsrân o düşleri yok ederken, kahramanını da büyük yaş dönümüne varışından epey önce canından etmişti. Ama yandaşlarınca mucizevi bir saklanma halinde olduğuna inanılan Gizli İmam'ın seküler versiyonu gibi, ölü lidere ait bir şey, bedeninin çürümesinden sonra sürüyor gibiydi. Acaba sadece gülümseme miydi? (Nâsır'ın ön sayfadaki güleç yüzü Arap tarihine dair ilk hatıramdır.)

Gülümsemesinde bir sırtış kadar, bir yakışıklı aktör süzüşü de vardı. Mısır'daki 1952 darbesinin planlayıcısı ve öncüsü Nâsır, erkek başoyuncu dışında bir rolü kaldıramazdı. Daha 36 yaşında olduğu Mart 1954'te General Necib'i makamından indirip ev hapsine aldırması ve cumhurbaşkanlığı bizzat

²⁴ Rogan, s. 376.

²⁵ Kabbânî, s. 782; karş. s. 452.

üstlenmişti. Ancak bu daha bir başlangıçtı. Nâsır'ın kendini sadece Mısır'ın değil, bütün Arap dünyasının lideri olarak görmeye tam olarak ne zaman başladığı açık değildir. Bir kaynakta 1956'dan önce "kendinden Mısırlı dışında bir sıfatla bahsetmediği"²⁶ belirtilir. Ama daha büyük bir rol fikri muhtemelen başından itibaren aklında vardı; çünkü iktidara geçişinden sadece üç ay sonraki bir radyo yayınında şunu söyledi: "Devrim Hükümeti'nin gayesi Arapları bütün evlatları ortak refah uğruna işbirliğine giren tek millet haline getirmektir."²⁷ Ne var ki, o sırada içeride daha geniş çaplı gayeye ulaşmakla çok meşguldü: Babacan tavırlı General Necib'i sevmiş olan kendi halkını cazibesıyla yatıştırmak, İsrail'e karşı silahlanmak, Asvan Barajı için finansman aramak ve Kahire denilen çirkef yolsuzluk yatağını²⁸ temizlemek. Her şeyi değiştirerek, Nâsır'a kıtaları aşan bir kitle desteği kazandıracak ve onu her yerdeki Arapların söz birliğini sağlamaya yöneltecek şey Süveyş'ti.

Amerikalılar Temmuz 1956'da önceki tehditleri doğrultusunda, Asvan Barajı'nı finanse etme tekliflerini geri çektiler. Bir hafta sonra Nâsır, gelirlerini barajın inşasındaki 200 milyon dolarlık açığı kapatmaya aktarma gerekçesiyle Süveyş Kanalı Şirketi'ni millileştirdi. Bunun üzerine Britanya, Fransa ve İsrail bir araya gelerek, gizli bir anlaşmaya vardılar. Böylece Ekim ayında İsrail ordusunun Kanal Bölgesi'ne doğru ilerlemesi üzerine, Mısır kuvvetleri de beklendiği şekilde karşı koymak için harekete geçti. Britanya ve Fransa hemen Süveyş Kanalı Şirketi'nin ortak hissedarları sıfatıyla her iki tarafa bölgeden çekilme uyarısında bulundu. Planda varsayıldığı gibi, Mısırlılar ayak diredi. O aşamada gönderilen Fransız ve İngiliz kuvvetleri, Kanal Bölgesi'ne saldırıp bazı kesimlerini işgal etti. Machiavelli planı o zamana kadar işlemiş gibiydi. Her şey Urabi devrimi sırasında ortak bir İngiliz-Fransız filosunun Mısır'a çıktığı²⁹ ve Britanya'nın sonunda ülkenin yönetimini devraldığı 1882'deki başarılı harekâtı fazlasıyla hatırlatır nitelikteydi. Ama bu, ikisinin de süper güç olduğu dönemdeydi. Aradan 70 yıl geçtiğinden, gambot emperyalizminin, hevesli maceranın ve gangsterce soygunun bir bileşimi olan planlarında göz ardı edilmiş bir beklenmedik durum vardı: Yeni süper güçlerin kendi öncellerince Ortadoğu'nun karıştırılmasını hoş karşılamama ihtimali. Zira bölge, başka ne adlar takılırsa takılsın, her zaman olduğu gibi "orta"daydı; Araplar Eskidünya ticaretinin iki alanı Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki bağlantıyı sağladıkları dönemde olduğu gibi, hâlâ aracı konumundaydılar. 1950'lerde Arap ülkelerinin kilit ve hassas konumu azalmış değildi, özellikle de onları Soğuk Savaş dünyasının doğu ve batı kanatları arasındaki

26 Carmichael, s. 351.

27 Aktaran Karsh, s. 155.

28 Karş. Atiyah, s. 193.

29 Rogan, s. 159-160.

Demirperde'nin değil, sadece şeffaf bir peçenin, hareketli bir tül perdenin ayırmasından dolayı. Böylece arbedeye süper güçler de girdi. SSCB askeri bakımdan Mısır'ın yanında yer alma, ABD ise İngiliz para birimine dayalı tahvillerini satma ve sterlinin değerindeki bir erimeyle Birleşik Krallık ekonomisini yok etme tehdidinde bulundu. Süveyş macerasından vazgeçildi: İngiliz buldoğu kuyruğunu kıstırıp sıvıştı; Fransız horozu süngüsü düşmüş halde ötüşünü kesti. İsrailliler bir gün daha çarpıştılsa da, öylece ortada kalınca çekilmekten başka seçenek bulamadılar.

Sonuç Fransa ve Britanya açısından bir felaketti. İngiliz başbakanı düşerken, Fransız mevkidaşı sendeledi; ulusal kamuoyları bir iç hesaplaşmaya girdi. Üstelik talihsiz girişimleri başka bir tepkiyi, Arapların baskı altında birleşme yönündeki eski mutat refleksini doğurdu. Süveyş Kanalı Akdeniz'i Kızıldeniz'le birleştirmişti; Süveyş Krizi Atlas Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne kadar Arapları birleştirecekti.

TRANSİSTÖRLÜ ORGAZM

Süveyş olayı can çekişen iki devletin hırılıtısına dönüşürken, Araplar arasında Arapça karşılığı *şemate* olan ve (böyle bir duyguyu bilmediklerini mahcup biçimde itiraf eden) İngilizlerin ise Almancadan alınma bir kelimeyle *Schadenfreude* dedikleri “oh olsun” sevinciyle karışık bir şaşkınlık heyecanı uyandırdı. Britanya'nın son Arap sömürgesindeki bir görgü tanığı olan gazeteci David Holden bunu daha sade dille şöyle ifade etti: “Bir Arap zaferinin heyecanı Aden'in arka sokaklarına bir orgazm gibi yayıldı.”³⁰ Orgazmı doruğa çıkaran Nâsır'dı. Süveyş saldırganlarını aslında süper güç baskının alt etmesine karşın, bu yenilgiyi kendi zafer hanesine yazdırdı.³¹ Bir darbeyi hazırlayıp yönetmiş tecrübeli bir subay olarak, kelimelerle arası zaten iyiydi. Köklü bir belagat geleneğinin harmanisini de üstüne geçirdi. Kadim Araplar karizmatik kâhinler, şairler ve peygamberler tarafından yönlendirilmişlerdi. Şimdi de Süveyş üzerine belagat üslubuyla ve radyonun yardımıyla güçlü bir yeni asabiyet, Mısır'dan çok daha geniş bir ateş çarkı yaratmakta olan karizmatik bir Mısır cumhurbaşkanına sahiptiler.

Matbaa yeni bir Arap birliğine zemin hazırlamıştı; ancak maddi yapısından dolayı önüne geçilmesi mümkündü. Fransızlar isyancı Kuzey Afrika sömürgelerinde tehlike yaratacak kadar ayartıcı resimlere yer veren Mısır dergilerine sıkı bir yasak koydular. Bunlarda Nâsır'ın askerleri

30 Holden, s. 23.

31 Karş. Rogan, s. 382-383.

öğrencilere el bombası fırlatma tekniğini gösteriyor, [...] Kahire'nin muhteşem caddelerinden haki gömlekleriyle saflar halinde yürüyerek geçiyorlardı. Herkes mutlu ve sağlıklı görünüyordu; kadınlar ve kızlar apartmanların pencerelerinden el sallıyorlardı.³²

Ama radyo dalgalarının oksijeni yasaklanamazdı. Dahası, Nâsır'ın cumhurbaşkanı olduğu 1954 tam da eski lambalı telsizin küçük ama güçlü yavrusu transistörlü radyonun ilk kez ticari düzeyde üretildiği; Süveyş olayının yaşandığı 1956 ise yaygınlaştığı ve ucuza alınabildiği yıldır. Tanca Uluslararası Bölgesi'nden Aden Serbest Bölgesi'ne kadar sömürgecilerin burunlarının dibinde, gaipten gelen konuşmanın bu küçük ama ısrarcı araçları Arap dünyasına sızdı ve Nâsır'ın sesiyle hitap etti. Haberleşmedeki yeni bir gelişme bir kez daha Arap tarihinin yeni bir evresinin kilidini açmaktaydı. Birleştirici yüksek dilin ortaya çıkışı, Kur'an metni, Emevi muhasebesi, Abbasi kâğıt yapımı, 19. yüzyılın matbaacılığı ve şimdi de 20. yüzyılın transistörü; bunların hepsi uzun Arap hikâyesinde fasıllar açan atılımlardı.

Kahire'nin radyo yayın gücü 1952 Devrimi sırasında 73 kilowattken, 1966'da yaklaşık 6.000 kilowatta çıktı. Gücünün doruğundayken Mısır'ın radyo yayın süresi haftada 589 saattir, yani BBC'nin aynı dönemdeki 663 saatlik yayınının çok gerisinde değildi.³³ O sırada yayınlarda Arapça dışındaki birçok dil, özellikle Afrika dilleri de kullanılmaktaydı; Nâsır'ın üstlendiği görev yeni boyutlar kazanma yolundaydı. Ama Arapça her zaman odak noktasıydı. Arap Birliği, Arap Uyanışı ve insanları *arab-acem* diye ayıran kadim anlayış gibi, Nâsircı bakışa göre de bir Arap en başta dille tanımlanırdı.³⁴ Radyo dalgalarının harika yanı da başka tanımları takmamasıydı; mezhepsel ayırım çizgilerini ve haritadaki emperyal sınır hatlarını aşarak, dile dayalı anavatani birleştirdi.

Radyo yayınları gündelik Arapçanın kadim gücünü canlandırdı ve devasa bir çapta Arap söz birliğini sağladı; bir birlik çağrısı olarak, İslam'ın ilk yıllarındaki sloganlarla karşılaştırılabilirdi. Radyo ideal mecra'ydı. Dinleyicilerin karşılık vermesi mümkün değildi; istedikleri zaman düğmesini kapatabilseler de mesaj çok yeniydi, çok heyecan vericiydi ve her eve, çarşıdaki her dükkâna ulaşabilirdi. Nâsır'ın kitle desteği milyonlara varacaktı; ama gıpta edilecek hünerinin sırrı şirinlikten ziyade insanlara bire bir erişme becerisiydi. Buna sahici kahraman soğukkanlılığı da eklenebilirdi. Müslüman Kardeşler'e mensup acemi bir suikastçi taslağı 26 Ekim 1954'te bir konuşma yaptığı sırada Nâsır'a sekiz el ateş açtı. Kurşunların

32 Bowles, s. 375.

33 *EP* III, s. 1014-1015.

34 Suleiman, s. 125.

hepsi ıska geçti; ama birçok cumhurbaşkanının alelacele kürsüden çekileceği o durumda, Nâsır olduğu yerde kaldı ve kısa bir aranın ardından şu doğaçlama sözleri söyledi:

Sizin hatırıma yaşayacağım, özgürlüğünüz ve onurunuz uğruna öleceğim. Beni öldürsünler; sizlere gururu, onuru ve özgürlüğü aşıladığım sürece hiç gam yemem. Cemal Abdünnâsır ölecek olursa, hepiniz birer Cemal Abdünnâsır olacaksınız!³⁵

Sözler pan-Arap, popülist ama son derece kişiseldi. Üstelik dosdoğru onun ağzından dökülmekteydi. Yakışıklılığı, çapkın bakışı, kulağa hoş gelen bir dili ve büyümlü bir mesajı birleştiren Nâsır, siyasetin en üst düzeydeki yumuşak sesli şarkıcısıydı. Erkekler taparcasına hayranlık duyarken, kadınlar kendilerinden geçtiler. Söz kadim büyücülüğüne, neredeyse ilahiliğine tekrar kavuşmuştu. Nizar Kabbânî'nin “Düşlerin Şövalyesi” için ölümünden sonra yazdığı yaş günü kasidesindeki şu mısra, pan-Arap çarşısındaki adamın duygularına tercümandı:

mutasavvıfın Allah yolunda sarhoş olduğu gibi, aşkıyla sarhoş olduğumuz³⁶

Baştan aşağı küfre girse bile mesele tam da buydu.

Aşk gittikçe artan kilowatt gücüyle radyo dalgaları üzerinden pompalandı. Bağımsız Arap dünyasının genelinde liderler kendi iletişim güçlerini üst düzeye çıkardılar. Gözlerini liderliğe dikenler de radyo yayınlarının üstün önemini kavradılar. Irak'ta 1958'de monarşinin devrilisinde olduğu gibi,³⁷ her darbedeki ilk emirlerden biri artık “Radyo istasyonunu ele geçirin!” olacaktı. Gerçeklerin insani ya da ilahi otoritenin hizmetinde olduğu toplumlarda, retorik hakikati denetim altına almak sarayda kontrolü ele geçirmekten daha da önemliydi.

Darbe tellallarının tercih ettiği stratejik silah zamanla uydu televizyonu kanalı olacaktı. Ama Nâsır döneminde bile mesajının görsel bir yanı vardı; çünkü Arap (o dönemde fiilen Mısır) sineması gelişmeye başladı. Ancak Mısır filmleri pan-Arap birliği fikirlerinin yanı sıra çeşitlilik görüntülerini de yaydı. Araplar kendilerine özgü diğer veçheleri, sadece pastoral ortamda entarili fellah gibi oldukça tanıdık sahneleri değil, hoş Kahire iç mekânlarında yaşayan, saçları permalı ve kokteyl elbiseli kadınları da görme fırsatını buldular. Üstelik Mısırlı kuzenlerinin gerçek hayatta ne kadar farklı konuştuklarını ilk

35 Karş. Rogan, s. 363.

36 Kabbânî, s. 780.

37 Rogan, s. 394.

kez topluca duydular. San'a lehçesinde "Hayır" anlamına gelen *maşi* tabirinin Kahire lehçesinde "Peki, evet" anlamına geldiği düşünöldüğünde, yanlış anlama ihtimalinin yüksek olduğı anlaşılr.

ARAPLAŞMA

Bizzat Nâsır Arapçanın kaypak iki dilliliğinden yararlanan biriydi. Mısır kamuoyuna dönük konuşmalarına yüksek Arapçayla başlar ve sözlerini öyle bitirirdi;³⁸ ama arada birinden ötekine geçtiğı olurdu. Bu dilsel vites değışiklikleri "pan-Arapçılığa karşı yerel [Mısır'a özgü] milliyetçilik"le³⁹ ilgili hususlara değinmenin bir yoluydu. Genel Arap dünyasına yönelik konuşmalarında ise sadece yüksek dili kullanırdı.⁴⁰ Hemen hepsinde işlenen tek bir yüce tema varsa o da emperyalizm tehdidi ve Arapların ona karşı koyması açısından birliğı sağlama gereğıydi. Asurlular ile Babillilerden tam 2.500 yıl sonra, diğerk halklara ait imparatorluklar hâlâ sinsice dolanan aslanlardı. Ama *uruba*, yani Araplık kayası artık Mısır'da sıkıca oturtulmuş durumdaydı. Aslan terbiyecisi rolünü kusursuzca oynayan Nâsır da Bağlantısızlar Hareketi tarafından aslanlaştırılmıştı. Böylece bu harekete yeni bir unsuru, merkezinde Mısır'ın ve kendisinin yer aldığı bir pan-Arap dünyasını kattı.

Mısır'ın büyük yekpare Arap sütunu olmasından herkes memnun değildi ve muhaliflerden bazıları Mısırlıydı. Taha Hüseyin kadim şiirin sahihliğini sorgulamış ve Mısır mirasının çeşitliliğini savunmuştu;⁴¹ ama yüksek Arapçayı her zaman övmüş ve günümüzdeki büyük üslup ustalarından biri olarak, Mısır'ın modern Arap edebiyatının bağrındaki yerini pekiştirmişti. Ne var ki, 1940'lı ve 1950'li yıllarda Mısır milliyetçisi yaramaz çocuk Luvîs Aved gibi bir dizi aşırı muhalif ortaya çıktı. Cambridge mezunu ve yaradılış itibariyle ortalığı karıştırıcı bir Kopt olan Aved, *Plutoland* kitabında Mısır'ın Araplar ve Arapça tarafından "işgal" edilışine karşı kin dolu bir saldırıya girişti.⁴² Tutumu Abbasilerin parlak döneminde Araplara yönelik Şuûb edebi saldırılarını⁴³ hatırlatır nitelikteydi; o zaman olduğı gibi, Aved'in polemiğı de sert karşı-saldırıları kışkırttı. Örneğın, ona "alçak şarlatan, sahtekâr, günahkâr, kukla, süprüntü, kaçık, menfur, çürük, ahlaksız, işe yaramaz, misyoner yamağı"⁴⁴ gibi yaftalar yapıştırıldı. Aved'in Kopt arkadaşı Selâme Musa gibi

38 Versteegh, *Arabic Language*, s. 196.

39 Clive Holes'tan aktaran Owens, "Arabic Sociolinguistics", s. 442.

40 Versteegh, *Arabic Language*, s. 196.

41 Bkz. s. 490-492.

42 Suleiman, s. 198.

43 Bkz. s. 344-351.

44 Aktaran Suleiman, s. 248, n. 15.

birkaç Yeni-Şuûbi, birleştirici yüksek Arapçayla bağları tamamen kesmekten yanaydı. Musa'ya göre, Mısırlılar pan-Arap yüksek diliyle değil, Mısır lehçesiyle yazmalıydı; ancak ele verdi talkını, kendi yuttu salkımı ve kitaplarını aynı yüksek Arapçayla yazdı.⁴⁵ Bu tür aydınların böyle baldıran içme hevesleri ve Arap kültürünün savunucularınca kullanılan zehir zemberek kalemlerin çokluğu nedeniyle, Mısır'ın *uruba* kimliği kazandı.

Sonuç şaşırtıcı değildi. Bağdat'ın 700 yıl önceki düşüşünden sonra, Mısır Arap kültürünün merkezi haline gelmişti. Osmanlı dönemindeki uzun uykunun ardından, 19. yüzyılın Arap Uyanışı'nda kilit rol oynamıştı. Şimdi de Nâsır'ın başardığı iş, Mısır'ı Arap dünyasının siyasal merkezine oturtmaktı; onun konuşmaları buna uygun sloganları, büyük diva Ümmü Gülsüm'ün şarkıları ise kültürel tema ezgilerini sağladı. Muhteşem sesinin radyo dalgalarında yükselişi çoğu kez dinleyicileri coşturarak, radyo konserlerinden sonra konuşan Nâsır'a hazırlamak içindi. Onun aşkıyla sarhoş olan milyonlarca kişi adına bu idole adeta şahsen hitap ediyor gibiydi:

O tatlı dudaklardan dökülen yumuşak sözleriyle
Kalbimi çalan adam, seni hiç mi hiç unutmayacağım.
Kabaran dalganın dibinde boğulmak üzereyken eliyle
Uzanıp beni kurtaran adam, hiç mi hiç unutmayacağım.
[...]
Aşk hiç tanımış mıdır bizim gibi zevkten sarhoş olanı?
Birlikte ördük dört bir yanımıza hayal duvarlarını!⁴⁶

Her yerdeki Araplar 7. yüzyıldan beri ilk kez bir birlik dalgasına kapıldılar. Dalga zevkten coşturucu olmakla birlikte, en gerçek anlamıyla hayaliydi de.

Bu arada, Ümmü Gülsüm'ün yüksek Arapça büyüsunün ve Nâsır'ın pan-Arap hedefinin hüküm sürdüğü ülke içinde, Mısırlılar Araplıklarını ancak kelle koltukta sorgulayabiliyordu. Ama her zaman asiler olacaktı. Bunlardan biri genç Leyla Ahmed'di; daha sonra hatıratının "Araplaşma Üzerine" başlığını taşıyan bir bölümünde, 1950'lerde okulda yüksek Arapçayı okuyuşunu düzelten sinirli bir öğretmeni şöyle anlatacaktı:

"Sen bir Arapsın!" diye bağırdı suratıma sonunda. "Bir Arap! Üstelik kendi dilini bilmiyorsun!"

"Ben bir Arap değilim!" dedim, birdenbire öfkelenerek. "Ben Mısırlıyım! Zaten biz böyle konuşmayız ki!" Ardından kitabını pat diye kapattım.⁴⁷

⁴⁵ Suleiman, s. 182.

⁴⁶ İbrahim Naci'nin "El-Atlal" kasidesinden: <http://lyrics.wikia.com/wiki>, erişim tarihi 14 Kasım 2018.

⁴⁷ Leyla Ahmed, *A Border Passage*, aktaran Haeri, s. 79.

ÇOK GEÇİCİ BİR EVLİLİK

Balfour Bildirisi; manda idareleri ve askeri üsler; göbekten bağlı krallar, ensesi kalın saraylılar ve bakanlar; Filistin’de İngilizler; 1954’te bağımsızlık için kanlı bir savaşın başlamış olduğu Cezayir’de Fransızlar; 1956’da Süveyş’te birlikte dolap çeviren Britanya, Fransa ve İsrail... Bütün bunlar tutulmamış sözlerin bir kreşendosu, ikiye bölünmüş umutların bir kataloğu olduğu için, Arapları yabancıların kendi dünyalarına dair niyetlerine kuşkuyla bakmaya ve (bir ömür sonra hâlâ süren tutumla) Batılıların sözde uyumlu çeşitlilik çözümünün işe yarayabileceğine inanmamaya yöneltti. İster Nâsır gibi yaşayan bir kahramanın, ister daha yakın dönemde çoktan ölü İslam Peygamberi’nin öncülüğünde olsun, birlik serabı arayışının sürmesi bundandır. Serap her zaman avuçlarından kaçıp girmişti; ama en azından başka birinin sanrısı değil, kendi rüyalarıydı.

Ne var ki, pan-Arapçılığı savunma iddiasındaki yaşayan tek kişi Nâsır değildi. İktidara gelişinden on yıl önce, Suriye ile Irak’ta Baas hareketi ortaya çıkmıştı. Hareketin kökleri insana bir fıkranın başlangıcı gibi gelir: “Biri Hristiyan, biri Sünni, biri Alevi üç Suriyeli vardı...” Ama Mişel Eflak, Selahaddin Bitar ve Zeki Arsuzi adlı bu üç kişi ciddiye. Arapçada “diriliş” anlamına gelen Baas’ın kurucularına göre, hareketin vaadi Arapların dirilip mutlu bir birlik haline girecekleri kıyamet gibi bir Arap Uyanışı, seküler bir Ahir Zaman’dı. Katılım kıstası en kadim olanıydı: Tıpkı Nâsırcılar ve ön-milliyetçiler gibi, Baas da Araplığı en başta dille tanımladı.⁴⁸ Tanımlamanın ötesinde hizaya getirdi. Baasçı bir akademisyen 1956’da bunu şöyle ifade etti: “Dilimiz askerlerin arkasında yürüdüğü bayrak gibidir.”⁴⁹ Ancak oldukça entelektüel Baasçı kadronun bir bayrağın yanı sıra popülist bir bayraktara ihtiyacı vardı. Süveyş’in eğreti şanını taşıyan ve yıldızlığın tadını çıkaran Nâsır mükemmel adaydı.

Aralarında Baasçıların da bulunduğu grup üst düzey Suriyeli subay 12 Ocak 1958’de, Şam’dan uçakla Kahire’ye giderek, Suriye ile Mısır’ın daha yakın siyasal işbirliğini sağlama tasarısını sundu. Nâsır onları etrafı tozpembe gören gözlerle yolcularken, ceplerine de Mısır’la tam birliğe ilişkin bir anlaşma koydu, tabii dizginlerin kendisinde olması şartıyla. Şam’daki politikacılar bir emrivakiyle karşı karşıya bırakıldı. Bağımsızlığa kavuşmasının üzerinden henüz 12 yıldan biraz uzun bir süre geçmiş olan Suriye bağımsız değildi artık; Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin (BAC) bir parçasıydı. Bundan hoşlanmayan politikacıların kaderi zindanda buna katlanmaktı.⁵⁰

48 Suleiman, s. 125.

49 Aclânî’den aktaran Chejne, s. 21.

50 Karş. Rogan, s. 386-368.

Yemen'in gerici, mutlak yetkiyle donanmış ve son derece tuhaf kişilikli kral-imamı Ahmed, olağandışı bir adımla ülkesini hemen BAC'la bir federasyona soktu; yeni ve acayip "üçlü ilişki"ye Birleşik Arap Devletleri (BAD) adı verildi. Ancak biraz düşünüldüğünde, Yemen'in katılışı belki de büsbütün garip değildi. Tıpkı babası İmam Yahya gibi, Ahmed de İngilizleri Aden ile bağlı topraklarından kovarak, (elbette kendisinin kral olacağı) birleşik bir Büyük Yemen oluşturma temasını dilinden hiç düşürmeyen biriydi. Bu amaçla Mısır'dan ülkeye silahlar ve danışmanlar aktı. Onlara belagat de eşlik etti ve kilowatt gücünü mütevazı ölçüde yükselten Yemen radyosu Kahire'yle aynı havada ötmeye başladı: "Arap devi, emperyalizmi çukura gömecek. Azrail'in pençeleri emperyalistleri sıkıca yakalamış bulunuyor."⁵¹

Bir değil, iki birliğin (BAC ve BAD) Nâsır'ın yörüngesine girmesi üzerine, kalan iki Haşimi monarşisi Ürdün ile Irak kendi aralarında birlik oluşturdular.⁵² Kısa bir süreliğine, Arap dünyası birliğe değil, yeni bir ikiliğe, belki de kendi Soğuk Savaş'ına yöneliyormuş gibi göründü. Ancak zaman, hükümünü vermedi. Mısır Devrimi'nden gecikmeli bir ilhamla ama her zaman yerel zevke uygunmuş gibi görünen fazladan bir kan dökücülükle, Temmuz 1958'de Bağdat'taki subayların giriştiği bir darbeyle genç kral ve kraliyet ailesinin büyük bir bölümü öldürüldü. Kan daha tazeyken, Baasçı subaylar Irak'ı BAC'a katmayı düşündü;⁵³ ancak darbenin lideri Tuğgeneral Abdülkerim Kasım, Mısır ile Suriye'nin kendisine karşı cephe oluşturmamasından çekindiği için tasarıyı bir tarafa attı.⁵⁴ Alfa erkeklerin dünyasında, bazıları öbürlerinden daha alfaydı ve Nâsır'ın çifte artılı alfa olduğu hepsinin malumuydu.

Sonuçta hem BAC hem BAD yıkılmaya mahkûmdu. Hayallerdeki Araplara standart bir dilin bayrağı yön verebilirdi; gerçek hayattaki Araplar ise gerek dil gerek siyaset düzeyinde farklı lehçelerin çapraz ritimlerine ve uyumsuzluklarına göre yürüdüler. Onların alıştığı müzik asla ("Birliğe Ayak Uyduralım" gibisinden) basit bir melodi değil, fantastik ölçüde karmaşık bestelerdi. Çapraz amaçların kısa sürede açığa çıktığı Suriye'de, Nâsır'ın memurları Baasçıları kenara iterek, şaşkın toprak ağalarının mülklerini devletleştirmiş ve bürokratik işlemlerle halka azap çektirmişti. (Papirüsü icat eden Mısır her zaman kırtasiyeciliğe aşırı düşküncü.) Suriyeli subaylar davet edişlerinin üzerinden daha dört yıl geçmeden, 28 Eylül 1961'de ayaklanıp Mısırlıları sepetlediler.⁵⁵ Başından itibaren BAD konusunda şüpheleri olan Yemen İmamı Ahmed (Mısır'ın 1971'e kadar adını tek başına ve hasret içinde kullanaca-

51 Aktaran Dresch, *History of Modern Yemen*, s. 82.

52 Albert Hourani, s. 368.

53 Pryce-Jones, s. 246.

54 Pryce-Jones, s. 342; Rogan, s. 399.

55 Rogan, s. 402-403.

ğı) BAC'la bağlarını kopardı. Modern çağda varlığından söz edilebilecekse, modernlik öncesi bir hükümdar olarak, bunu Nâsır'ın sosyalizmine şiirin kadim keskin silahıyla saldırarak yaptı:

“Devletleştirme” diye her türlü mülkün gaspı,
Tamamen kaldırıp zengin ve fakir ayrımını,
Son vermek eşitsizliğe “Adalet” adına,
Birer suç olarak aykırı düşer şeriata.⁵⁶

Mısırlıların giriştiği karşı-saldırının en unutulmaz hatırası, uzun metrajlı bir filmde imamın cariyeleri okşarken, tahtının yanında zincirli bir aslan tutan ceberut olarak sunulmasıydı.⁵⁷

Nâsır'ın birlik düşü sona erdi. Ama beteri, çok daha beteri yoldaydı. Suriye ile Irak'ın iki Baas partisi ayrı yollara yönelerek, sonunda birbirine düşecekti. Baas sıradanlığa ve iç kavgalara battı. “Diriliş” Partisi'nin ilk mensuplarından Sami Cundî'nin bunu değerlendirişi şöyleydi: “Bizimle birlikte Memlûkler devri dışında hiçbir şey dirilmedi.”⁵⁸ Baasçı Saddam Hüseyin'in yönetiminde, Irak'taki durum daha ziyade Haccâc ibn Yusuf umacısının Emevi devrine benzeyecekti. Suriye Baası'ndaki mevcut duruma gelince, üç kurucu ve onların iyi niyetleriyle başlayan bayat şakanın can alıcı uç noktasıdır; benimsediği “Birlik, Özgürlük ve Sosyalizm”⁵⁹ sloganını “Bölünmüşlük, Zorbalık ve Faşizm” olarak değiştirmek daha doğru olur. İşin ironik tarafı gerek Nâsırcı gerek Baasçı birlik çağrılarının böyle bir bölünmeye yol açabilmesiydi. Sanki Arap milliyetçi liderleri halk desteğini çeken mıknaatlardı, ta bir araya gelme çabalarında benzer kutupların birbirini ittiğini görmelerine kadar.

Bazı liderlerin ise karşılıklı itiş hissetmeleri için bir araya gelmelerine gerek yoktu. Suriye istihbaratına dayalı rivayete göre, Abdülaziz'in oğlu ve ardılı, Suudi Arabistan Kralı Suud 1958'de Nâsır'ın öldürülmesi için 2 milyon dolar teklif etmişti.⁶⁰ İddia doğru olsun ya da olmasın, nefret Yemen'de korkunç biçimde açığa çıkmıştı. Irak'ta olduğu gibi, orada da ilhamını Nâsır'dan alan subaylar Eylül 1962'de monarşiyi devirmişti. Allah'ın hakkı üçtür meseli gibiydi bu. Yaşlı İmam-Kral Ahmed'e yönelik 1955'te ve 1961'de de cumhuriyetçi darbe girişimleri olmuştu; ikinci seferinde üç altıpatlar dolusu kurşun yemesine karşın sağ kalmıştı. 1962'deki darbe ise Ahmed'in “ecel”iyle ölümünden yedi gün sonra geldi. (Gerçi hükümdarlar için suikasttan daha bildik bir “ecel” ne olabilir ki?) Darbeciler ilk başta başarıya ulaşmış gibiydi;

56 Bazı uyarlamalarla alındığı kaynak Dresch, *History of Modern Yemen*, s. 86.

57 *Sevretü'l-Yemen*, yaklaşık 1960'ların sonları.

58 Aktaran Ajami, *Arab Predicament*, s. 42.

59 Ajami, *Arab Predicament*, s. 180.

60 Pryce-Jones, s. 278.

ama Suudiler tahttan indirilmiş bir haftalık imam Muhammed Bedir'e arka çıkmaya başlayınca, Nâsır cumhuriyetçilere destek olmak için devreye girdi. Bazı uzmanlara göre, Mısır liderinin bu yeni müdahalesi "retorik ve reel politika arasında bir kafa karışıklığı"⁶¹ sayılırdı. Aynı saptama hemen her savaş için geçerli olabilir. Çatışmaların temelde retoriğe dayandığı çok önce Horasan'daki son Emevi valisince görülmüştü:

Ateş hep iki çubukla tutuşturulur,
Harp sözlerle.⁶²

Yemen'deki savaş kısa sürede parlayıp Mısır açısından Vietnam'a dönüştü, hem de napalmıyla ve başka yönleriyle. Nâsır kelimelerde usta olsa da savaşlarda usta değildi.

YAĞMURDA ISLANMIŞ SERÇE

Nâsır döneminde Arap birliği oraya kadardı. Buna karşılık, Nâsır'ın temasındaki diğer unsur, yani emperyalizm karşıtlığı dünya çapında sömürgeciliğin tasfiye olduğu o çağda daha başarılı oldu. Fransızlar 1956'da Tunus ile Fas'ın bağımsızlığını tanıdılar; her iki durumda da karar 1952 Mısır Devrimiyle kabaran halk direnişinin ardından geldi. Fransızların ilk Arap sömürgesi Cezayir ise muazzam kan dökülmesi pahasına bırakılmadı. Her iki taraf da sivillere yönelik terör mezalimini işledi; muhtemelen en fecisi de Fransız göçmenlerin Arap komşularına çektirdikleri ıstıraptı. Sömürge idaresi yetkilileri işkenceyi ve mahkeme kararı olmaksızın gözaltını silah olarak serbestçe kullandılar; çatışmanın doruğa ulaştığı sırada sahaya sürülmüş asker sayısı yarım milyonu buldu.

Yaşanan dehşetin bir sonucu, Mağrip ve Maşrik dahil her yerdeki Arapların Cezayir'deki soydaşlarıyla sahici bir dayanışma hissini, onlara toplu bir yakınlığı belki de ilk kez duymalarıydı. Sınırları aşan ve baştaki liderlerin kişilik çatışmalarına aldırmayan bir ruh birliği vardı. Radyo yayınları bu duyarlılığı yaratmada yine hayati bir rol oynadı. Ama Süveyş'in aksine, uzun ve acılı Cezayir savaşı için Nâsırvare nutuklara gerek yoktu; erkek ve kadın kahramanlar heyecan uyandırmaya yeterliydi. En ünlü timsal yirmili yaşlarının başlarında direniş için etrafa bombalar ve başka mesajlar atan Cemile Buhayrad adlı bir kadındı. Nitekim 1957'de yakalanıp işkenceden geçirilişi onu Arap dünyasının genelinde seküler bir şehit haline getirdi:

61 Rogan, s. 417.

62 İbn Hallikân II, s. 71-72; karş. s. 293.

Cemile her yandan çevrili mermilerle,
 Sanki yağmurda ıslanmış bir serçe.
 Bir elektrik şoku sarsıyor esmer bedenini,
 Yakarak ateş gibi sol memesini,
 Meme ucuna bağlanmış elektrik teli...
 Ah, ah ne kadar da utanç verici...
 [...]
 Sen ey Atlas'tan gelen devrimci,
 Leylaklar ve nergisler hatırlar seni,
 Anar seni ağaç kavunu çiçekleri.
 Fransız Jeanne d'Arc ne kadar da küçük
 Ülkemin Jeanne d'Arc'ının yanında!⁶³

Fransa, Cezayir'i kendisine benzetmeye çalışmıştı; Arap şiirsel hayal gücü Cemile Buhayrad'ı Jeanne d'Arc'a çevirmekle, bizzat sömürgecilerin ulusal destanına sahip çıktı. Cezayir Bâkiresi giyotinle idama mahkûm edildiyse de cezası ömür boyu hapse çevrildi. Savaşla ve içerideki kamuoyu baskısıyla yıpranmış Fransızların 1962'de Cezayir'den ayrılmasından sonra, Cemile (onu Jeanne d'Arc'a çevirmiş adamı değil, kurbağa prens olarak gördüğü adamı seçerek) Fransız savunma avukatıyla evlendi.⁶⁴ Eh, bağımsızlık işte budur.

Bu arada Arap dünyasının öbür ucundaki Aden, yani (1662'de Catarina de Bragança'nın drahoması olarak II. Charles'a verilmesinden sonra 1684'te terk edilen Tanca'yı saymazsak) Britanya'nın 1830'larda tıpkı Cezayir işgalindeki gibi ele geçirdiği ilk Arap sömürgesi de kaybettiği sonuncusu olacaktı. İngilizler oradan, yerel direnişle başa çıkamamanın yanı sıra, Başbakan Harold Wilson'ın savunma harcamalarını kısmasıyla bütçe sıkıntısına düşmekten dolayı 1967'de çekildiler. Tabi yöneticilerden oluşan bir takımı yüzüstü bırakarak, askeri birliklerin komutanı Tuğgeneral Lunt'ın ifadesiyle "gece yarısı hırsızları"⁶⁵ gibi sıvıştılar.

Arap Yarımadası'ndaki son nüfuz alanında ise İngiliz itibarı bir ölçüde korundu. Artık pörsük imparatorluk eli 1966'da Şeyh Zayid'in Abu Dabi emiri olarak tahta çıkışını entrikayla sağlamıştı; 1970'te de Umman'da Sultan Kabûs'un başa geçişini kolaylaştırdı. Bin yıllık emperyal makam dağıtıcılığı tarihinde hâlâ hayat vardı. Ancak bu şekilde ortaya çıkan devletlerin (Abu Dabi ile daha küçük altı komşusunun oluşturduğu Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman Sultanlığı) istikrarı hiç de güvencede değildi. Geçmişte Umman'ın kapı komşusu Yemen'den daha birleşik bir yapı taşıdığı hiç söylenemezdi;

63 Kabbânî, s. 695.

64 Wikipedia, madde Djâmila Bouhired.

65 Aktaran Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 158.

Zayid'den önceki 15 Abu Dabi emirinden sekizi öldürülmüş, beşi de tahttan indirilmişti.⁶⁶ Ama küçük nüfusları ve petrolün doldurduğu kasaları işe yaradı.

Gelgelelim, sömürgeciliğin daha meşum sonuç doğuracak başka bir geç tezahürü vardı. Birçok uluslararası gözlemciye göre, Yahudilerin Holokost'ta kurban oluşunun Balfour ve Sykes-Picot tarafından işlenen günahların kefareti bolca ödediği fikri, Arapların gözünde o kadar bariz değildi. Gördükleri basit gerçek, dışarıdan gelen yabancıların ezelden beri Arapların yaşadığı topraklara konmalarıydı. Öte yandan, Siyonist işgali yeni bir Arap dayanışmasının özünü oluşturma potansiyeline hâlâ sahipti. Araplar Siyonistlerle 1948 Savaşı'nı kendi içlerindeki "kof ve çürük bir şey" yüzünden kaybetmişlerdi; ama belki de İsrail Devleti istirdyedeki kum tanesi gibi, beklenmedik biçimde yararlı bir şeye vesile olacaktı.

FACİA

Nâsır silahlı kuvvetlerinin üçte birini hâlâ Yemen'de bulundurduğu Haziran 1967'de, birdenbire kendini ülkesine çok daha yakın bir hasımla karşı karşıya buldu. Sovyet mahreçli tanklar ve savaş uçaklarıyla, Soğuk Savaş'ın develi ve atlı birlikleriyle saldırı kapasitesini güçlendirmişti. Bir süre önce Suriye ve Ürdün'le askeri anlaşmalar imzalamıştı.⁶⁷ Herkes 1948 yenilgisinin intikamını istemekteydi ve Araplar başka bir birliğin, belki de büyüklük anının eşliğinde gibiydi. Ne var ki, İsrail de askeri ve özellikle hava kuvvetlerini güçlendirme uğraşı içindeydi.⁶⁸ Nitekim 5 Haziran'da ilk yumruğu vurarak Mısır hava kuvvetlerini daha yerdeyken yok etti ve birkaç gün içinde Mısır'ın elindeki Sina Yarımadası'nın Süveyş Kanalı'na kadar olan kısmının yanı sıra, Güney Suriye'deki Golan (Cevlan) Tepeleri'ni ve en vahim hamleyle, Filistin'in geri kalan Arap topraklarını (Gazze Şeridi ile Ürdün yönetimindeki Doğu Kudüs ve Batı Şeria) ele geçirdi. Nâsır Yemen savaşının uzun süreye yayılan yavaş bozgunundan daha da feci bir sonuçla, kendi düşlerinin, kendi belagatinin kurbanı olmuştu. Gerçekler karşısında düşler neyse, hakikat karşısında da belagatin öyle olduğunu öğrenmişti.

Felaket epeyce ağırdı ve (nadir görülen) epeyce dürüstlüğü doğurdu. Bu çapta bir kaybı simyayla yenilgi dışında bir şeye dönüştürmenin yolu yoktu. Şiir itiraf mecrası haline geldi. Özellikle sözlerin savaşları başlatma gücü olsa bile, gerçek kavgada iyi kullanılan modern silahların dengi olamayacağı gö-

66 Morris, s. 123-124.

67 Albert Hourani, s. 413.

68 Albert Hourani, s. 413.

rüldü. Mısırlılar 1798'de Napoléon'a sözlerle ve belagat mütemmimi sopalarla karşı koymuşlardı.⁶⁹ Benzer durum 1967 için de geçerliydi:

Savaşı kaybetmemiz hayrete şayan değil,
Zira her Şarklı gibi nutuk çekme yeteneğiyle,
Asla bir sinek öldürmemiş Anter'in nağmeleriyle
Savaşa gireriz bizler öteden beri.⁷⁰

Anter gibi kadim cengâverlere dair mısralar sinek öldüremiyorsa, İsrail Mirage jetlerine karşı ne yapabilir ki? Nizar Kabbânî'nin *Hevâmîş 'alâ defteri'n-nekse'*deki (*Gerileme Kitabına Dipnotlar*) adlı bu son derece buruk kasidesinde daha sonra açıkladığı üzere, nutuk çekme içten konuşmayı, insanların gerçek düşüncelerini, umutlarını ve korkularını ifade edişini bastırmıştı:

Ey efendim... Ey efendi sultanım,
Savaşı iki sefer kaybettin,
Çünkü halkının yarısının dili yok.⁷¹

Sıkça olduğu gibi, söz birliği kalabalığı susturmayı getirmişti.

Edward Atiyah 1967 Savaşı'ndan 12 yıl önceki bir kitabında, Arapların içlerine sızmış nahoş varlığın sahip olduğu gücün gayet farkında olduklarına dikkat çekmişti:

[O güç] o kadar büyük ki, (Arap devletlerinin kendilerini yeterince savunamaları halinde) belki İsrailîlerin (Ürdün'de veya Gazze bölgesinde) Arap topraklarının başka bir kısmını fütursuzca kapmalarını sağlayabilir.⁷²

Böyle makul öngörüler yaşanan anın, silahlanmanın ve Nâsır'ın gösterişli sahne duruşunun coşkusu içinde unutulup gitmişti. Başa gelen en beter durumdu; İsrailîlerin söz konusu iki bölgenin yanı sıra bir sürü yeri daha ele geçirmesi itibarıyla, belki betterin betteri demek doğru olurdu. Arap zamanını ve devinimini tekrar duraklatan bir yenilgiydi bu. Tek hareket yeni mülteci akınıydı; 1948'de eski yurtlarından kovulduktan sonra 1967'de geçici yurtlarından da sürülen bazıları açısından durum çifte mültecilikti. Asıl müsebbibi Düşlerin Şövalyesi'ne gelince, yardımcısı ve ardılı Enver Sedat'a göre, artık "yaşayan bir ölü"ydü.⁷³ Daha sonra biyografisini yazan Said Aburiş'in gözünde

69 Bkz. s. 449.

70 Kabbânî, s. 699.

71 Kabbânî, s. 703.

72 Atiyah, s. 235.

73 Aktaran Karsh, s. 171.

ise Nâsır “Son Arap”tı.⁷⁴ Yakıştırmaya abartılı olsa da geride kalan 100 küsur milyon Arap sahiden muazzam bir şeyi yitirmişti: Nâsır onların kendilerini “Araplar” diye anılan bir halk olarak hissetmelerini sağlamıştı; şimdi belgeli tanımlık, hatta belki büyük harf A tekrar kuşkuluydu. Her şey yeni bir Arap uyanışıydı, hem de sarsıcı türünden. Ümmü Gülsüm’ün şarkıları artık bu acımasız sabah sonrasıyla ilgili gibiydi:

Fakat zaman şarap koyuluğunu dağıttı; gün doğdu ve uyandık;
Ah, keşke geciktirebilsek o ayık günün düşlerimizi
Bölüşünü ve bölerken öldürüşünü, uyuşukluğumuzu bitirişini.
Gece sırtını çevirdi bize, o aziz gece ki bize dost sanırdık.⁷⁵

Gece ve Şövalye.

Ne kadar soylu olursa olsun, hiçbir düş kafalara dank eden bu kadar çok gerçeği atlatamazdı: BAC ile BAD’nin çöküşü, Yemen savaşı ve şimdi de kapsamlı yenilgi. Yine de pan-Arap ideali, tıpkı büyük savunucusu gibi, sonraki idol adayları kuşağının hizmetinde zombiye benzer bir hayat sürecekti. Nâsır’ın 1970’teki fiili ölümü üzerine, İngilizlerce başa geçirilmiş Libya kralını önceki yıl deviren genç ve petrol zengini Muammer Kaddafi, Mısır’a Reis’in naaşı için 500 milyon dolar önerdi.⁷⁶ Nâsır’ın kellesi için Kral Suud’un önerdiği söylenen cüzi 2 milyon dolardan beri sanki enflasyona girilmiş gibiydi; ama Kaddafi’nin niyeti Arap dünyasının en büyük seküler ermişi için Libya’da bir türbe inşa etmektir. Pan-Arapçılık çöpe gitmiş olsa bile, Kaddafi’nin iddiası Nâsır tarafından hareketin “emanetçi”si olarak ardıl tayin edildiğiydi.⁷⁷ Kendine yakıştırdığı sıfatla, yeni ve genç “Düşlerin Şövalyesi” zamanla yaşlı bir “Kâbusların Şövalyesi”ne dönüşecekti; ama o an için Nâsır’ın harika bir yeni modeli, eski yakışıklı aktörün yerini tutacak genç bir Mick Jagger gibiydi.

Faciadan sonra bile, Kahire’nin Mısır’l-Cedide banliyösünde Arap heyetlerini ağırlamak için bir Kasrül-Uruba (“Araplık Sarayı”) açılacaktı. Ancak şairler, o müzmin hakikat sözcüleri, *uruba*’nın bir rüya saray değil, savaştan safların bir yığını olduğunun farkındaydı:

Dökülüp dağılan etrafa
Kuru yapraklar gibi, siz uruba kabileleri.
Kavga edin aranızda
Ve kan davası güdün

74 Said Aburış’in kitabının başlığı: *The Last Arab*, St. Martin’s/Dunne Books, New York, 2004.

75 İbrahim Naci’nin “El-Atlal” kasidesinden: <http://lyrics.wikia.com/wiki>, erişim tarihi 14 Kasım 2018.

76 Ajami, *Arab Predicament*, s. 14.

77 Ajami, *Arab Predicament*, s. 93.

Ve öldürün birbirinizi,
Fethedilmiş Endülüs'ün tercüme-i halinin
Bir tekerrürü gibi.⁷⁸

Durum akordiyona benzer kronolojinin bir kez daha 15. ve 20. yüzyılları sıkıştırıp bir araya getirişidir. Ama kavga ve kan davası şairane serbestliğe özgü imalar değildir. Ürdün'ün Haşimi kralının radikal siyasallaşma içindeki Filistinli misafir halkla iç savaşa tutuşmasıyla, 1970'in Kara Eylül'ünde Amman'ın sokaklarında kan aktı.

PETROL HACCI

Gelgelelim, bizzat 1967 Savaşı'nın bir tekerrürü olacaktı. 1973 Savaşı'nda Arapların sözlerden daha güçlü, MİG ya da Mirage uçaklarından daha yıkıcı yeni bir silahı olacaktı. Yeni silah petroldü ve onu kullanmak için Araplar merhum Cumhurbaşkanı Nâsır'ın perde arkasındaki metin yazarı Muhammed Hasaneyn Heykel'in ifadesiyle “bir kereliğine”⁷⁹ beraber hareket edeceklerdi. Umut Çağı henüz ölmüş değildi.

Mısır ve Suriye Ekim 1973'te İsrail'e karşı eş zamanlı bir saldırıya girişti; Mısır ordusu Süveyş Kanalı'nı geçerken, Suriye ordusu da işgal altındaki Golan'a girdi. Saldırının ani oluşu ilk başta başarıyı getirdi; ama İsrail ordusu saldırıyı püskürttü ve ABD ile SSCB çatışmayı durdurmak için araya girdi. Gerçek galip ya da mağlup olmasa da Arap onuru kısmen onarılmıştı. Ani baskından ve boşa çıkarılışından daha önemli gelişme, savaşın dünya ekonomisi üzerindeki dolaylı ama muazzam ve uzun süreli etkileriydi. İki koldan girişilen askeri saldırının yanı sıra petrol ihraç eden Arap ülkeleri üretimlerini kısmışlar ve İsrail 1967'de işgal ettiği Arap topraklarında uluslararası hukukun ve BM kararlarının alenen ihlaliyle kaldığı sürece, daha aşağıya çekmeyi sürdürme tehdidinde bulunmuşlardı. Bir süre Suudi Arabistan daha ileriye giderek, ABD'ye ve Avrupa'da en İsrail yanlısı devlet saydığı Hollanda'ya bütün petrol ihracatını askıya aldı. Yılın sonuna doğru, petrol fiyatları yüzde 50'yi aşan oranda yükseldi; 1972'de varil başına 2 doların altında olan fiyat 3 dolara yaklaştı. Bu daha başlangıçtı. İlk yükselişin belirgin kolaylığı, fiyatların daha da yukarıya çıkabileceğinin işaretiydi. OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) açık söylemek gerekirse, o zamana kadar dünyanın varlıklı alıcılarınca kazıklandığını gördü ve ne kadar yukarıya çıkabileceğini yoklamaya koyuldu. Sonuç 1974'e varıldığında, bir varil petrolün

⁷⁸ Kabbânî, s. 762.

⁷⁹ Aktaran Rogan, s. 468.

10,41 dolara çıkmasıydı.⁸⁰ O aşamada tüketici ülkelerde ekonomik düdükler çalınca, elektrik kesintileri yüzünden benim okul ödevlerim ve televizyon dizileri aksayınca, OPEC baskıyı hafifletti; ama artık müşterilerinden daha iki yıl öncekinin beş katından fazla para sızdırıyorlardı. Bu da sadece dünya ekonomisi değil, dünya “düzen”i ve ondan aşağı kalmayacak ölçüde, dünyanın Arapça konuşulan kesimi üzerinde silinmez bir etki bırakacaktı. Daha 1967’de bir yorumcunun petrol üreticisi Arap devletleri için, “Elinde para olanlar dahi pek etki yaratamayacak kadar küçük geri kalmış ülkeler,”⁸¹ demesi mümkündü. Bu durum tamamen değişmişti. Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğer ülkelerin Arap petrol zenginlerinin eline bir anda çok daha fazla para geçti; bu para gerikalmışlıktan çıkarak, ana akıma katılmalarını sağlamaya yeterliydi.

Paralı Araplar birdenbire dünyayı dolaşır ve uluslararası düzeyde görünür hale geldiler. Londra’nın Edgware Road semtinde peçeler, başörtüleri ve nargileler belirdi; Suudi Petrol Bakanı Ahmed Zeki Yemânî muzip bakışıyla ve top sakalıyla televizyon ekranlarında öne çıktı. Bedevilerin jet sosyete görüntüleri karikatürlere konu oldu: Kahire’nin Piramitler Yolu’nda rakaselerin göğüs aralarına yüz dolarlık banknotlar tıktıran petrol şeyhleri, peçeli haremlerinin önünde yürüyen petrol kodamanlarının rahat alışveriş etmeleri için geç saatlerde açılan Harrods ve Saks Fifth Avenue gibi mağazalar. Ama diğer görüntüler Araplara veya en azından bazılarına yurtdışında eskisinden daha sağlam bir varlık kazandırdı. Haçlı seferlerinin husumet hedefi, izleyen çağların efsane konusu ve en yakın dönemin (David Lean ve Ömer Şerif sayesinde) aşk filmi kahramanları ya da (kanal gemilerini ve daha sonra yolcu uçaklarını kaçıran) berbat baş belaları olmaktan çıkan Araplar, Londra’da düzenlenen 1976 İslam Dünyası Festivali gibi olayların gösterdiği üzere, yabancıların gözünde artık düzgün bir tarihe ve kültüre sahip insanlar, hatta belki *bir* halktı. Meğer Nâsır “Son Arap” değilmiş. Araplar tekrar dünya sahnesindeydiler, hem de bin yılı aşkı süre boyunca oynadıklarından daha büyük bir rolle.

İçeride ve neredeyse bir anda Arabistan’ın petrol bakımından daha zengin kesimleri birer şantiyeye dönüştü. Petrol tesisleri, saraylar, resmi daireler, okullar, konut alanları pıtrak gibi çoğaldı. Ev ipoteği borçlarını ödemek isteyen yabancılar (gırtlaktan gelen sesi çıkaramadan telaffuz ettikleri) “Suudi”de çalışmaya gittiler. Petrol genel Arap dünyasında da hareketliliği ve karşılıklı yeniden keşfi getirdi. Daha yoğun nüfuslu ve daha eğitimli ülkelerden petrol zengini yarımada büro elemanları, öğretmenler, ameleler ve diğer işçiler

80 *El² VII*, s. 886 vd; karş. Albert Hourani, s. 418-419.

81 Carmichael, s. 357.

akın etti. Bu süreç 7. yüzyılın büyük diasporası nihayet tersine dönmüşçesine, yeni bir ortak Araplık duygusunu uyandırdı. Mekke haccının mübarek ortamında bulunmuş küçük kesim bir yana bırakılırsa, çoğu Arap açısından geçmişteki büyük ayrılıştan beri uzak kuzenleriyle canlı halde buluşmayı sağlayan ilk fırsattı bu. Dolayısıyla petrol göçleri kutsal Zemzem kuyusunun yerini Zahran petrol kuyularının aldığı kutsal bir tür seküler hacdı⁸² ve asıl gaye tamamen bu dünya için para biriktirmekti.

Petrol haccı çok yüksek sayılara ulaştı. Örneğin, 1975 sayımına göre, 1,23 milyon Kuzey Yemenli hemen hepsi komşu petrol devletlerinde, esas olarak da Suudi Arabistan'da olmak üzere yurtdışındaydı. Bu da toplam nüfusun yüzde 19'u demekti.⁸³ Ama muhtemelen yurtdışında çalışmaya giden tek kesim olan yetişkin erkek nüfusunun yarısına daha yakındı. Dolayısıyla, daha büyük bir dayanışma duygusundan söz edilebilecekse, muharebe alanından ziyade petrol yatağı için sefere çıkmış erkekler için geçerliydi bu. Aileler yıllarca babasız kaldı; ama göçmen işçiler evlerine para gönderdiler ve zamanla kollarında parıltılı saatleriyle ve Mukaddes yolculuğun hak kazandırdığı "hacı" unvanıyla kendileri de döndüler. Heykeltıraş ve yazar Asım Beşe, petrol öncesinde Arjantin'e göçmen işçi olarak gittikten sonra Suriye'ye ve keçi kılından çadır dokumacılığı işine dönen babasını anarken şöyle der:

Babam Suudi Arabistan ile Basra Körfezi devletlerindeki inşaat işçilerinin sadece birkaç yılda elde ettikleri "zenginlik" karşısındaki hayretini ifade ederdi. Dünyanın öbür ucunda geçirilmiş 28 uzun yılın emeğinin sonucunu onlarınkiyle karşılaştırırdı.⁸⁴

Petrol parası Arap dünyasının ayrı kesimleri arasındaki nahoş ekonomik eşitsizlikleri ve para havalelerinin köydeki aileye yerel memurlar aracılığıyla ulaşmasından dolayı, yönetenler ile yönetilenler, şehirler ile kırsal alanlar arasındaki ilişkileri bir ölçüde yumuşattı. 1970'lerin sonuna varıldığında, "Arap dünyası sosyoekonomik bakımdan [...] modern tarihteki bütün dönemlere kıyasla daha yakın bağlantı içindeydi."⁸⁵ Dönem aslında Abbasi döneminin başlarına, yani 1.100 yılı aşkın bir süre öncesine kadar götürülebilirdi herhalde.

Öte yandan, Mısır filmlerinde olduğu gibi, Araplar birbirlerini gördükçe, ne kadar çeşitli olduklarını kavradılar. Birçok kişi ani zenginliğin eşitlik ve kuzence sevgi fikirlerini özendirmeye pek katkıda bulunmadığının da far-

82 Karş. Rogan, s. 496.

83 Swanson, s. 55.

84 Beşe, s. 160.

85 Saadedin İbrahim'den aktaran Rogan, s. 496.

kına vardı. Gandhi tarzı dikişsiz beyaz bez esvabıyla Mekke haccı en azından bir eşitlik hayalini benimsetir. Petrol hacıları ise kadim kabile mevlalarının yeni bir çeşidiydi. Çalıştıkları ülkelerde çoğu kez bağımsız kişisel statüleri yoktu; aksine, kişi ya da şirket gibi bir “kefil”e bağlanmak zorundaydılar ve düzenlemenin geçici olmasından dolayı, muhtemelen eski kabile tabi mensuplarından daha az haklara sahiptiler. Özellikle göçmenlerden birçoğunun kendilerini daha medeni sayan toplumlardan gelmesi bunu incitici kılmaktaydı. Başka bir Suriyeli, Basra Körfezi’nde inşaat işçiliği için şunu söyleyebilecekti: “Sırf develer etrafında dikilsin diye, ne diye gidip tuğlaları üst üste koyalım?”⁸⁶ Vatandaş şair Nizar Kabbânî de petrolün denkleştirici etkisi konusunda kötümserdi:

Arap dünyası dolu petrolle bok gibi,
Rab edindiğiniz o gücün hayrete değer bahşi!
Petrol miladının öncesinde de, sonrasında da
Halkın kanı çekiliyor tıpkı kesilmiş hayvan gibi.⁸⁷

Bazen öfkenin taşıdığı oldu:

Elimde bir kamçı olsa eğer
O çöl imparatorlarına soydururum medeniyet esvabını.
[...]
Öğütüp toza çeviririm rugan ayakkabılarını
Beraberinde de altın kol saatlerini,
Tekrar içiririm onlara develerinin sütünü.⁸⁸

Bu tepeden bakıcı tavır medeni kavimler ile vahşi kabileler arasındaki eski diyalogun kızışmış bir devamı gibi görünür.

SIYAH İNCİ

1973 Savaşı birçok Arap insanının göğsünü gururla kabartırken, daha uzun vadede ise en azından bazı Arapların ceplerini parayla doldurdu. Ancak bunu teslim oluş izledi. Faciadan sonraki ayık şafakta bir belagat savaşından ziyade gerçekçi bir savaş yürütülmüştü. 1967 yenilgisinden ve pan-Arapçılığın ölümünden beri, delifışekler Siyonistleri denize dökmekten hâlâ çılgınca söz etseler de Enver Sedat stratejik hedeflerinde daha ölçülüydü:

⁸⁶ Beşe, s. 160.

⁸⁷ Kabbânî, s. 858.

⁸⁸ Kabbânî, s. 738-739.

Sedat'a göre, 1973 Savaşı'na askeri zafere ulaşmak için değil, süper güçlerde bir çok yaratarak, İsrail ile Araplar arasındaki sorunları müzakereyle bir şekilde çözmeye öncülük etmelerini sağlamak için girilmişti.⁸⁹

Sorun, çılatmaya kulak asılmamasıydı. Bunun üzerine Sedat 1977'de doğrudan görüşmeler için bizzat Kudüs'e gitti. Ziyaret savaştan daha sarsıcıydı, safların ve kuralların bozulmasıydı; çünkü Araplar aralarında kanlı bıçaklı olsalar bile Siyonizm karşısında en azından bir birlik görüntüsü verme çabası içindeydiler. Ama Mısır'ın hesap vermeksizin kendi bildiğini okuma gibi köklü bir alışkanlığı vardı. Nâsır dışarıya ışık saçan ve ardından batan güleş yüzlü güneş-tanrı iken, Sedat Mısır'ın karanlık yanına özgü bir yaratıktı: Bir sfenks, bir muamma.

Kudüs ziyareti ertesi yıl Amerika'nın ev sahipliğindeki Camp David zirvesinin önünü açtı; Mısır orada Sina'yı İsrail'den geri aldı. Ancak işgal altındaki Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nin geleceğine ilişkin kilit sorun feci sonuçlar doğuracak şekilde geçirildi. İsrail tarafı bu bölgelere ileride özyönetim tanımaktan muğlak ifadelerle söz etmekle birlikte, ayrıntılara girmekten kaçındı.⁹⁰ Amerikalılar çok önem verdikleri şeyi, kameralar önünde tokaşlamayı elde ettiler; tıpkı Roma'nın Filistin'deki özel temsilcisi Pontius Pilate gibi, pis işten ellerini çekebilirlerdi artık.

Sedat'ın İsrail'le antlaşması "soğuk bir barış"tı ve Arap dünyasına iğrenme ürpertileri yaydı. Nizar Kabbânî gelecekte umudunu kesmiş olarak şunu yazdı:

Bize öyle bir hap yutturdular ki,
Tarihimizin çocukları hiç olmayacak.⁹¹

Mısır öteki Arap devletlerinden soğuk bir karşılık gördü. Arap Birliği dahi kulüp havası uyusukluğundan sıyrıldı ve merkezini Kahire'den Tunus'a taşıdı. 1959'da kurulmuş Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve diğer gruplar Filistinliler adına silahlı mücadeleyi sürdürerek, içeride revaç kazandı ve dışarıda profilini yükseltti. Mısırlılar kendi ihanetlerinde kavrulmaya bırakıldı.

Sedat'ın 1981'de yeni faaliyete geçmiş İslamcı militanların suikastına uğraması (Arap dünyasına başka türden bir ürpertiye pekâlâ yaymış olsa bile) muhtemelen Mısır'ın günahlarından bazılarını telafi etti. Zaman da yaraları sarma etkisini gösterdi. Ama 1993'te Filistinliler ile İsrail arasındaki Oslo Anlaşması'yla, Camp David kadar kötüsü ve belki daha kötüsü gelecekti.

89 Albert Hourani, s. 419.

90 Karş. Hourani, s. 419-420.

91 Kabbânî, s. 813.

Sonunda işgal altındaki Filistin topraklarına “özerklik” vermeyi lütfeden İsraililer usulünce çekilirken, sınırlı yerel yönetimi Filistinlilere devrettiler. Can alıcı sorunlar, yani Batı Şeria’daki İsrail yerleşmeleri, sınırlar, mültecilerin dönüşü, Kudüs’ün konumu ise bir kez daha ertelendi. Yerleşmeler sorunu en çekişmeli konu haline geldi. Filistinli bir avukat olması itibarıyla arazi uyuşmazlıkları konusunda epeyce bilgili olan Raca Şehadet’e göre, Filistin halkını temsil eden FKÖ Oslo Anlaşması uyarınca,

Batı Şeria’nın yaklaşık üçte birine denk olan ve C Alanı olarak anılan bir kesimi Filistin İdaresi’nin yetki alanı dışında tutmayı kabul etti. [...] İsrail bunu kendi kamuoyuna büyük bölümü İsrail Tapu Dairesi’ne önceden tescil ettirilmiş arazilerin İsrail’de kalacağını FKÖ tarafından örtük kabulü gibi sundu. Bu da yerleşme projesine büyük bir atılım kazandırdı.⁹²

Dolayısıyla Oslo Anlaşması, Filistin “tarihindeki en berbat teslim belgesi”⁹³ idi. Başka hiçbir konuda olmasa bile bu noktada ılımlı Filistinliler ve aşırılıkçı İsraililer hemfikirdi. Yemen asıllı bir İsrail vatandaşı olan Yigal Amir’e göre, Başbakan Rabin’in Filistinlilere en dar bir yönetim tavizi bile en haince türünden teslimdi. Amir 1995’te Rabin’i tabancayla vurarak öldürdü. Bu olayda tarih dediğimiz aynalar dehlizi boyunca, Sedat’ın kurban oluşuyla bir simetri parıltısı vardı.

Anlaşmalar her zaman tarafların bir ölçüde teslim olduklarını ima eder. Teslimiyetin büyüğüne Filistinlilerin düştükleri ancak zamanla açıkça ortaya çıktı. Oslo’nun üzerinden 20 yılı aşkın bir sürenin ve Camp David’in üzerinden 40 yılın geçtiği günümüzde, işgal altındaki toprakları kuşatma altında topraklara dönüşmüş bulunuyor. Gazze Şeridi dünyada Singapur ile Hong Kong’dan sonra en yoğun nüfuslu üçüncü bölgedir. Dışarıdan girişler sıkı denetim altındadır ve sakinlerinden (daha doğrusu mahkûmlarından) çoğunun ayrılması imkânsızdır; tünel kazıp çıkmak daha kolay seçeneklerden biridir. Yani, Gazze kelimenin tam manasıyla ve sinai ölçekte bir toplama kampıdır. Bu arada, İsraililerin Ayrılık Duvarı’yla çirkinleştirilmemiş ve parçalanmamış Batı Şeria, İsrail yerleşmelerinin gittikçe yayılan isilik lekeleriyle kaplanmış durumdadır. Filistinli resmi yetkililerin özerkliği, canlı kafası özerk düşünebilirken, bedeni cerrahi müdahaleyle kesilip koparılmalara ve mikrop istilalarına hedef olan bir yapıdır: Acıyı hissetmede serbest ama bunu giderebilmekten aciz bir kötürüm.

Acı Filistin’den Arap dünyasının geneline yayılıyor. İsrail böyle saldırgan ve kışkırtıcı bir komşu olarak kaldığı sürece, Arap diktatörlerine Allah’ın bir

92 Şehadet, *Walks*, s. 109-145.

93 Şehadet, *Diaries*, s. 160.

lütfordur. “Siyonist Yapı” denilen davetsiz kum tanesi büyüüp çok pahalı bir siyah inciye, varlığı sonu gelmez belagate ve ara sıra sembolik eyleme konu olan neredeyse doğaüstü bir hasma dönüşmüş bulunuyor. Örneğin, Saddam Hüseyin 1991 başlarında İsrail’e Skud füzeleri fırlatmakla, birçok Arabin hayranlığını kazandı. Gösterişli salvoları biraz maddi hasara ve ikisi doğrudan, öbürleri kalp krizine ve benzer sebeplere bağlı olmak üzere az sayıda İsrailinin ölümüne yol açtı;⁹⁴ böylece içeride Saddam’ın katlettiği on binlerce Iraklının ölümü çarşıdaki adam tarafından affedildi, o da eğer fark edildiyse. Suriye’de baba oğul Esedler (Gassani meliklerinin kamp alanı Golan’ı işgal etmiş) İsrail’e karşı kavga sözleriyle dikilmekle yetinirken, ileride göreceğimiz üzere, ağır silahlarını içerideki muhaliflerine çevirdiler: Kitlelerin dikkatini dağıtıcı sözlerle kamufle edilmiş kitle imha silahları. Yerleştiğim ülkede asilerin kurduğu Devrim Konseyi’nin başındaki kişi, okul müfredatının “Amerika ve İsrail tarafından planlanmış olması nedeniyle”⁹⁵ yeniden yazılması gerektiğini söylüyor; Yemen’in eski eğitim bakanlarının bunu duyunca şaşırıldıklarına hiç kuşku yok. Daha yakın dönemde asilerce atanmış eğitim bakanının ise müfredatın sözde İslam Devleti tarafından planlandığını söylemesi,⁹⁶ “seç beğen” umacı torbasına bir katkı olsa gerek.

Baştan aşağı garip ve karanlık bir ortak-yaşam: Uluslararası hukuka aykırı olarak işgal altında tuttuğu bölgenin halkına kaba bir adaletsizlikle davranan saldırgan bir İsrail’in süren varlığı, kendi vatandaşlarına karşı aynı şekilde saldırgan ve adaletsiz *Tyrannosaurus rex arabicus*’un ömrünü uzatıyor sadece.

Evimin aşağısındaki meydanda küçük çocuklar, “Kahrolsun Amerika! Kahrolsun İsrail!” diye bağıyorlar. Peki, onlara bu savaş narasını öğretenler bu iki hasım gerçekten ölünce, aynı şeyin kendi başlarına da geleceğini biliyorlar mı? İçinden çıkılmaz ikilemin daha da büyük ironisi şu ki, askeri değil, ahlaki gerçek güce dayalı bir konumdan⁹⁷ İsrail adaletsizliğine karşı çıkmak ancak dinozorların yok olmasıyla ve Arapların gerçekten özgür iradeye kavuşmasıyla mümkün olacakken, özgürlüğe dönük böyle hamlelerin kendisi diktatörlerce bir İsrail tertibi olarak damgalanıyor. İleride göreceğimiz üzere, “Arap Baharı”nın gerici güçler tarafından “Siyonist Arap Baharı” diye lanse edilmesi böylece başarıya ulaşacaktı.

Durum büyük bir açmaz olduğu kadar, büyük bir süremin de parçasıdır: Asur ve Babil döneminden beri Arap kimliğinin ve tarihinin yabancı imparatorluklarca şekillendirilişi. Aradaki fark İsrail mini imparatorluğunun, siyah incinin, haritada burulan hançerin şekillendirme işini içeriden yapmasıdır.

94 Kaynak Jewish Virtual Library web sitesi.

95 Kaynak baraqish.net, 14 Eylül 2016.

96 Kaynak baraqish.net, Şubat 2017.

97 Karş. Abdallah Laroui’dan aktaran Pryce-Jones, s. 214.

Kuzeydeki ve güneydeki Bereketli Hilal’lerin arasında kalan bereketsiz parantez başta olmak üzere, Arap “ada”sının altında yatan kara ve akışkan servet için de aynı şey söylenebilir. Bu zenginlik Arabia Deserta ve Arabia Felix arasındaki kadim refah dengesizliğini düzeltmiştir; ama özellikle 1973’teki gelir sıçramasıyla birlikte, kabile şeyhlerinin insanlık tarihindeki en mutlak hükümdarlara dönüşmelerinden itibaren yeni açgözlülük düzeylerini ve yeni yönetim biçimlerini körüklemiştir.

Nâsır’ın ve pan-Arapçılığın ölümünden on küsur yıl sonra, 1980’lerin başlarında şu ya da bu tondaki diktatörler ve hükümdarlar aralarında Arap dünyasını bağlamış gibiydiler. Bazı istisnalar vardı: Parçalanmış ve göçmeye yüz tutan bir Lübnan; şeriatin yerine Marksist diyalektiğin geçtiği ve kabileciliğin Stalinci/Maocu hizipçilik şekline büründüğü bir Güney Yemen. Ama sıkça görüldüğü üzere, bir bütün olarak bölge iktidar sahiplerinin bizzat yapıları gereği asla el ele veremedikleri gerginliklerin çok yönlü girişikliğinde sallantılı bir görünümdeydi.

Derken ansızın birlik tekrar gündeme gelecek ve eskisinden çok daha bölücü olduğu görülecekti.

BÖLÜM ON BEŞ

Hayal Kırıklığı Çağı

Otokratlar, İslam Müstebitleri, Anarşi Sergerdeleri

ASİ KIYISINDAKİ GUERNICA

Yaklaşık 20 yıl önce Suriye'nin Hama şehrini görmeye gittim. Asî Nehri kıyısında arapsaçı gibi meyve bahçelerinin araya serpiştiği bu uyuşuk yerde derin yataklı nehirden su çeken devasa tahta çarkların gıcırtiları ve martı cırlamasına benzer çığlıkları yükselirdi. Gidişim özellikle eski bir fotoğrafta gördüğüm Beytül-Keylânî adlı huşu uyandırıcı bir nehir kıyısı konak içindi. Kocaman bir sudolabı iştirilmiş konağın yarı saray, yarı çarklı vapur görünümü harika bir garipliği vardı. Ama yerinde artık yellere esiyordu: Bulunduğu alan ve çevresi dev plastik şapkalı mantarların dikildiği bir genel parktı.

Gariplikleri arayışım Ulu Cami'de daha başarılı sonuç verdi. Namaz bölümünde gözüme ilişen ilk şey zarif bir kadim yazıt oldu; *Odyssëia*'nın ilk sözlerini taşıması açıklanamaz bir durumdu:

ΑΝΔΡΑΜΟΙΕΝΝΕΙΤΕ...

Bana o adamı anlat...

Sonrası ise Homeros'a ait değildi ve Odyssëus'la değil İlyas adlı biriyle ilgiliydi;¹ paslanmış Yunancamla çıkarabildiğim bundan ibaretti. Çifte bir şaşırtmaca söz konusuydu: Bir camide Yunanca ve Homeros olmayan Homeros. Etrafa bakınca, diğer şeylerin hepsi de ters geldi bana. Bildiğim kadarıyla Hama Ulu Camii'nin 1.300 yıllık bir Emevi vakfı olmasına karşın, kadim bir bina görünümü hiç de yoktu; büyük bir kısmı sanki dün inşa edilmiş gibiydi. Tokmağında "İTİNİZ" yazılı alüminyum bir kapı dahil uyumsuz detaylar vardı. Kapı Eyyûbi ailesine mensup yerel bir 13. yüzyıl mutlak hükümdarına ait mezar odasına açılmaktaydı. Oda da yakın dönemde ve alelacele yeniden inşa edilmiş gibiydi. Hükümdarın asıl sandukasının yerine, bir ambalaj sandığından azıcık iyi sayılabilecek derme çatma bir şey konulmuştu.

"Bu kadar restorasyondan geçmiş olacağını beklemiyordum," dedim bana etrafı gösteren cami müdavimlerine.

1 Yazıt muhtemelen MS 5. yüzyıl dolaylarında bir hamam yaptıran adamın anısına dikilmiş kayıp bir heykelin kaidesidir. R. Mouterde ve C. Mondésert, "Deux inscriptions grecques de Hama", *Syria* 34, 1957, s. 284-287

Hiçbir şey söylemediler.

Ziyaretimden 15 yıl önce, Şubat 1982'de Hama'da Ulu Cami'nin büyük bölümü, Beytül-Keylânî'nin tamamı ve daha birçok yer hava bombardımanıyla, ardından da tanklar ve topolarla yıkılmıştı.² Hama bir modern mekanize katliam örneği olarak, bir Arap Guernicası'ydı. Ölülerin birçoğu Müslüman Kardeşler'in mensubu, şehri dört gün önce ele geçirmiş olan yeni bir militan İslami hareketin taraftarıydı; can verenler arasında haliyle aileleri, komşuları ve tesadüfen orada bulunan başkaları vardı. Yıkımın faili ise otokratların yeni (ama bazı bakımlardan çok eski) bir soyundan gelen Hafız Esed'di. Suriye'nin başına 1970'te geçmiş ve katı İslamcılarının artan taleplerine hiçbir zaman boyun eğmemişti. Hama'da katı tutumların kesişmesi 8.000 ila 25.000 cana,³ yani Guernica'dakinin en az beş katına ve en yüksek tahminle, Londra'ya yönelik Alman hava baskınındakinden daha fazlasına mal oldu; kesin rakamı hiç kimse bilmiyor. Olaylar canlı hafızada olsa bile tarih çoğu kez böyle değişkenler üzerine kuruludur. Suriye dışında da Hama'yı hatırlayan çok fazla kişi çıkmaz. Suriyeli kurbanların onları ölümsüzleştirecek bir Picasso'su, sağ kalanlara cesaret verecek bir Churchill'i yoktu. Ülke içinde onların anıtı suskunluktu, bizzat Hama'da yeni boş alanlar ve alelacele onarılmış eski eserlerdi.

Bir ülkeyi son derece düzenli ve disiplinli biçimde yönetmeye (ya da Hafız Esed'in her yerde mevcut portresiyle bana zalim bir devlet başkanından ziyade babacan bir mahalle manavı gibi görünmesinden dolayı, bir dükkânı düzgün işletmeye) pek fazla şey söylenemez. Ama 8.000 ya da daha fazla vatandaşı'nıza bir çırpıda kıyma ihtiyacını hissediyorsanız besbelli ki ters giden bir şey vardır. Büyük Veba Salgını ve Moğol akınları bir yana bırakılırsa, Hama Ulu Camii'nin ilk inşa edildiği sırada Irak'ta muhalifleri kılıçtan geçiren Haccâc ibn Yusuf'tan beri görmediğimiz türden bir ani imha rakamıdır bu. Muhalifleri dehşete düşürüp susturma bakımından, kısa vadeli birliği sağlamaya yarayabilir; ama uzun vadede işleri daha kötüye götürme ihtimali yüksektir. Hafız Esed'in oğlu tarafından yürütülen şimdiki Suriye savaşında can kayıplarının şu anda belki yarım milyona varmış olmasına bakılırsa, öyle de olmuştur.

ORPHEUS'TAN SONRA

Baba Esed'in iktidara el koyuşundan birkaç yıl öncesine, 1960'ların ortalarına bakıldığında, Filistinli yazar Samir Kassir'e göre, Arap dünyası "büyük ölçüde iyimserdi; Araplar sanki hareket halinde gibiydi".⁴ Arap Uyanışıyla

2 Rogan, s. 513.

3 Haag, s. 153.

4 Kassir, s. 32.

geri dönmüş olan geçişe özgü canlı ruh hali içindeydiler hâlâ. Eski tarzda bir müstebit, erkek üstünlüğü yanlısı biri ya da yurdundan kopmuş bir Filistinli olmayan herkese, 20. yüzyılın ortaları birçok bakımdan bir Umut Çağı gibi görünmüştü. Eugene Rogan'ın saptaması şöyleydi: “İki dünya savaşı arasındaki yıllarda Mısır, Arap dünyasının modern tarihinde çok partili demokrasinin en üst düzeyine ulaştı.”⁵ Kassir'in işaret ettiği üzere, Suriye'deki kadınlar oy hakkını Fransa'daki kadınlardan önce elde ettiler.⁶ Kuveyt 1950'lerin ortalarında liberal demokrasiye hazır görünürken, Irak son derece umut verici bir geleceğe yöneliyor gibiydi;⁷ belki de “bir tür Şark Kanadası”na⁸ dönüşmek üzereydi. Nâsır ne kadar kusurlu olsa da her tarafa umut saçmıştı. Aslına bakılırsa İsrail'le 1967 Savaşı'ndan sonraki facia, iyimserliği ciddi biçimde sarstı; ama 1970'lerde petrol fiyatlarındaki devrim ve petrol hacı Arapları yeniden harekete geçirdi ve onlara taze umut verdi. Yerleştiğim ülke Yemen bile dağların ardına ve geçmişe hapsolmuş gibi görünmesine karşın, 1980'lerin başlarında “modern dünyaya girişi”ni anlatan bir kitaba konu olabildi.⁹ Her yerde Arapların dilinde *takaddüm* (“ilerleme”) kelimesi vardı.

Derken 1980'lerde, İslami takvim 15. yüzyılına yaklaşırken, ileriye doğru hareket çakılıp kaldı. Mesele bir yol ayrımına varılmasından, bir duraksamadan ibaret değildi; birçok kimseye göre, yaşanan durum tam bir geriye dönuştü. Sanki Araplar ilerleme yolunun onları yabancı topraklara, “modern dünya”ya götürürken, Arap dünyasının dışına da çıkardığını sezmeye başlamışlardı. En azından, yeni dalga otokratlar ile İslam müstebitlerinin sahnelediği dikkate değer bir gerici ikili oyunla onlara verilen uyarı işareti bu yöndeydi. Her iki kesim bölgenin kabaran zenginliğiyle, süper güçlerin entrikalarıyla ve son olarak da Arap tarihinin diğer kadim mayasıyla, bilgi edinme teknolojisindeki gelişmelerle güç kazanmıştı. Her iki kesim de eski retorikleri gittikçe daha yaratıcı ve inandırıcı yollarla kullanmayı başardı.

Yeni dalga içinde yer almakla birlikte, ellerinden kayıp gitme tehlikesini yaşamış oldukları çok eski bir iktidar mirasının vârisleri olma özelliğini de taşırlar. Philip Hitti 1970'te bir yüzyılın üçte biri boyunca güncelleştirdiği *History of the Arabs* kitabının onuncu baskısındaki Sonsöz'de şunu yazdı:

Arap toplumunu demokratik bir siyasal temelde yeniden yapılandırmak ve İslam ile modern dünyayı bağdaştırmak, günümüz kuşağının karşı karşıya olduğu en büyük görevler olarak duruyor.¹⁰

5 Rogan, s. 238.

6 Kassir, s. 63.

7 Atiyah, s. 222-224.

8 Morris, s. 83.

9 I. Rashid, *Yemen Enters the Modern World*, Chapel Hill, 1984.

10 Hitti, s. 755.

Kitabın önceki birkaç baskısı açısından, bunlar en büyük görevler olmuştu; aslında, 19. yüzyılın ilk yarısında Arap Uyanışı'nın başlamasından beri, düşünen Arapların yarım düzine kuşağı zaten reform işiyle uğraşmıştı. 1980'de hâlâ daha fazla zaman ve ileriye doğru hareket gerektiren bir süreçti bu. Ne var ki, o zamandan beri 40 yıla yakın bir süre boyunca otokratlar ve İslam müstebitleri sosyal yapılanmanın ve İslam barışının önünü her adımda tıkamışlardır. Kaybetmek isteyecekleri son şeyin iktidar olması nedeniyle, bu beklenir bir durumdur. İşin daha şaşırtıcı tarafı, Araplardan çoğunun onlara sessizce, uysalca geriye doğru ayak uydurmuş olmasıdır.

Bu arada birlik hayali, Arapların şövalye, Orpheus, büyücü olarak gördükleri Nâsır'ın döneminde kollarını uzattıkları yanardöner hayalet de belki ilelebet kayıplara karışmak üzere uzaklaştı.

ASHÂB-I KEHF

Kaçan hayaletle birlikte, Nâsır'dan sonra birçok Arap kendi Araplığının ipini elden kaçırmış, onun kendilerine bir halk kimliği olarak verdiği tanıımı kaybetmiş gibiydi. Ama modern dünyanın (başka bir yeraltı efsanesine göndermeyle belirtmek gerekirse) labirentinde izleyebilecekleri başka bir ip vardı. Kur'an şöyle der:

Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin.¹¹

Daha önce gördüğümüz üzere, Arapçada *habl* "ip" in yanı sıra "bağlayıcı ahit" anlamına da gelir; koruyucu bir ilahın himayesi altında varılan ve Güney Arabistan'ın İslam öncesi üniter devletlerini bağlayan antlaşmalara ilişkin en kadim yazıtlarda aynı terimin kullanıldığı apaçıktır.¹² İslam birlik ipini bir kez daha sağlayabilir miydi? Fikir cazipti, gerçeklik ise daha karmaşıktı. Medine İslam devletini bir arada tutan bağ, Muhammed'in ölümünü izleyen bir kuşak içinde çözülmüştü; o zamandan beri daha da yıpranmıştı. Çok sayıda mezhep davacısı ipin tek ve gerçek ucunu elinde tuttuğunda ısrar ederken, gittikçe çetrefilleşen bir geleceğe doğru hangisini izlemek gerektiğini kestirmek imkânsızdı. Alternatif elbette Muvahhidler ile Vehhabilerin denediği gibi diğer yola yönelmek, yani Muhammed'in Medinesi'ndeki kısa süreli ama görkemli birliğe dönmekti. Bu geriye gidiş yönelimi 20. yüzyılın sonlarında İslam'da öylesine yaygınlaştı ki, "Vehhabi" ve "Selefi" (yani dinin öncülerini örnek alıcı) terimleri çok daraltıcı, çok özel görünür oldu. Bir

¹¹ Kur'an, 3:103.

¹² Karş. s. 86-87

çözüm, tıpkı seküler siyasete basite indirgeyici olsa bile kolaylık sağlayıcı sol ve sağ terimleriyle bakılmasında olduğu gibi, din siyasetinin ileriye ya da geriye yönelik olma çerçevesinde düşünülmesi olabilirdi.

Suriye’yi bir İslam devletine dönüştürme düşünüy kuran Hama’nın geriye yönelik eğilimli militanları bazen yeni bir siyasal İslam’ın Arap öncüsü gibi görünürler; ama bu kısmen Baasçı Suriye’nin seküler ortamıyla ve bölgenin yakın dönemdeki milliyetçi geçmişiyle keskin tezat oluşturmalarındandır. İslam Muhammed’in Yesrib’e göç etmesinden ve orayı Medine haline getirmesinden beri siyasal nitelik taşımıştır. Sonraki Arap liderleri her zaman İslam’ı siyasal amaçlarla kullanmışlardır; “mürted” (bir başka deyişle muhalif) Arabistan kabilelerini 630’larda yenilgiye uğratan Ebubekir Sıddık’tan, 20. yüzyılın başlarında akıncı Vehhabi kabile adamlarıyla yarımadanın büyük bölümünü işgal eden Abdülaziz İbn Suud’a kadar geçerlidir bu. Yoksa siyaseti İslami amaçlarla mı kullanıyorlardı? Fanilerin bir ayırım yapması zordur.

Gelgelelim, şimdiki küresel biçimiyle siyasal İslam’ın yeni ve farklı bir yanı vardır. Günümüzdeki küreselleşmenin bir eseridir ve seküler pan-Arapçılığın uğradığı başarısızlığın bir yan ürünüdür. Çocukluğunun geçtiği 1950’lerin Irak’ıyla ilgili olarak “Cihat kelimesiyle güncel bir bağlamda karşılaştığımı hatırlamıyorum,”¹³ diyebilen Ali Allavî gibi bir gözlemciye yeni görünmesi bundandır. Oysa o dönemde bile hareket filizlenmekteydi. Arap dünyasının uzak bir köşesinde bulunmak, Amerikalı bir romancının bunu açık seçik fark etmesine yetti. Paul Bowles 1954’te Fas’taki bağımsızlık hareketinin bir hücrelerini anlatırken, çoğunluğun Nâsır yönetimindeki Mısır’a yönelimli olmasına karşın, içlerinden biri olan Benanî’nin başka fikirler taşıdığını fark etti:

Onlar özerk yönetimi, ordusu, gazeteleri ve sinemasıyla Kahire’nin düşünüy kuran, aynı yöne bakan [Benanî’nin] düşünüy Kahire’nin biraz ötesindeki [...] Mekke vardı. Arkadaşları dertler, sansür, dilekçeler ve reformlar çerçevesinde, o ise [...] kader ve ilahi adalet çerçevesinde düşünüyordu. [...] Tarlalardan yükselen fabrikaları ve elektrik santrallerini gören arkadaşlarının aksine, alev semalarını, intikam meleklerinin kanatlarını ve toptan yıkımı görüyordu.¹⁴

Eylül 2001’in ve New York’a yönelik saldırıların kıpkızıl ışığında bakılınca, bu saptama ürpertici ölçüde kâhince bir bakıştır. Kısa bir süre sonra, dirayetli siyasal gözlemciler de yeni bir siyasal İslam’ın ortaya çıkacağını öngörmeye başladılar. Örneğin, 1955’te Edward Atiyah şunu yazdı: “Batı demokrasisi ve reformcu askeri diktatörlük başarısızlığa uğrarsa, alternatif dinsel şevki

13 Allavî, s. ix.

14 Bowles, s. 104.

canlandırıcı, teokratik İslam'ın güçleri olacaktır.”¹⁵ Ondan önce siyasal İslam çağdaş ve küresel olanın tam tersi, yani anakronik ve yerel gibi görünmüştü. İslam'ın en son önemli siyasal ve askeri başarısı, yani Suudi-Vehhabi ittifakının fetihleri 7. yüzyılın başlarından beri toplumun nispeten az değiştiği, hâlâ kabile yapılı ve petrol öncesi bir Arabistan'la sınırlıydı. Yeni siyasal İslam ise yerellikten uzak olacak, Vaat Edilmiş Topraklar'ı bütün dünya olarak görecekti. Mantığa uygun bir gelişmedir bu. Muhammed Arap “ada”sında hem siyasal hem teolojik birleşme anlamında tevhide başlamıştı. Ondan hemen sonraki ardılları, bunu Arabistan altkıtası boyunca genişletmişti. İzleyen fetihler aynı şeyi Eskidünya'nın daha geniş bir kesimine dayatmaya çalışmıştı. Aşağı yukarı küreselleşmiş bir dünyada ise ideal daha da büyük. İdealin karşılıklı bağlantı içinde olsa bile, son derece ve (varsayımımıza göre) geri dönülemez ölçüde çeşitli bir gezegeninin gerçekliğine çarpmasıyla yaşanan hüsrana ve öfke duygusu da öyle.

Suudi fetihlerine nazaran günümüze daha yakın ve hepsi Arap alanının dışından kaynaklanmış üç önemli etken, siyasal İslam'a canlılık kattı. Birincisi, siyasal ve askeri Museviliğin 1948'deki ve 1967'deki ezici ama öğretici zaferleriydi.¹⁶ İkincisi, İran'da Ocak 1979'daki İslam Devrimi'ydı. Orada yoksul kabile insanlarını birleştirip güçlendirmekten ziyade, rejimi son iki “aslan”dan biri, yani ABD tarafından desteklenmiş zengin bir devleti devralan bir İslam vardı. Eski tarz sömürgecilğe karşı mücadele çoktan, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasındaki yıllarda kazanılmıştı; Soğuk Savaş'ın yeni kültürel ve ekonomik emperyalizmiyle mücadele de Nâsır'dan veya Che Guevara'dan ziyade Allah'ın (ya da en azından onun adına Ayetullah Humeyni'nin) inayetiyle zafere ulaşabilirdi. Üçüncü etken ise aynı yılın sonunda ikinci “aslan” Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a çullanmasıyla devreye girdi. Böylece 1983'ten itibaren, bu sefer Allah'ın yanı sıra ABD'nin inayetiyle Arap savaşçılar Afgan direnişine katılmaya gittiler. Afgan ve “Afgan-Arap” mücahitler Batı dünyasının hayranlığını kazandı; aynı kökten gelmekle birlikte daha karanlık çağrışımlar uyandıran “cihatçılar” tabiri henüz ortaya atılmamıştı.

Her üç durumda da yabancı imparatorlukların (ABD, SSCB ve dışarıdan dayatılma minyatür imparatorluk İsrail) uyguladığı baskılar bölgeyi şekillendirmeye ve Arap kimliğini kalıba dökmeye başladı. Daha doğrusu, Afganistan'ın yolunu tutan nispeten az sayıdaki genç Arap delikanlıyla sınırlı kalmamak üzere, Müslüman kimliğiyle yeni bir kalıba sokmaya koyuldu. *Middle East* dergisi 1981'de Arap muhataplara Arap birliği idealine ilişkin

15 Atiyah, s. 240.

16 Karş. Ajami, *Arab Predicament*, s. 69-70.

görüşlerinin sorulduğu bir kamuoyu yoklaması yürüttü. Cevap verenler idealin efsane olduğunun ortaya çıktığı kanısındaydılar; yine de “yoğun olmakla birlikte muğlak duygular” çerçevesi dışında bir türlü açıklayamasalar bile hâlâ güçlü bir Araplık duygusu taşıyorlardı. Ne var ki, bulgular Arap kimliğinin tehdit altında olduğunu açığa vurur nitelikteydi: “Günümüzde kişisel ve hatta ulusal düzeyde bir Arap olmak, son 50 yılda görülenlerden belki daha ağır bir kriz içinde olmak demektir.”¹⁷ Kamuoyu yoklaması küçük çaplıydı; vardığı sonuçlar da belirsizdi ve izlenimlere dayalıydı. Ama Arap ipinin sallantıya girmiş, hatta belki de elden kaçmış olduğunu doğrular gibiydi.

Yeni binyıla girilirken, Arap kimliği krizi hızla doruğa ulaşma yolundaydı. Altı Arap ülkesinde 2005’te yürütülen bir ankette, katılanların neredeyse yarısı kendini önce Müslüman, sadece üçte biri önce Arap, daha da küçük bir azınlığı önce belirli bir ülkenin uyruğu olarak nitelendirdi; görünüşe bakılırsa, Arap olmak revaçtan düşmek üzereydi. Sonraki kamuoyu yoklamaları, muhataplar arasında birinci kimliğini Müslüman olarak bildirenlerin Mısır’da yüzde 79’a kadar çıktığını, birinci kimliğini Arap olarak bildirenlerin ise Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan, Fas, Irak ve Cezayir’de yüzde 10’a ya da altına kadar indiğini gösterdi.¹⁸ Nâsır “Son Arap” olmayabilirdi;¹⁹ ama ölümden ve defnedilişinden sonra, Araplık da canlanan (ve bazı bakımlardan yeni) bir İslam kimliği altına gömülmüştü.

Soğuk Savaş aslanlarından birinin 1991’de kısmen Afgan macerasının yol açtığı bitkinliğin bir sonucu olarak miadını doldurması muhtemelen cenaze törenlerine yaradı. Böylece dünyanın jeopolitik konumlanması ters gidiyormuş gibi, “ilerleme” ve “modernlik” yolu daha da yanıltıcı görünür oldu. Sol ve sağ kesim tanımını yitirdi: Eski Sovyet devletlerindeki Komünist Parti şefleri iktidarda kalmakla birlikte rotayı “sağ”a kırdı; Çin teknik anlamda komünist olsa bile taklalar atarak kapitalist yola dizginsizce girdi. Öte yandan, ileriye-geriye dönüklük eksenini tekrar devreye girdi: Amerikan dindar “sağ”ı yobaz geçmişine dönüverdi ve savaş sonrası yılların “hoşgörülü” tutumuna sırt çevirdi; Rus gelenekçiler ormanlardan çıktı ve Romanovların azizlik mertebesine yükseltilmesini istedi. Bu küresel girdabın ortasında kalan Araplar hangi istikameti tutacaklardı? Acaba bir bütün olarak hareket edecekler miydi? Seküler pan-Arapçılığın başarısızlığa uğradığı noktada, yeni canlılık kazanan, yüzünü geriye çeviren bir İslam’ın Arap dayanışmasını oluşturabilecek gibi görüldüğü kesindi. Tıpkı Arapçılık gibi, bir takı alarak büründüğü İslamcılık adlı yeni ideolojik kisvesiyle, dünya çapında birlik misyonunun bir parçası olarak o zamandan beri ulaşmaya çalıştığı şey işte bu dayanışmadır.

17 Aktaran Pryce-Jones, s. 373.

18 Pintak, s. 196.

19 Bkz. s. 516.

Gelgelelim, Arap 7. yüzyılını küresel bir 21. yüzyıl ölçeğinde yeniden sahneleme girişimi birçok güçlkle karşılaşmış durumdadır. İlk ortaya çıkışında İslam, Araplarla bir “uyuşma” içindeydi; ne de olsa, Arabistan’dan ve kadim Arap inançları ile âdetlerinden doğmuştu. Ama çok uzun zaman önce, Arap köklerinden bir hayli öteye varacak şekilde küreselleşti. Bütün Arapların Müslüman olmaması gibi bariz bir gerçek bir yana, Arapların daha önce zaten barındırdıkları oldukça büyük ayrılıklar, kıtaları, yüzyılları ve adapları kapsayan diasporayla daha da arttı. Önceki bölümlerin birinde, 8. yüzyılda Sind ve Kuzey Afrika valileri olma noktasına varan iki kardeşten söz etmiştim.²⁰ Günümüzde aradaki uzaklığın başka boyutları da vardır. Şahsen tanıdığım iki kardeşten birinin mükellef sofraya düşkün bir golfçü, diğerinin ise bir El-Kaide sempatzanı olduğunu belirtebilirim. Beş parmağın beşi bir değil.

Dolayısıyla, zamane siyasal İslamcılar kum saatini çevirmenin ve geçmişin muharebeleri ile şehadetlerini yeniden sahnelemenin mümkün olmasına karşın, Allah’ın yanlarında olması durumunda bile, zamanı Medine ütopyasının muhayyel yekpareliğine doğru geriye sarmanın zor olduğunu görüyorlar. Böylece İslamcılığın daha aşırı savunucuları (örneğin “DEAŞ”) Hristiyanlıkta da yer alan Kur’an meselindeki Ashâb-ı Kehf’i (“Mağara İnsanları”) ²¹ andırma noktasına varmış bulunuyor. Hristiyan anlatımındaki adla Efes’in Yedi Uyurları 3. yüzyılda tektanrıci inançlarından dolayı, Roma İmparatoru Decius’un eziyetlerine maruz kalırlar. Sığındıkları bir mağarada Tanrı onları (Kur’an anlatımına göre 309 yıl²² sürmekle birlikte, onlara en fazla bir gün gibi gelen) bir kış uykusuna yatırır ve ancak tektanrıci İmparator II. Theodosius’un döneminde uyandırır. Karşılaştırmaya esas oluşturan nokta budur: 19. yüzyılın Arap Uyanışı en temel anlamıyla, yani uzun uyku sırasında “çağ”ların geçtiğini ve değişime uyum sağlamak gerektiğini kavraması açısından seküler bir hareketti; buna karşılık, yeni uyanmış İslamcılar kendilerini değişen bir dünyaya ayak uyduramaz halde buluyorlar. (Tabii onların bakış açısıyla, asıl onlara ayak uyduramayan dünyadır.) Buldukları çözüm, değişimi göz ardı etmek, evrene yön veren temel varoluş ve bozuluş (*kevn ve-l-fesad*) yasalarını, tarihi ve zamanı yadsımadır.

Bir yazarın ifadesiyle “tarih duygusu bir yitim duygusu”²³ olduğu kadar bir değişim duygusudur da. Bu bakımdan günümüzün siyasal İslamcılar tarihi reddetmekle, değişen bir dünyada kendini sürekli yenilemiş, karmaşıklığa uyum sağlayıp olgunlaşmış İslam’ın organik canlılığını ve esneklik gücünü

20 Bkz. s. 302.

21 Kur’an, 18:9-26.

22 Hristiyan anlatımına göre, Decius’tan II. Theodosius’a kadar geçen süre ancak iki yüzyılı bulur.

23 Naipaul, s. 177

yadsıyorlar. İslam'ın "evrime açık ve kültüre bağlı bir inanç ve davranış dinamiği"²⁴ olduğu fikri sadece tarihçiler ile antropologların bir kanaati değildir. Eğer bir yekpareliğe varmış olsaydı, ilk çatlakların belirmesinden kısa bir süre sonra çökerdi.

Vehhabiler İslam'ın başlangıcını Arap Yarımadası ölçeğinde tekrarladı. Arap milliyetçiliği *asrû'l-tedvin*'i, yani Arap inanç ve değerlerinin mürekkeple kayda geçirildiği Abbasi "derleme çağı"nı tekrarladı. Gerek Vehhabiler gerek Arap milliyetçileri Osmanlıların ve Avrupa imparatorluklarının Şuûbiyye eğilimlerine, yani gayri Arap kültürel alternatiflerine karşı kendi farklı tarzlarında dikildiler. Daha yakın dönemde, siyasal İslam daha da büyük bir ölçekte olmak üzere, aynı faslı tekrarlamaya çalışmış bulunuyor: aslında, günümüzün siyasal İslamcılarını karman çorman, modern, çok-kültürlü, karmaşık, karışık, dolaşık, yoğun, takıntılı, karşılıklı bağlantıya dayalı dünyanın Şuûbiyye eğilimiyle kavga ediyor. Çok çeşitli bir dünyevi gerçekliğe karşı semavi idealin bir versiyonu uğruna giriştiği kavganın bazılarını çekici gelmesinin sebebi tam da karmaşıklık yerine yalnlığı, çoğulculuğa karşı tekçiliği vaat etmesidir; ama aynı zamanda bireyciliğe karşı totaliterlikten yana bir mücadeledir. Bu son yönüyle yakın dönemin diğer totaliterliklerine benzediği söylenebilir. Tarihte Kahverengi Gömleklileri ve Kara Gömleklileri görmüştük; şimdi ise (uzunluğu dizi örtecek ama yerden aptes bozucu şeyleri kapmayacak) Uzun Kara Mıntanlılarımız var. Ama modalar gibi üniformalar da değişir ve günümüzün siyasal İslamcılığı kısa sürede dünün trendi olacaktır.

Karşımıza başka trendler her zaman çıkacak. Yerleştiğim ülkede yola çıkıp hızla geri vites takmış bir örnek, Yeni-Zeydi ve Haşimi-üstünlükçü Husilerdir. Başlarındaki adam da Suudi füzelerden ve ilerleyen dünyadan korunmak için basbayağı bir mağaraya çekilip uykuya yattığı bilinen biri.

KÖTÜ KOMŞULAR

Yeni İslamcılığa paralel olarak, Arap kimliğinin daha derin kalıpları tekrar ortaya çıkmaya başladı. Diğer kapsayıcı akım pan-Arapçılığın çöküşüyle birlikte, birçok Arap bazen dış yardımla, parçalanma ve karşılıklı akıncılık yönündeki eski alışkanlıklara dönüyor gibiydi. Üç örnek 1975'ten itibaren herkesin (Sünni, Şii, Maruni, Dürzi, Filistinli) kanlı kavgalara tutuştuğu Lübnan olacaktı. İsrail de 1978 ve 1982'de kavgalara ağırlığını koyacaktı; özellikle ikinci müdahale Maruni Falanjistleri içinden devşirdiği adamların Sabra ve Şatila kamplarındaki Filistinlileri katletmeleriyle canice bir hal alacaktı.

Akıncılık sadece karşılıklı değildi. Arapların Perslere yönelik akınlar düzenlemesine dayalı kadim olgu 1980'de İran içlerine bir Irak baskınıyla güncellendi. Aradaki fark adını koyu renkli sık hurma korularından alan eski Arap hedefi Sevâd'ın yerini İran petrol bölgesinin almasıydı. Yeni Irak diktatörü Saddam Hüseyin, İran'daki Şii İslam Devrimi'nin uyruklarının çoğunluğunu oluşturan Iraklı Şiilere sıçramasından da anlaşılır tavırla endişeliydi.²⁵ Giriştiği macerada bir dış imparatorluktan, bağımlı şahı devirmiş olan devrimci İranlılardan vekâleten intikam almasını memnuniyetle karşılayan ABD'den destek aldı. Ne var ki, baskının ilk baştaki cevvaliyeti kısa sürede batağa saplanıp bir siper savaşına dönüştü. Savaş 1988'de kesin sonuca varılmadan bittiğinde galip bir taraf yoktu, ama bir milyona ulaşan ölü²⁶ vardı.

Amerikalılar Iraklı maşanın 1990'da Kuveyt'e yönelik sonraki baskınından o kadar memnun olmadı. Kuveyt'in tarihte çoğu kez Irak'a bağlı bir bölge olduğu, İngiliz emperyal lobiciliği sayesinde egemen bir devlete dönüştüğü ve Arap Birliği'ne ancak 1961'de katıldığı ileri sürülebilirdi; Saddam da haliyle bu sava sarıldı. Ama bizzat Irak egemen bir devlet olarak, İngiliz keyfe keder haritacılığının eseri idi. (Tarihte bu isim sınırları eğreti çizilmiş coğrafi bölgenin tamamından ziyade, iki koca nehrin birleşip Basra Körfezi'ne döküldüğü düzlükleri belirtir; nitekim bazı coğrafyacılar cins isim *ırak*'ın "kırbanın dibi" anlamına geldiğine işaret eder.) İngilizlerin kalemleriyle aşırı yaratıcı davrandıkları söylenebilir; ancak aradan geçen 70 yılda petrol mevcut sınırları katılaştırmış ve kendi yeni gerçeklerini dayatmıştı. Saddam hayali bir "doğal" Irak'ı yeniden birleştirme çabası içindeydi; bu yola gitmekle sadece bir bütün olarak Arapları bölmeyi başardı. Arap hükümetlerinin çoğu ona karşı çıktı ve onu 1991'de Kuveyt'ten çıkaran Amerika öncülüğündeki koalisyonun yanında yer aldı; geri kalanlar ise müdahaleyi hararetle kınadılar. Ama koalisyon yanlısı devletlerin içinde, yönetenler ve yönetilenler arasında derin çatlaklar vardı;²⁷ Irak'ın çetin adamı sokaktaki adamların çoğundan destek gördü. Böyle şeyleri nicel ölçülere vurmak zor olsa da, Saddam'ın Kuveyt yaramazlığı muhtemelen Kureyş'in eski ve yeni rejimlerinin Muaviye ve Ali öncülüğünde tuttuğu meşum 7 yüzyıl savaşından beri Arap tarihinin en bölücü olayıydı. Ayrıca sonunda Bizans ve Sasani İranı döneminden beri bölgeye açık arayla en büyük maddi süper gücün müdahalesine yol açtı: Saddam karşıtı koalisyonun yığıldığı yaklaşık bir milyonluk kuvvette, ABD askerlerinin sayısı tek başına 650.000'i²⁸ buldu.

25 Karş. Albert Hourani, s. 432.

26 Rogan, s. 518.

27 Karş. Rogan, s. 565-571.

28 Rogan, s. 567.

Sayısal bakımdan daha küçük çaplı ama sonuçta daha meşum bir müdahale 2003'te, artık yola getirilemeyen Saddam'ı iktidardan indirmek amacıyla Amerika öncülüğünde Irak'ın işgal edilmesiyle gelecekti. Bu konuda başarıya ulaşıldı. Sonra olup bitenler ise planın parçası değildi; çünkü plan yoktu. Yeni-muhafazakâr danışmanlarıyla birlikte içi boş tasarımı hazırlayan ABD Başkanı George W. Bush, düzmece savlarla Batı dünyası için bir tehdit damgasını vurduğu bir yöneticiyi bertaraf etmek istemişti. Bir başka isteği Iraklıları bizzat halkının büyük bir kesimi için tehdit olduğu kanıtlanmış bir diktatörden kurtarmaktı. İkinci hedef takdire şayan görünse de Bush için James Baldwin'in şu vecizesini akıldan çıkarmamak daha iyi olabilirdi: "Özgürlük herkese verilebilecek bir şey değildir; özgürlük insanların aldığı bir şeydir ve insanlar istedikleri ölçüde özgür olurlar."²⁹ Irak açısından, mesele Iraklıların "özgür" olmak istememeleri değildi. Ama çoğuna göre, özgürlük Bush'un aklındakinden farklı bir anlama sahipti. Başka birçok Arap halkı gibi, Iraklıların da gözünde, "özgürlük" (kabile, mezhep, zümre ya da lehçe grubu düzeyinde) kendi türünden birinin denetimi altında olma ve eğer bu olmayacaksa, farklı bir gruba mensup birinden bir koruma güvencesi alma hakkı demekti. Arap dünyasında "özgürlük" henüz başka yerlerdekiyle aynı nüansları, aynı bireycilik çağrışımlarını taşıyor; bir süper gücün "rejim değişikliği"ni hayata geçirmesi kolay olsa bile sözlük değişimini gerçekleştirmesi çok daha zordur.

2003 işgalinin uzun vadeli sonuçlarının ne olacağını kestirmek için hâlâ çok erkendir. Kısa vadede ise (Kuveyt'e yönelik o Araplararası akınla başlayan 1990-1991'deki bölücü olayların aksine), süper güç baskısı Arapları kenetlenmeye zorlayan mahut etkiyi yarattı. Bu sefer hükümetler ve halklar kınamada birleşti.³⁰ Irak'ın (müttefiklerince görev duygusuyla koro halinde tekrarlanan ABD iddialarına göre, Saddam Hüseyin'in Batı dünyası için oluşturduğu askeri "tehdit"ten dolayı) işgal edilmesi, Arapların ve Arapçanın retorik "hakikat" konusunda tekel sahibi olmadığını da gösterdi.

Gittikçe kavgacı ve bunaltıcı hale gelen bu pan-Arap çağı sonrası dönemden geçilirken, başka yerlerde de çok az dış dürtüyle ya da buna hiç gerek kalmaksızın çatışmalar kaynayıp kızıştı. Sahne batıdan doğuya tarandığında, Fas ile Cezayir'in özellikle kötü komşuluk ilişkisi içinde oldukları görülür; bunun sebebi Cezayir'in 1975'ten beri eski İspanyol sömürgesi Batı Sahra'da Fas denetimini yıkmaya çalışan Polisario Cephesi'ne destek vermesiydi. Bu arada, Cezayir'de 1991'in sonundaki genel seçimlerin ilk turunu İslamcıların kazanması üzerine, iktidardaki partinin ikinci turu iptal etmesi, ölü sayısı-

29 James Baldwin, *Nobody Knows My Name*, "Notes for a Hypothetical Novel", Dial Press, New York, 1961.

30 Karş. Rogan, s. 614.

nın 100.000'e ya da daha yukarısına ulaşmış olabileceği bir iç savaşa³¹ yol açtı. Onun yanı başında, Libya'nın oyuncu yaradılışlı diktatörü Muammer Kaddafi'nin 40 yılı aşan uzun bir süreyle iktidar kalması, Hayal Kırıklığı Çağı'nın tamamı boyunca bir "tek adam" gösterisi sahnelemesine fırsat verdi. Böylece Nâsırcı, Nâsır'ın ardılı, İslamcı, kabile yeni-göçebesi, sonunda da yaşlanan ve yalnız kalan otokrat rollerini oynadı. O dönemde komşularının çoğuyla, ayrıca Afrika'daki ve çok daha uzaktaki başka ülkelerle çatışmalara girmeyi başardı.

Daha doğuya düşen sonraki aykırı komşular, Mısır ve İsrail tokalaşmış ve birbirlerine zeytin dalı uzatmışlardı; bu bir yana bırakılırsa, "içerideki mini imparatorluk" İsrail, bölgeyi istikrarsızlaştırmayı sürdürdü. 1967'de işgal ettiği topraklara "özerklik" verme sözlerinin sırf oyalamaya yönelik olduğunun açığa çıkması üzerine, Filistinli sakinler başlarındaki belaya karşı 1987'den 1993'e ve tekrar 2000'den 2005'e kadar ayaklandılar; böylece diğer dillere Arapçada "silkeleme" anlamına gelen *intifada* kelimesini kazandırdılar. İsraililer aşırı güçle, taşlara mermilerle karşılık verdiler. Ama bizzat taşlar daha ölümcül bir şeye dönüşeceklerdi. Devasa toplama kampı görünümündeki Gazze'de kalanların daha kalabalık ve daha öfkeli hale gelmeleriyle birlikte, yerel yönetimin başına getirdikleri İslamcı Hamas, sınırı aşır İsrail'e düşen füzeler ateşlemeye başladı. Gazze'nin zindancılarından gelen tepki yine aşırı güç kullanmak oldu. Örneğin, 2014'teki harekatta Filistin tarafında çoğu sivil 2.100'den fazla kişi, İsrail tarafında ise 7'si sivil 73 kişi öldü.³² Filistin tarafıyla ilgili sayı tartışma konusudur. Ama İsrail kaynaklarından alınan rakamlarda bile orantısızlık oldukça açıktır: İsrail güvenlik kuvvetlerinin 2000'den 2018 ortasına kadar öldürdüğü Filistinlilerin sayısı 9.456 iken, Filistinliler 1.237 İsrailliyi öldürmüşlerdi; yani oran neredeyse bire sekizdir.³³

Bu arada "özerk" Batı Şeria'daki İsrail politikasının yanında 19. yüzyılın Avrupa sömürgeciliği ve 20. yüzyılın apartheid rejimi nispeten liberal kalırdı. Örneğin, bir İsrail mülkiyet kanunu, sahibinin fiilen oturmadığı her arazinin "ilk" maliklere, yani İsrail Devleti'ne geri verilmesini öngörür.³⁴ İsrail Devleti'nin geçmişinin ancak 1948'e inmesi nedeniyle, "ilk" ibaresi tuhaf görünür; burada hiç kuşkusuz kadim çağda Filistin'deki Yahudi varlığına bir gönderme ve kutsal bir "Vaat Edilmiş Topraklar"a kadim göndermelere ilişkin modern Siyonist-sömürgeci yorum söz konusudur. Buna denk düşünce tarzının İngiltere'ye uygulanması, gaip arazi sahiplerinin mülkiyet haklarını,

31 Albert Hourani, s. 465.

32 BBC haberi, 1 Eylül 2014, BM rakamlarından alıntı.

33 Rakamların alındığı kaynak B'Tselem adlı İsrail insan hakları örgütü, aktaran *Guardian*, 14 Ağustos 2018.

34 Şehadet, *Walks*, s. 13.

Julius Sezar'ın istilasından önce o arazileri kutsal saydıkları gerekçesiyle, dış merkezli bir diriltici Druid tarikatına kaptırmalarına yol açar. Tarihi dar bir ufukla görmesi, zamanı yadsıması itibariyle, İsrail Devleti'nin bakış açısı sözde İslam Devleti'nin ortaya attığı savların hepsinden daha da şaşırtıcıdır.

MUZAFFER KABİLELER

Huzursuzluğun gittikçe arttığı yıllardaki nispi bir sükûnet alanı Arap “ada”sı, yani Arap Yarımadası'ydı. Ancak orada da bölünmüş Yemen'in iki kesimi arasında 1970'ler boyunca sınır savaşları aralıklarla alevlenirken, Umman'ın güneybatı eyaleti Zufar'daki büyük çaplı bir ayaklanma, sultanlığın yeni birliğini tehdit etti. Bu çatışmalar küçük çaplı olmamakla birlikte çeperdeydi. Ama Kasım 1979'da militan İslamcıların Mekke Haremi'ni (merkezinde Kâbe'nin yer aldığı büyük hac külliyesi) işgali ve onları çıkarmaya yönelik kanlı kuşatma, yeniden siyasallaşmış bir İslam'ın tehlikeli enerjisini tam da dinsel merkezine taşıdı.

İslam ve siyaset tekrar buluşma yolundaydı; aynı dönemde en seküler görünen siyaset bile dinsel çağrışımlardan kurtulamadı. Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nde (YDHC), bölünmüş ülkenin güney kesiminde 1970'lerde gelişen atılğan bilimsel sosyalizm şu anda bakılınca bir gerçek dışılık havası taşır: Bisikletlerin devletleştirilmesi önerildi; akrobasi ve bale dersleri verildi; kadınlar orduya katıldı.³⁵ Ama geçmişle bağlantı damarları da vardı. Gelenekçi Müslüman din adamları sindirilirken, bilimsel sosyalizmin asıl savunucularından bazıları eski dinsel-siyasal elit tabakaya mensup Haşimi ailelerindendi.

Politbüro'nun başta gelen yorumcusu Abdülfettah İsmail, alaycı biçimde Fakih olarak anılan bir sosyalist doktrin uzmanıydı. Onun yol göstericiliğiyle, İslam'ın ilk halifeleri sağcı ya da solcu eğilimlerine göre sınıflandırıldı.³⁶

Ama tıpkı Yemen gibi, YDHC'deki parti de kendi içinde bölünmüştü. Solcu, sağcı, gelenekçi ve reformcu kanatlarınca her yöne çekilmesinden dolayı, “hizipçiliğin” yaygınlaşması ve iç çatışmanın daha saldırganlaşması, 1986'da binlerce kişinin öldürüldüğü bir şiddet kreşendosuna yol açtı.

“Dinsel” mezhep çatışmalarının büyük bir bölümünde olduğu gibi, sosyalizmin çeşitli doktriner hizipleri arasındaki kavgalar, yeniden fokurdayan eski kabile farklılıkları için bir mecazdı. Pan-Arap birliğinin başarısızlığa

35 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 165.

36 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 165.

uğramasıyla birlikte, haritadaki sınır çizgileri neyi ilan ederse etsin, daha küçük çaplı birliklerin, toprağa bağlı ulus-devletlerin birçoğu da uyduruk birleştirmelerindekine yakın bir çabuklukla parçalanmaya yüz tuttu. Sömürgeci devletlerin sınırları kabataslak çizmeleri, hatta kabile savaşçılarını silahsızlandırmaları çoğu kez nispeten kolay olmuştur; ama ulus-devletlerin ayakta kalmaları için gerekli kurumları yerleştirmede çok daha büyük güçlük çekilmiştir. İngiliz devlet bakanlarından Richard Crossman 1967'de Aden'le ilgili olarak güncesine şu itirafı not düştü: "Biz ayrıldıktan sonra kargaşa hüküm sürecek ve önemli bir taahhüt ortadan kalkacak – Tanrı'ya şükür."³⁷ O "kargaşa" Aden'le sınırlı kalmadı. Bir sürü insanın güçlü kurumlarca dizginlenmeksizin, iktidar ve nüfuz için çekişmesi, üstelik bunu binlerce yıldır denenip sınanmış akrabalık ve kabile bağı, baskın ve kan davası araçlarını kullanarak, bir başka deyişle yeni ateş çarkları yaratarak yapması şeklinde, Arap dünyasının büyük bir bölümüne hükmetti. İmrü'l-Kays ile Şenferâ'dan itibaren yaklaşık 1.500 yıl boyunca çoğu kez hakikatin yegâne sözcüleri olan şairler, durumu olduğu gibi anlattılar. Nizar Kabbânî 1980'de manzarayı şöyle özetledi:

Basra Körfezi'nden Atlantik'e kadar kabileler
Düşünce ve kültürden mahrum olarak azıtıyor.³⁸

Kabbânî'nin Arap birlik ve medeniyet özentilerine uzun ve sert bir saldırıyı gümlercesine indirdiği tiradı seçkin bir aydın zümresine değil, 35. yaş günü partisinde Arap Birliği'ne³⁹ okundu. Bundan paçayı ancak bir şair kurtarabilirdi.

Bir ateş çarkının çevresinin haritadaki sınır çizgileriyle çakıştığı bazen oldu. Bütünlüklerini korumalarına yetecek kadar küçük ve zengin Basra Körfezi devletçiklerinin bazıları için geçerliydi bu. Bu, Arap dünyasının öbür ucunda, Fas'ta da geçerliydi, burada ortak tarihin oluşturduğu (300 yıllık bir Haşimi hanedanı ve yakın dönemde Fransızlara karşı birlikte mücadele) bir kritik kütle, yönetenler ile yönetilenleri bir araya getirmişti. Ama devlet sınırları sıklıkla bağlılık demografilerine son derece tersti. Örneğin, sayısal çoğunlukların (birincisinde Kürtler ve Şiiler, ikincisinde Sünniler) ancak iktidardaki kliklerin silahları ve terörüyle denetim altında tutulabildiği Irak ile Suriye'de durum böyleydi. Ne var ki, devletler başarılı olsun ya da olmasın, "kabile"lerin bazen açık biçimde, bazen dinsel, siyasal ya da her iki nitelikte hiziplere bürünmüş kisvelerle hâlâ anlatının bir parçası oldukları

37 Mackintosh-Smith, *Yemen*, s. 158.

38 Kabbânî, s. 857

39 Kabbânî, s. 853.

besbelliydi. *Hadar* ve *bedv*, halklar ve kabileler arasındaki eski tartışma yeni canlılıkla sürmekteydi.

Çoğu zaman, *hadar-bedv* tartışması zayıf kurumlar ile güçlü adamlar arasındaki bir anlaşmazlık olarak devam etti. Kan bağları şebekesi, ticari bağlantılar ve askeri sadakat yoluyla hükmeden güçlü adamlar 1980'li yıllardan itibaren tartışmayı kazanma ve daha da güçlenme yoluna girdiler. Bu durum daha önce devletleşmenin üst düzeylerine varmış ve Arap dünyasının öbür kesimlerinin tamamından daha istikrarlı kurumlara sahip bir ülke olan Mısır için bile geçerliydi. Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in ordudan gelme bir devlet adamı olarak gittikçe genişleyen askeri yapı ile ekonomi üzerinde denetim kurması ve özellikle 30 yıl iktidarda kalması öngörülebilir sonuçlar doğurdu. Kurumlar çürürken, himaye ve rüşvet kısıkcı gittikçe sıkılaştı.

Verasete dayalı bir mutlak monarşi dışında, iyi işleyen bir devletin başındaki kişinin muhtemelen en önemli hareketi görevinden sessizce ayrılmak ve ülkeyi düzgün halde bırakmaktır. Kötü yönetilen devletlerde ise görev başında rahatça ölmedikleri sürece, liderlerin sepetlenmesi ya da başka yollarla devrilmesi daha yüksek ihtimaldir. Sömürgecilik sonrası Arap devletlerinde işler birkaç on yıl böyle yürüdü. Ama zaman içinde güvenlik aygıtlarının teknolojik bakımdan daha ileri ve etkili yapıya kavuşmalarıyla birlikte, darbeye dayalı bu sağlıklı görev devri olayları azaldı. Yeni binyıla girilirken, Arap dünyasının neredeyse tamamı mutlak monarşilerin ya da uzun ömürlü diktatörlüklerin denetimine girdi; hepsinde de yönetilenler açısından asıl önemli husus kişilerüstü bir devletle yurttaşlık ilişkisinden ziyade kişisel bir liderin şebekesiyle bağlantıydı. Bu bağlantıların açıkça kabileye dayalı olup olmaması ülkeden ülkeye değişiklikler gösterdi; ama durumun öyle olmadığı ülkelerde bile sözde kan bağlarıyla ve *mevâlî*likle belirlenen kadim kabilelerde olduğu gibi, kan bağları ve diğer yakınlık (*vela*) biçimleri gittikçe önem kazandı. Devletler, merkezinde aç ve doymak bilmez örümceklerin yer aldığı *vela* ağlarından pek farklı olmayan bir yapıya büründü.

DEMONARŞİLER

Açıkça verasete dayalı monarşi yapısında olmayan Arap devletlerinin biri hariç, hepsinin resmi adında *cumhuriyye* ibaresi yer alır. Yani, görünüşte yönetim *cumhur*'un ("halk kitlesi") elindedir. (İstisna Muammer Kaddafi'nin devrilişine kadar aynı kelimenin çoğulundan türetmeyle *cemahiriyye* olarak anılan Libya'dır; bu belki de küçük nüfuslu büyük bir ülkedeki "boşluk korkusu"nun bir sonucudur. Anlaşıldığı kadarıyla, şimdiki adı sadece "Libya Devleti"dir.) Yakın dönemde ortaya atılan alaycı ama daha doğru bir terim,

cumhuriyye ve *melikiyye* (“monarşi”) kelimelerini kaynaştırarak türetilmiş *cumlekiyye* aslında bu sahte cumhuriyetlerin birçoğu için geçerlidir. Anlam itibarıyla “hükümdarlı cumhuriyet” ve hatta sözde demokratik unsuru katacak şekilde “demonarşi” olarak çevrilebilir. Bir örnek de yerleştiğimiz ülkedir. Ona iki ya da üç sayfa kadar odaklanacak olmamın sebebi, yakın tarihinin bir görgü tanığı olmamın yanı sıra, kuzeydeki Bereketli Hilal’in sıkıntılı ülkeleri gibi, halklar ve kabileler arasındaki önemli bir fay hattında olmasıdır. Kabilelerin şaşırtıcı biçimde varlıklarını sürdürmeleri açısından, bir örnek olay olarak incelenebilir.

Yemen 1990’a kadar ikiye bölünmüş haldeydi: İngiliz yönetimi sonrasının, Sovyet destekli Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (YDHC, Güney Yemen) ile daha zengin, daha kalabalık ve belirsiz bir şekilde bağlantısız Yemen Arap Cumhuriyeti (YAC, Kuzey Yemen). İngilizler Güney Yemen’i “kargaşa” içinde bırakmışlardı; ama kısa bir kuşak sonra SSCB’nin çöküşüyle yeni destekçisinden yoksun kalan ülke öncekinden daha da zayıf duruma düştü ve Mayıs 1990’da YAC’yle birleşerek Yemen Cumhuriyeti’ni (YC) oluşturdu. Birleşme ya da yeniden birleşme doğru ve uygun gibiydi. Sözgelimi şimdiki Irak devletinin aksine, adı Arap “ada”sı güney kesimi anlamına gelen Yemen coğrafi, kültürel ve tarihsel bakımdan doğal bir bütünlük taşır. Kadim Güney Arabistan’ın yerleşik devletlerine beşiklik etmiş ve siyasal bakımdan geçmiş birkaç bin küsur yıl boyunca çeşitli dönemlerde (doğrusu kesintilerin çok daha uzun sürdüğü) aralıklarla birleşik olmuştur.

En son yeniden birleşmenin

$$(YDHC - SSCB) + YAC = YC$$

şeklindeki denklemi Arap tarihinin epeyce bir kısmını özetler. Çatışan iki süper gücün birleşik baskısı ortadan kalkınca, Arap kimliği yumuşadı. Pan-Arapçılığın da devreden çıkmasıyla birlikte, ortaya çıkan devletin Araplığı gözle görülür biçimde azaldı. Yemen Arap Cumhuriyeti’ndeki eski “Arap” ibaresi çıkarıldı. Araplar bir kez daha “sahne”den çekilerek, yeni ulus-devletler içinde kaybolacaklar mıydı yoksa? Görünüşe bakılırsa cevap hayırdı. Mısır hâlâ Mısır Arap Cumhuriyeti, Suriye hâlâ Suriye Arap Cumhuriyeti, Körfez Emirlikleri de hâlâ Birleşik Arap Emirlikleri’ydi. (Her ne kadar sonuncusuna Suudi Arabistan Krallığı gibi, Birleşik *Arabistan* Emirlikleri demek belki daha doğru olsa da; kelime Arapçada muğlaktır.) Yemen’de okul alıştırma defterlerinin kapak içi çift sayfalarının birinde hâlâ *Vatanu’l-Arabî* haritası yer alır. Aynı şekilde, diğerindeki dünya haritasında Yugoslavya ve SSCB hâlâ görünür. Belki sebep sadece kimsenin eski adları çıkarma zahmetine girmemiş olmasıdır.

Yemen'in birleşmesinden kısa bir süre sonra, 1994'te eski YDHC şeflerinden bazılarının ayrılmaya dönük bir girişimi üzerine, kendi içinde bir tezat oluşturacak şekilde "Birlik Savaşı" adı verilen kısa süreli bir çatışma yaşandı. Birlik korunduysa da bir bedeli oldu. Savaş eski YAC'nin ve lideri Ali Abdullah Salih'in hâkimiyetini pekiştirdi. Ardından başka bir unsurun, zamanın denkleme katılmasıyla, özgürlükler kısıtlandı. Salih ilk başta oldukça yumuşak bir diktatörlük uyguladı. Ama değişme ve çürüme, varoluş ve bozuluş dünyasında, diktatörler işe ne kadar yumuşak başlamış olurlarsa olsunlar, daha ömürlerinin yarısında sayılırlar; genelde yaşlandıkça adım adım daha dengesiz hale gelip yumuşaklıktan uzaklaşırlar. Kabile kökenli bir asker olan Salih'e geçmişte kalın kafalı, dalgın, dediğim dedik biri olmasından dolayı *teysül-zubbat* ("subay yemekhanesindeki teke")⁴⁰ adı takılmıştı. Kaprisli keçi yanı, işleri kabile reisleriyle şahsi, gayriresmi bağlar temelinde yürütmeyi daha kolay buldu. Nitekim 1986'da şöyle demişti: "Devlet kabilelerin bir parçasıdır ve Yemen halkımız da kabilelerden oluşan bir topluluktur."⁴¹ Bu açıkçası kendi içinde çelişkili bir ifadeydi ya da en azından kavimler ile kabilelerin koyun ve keçi gibi iki ayrı yaratık sayıldığı kadim Arap ve Kur'an anlayışında öyleydi. Yoksa sonunda ikisini barıştıracak başka bir girişim mi söz konusuydu?

Hayır. Toplum 1990'dan sonra gittikçe bilinçli olarak kabile yapısına döndürüldü. Kabile yapısının resmen tasfiye edildiği önceki Güney Yemen'de bile aynı şey yaşandı. Orada İngilizler ve ardından sosyalistler kabileleri silahlı (onların bakışıyla "şerefsiz") yurttaşlar haline getirmeye çalışmıştı; ama sapan demirini tutmaya asla tenezzül etmeyen kabile mensupları 1990'dan sonra hınçla yeniden silahlandılar. Bunu savunanlar hiçbir anakronizm görmediler; aksine, içlerinden biri modern devlette eski tarzda kabileciliğin tehlikelerine ilişkin uyarılarda bulunanlar için, belagat açısından talihsiz bir ibareyle "pekâlâ metro istasyonlarında da deve katarlarını arayabileceklerini"⁴² yazdı, tabii bakınırken başka türden bir katar altında kalıp ezileceklerini kastederek... Oysa kabileler günümüzde tıpkı katarlar gibi mekanizedir ve eskisinden daha da tehlikelidir.

Demokrasi solarken, Salih'in popülaritesi canlı kaldı; çünkü basın özgürlüğünün kısılmasıyla, söz birliği arttı. Sonunda "Cumhuriyet" bir isim dışında denklemden çıktı. Salih'in oğlu Ahmed'i yerine geçmeye hazırlaması üzerine, ülke bir *cumlekiyye*, bir demonarşi haline geldi. İkiliyi üniformalı ve mat güneş gözlüklü halde gösteren afişler çoğalmaya ve ebat olarak büyümeye başladı; sonraki bir versiyonda üçüncü kuşaktan birine, Ahmed'in kundaktan çıkarılıp asker elbisesi giydirilmiş küçük oğluna yer verildi. Cumhurbaşkanı aile reisi

40 Bu adı Kuzey Yemen'in suikaste uğrayan iki önceki cumhurbaşkanı İbrahim Hamdi'nin taktığı söylenir.

41 Aktaran Dresch, *Tribes*, s. 7

42 Muallimi, s. 37

gibi gören anlayışla, demonarşi bir “kabile” görüntüsüne daha çok büründü. Bir dostum lideri eleştirmeme, “*Ama o benim babam!*” sözıyla karşı çıktı. Kimi zaman akrabalık daha çapraşıktı. Bir afişteki ifade şöyleydi: “Ali [Abdullah Salih], kardeşimsin, oğlumsun, babamsın!” Böyle bir liderin yönettiği toplum bir anayasa ya da yasalar ve hatta ortak inanç üzerine değil, tıpkı kabile toplumu gibi, birçok bakımdan imkânsız bir kan bağı hayali üzerine kuruludur. Kan bağı iddiaları yerine ilahi ahitlerle birleşmiş *saab*’ların yaşadığı bu ülkedeki 1.000 yıllık kadim Güney Arabistan sivil tarihine ve onu takip edip kıtalara yayılacak şekilde geliştiren 1.400 yıllık İslam tarihine gelince, bütün bunlar sanki hiç yaşanmamış gibiydi.

Kılıçları saban demirlerine tercih eden Salih, bizzat silahlanma yönünde bir çılgınlığa kapılarak, en yakınında olan ve en sevdiği kişileri askeri yapının başına geçirdi. Kendisi haliyle başkomutandı; oğlu Ahmed elit Cumhuriyet Muhafız Alayı’nın, kardeşi hava kuvvetlerinin komutanıydı vb. Silahlar ve onları taşıyacak sadık yaverler kabile adamının şeref nişanlarıdır; Salih de bir üst-kabile adamı olma yolundaydı. Sivil devletin içi tamamen boşaltıldı. Okul uniformalarının rengi bile askeri yeşile çevrildi. Yeni binyıla girilirken, Arap dünyasının geneli benzer süreçler içindeydi. El-Kaide’nin bütün ilgiyi üstüne çeken yükselişle birlikte, bölgeyi takip eden yabancı gözlemciler bir uluslararası medeniyetler çatışmasını dillerine doladılar; kabileler ile silahların kolayca kazandığı, halklarla kabileler, tarımla silahlar arasındaki kültürel iç çatışmayı gözden kaçırdılar.

Yemen’in yoksul bir ülke olmasına karşın, silahlara insanı şoka uğratacak miktarda para harcandı. Kuzeydeki Suudiler tam aynı işe koyuldular, tabii ölçülemeyecek kadar daha zengin oluşları nedeniyle silahlanmanın da ölçülemeyecek kadar daha büyük çapa ulaşacağı şekilde. 2015’te Salih’in Skud füzesi depolarından sadece birini, kaldığım şehrin 7 kilometre ötesindeki bir dağda bulunan üssü yok ettiklerinde, sismik bir şok dalgası evimi üç kere salladı. Dağ cephaneliğinden daha yakın olan başka bir deponun yok edilmesi sırasında, üstümüze Allahtan savaş başlığı takılmamış daha küçük füzeler yağdı. Ortalık “yeryüzünün içindekileri dışarıya çıkarıp attığı”⁴³ ahir zamandaki deprem olmuşçasına kıyamete döndü.

Silah anlaşmalarının çoğunda hatta hepsinde yüklüce rüşvetlerin döndüğü tahmin edilebilir. Yolsuzluk kelimenin tam manasıyla her yanı sardı. Mesele sadece sistemin yolsuzluğa batması değil, *bizzat* yolsuzluğun sistem haline gelmesiydi. Ancak başka bir açıdan bakıldığında, bütün düzen eski yağmacılık ekonomisinin ulus-devlet çağına uyarlanmış olan ve reisin başında olduğu devleti yağmalatırken, ganimetin dörtte ya da beşte birini kendine ayırdığı⁴⁴ bir

43 Kur’an, 99:2.

44 Karş. s. 94-95.

çeşidinden ibaretti. Biraz farklı bir açıdan bakıldığında ise devlet geliri halka ait değildir; hâkim kabileye ya da bağlılık zümresine ve fiilen de her nasılsa yanılıcı “cumhurbaşkanı” unvanını taşıyan reisine aittir. Bütün bunlar BM’nin 2015 başlarında, YAC ile YC’yi yönettiği 30 küsur yıl içinde tekenin petrol ve doğalgaz sözleşmelerinin yanı sıra genel yolsuzluktan 30 ila 62 milyar dolar elde ettiğini alenen iddia etmesiyle günışığına çıktı.⁴⁵ Teke bunu gülerek geçiştirdi. Bankada o kadar parası var mıydı ki? Elbette yoktu. Paranın büyük kısmı rüşvetle destek sağlamak için (her ne kadar toprağı sürmek hoşuna gitmese de) ekonomiye sürülmüş, ayrıca yeni silah alımlarına harcanmıştı. (Hiç kuşkusuz, komşu petrol monarşileri tam aynısını yapıyorlar; ama “cumhuriyet” pozunu takınmamaları pervasızca davranmalarını sağlıyor. Genellikle de uyruklarının çoğunu yoksul düşürmeksizin bu işi kıvrabiliyorlar.) Yemen’de çok az kişi hırsızlık suçlamalarından haberdar gibiydi. Olanların çoğu da inanmaya ilke olarak yanaşmadı; ne de olsa iddiaların kaynağı güvenilmez yabancılardı. Durumu cidden umursayanların sayısı daha da azdı; bir Arap yöneticisinin cebini doldurması haberden sayılmaz. Çok belirgin biçimde paylarından mahrum bırakılan yoksulların ise yakınmak için çıkaracak sesleri yoktur.

Soğuk kayıtsızlıkla bakıldığında, talancı-yeniden üleştirici bir demonarşi vergi toplayan bir devletin yaptığına benzer bir şeyi yapar. Aradaki asıl fark, birinci durumda denetim ve denge siteminin olmayışı, sadece tek adam tarafından tutulan çek defterleri ile banka hesaplarının bulunusudur. Ama hiç değilse, sistem teamülden gelen tasvibi taşır. Murabıt lideri Yusuf ibn Tâşfîn’in kâtibinin, 11. yüzyıl sonlarında İspanya’yı ilhak etmek için yola çıkan efendisine tavsiyesi şöyleydi:

Men câde sâd,/ve-men sâde kâd,/ve-men qâde meleke'l-bilâd.

Cömertlik sana üstünlük verir;/üstünlük başı çekmeni sağlar;/başı çekince de mülke hükmedersin.⁴⁶

TAHRİBAT MI, SALTANAT MI?

Benzer anlatılar Arap dünyasının genelinde, cumhuriyetçilik maskesinin takıldığı diğer ülkelerde de gelişti. Kuzeydeki Bereketli Hilal’in büyük ülkeleri Irak ve Suriye ile batı uzantısındaki Mısır’da başka cumhurbaşkanı oğulları kendi babalarının yerine geçmeye hazırlandı. George Bush’un oğlu George W. Bush’un 2000’de ABD başkanlık seçiminde elde ettiği zafer onlara cesaret

⁴⁵ BBC haberi, 26 Şubat 2015.

⁴⁶ İbn Hallikân III, s. 469.

verdi. Amerikalılar becerdiğine göre, Araplar niçin becermesindi? Bu haklı bir yaklaşımdı. II. George Bush Irak'ı işgal etmekle liberal demokrasiye her ne katmak istediye, düpedüz babasının oğlu, (bazı Arapça lehçelerinde Türkçeden alınma “boş” kelimesiyle) Bûş ibn Bûş olmakla onu önceden bozmuştu.

Çok donuk ya da hoşgörölü bir gözle, sahte cumhuriyetler “liberalizm, cumhuriyetçilik ve İslamcılık [...] çıkmazı”yla ortaya çıkmış as “dinamik bir siyasal düzen, [...] alternatif bir demokrasi anlayışı”⁴⁷ olarak görülebilir. Oysa özgür bir basından, tarafsız bir yargı erkinden ve *dimukratiye*'nin gerçek anlamına ilişkin genel bir anlayıştan yoksun oldukları için, alternatif demokrasi anlayışlarının en cılız hayaletleridirler. Aslında *dimukratiye*'yi Arap dünyasında öteden beri olup bitenlere uygun bir alternatif isim olarak görmek daha doğru olur. Çünkü yeni bir kisveyle ama eski anlamıyla “söz birliğini sağlamak”tır. Arapçada “sesler” anlamına gelen *esvat* kelimesi “oylar” için de kullanılır; liderlerin lehine çıktığı söylenen yüzde 90'lı oranlardaki seçim çoğunlukları süren oybirliği arayışının emareleridir. Örneğin, Mısır'ın şimdiki cumhurbaşkanı Sisi'ye ilk *tasvibi* veren 2014'teki seçimde, darbe lideri iktidara el koyuşundan bir yıl sonra oyların yüzde 97'sini aldı;⁴⁸ devirdiği önceli Mursi'ye serbest ve adil seçimlerde oy vermiş olanlar mecburen sessiz kaldılar, çünkü oy verebilecekleri bir aday yoktu. Bu bakımdan *dimukratiye* taksit taksit ortaya çıkan monarşiye daha yakındır, tıpkı yüzde 99'luk çoğunlukla imparator seçilen III. Napoléon'un ve Roma imparatorlarının kurduğu düzen gibi (örneğin Augustus Senato'dan beşer ya da onar yıllık dönemlerle oybirliğiyle monarşik ayrıcalıklar almıştı). En antik anlamıyla *demo-kratia*'dan (“halk iktidarı”) ve bildik modern anlamıyla demokrasiden uzak bir bütüncül semantik dünyadır bu. Soyut “halklar”ın liderlerini “seçecek” güçleri vardır; onları *seçmeyecek* güçleri (ve hatta belki vizyonları) ise henüz yoktur.

Yabancı *dimukratiye* kelimesini bırakmak ve genellikle “bağlılık bildirme” olarak çevrilen eski Arapça *mübayaa* terimine dönmek daha dürüst olur. Kelime “satmak ya da satın almak, pazarlıkla alışveriş” anlamındaki bir kökten gelir ve türetilmiş özel hali alışverişin karşılıklı bir sosyal sözleşme olduğunu ima eder: Siyasal özgürlüğünüzü satar ve karşılığında adalet ile şartların elverdiği ölçüde emniyetli ve müreffeh bir hayat elde edersiniz. Fiilen ise *mübayaa* “elden çıkarma” sonucunu getirir. Nitekim sözlük bunu şöyle ifade eder:

Baya'el-emir: Emire bağlı kalacağına söz verdi ya da yemin etti; onunla kendi durumunu onun takdirine bırakma ve [...] bununla ilgili hiçbir şeyde onunla ihtilafa düşmeme, hoşuna gitsin ve gitmesin, vereceği buyruklara uyma yönünde bir ahde girdi.⁴⁹

47 Volpi, s. 1061.

48 *Guardian* haberi, 20 Mart 2018.

49 Lane, *Arabic-English Lexicon*, madde by'

İktidarın zaman içinde yozlaşmasıyla birlikte, hoşnutsuzluk kaçınılmaz olarak ağır basar. Emir daha amirane ve daha kudretli hale gelir, pazarlığın kendine düşen kısmına uymaz; özgürlüğü alır ama adalet dağıtmaz. Halkına aldırmamakla kalmayarak, danışmanlarına da kulak asmamaya ve muhaliflerini bertaraf etmek için gözü kara işlere girişmeye başlar. Otokratik, genellikle askeri benliğine döner ve mutabakat ve planlama yerine, buyurganlık ve kurnazlıkla hükmeder. Dalkavukları çoğalır ve onun “bilgeligi”ne övgüler dizer. Bacon’ın dediği gibi, “bir devlete hiçbir şey bilge kabul edilen kurnaz adamlardan daha fazla zarar vermez.”⁵⁰ Yönetimin gittikçe daha otokratik ve keyfi hale gelmesiyle birlikte, kalmış olabilecek kurumlar da çürür; bunların başında da hukuk gelir. Lider kanunsuzluğun bir nevi kapağı olur ve tıpkı Ali Abdullah Salih gibi, gittikçe artan doğrulukla ama sıfır dürüstlikle şunu söyleyebilir: “Ben olmasam, ülke ikinci bir Somali olur”

Demeç bir uyarı gibi görünse de, aslında bir tehdittir. Böyle liderler az çok zapturapta aldıkları tehlikelerin tamamen farkında olurlar. Dizgini ellerinde tutmak için mezhep aşırılığı, kabile yağmacıları, toplumun çöküşü, yaklaşan tufan gibi korkulara gerek duyarlar. Düzgün bir sistemi yöneten başkanlar olmaktan çıkarak, kargaşanın sirk müdürleri ya da yeni bir tabiriyle belirtmek gerekirse, anarşi sergerdeleri haline gelirler. Benimsedikleri felsefe Milton’ın cennetten kovulan Şeytan’a söylediği şu sözler olabilir:

cennette hizmet etmektense cehennemde hükmetmek daha iyi⁵¹

İzledikleri politika ise Dryden’in “tıpkı kaos gibi şekilsiz bir topaktan doğmuş” şiir kahramanı Achitophel’inkine benzetilebilir:

Dostlukta sahte, nefrette amansız:
Kararlı ya tahribat ya saltanat için.⁵²

KÜLLERİN TARİHİ

Yeni binyıla girilirken, Arap Umut Çağı uzak bir hatıra gibiydi. Aşırı militan İslamcılar 2001’de seküler dünyanın merkezini, New York’taki Dünya Ticaret Merkezi’ni ve ikiz sermaye kâbelerini vurarak, daha da ataklaşma yoluna girdi. İçeride ise petrol hükümdarları ve anarşi sergerdeleri kûndelerini sıkılaştırdılar ve gittikçe hem birbiri’lerini hem Sindbad masalındaki Deniz Kurdu’nu,

50 Francis Bacon, *Essays*, “Of Cunning”

51 John Milton, *Paradise Lost*, kitap 1, mısra 261; karş. Ajami, *Dream Palace*, s. 142.

52 John Dryden, *Absalom and Achitophel*, Kısım 1, mısra 173.

yani saf bir gezgini kandırıp sırtına bindikten sonra, bacaklarını boğazına dolayıp onu binek hayvanı ve en seçme meyveleri koparmasını sağlayacak bir vinç gibi kullanan tatlı dilli asalağı andırmaya başladılar. Üstelik henüz Deniz Çaylağı iken yerlerine geçmek üzere hazırlanan yeni kuşaklar vardı. Irak'ta 2003'teki Amerikan deneyi ("rejim değişikliği") bir Deniz Kurdu'nu uyruklarının sırtından kaldırırken, temelde yatan anarşi üzerindeki kapağı da kaldırdı. Arap dünyasının genelinde çarşı bilgeleri başlarını iki yana salladılar ve her zamanki gibi, şunu söylediler: "Irak için bir Saddam, bir Haccâc ibn Yusuf şart. Başından sopa eksik olmamalı." Künde, kapak ve sopa olağan ve gerekli görülecek kadar uzun bir geçmişe dayanır. Her şeyi bir arada tutan onlarmış gibi görünür.

Araplar bir hayal kırıklığı çağı, şair ve siyasal yorumcu Adonis'in ifade-siyle "küllerin tarihi"⁵³ içindeydiler ve halen öyleler. Ezeldeki ruha inancın ahirete inanç kadar avutucu olması nedeniyle, gözlerini geçmişin sözde altın çağlarına çevirdiler. Daha önce gördüğümüz üzere, bazıları mükemmelliği özlem duyulması şahane ama dönülmesi imkânsız 7 yüzyıl başlarının Medine'sinde buldular. Bazıları ise Haccâc ibn Yusuf'un modern gözetim araçları ve silahlarla yeniden yaratılması gayet kolay olan 7 yüzyıl sonlarının Irak'ındaki kanlı polis devletinde buldular. Diğer altın çağ, 19. ve 20. yüzyılların Arap Uyanışı tarafından yüceltilen erken Abbasi kültürel ve fikri sentez dönemi, pan-Arap düşünün bitişiyse uzaklaşmış gibiydi. Geçmiş şandan ibaret olan son parıltı yaşanan lekeli dönemle ancak alay eder nitelikteydi. Nostalji dahi eskiden olduğu gibi değildi.

Eğitime dayalı kaçış yolu da engellerle tıkalıydı. Arap dünyasının genelinde, daha genç insanlar yüksek sicillere ulaşmaya başlamışlardı; ancak toplum henüz onların yeni becerileri ile özlemlerine uyum sağlayacak kadar gelişmemişti. Aşılmaz himaye katmanlarından oluşan bir sistemde, yeni mezunların çoğu için tavanlar camdan değil, granittendi. Örneğin, Aralık 2010'da bir motosiklet taksiye otostop çektiğimde, bir anda kendimi akıcı İngilizce konuşan sürücüyle Eliot'ın *Çorak Ülke* kitabındaki metafizik üzerine muhabbet eder halde buldum. Birincilikle mezun olmasına karşın, bundan başka iş bulamamıştı. Ona daha iyi şanslar diledim. Omuz silkti. "Burada, Yemen'de kendimi hapiste hissediyorum."

O genç adam ve onun gibi milyonlar kısa bir süre sonra günümüzün Arap tarihinde demonarklar ve diktatörler kadar önem kazanacaklardı. Zira karşılaştığım metafizik meraklısı motosikletçiye benzer insanlar tam o aşamada gözlerini hapishanenin, geçmişin dışına çevirerek, gelecekteki bir altın çağa bakmaya başladılar. Sonuçta insan niçin yazının otokratlar, turanın ise İslam

müstebitleri olduğu, hangisinin çıkacağını yalnızca anarşiye yuvarlanışın belirlediği bir oyunun insafına kalsındı? Otokratlar ile İslam müstebitlerinin bütün silahları, yani top ateşi ile cehennem ateşinden oluşan ürkütücü bir cephaneliği ellerinde tutmaları, elbette insanı teslim olmak zorunda bırakır. Ama ilk Arap şairleri ile hatiplerinin bildikleri ve Kur'an'ın en belagatli biçimde kanıtladığı üzere, sözler de birer silah olabilir.

YAZI OLMAYAN BAHAR

Kırk yılı aşkın bir süre önce, Faslı yazar Abdallah Laroui bu hayal kırıklığı çağına “Arapların uzun kışı”⁵⁴ adını vermişti. O zaman uzunmuş gibi gelse de henüz yeni başlamıştı. Yeni binyılın olayları (El-Kaide'nin ABD'ye yönelik saldırıları, Amerikalıların “terörle mücadele” girişimleri ve Irak'ı istikrarsızlaştırmaları) kışı karanlık gündönümüne savuracaktı. Ne var ki mevsimler zamanla döndü ve 2010'un sonunda vakit nihayet gelmiş gibi göründü.

Bir bahar ayını imişçesine, bir kurbana gerek vardı. Hikâye çoğu kaynakta polisin dövdüğü Muhammed Buazizi adlı genç Tunuslu işportacının protesto için kendini yakarak Ocak 2011'de can vermesiyle başlatılır.⁵⁵ Ölümünün uyandırdığı öfke ülkenin her yanına, ardından Arap dünyasının büyük bir bölümüne yayıldı. Otoriter rejimlerin istibdat, yolsuzluk ve keyfi yönetimine karşı bu toplu başkaldırının yayılışı kendiliğindendi. Ama devrimin iki köklü aracı, dil ve teknoloji kendiliğindenliğe şekil ve istikamet verdi. Eski tarz sloganlar yepyeni sosyal medyayla birleşerek, kısa bir süre sonra verilecek ve zamanla erken olduğu anlaşılabilecek adla Arap Baharı'na yön verdi. (“Şeylere çiçeklenirken bakmak/İstersen yetmez elli baharı yaşamak...”)

Hiç kuşkusuz, protesto potansiyeli hep vardı, uykuda yatmakla birlikte zaman zaman ve yer yer filiz verdiği anlar vardı; o baharlar mevsimlik, bölgesel birer olay olarak kalmıştı. Şimdikininki farklı yanı, Fas'tan Umman'a kadar uzanan coğrafi alanı ve ani eş zamanlılığıydı. Her iki özellik yeni teknolojiler, özellikle de uydu televizyonu ve internet sayesindeydi. Ancak devrimin yeni hızına ve kapsamına karşın, değişmez unsurlar da devredeydi. Bunlardan biri Mağrip ve Maşrik arasındaki Mısır'ın kilit konumuydu. Mısır protesto için daima bereketli bir toprak olmuştu. Zaman içinde geriye doğru gidilince, Mısır'da 1977'de ekmek zammına karşı sert isyanların patlak verdiği görülür. İsrail'le savaşta uğranılan yenilginin ardından, 1968'de Fouad Ajami'nin ifadesiyle, “sistematik olarak yalanlar söylenmiş bir kuşak”⁵⁶ Nâsır rejiminin

54 Aktaran Pryce-Jones, s. 14.

55 Örneğin bkz. Rogan, s. 626-631.

56 Ajami, *Arab Predicament*, s. 88.

ikiyüzlülüğü olarak gördüğü duruma karşı gösteriler düzenledi. Daha geriye bakılırsa, Ahmed Urabi'nin 1881-1882'deki başkaldırısı⁵⁷ sırasında rejim karşıtı askerlerin o dönemdeki şehir merkezi Abdin Meydanı'nı işgal eden hükümdara karşı halkı savunması örnek verilebilir. Onun çok daha öncesinde, (vakanüvislerce) *zu'ar* ("kabadayılar") olarak anılan alt sınıfa mensup gruplar Osmanlı ve Memlûk resmi makamlarına periyodik başkaldırlara giriştiler;⁵⁸ Memlûk döneminin başlarında onların öncelleri sayılabilecek *harefiş* ("kopuklar") uzun süre başta kalan Sultan Nâsır'ın periyodik aşırılıklarına karşı bağırıp çağırarak sokaklara dökülmüşlerdi.⁵⁹ Haliyle 2011'in farklı yanı, hoşnutsuzluk tohumlarının Tunus'ta doğup Mısır yatağında üredikten sonra öbür ülkelere sıçrayışındaki hızı. Arap dünyasının her yanında televizyon izleyicilerinin ve internet kullanıcılarının, çığır açıcı protestoları gelişirken takip etmeleri mümkündü. Her zamanki gibi, çoğu bigâne, âtil kalacaktı. Ancak küçük bir kısmının heyecana gelmesi, hareketin yayılmasına yetti.

Protestoyu iletmede yeni teknolojilerden yararlanma da değişmez bir unsurdur. Kahire'de 2011'de protestocuları harekete geçiren Facebook sayfaları iken,⁶⁰ Urabi başkaldırısında atalarını yeni Kahire gazetelerinin siyasal sayfaları ayağa kaldırmıştı.⁶¹ (Üstelik 7. yüzyılın ilk İslam devrimini yaymada yeni yazının kullanılması gibi harika bir prototip vardır.) Ama 2011'in teknolojileri hem coğrafi hem sosyal erişim alanı açısından dikkate değerdi. Arap Baharı'nın başta gelen yönlendirici etkenlerinden biri "akılların buluşması"ydı.⁶² Buna saç stillerinin buluşması da eklenebilirdi. Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda İslamcı bir protestocu yeni solcu protesto yoldaşına, "seküler ve kabarık saçlı Âdem"e şunu açıkça söyleyebildi:

"Seninki kadar uzun saçlı biriyle sohbet edeceğim hiç aklıma gelmezdi." Âdem'in cevabı şöyle oldu: "Ben de seninki kadar uzun sakallı biriyle ahbaplık edeceğimi hiç hayal etmemiştim."⁶³

Solcular ve köktenciler bir araya gelmekteydi. Aynı durum sözler ve özgürlük için de geçerliydi. Yeni bilgilendirme teknolojileri kadar kalabalıklar da denetlenemez ve sansür edilemez haldeydi. Mısırlı yazar Ahdaf Sueyf, "Hepimiz burada birlikteyiz," diye not düştü Tahrir Meydanı'nda. "Hepimiz yıllardır yapamadığımızı yapıyoruz. Herkes konuşuyor, eyleme geçiyor, kendini ifa-

57 Bkz. s. 470.

58 *EP*, madde Zu"âr.

59 İbn Battûta I, s. 54.

60 Örneğin bkz. Sueyf, s. 155.

61 Karş. Zubaida, s. 168.

62 Şehadet, *Diaries*, s. 112.

63 Şehadet, *Diaries*, s. 116.

de ediyor.”⁶⁴ Kendini ifadenin büyük bir kısmı geleneksel yöneticilerinkine alternatif hakikatleri dile getirmektir. “Bu [Mısır’daki] rejim nefes alır gibi yalan söylüyor.”⁶⁵ Bütün rejimler öyledir. Nitekim her yerde rejim yanlısı medya protestocuların “yabancı ajanlar” oldukları⁶⁶ yolundaki eski denenmiş yalana sarıldı. Kimi zaman yanlısı bilgi yayma daha açık seçikti. Yemen’in başşehri San’a’da 18 Mart 2011’de, protesto hareketinin “Onur Cuması” adını vereceği günde çatılara yerleşmiş keskin nişancılar 50’den fazla protestocuyu kurşunlayıp öldürdüğünde, Salih rejimi nişancıların rahatsız edilmelerine kızan yerel ev sahipleri oldukları yalanını uydurdu.

İslam’dan itibaren en sıkı devrimlerin hepsinde olduğu gibi, sloganlar can alıcıydı. Girişken Kahireliler yüzyıllara inen protesto geleneğinin verdiği güçle, üç mısralık siyasal şiir sanatında mahirdiler. Terane gibi söylenen tipik bir talep şöyleydi:

Ayş!
Hurriyye!
Kerame insaniyye!

Günlük ekmek!
Özgürlük!
Ve insanlık onurumuz!⁶⁷

Burada da karşımıza onur çağrısı çıkar. Ancak Napoléon’un Kahire’yi işgali sırasındaki Osmanlı yanlısı teranenin garip keskinliğinden belki yoksun olduğu söylenebilir:

Allah padişahımızı korusun!
Allah Fartü’l-Rümman’ı kurutsun!⁶⁸

“Narların İfratı” (ya da belki şiirsel mecazıyla “Memelerin İfratı”) anlamına gelen Fartü’l-Rümman, Fransızların hizmetindeki tanınmış yerel bir Hristiyan’ın “Bartalamin” olan isminin anlamsız bir çarpıtmasıdır. Kahire Kalesi’nin surları dibinde toplanan 14. yüzyıl “kopuk”larının binlerce ağızdan bağırdıkları küstah slogan ise tek ayağı sürekli aksayan sultanın onlara kanat germiş hamilerini salması talebiydi: “Bahtsız Topal, onu bırak!”⁶⁹ Serbest

64 Sueyf, s. 56.

65 Sueyf, s. 133.

66 Sueyf, s. 144.

67 Uyarlanarak alındığı kaynak Sueyf, s. 18.

68 Ceberti II, s. 326.

69 Ibn Battûta I, s. 54.

kalan adam daha sonra tekrar tutuklanınca, Kahire'nin toplanan yetimlerinin protestoları bir kez daha bırakılmasını sağladı.

2011'e dönecek olursak, Arap Baharı'ndan etkilenen her ülkede yükselen slogan basit ama ritmikti:

*Eş-şaab
Yurid
İskatü'n-nizam.*

Halkın
Talebi
Düzenin devrilişi.

Bu ilk bakışta Latin Amerika'da diktatörleri iktidardan düşüren ve Avrupa'da tahtlar deviren taleple aynıdır. Ama bizzat Araplar için olmasa bile bölgenin bir tarihçisi için *şaab*, soluk ama açık başka çağrışımlar içeren bir kelimedir. Yerleşik, çoğul ve kabile dışı toplum anlamında kullanıldığı kadim Güney Arabistan yazıtları; 8. yüzyıldan itibaren Arap İmparatorluğu'ndaki çeşitli halkların emperyal yönetici elit tabakayla eşitliği sağlamaya çalıştıkları Suûbiyye adlı çoğulcu "halk hareketleri" Yani, geçmişteki anlamla yüklü bir slogandır. Ama mevcut tehlikeyle de doludur. Fransızca *régime* kelimesinden ödünçleme bir alıntı olan *nizam*, Arapçada "çift kutuplu"dur: İthal anlamı "(kötü) rejim, yönetim", geleneksel anlamı ise "(iyi) düzen, asayiş" demektir. Hamle sırası karşı-devrime geldiğinde, geleneksel, gerici yöneticilerin Arap Baharı gençlerinin aslında anarşiye davetiye çıkardığı savını yaymaları zor olmayacaktı... Protestocular "yabancı ajanlar" olmayabilirlerdi. Ama kullandıkları dil başlı başına yabancı, bir tür semantik beşinci kol değil miydi acaba? Üstelik protestocular dışarıdan anlam aldıklarında, diktatörler bunu hemen çarpıtırlar: Onların "iyi" *nizamı* çoğu kez anarşiyi örten bir dış görünüştür; onların asıl gündemi düzensizliktir.

Semantik bir yana, konuşma eyleminin kendisi özgürleştiriciydi. Yükselen sesler de sadece öfkeli gençlerinki değildi. Kahire'deki Tahrir Meydanı protestosunda yaşlıca bir kadın, notlar alırken gördüğü Ahdaf Sueyf'e şunu söyledi:

Yaz, oğlumun orada *şebab*'la [gençler] birlikte olduğunu yaz. Ülkemizin başına getirilenlerden bezdiğimizi yaz. Bu rejimin Müslüman'ı Hristiyan'dan ve zengini fakirden ayırdığını yaz. Bizi rüşvetçilere uygun bir ülkeye dönüştürdüğünü yaz. Açlığı kapımıza getirdiğini yaz.

Sueyf şunu kavradı: "Buradaki herkes ama herkes hatip. Sesimize kavuştuk."⁷⁰

Bu, birliğin dayatılmadığı sözdü. Zaten en temel anlamı “sürekli konuşan kişi” olan diktatörün konuşma tekeli kırıldı. Bireyler yeniden ortalıkta kendilerini ifade edebilir duruma geldiler: Tıpkı çöl taşlarına kazınan grafitilerdeki en eski iştirilebilir Arap sesleri gibi; tıpkı hakikatin ilk serseri şairleri ve serbest muhabirleri *su'luk*'lar gibi; tıpkı konuşma özgürlüğünün ilk şehidi Hallac-ı Mansur gibi. Herkes bir hatipti ve kalabalık demonarşilerin her yanında insanlar herkesin hukuk önünde eşit olacağı bir sivil devleti, sağa sola emirler yağdıran askerlerin yönetmediği bir sivil devleti (diktatörlerin hoşuna giden itaatkâr tek seslilikle değil, kendilerine özgü pürüzlü çok seslilikle) talep ediyorlardı. Onların “sivil” kelimesi “şehir” anlamındaki *medine*'den türetilmiş *medenî*'ydi. Daha kadim çağrışımlar taşıyan başka bir kelimeyi, *hadari*'yi de pekâlâ kullanabilirlerdi. Çünkü Arap Baharı çok eski bir temanın, *hadar* ve *bedv* arasındaki, toplumu kurmak isteyenler ve yağmalamak isteyenler arasındaki, kavimler ve kabileler arasındaki tartışmanın yeni bir çeşitlemesiydi.

Umut her yere sıçradı. Daha Mayıs 2013'te iflah olmaz iyimser takımından bir Mısırlı şairin televizyonda birleşik bir Arap dünyasının “2017'ye kadar” ortaya çıkacağı kehanetinde bulunduğu görüldü. (İzleyiciler arasında bulunan, Raca Şehadet iyimsere kanan saf kız tavrıyla “Ne kadar hayran kaldım ona!” demekten kendini alamadı.)⁷¹ Ama umut büyük ölçüde temkinliydi ve çoğunluk (çarşıdaki gerçek adam) her zamanki gibi suskun ve durgun kaldı; olayları izlemekle birlikte katılmaktan kaçındı, hatta çoğu kez protestoların aslında neyle ilgili olduğunu anlamadı.

Sonuçta, Arap Baharı'nın yüzeysel değişime dönük olduğu ortaya çıktı. Bir şair olması itibariyle, Arapların

mevsimler arasında çakılıp kaldığını⁷²

bilen Adonis, Arap çıkmazının niteliğine daha 1980'de, mevcut uzun kışın başlangıcında nesirle şu teşhisi koymuştu:

Şimdiki Arap rejimleri ne kadar çokmuş gibi görünürlerse görünsünler, aslında tek rejim, [...] esasen baskı üzerine kurulu bir rejim sayılırlar. Bu rejimi tamamen reddetmek ve onunla her kademedede mücadele etmek gerekir. Ama rejimle kavga edip onu alt etmek başlı başına demokratik yönetime geçişi mutlaka güvence altına almaz. Bunun sebebi bizzat sosyal ve ekonomik altyapının baskıcı olması [...] ve temellerinden itibaren yıkılmasının gerekmesidir. [...] Devrimin siyasal düzeyi en sığ düzeydir. [...] İktidara varış geniş çaplı bir söküp parçalama

71 Şehadet, *Diaries*, s. 133.

72 Aktaran Ajami, *Arab Predicament*, s. 1.

sürecinin taçlandırıcı eylemi olarak gerçekleşmelidir. Bu süreç olmadığında, iktidarı ele geçirmek hiçbir şeyi değiştirmez.⁷³

İslam'ın ilk devrimcilerinin bildiği üzere, “bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez”.⁷⁴

Yükselen bireysel sesler günümüzde tekrar susturulmuş bulunuyor. Başka bir bahar yaza varamadı; Muhammed'in öncülük ettiği de dahil birçok devrim gibi, adalete aç olanlarca başlatıldı, ama iktidara aç olanlarca çalındı. Başta Mısır olmak üzere, birkaç ülkede çifte bir çalma söz konusuydu: Önce (uzun sakallıların çok geçmeden kabarık saçlıları kovmalarıyla) kadim devrimin kendinden menkul savunucuları İslamcılar, ardından bizzat eski düzenler, yani doymak bilmez tiranozorlar tarafından.

Arap tarihinin çalınmış bir dizi devrimden oluştuğu söylenebilir.

TİRANOZORLAR DİRENİYOR

Mısır'da Müslüman Kardeşler'in genel seçimlerle iktidara gelişinden bir yıl sonra, eski yöneticiler, askerler bir darbe gerçekleştirdiler. İslamcı ya da bağımsız bütün muhalefet susturuldu; birçoğu hapse atıldı ve yüzlercesi idam cezasına çarptırıldı. Suriye'de ikinci kuşak demonark Beşar Esed, muhalifleri acımasızca yok etmeye koyuldu ve yaklaşık yarım milyon insanın can vereceği bir iç savaşın kıvılcımını tutuşturdu. Bahreyn'de çoğunluğu oluşturan Şiilerin ayaklanması Suudi tanklarının yardımıyla kısa sürede ezildi. Diğer açık monarşilerde Arap Baharı'nın daha cılız hisırtıları zaten kökünden kazınıp bastırılmıştı. Arap Baharı'nın başladığı Tunus belki yegâne başarı hikâyesi sayılır; ona ileride döneceğiz.

Yemen'de ilk evresi bakımından başka bir “başarı hikâyesi” vardı. Kısa sürede olağanüstü boyutlarda bir hüsrana dönüşmesinin sebepleri birkaç açıdan çok kadim geçmişe dayanır; ülkede herkes gibi, ben de hüsrana ortaya çıkışını izledim ve acısını çektim. İlk başta, artık kartlaşmış teke ve uzatmalı demonark Ali Abdullah Salih, yerine yardımcısının geçeceği bir anlaşmayla makamından çekildi. Ne var ki, Tunus'un eski diktatörünün aksine, unutulmaya yüz tutacağı sürgünün yolunu tutmadı. Davadan muaf tutulması teminatıyla evinde kaldı ve (her zamanki bilgelikten yoksun kurnaz tavrıyla) intikam entrikaları tertipledi: Niyeti Arapça tabirle “gönlünü rahatlatmak”tı. Seçtiği tertip ortakları İran Şiiliğinden etkilenen ve kendine “Ensarullah” adını veren militan bir Yeni-İmamcı hareketti. Bu topluluğun daha yaygın

73 Adonis, *Sâbit* III, s. 165.

74 Kur'an, 13:11.

bilinen adı, Kureyş'in Haşimi sülalesine, özellikle de Muhammed'in kızı Fatma ile damadı Ali'nin soyundan gelen koluna mensup ve akraba olan asil liderlerinden birkaçının soyadına atfen Husilerdi. Önceki on yıl boyunca, Salih tam da bu Husilere karşı en az altı savaşa girişerek, can ve kaynak israfına yol açmıştı; iktidardan düştükten sonra, keçilerin yaşlılarında bile görülen bir kıvraklıkla ani bir geriye dönüş icra ederek Arap Baharı sonrasındaki mutabakat hükümetini silah zoruyla devirmek üzere onlarla güçbirliğine girdi. Lord Beaverbrook'un şu düsturuna herhalde katılırdı: "Benim istediğim iktidar. Onları bir gün operim, ertesi gün de tekmeyle atarım."⁷⁵ Şimdi Yemen bir kez daha bölünmüş durumda. Kendi içinde olduğu kadar, Husiler açısından (tarafsız kalan Umman hariç) bütün yarımada komşularıyla ve daha da geniş bir Arap koalisyonu ile savaşta. Bütün bunların sonucu ise ekonominin yıkıma uğraması, yoksulluğun ve hastalıkların had safhaya varması, çok sayıda masum insanın canından olması, alternatif hakikatleri ifade etmenin yasaklanması ve tartışmaya girmenin fitneyi teşvik sayılması, çeşitlilik ve birliğin yok olması. (Şimdi bir Husi sempatzanı olan eski bir dostumun, "S..mişim birliği!" diye haykırışı hâlâ kulağımda. Bu resmi çizgi olmasa bile, yürekte gelerek söylenmiş bir sözdü.)

Bütün bu olaylarda, uzak bir Arap geçmişinden üç yankı vardır. Devrik Salih'e hâlâ sadık ordu birliklerinin (bazıları bir Kalaşnikov boyunda, on ya da on bir yaşında) Husi kabile savaşçılarının başşehri ve ülkenin büyük bir bölümünü ele geçirmelerine göz yumduğu sırada, daha yaşlıca bazı şehirliler bir *déjà vu* duygusuna kapıldılar. Akıllarına 1948'de baştaki imamın babasına yapılan suikastı cezalandırmak üzere kabile adamlarını başşehri yağmalamaya çağırması geldi. Ama kabile kozunu oynamak çok daha eski bir gelenektir. İslam öncesi Saba'nın gerilemesi kadar eski bir devirde, başarısız yöneticiler onları devirenlere karşı kan davalarında çapulcu kabile mensuplarını kullanmışlardı.⁷⁶ Sonuçta, Salih birçok kabile mensubunun ona esasen sadakat duymamasından dolayı, kendisi entrikasının kurbanı olacaktı; sadakat en yüksek peyi verenin kapıldığı bir maldır ve bu olayda da Husiler ondan daha yüksek peyi sürdürdüler. Tam burada uzak geçmişten ikinci bir yankıyla karşılaşıyoruz: Husilerin kişiliğinde, Mekkeli Kureyş kabilesinin Haşimi kolu ilk devriminden 1.400 yıl sonra hâlâ toparlanma kabiliyetini kanıtıyor. Salih kendine üst-kabile reisi konumunu biçmişti; oysa Emevi ve Abbasi kollarını da kapsamak üzere, Kureyşilerin üst-kabile olduklarını kabul ettirmeleri defalarca görülmüş bir durumdu. Üçüncü kadim tema Arap koalisyonunun Husilere tepkisinin ateşliliğinde tekrarlanıyor; Yemen'in yarımada komşuları ilhamını İran'dan alan bu hareketi, İran'ın Arap altkıtasına hâkim olma yö-

75 Aktaran Kipling Journal, c. 38, no. 180, 1971, s. 6.

76 Karş. İryani, s. 329.

nündeki binlerce yıllık mücadelesinin ajanları olarak görüyorlar. Üstelik bu üçüncü temada pek fazla değişiklik yok. Atalarının İslam'ı benimsemesinden yaklaşık 1.400 yıl sonra, Basra Körfezi propagandasının daha kaba türünde Husilerin İranlı destekçileri hâlâ kadim İran şahlarının devlet dinine bağlıymışlar gibi, Zerdüştî anlamında "Mecusi" olarak adlandırılıyor... Lawrence Durrell gibi, tarihi "büyük bir benzetmeler manzumesi"⁷⁷ olarak görmek için romancı olmak şart değil.

Bu vahim olaylardan 24 yıla yakın bir süre önce Yemen'in yeniden birleşmesi, uzun Arap kışında övülen bir olay olmuştur. Ülkenin şu andaki parçalanmış hali, bir modayı takip etmekten ibaret sayılabilir. Arap dünyasının hemen her yanında bölünmüşlük hüküm sürüyor. Muhalefetin yargı yoluyla ağzı tıkalı duruma düşürüldüğü ya da darağacı ilmiğiyle sindirildiği Mısır'da, dile getirilmeyen bir bölünmüşlük var. Başka yerlerde apaçık bölünmüşlük var: Yemen'de olduğu gibi, meşru hükümetin, milislerin ve milis adını bile hak etmeyen silahlı çetelerin kontrolündeki alanlara ayrılmış Libya; Hizbullah'ın devlet içinde devlet olduğu Lübnan; İsrail hançerinin Hamas yönetimindeki Gazze'yi bir El-Fetih yönetimindeki Batı Şeria'dan ayırdığı, çoğu kez bizzat her iki tarafın da hançerlerini çektiği Filistin; yanında Pandora'nın kutusunun solucanlarla dolu bir konserve kutusu kaldığı ve şimdiki süper güç ABD'nin yanı sıra üç eski süper gücün (Türkiye, İran ve Rusya) ortalığı delice karıştırdıkları Suriye; o ilk süper gücün çomağını arı kovanına sokarak hayatı zehir ettiği Irak. Sudan, daha anlaşılır bir sonuçla olsa bile, Arap ve gayri Arap kesimlere ayrılmış durumda. Cezayir'de işler daha kötüye gidebilirdi; böyle olmaması muhtemelen ancak ölü sayısının altı haneli rakamlara ulaştığı 1990'larda iç savaşta çok kötü duruma düşmesinden dolayı, Cezayirlilerin birbirlerini öldürme iradesini yitirmiş olmaları sayesinde. Sadece mutlak monarşiler bir şekilde işliyor gibi, tabii geri kalan dünyanın büyük bölümünde terk edilmiş bir sistem olduğu bir yana bırakılırsa. Dolayısıyla çarşılardaki falcılar belki haklılar: Araplar *sahiden* farklı oldukları için, sopalı Haccâc ve Saddam gibilerine gerek duyarlar; özgürlük, hakikat ve Arap Baharı lafları büyük ölçüde Batı göz boyamasıdır. Sopa da soydan geçerek bir asaya dönüşürse, nesilden nesile intikal ettiğinde bir sürü kanın dökülmesini önüyor.

Ama şimdiye kadar bir istisna var: Arap Baharı'nın oldukça başarılı bir sonuca ulaştığı tek ülke Tunus. Gerçi İslamcı terörizmin aralıklı eylemleri gibi sorunlardan kurtulmuş değil; ama mevcut duruma bakılırsa, temelde yatan bir istikrar var gibi. Peki, niçin orada öyle de başka yerlerde değil? Sebep kısmen belki ilk Arap Baharı devrimini yaşamış olması ve yaşlı diktatörün

⁷⁷ Lawrence Durrell, *Reflections on a Marine Venus*, Faber & Faber, Londra, 1953, s. 80.

iyice rezil olmadan çekilmesi, direnen tiranozor dostlarının örneğinden ders almasına fırsat kalmadan kaçmasıdır. Bunu sağlayan kısmen aydın önderliktir. Munsif Merzuki Tunus'un Arap Baharı sonrasındaki ilk cumhurbaşkanı olduğundan 20 yılı aşkın bir süre önce, Saharov ile Soljenitsin'in bir Arap dengi olarak takdir görmüştü.⁷⁸ Doğrusunu söylemek gerekirse, Tunus'ta kadim çağdan beri *hadare*'nin *bedave*'ye, yerleşik medeniyetin kabile göçebeliliğine ağır basmasının da muhtemelen bir payı vardı. Fenikeliler Tunus kıyı şeridini MÖ 1. binyılda yerleşik bir ticaret mihrakına çevirmişlerdi. Daha sonra İtalya'ya tahıl ve zeytinyağı ihraç eden zengin Roma eyaleti "Afrika" oldu. Arapların bölgeyi ele geçirip kışla ve ticaret şehri Kayrevan'ı kurmalarıyla, Mağrip'in idari merkezine dönüştü. Benî Hilâl ile diğer Arap kabilelerinin 11. yüzyılda göçlerini ve tahribatını öbür yerlere kıyasla daha iyi atlattı. Fransız sömürgeciliği (medeniyet götürmenin antik çağda başarılmış olmasından dolayı) buraya bölgenin geri kalan kısmına kıyasla daha yumuşak davrandı ve Fransa'dan ayrılış komşu Cezayir'dekinden çok daha az şiddetle sağlandı. Bağımsızlıktan sonra ilerici lider Habib Burgiba, ulusal bütçenin dörtte birini eğitime ayırdı, kadınların özgürleşmesine destek verdi ve hatta başarısızlığa uğramakla birlikte, çalışanların Ramazan'da oruç tutmalarını önleyecek yasalar çıkarmaya çalıştı.⁷⁹ Tunus'ta çoğu Arap ülkesinin esasını oluşturan geniş alana yayılmış ve az gelişmiş kabile hinterlandları yoktur. Son olarak, şimdiki ve geçmişteki çoğu Arap ülkesinin aksine, coğrafi ve kültürel bakımdan dışa dönüktür. Kalbi kıyılarda atar.

Yani, Tunus istisnası belki de çarşı falcılarına ve felaket tellallarına bir cevaptır. Öncelikle, "Arap"ların başka herkesten farklı olduğu yönündeki öncül yanlıştır. Araplar tek bir kefeye konulamayacak kadar değişken ve birbirlerinden farklıdırlar; üstelik geniş ve çok renkli bir imparatorluğun halklarıyla çok eski tarihlerde karışmışlardır. Asıl farklı olan içinde yer aldıkları tarihsel çerçeve, özellikle de Arap altkıtasının şekillendirici ortamıdır. Bu da *hadar* ve *bedv* şeklindeki yin-yang ikiliğini, ister istemez birlikte yaşarken sürekli tartışan yapışık ikizleri doğurmuştur; böylece yerleşik medeniyet dünyanın büyük bölümünde kazandığı belirleyici zafere hiç ulaşamamıştır. Mevcut savaşların en sıkı yürütüldüğü yerler, iki toplum yapısı arasında kalıcılaştırmış en büyük temas ve çatışma noktalarıdır: Yemen, bizim güneydeki daha küçük Bereketli Hilal'imiz ve kuzeydeki daha büyük Bereketli Hilal, yani Suriye ve Irak toprakları. Yerleşik medeniyetin ve dışa açıklığın zamanla üstün geldiği kesimlerde çatışma o kadar keskin değildir.

Hiç kuşkusuz, daha büyük ve tam tablo asla katı bir "göçebe" ve "yerleşik", kabile ve halk ayırımına dayanmaz. Hiçbir zaman da öyle olmamıştır. Ama bu

78 Pryce-Jones, s. 401.

79 EF, madde Tunisia.

ikileşim sahiden de tarihin özünde yatıyor ve *bedave*'nin türetilmiş bir biçiminin baskın olduğu her mevcut ortamı etkiliyor gibidir. Türetilmişlik belirgin değildir; çünkü günümüzün *bedv*'i genellikle develere binmez ve kıl çadırlarda yaşamaz. Örneğin, Hafız Esed bir manavı andırırken, oğlu Beşar tam da Londra'da eğitimi gördüğü meslekle göz doktoruna benzer. Ancak gerek onlar gerek otokrat dostları akıncılık ve çobanlık bakımından İbn Haldun'un klasik teorisindeki kaba çöl hükümdarlarından aşağı kalmazlar. İktidarı akıncılıkla ele geçirip korumuşlardır; *ra'iyye* ("uyruklar") ya da ilk anlamıyla "özel sürü"⁸⁰ konumundaki halklarını çobanlıkla, akılları güden bir çobanlıkla denetim altında tutarlar.

2020/1441

Çobanlık yakın dönemde belagat ve propaganda şeklindeki sözlerle daha da etkili hale gelmiş bulunuyor. Bilgi yayma teknolojisindeki ilerlemelerle, hükümdarın sürüsü düpedüz uydurma bir arazide memnun biçimde otluyor; onun inandırdığı şeylere inanıyor. Peki, alternatif bilgi edinme kaynaklarının yaygın olduğu bir dünyada bu nasıl mümkün olabiliyor? En baskıcı Arap rejimleri dahi uydu televizyonu ve interneti yasaklamış değildir. Elbette öncekiler gibi bu teknolojiler de Arap tarihinde yeni bir aşamanın önünü açmalıdır. Özellikle dünyanın liberal demokrasilerinde yaşanan özgürlükleri gözler önüne sermeleri açısından, uzun süre baskı altında kalmış Arap dünyasını aynı şeyleri istemeye yöneltmelidir. Zaten Arap Baharı'nın beklentisi buydu.

Öncelikle, alternatif hakikatler bir "atalet" güvenlik duvarına çatmış durumdadır. Güvenlik duvarı çerçevesi dahilinde başka bir mecaz da geçerlidir: Arapların birçoğu, belki de çoğu Toplu Stockholm Sendromu denilebilecek durumla karşı karşıyadır. Bu bir "başa çıkma mekanizması"dır: Her şeye kadir adamlara esir olmuş biri, kendisinin zayıf ve aciz olduğunu itiraf ederek, özsaygısını ve "onur"unu yitirme yoluna girmekten ziyade, efendilerinin iyi adamlar olduğunu beyan etmeye başlar. Ampirik bulgulara ne kadar ters düşerse düşsün, bu yaklaşım zamanla bir retorik hakikatine dönüşür. Arap kamusal yaşamının büyük bir bölümü bu şekilde, gerçekliği gönüllü bir askıya almayla süregelmıştır. Askıya alma genellikle bilinçlidir de: "Onun kötü olduğunu biliyoruz, ama onu hâlâ seviyoruz!" Çünkü "kamu görevine uygunsuzluk" anlayışı yoktur. Yüksek makamdaki insanın özel yaşamdaki ahlaki standartları ne olursa olsun, kamusal yaşamın ahlakla ilişkisinin olmaması *beklenir*. Boka batmış ayakkabılar kapıda bırakılınca, içerisi tertemizdir. Arap yaşamının büyük çift kutupluluklarından biri budur.

80 Karş. s. 467.

Tarihin büyük bölümünde insanların büyük bölümünün otoriteye, ne kadar kötü olursa olsun katlanmak zorunda kaldığı elbette doğrudur; hayata tutunmanın basit bir gerçeğidir bu. Ne var ki, Arapların genelde hâlâ böyle davranmalarının sebebi sadece baskıcı yöneticiler ya da başa çıkma mekanizmaları değildir. Bunda İslam'ın çoğu kez büründüğü biçimde dinsel inanç ile siyasetin bilinçli olarak iç içe geçirilmesinin de payı vardır. Geçmişte ve şimdi “siyasal İslam” nasıl hep olduysa, “İslami siyaset” de vardır; burada manevi, ahlaki ya da doktriner anlamın ötesinde, en temel anlamı “teslim olma” olan *islam* söz konusudur. Pencerenin dışında bunun bir göstergesi var. Husi liderine sadakat pankartlarında şu sözler yazılı:

Lebbeyke Ya Ka'idü'l-Sevra!
Emrindeyiz, Ey Devrimin Önderi!

İlk baştaki *lebbeyke* gündelik bir Arapça ibare olmaktan uzaktır; yüksek Arapçada bile nadiren karşılaşılır. Genellikle sadece iki ortamda kullanılır: *Binbir Gece Masalları*'nda çağırın kişiye hizmet etmek üzere sihirli lambadan ya da yüzükten çıkan bir cin; Mekke'ye yaklaşırken Allah'a hitap eden bir hacı. Gerek cin gerekse hacı teslimiyet ve kulluk hali içindedir.

Coşkulu yabancılar Arapların müstebitlerinden “özgürlük” istediklerini ya da istemeleri gerektiğini sanırlar. Oldukça az bir kısmı ister, ama onlar zaten yabancıların diliyle konuşurlar. Âtıl, suskun ve kayıtsız çoğunluk ise tiranozorlara göz yumar ve onlarla işbirliğine girer. Onlar suç ortaklarıdır. Samuel Johnson'ın ifadesiyle, “kurnaz kişi diğerlerinin saflığıyla sonuca varır”.⁸¹ Üstelik bu saflık iki yönlü işler. “Kralın Yeni Elbisesi” masalı günümüzün bir Arap kitlesi için yazılmış olabilir.

Özgür düşünceli Araplar (bir başka deyişle şairler) Toplu Stockholm Sendromu'nun etkilerini uzun süre önce saptamışlardır. İmrü'l-Kays'ın 6. yüzyılda babasının katillerine süfli ahmaklar, “sopanın köleleri”⁸² diye hakaret ettiğini görürüz. Sonraki bir şairin buruk mısraları da şöyledir:

Devir aşağılık bir berduşu tahta çıkarırsa,
Hükümdar kaftanı omuzlarından sarkarsa,
Sen de devrin kudretine boyun eğmelisin,
Başını bükmeli ve temenna edip çekilmelisin.
[...]
Aslanların yerine maymunlar geçmişse eğer,
Sana maymunun devrine göre raks etmek düşer!⁸³

81 Johnson ve Boswell, *A Journey to the Western Islands*, Penguin Classics, Londra, 1984, s. 288.

82 İmrü'l-Kays, s. 134.

83 Aktaran İbn Hallikân III, s. 236-237; bazı kaynaklarda şiir İmam Şâfi'ye atfedilir.

Şiiri aktaran İbn Hallikân'ın yaşadığı 13. yüzyılda son mısra atasözüydü. Tekrar revaç kazanmasının zamanı gelmiş de geçiyor bile.

Arapların şef değneğinden kurtulup ritmin dışına çıkıp çıkmayacakları, devrin müziğine uygun uyuşturucu raksı bırakıp bırakmayacakları, 19. yüzyıldaki Arap Uyanışı'nın başlangıcından beri yaklaşık 200 yıl boyunca sürekli tartışılmış bir sorudur. Kopuş kaçınılmaz olmadığı gibi, Baharlarla geçecek yüzyılları gerektirebilir. Yeni bağımsız Suriye'nin lideri Hüsnü Zaim'in 1949'daki şu sözleri meşhurdur: "Bana 500 yıl verin, Suriye'yi İsviçre kadar müreffeh ve aydınlık hale getireyim."⁸⁴ Haklı olabilir. Belki tarihi aceleye getirmek mümkün değildir. Belki farklı saatlere göre işleyen farklı ilerleme türleri vardır. Günümüz Araplarının çoğu ellerindeki akıllı telefonlara bakıldığında miladi 2020'de, yani hicri 1441'de görünse bile, nispi sosyopolitik gelişme açısından hemen hepsinin miladi 1441'de, yani Gutenberg, Reform hareketleri, Aydınlanma akımları, Fransız ve Rus devrimleri, iki Dünya Savaşı, (en azından başarılı) Baharlar öncesinde olduğu söylenebilir. Bu karşılaştırma hakaretimiz bir amaca dönük değildir. Tamamen farklı tarih türlerinin farklı ortamlarda farklı hızlarla aktığını belirtmek içindir. Bizzat Arap dünyası içinde de öyledir. (Dubai'de dünyanın en yüksek gökdeleninde emirlerin konuğu oldum; Yemen'in Sokotra Adası'nda mağara adamlarının çiğ keçi böbreği sofrasında bulundum ve orada da şahane ağırlandım.) Akışın tersine döndüğü anafolar da olabilir; son yıllarda Arap dünyasında yaşanan durum bu olabilir. Bir bütün olarak insanlık tarihindeki oranı düzeyinde bakılınca, söz konusu 600 küsur yıllık uçurum neredeyse hiçbir şeydir; siyaset ve fikir tarihindeki oranı bakımından bile, – insanların konuşmaya başladıkları 100.000 ila 50.000 yıl önceki dönemi başlangıç⁸⁵ olarak kabul ettiğimizde, aradaki fark yüzde 1 dolayında ve belki bunun altındadır. Öte yandan, son 600 yıl bir tür tarihsel accelerando gibi yaşandı. Avrupa açısından, bir siyasal ergenlik dönemi oldu. Arap Baharı gecikmiş ve şimdi yeniden ertelenmiş o ergenliğe geçişin bir parçasıydı; "O benim babam!" sözünde ifadesini bulan "ataerkil" yönetime inancı yitirmenin başlangıcıydı, ama sadece bir kesim için. Geri kalanlar için, eski durum Peter Pan'inkine benzer biçimde gittikçe rahatsız edici bir toylukla devam ediyor.

Elbette, değişimin 500 yılı alması şart değildir. Doğu Avrupa ile Güney Amerika'daki birçok ülke yakın dönemde diktatörlüklerin yerine oldukça iyi işleyen demokrasileri birkaç yıl içinde geçirdi; İspanya aynı şeyi Franco'nun ölümünden sonra neredeyse hemen başardı. Ama değişimin uzun bir süre alması tiranozorların işine gelir; çünkü yok oluşu bir süre erteler. Şimdilik huzurla uyuyabilirler; daha doğrusu, kendi halklarından ziyade birbirlerinden korktukları için, tek gözlerini açık tutmaları yeterlidir.

84 Aktaran Pryce-Jones, s. 4.

85 Diamond, s. 40.

GERÇEKLERİN ŞENLİK ATEŞİ

Baskıcı rejimlerin çok sayıda bilgi edinme kaynağıyla nasıl başa çıktıkları sorusunun başka bir cevabı, tiranozorların huzurla uyuyabilmelerinin başka bir sebebi vardır; bu da değişen bilgi edinme ortamına olağanüstü başarıyla uyum sağlamış olmalarıdır. Bu uyum sağlama birleşik yüksek Arap diliyle başlamış ve Arap yazısıyla hızlanmış olan Arapça bilgilendirme teknolojisi (ve siyasal denetimi) tarihindeki en son gelişmedir. Arap Baharı bir “Facebook devrimi” sayılabilse bile kısa sürede kendi kolaylaştırıcı teknolojisinin kurbanı olacaktı. Sosyal medyayı kullanan nispeten az sayıdaki Araplar 2011’de çoğu kez Arap Baharı’nın geliştirmeyi amaçladığı özgürlükleri savunan aynı türden insanlardı. Günümüzde çok daha fazla Arap, sosyal medyayı kullanıyor; ama dinozorlar da Facebook’a ve başka birçok şeye girerek, hasta *mufas-bikun* (“Facebookçu”) ve *muğarridun* (“Twitterci”) haline gelmiş bulunuyor. Söz birliğini sağlama yolunu her zaman en iyi bilen onlar olmuştur; şimdi ellerinde o sözüz akıllı telefonlara bağlandıkları anda birçok zihne aktaracak kusursuz araçlar var. Kabbânî şöyle der:

Sözler ta yedinci asırdan beri
Yöneticilerin morfin iğneleridir,
Kitleleri uyuşturdukları afyondur.⁸⁶

Şimdi sözler beyne daha da doğrudan ve topluca şırınga ediliyor. Bu tür yanlış bilgilendirme mecraları “doğal yalanlı” olarak nitelendirilebilir. Kullanıcılarını Benedict Anderson’ın⁸⁷ ve Martin Nowak’ın⁸⁸ sözünü ettikleri alanın, Wittgenstein’in ifadesiyle “dil aracılığıyla zekâmızı büyüleme”⁸⁹ alanının daha da derinlerine hızla yöneliyorlar. Nihai ürün ise serserilik değil, sersemlik yönünde programlanmış bir proletaryadır.

Söz birliğini sağlamanın ya da aykırı sesleri susturmanın daha eski yöntemleri hâlâ mevcuttur. Örneğin, modern medya şirketi El Cezire’yi kurmuş olan Katar’ın başındaki hanedan, gücendirici bulduğu bir şairin “dilini koparma” yoluna başvurabiliyor. Katarlı şair Muhammed Acemî’nin hafif eleştirel mısraları göze batınca, hakkında dava açıldı ve 15 yıllık hapis cezasına çarptırıldı.⁹⁰ Üç yıl hapis yattıktan sonra affedildiyse de başından geçenler şiirin kadim sihrinin daha sıradan iktidar sahiplerini hâlâ ürküttüğünü gösterir. Bu arada, daha doğuda kalan Basra Körfezi kıyısındaki Dubai’de iktidar

86 Kabbânî, s. 759.

87 Karş. s. 170.

88 Karş. dil ve tahakküm hakkındaki fikirler s. 42-43, 196-197.

89 Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*, Kısım 1, Kesim 109.

90 BBC haberleri, 30 Kasım 2012 ve 22 Ekim 2013.

şiiirinin bir örneği karşımıza çıkar: Hurma ağaçları şeklindeki meşhur yapay takımadalardan birinin çevresinde insan yapımı adacıklardan oluşmuş bir dış halka yer alır. Bittiği zaman havadan bakıldığında, emire ait şu mısranın Arapçası gibi görünecek:

Suya yazı yazmayı ufuk sahibi insan becerir...

Gürgân Sultanı Kabûs'un hatlar işlenmiş kule-türbesine billur bir tabut içinde asılmasından⁹¹ bin yıl sonra, azametli yazıtların işlendiği gösterişli yapılar hâlâ hükümdarların kudretini ve Arapça harflerin kıvrımlı, adaleli büyüsunü sunabiliyor. Latince yazının böyle bir etkiyi düpedüz yaratamayacağı apaçıktır: Her zaman dağa oyulmuş HOLLYWOOD tabelası izlenimini uyandıracaktır.

Genel olarak Arapça belagate gelince, gücü azalmadığı gibi, ortalıkta çekişen hakikatlerin çokluğundan dolayı, işlevi daha da önem kazanmıştır. Günümüzde hakikati anlatmak İslam öncesinin efsanevi kâhinesi Tarife döneminden aşağı kalmayacak ölçüde bir fıkra anlatmaya benzer; asıl önemli olan anlatış tarzıdır. Uydurma sanatına ilişkin eski bir şiir her şeyi özetler:

İster "bal arısının tatlı nektarı" de,
İster "iğneli böceğin kusmuğu" de.
Sanattır neyin görüleceğini bildiren,
Karanlığı bir anda aydınlığa çeviren.⁹²

Doğrusu, o sanatın öyle çok yüksek olması da gerekmez. Yakın dönemde San'a Radyosu'nda şunu duyduğum:

Sunucu [*muzip ve ukalaca tarafsızlık taslayan bir ses tonuyla*]: Çoğu kişinin sandığının aksine, ABD bir Hristiyan devleti değildir. Aslında bir Yahudi devletidir.⁹³

Kamu alanlarındaki duvarları adam boyu harflerle ve ince hat sanatıyla bir duyuru salgını kaplıyor. Yemen'de 2017'deki büyük çaplı bir kolera salgını sırasında gördüğüm bir tanesinde şu yazılıydı:

KOLERA AMERİKA'NIN HEDİYESİDİR.

91 Bkz. s. 381.

92 Aktaran İbn Hallikân I, s. 24-25.

93 San'a Radyosu, Şubat 2017

Böyle “gerçek”ler tekrarla kendilerine has gerçeküstü geçerliliği kazanırlar, özellikle de hiç kimsenin onları alenen sorgulamasına izin verilmeyen durumlarda. Bu bakımdan medyanın söz birliğini sağlamak işin anahtarıdır; ardından yapılacak şey kusmuğu ve nektarı olabildiğince gürültüyle ve sıklıkla pompalamaktır. Radyo ve televizyon istasyonları ele geçirildiğinde, hele bir ya da iki uydu kanalı açmaya ve milyonlarca akıllı telefona ulaşacak teknolojiyi satın almaya yetecek maddi güce sahip olduğunda, pompalamayı çok gürültüyle yürütmek elbette mümkündür. Sonuçlar dehşet vericidir. Örneğin, yerleştiğim ülkedeki çatışma komşu ülkelerin karıştığı bir iç savaştır. Ne var ki, esir alınan Arap Koalisyonu karşıtı savaşçılarla röportajlardan, birçoğunun Arap soydaşlarıyla ve Müslümanlarla değil, “Amerikalılar ve İsraililer”le çarpıştığına inandırıldığı anlaşıyor.⁹⁴ Arap birliğine ulaşmanın böylesine zor oluşuna şaşkırmamak gerekir.

Claude Lévi-Strauss 1950’lerde insanın “matbu belgelerde yayılan yalanlar”a kolayca kanışını yazarken, “Hiç kuşkusuz, artık geri dönüş yoktur”⁹⁵ der. Öyle olduğu kesindir. Hakikati kontrol altında tutanlar transistörlü radyo, televizyon, internet ve akıllı telefonla bunu pekiştirirken, kendi gerçeklerini yaymış, insanların zihinlerine daha da doğrudan ve anında işlemişlerdir. İster 2020’den ister 1441’den bakılsın, 1984 uzun bir süre önce yaşanmış gibi görünür.

ÇIKIŞ YERİ OLMAYAN MERDİVEN

İnsan sessizce direnme ve dilini tuttuğu bir tür iç sürgün yaşama veya sesini çıkarma, alternatif hakikatlerini haykırma ve sonuçlarına katlanma yolunu seçebilir. Çoğu kişi daha kolay bir yolu tutarak, hiçbir şey söylememeyi ve düşünmemeyi şiar edinir. İnsanın aklını kaçırmamasından ya da canından olmasından daha iyidir bu. Sahte ya da gerçek bilgisizlik insanı çok mutlu etmese bile en azından hayatta kalmasını sağlar.

Ancak eski hicret şeklinde maddi bir başka kaçış yolu vardır. Sönen Arap Baharı’ndan hemen önce bu yolu tutanlardan biri de Paris’e yerleşen yazar Halil Nueymi’ydi. Suriye’de geçen çocukluğunun taşra bezginliğini hatırlarken, mevcut hareketli ve yaratıcı yaşamıyla şöyle bir karşılaştırma yapacaktı:

94 Kaynak baraqish.net, Nisan 2017.

95 Lévi-Strauss, s. 300.

İşte, en uç ufukta uzağa [...] ve geriye gittiğimde, ilk çocukluğuma dair sahneleri görüyorum. [...] Kızıla bürünmüş tepesiyle ovaya yukarıdan gururla bakan Tevile geliyor gözümün önüne. Hemen aşağısında kızıla çalan suyu çamurla, otlarla ve birkaç gün önce topladığımız pamuğun son saplarıyla dolmuş haldeki Habur Çayı akıyor. Pamuk Halep'e, koca kervansaraylarına ve daha ötedeki başka yerlere giderken, bizler sahipsiz cesetler gibi yere serilmiş olarak öylece kalırdık. Şimdi ise bu uzak seyahatimle yaratıcılıktan uzak bütün o ataletin öcünü alıyorum. [...]

Git! Uzağa git! Geçmiş senden hoşlanacak, çünkü seni buraya taşıyan odur.⁹⁶

Halil Cibran gibi vatandaşlarını bir yüzyıl önce Avrupa ile Amerika'ya götüren aynı dalgaya kapılmış durumdadır.

Aradan sadece birkaç yılın geçtiği günümüzde, birçok Suriyeli ve öbürleri için seyahat yaratıcılığa doğru bir kaçış değil, kör talihten bir kaçıştır. Onların geçmişi kırık ve kayıptır; keyif vermek şöyle dursun, kan ağlıyor. Muammer Kaddafi ileride devrilmesi ihtimalini düşünerek, Avrupa'yı göçmenlere boğma tehdidini savurmuştu. Tehdidin doğru bir kehanet olduğu anlaşıldı, hem de Libyalı anarşi sergerdesinin bile öngöremediği bir çapta. Sadece Suriye'den beş milyondan fazla insan,⁹⁷ yani nüfusun yaklaşık üçte biri kaçmış bulunuyor. Arap tarihi sarmal dönüşle adeta kendi başlangıcının bir parodisi halini almış durumda: Kuzeydeki Bereketli Hilal'den kadim çağdaki aralıklı çıkış dalgaları şimdi amansız bir insan taşkını gibi; bu sefer Kur'an'da anlatılan çocuk-göçmen ve efsanevi Arap atası İsmail'in acıları milyonlarca insan tarafından yaşanıyor. Avrupa ve Amerika kapılarını kapatıyorlar; çünkü yeni diaspora Fransa'da, Hollanda'da, Avrupa'dan uzaklaşma yolundaki Britanya'da, Trump döneminin ABD'sinde popülist, liberalizm karşıtı politikacıların daha da büyüttükleri korkuların tohumlarını ekmiş bulunuyor. Yani, Arap demagogların ve itaatkâr kitlelerinin Arap Baharı'na tepkisi dolaylı olarak küreselleşme yolunda. Dinozorlar hiç de miatlarını doldurmuş değiller ve bu belki Arap dünyası dışında da geçerli. Hiçbir şey güvende değil: Ne Batı liberal demokrasisi ne de tek bir Suriyeli ya da Yemenli çocuğun hayatı.

Arap dünyasında kalan ve özellikle hareketli bölgelerde, kuzeyin ve güneyin Bereketli Hilali'nde yaşayan bizler için, Hayal Kırıklığı Çağı şimdi bir Umutsuzluk Çağı'na doğru gidiyor. En eski yerler, kabile topraklarının çeperindeki kadim medeniyet merkezleri çekişmenin en kızıştığı alanlar gibi görünüyor: Yemen'in San'a ve Taiz, Irak'ın Musul, Suriye'nin Rakka ve Halep şehirleri. Örneğin, Akadlardan itibaren herkesin kapmak için uğraştığı

96 Cerrâh, s. 290-291.

97 BM rakamının alındığı kaynak *Guardian*, 31 Mart 2017

sonuncusunda, Nueymi'nin çocukluğunda pamuğun gittiği koca kervansarayların birçoğu tanınmayacak kadar harap halde. Şehrin 10. yüzyıl Hamdani hamilerince altına boğulan şair Mütenebbî tarafından

Bak hele! Şaşkın düşmanı horlayıcı kahkahalar
Atan şu haşin çehreli ve yekpare kayalığına⁹⁸

diye tasvir edilen ve daha sonra Hülâgu'nun Moğol ordularının bir kuşatmasına dayanan Şehba' ("Demir Bozu") adlı kalesi, 21. yüzyıl toplumlarının açtığı gediklerle sırtıyor gibi. Baba Manav Hafız Esed'in Hama Camii'nde yarattığı türden yıkım, Oğul Göz Doktoru Beşar döneminde Halep Camii'nin de başına gelmiş bulunuyor. (Ancak ikincisinde çeşitli taraflardan hangisinin fail olduğu tartışmalıdır.)

Suriye'de 20 yıl önce eski eserleri görmek için çıktığım gezide, Hama'da üstüme çöken derin hüznün, ışık ve tarihle dolu bir mekân olan Halep Camii sayesinde dağıldı. Emevilerin camiye inşa ettikleri alan eskiden Bizans katedralinin bahçesi, ondan önce de Helenistik agoraymış. Oraya gidiş sebebim seyyah İbn Battûta'nın "kendi türündeki en şahane binalardan biri" olarak nitelendirdiği caminin 14. yüzyıl unsurlarını görmek içindi. Özellikle görmek istediklerim "çok geniş avlu ve enfes işçilik eseri, fildişi ve abanoz kakmalı minber"di.⁹⁹ Aradan binyılın üçte ikisi kadar zamanın geçmesine karşın, hatlı yazılarla çevrili bir Selçuklu minaresinin baktığı avlu, öncelimin gördüğü gibiydi. Kocaman parlak seccadeler gibi, açık ve koyu renkli taş dikdörtgenlerle döşenmiş avluda Halepli beyefendiler kürsülere oturmuş olarak güneşleniyor ya da kitap okuyorlardı. Memlûk Sultanı Nâsır'ın bir hediyesi olan minber, İbn Battûta'nın döneminde yepyenydi ve tumturaklı sözler söylemek üzere çıkılan ama başka hiçbir yere de çıkmayan ahşap merdiveni yerinde duruyordu:

Dış görünüşü itibariyle meyve ağaçlarının ahşabından kakma çokgenlerin iç içe geçtiği bir kütleydi; güzelliğini öne çıkaran ise derin oymalı fildişi yoncalar ve boğumlarına ufak fildişi tokmaklar konulmuş çapraz abanoz parmaklıkların oluşturduğu minyatür izgara örgüydü. Birkaç kakma parçası eksikti; bunun dışında, İbn Battûta'nın gördüğü dönemdeki kadar tiril tirildi. İşçilik sahiden enfesti. Çok renkli kısımlarının etkileşimiyle, insanın gözünü okşayan bir Bach fûğu gibiydi.¹⁰⁰

98 Gibb'in çevirisi İbn Battûta I, s. 96.

99 İbn Battûta I, s. 97-98.

100 Mackintosh-Smith, *Tangerine*, s. 188.

Orada ona İbn Battûta'nın gözünden baktım; görüş hattımız, zaman ölçeğimiz kesintisizdi. Bir an için kendimi ilelebet uzayıp gidebilecek bir geometri içinde hissettim.

Yedi yılı iç savaşla olmak üzere, aradan 20 yılın geçtiği günümüzde Halep Camii de harabe halinde. Hatlı yazılarla çevrili minare 2013'te devrilmiş; taş seccadeli avlu ve namaz bölmesi tahrip edilmiş. Minbere gelince, yerinde yeller esiyor. "Sökülüp meçhul bir yere götürülmüş"¹⁰¹ olabilir ama hiç kimse kesin bilmiyor.

Belki savaşlar bittiğinde ve göz doktoru, teke, "DEAŞ", "Ensarullah" ve bütün diğerleri Emeviler ile Arap Cündüb gibi tarihe karıştığında, belki o zaman Halep'in sağ kalan sakinleri tekrar sahneye çıkıp hayatlarını ve şehirlerini yeniden kurarlar. Belki fildişi ile abanozun etkileştiği minberleri de geri döner. Umarım, öyle olur. O minber geometriden oluşan söz, karanlık ile aydınlığın uyumlu bir diyalogudur.

101 Kaynak www.unesco.org/ne/en/safeguarding-syrian-cultural-heritage, erişim tarihi Haziran 2018.

Sonsöz

Tarih Durağında

Bu kitabı on yıl önce yazmış olsaydım, ortaya herhalde farklı bir şey çıkardı. Yakın dönemdeki olaylar onu olabileceğinden daha iç karartıcı hale getirmiş bulunuyor.

Hayal Kırıklığı Çağı insanın içindeyken hissettiğinden daha kısa sürebilir. Ama geçmek bilmiyor. Kitaba Arap zamanının bir imgesiyle, Nizar Kabbânî'nin kum saatiyle başladım. “Godot”yu Arapçalaştırdığı “Gudu”yu Beklerken” adlı bir şiirinde başka zaman ölçüleri de karşımıza çıkar:

Treni bekliyoruz,
Kader gibi meçhul bir yolcunun
Yılların harmanisi içinden
Ta Bedir'den
Yermük'ten
Hittin'den
Salaheddin'in kılıcından çıkıp gelmesini bekliyoruz.

Geçmiş muharebelere ve kahramanlara ayarlıdır. Şimdiki zaman ise şöyledir:

Treni bekliyoruz,
Gelişimizden beri yılların saati bozuk,
Zaman bir türlü geçmiyor.
[...]
Gel artık, Gudu,
Kurtar bizi müstebitlerden ve onların istibdadından.
Zira tarih durağındaki koyun gibi mahpusuz.¹

Burada Aziz Augustinus'a göre cehennemin ebedi, şeytani zaman tüneli² durağan şimdiki zaman anlatılıyor gibidir. Ama anlatılan aslında hep süren geçmiştir, Max Weber'in ifadesiyle “ebedi dün”dür,³ yani geleneğin amansız otoritesidir. Arapçada *hadis* kelimesinin hem “gelenek” hem “yeni olan” anlamına gelmesi bir paradoks değildir.

1 Kabbânî, s. 754-757.

2 Karş. Alberto Manguel, *The Library at Night*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2009, s. 331, n. 23.

3 Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, Drei Masken Vlg, 1921, s. 507.

Bu şiiirden bir Arap Baharı sonra günümüzde saat hâlâ bozuk; ama kum saati dönüyor ve akordiyon aynı eski ezgileri çalıyor. Suudi Arabistan'ın son sürüm seksenlik kralı, oğlunu veliaht atayarak ve onun kuzenlerini yolsuzluk şüphesiyle gözaltına aldırmasını onaylayarak, “söz birliğini sağlamak”la, yani muhalefeti susturmakla meşgul. Öte yandan, Suudiler ve müttefikleri komşu Katar’a karşı, “asayı yardığı”, yani Basra Körfezi rejimlerinin kulübünce varılmış söz birliğinden ayrıldığı gerekçesiyle cephe oluşturuyorlar.

Onların özellikle yaka silktiğı bir baş belası ise Katar'ın bağımsız medya sesi Arapça El Cezire; çünkü dost Ruritanya'nın cumhurbaşkanına ülkesinin ulusal bayramı vesilesiyle gönderilen bir tebrik telgrafını haber konusu yapmak yerine, araştırmacı gazetecilik gibi yeniliklerle Arap medyasını renklendirmiş bulunuyor. Komşu rejimler bu yayın ağını Arap Baharı'nın zehirli esintilerini körüklemiş bir odak olarak görüyorlar. Ayrıca Katar'ı bin yıllık hasım İran'a elini uzatmakla eski kırmızı çizgiyi aşmış sayıyorlar. Bazıları “Katar'a yakınlık gösterme”ye karşı yasalar bile çıkarmıştır. Mısır Cumhurbaşkanı Sisi İslam öncesi müstebitlerin kavgacı şairlere karşı başvurduğu kadim tehditle, El Cezire'nin “dilini koparacağı”nı söylemiştir. Metnimde son rötuşları yaptığım (daha doğrusu kitapların, hele tarih kitaplarının gerçek anlamda hiç bitmemesinden dolayı, matbaaya gidecek hale hazırladığım) sırada, Riyad'daki kraliyet sarayı Suudi uyruklu muhalif gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın ülkesinin İstanbul'daki konsolosluğuna gittiğinde öldürüldüğünü itiraf ediyor.⁴ Görünüşe bakılırsa, dilinden çok daha fazlası koparılmış olabilir. Türk resmi makamları parçalandığını ve bu parçaların asitle eritildiğini ileri sürüyor. Suudilerin Arap müttefikleri cinayete yönelik uluslararası eleştirileri, krallığın egemenliğini ve Araplığını bir ihlal sayıp kınamış⁵ bulunuyorlar... Bütün o sopalar, otorite sembolleri ve infaz araçları sıkıca kenetlenmiş gibi. Avrupa geçmişini dikkate alan gözlere *fascies* (“değnekler demeti”) gibi görünmüş olması kaçınılmaz.

Sözler hâlâ en keskin silahlardır; kimliğin, dayanışmanın ve sürekliliğin özünde hâlâ dil yatıyor. Bunu her Arap lideri kadar iyi bilen İsrail hükümeti Temmuz 2018'de Arapçayı İsrail Devleti'nin bir resmi dili statüsünden çıkararak,⁶ kendi toplu dil koparma eylemini gerçekleştirdi. Bir ülkede olduğu kadar bir dilde yaşayan Arapların İsrail yurttaşlarının yüzde 17,5'ini oluşturmaması nedeniyle, bu tedbir emperyal Osmanlı tarzında Arapça öğretmeyi yasaklama şeklindeki kesin çözüm olmasa bile belki sondan bir önceki çözümdür.

Arap dünyasının büyük bölümünde olmasa bile bir bölümünde, saat, bozulmanın ötesinde geriye doğru işliyor gibi. 2011 devrimlerinin kalıcı

4 BBC ve *Guardian* haberi, 20 Ekim 2018.

5 Örneğin bkz. meşru Yemen hükümetinin açıklamaları, *sahafah.net*, yaklaşık 16 Ekim 2018.

6 *Guardian* haberi, 19 Temmuz 2018.

başarıya ulaşmış gibi görüldüğü tek ülke Tunus bile ileriye gidişinde sendeliyor. Oradaki devrim hasta ekonomiyi büyüyle sağlığına kavuşturamadığı gibi, otokratlar, İslam müstebitleri, tiranozorlar ve teröristler hiç de tükenmiş değil. Suriye’de Göz Doktoru Beşar Esed, muallaktaki iki eski imparatorluğun, Rusya ve İran’ın desteğiyle iktidara sıkıca yapışmış görünüyor. Yönetiminin ömrünü uzatan savaşın (ve muhtemelen kendi toplarının) kurbanı olan Halep Camii şu anda Çeçen parasıyla yeniden inşa ediliyor.⁷ Harikulade minberinin ise nerede olduğu hâlâ bir sır.

Arap dünyasının bulunduğu köşesinde, eski Arabia Felix’te (Müreffeh Arabistan) makul ölçüde birleşmiş Yemen halkının uykuda gezinerek ya da uyutularak en feci kâbusa, iç savaşa sürüklenişini bizzat izledim. Füzelerin seslerini yere yatmış halde ve duyacağım son ses olup olmadıklarını kendi kendime sorarak dinledim. Her şey en düz anlamıyla trajikti ve bu kitabın bitmesine yakın, tragedya kahramanımızın/karşı-kahramanımızın sonu da geldi: Bir yüzyılın üçte birine varan süre boyunca başta kalmış “subay yemekhanesindeki teke” Ali Abdullah Salih. Onu devirmiş olanlardan öcünü 2014’te daha da amansız güç Husilerin tarafını tutarak almıştı. Birlikte hareket eden iki güç, başşehir büyük çaplı bir baskınla Yemen’in yeni yöneticilerini devirmişti. Husiler, sözde “Ensarullah” şaşırtıcı olmayan bir tavırla, daha önce kendilerine karşı altı savaş yürütmüş Ali’nin ensarları olmak istemediler. Ancak izdivaçların bu en imkânsız karşılıklı suçlamalarla, ardından kıyasıya şiddet eylemleriyle bozulana kadar üç yıl sürdü. Bombardıman 3-4 Aralık 2017 gecesi bir kreşendoya ulaştı; ertesi gün yaşlı tekenin öldüğü haberi duyuldu. (Her ne kadar düz anlamıyla trajik demiş olsam da, olay acaba kelimenin Yunanca aslına uygun olarak bir keçinin kurban edilişi miydi?)

Ne var ki, daha yakın dönemde Ali başka bir yaratıkla bağlantısından dolayı daha çok nam salmıştı. O garip ve talihsiz ittifaktan epey önce şunu yazdığımı hatırlatmalıyım:

Yemen’i yönetmeyi “yılanların tepesinde dans etme”ye benzettiği söylenen Ali Abdullah Salih, çok daha eski bir Yemen deyişini aklından çıkarmamalı: “Yılan sonunda oynatıcısını daima yakalar.”⁸

Kestirilmesi zor olmayan bir kehanetti bu. Yılan oynatıcısı kendi yarattığı canavarın yapışkan ve katmerli kangallarında can verdi, tıpkı bir hikâyede dine aykırı bir evlilikten dolayı cezalandırılan eski Troyalı rahip Laokoon gibi. Her ikisi de bizzat ortalığa saldırdığı kahredici bir musibetle boğuşurken öldü. Ancak Ali’nin akıbeti murdar olmadı; ölene kadar hiç bırakmadığı asker

7 Reuters haberi, Ocak 2018.

8 Mackintosh-Smith, *Yemen* (2014 baskısı), “Afterword”

kişiliğiyle direndi. Kanaatimiz o ki, cesedi uzun yola çıkmış bir dondurucuda yatıyor: Gömülmeyen tarih, yani askıda duran geçmiş.

Ölümü muhtemelen yaşarken bir araya getirdiğinden daha fazla insanı birleştirdi. Bu arada, en az üç yerde ayrı iktidar merkezleri varken, birleşik Yemen Cumhuriyeti'nin siyasal yapısı korunabilirliğin ötesinde görünüyor. Birlik her zamanki gibi kısa süreliğine göze ilişen seraptır.

Belki de hemen her zaman demek daha doğru olur, çünkü istisnalar vardır. Birleşik Arap Emirlikleri hâlâ isminin yanı sıra belagat geçmişine uygun olarak varlığını sürdürüyor. Dubai emirinin Basra Körfezi üzerinden gelen bin yıllık tehditle kavgada şiir oklarını fırlatışına benzer biçimde, oğlu da ustaca hazırlanmış ve çok tutulan bir videoda bizzat okuduğu uzun bir kasidenin şu mısralarıyla ülkedeki söz birliğini sağlıyor:

Biz daha 71'de birleşirken tek halktık:
Önce gönüller, ardından evler birleşti.
Birleşik kalacağız halis Arapların zihninde,
Süren ve asla ölmeyecek nesebimizde.
[...]
Allah halklarımızı ebediyen güçlü kılsın, amenna!
Allah birliğimizi korusun çağlar sürdükçe!⁹

Gökdelenler ve alışveriş merkezleri arasında, yeni bir yönetici kuşağı eski dil ipini kavrayıp ebedi söz büyüsünü uzatıyor.

Gelgelelim, hemen her yerde sözler ve onlardan kaynaklanan işler, toplumları birleştirmek yerine parçalamış bulunuyor. Sevdiğim bir ülkede bütün bu süreci izlemek ve genel Arap dünyasının kendine bu kadar zarar vermenin ceremesini çektiğini görmek ıstırap verici. Peki, kendi mirasım, açık sözlü olmak gerekirse, buranın doğduğum ve kişiliğimin oluştuğu ülkedekine benzer düzene kavuşturulmuş olması halinde, durumun daha iyi olabileceğini sezmek ıstırapı daha feci hale getiriyor mu? Yarım yüzyıl önce, son ve en büyük Arap emperyal hanım seyyahı ve emperyalizm sonrası yaklaşımın bir öncüsü olan bilge Doreen Ingrams, İngilizlerin Aden'den çekilişinden sonra şunu yazmıştı:

9 Şeyh Hamdân bin Muhammad Mektûm'un "Câr li'l- Câr" kasidesinden, <https://lyrics-on.net/en/1096426-el-jar-lil-jar-lyrics.html>, erişim tarihi 14 Kasım 2018.

“Yerli”lerin bizim idaremizin düzenini ve adaletini kendi düzensizlik ve adaletsizliklerine tercih etmeleri gerektiği varsayımı, sömürge uyruklarına karşı İngiliz tutumunun daha şaşırtıcı yönlerinden biriydi.¹⁰

Aradan 50 yılın geçtiği günümüzde, Arap dünyasının tamamı düzensizlik içinde değil; ama nüfus itibariyle muhtemelen yarısı öyledir ve liberal demokrasilerin standartlarına göre, hemen her ülkesi adaletsiz, hem de rezilce adaletsizdir. Peki, o liberal standartları esas almak ve Arapların da bizzat öyle yapacağını ummak fikri sömürgeciliğin bir biçimi midir? Belki Samuel Huntington medeniyetler çatışması konusunda *sahiden* haklıydı. Diktatörlerin, “DEAŞ”ın ve bizdeki Husilerin söylediği kesinlikle budur ve bütün bunlar iktidarı sıkı denetim altında tutmalarının bir unsurudur.

Ama biraz tanıdığım ve büyük sevgiyle hatırladığım Doreen ne kadar bilgeyse, ondan bir süre önce, Batı emperyalizminin alacakaranlığında şunu yazan Taha Hüseyin de öyleydi:

Özgürlüğün ve bağımsızlığın esasen insanların ve milletlerin ulaşmaya çalıştıkları bir gaye değil, yararları açısından daha yüce, daha kalıcı ve daha kapsamlı gayeler için bir araç olduğu [...] bir çağda yaşıyoruz.¹¹

Daha yüce gayeler arasında özgür ve bağımsız toplumlardaki düzen ve adalet de olsa gerek herhalde.

Her iki bilge de elbette haklı. Ancak Taha Hüseyin, onu hâlâ tanıyan Arapların gözünde muğlak bir simadır. Akıllı ve belagatli olmakla birlikte, Helen-İslam medeniyetine inanan bir kozmopolitti. Bir Arap olmanın yanı sıra bir Mısırlıydı, üstelik gerçek ve mecazi anlamda Avrupa’yla evliydi. Çatışmalara değil, kucaklaşmalara inanırdı. Şunu yazan da oydu: “Zaman geçtikçe, [Arap zihniyetimiz] değişim yönünde uğraş vererek, Batılılarla temasında ivme kazanıyor.”¹² Ama bunu 90 yılı aşkın bir süre önce yazmıştı ve son yıllarda ivme tersine dönmüş durumda. Homojenleşme, küresel bulanıklık, *değer ve inanç sistemini* yitirme korkusu var. Üstelik sadece karışık bir düşünme tarzı, belirsiz bir “Arap zihniyeti” değil, ama ilk anlamıyla bir topluluğun “karakter”i, dehası, koruyucu ruhu ve kaderi, kurumsal dinden daha temel bir güçtür.

Zaman konusundaki kafa karışıklıklarına yol açan da kısmen bunu yitirme korkusudur. Eski bir Arapça deyişe göre, insanlar babalarından ziyade

10 Doreen Ingrams, s. 153.

11 Aktaran Suleiman, s. 191.

12 Hüseyin, s. 109.

yaşadıkları döneme benzerler.¹³ Ama çoğu kez babalarına benzemek, sahip oldukları değer ve inanç sistemini korumak isterler. Böylece zaman kavrayışları yerinden oynar. Zamana karşı mücadele ederler ve hep süren geçmişi, ebedi dünü korurlar; bozuk saati onarmak istemezler. Şimdiki zamanın, bulanıklığın parçası olmanın şimdiye kadarki en büyük üst-*hadare*'ye girmeyi, dünyadaki herkese daha çok benzemeyi getireceğini bilirler. Ta başından itibaren 'arab ya da Arap olmanın yinelenen bir vasfı, çeperde kalmak, bağımsız olmak, herkese *benzememek* olmuştur. Kişi *hadare*'ye, medeniyete girdiği ölçüde, kelimenin en eski anlamlarından biriyle "Arap" olmaktan çıkar. Ne de olsa, Araplar İslam'la şimdiye kadarki en büyük üst-*hadare*'nin yolunu açmış ve sonunda çeperde kalmıştır.

Peki, çeperden geriye dönerlerse ve gerçek anlamda demokratik olmaya, tiranozorlardan ve aralıksız çatışmadan kurtulmaya, işleyen anayasalara, hukuk önünde eşitliğe, ifade ve din özgürlüğüne, her yerde Baskin Robbins 31 dondurma lezzetlerine kavuşmaya çalışan sivil toplumların şimdiki daha geniş *hadare*'sinde aktif bir rol üstlenirlerse ne olacak? (Doğrusu, o dondurmalar şimdi hemen her yerde ve bana anlatılan doğruysa, Kâbe kutsal mekânına açılan kapıların birinde de var.) Sırf "Batı Asyalı" ve "Kuzey Afrikalı" mı olacaklar? Elleri ortak dil ve tarihleri, kısacası kültürleri dışında hiçbir şey kalmayacak. Bu yeterli olacak mı? Onu ancak onlar bilebilir.

Kaldı ki, ne kadar üst düzeyde olursa olsun, hiçbir *hadare* ilelebet sürmez. Tiranozorların yok oluşu da kaçınılmaz değildir. Üstelik henüz serbestken, beraberinde yağmalanmayı, güdülmeyi, tarih durağına kısılmayı ve aralıklarla kıyıma uğramayı getirse bile, sürü gibi kalmak oldukça yüksek sayıya varan Araplar için, insanlık tarihinin büyük bölümünde çoğu kişi için olduğu gibi, çoğu zaman bir nebze güvenlik sunar.

Ama saatin bozuk kalması gerekmez. Çalışır hale getirilebilir ve Arap zamanına ayarlanabilir. Arapların sıklıkla bir kayanın üstünde sıkışıp kalmanın yanı sıra, temel araçlar, küresel saat düzenğinde ortadaki dişli çark olduğu bir dünyanın geri kalan kısmıyla paralel olarak işleyebilir.

Son yüzyıllarda saatin büyük ölçüde Batı zamanına göre işlemesi dünyayı ayarsız bırakmıştır. Bir yarı küreye (aslında yarının yarısı bir küreye, kürenin kuzeybatı kesimine) bu sapış, komşularını kuşkuyla bakmaya yöneltmiştir. Özellikle birçok Arap açısından, Batı dünyası muğlaktır: Bakışıyla yok edici bir Gorgon olmasa bile, en iyimser görüşle hem büyüleyen hem tehlikeye

13 Cāhiz, Kısım 3, s. 113.

atan bir Siren'dir. Arapların gözlerini kaçırıp kendilerine bakmaları ve kendi seslerine kulak vermeleri daha iyi olabilir. Elbette "Batılı Öteki'nin bakışına, her türlü umudu peşinen boşa çıkaran [...] bir bakışa"¹⁴ boyun eğmeleri ya da modern siyasal İslam'ın kurucularından Muhammed Celal Keşk'in ifadesiyle, apaçık "Batılı" ve "kozmpolit" fikirleri Müslüman zihnine karşı bir "Haçlı seferi"¹⁵ olarak reddetmeleri şart değildir. Asıl önemli olan fikrin kendisidir, nereden geldiği değil. Bu 9. yüzyıl "Arap Filozofu" Kindî'nin bildiği bir şeydi. Ona göre, "nereden gelirse gelsin, bizden uzak ırklardan ve bizimkinden oldukça farklı toplumlardan gelse dahi"¹⁶ hakikatin peşine düşmek gerekirdi. Büyük 13. yüzyıl mutasavvıf kâhini İbnü'l-Arabî'nin bildiği de buydu:

Doğuya düşen şimşegi görünce, doğuyu özler;
Işık batıya kanat çırparsa, oraya meyleder.
"Yerlere ya da diyarlara duymam muhabbet," der.
"Bende yegâne ihtirası şimşek çakımı çeker."¹⁷

Eğer bakarlarsa, Araplar kendi tarihlerinin aynasında çakımları göreceklerdir, tabii sadece ortasındaki göz kamaştırıcı yücelik çakımına değil, o tarihin tamamına bakarlarsa. Bireycilik, liberalizm, kozmpolitlik, kapsayıcılık, sivil toplum ve nesnel hakikatin bir "Batı haçlı seferi"nin değil, kendi geçmişlerinin parçası olduğunu anlayacaklardır. Örneğin, karşılına şunlar çıkacaktır:

Kuzeydeki Bereketli Hilal'i bırakıp vahşi yarımadanın güney kesimine yönelen ilk aykırı öncülerin, büyük ihtimalle ilk 'arab kitlesinin özgürlük ve bağımsızlık arayışı;

Güney Arabistan'daki diğer Bereketli Hilal'in İslam öncesi yerleşik, üretken, kabile dışı toplumları;

Merkezinde Palmira, Karyet ve Mekke gibi kervan şehirlerinin, *bedv* ve *hadar* buluşma yerlerinin kozmpolit ticaret ve kültür şebekeleri;

Şenferâ gibi İslam öncesi "serseri" şairlere, kabile sınırlarının ötesindeki hakikat arayıcıları ve sözcülerine özgü belagatli bireycilik;

"Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) "Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; "¹⁸ gibi ilk Kur'an vahiylerinin kucaklayıcı cenneti;

Muhammed'in ilk Medine Sözleşmesi'nin ve üstlendiği görevin kristalleşmiş biçimi olan Veda Hutbesi'nin kapsayıcılığı;

¹⁴ Kassir, s. 2.

¹⁵ Ajami, *Arab Predicament*, s. 52-53.

¹⁶ Karş. s. 314.

¹⁷ Cerrâh, s. 41. Bana bu mısraları ilk kez okuyan Dr. Haldun Şâme'ye teşekkür ederim.

¹⁸ Kur'an, 2:62.

Doruğundaki, özellikle de (yanılmaz hale gelişinden önce) filozof-halife Memûn dönemindeki Abbasi toplumunun kısa süreli ama harika açıklığı;

Aynı dönemde hayatın “başlı başına ihtişamlı bir şey, irfanla yüceltilecek ve her türden hazla şenlendirilecek bir şey” olduğu Kurtuba halifelığının “kültürlü, ince zevkli, hoşgörülü”¹⁹ ortamı;

Tasavvufun özgürleştirici ilahiyatları;

Okyanusa açılmayı sağlayan 14. ve 15. yüzyıllar ile sonrasındaki İslam’ın uyum yeteneği ve manevi derinliği;

19. yüzyılda Arap Uyanışı’nın aydın, inançlararası öncüleri;

20. yüzyılda kültürel işbirliğinin bizzatı Avrupa’yla evli Taha Hüseyin gibi savunucuları;

Çağımızın yurtdışına göç dalgasında, “serseri”lerin manevi torunları gibi hakikati arayan şairler;

Şimdi ve gelecekte özgürlük, onur ve günlük ekmek peşine düşenler.

Arapların kendi geçmişlerini gözden geçirmeleri çok gecikmiş olan bir adımdır. Son yılların en önde gelen “serseri”si bu sınavı şu etkileyici mısralarla ortaya koyar:

Öyle bir kuşak istiyoruz ki öfkeli olsun...

Tarihi köklerinden koparıp söksün.²⁰

Tarih insani ve canlıdır. Bir kısmı adamotu gibi acı çığlık atarak ortaya çıkacak ve onu bulanlara ölümcül zehir saçacaktır. Ama geçmişlerinin hakikatine varmaları, kendi *intifada*’sını yaşamasını sağlamaları, tozları silkelemeleri ve ardından kökleri yeniden incelemeleri, kısa süreli bir emperyal büyüklüğü yüceltmede ve onu yitirmenin uzun yasını tutmada gömülmüş olan şeyleri ortak mal olarak paylaşmaları için, Araplar için bütün bunlar, mevcut mirası ve kültürü korumanın ötesinde şeyler olacaktır.

Eski deyişin aksine, hakikat her zaman ortaya çıkmaz. Bir kısmı düpedüz fazla derine gömülüdür. Arap öğrencilerin Yermük’ün, Hittin’in ve Bizanslılar, Persler, Frenkler karşısındaki bütün zaferlerin yanı sıra, Araplar arası yüz kızartıcı kavgaları da öğrenmeleri gerekir: Muhammed’in damadı ile gözde zevcesi arasındaki çekişmeden kaynaklanan Cemel (Deve) Vakası’ndaki 70 kesik el ve 7.000 ölü; Muhammed’in kabilesinin eski ve yeni rejimleri arasındaki kavganın yol açtığı Siffin’deki 70.000 ölü; o zamandan beri Araplar

¹⁹ Jan Morris, *Spain*, Penguin, Londra, 1982, s. 14.

²⁰ Kabbânî, s. 703.

arası bütün diğer kavgalarda yeni sıfırların eklenmesiyle artan ölümler. Böylece geçmişe günümüz için bir tema parkı olarak değil, daha iyi bir geleceğin zemini olarak sahip çıkılmış olur.

Bir Siren-Gorgon “Batı”ya hasım olmaya gerek kalmadan, kendine karşı doğru olmanın bir yolu bulunur. Benlik hâlâ çoğu kez hayalidir; hem “dile getirme” hem “ortaya çıkarma” anlamında onu dışa vuran bazen muhalefettir. Pencereimin altında atılan sloganlar “Allahüekber” diye başlayıp şöyle sürüyor:

Kahrolsun Amerika
Kahrolsun İsrail
Allah Yahudilere lanet yağdırsın
Zafer İslam’ındır.

Kimlik hâlâ olumsuzlamayla, dışarıdaki büyük imparatorluğa ve içerideki küçük imparatorluğa karşıtlıkla kalıba dökülüyor. (İşin ironik tarafı eski kalıbın bu versiyonunun bizzat kalıba dökücü en eski imparatorluklardan biri olan İran’dan gelmesidir; o sözler Humeyni devriminin sloganıydı.) Allah’ın kendi kitabı karşıtlığı değil, ama yan yana durmayı, birlikte paralel varoluşu savunur: “Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”²¹ Daha genel hatlarıyla, her birimizin kendi değer ve inanç sistemi olabilir.

Tarihe kökleri itibariyle bakmak halklar ve kabileler arasındaki tartışmada ara bulmanın yollarını bile gösterebilir. Muhammed’e atfedilen deyişle, sineğin kanatlarından birinde illet, diğerinde deva bulunabildiğine göre, *bedave* ve *hadare* bir arada yaşayabilir. İşin sırrı belanın şifaya ağır basmasına, “çürük bir şey”in²² üstün gelmesine fırsat vermemektir. Günümüzün bütün öldürücü nefretlerine gelince, yakın tarihte başka yerlerde olduğu gibi, barışmaya ancak hakikat aracılığıyla yaklaşmak mümkündür. Günümüzün sorunları ancak geçmişin gerçekleri ortaya çıkarılıp incelendiğinde, düzgün biçimde toprağa gömülebilir. Bunu Araplar dışında kimse yapamaz. Önsöz’de Romalıların doldurduğu bir kuyuyu açmaları için 2.000 yıl İngilizlerin gelişini bekleyişlerine değindiğim köylüler²³ gibi, başkalarının tarihi açığa çıkarmalarını bekleyecek zamanı kaldırmaya da güçleri yok.

Kendi adıma kazma işini tamamlamış durumdayım. Ama geçmişimin bana arkeolojik kazıya girişme hakkını verdiğiğime eminim. Araplara dair ilk hatıralarım Nâsır’ın gülec yüzü ve daha belirsiz biçimde, titrek siyah-beyaz televizyon ekranında İngilizlerin Aden’den kovuluşu olduğu için, kaçınılmaz olarak emperyalizm sonrasının bir çocuğuyum. Aldığım eğitim itibariyle Arap

21 Kur’an, 109:6.

22 Karş. s. 14.

23 Bkz. s. 25-26.

uzmanı ve tarihçisi olmanın yanı sıra yaşantı itibarıyla Arabistanlı biriyim; öyle bir kütüphanede değil, bir ülkede yaşadığım, altında şehrin höyüğü yatan kulemde birçok katmanlı geçmiş üzerine kurulu mevcut dönemi hem barış hem savaş içinde yaşadığım için aynı zamanda oryantalizm sonrası bir kişiyim. “Doğu” sadece araştırma konum (ya da Allah göstermesin, tahakküm hedefim) değil, yurdumdur. Bütün bunlardan dolayı, etrafıma bakıp düzensizliği, adaletsizliği ve şimdilerde şehit afişlerinde ölü gençlerin bir yandan soldurulurken diğer yandan büyütülen gülümseyişlerini gördüğümde, ister “Batı” ister başka kaynaklı olsun, bölgesel ya da kültürel emperyalizmin gerekçesi olamayacağını biliyorum. O günler çok geride kaldı.

Ama capcanlı ve sapasağlam başka bir emperyalizm var. Mevcut Arap sorunlarına en iyi (belki yegâne) çözümler Arap geçmişinden çıkacak. Ancak o geçmiş her zaman olduğu gibi şimdi de içeriden yetiştirme iktidar çapulcuları ve iktidar sahipleri tarafından günümüz üzerindeki denetimlerini sürdürmelerini haklı göstermek amacıyla işgal edilmiş, el konulmuş ve istismar edilmiş durumda. Üstelik mesele günümüzden ibaret değil; Orwell’in bildiği üzere, geçmişi denetleyen geleceği de denetler. Maddi Arap ülkeleri eski işgalci imparatorluklardan geri alınmış olsa bile, Arap geçmişi hâlâ içeriden işgal altındadır.

Yeni kuşaklar bu geçmişin de kendi ülkeleri olduğunu, kurtarılmayı ve ardından açık gözler ve zihinlerle araştırılmayı beklediğini bilmelidir. Onun üzerinde daha iyi bir gelecek kurmak ancak o zaman düşünülebilir.

Kronoloji

ZAMAN	OLAYLAR	DİN, KÜLTÜR, TOPLUM, KİMLİK
günümüzden 2 milyon yıl önce?	insansıların Sina ve Babü'l-Mendeb Boğazı yoluyla Afrika'dan çıkışı	
günümüzden 125.000+ yıl önce?	modern insanların Sina ve Babü'l-Mendeb Boğazı yoluyla Afrika'dan çıkışı	
MÖ 8.-5. binyıllar	Arabistan'da en son "büyük yağışlı dönem"	
MÖ 6. binyıl	Güney Arabistan'daki insanların sığır gütmeleri	
MÖ 5. binyıl		bir Sami kök dilinden Arapçaya benzer özelliklerin ortaya çıkıp ayrılması
MÖ 4. binyıl	Güney Arabistan'daki insanların tarım ürünleri yetiştirmeye ve sulama sistemleri geliştirmeye başlamaları Arap kıyı şeridinde yerleşen insanların ev yapımı için mangrovları ve yiyecek olarak deniz kabuklularını kullanmaları	
MÖ 3. binyıl	muhtemelen Güneydoğu Arabistan'da develerin süt sağımı için evcilleştirilişi Basra Körfezi kıyılarında yaşayan insanların inci ihracatına başlamaları	
MÖ 2000'e doğru	Kuzey Arabistan'da atla çekilen savaş arabalarının kullanılması	

MÖ 2. binyıl	develerin yük ve binek hayvanı olarak kullanılmaya başlaması Bereketli Hilal'den öncü göçebelerin Arap Yarımadası'na yönelişi? ön-Sabalıların Suriye-Filistin'den çıkıp Güney Arabistan'a yönelişi	
MÖ 1000'e doğru	Arabistan'ın büyük bir bölümünde deveyle ulaşımaya geçiş Güney Arabistan'da büyük çaplı sulama projelerinin başlaması	deve kültürünün <i>bedave</i>'yi, gezgin toplumu güçlendirmesi gıda ürünleri için gerekli sulamayla <i>hadare</i>'nin, yerleşik toplumun ortaya çıkışı
MÖ 1. binyıl	Saba'nın (Şeba) Güney Arabistan'da önde gelen devlet haline gelişi belki de Saba öncesinden kalma Marib Bendi'nin büyütülmesi	
MÖ 10. yüzyıl	Kitabı Mukaddes'e göre Güney Arabistanlı Saba Melikesi'nin Süleyman'ı ziyaret edişi	
MÖ 853	Arap Cündüb'in Asur karşısı bir güce develer tedarik etmesi	Arapların adının geçtiği bilinen en eski yazıt (Asur)
MÖ 800'e doğru	Sabalıların Bereketli Hilal'le ticarete başlamaları	
MÖ 750'den itibaren	belki de bir kabile konfederasyonu olan Kedar'ın Kuzey Arabistan'da güç kazanması	
MÖ 730'lar	Asurluların "Arap melikesi" Şemsi'yi yenmeleri	
MÖ 7. yüzyıl	Asurluların Tabua adlı kukla bir "kraliçe"yi Kedar'ın başına geçirmeleri	Güney Arabistan'daki konfederasyonların tek bir ilaha bağlılıkla birleşmeleri
MÖ 5. yüzyıl	Perslerin sınırlarını Mısır'a karşı savunmak üzere Arapları kullanmaları	

MÖ 4. yüzyıl?	Arabistan'da atların binek hayvanı olarak kullanılmaya başlaması	
MÖ 3. yüzyıldan itibaren	Arapça konuşan Nebatilerin Petra'dan ticareti	
MÖ 2. yüzyıl	Güney Arabistan Minalılarının Mısır ve Ege'yle ticareti	
MÖ 1. yüzyıl	Arapça konuşan Palmirahıların Tadmur'dan (Palmira) ticareti	
MÖ 26'dan itibaren	bir Roma sefer kuvvetinin kısa süreliğine Güney Arabistan'a girişi	
MS 0'a doğru	deve eyerlerinin geliştirilmesiyle uzun seyahatlerin mümkün hale gelişi Arapların Güney Arabistan devletlerince paralı asker olarak geniş çapta kullanılmaları	Kuzey Arabistan'da ön-Arapça grafitilerin çoğalması ayrı bir Arap kimliğinin oluşmaya başlaması
1. yüzyıl	Himyerilerin Güney Arabistan'da büyük bir devlet haline gelişi	Necef'teki bir Aramca metin içinde yer alan ve bilinen en eski Arapça metin
106	Roma'nın Nebate topraklarını ilhak edişi	
2. yüzyıl	Batı Arabistan'ın Semüd kabilesinin Roma'ya vergi ödeyişi	
2. yüzyıldan itibaren	at+deve bileşiminin sağladığı benzersiz hareketlilik ve akıncılık gücü	Güney Arabistan'da Arapların ve Arapçanın öne çıkması
3. yüzyıldan itibaren	Kinde göçbelerinin Karyet'i (Orta Arabistan) pazar haline getirişi geleneksel anlatımlara göre, Huzâa kabilesinin Mekke'yi denetim altına alışı	Saba ve benzeri dillerin hâlâ yazılmasına karşın, Arapçanın Güney Arabistan'da ağırlıklı olarak konuşulması Mekke'nin bir dinsel merkez haline gelişi
226	İran'da Sasani hanedanının kuruluşu	

244	Şam'da doğan Philippus Arabus'un Roma imparatoru oluşu	
267		Medain Salih'teki (Suudi Arabistan) bir yazıtta ilk tam Arapça metin
272	Roma'nın Palmira topraklarını ilhak edişi	
3. yüzyıl sonları	Hadramut'un Himyeri hâkimiyetindeki Saba devletinin eline geçişi Güney Arabistan'ın Himyeri-Saba devleti altında birleşmesi Lahm kabilesinin Hire'de (Irak) Perslere tabi bir hanedan kurması	Lahmilerin oluşturduğu çekirdek etrafında Arap kimliğinin pekişmesi
4. yüzyıl başları	Pers nüfuzunun Doğu Arabistan'a yayılışı Kinde ve Mezhic kabilelerinin Orta Arabistan'dan Güney Arabistan'a göçü Himyerilerin Arabistan boyunca kuzeye ve doğuya seferleri	Arapça konuşanların Aramca konuşulan Bereketli Hilal'e sızması
328	Lahmi İmrü'l-Kays'ın adına dikilen kitabede "bütün Arapların meliki" olarak anılışı	
400'den önce?		Arapçanın "yüksek" bir konuşma biçiminin gelişmesi Nebati yazısından Arap yazısının ortaya çıkmaya başlaması
5. yüzyıldan itibaren	at üzenğisinin devreye girişinin Arap savaş gücünü artırışı göçebe Arap kabilelerinin Güney Arabistan'a artan sızıışı Azd'ın ve alt kabilesi Gassan'ın Marib'den kuzeye ve doğuya göçü	yüksek Arapça şiirin bir pan-Arap kültür ürününe dönüşmesi

5. yüzyıl	Muhammed'in mensup olduğu Kureyş kabilesinin atası Kusay'ın Mekke'ye varışı Kureyş'in Arap ticaret güzergâhlarını kontrol altına almaya başlaması	
yak. 490	Gassanilerin bir kolunun Suriye'de Bizans'a tabi bir hanedan kurması zayıflayan Himyeri devletinin Kindeli Arap tabi melikini destekleyişi	Gassaniler ile Lahmilerin şiir sanatında rakip hamiler haline gelmesi hanedanlar arası rekabetle Arap kültürü ve kimliğinin güçlenmesi
490'lar-530'lar	Kuzey Arabistan'da kabilelerin aralıklı "Besûs Savaşı"	
6. yüzyıl başları	Bizanslıların kendilerine tabi yöneticiye "Arapların meliki" unvanını verişİ Himyeriler ile Pers destekli tabi melikler arasındaki savaş	
6. yüzyıl	Arabistan genelinde sık kabile savaşlarının alevlenişİ Gassani ve Lahmi bölgelerinde Hristiyanlığın geniş çapta benimsenişİ Güney Arabistan'da (Hristiyan, Yahudi ve yerli) tektanrıcılığın yayılışİ	Kinde şâi'lerinin günümüze ulaşmış en eski yüksek Arapça şiirleri eski kabile su'lûk ("serseri") önderleri ile şairlerin ağırlık kazanması
6. yüzyıl başları	Himyeri melikinin Museviliğİ benimseyişİ	
yak. 518	Himyerilerin Necren'deki Hristiyanları katledişİ	

525	Hıristiyan Habeşlerin Himyeri-Saba devletini fethedişi	
6. yüzyıl ortaları	Kindeli şair-önder İmrû'l-Kays'ın Bizans'tan destek alma çabası Gassaniler ve Lahmiler arasındaki savaşlar Mekke yöneticilerinin kervan ticaretini geliştirmek için ortak sermaye kullanışı	yüksek Arapçanın elde ettiği itibarın Arap kültürel öz-bilincini ileriye götürmesi
570	Habeşistan öncülüğünde Mekke'ye yönelik saldırı için geleneksel kaynaklarda verilen tarih geleneksel kaynaklara göre, Muhammed'in doğuşu	
yak. 575	Perslerin Güney Arabistan üzerinde hâkimiyet kuruşu	
yak. 582	geleneksel kaynaklara göre, çocuk Muhammed'in bir peygamber olarak tanınışı	
6. yüzyıl sonları	Bizanslıların ve Perslerin tabi Arap meliklerinden vazgeçişleri	Arap yazısının Mekke'ye ulaşması Mekke'nin bir hac menzili olarak büyük rağbet kazanması Muhammed'in hayranlık duyduğu karizmatik vaiz Kus ibn Sâide Arapların bir pan-Arap kültürel topluluk olduğu anlayışının kökleşmesi
7. yüzyıl başları	Muhammed'in tefekkür amaçlı inzivalarına başlaması Marib Bendi'nin nihai çöküşü	
602	Perslerin son tabi Lahmi melikini öldürmeleri	
604	Arap kabilelerinin Zûkar'da bir Pers ordusunu yenilgiye uğratışı	

yak. 608	Mekke'de Kâbe'nin bir selden sonra yeniden inşa edilişi Muhammed'in yeniden inşadaki bir uyuşmazlığı arabulucu olarak çözüşü	
yak. 610 itibaren	Perslerin Suriye'deki ve kısa bir süreliğine Mısır'daki Bizans topraklarını işgali	Muhammed'e vahiylerin inmeye başlaması
616?	Muhammed'in takipçilerinden bazılarının Habeşistan'a sığınması	
619?	Muhammed'in ilk zevcesi Hatice'nin ölümü	
620'den önce		ilk Arapça kitap Kur'an'ın şekillenmeye başlaması
620'ler	Bizanslıların işgal edilmiş topraklarını Perslerden geri almaları	
622	Muhammed ve takipçilerinin Mekke'den Yesrib'e (Medine) göçü	Medine'ye hicret, İslam takviminin başlangıcı
624	Muhammed'in Bedir'deki bir Mekke kervanına baskını	Muhammed'in namaz istikametini Kudüs'ten Mekke'ye çevirmesi
625	Medinelilerin Uhud'da Mekkelilere yenilmeleri	
626	Yahudi kabilesi Benî Nadîr'in Medine'den sürülüşü	
627	Mekkelilerin Medine'yi kuşatması birçok Medineli Yahudi'nin Mekkelilere destek verme gerekçesiyle öldürülüşü Yemen'deki İranlı göçmenlerin Medine yönetimini kabul edişi	
628	Medine ve Mekke arasında mütareke	
630	Muhammed'in Mekke'yi alışı	

630-631	Arap kabile reislerinin Muhammed'e bağlılık bildirmeleri	
631	Medinelilerin Taif şehrini kuşatması "sahte peygamberler" Müseylime (Doğu Arabistan) ve Esved (Yemen)	
632	Muhammed'in Mekke'ye "Veda Haccı" ve son hutbesi Muhammed'in ölümü Ebubekir'in Muhammed'e halife seçilmesi çoğu Arap kabilesinin "dinden dönmesi", yani Medine devletiyle bağlarını kesmesi "sahte peygamber"lerin çoğalması	Ebubekir'in ayrı Kur'an kısımlarını derlemesi
633-634	Müseylime'nin Medine'den gelen bir kuvvete yenilmesi Esved'e yönelik suikast diğer "sahte peygamber"lerin teslim oluşu Arabistan genelinde "dinden dönme"nin zorla ve diplomasiyle bastırılışı yarımadanın Medine yönetimi altında kâğıt üzerinde birleşmesi	
634	Ebubekir'in ölümü, Ömer'in halife olarak yerine geçişi	
635-yak. 750	Arapların Batı Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bir imparatorluk oluşturmaları Arabistan'dan büyük çaplı göçler (çoğunlukla 635-644)	Tüm Arabistanlıların kutsal kitap ve imparatorluk vasıtasıyla kâğıt üzerinde birleşmesi

636	Arapların Yermük'te (Suriye-Ürdün) Bizanslıları yenilgiye uğratışı	
636/637/638	Arapların Kadisiye'de (Irak) Persleri yenilgiye uğratışı	
638	Irak'ta Basra kışla şehrinin kuruluşu	
638 ya da sonrası	Irak'ta Küfe kışla şehrinin kuruluşu	
639	Arapların Mısır içlerine akınlarının başlaması	
641	Arapların Mısır'da Babil Kalesi'ni (Eski Kahire) alması Mısır'da Fustat kışla şehrinin kuruluşu	
642	Nihavend Muharebesi'yle Pers İmparatorluğu'nun doğu kesimlerinin Araplara açılışı	
644	Halife Ömer'in ölümü, Osman'ın ardılı olarak belirlenişi	
644'ten itibaren		bir heyetin kanonik bir yazılı Kur'an hazırlaması Kur'an'ın kanonik olmayan sözlü çeşitlemelerinin sürmesi
656	eyaletlerdeki bazı Arap askerlerinin isyan ederek Medine üzerine yürüyüşü Osman'ın isyancılarca öldürülmesi Muhammed'in kuzeni ve damadı Ali'nin halife olması Ali ve "Osman yanlısı" hizip arasında "Cemel (Deve) Vakası"	
657'den itibaren	Ali ile Kureys'in eski rejiminin Sıffin'de (Suriye) çarpışması karşıt savları çözmenin hakemliğe bırakılması, hakemliğin bir sonuca varamaması	

661	Ali'nin Şia olarak anılacak hoşnutsuz taraftarlarının suikastına uğrayışı Mekke eski rejimine mensup Muaviye'nin geniş bir kesimce halife olarak kabul edilmesi Muaviyeyle Emevi halifelik hanedanının başlaması başşehir Şam'ın Arap İmparatorluğu'nun başşehir oluşu	
670	Tunus'ta Kayrevan kışla şehrinin kuruluşu	
680	Muaviye'nin ölümü Hüseyin b. Ali'nin Emevi yönetimine karşı ayaklanması ve öldürülüşü Şiiliğin ilk büyük şehidi sayılışı	
680'ler	Arapların komutasındaki kuvvetlerin Kuzey Afrika'nın Atlantik sahiline varışı Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de karşı-halifelik kurması yarımada kabileleri arasında "kuzey-güney ayrımı"nın tekrar ortaya çıkması İbn Zübeyr'in "Kuzeyliler"e yavaşması, Suriye'de bile topraklar kazanması	
691		Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'nın inşaatının tamamlanması
692	Abdullah b. Zübeyr'in Mekke karşı-halifelığının yenilgiye uğratılışı Arabistan'ın yarımada kesiminin siyasi bakımdan devre dışı bırakılışı	Arabistan'ın yarımada kesiminin kültürel bakımdan kenarda kalışı

694'ten itibaren	Haccâc'ın Irak'taki Emevi karşıtı muhalefetin kökünü kazımaya çalışması	
7. yüzyıl sonlarına doğru	Irak'ın Basra şehrinde nüfusun 200.000'e ulaşması	konuşulan Arapçanın "melezleşme"ye başlaması çok sayıda gayri Arabın Arap kabilelerine bağlanması
yak. 700		bir Arapça yazılı sikkenin basılması yüksek Arapçanın imparatorluğun idare dili haline getirilmesi yazının geniş çapta kullanılmasının Arap alfabesinde ilerlemeleri sağlaması gayri Araplar arasında yüksek Arapçayı kullanmanın hızla yayılması dil bilimlerinin (gramer, filoloji vs.) gelişmeye başlaması
8. yüzyıl başları	Arapların komutasındaki kuvvetlerin Orta Asya'daki Maveraünnehir'e girişi Arapların Sind'de (Pakistan) sınırlı hâkimiyet sağlaması	
711	Tarik b. Ziyâd'ın komuta ettiği ağırlıklı olarak Berberi kuvvetlerin İspanya'ya girişi	
715		Şam Emevi Camii'nin inşasının tamamlanması
yak. 720'ye doğru		İsmail'e dayandırılan Kuzey Arap soy çizgilerinin oluşturulması Kahtân'a dayandırılan Güney Arap soy çizgilerinin oluşturulması bütün Arapların siyasi düzeyde olmasa bile teoride genetik düzeyde birleşmiş sayılması

732	Arapların komutasındaki kuvvetlerin Poitiers yakınında Karolenj kuvvetleriyle çatışması	
747	Horasan'da (Doğu İran) Abbasi devriminin başlaması Şiilerin devrimcilere katılması	
750	Abbasi kuvvetlerinin Emevileri yenerek ortadan kaldırması Seffâh'ın ilk Abbasi halifesi olması Abbasilerin devrimci yoldaşlarını tasfiyeye başlaması	
751	Arapların komutasındaki kuvvetlerin Siriderya Nehri'nin doğusunda Çin'le çatışması	
754	Mansur'un Abbasi halifesi olarak Seffâh'ın yerine geçişi	
8. yüzyıl ortalarından itibaren		kâğıt yapımının Arap dünyasına yayılması kâğıdın ucuzluğu sayesinde yazılı Arapça metinlerin çoğalması kâğıdın pürüzsüzlüğünün yazıda yeni ilerlemeleri teşvik etmesi İslam hukuk ve ahlak sistemlerinin bütünleştirilmeye başlaması
756	Emevi ailesinin sağ kalan mensubu Abdurrahman'ın İspanya'da Endülüs hanedanını kurması İspanya'ya Arap göçlerinin artması	
762	Mansur'un Bağdat'ı kurması	

762'den itibaren	Mansur'un Abbasi ailesi içindeki muhalefeti bertaraf etmesi Abbasi devrimci elit tabakasından gelecek olası muhalefetin önünü kesmesi gayri Arap köle askerlere dayanmayı esas alan bir yönelimi başlatması	
774		İngiltere'deki Mercia Kralı Offa'nın Abbasi sikkelerini taklit etmesi
788	Ali'nin soyundan gelen bir kişinin Fas'ta İdrisi hanedanını kurması	
8. yüzyıl sonlarından itibaren		"derleme çağı"nın başlaması bu çağda Arap kültürel mirası ve kimliğinin gelecek kuşaklar için güvenceye alınması (gerçek bedeviler artık çepere itilmişken) bir "bedevi" geçmişin benimsetilmesi İranlıların, ardından başka birçok halkın kendi kültürünü diriltmesi "Şuûbi" hareketlerinin Arap kültürel hegemonyasına meydan okuması
809	Halife Reşid'in ölümü imparatorluğun Reşid'in üç oğlu arasında paylaşılması oğullardan Memûn ile Emin'in kavgaya tutuşması	
813'ten itibaren	galip gelen Memûn'un bütün imparatorluğa hâkim olması Bağdat'a Maveraünnehir'den askeri birlikler getirtmesi	

9. yüzyıl başları		Halife Memûn döneminde fikri açıklık Mutezile akımının teolojik tartışmaları teşvik etmesi yazılı Arapça nesrin nihayet bir ifade mecrasına dönüşmesi
816	Şii imam Rıza'yı vârisi olarak tayin etmesi	
818	Rıza'nın ölümü üzerine, Şia'yla barışmanın rafa kaldırılması	
832		Memûn'un Beytû'l-Hikme'yi kurması
833	Mutasım'ın halife olduktan sonra, Türk ve başka kökenli askerler getirtmesi askerlerin Bağdat'ın altını üstüne getirmeleri	
836	Mutasım'ın gayri Arap askerleri kurduğu Samarra adlı yeni bir başşehir nakletmesi	
9. yüzyıl		Belâzürî'nin Arap fetihlerini kayda geçirmesi Câhiz'in Araplığı tahlil ederek, Şuûbilerin saldırılarını püskürtmesi İslamlaşmanın imparatorluk genelinde gecikmeli olarak hızlanması "Arap olma"nın daha az önemli hale gelmesiyle, imparatorluğun kozmopolitleşmesi Bizanslılar ile Çinlilerin Arap giyim modalarını taklit edişleri İspanyol Hristiyanlarının dil bakımından tamamen Araplaştırılması
9. yüzyıl ortaları		Halife Mûtevekkil döneminde teolojik fikir tartışmalarının yasaklanması

861	Mütevekkil'in bir tertiple oğlu ve Türk muhafızlar tarafından öldürülmesi gerçek iktidarın Türki askeri komutanların eline geçişi	
868	doğuda Bağdat'tan bağımsız İranlı Saffâri hanedanının ortaya çıkışı Mısır'ın Orta Asya kökenli Tolunoğullarının yönetiminde Bağdat'tan kopuşu	
869-883	Irak'ta Zencilerin (Doğu Afrika'dan getirilmiş çiftlik köleleri) isyanı	
890'dan itibaren	Irak ve ötesinde Hamdan Karmat öncülüğündeki köylü isyanı isyancıların Şiilerden ayrılmış bir kol olan İsmaililerle ittifaka girişi	
9. yüzyıl sonları	Samarra'nın terk edilişi	
10. yüzyıl başları	Bağdat halifeliğinin siyasal gücünün Irak'la sınırlanışı	
10. yüzyıl	Arap İmparatorluğu'nun onarılmaz biçimde parçalanışı Kuzey Irak ile Kuzey Suriye'de Arap Hamdani hanedanının öne çıkışı	Orta ve Batı Arabistan'da kültürün hâlâ Arap damgası taşımasından dolayı hamilerin çoğalması çok ciltli antolojiler ile tarih kitaplarının Arap mirasını güvenceye alması
910	Kuzey Afrika'da (Arap kökeni şaibeli) Fatımi hanedanının kuruluşu Fatımilerin "halife" unvanını alışı	
922	aykırı mutasavvıf Hallac-ı Mansur'un idam edilişi	

929	Endülüs Emevi Emiri III. Abdurrahman'ın "halife"lik iddiası	
930	Karmati asilerin Mekke'ye baskın düzenleyerek kutsal Hacerülesved'i çalmaları	
938	Türk komutan Beckem'in Bağdat'ta fiili hükümdar haline gelişi	
940	(aciz olsa bile) "son gerçek halife" Râzî'nin ölümü Bağdat, Kahire ve Kurtuba'da üç rakip halifelik	Arap birliği fikrinin doruğa ulaşmasından 300 yıl sonra alçak bir noktaya inişi
945	Bağdat'ta İranlı Büveyhilerin iktidara gelişi	
10. yüzyıl ortaları		Kurtuba'nın Arap kültürünün büyük bir merkezine dönüşmesi
966-968	Mısır'da haremağası köle Kâfur'un iktidarı ele geçişi	
968	Fatımilerin Mısır'a girişi	
969	Kahire'nin yeni Fatımi başşehri olarak kuruluşu	
yak. 970	Türki Selçukluların halifelik topraklarına hâkim olmaya başlaması	
10. yüzyıl sonları		Karmati-İsmaili "fikri kanadı"nın bilimsel birikimi sentezleştirmesi
1031	İspanya'daki Emevi halifeliğinin parçalanışı "taifeler" olarak bilinen çok sayıda küçük İber devletinin hâkimiyeti	
1055	Selçukluların Bağdat'ı alışı	
11. yüzyıl ortaları	Beni Hilâl ile başka büyük Arap kabilelerinin Mısır'dan batıya göçleri	kırsal Kuzey Afrika'nın gecikmeli Araplaşması
1061'den itibaren	Normanların Arap yönetimindeki Sicilya'yı ele geçişi	

11. yüzyıl sonları	Selçukluların eski Arap İmparatorluğu'nun bütün doğu kanadına hâkim oluşu	Selçukluların Farsçayı kültür dili olarak benimsemeleri Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün medreseleri ve Arapça öğrenimini desteklemesi
1085	Hristiyan İspanyolları Toledo'yu geri alışı	Hristiyan İspanyolların Arap irfanına özgü gelenekleri korumaları
1086'dan itibaren	Berberi Murabıtların Hristiyan ilerleyişini durdurmaları ve Güney İspanya'yı ele geçirmeleri	Murabıtların Arap soyundan geldiklerini ileri sürmeleri
1099	Haçlıların Kudüs'ü alarak, şehir sakinlerini katledişi	
1130'lar		Sicilya'nın Norman kralı II. Ruggero'nun sarayının büyük ölçüde Arap kültürünün damgasını taşıması
12. yüzyıl		Haçlı seferleriyle Arapça söz ve fikirlerin Avrupa'ya aktarılışı Sicilya ve Güney İtalya yoluyla Arapça öğreniminin Avrupa'ya yayılması
12. yüzyıl ortaları	Berberi Muvahhid ittifakının Güney İspanya'yı ele geçişi Muvahhid önderinin alenen beyan ettiği gayri Arap kimliğiyle "halife" unvanını alan ilk kişi oluşu	Muvahhidlerin şehirli Arap kültürünü benimsemeleri
1169	Kürt Eyyûbilerin Kahire'ye hâkim oluşu	
1171	Selahaddin Eyyûbi'nin Fatımi halifeliğine son veriş Abbasi halifelerinin Mısır'daki göstermelik egemenliğini yeniden sağlayışı	

1219	Haçlıların Dimyat'ı (Mısır) alışı Moğolların İslam topraklarına girişi Moğolların şehir katliamları, kırsal kesimdeki yıkımları	
13. yüzyıl		İbn Hallikân'ın biyografik sözlüğü <i>Vefeyâtü'l-a'yân</i>
1248	Hristiyan İspanyolların Sevilla'yı geri alışı	
1250	Türki Memlûklerin Mısır ile Suriye'yi ele geçişi	
1258	Hülagu komutasındaki Moğolların Bağdat'ı alarak, Halife Müstasım'ı öldürmeleri Memlûklerin Mısır'da Abbasi kukla halifeliğine ev sahipliği yapmaları	Arap birliğinin kalan son görüntülerinin silinişi sosyal çözülme: kabile Araplarının yerleşik alanlara akınları
1260	Memlûklerin Aynicâlût'ta (Filistin) Moğol ilerleyişini durdurmaları	
13. yüzyıl sonları	Arapların Kilve Kisivani Sultanlığı'nı (Tanzanya) kurmaları Haçlılardan çoğunun Maşrık'tan ayrılışı	Batı Moğollarının İslam'ı ve İran kültürünü benimsemeleri
14. yüzyıl başları	Arap kabilelerinin Memlûkler ile Moğollar arasında sürekli saf değiştirmeleri	

14. yüzyıl	Moğol Barışı: Yarı küresel ticaretin ve seyahatin canlanması Mısır merkezli Kerim tüccarlarının Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na kadar faaliyet göstermeleri Hint Okyanusu çeperinde 250 yıllık Arap diasporasının başlangıcı	Batı Afrika'da ve Doğu Hint Adaları'nda Arap kültürünün ve İslam'ın yayılması Arap alfabesinin Afrika'dan Asya'ya kadar birçok dilde kullanılması Faslı İbn Battûta'nın üç kıtadaki seyahatleri Kahire'nin Çin dışındaki en büyük şehir ve Arap kültürünün başşehri haline gelişi İspanya'nın Gırnata şehrinde de Arap kültürünün serpilmesi
1343	Abbasi kukla halifesine görünüşte bağlı Delhi Sultanlığı'nın kuruluşu	
1340'lardan itibaren	veba salgınının Çin'den Avrupa'ya kadar insanlığın üçte birini yok edişi	
1375-1379		İbn Haldun'un <i>Tarih</i> kitabı üzerinde çalışması
yak. 1400	Moğol önderi Timur'un Maşrik ve civarını harabeye çevirisi	
15. yüzyıl	Arap Ma'kıl kabilesinin Moritanya'ya sızmaya başlaması	bu son büyük çaplı göçle gecikmeli Araplaşma
1453	Osmanlı Türklerinin Konstantinopol'ü alışı	
1485		Osmanlıların Arap harfli matbaacılığı yasaklaması

1488	Portekizlilerin Ümit Burnu'nun etrafından dolaşması Avrupalıların Hint Okyanusu ticaretini tekel altına alma girişimlerinin başlaması	
1492	Gırnata'nın Kastilya'dan gelen Hristiyan kuvvetlerinin eline geçişi	
1516	Osmanlıların Şam'ı alışı	
1517	Osmanlıların Kahire ile ona bağlı Medine ve Mekke'yi alışı Osmanlıların Abbasi kukla halifesini İstanbul'a götürüşü	
1519	Cezayir'in Osmanlı hâkimiyetini kabul edişi	
1520'ler	Osmanlıların Yemen'e hâkim oluşu	
1534	Osmanlıların Bağdat'ı alışı	
16. yüzyıldan itibaren	Arap dünyasının büyük bir bölümünün çoğunlukla 300 yıl sürecek şekilde Osmanlı yönetimine girişi Arapların bağımsızlıklarını yitirme pahasına siyasal bakımdan birleşmeleri	geniş çaplı ortak Arap kimliği anlayışının dibe vuruşu
1543	son Abbasi kukla halifesinin eceliyle ölmesi zamanla Osmanlı padişahlarının "halife" unvanını alışı	
17. yüzyıl başları		Lübnanlı Hristiyan Arapların Arapça matbaacılık denemeleri bu denemelerin yaygınlaşmaması
1630'lardan itibaren	Yemen'de Osmanlı yönetimine muhalefet Osmanlıların Yemen'den geri çekilişi	
1662-1684	Tanca'nın (Fas) İngiliz denetimine girişi	

17. yüzyıl sonları	Ummanlıların donanmalarını büyüterek, Doğu Afrika'da bir kıyı imparatorluğu kurmaları	
yak. 1720	sofu ıslahatçı Muhammed b. Abdülvehhab'ın doğumu	
1727		İstanbul'da ilk Arapça matbaa
18. yüzyıl	Hint Okyanusu çeperinde Arap diasporasının canlanması Güney Arabistanlı okyanus muhacirlerinin ticaret, din ve siyasete yön verışı	
18. yüzyıl ortaları	İran'ın Doğu Arabistan'a sızması Orta Arabistan'da Vehhabi sofu hareketinin ortaya çıkışı Vehhabilerin Muhammed b. Suud'la ittifakı	
18. yüzyıl sonları	İngiliz donanmasının Basra Körfezi'ndeki tüccarları Arap akıncılarından koruması	
1783	Bedevisi akıncıların Bahreyn'i fethetmeleri	
1798	Vehhabilere boyun eğdirmek için gönderilen bir Osmanlı ordusunun yenilgiye uğratılışı Napoléon komutasındaki Fransız birliklerin Mısır'ı işgal ederek, Memlûkleri alt edışı	Fransızların Mısır'a Arapça matbaacılığı getirmeleri
1800		Fransızların Kahire'de kısa ömürlü ilk Arapça gazeteyi çıkarmaları
1801	Osmanlı-İngiliz kuvvetlerinin Fransızları Mısır'dan çıkarışı	
1802	Vehhabilerin Güney Irak'taki Şii kutsal yerlerini tahrip edışı	
1805-1812	Vehhabilerin Mekke'yi işgali	
1812	Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki Memlûk kalıntıları temizlemesi	

1813-1818	Mehmed Ali Paşa'nın Arap Yarımadası'nda Vehhabileri yenilgiye uğratması	
19. yüzyıl		Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı fikri bakımdan Avrupa'ya yöneltişi Mısır'da Türkçenin yerine Arapçanın resmi dil olarak benimsenmesi matbaacılığın Arap dünyasında yavaş yavaş yayılmaya başlaması "Arap Uyanışı": Arap kimliğinin bir canlanması aydınlar arasında yazılı yüksek Arapçanın dirilişi kısmen Avrupa milliyetçiliklerinden ilhamlı bir Arap "millet"i fikri
1822		Kahire'de resmi basının kuruluşu
1826		bir grup genç Mısırlının eğitim için Paris'e gönderilişi
1828		Kahire'de ilk kalıcı resmi gazetenin çıkarılması
1830	Fransızların Cezayir'i ele geçirmeye başlamaları	
1835		Kahire'de Avrupa kitaplarını tercüme etmek üzere "Medresetü'l-Elsün"ün kurulması
1839	İngilizlerin Aden'i alışı	
19. yüzyıl ortaları	Osmanlıların Yemen'in bazı kesimlerini yeniden işgali	
	buharlı demiryolunun Mısır'a girişi	Mısır dışında ilk Arapça gazeteler
1860'lar		Kahire'nin Paris tarzında bir cadde planına ve bir opera sarayına kavuşması
1869	Süveyş Kanalı'nın açılışı	
1870'lerden itibaren	İngiliz yönetimindeki Aden'in artan deniz trafiğiyle canlanması	Osmanlıların filizlenen Arap basınına sıkı sansür uygulaması

1876	Avrupa devletlerinin iflas eden Mısır'ı mali denetim altına alışı	
1881	Ahmed Urabi öncülüğündeki Mısırlı subayların ayaklanması	
1881'den itibaren	Kuzey Cezayir'in metropoliten Fransız idaresine bağlanması	Fransızların özellikle Cezayir'de yüksek Arapça kullanmayı bastırması
1882	Osmanlıların isteği üzerine İngilizlerin Mısır'a girerek idareyi üstlenişi	
1883	Fransızların Tunus'u alışı	
1890'lardan itibaren	Maşrik Araplarının Avrupa'ya, Batı Afrika'ya ve Amerika'ya göçleri Yemenlilerin Britanya'da ilk Arap topluluklarını kurmaları Almanların Arap topraklarında varlık edinmek için Osmanlıların desteğini kazanmaya çalışmaları	
1908	Hicaz Demiryolu'nun (Şam-Medine) tamamlanışı milliyetçi "Jön Türkler"nin [İttihatçıların, ed. n.] devrimi	Türkçenin Arap ülkelerinde yegâne resmi dil olarak dayatılması
1912	Fas'ın büyük bir bölümünün Fransız himayesine girişi Fas'ın kuzey ve güneybatı kesimlerinde İspanyol protektoraları	

1916	İngilizlerin Şerif Hüseyin'i Hicaz Meliki olarak tanımaları Şerif Hüseyin'in kendini "Arapların meliki" ilan edişi Hüseyin'in Osmanlılara karşı İngiliz destekli "Arap Ayaklanması" Fransa ile Britanya'nın Osmanlı yönetimindeki Arap topraklarını paylaşma konusunda anlaşmaya varması	
1917	Yahudilerin Filistin'e yerleşmesini teşvik eden Balfour Bildirisi	
1918'den itibaren	Birinci Dünya Savaşı sonunda galip devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaları	
1920	Lübnan'ı da kapsamak üzere Suriye'de Fransız manda yönetimi Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak'ta İngiliz manda yönetimi Faysal b. Hüseyin'in Suriye kralı ilan edilişi	
1920'ler	Irak'ta İngiliz karşıtı başkaldırı Filistin'e yabancı Yahudi göçünün artışı Basra Körfezi bölgesinde petrol yataklarının bulunmaya başlaması	
1921	Fransızların Faysal'ı Suriye'den kovuşu İngilizlerin Faysal'ı kral unvanıyla Irak'ın başına geçirişi İngilizlerin Abdullah b. Hüseyin'i Mavera-i Ürdün'ün kralı ilan edişi Vehhabi kabile adamlarının Yemenli hacıları baskınlarla katletmeleri	
1921-1926	Fas Berberilerinin Fransız ve İspanyol sömürgecilerle çatışması	

1922	Milletler Cemiyeti'nin şartlı Arap bağımsızlığını tanıması bağımsızlığın İngiliz ve Fransız manda yönetimlerinin iznine bağlı kılınması	
1923	Mısır'ın siyasal çoğulculuğun olduğu bir meşruti monarşi haline gelişi	
1924	Türkiye'de halifelik kaldırılışı Şerif Hüseyin'in halife unvanını kapma girişiminin başarısızlığa uğrayışı Abdülaziz İbn Suud'un Hicaz'ı işgal ederek Hüseyin'i tahttan indirışı	
1925-1927	Fransızlara karşı Dürzi ve genel Suriye isyanı	
1926	Vehhabilerin Mekke'de Mısır hacı kafilesine saldırısı	Taha Hüseyin'in İslam öncesi şiirin otantikliğini sorgulaması
1928		Osmanlı sonrasında Türkiye'nin Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi
1929-1930	İbn Suud'un aşırılıkçı Vehhabi "İhvân"ı bastırışı	
1930	İngilizlerin Irak'a resmi bağımsızlık vermesi	
1930'lar	İngilizlerin Aden hinterlandını yatıştırmaya çalışması	
1932	İbn Suud'un hükmettiği Arap topraklarına "Suudi Arabistan Krallığı" adını vermesi	
1934	İtalyanların Libya kolonisini kurması	

1936'dan itibaren	İngilizlerin Filistin'de önce Filistinlilerle, ardından Siyonistlerle çatışması İbn Suud'un başında kendisinin yer alacağı Arap birliği fikrini ortaya atışı Mavera-i Ürdün Kralı Abdullah'ın başında kendisinin yer alacağı Arap birliği fikrini ortaya atışı Iraklıların başında kendilerinin yer alacağı Arap birliği fikrini ortaya atışı	
1938	Suudi Arabistan'ın Zahran bölgesinde ticari miktarda petrolün bulunması	
1940'ların başları	Suriye Baas ("Diriliş") Partisi'nin kuruluşu	
1945	Mısır'ın girişimiyle Arap Birliği'nin kuruluşu Fransızların Suriye ile Lübnan'dan çekilişi İngiliz kuvvetlerinin Süveyş Kanalı Bölgesi dışında Mısır'dan ayrılışı	
1946	aşırılıkçı Siyonistlerin Kudüs'teki King David Otel'i'ni bombayla havaya uçuruluşu	
1948	Siyonistlerle Arap komşuları arasında savaş savaşın 750.000 Filistinliyi mülteci durumuna düşürmesi	
1952	Kahire'de İngiliz karşıtı başkaldırıları Mısır'da Hür Subaylar'ın darbesiyle İngiliz destekli kralın devrilişi	
1953	Kral Abdülaziz İbn Suud'un ölümü	

1954	Nâsır'ın Mısır cumhurbaşkanlığını üstlenmesi Müslüman Kardeşler'in Nâsır'a yönelik başarısız suikast girişimi Cezayir'de kurtuluş savaşının başlaması	
1955	Suudi birliklerinin Umman-Abu Dabi sınırındaki Bureymi'den çıkarılışı	
1956	Nâsır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi Britanya, Fransa ve İsrail'in Kanal Bölgesi'nde Mısır'la karşı karşıya gelişi SSCB ile ABD'nin Britanya, Fransa ve İsrail'i çekilmek zorunda bırakışı Fransızların Tunus ile Fas'a bağımsızlık vermeleri	
1956'dan itibaren		ucuz transistörlü radyoların yaygın olarak satın alınabilir hale gelişi Arap liderlerinin radyo yayınlarını benimsemeleri Mısır'ın Arap dünyasının siyasal ve kültürel merkezi haline gelişi
1958	Mısır ile Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni (BAC) oluşturması Yemen'in katılımıyla BAC'nin Birleşik Arap Devletleri'ne (BAD) dönüşmesi Ürdün ile Irak arasında kısa süreli birlik Irak'ta Nâsır ilhamlı darbeyle monarşinin devrilişi	
1959	Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kurulması	
1961	BAC ile BAD'nin dağılması	

1962	Cezayir'de Fransız yönetiminin sona erışı Yemen'de Nâsır ilhamlı darbeyle monarşinin devrilişi	
1962'den itibaren	Yemen'de iç savaş bu savaşta Mısır'ın cumhuriyetçilere, Suudi Arabistan'ın monarşi yanlılarına destek verışı	
1967	İsrail'in savaş hazırlığındaki Arap komşularına önleyici saldırısı İsrail kuvvetlerinin Sina, Golan, Gazze, Doğu Kudüs ve Batı Şeria'yı ele geçirmesi Britanya'nın Aden ve çevresinden çekilişi	
1969	Güney Yemen yöneticilerinin aşırı solcu sosyalist siyaseti benimsemesi	
1970	Nâsır'ın ölümü Ürdün'de devlet ile Filistinli mülteciler arasında savaş Hafız Esed'in Suriye'de iktidarı ele geçirişi	
1970'ler	Kuzey ve Güney Yemen arasında sınır çatışmaları Umman'ın Zufar eyaletinde ayaklanma	
1973	Mısır ile Suriye'nin İsrail'e eş zamanlı saldırısı Petrol ihraç eden Arap ülkelerinin üretimi kısımasıyla petrol fiyatının yükselmesi ABD ile SSCB'nin müdahalesiyle Arap-İsrail Savaşı'nın pata durumuyla sona ermesi	
1974'e doğru	petrol fiyatlarının iki yıl içinde beş kattan fazla artması	

1970'lerin ortaları	işçilerin petrol zengini Arap Yarımadası'na akını	
1975'ten itibaren	Lübnan'da iç savaş	
1977	Mısır Cumhurbaşkanı Sedat'ın doğrudan görüşmeler için İsrail'e gidişi	
1979	İran'daki "İslam Devrimi"yle monarşinin devrilişi Mısır ile İsrail arasında Camp David Sözleşmesi Mekke Camii'ni işgal eden militan İslamcıların kanlı biçimde çıkarılışı SSCB'nin Afganistan'ı işgali	
1979-1990	Mısır'ın Arap Birliği'nden çıkarılışı	
1979	İslamcı hareketlerin öne çıkışı	
1980-1988	Irak'ın İran'a saldırısıyla iki ülke arasında savaş	
1981	İslamcı militanların Kahire'de Sedat'a yönelik suikastı	
1982	Hafız Esed'in Hama'daki İslamcı ayaklanmayı bastırışı İsrail'in Lübnan'ı işgali	
1983'ten itibaren	Arap savaşçıların Afganistan'daki SSCB karşıtı direnişe katılmaları	
1980'ler	modern Marib Barajı'nın inşa edilişi	
1985	Sudan'da İslam reformcusu Mahmud Muhammed Taha'nın idam edilişi	
1986	Güney Yemen'de kısa süreli ama kanlı iç savaş	
1987-1993	İsraili işgalcilere karşı birinci Filistin intifadası	
1990	Kuzey ve Güney Yemen'in birleşmesi Irak'ın Kuveyt'i işgali	

1991	ABD öncülüğündeki koalisyonun Saddam Hüseyin'i Kuveyt'ten çıkarışı Cezayir'de seçimleri kazanan İslamcıların iktidara geçişinin önlenmesi Cezayir'de iç savaşın başlaması	
1990'lardan itibaren		kelime işlemin Arapça matbaacılığı basitleştirmesi uydu televizyonun yaygınlaşması
1993	Filistin ve İsrail arasında Oslo Anlaşması	
1994	eski Güney Yemen'in ayrılma girişimleri: "Birlik Savaşı"	
1994'ten itibaren	Fas-Cezayir sınırının kapatılışı	
1995	Siyonist bir aşırılıkçının İsrail Başbakanı Rabin'e yönelik suikastı	
2000-2005	İsraili işgalcilere karşı ikinci Filistin intifadası	
2001	Suudi aşırılıkçı Usame Bin Ladin'in ABD'ye yönelik saldırıları	
2003	ABD öncülüğünde Irak'ın işgali	
2007-2008	İsrail'in Gazzeli militanlara yönelik harekâtı	
21. yüzyıl başları		yeni sosyal medyanın halk hareketlerine zemin hazırlaması

2011	Tunus'taki gösterilerle otoriter cumhurbaşkanının devrilişi diktatörlüklere karşı halk hareketleri ("Arap Baharı") Bahreyn'deki Şii muhalefetin Suudi yardımıyla bastırılması Suriye iç savaşının başlaması Güney Sudan'ın bağımsız bir devlete dönüşmesi "Arap Baharı" sonrasındaki huzursuzluğun Avrupa'ya ve daha öteye göçleri artırışı	Arap rejimlerinin sosyal medyayı bir denetim aracı olarak benimsemeleri
2012	Müslüman Kardeşler'in Mısır'da seçimleri kazanması	
2013	Mısır ordusunun darbesiyle Müslüman Kardeşler yönetiminin sona ermesi	
2014	İsrail'in Gazzeli militanlara yönelik harekâtı "DEAŞ"ın Irak ile Suriye'nin bazı bölgelerini ele geçirmesi Yemen'in batı kesiminin Husi asiler ile eski cumhurbaşkanı Salih'in eline geçmesi	
2015'ten itibaren	Yemen'de iç savaş	
2017	Basra Körfezi devletlerinin Katar'a ambargo uygulaması "DEAŞ"ın elindeki topraklardan çoğunun geri alınması Yemen eski cumhurbaşkanı Salih'in eski Husi müttefiklerince öldürülmesi	

606 Araplar

2018	Suriye rejiminin Rusya ile İran'dan aldığı askeri yardımla iç savaşı atlatmış görünmesi Suudi rejiminin sınırlı sosyal reformlar uygularken, muhalefeti daha da sıkı biçimde susturması	İsrail'in Arapçayı resmi dil statüsünden çıkarışı

Bibliyografya

- Abdullah, Yusuf Muhammed, *Evrāk fî tarihü'l-yemen ve-âsarihi*, Beyrut, 1990.
- Âbid (Ubeyd) b. Şerye el-Curhumî, *Ahbâr*, yer aldığı kaynak Vehb b. Münebbih el-Yemenî, *Kitabü't-tican fî mülûk himyer*, Haydarabad, 1928, yeni baskı San'a, 1979.
- Abu-Absi, Samir, "The Modernization of Arabic: Problems and Prospects", *Anthropological Linguistics* 28, 1986.
- Abu-Lughod, Janet L., *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, Oxford University Press USA, New York, 1991.
- Adonis [Ali Ahmed Said Eşber], *An Introduction to Arab Poetics*, Saqi Books, Londra, 2003.
- Adonis [Ali Ahmed Said Eşber], *Es-Sâbit ve'l-mütehevvil*, Beyrut, 2011.
- Ajami, Fouad, *The Arab Predicament*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Ajami, Fouad, *The Dream Palace of the Arabs: A Generation's Odyssey*, Pantheon, New York, 1998.
- Akva, Muhammed b. Ali, *El-yemenü'l-hadra' mehdü'l-hadara*, San'a, 1982.
- Ali Bey, *Travels of Ali Bey*, Garnet Publishing, Reading, 1993.
- Allavî, Ali A., *The Crisis of Islamic Civilization*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2009.
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, Routledge, Londra, 1938.
- Araşî, Hüseyin b. Ahmed, *Bulûğü'l-merâm fî şerh miskül-hitâm*, yayına hazırlayıp güncelleştiren Anistâs Mârî el-Kermeli, Kahire, 1939.
- Arié, Rachel, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides (1232-1492)*, Editions de Boccard, Paris, 1973.
- Ascherson, Neal, *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism*, Farrar, Straus and Giroux, Londra, 1996.
- Atiyah, Edward, *The Arabs*, Penguin, Harmondsworth, 1955.
- Baerlein, Henry, *The Singing Caravan: Some Echoes of Arabian Poetry*, John Murray, Londra, 1910.
- Bağdâdî, Abdüllatif b. Yusuf, *Kitabü'l-ifade ve'l-itibar* (Ek 1), ed. Ahmed Gassân Sabânu, Şam, 1983.
- Beeston, A. F. L., "Kingship in Ancient South Arabia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 15, 1972.
- Beeston, A. F. L., "The So-Called Harlots of Hadramawt", *Oriens* 5, 1952.
- Beeston, A. F. L., *A Descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian*, Luzac, Londra, 1962.
- Beeston, A. F. L., et al. (ed.), *Sabaic Dictionary*, Peeters, Beyrut ve Louvain-la-Neuve, 1982.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Fütuhü'l-buldan*, Beyrut, 1983.
- Bellamy, James A., "A New Reading of the Namârah Inscription", *Journal of the American Oriental Society* 105, 1981.
- Beşe, Asım, *El-şâmî el-ahir fî garnâte*, Abu Dabi, 2011.
- Bloom, Jonathan M., "The Introduction of Paper to the Islamic Lands and the Development of the Illustrated Manuscript", *Muqarnas* 17, 2000.

- Borges, Jorge Luis, "The Zahir", *Labyrinths*, Penguin, Londra, 1970.
- Bowles, Paul, *The Spider's House*, Random House, New York, 1955.
- Bujra, Abdalla S., *The Politics of Stratification*, Oxford University Press, Oxford, 1971.
- Bulliet, Richard W., *The Camel and the Wheel*, Harvard University Press, New York, 1975.
- Burton, Richard, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Meccah*, Tylston and Edwards, Londra, 1893.
- Byron, Robert, *The Road to Oxiana*, Picador, Londra, 1981.
- Câbirî, Muhammed, *Tekvînû'l-akli'l-Arabî*, Beyrut, 2011.
- Câhiz, Amr b. Bahr, *Kitabû'l-beyan ve'l-tebyin*, Beyrut, 2009.
- Cannon, Garland, *The Arabic Contribution to the English Language: An Historical Dictionary*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1994.
- Carmichael, Joel, *The Shaping of the Arabs: A Study in Ethnic Identity*, Allen and Unwin, Londra, 1969.
- Cebertî, Abdurrahman, *Acâ'ibû'l-âsâr fî'l-terâcim ve'l-ahbâr*, Beyrut, tarih yok.
- Cerrâh, Nuri (ed.), *Ardû'l-teâruf: surat urubbâ, el-hacc, er-rihle, el-muâsire*, Abu Dabi, 2011.
- Chaudhuri, K. N., *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Chejne, Anwar G., *The Arabic Language: Its Role in History*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1969.
- Chekkhab-Abudaya, Mounia ve Cécile Bresc, *Hajj: The Journey Through Art*, Skira, Milano, 2013.
- Chen Da-sheng ve Ludvik Kalus, *Corpus d'inscriptions arabes et persanes en Chine I (Province de Fu-Jian)*, Geuthner, Paris, 1991.
- Cherian, A., "The Genesis of Islam in Malabar", *Indica* 6, 1969.
- Cioeta, Donald J., "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria, 1876-1908", *International Journal of Middle East Studies* 10, 1979.
- Crone, Patricia, "The First-Century Concept of 'Higra'", *Arabica* 41, 1994.
- Daum, Werner (ed.), *Yemen: 3000 Years of Art and Civilisation in Arabia Felix*, Pinguin Verlag, Innsbruck ve Frankfurt/Main, tarih yok [yak. 1988].
- Davie, Grace, *Religion in Britain Since 1945: Believing without Belonging*, John Wiley, Hoboken, 1994.
- Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel*, Vintage, Londra, 2005.
- Doe, Brian, *Southern Arabia*, Thames & Hudson Londra, 1971.
- Dresch, Paul, *A History of Modern Yemen*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Dresch, Paul, *Tribes, Government and History in Yemen*, Clarendon Press, Oxford, 1989.
- Drory, Rina, "The Abbasid Construction of the Jahiliyya: Cultural Authority in the Making", *Studia Islamica* 83, 1996.
- Dunlop, D. M., *Arab Civilization to AD 1500*, Longman, Londra ve Beyrut, 1971.
- Dunn, Ross E., *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1989.
- Ebu Nuvâs, Hasan b. Hanî, Divan, ed. Ahmed Abdülmecid el-Gazâlî, Beyrut, 1984.
- Ebu'l-Fidâ, İmadeddin İsmail, *El-muhtasar fî ahhbârî'l-beşer*, Kahire, tarih yok.
- El² = *The Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, Brill, Leiden, 1960-2005.
- El-mevsûa el-yemeniyye, ed. Ahmed Cabir Afif vd, San'a, 1992.
- Ferguson, Charles, Anwar Chejne üzerine bir eleştiri, *American Anthropologist* 75, 1973.
- Gelder, Geert Jan van (ed. ve çev.), *Classical Arabic Literature: A Library of Arabic Literature Anthology*, New York University Press, New York ve Londra, 2013.

- Ghosh, Amitav, *In an Antique Land*, Vintage, Londra, 1994.
- Ghul, M. A., "The Pilgrimage at Itwat", *Proceedings of the Society for Arabian Studies: A. F. L. Beeston at the Arabian Seminar*, 2005.
- Gilmour, David, Curzon, Macmillan, Londra, 1994.
- Grunebaum, G. E. von, "The Nature of Arab Unity Before Islam", *Arabica* 10, 1963.
- Gysens, J. Calzini, "Safaitic Graffiti from Pompeii", *Proceedings of the Society for Arabian Studies* 20, 1990.
- Haag, Michael, *Syria and Lebanon* (Cadogan Rehberleri dizisi), Cadogan, Londra, 1995.
- Habeşî, Abdullah Muhammed (ed.), *El-yemen fî lisanûl-arab*, San'a, 1990.
- Haeri, Niloofar, "Form and Ideology: Arabic Sociolinguistics and Beyond", *Annual Review of Anthropology* 29, 2000.
- Hamdânî, Hasan b. Ahmed, *Kitabû'l-iklil VIII*, ed. Nebih Emin Fâris, Princeton, 1940, yeni baskı Beyrut ve San'a, tarih yok.
- Hamdânî, Hasan b. Ahmed, *Sifat ceziretû'l-arab*, ed. Muhammed b. Ali Akva, San'a, 1983.
- Hardy, Peter, *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*, Munshiram Manoharlal Publishers, Yeni Delhi, 1997.
- Harrigan, Peter, "Discovery at al-Magar", *Saudi Aramco World*, Mayıs/Haziran 2012.
- Harrower, Michael, *Water Histories and Spatial Archaeology: Ancient Yemen and the American West*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.
- Hava, J. G., *El-feraidûd-dürriye: Arabic-English Dictionary for the Use of Students*, Beyrut, 1915.
- Healey, John ve G. R. Smith, "Jaussen Savignac 17: The Earliest Dated Arabic Document", *Atlat* 12, 1989.
- Herevî, Ali b. Ebubekir, *Kitabû'l-işârat ilâ ma'rifeti'z-ziyârat*, ed. Janine Sourdel-Thomine, Şam, 1953.
- Hess, Richard S., *Studies in the Personal Names of Genesis 1-11*, Butzon & Bercker, Neukirchener, 1993.
- Hitti, Philip K., *History of the Arabs*, 10. baskı, St Martin's Press, Londra, 1970.
- Ho, Engseng, *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 2006.
- Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam 2*, University of Chicago Press, Chicago, 1977.
- Holden, David, *Farewell to Arabia*, Faber & Faber, Londra, 1966.
- Hornblower, Simon ve Antony Spawforth (ed.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3. baskı, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples* (Sonsöz Malise Ruthven), Faber & Faber, Londra, 2002.
- Hourani, George F., *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, gözden geçirip genişleten John Carswell, Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Hoyland, Robert G., *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, Taylor & Francis, Londra, 2001.
- Huart, Clément, *A History of Arabic Literature*, William Heinemann, Londra, 1903.
- Hurgronje, C. Snouck, *Verspreide Geschriften IV*, Brill, Bonn ve Leipzig, 1924.
- Husain, Agha Mahdi, *The Rise and Fall of Muhammad bin Tughluq*, Luzac, Londra, 1938.
- Hussein, Asiff, *Sarandib: An Ethnological Study of the Muslims of Sri Lanka*, Neptune Publications, Dehiwala, 2007.
- Hüseyin, Taha, *Fîş-şirû'l-câhili*, Kahire, 2007.
- Hüsrev, Nasır, *Sefername*, (Arapçaya) çeviren Yahya el-Haşşâb, Beyrut, 1983.

- İbrahim, Mahmood, "Social and Economic Conditions in Pre-Islamic Mecca", *International Journal of Middle East Studies* 14, 1982.
- Ingrams, Doreen ve Leila (ed.), *Records of Yemen*, Archive Editions, Neuchâtel, 1993.
- Ingrams, Doreen, *A Time in Arabia*, John Murray, Londra, 1970.
- Ingrams, Harold, *Arabia and the Isles*, 3. baskı, John Murray, Londra, 1966.
- Ingrams, Harold, *The Yemen: Imams, Rulers and Revolutions*, John Murray, Londra, 1963.
- Irwin, Robert, *Night, Horses and the Desert: The Penguin Anthology of Classical Arabic Literature*, Penguin, Londra, 2000.
- İbn Battûta, Muhammed b. Abdullah, *The Travels of Battûta*, çev. H. A. R. Gibb ve C. F. Beckingham, Hakluyt Society, Londra, 1958-1994.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut, 1980.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Ed-Dürrü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, Beyrut, 1993.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Rihle İbn Haldun*, ed. Muhammed İbn Tavit el-Tenci ve Nuri el-Cerrah, Abu Dabi ve Beyrut, 2003.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal, yayına hazırlayan ve kısaltan N. J. Dawood, Princeton University Press, Princeton, 1989.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân*, Beyrut, 1997.
- İbn Şakrun, Muhammed b. Ahmed, *Mezâhirü's-sekaâfe el-mağribiyye: dirâse fi'l-adab el-mağribi fi'l-asrû'l-marini*, Kazablanka, 1985.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin, *El-ihâta fi ahbâr gernâta*, Beyrut, 2003.
- İbnü'l-Kelbî, Hişâm, *The Book of Idols*, çev. Nabih Amin Faris, Princeton University Press, Princeton, 1952.
- İbşihî, Muhammed b. Ahmed, *El-Müstetraf fi külli fennin müstetraf*, ed. Muhammed Halebî, Beyrut, 1998.
- İdrisî, Muhammed b. Muhammed, *Kitab nüzhet el-müstâk*, Kahire, tarih yok.
- İmrü'l-Kays, Hunduc b. Hucr, *Divan*, Beyrut, 1983.
- İryanî, Mutahher Ali, *Nukuş müsnediyye ve-tâlikat*, 2. baskı, San'a, 1990.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Johnson, Penny ve Raca Şehadet (ed.), *Seeking Palestine*, Olive Branch Press, Northampton, Mass., 2013.
- Jones, Alan, "The Qur'an in the Light of Earlier Arabic Prose", Alan Jones (ed.), *University Lectures in Islamic Studies I*, Al-Tajir World of Islam Trust, Londra, 1997.
- Jones, Alan, "The Word Made Visible: Arabic Script and the Committing of the Qur'an to Writing", C. F. Robinson (ed.), *Texts, Documents and Artefacts*, Brill, Leiden, 2003.
- Jones, Alan, Beatrice Gründler'in değerlendirmesi, *Vetus Testamentum* 44, 1994.
- Kabbânî, Nizar, *El-amel eş-şiriyye ve'l-siyasiyye el-kâmile*, Beyrut ve Paris, 2007.
- Karsh, Efraim, *Islamic Imperialism: A History*, 2. baskı, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2007.
- Kassir, Şamir, *Being Arab*, Verso Books, Londra, 2013.
- Kaye, Alan S., Yasir Suleiman üzerine bir eleştirisi, *Journal of the American Oriental Society* 125, 2005.
- Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed, *Asârü'l-bilâd ve-ahbârü'l-ibâd*, Beyrut, tarih yok.
- Keall, Edward J., Jan Retsö üzerine bir eleştirisi, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 330, 2003.

- Keay, John, *India: A History*, HarperCollins, Londra, 2004.
- Kennedy, Hugh, *The Great Arab Conquests*, Orion Publishing, Londra, 2008.
- Kilito, Abdelfattah, *Thou Shalt Not Speak My Language*, Syracuse University Press, New York, 2008.
- Kister, M. J., "Al-Hira: Some Notes on Its Relations with Arabia", *Arabica* 15, 1968.
- Knauf, Ernst Axel, "The Migration of the Script, and the Formation of the State in South Arabia", *Proceedings of the Society for Arabian Studies* 19, 1989.
- Kurdî, Muhammed Tahir b. Abdülkadir, *Tairihü'l-hat'ül-arabî ve-edebihi*, yayın yeri yok, 1939.
- Lambourn, Elizabeth, "From Cambay to Samudera-Pasai: The Export of Gujarati Grave Memorials to Sumatra and Java in the Fifteenth Century CE", *Indonesia and the Malay World* 31, 2003.
- Lane, Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, Giriş Jason Thompson, Amerikan Üniversitesi, Kahire, 2003.
- Lane, Edward William, *Maddü'l-kâmûs: An Arabic-English Lexicon*, Williams and Norgate, Londra, 1863-1893.
- Lawrence, Bruce B., "Early Indo-Muslim Saints and Conversion", *Islam in Asia I*, ed. Yohanan Friedmann, Magnes Press, Kudüs, 1984.
- Lecker, Michael, "Kinda on the Eve of Islam and during the 'Ridda'", *Journal of the Royal Asiatic Society* 4, 1994.
- Lévi-Strauss, Claude, *Tristes Tropiques*, Penguin USA, New York, 1992.
- Levtzion, Nehemia ve Randall L. Pouwels (ed.), *The History of Islam in Africa*, Ohio University Press, Athens, Ohio, 2000.
- Lewis, Bernard, "The Concept of an Islamic Republic", *Die Welt des Islams* 4, 1956.
- Lewis, Bernard, "The Crows of the Arabs", *Critical Inquiry* 12, 1985.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, 6. baskı, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Lings, Martin, *Sufi Poems: A Mediaeval Anthology*, Islamic Texts Society, Cambridge, 2004.
- Maalouf, Amin, *The Crusades Through Arab Eyes*, Saqi Books, Londra, 1984.
- Maarri, Ebû'l-Alâ, *The Epistle of Forgiveness I*, ed. ve çev. Geert Jan van Gelder ve Gregor Schoeler, New York University Press, New York ve Londra, 2013.
- Macdonald, M. C. A. (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Macdonald, M. C. A., "Nomads and the Hawrân in the Late Hellenistic and Roman Periods: A Reassessment of the Epigraphic Evidence", *Syria* 70, 1993.
- Macdonald, M. C. A., "The Seasons and Transhumance in Safaitic Inscriptions", *Journal of the Royal Asiatic Society* 2, 1992.
- Mackintosh-Smith, *Landfalls: On the Edge of Islam with Ibn Battutah*, John Murray, Londra, 2010.
- Mackintosh-Smith, Tim, "Interpreter of Treasures: A Portrait Gallery", *Saudi Aramco World*, Eylül/Ekim 2013.
- Mackintosh-Smith, Tim, "Interpreter of Treasures: Encounters", *Saudi Aramco World*, Mart/Nisan 2013.
- Mackintosh-Smith, Tim, "Interpreter of Treasures: Food and Drink", *Saudi Aramco World*, Mayıs/Haziran 2013.
- Mackintosh-Smith, Tim, *The Hall of a Thousand Columns: Hindustan to Malabar with Ibn Battutah*, John Murray, Londra, 2005.
- Mackintosh-Smith, Tim, *Travels with a Tangerine: A Journey in the Footnotes of Ibn Battutah*, John Murray, Londra, 2001.

- Mackintosh-Smith, Tim, *Yemen: The Unknown Arabia*, gözden geçirilmiş baskı, The Overlook Press, New York, 2014.
- Mackintosh-Smith, Tim, *Yemen: Travels in Dictionary Land*, John Murray, Londra, 1997.
- Maigret, Alessandrofilesde, "The Arab Nomadic People and the Cultural Interface between the 'Fertile Crescent' and 'Arabia Felix'", *Arabian Archaeology and Epigraphy* 10, 1999.
- Makdisî, Şemseddin, *Ahsenü't-tekasîm fî marifetü'l-ekalim*, ed. M. J. de Goeje, Brill, Leiden, 1967.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhü't-tib min gusni'l-endlusi'r-ratib*, ed. İhsan Abbas, Beyrut, 1988.
- Makrizî, Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-mewâiz ve'l-itibar bi-zikrû'l-hitat ve'l-âsâr*, Kahire, tarih yok.
- Mather, James, *Pashas: Traders and Travellers in the Islamic World*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 2009.
- Mathews, Thomas, *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1998.
- Merzuki Muhammed Munsif, "Eyyu luga se-yetekellem el-arab el-karnü'l-mukbil?", *aljazeera.net*, 6 Kasım 2011.
- Mesudî, Ali b. el-Hüseyn, *Murûc ez-zeheb ve ma'adin el-cevâhir*, ed. Muhammed Muhyeddin Hamid, Beyrut, tarih yok.
- Morris, Jan, *Sultan in Oman*, Eland Books, Londra, 2000.
- Muallimî, Ahmed Abdurrahman, *Kitâbe alâ serh el-vahde el-yemeniyye*, yayın yeri yok [San'a], tarih yok [1994].
- Naipaul, V. S., *An Area of Darkness*, Picador, Londra, 1995.
- Nicholson, Reynold, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge University Press, Cambridge, 1930.
- Norris, H. T., *Saharan Myth and Saga*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Nowak, Martin, *Supercooperators*, Free Press, New York, 2011.
- Owens, Jonathan (ed.), *The Oxford Handbook of Arabic Linguistics*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
- Owens, Jonathan, "Arabic Dialect History and Historical Linguistic Mythology", *Journal of the American Oriental Society* 123, 2003.
- Owens, Jonathan, "Arabic Sociolinguistics", *Arabica* 48, 2001.
- Owens, Jonathan, *A Linguistic History of Arabic*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Parker, A.G. ve J.I. Rose, "Climate Change and Human Origins in Southern Arabia", *Proceedings of the Society for Arabian Studies* 39, 2009.
- Parry, James, "The Pearl Emporium of Al Zubarah", *Saudi Aramco World*, Kasım/Aralık 2013.
- Pellat, Charles, (ed.), *The Life and Works of Jâhiz*, İngilizceye çeviren D. M. Hawke, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1969.
- Piamenta, Moshe, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, Brill, Leiden, 1990.
- Pintak, Lawrence, "Border Guards of the 'Imagined' Watan: Arab Journalists and the New Arab Consciousness", *Middle East Journal* 63, 2009.
- Pryce-Jones, David, *The Closed Circle: An Interpretation of the Arabs*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1989.
- Pyotrovski, M., *El-yemen kablü'l-islam*, çev. Muhammed Şuaybî, Beyrut, 1987.
- Rabin, Chaim, "The Beginnings of Classical Arabic", *Studia Islamica* 4, 1955.
- Rabin, Chaim, *Ancient West-Arabian*, Taylor's Foreign Press, Londra, 1951.
- Râzî, Ahmed b. Abdullah, *Tarih medinet san'a*, ed. Hüseyin Abdullah el-Emrî ve Abdülcebbar Zekkar, Şam, 1974.

- Rennie, Neil, *Far-Fetched Facts: The Literature of Travel and the Idea of the South Seas*, Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Retsö, Jan, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*, Routledge/Curzon, Londra, 2002.
- Rızvî, Seyyid Athar Abbas, *A History of Sufism in India I*, Munshiram Manoharlal Publishers, Yeni Delhi, 1997.
- Rippin, A., "The Qur'a'n as Literature: Perils, Pitfalls and Prospects", *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies* 10, 1983.
- Robb, Graham, *The Discovery of France*, Picador, Londra, 2007.
- Robin, Christian, *Les Hautes-Terres du Nord-Yémen avant l'Islam I*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Istanbul, 1982.
- Rogan, Eugene, *The Arabs: A History*, Penguin, Londra, 2011.
- Rogerson, Barnaby, *The Prophet Muhammad: A Biography*, Abacus, Londra, 2004.
- Rosenthal, Franz, "The Stranger in Medieval Islam", *Arabica* 44, 1997.
- Rushdie, Salman, *Midnight's Children*, Penguin USA, New York, 1991.
- Sadi, *The Rose-Garden*, çev. Edward B. Eastwick, Octagon Press, Londra, 1979.
- Schoeler, Gregor, "Writing and Publishing: On the Use and Function of Writing in the First Centuries of Islam", *Arabica* 44, 1997.
- Seâlibî, Abdülmelik b. Muhammed, *Fıkhü'l-luga ve-sirrü'l-arabiyye*, ed. Abdürrezak el-Mehdi, Beyrut, 2010.
- Searight, Sarah ve Jane Taylor, *Yemen: Land and People*, Pallas Athene, Londra, 2003.
- Searight, Sarah, *Steaming East*, Bodley Head, Londra, 1991.
- Serjeant, R. B., René Dagorn üzerine eleştiri, *Journal of the Royal Asiatic Society* 2, 1982.
- Serjeant, R. B., *South Arabian Hunt*, Luzac, Londra, 1976.
- Shouby, E., "The Influence of the Arabic Language on the Psychology of the Arabs", *Middle East Journal* 5, 1951.
- Sirâfî, Ebu Zeyd ve İbn Fadlân, *Two Arabic Travel Books*, ed. ve çev. Tim Mackintosh-Smith ve James E. Montgomery, New York University Press, New York ve Londra, 2014.
- Sizgorich, Thomas, "Do Prophets Come with a Sword?": Conquest, Empire, and Historical Narrative in the Early Islamic World", *American Historical Review* 112, 2007.
- Stark, Freya, *The Southern Gates of Arabia: A Journey in the Hadhramaut*, John Murray, Londra, 2003.
- Stetkevych, Jaroslav, "Some Observations on Arabic Poetry", *Journal of Near Eastern Studies* 26, 1967.
- Stetkevych, Suzanne Pinckney, "The 'Abbasid Poet Interprets History: Three Qasīdahs by Abū Tammām", *Journal of Arabic Literature* 10, 1979.
- Suchem, Ludolph von, *Description of the Holy Land and the Way Thither*, çev. Aubrey Stewart, Palestine Pilgrims' Text Society, Londra, 1895.
- Sueyfi, Ahdaf, *Cairo: My City, Our Revolution*, Bloomsbury, Londra, 2012.
- Suleiman, Yasir, *The Arabic Language and National Identity: A Study in Ideology*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2003.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebubekir, *El-müzhir fî ulum el-luga el-arabiyye*, Beyrut, 2009.
- Swanson, Jon C., *Emigration and Economic Development*, Westview Press, Boulder, 1979.
- Şehadet, Raca, *Occupation Diaries*, Profile Books, Londra, 2012.
- Şehadet, Raca, *Palestinian Walks: Notes on a Vanishing Landscape*, Profile Books, Londra, 2008.
- Şeyho, Luviş, *Şu'aratü'n-nasraniyye fî'l-cahiliyye*, Kahire, 1982.

- Taceddin, Hasan, *The Islamic History of the Maldives Islands*, ed. Hikoıcı Yajima, Tokyo, 1984.
- Tibbetts, G. R., *Arab Navigation in the Indian Ocean Before the Coming of the Portuguese*, Kraliyet Asya Araştırmaları Derneği, Londra, 1971.
- Tidrick, Kathryn, *Heart-beguiling Araby: The English Romance with Arabia*, gözden geçirilmiş baskı, Tauris & Co., Londra, 1989.
- Trevaskis, Kennedy, *Shades of Amber*, Hutchinson, Londra, 1968.
- Tuchman, Barbara W., *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, Macmillan, Londra, 1979.
- Üsâme İbn Münkız, *Kitabü'l-i'tibar*, ed. Philip Hitti, Princeton University Press, Princeton, 1930.
- Varisco, Daniel Martin, *Islam Obscured: The Rhetoric of Anthropological Representation*, Palgrave Macmillan, New York ve Basingstoke, 2005.
- Versteegh, Kees, "Linguistic Contacts Between Arabic and Other Languages", *Arabica* 48, 2001.
- Versteegh, Kees, *The Arabic Language*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013.
- Volpi, Frédéric, "Pseudo-Democracy in the Muslim World", *Third World Quarterly* 25, 2004.
- Whitfield, Susan, *Life Along the Silk Road*, John Murray, Londra, 2000.
- Whitman, Walt, *The Portable Walt Whitman*, ed. Michael Warner, Penguin USA, New York, 2004.
- Wilson, Robert T. O., *Gazetteer of Historical North-West Yemen*, G. Olms, Hildesheim, 1989.
- Winnett, F. V., "Studies in Ancient North Arabian", *Journal of the American Oriental Society* 107, 1987.
- Wootton, David, *The Invention of Science: A New History of the Scientific Revolution*, Harper-Collins, Londra, 2015.
- Yâkut el-Hamevî, *Mucemül-büldân*, ed. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, tarih yok.
- Young, Gavin, *In Search of Conrad*, Penguin, Londra, 1992.
- Yule, Henry ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson: The Anglo-Indian Dictionary*, 2. baskı, ed. W. Crooke, John Murray, Londra, 1903.
- Yule, Henry, *Cathay and the Way Thither*, 2. baskı, gözden geçiren Henri Cordier, Hakluyt Society, Londra, 1916.
- Zubaida, Sami, *Beyond Islam: A New Understanding of the Middle East*, Tauris & Co., Londra, 2011.

Dizin

- Abbadî hanedanı 389
Abarkavan Adası 291
Abbas b. Abdülmuttalib 155, 191, 299
Abbas b. Ahnef 464
Abbase 318
Abbasi hanedanı ve dönemi 20, 124, 136, 229, 237, 260, 266, 292-294, 297-305, 307-321, 323-325, 326-329, 331-334, 336, 340, 341, 345, 346, 350-352, 354-356, 358, 359, 362, 364, 366, 368, 371, 372, 375, 376, 379, 383, 384, 392, 397, 398, 400, 423-426, 430, 435, 437, 439, 454, 456, 462, 468, 477, 491, 505, 507, 519, 533, 546, 553, 572, 586, 587, 591-594 Mısır'da "kukla" halifeler 383, 404, 408, 416-425, 435, 592-594 Bağdat'taki hâkimiyetin sona erışı 401-404 kurucu devrim 290-295 fikri gelişmeler 303-307 güç kaybı 339-382 İranlılaştırıcı eğilimler 315-319 posta ve haberleşme 301, 302
ABD, Amerika ve Amerikalılar 20, 23, 24, 68, 70, 71, 124, 141, 197, 237, 257, 287, 298, 304, 311, 346, 435, 459, 467, 473, 474, 475n, 481, 486, 487, 489, 501-504, 517, 521, 523, 529, 530, 531, 534, 535, 543, 544, 546, 547, 550, 554, 558 [Güney Amerika], 560-562, 573, 597, 601, 602, 604
Abdullah b. Abbas 299, 301, 332
Abdullah b. Abdülmuttalib 160, 178,
Abdullah b. Ali (Abbasi komutan) 293,
Abdullah b. Giyaseddin (Sumatra'daki Abbasi) 416, 417, 419,
Abdullah b. Hüseyin b. Ali, Kral (Mavera-i Ürdün) 480, 489, 494, 499, 598, 600
Abdullah b. Mesud 313,
Abdullah b. Muhammed (Peygamber'in oğlu) 162
Abdullah b. Zübeyr, karşı-halife 258, 259, 280, 281, 584
Abdülaziz İbn Suud, Kral 485-487, 489, 494, 497, 511, 529, 599, 600
Abdülfettah İsmail 537
Abdülkadir Geylânî 431
Abdülkays (kabile) 109
Abdüllatif Bağdadî 400
Abdülmecid, Halife 484
Abdûlmelik, Halife 161, 258, 261, 262, 264, 271-273, 281, 282
Abdûlmuttalib 152, 158, 178, 183, 186
Abdurrahman I ("Kureys Şahini") 375, 586
Abdurrahman II (Kurtuba emiri) 376
Abdurrahman III, Halife (Kurtuba) 375, 590
Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as 131
Abdüssamed b. Fadl 331
Abd Şems 160, 193, 249, 320
Âbid b. Şerye 61, 62n, 108n, 110n, 267, 288n
Abu Dabi 139, 481, 513, 514, 601
Abukir Koyu Muharebesi 452
Abraham b. Yiju 427
Abs (kabile) 127
Aburiş, Said 515, 516n
Aceh 439
acem, acemî (gayri Araplar) 72, 118, 119, 123, 124, 142, 144, 201, 206, 287, 295, 315, 319, 371, 437, 445, 453, 492, 505
Âd (efsanevi tarihöncesi kavim) 61, 62, 70, 139, 165, 269, 403, 451, 491
Âdem 57, 113, 150, 152, 204, 207, 309, 313, 433, [437], 466, 548
Aden 13, 26, 155, 267, 418, 469, 473, 481, 487, 489, 504, 505, 510, 513, 538, 568, 573, 596, 599, 602
Aden Protektoraları 475,
Adnaniler ("Kuzey" Arapları) 243, 275
Adonis (Ali Ahmed Said Eşber) 25, 46, 132, 135n, 140, 174n, 175n, 180, 181n, 197n, 204n, 207n, 251, 257n, 265n, 304n, 332n, 334n, 248n, 411, 455n, 456n, 458n, 463n, 464n, 465n, 474n, 475n, 493, 546, 551, 552n
Adudüddövlé 360
Advân (kabile) 142, 143
Aelius Gallus 90
Aeneas 268
Afganistan 242, 290, 307, 318, 363, 367, 382, 530, 603

Afrika ve Afrikalılar, Sahra altı 18, 51, 53, 55, 70, 74, 125, 141, 232, 242, 290, 294, 297, 299, 313, 342, 343, 368, 370, 384, 385, 404, 409, 418, 422, 426-428, 433, 434, 438, 473, 483, 505, 536, 575, 589, 593, 595, 597

Ahmedabad 439

Ahmed Ali Abdullah Salih 541, 542

Ahmed b. Hanbel 159

Ahmed b. Muhammed İbn Battûta 409, 416, 417, 419, 420, 423, 426, 427, 432, 445

Ahmed b. Tolun 368

Ahmed b. Yahya Hamideddin, İmam 510, 511

Ahmed, Leyla 508

Ahnef 110, 247

Ahvaz 371

Ajami, Fouad 110, 328, 547

Acemî, Muhammed 559

Ahtal 264

Akadlar 562

Akad dili 74

Akdeniz ve Akdeniz bölgesi 53-55, 74, 87, 88, 90, 155, 162, 176, 299, 307, 370, 373, 374, 387, 388, 392, 396, 397, 398, 409, 421, 434, 436, 450, 452, 453, 460, 474, 480, 484, 500, 503, 504

akıncılık 38, 91, 92, 94-96, 99, 113, 127, 142, 156, 157, 175, 182, 190, 194, 195, 201, 224, 226, 227, 233, 239, 240, 244, 276, 288, 289, 326, 366, 373, 379, 437, 449, 451, 458, 459, 486-489, 529, 533, 556, 577, 595 Medine devleti tarafından 189-193

Aksum 42, 83, 122, 134; ayrıca bkz.

Habeşistan ve Habeşler 42, 83, 122, 134

Aleviler 509

Alaylı, Abdullah 119

Alcatraz 395

alkol bkz. şarap

Aleksios, İmparator 386

VI. Alfonso, Kral 395

Ali b. Abdullah b. Abbas 340,

Ali Abdullah Salih 541, 542, 545, 552, 567

Ali b. Ebi Talib, Halife 233

Ali b. Muhammed (asi lider) 342

Ali Rıza, İmam 307

Ali torunları 255, 302, 371, 372-377, 595

Allah 23, 24, 36-38, 42, 46, 61, 75, 77, 81, 84, 86, 87, 96, 97, 106, 122, 137, 138-140, 150, 151, 158, 163-167, 169, 171-174, 176-180, 182, 184-190, 194, 196-199,

201-206, 208, 215, 219, 226, 232, 238, 243, 246, 248-251, 255, 256, 258, 259, 267, 270, 273, 276, 279, 283, 284, 291, 298, 304, 305, 308, 309, 316, 319, 332, 333, 334, 340, 345, 346, 358, 359, 363, 373, 375, 379, 383, 391, 397-399, 404, 416-418, 420, 421, 429, 437, 441, 451, 458, 460, 498, 506, 511, 522, 528, 530, 532, 542, 549, 552, 557, 568, 571, 573, 574 esmâ'ül-hüsna 179

Allat (ilah) bkz. Lât

Allavî, Ali 529

Almanya, Almanca ve Almanlar 13, 14, 40, 43, 73, 93, 351, 362, 389, 453, 470, 476, 504, 526, 597

Alp Arslan 361, 363

Amalekler 403

Amerika (Kuzey) 18, 70

Amerika (Latin) 550

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve

Amerikalılar/Amerikan 20, 23, 24, 68, 71, 124, 141, 197, 237, 257, 298, 304, 346, 435, 459, 473, 481, 486, 487, 489, 501-504, 517, 521, 523, 529, 530, 534, 535, 543, 544, 546, 547, 558, 560-562, 573, 597, 602, 604

Amharice 82

Amir, Yigal 522

Amman 517

Amorion 353

Amr b. Adî, Melik 116

Amr b. Âs 155, 251, 263

Amr b. Gülsüm 134

Amr b. Lühay 152, 194

Amr b. Zübeyr 280

Amuderya Nehri 224, 291, 361, 367

Anadolu 361, 445, 476, 480; ayrıca bkz.

Küçük Asya

Aneze (kabile) 121

Anderson, Benedict 170, 559

Angıllar, Anglosaksonlar 16, 18, 58, 67, 274, 276, 298, 301, 315

Ankara 353

Anter/Antere 201, 317n, 515

Antakya 288

"Arap Baharı" 18, 22, 25, 523, 547, 548, 550-556, 558, 559, 561, 562, 566, 605

Arabia Deserta 54, 524

Arabia Felix 54, 87, 90, 524, 567

Arabia Petraea 54

Arabian American Oil Company (Aramco) 486

- Arafat, Dağı 156
 Aragón 396
 Aral Gölü 360, 400
 Aramca 111, 220, 221, 249, 260, 577, 578
 Arap altkıtası 51, 55, 80, 85, 97, 101, 107, 142, 154, 200, 223, 224, 245, 276, 317, 377, 385, 408, 500, 553, 555
 Arap Ayaklanması (1917) 476, 478-480, 598
 Arap Birliği 15, 494, 495, 497, 505, 521, 534, 538, 600, 603
 "Arap Günleri" (kabile çatışmaları) 127, 145, 190, 191, 254, 328
 Arap İmparatorluğu 45, 230, 262, 270, 294, 298, 305, 311, 313, 343, 362, 363, 365, 384, 386, 390, 392, 393, 401, 406, 409, 422, 425, 431, 435, 436, 438, 550, 584, 589, 591 gerileme ve parçalanma 589, ekonomik temeller 226, 438
 Arap-İslam kültürel "imparatorluğu" 42, 227, 274, 275, 287, 303, 312, 327, 331, 344, 362, 364, 365, 367, 380, 381, 419, 423, 432, 438, 443, 546
 Arap-İsrail Savaşı (1948) 14
 Arap-İsrail Savaşı (1967) 514, 515
 Arap-İsrail Savaşı (1973) 602
 Arap tektonik levhası 51, 55
 "Arap Uyanışı" bkz. Nahda
 Arap Yarımadası 17, 51, 53, 60, 69, 313, 343, 373, 375, 438, 457, 513, 533, 537, 576, 596, 603 Tunç Devri 57, 60 iklim değişimi 55, 60, 61 ilk insanlar 53, 55, 60 Neolitik dönem 60, 61 Palaeolitik dönem 60 nüfus 53, 54, 228, 229 Medine yönetiminde birleşme 195-200, 206-208
 Arapça/Arap dili birleştirici bir etken 18, 19, 25, 26, 35-48, 62, 66, 67, 72, 77, 78, 92, 93, 99, 117, 118, 120, 134, 135, 140, 141, 152, 175, 176, 198, 199, 207, 220, 248, 266, 273, 274, 288, 304, 309, 312, 327, 364, 378, 392, 405, 426-428, 430, 438, 453, 454, 461, 465, 472, 473, 480, 494, 495, 509 sömürgeci sansür ve kısıtlama 468, 470, 471 lehçeler 40, 44, 45, 75-78, 93, 155, 156, 160, 161, 175, 286, 309, 329, 330, 455, 463-465, 492, 506-508, 510 ilk gelişim evresi 53, 67, 73-76 ilk yazıtlar 18, 75, 91; ayrıca bkz. Nemâre kitabesi Kuzey Arabistan dillerindeki grafitiler 67-69, 78, 90-94, 98, 138, 237, 550 "yüksek" biçim 38-45, 73, 78, 80, 93, 94/ 99, 100, 108, 116, 117, 120, 132, 134, 155, 156, 160, 175, 176, 273, 287, 309, 317, 318, 329, 330, 331, 348, 360, 363, 364, 383, 405, 427, 432, 438, 455, 461, 463-468, 471, 472, 492, 505, 507, 508, 560 İngilizceye geçen kelimeler 309, 395 diğer dillere geçen kelimeler 394, 395 "Modern Standart Arapça" 464 imparatorluk döneminde "melezleşme" 235-238, 249, 285-287, 324 yeni kelimeler 309, 310, 465-467 Kuzey Arabistan dil öbeği 67, 68, 75-78; ayrıca bkz. Safaiye dili; "Semûdiye" dili Asya ve Afrika dillerine sızma 428-430 sözcük dağarcığının zenginliği 76, 77, 309 öğrenim (gramer, sözlükçülük, filoloji) 175, 271, 272, 307, 325, 326, 329-331, 334, 363, 364-376, 427-431, 465-467 başka dillerden tercüme 396, 407, 431, 432, 456 başka dillere tercüme 309-311, 324, 467
 Arap edebiyatı bkz. kitaplar; *makamat*; şiir ve şairler; Arapçada nesir; *sec*
 Arap matbaacılığı 19, 116, 440-444, 462, 505
 Arap alfabesi/yazısı 18, 19, 113-116, 168-171, 196, 197, 312, 313, 380, 381, 440-443, 462, 496, 559, 560 hatlı "soyağaçları" 381 gelişim 19, 100, 113-116, 154, 271, 272, 311, 312 "Küfi" tarzı 169, 248, 272, 381, 397, 428 Arapça dışındaki dillerde kullanılış 428, 429
 Araplar düşünce düalizmi 492, 493, 555, 556 "hep süren geçmiş" 24-26, 207, 467, 565, 570 paralı askerler 65, 78, 93, 98, 99, 105, 107, 111, 122, 404-406, 439 gayri Arapları özümsemeye 235-238, 244-246, 268-270, 285-287-290; ayrıca bkz. *mevâlî* bölünmüşlük 14, 16, 18, 22, 39, 42, 45, 48, 49, 67-71, 97, 99, 101, 102, 127, 129, 130, 135, 142, 180, 213, 214, 244, 245, 256, 275-282, 285, 294, 295, 319, 323, 409, 482, 483, 488, 489, 490, 493, 494, 498, 499, 511, 516, 534, 553, 554, 567, 568, 569 etnik ve kültürel oluşum 40, 41, 42, 43, 80, 81, 90, 91, 93, 94, 100-102, 109, 116-120, 124, 125, 134, 135, 140, 141, 175, 206, 207, 245, 266-270, 274, 295, 324-328, 329-330, 572 "değer ve inanç sistemi" ve kimlik 13-24, 48, 49, 77, 78, 90, 91, 101, 109, 118-120, 124, 141, 206, 224, 237, 245, 266, 269, 312, 324, 326, 327, 328, 329-335, 370, 379, 438, 440, 444, 445, 458, 491, 492, 515, 516, 518, 521, 522, 533, 571; ayrıca bkz. *uruba*

gayri Araplarla evlilik ve nikâhsız beraberlik 229, 235-238, 249, 286, 309, 317, 323, 344, 416, 417 “kuzey-güney” ayrımı 67, 68, 80, 275-278, 280, 282, 296, 326, 350 “İranlılaşma” 235-238, 285, 286 olası köken 71, 76, 80 gayri Arap imparatorluklarla ve süper güçlerle ilişkiler 24, 62-67, 77, 78, 89, 90, 98-102, 110-113, 119, 122, 123-125, 130, 142, 143-144, 154, 171, 208, 219-224, 227, 228, 241, 264, 265, 266, 297, 298, 374, 386, 435-438, 439, 440, Bölüm 13 çeşitli yerlerde, 500, 501, 507, 512-514, 523, 534, 535, 540, 554, 567, 574 birlik 13-16, 20, 22, 36, 37, 39, 40, 42, 43-45, 46, 47, 48, 62, 65, 67, 69-71, 72, 77, 78, /86, 87, 97, 101, 102, 116, 118, 119, 120, 127, 129, 130, 131, 135, 141, 142, 144, 208, 220, 231, 269, 308, 309, 404, 419, 440, 453, 454, 466, 480, 484, 45, 493, 494, 498, 499, 503, 504, 505, 508, 509, 511, 519, 528, 531, 561, 568

Araplar/*arab* anlamlar ve kullanım biçimleri 16-18, 38, 57, 58, 67, 71-73, 76, 90, 118, 125, 134, 141, 160, 161, 175, 176, 183, 201-203, 239, 267, 327, 379, 438, 444, 445, 495, 498

Araplaşma/Arapçayı benimseme Avrupa 394-398 Arap İmparatorluğu 19, 42, 43, 45, 230, 244, 262, 270-275, 288, 290, 294, 298, 305, 311, 313-315, 330, 343, 349, 362, 363, 365, 368, 384, 386, 390, 393, 393, 401, 406, 409, 422, 425, 431, 435, 436, 438, 462, 505, 550, 584, 589, 591 Berberiler 390-392 Haçlılar 388 Mağrip 372-374 Memlûkler 405 Güney Arabistanlılar 65, 66, 74, 75, 93, 94, 103-105, 107-109, 162, 268-270, 275-277, 290, 374 İspanya 378, 379

arabiyye bkz. Arapça, “yüksek” biçim

Araplık bkz. *uruba*

Arjantin 474, 519

Aribi 62-65, 68, 110

Aristoteles 305, 307, 310, 335, 344, 366

Arnavutluk ve Arnavutlar 370, 371, 436, 455, 470, 498

Arsuzi, Zeki 39n, 509

ârî/Âriler 72, 73, 118

asabiyet (“bağlanmışlık”, grup dayanışması)

20, 21, 24, 40, 46, 118, 127, 132, 181, 182, 187, 193, 198, 243, 244, 260, 277, 298, 353, 362, 454, 462, 504

Ashâb-ı Khef 532

Asi Nehri 525

Asir 58

asrûl-inhitat (“[edebî] gerileme çağı”) 410

asrûl-tedvin (“derleme çağı”) 533

Assurbanipal, Kral 64, 65

Asurlular 62, 64, 65, 67-69, 94, 99, 220, 255, 476, 507, 576

astroloji 309, 344, 381

astronomi 309, 310

Asvan Yüksek Barajı 501-503

Aşâ, Meymûn b. Kays 139, 192

Atatürk 443

Atiyah, Edward 515, 529

Atlantik/Atlas Okyanusu 230, 231, 302, 422, 445, 463, 504, 538, 584, 593

atlar 97-99, 159, 205, 213 develerle bileşim

98, 99, 116, 159, 221, 227, 486, 577

köken efsanesi 97

Augustinus, Canterburyli Aziz 162

Augustinus, Hippolu Aziz 565

Augustus 268, 544

Avrupa 14-17, 19, 24, 26, 40, 41, 43, 44, 47, 51, 52, 58, 74, 108, 110, 116, 125, 136, 193, 206, 231, 240, 243, 277, 310, 325, 349, 361, 364, 371, 374, 377, 385-387, 389, 390, 393-396, 398, 409, 419, 422, 428, 429, 430, 434, 435, 438, 440, 441, 443, 444, 452, 453-456, 459, 461-463, 466, 469, 472, 473, 478, 481, 484, 486, 488, 490, 499, 500, 502, 517, 533, 536, 550, 558, 562, 566, 569, 572, 582, 591, 593, 594, 596, 597, 605 imparatorluklar, modern 500, 536; ayrıca bkz. Britanya ve İngiliz; Fransa ve Fransız

Avusturya-Macaristan İmparatoru 469

Aved, Luvîs 507

“ayetullah”, anlamı 396

Ayderûs ailesi 439

Aydi ailesi 439

Aynicâlût 404, 592

Ayşe 161, 205, 252, 253

Azd (kabile) 107, 109, 244, 376, 578

Azde 238

Azerbaycan 212, 231, 267

Baas hareketi 461, 509-511, 529, 600

Ba Fakih ailesi 439

Babil (Mısır) 241

Babil (Irak) ve Babilliler 17, 64, 65, 76, 100,

184, 225, 233, 241, 255, 269, 344, 353, 379, 457, 507, 523, 583

- Babü'l-Mendebe 52, 53, 470, 475, 575
 Babürlü hanedanı 306, 368, 412
 Babürlüler 260, 423
 Bacon, Sir Francis 444, 545
 Bacon, Francis (ressam) 173
 Bağlantısızlar Hareketi 507
 Bağdat 42, 112, 231, 276, 294, 297, 298, 300-302, 304-306, 310, 313, 315, 317, 321-323, 339, 342, 349-353, 355, 357-360, 363, 364, 366-368, 371, 375-377, 381, 383, 385, 386, 391-393, 398-400-404, 411, 412, 416, 417, 419, 424, 431, 432, 435, 440, 53, 456, 459, 466, 476, 499, 508, 510, 586-590, 592, 594
 Bahailer 433
 Bahreyn 44, 45, 97, 131, 200, 218, 481, 552, 595, 605
 Baldwin, James 535
 Balfour Bildirisi 478, 482, 489, 498, 509, 514, 598
 Balkanlar 52, 370, 428, 462
 Bangladeş 51, 52, 429; ayrıca bkz. Bengalliler, Bengali
 Baring, Evelyn (Lord Cromer) 470
 Barrak 96
 Barselona 471
 Bartalamin 549
 Bartók, Béla 325
 Basra ve Basralılar 118, 239-242, 245, 250, 285, 297, 298, 300, 304, 325, 336, 342, 347, 427, 583, 585
 Basra Körfezi 60. 124, 241, 242, 368, 399, 421, 424, 452, 463, 475, 476, 486, 504, 520, 534, 538, 554, 559, 568, 575, 595, 598
 Basra Körfezi devletleri 200, 486, 519, 538, 559, 566, 605
 Batı Şeria 514, 521, 522, 536, 554, 602
 Batı Sahra 484, 535
 Baykal Gölü 360
 Beaverbrook, Lord 553
 Becile (kabile) 234
 Beckem 339-341, 348, 351, 358, 461, 590
 Becket, Thomas 189
 bedave ("bedevi", göçebe toplum) 57, 59, 317, 403, 555, 556, 573, 576; ayrıca bkz. kabileler
 bedave-hadare ilişkileri 21-23, 55-60, 90, 91, 93, 94, 104-107, 110-113, 122, 124, 125, 142, 145, 152, 154, 156, 160-162, 201-202, 227, 233, 236, 239, 240, 262, 264, 268, 276, 296, 317, 327, 379, 403, 449, 472, 481, 488, 492, 520, 539, 541, 551, 555, 556, 573, 576
 Bedeviler bkz. bedave
 Bedir Baskını 158, 181, 182, 191, 196, 299, 565, 581
 bedv (Bedeviler) bkz. bedave
 Beeston, A. F. L. 65
 Bekaa Vadisi 155
 Bekil (kabile) 58, 71
 Bekr (kabile) 127, 129, 160, 244
 belagat 24, 38, 41, 42, 45, 46, 66, 104, 108, 119, 120, 125-127, 132, 135, 140, 144, 161, 174, 197, 198, 226, 231, 244, 249, 256, 272, 273, 282, 283, 291, 292, 303, 331, 346-348, 353, 378, 382, 444, 489, 504, 510, 514, 515, 520, 523, 541, 547, 556, 560, 568, 569, 571
 Belâzüri 97, 231, 232, 235, 273, 588
 Belh 318
 Ben Bella 471
 Bengalliler 432
 Bengali (dil) 429
 Benî Hanife (kabile) 177
 Benî Hilâl (kabile) 372, 373, 376, 429, 555, 590
 Benî Kurayza (kabile) 188
 Benî Mahzûm (sûlale) 408
 Benî Nadîr (kabile) 188, 581
 Benî Sual (sûlale) 136
 Benî Süleym (kabile) 372, 373
 Benî Şeybe (sûlale) 149, 194
 Berberiler 16, 45, 229, 235, 286, 288-290, 317, 349, 373, 375, 384, 389-392, 394, 408, 409, 412, 416, 423, 426, 436, 445, 457, 484, 489, 585, 591, 598
 Berberi dilleri 249, 373, 374, 429, 470, 471
 Bereketli Hilâl (kuzey) 17, 23, 51-54, 57, 62, 65-67, 70, 73, 75, 76, 81, 82, 90, 101, 119, 152, 162, 220, 224, 272, 276, 290, 309, 370, 385, 405, 406, 422, 476, 524, 540, 543, 555, 562, 571, 576, 578
 Bereketli Hilâl (güney) 23, 82, 87, 90, 99, 101, 119, 123, 152, 162, 290, 524, 555, 562
 "bereketli şerit" 60, 62,
 Berlin 476
 Bermek ailesi 318, 319
 Besüs 128, 129 Besüs Savaşı 127-129, 131, 134, 142, 144, 187, 365, 482, 579
 Beşar b. Bürd 345

- Beşe, Asım 519
 Bethel 150
beyan (vahiyler vs. için kullanılan özel "yüksek" konuşma) 108, 125
 Beynün 56
 Beyrut 411, 499
 Beytül-Hikmet (Bağdat) 310
bidat ("yenilik") 457, 497
Binbir Gece Masalları 317, 318, 328, 350, 383, 501, 557
 Birinci Dünya Savaşı/Büyük Savaş 44, 351, 469, 473, 475-479, 484, 490, 497, 598
 Birleşik Arap Emirlikleri 109, 452, 513, 540, 568
 Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) 15, 509, 601
 Birleşik Arap Devletleri (BAD) 15, 510, 601
 Birleşmiş Milletler (BM) 14, 15, 26, 517, 536n, 543, 562n
 Birûnî 198
 Bitar, Selahaddin 509
 Bizans İmparatorluğu ve Bizanslılar 23, 36, 37, 42, 102, 110-113, 119, 120, 123, 131, 142-144, 154, 171, 179, 180, 182, 199-201, 206, 208, 212, 219, 220-223, 226, 228, 238, 241, 260-262, 264-266, 271-274, 281, 297, 305, 306, 307, 310, 315, 317, 321, 353, 366, 370, 377, 386, 387, 399, 534-563, 572, 579-581, 583, 588
 Boccaccio 394
 Boğaziçi 315, 435, 437
 Bolşevikler 196
 Bombay 240, 481
 Borges, Jorge Luis 24, 140, 271
 Borneo 229, 420, 438
 Bornu 429
 Boston 110
 Bowles, Paul 465, 529
 Brahma (ilah) 178, 433
 Brezilya 170, 328, 395, 474
 Britanya ve İngilizler 14, 16, 18, 23, 25, 26, 47, 52, 54, 67, 86, 90, 92, 95, 97, 100, 102, 115, 118, 124, 135, 154, 162, 164, 204, 211, 226, 240, 241, 257, 260, 271, 272, 274, 277, 286, 298, 303, 328, 329, 333, 375, 390, 395, 396, 405, 427, 429, 440, 441, 450, 452, 453, 468-470, 473, 476-480, 483, 498, 500, 503, 504, 509, 513, 562, 597, 598, 601, 602
 British Broadcasting Corporation (BBC) 505
 British Library 377
 Büyük Savaş bkz. Birinci Dünya Savaşı
 Büyük Veba Salgını 407, 412, 526
 Büyük Zap Nehri ve Büyük Zap Muharebesi 293, 301
 Burgiba, Habib 555
 Buazizi, Muhammed 547
 Buhayrad, Cemile 512, 513
 Budizm 260
 Bugiler 439
 Buğa 354-356
 Buhara 367
 Buhtûri 314, 354
 buhur 54, 87
 Bureymi 481, 601
 Burton, Sir Richard 190
 Bush, George HW. 543
 Bush, George W. 535, 543, 544
 Büşri kardeşler 426
 Büveyh 359
 Büveyhi hanedanı 358-360, 366, 368, 590
 Büyük Iskender 230, 231, 267, 391
 Byron, Lord 64, 463, 480
 Byron, Robert 169, 381
 Câbirî, Muhammed 118, 119, 121, 130, 328, 411, 463, 492, 493
 Câbiye 111, 112, 222, 262
 Caedmon 164
 Cafer Bermeki 344
cahiliye (İslam öncesi "bilgisizlik çağı") 150, 225, 244, 248, 250, 260, 279, 328, 458
 Câhiz 45, 66, 69, 77, 95, 120, 135, 286, 295, 315, 317, 347, 348, 352, 570, 588
Kitabül-asâ 45, 347
 Calabria 398
 Cam Minaresi 382
 Cambridge 507
 Camp David Sözleşmesi 494, 521, 522, 603
 Carlyle, Thomas 24, 444
 Carmona 376
 Catarina de Bragança 513
 Catlar (Hintli halk) 242
 Cava 418, 420
 Caynacılık 419
 Cebelü'l Ahdar 52
 Cebele b. Eyhem, Kral 143, 222, 223, 260
 Cebelitank 18, 240, 289, 466, 470
 Cebertî, Abdurrahman 445, 449-451, 453, 454, 463, 466, 496
 Cebrail (melek) 97, 150, 163, 164, 167, 168, 187, 192

- Cefne (sülale) 111
 Celaleddin Tebrizi 432
 Cemaatü't-Takrib 308
 Cemal Abdünnâsır bkz. Nâsır
 "Cemel (Deve) Vakası" 253, 254, 257, 572, 583
 Cemelü'l-Leyl ailesi 439
 Cemil 264
 Cengiz Han 400, 401, 406, 407, 422
 Cenne 432
 Cerave (Berberi kabilesi) 392
 Cerâcime Hristiyanları 232, 288
 Ceravî 391, 392
 Cerir 234, 286
 Cercumiler 288
 Cermekiler 288
 Cessâs 128
 Ceuta bkz. Sebte
 Cevher 371
 Cevher, Muhammed Ali 482
 Cevlan bkz. Golan
 Cezayir (şehir) 435
 Cezayir (ülke) 373, 469-471, 481, 482, 509, 512, 513, 531, 535, 554, 555, 594, 596, 597, 601, 602, 604
 Charles II, Kral (İngiltere) 513
 Charles, Galler Prensi 396
 Cidde 497
 cihat 304, 530
 çizye 203, 232-235
 Conrad, Joseph 438
 Cromer, Lord bkz. Baring, Evelyn
 Crone, Patricia 261
 Crossman, Richard 538
 Cufri, Seyit Muhsin 438
 Cufri ailesi 438
 Cundi, Sami 511
 Cuşem (kabile) 222
 Cündüb 22, 62, 63, 64, 69, 99, 110, 466, 564, 576
 Cürhüm (kabile) 151, 152

 Çad Gölü 229
 Çangan (Xi'a) 297
 Çeçenler 567
 Çerkezler 404, 405, 436
 Çin ve Çinliler 17, 18, 47, 59, 116, 137, 227, 230, 241, 242, 267, 273, 274, 297, 298, 301, 311, 313, 315, 329, 336, 342, 405-407, 416, 418, 419, 421, 422, 426, 428, 432, 434, 531, 586, 588, 593
 Daftar Jaylani 431
 Dâhir, Sind hükümdarı 234
 Dâhis Savaşı 128
 Dakar 474
 Dandolo, Doge Enrico 387
 Davie, Grace 203
 Decius, İmparator 532
 Dedan 90
 Delhi 382, 416, 417, 424-426, 430, 431
 Delhi sultanları 320, 362, 416, 417, 425, 593
 Delos 88
 Delphoi 157
 demiryolları 196, 456, 476, 596
 demokrasi 14, 48, 442, 527, 529, 544-556, 558, 562, 569
 develer 21, 22, 46, 47, 53, 55, 57, 62-64, 67, 69, 70, 72, 76, 77, 78, 82, 85, 87, 90, 91, 94, 95, 97-99, 110, 114, 127, 128, 133, 134, 136, 139, 140, 154, 157, 159, 175, 178, 187, 192, 204, 205, 216, 217, 221, 226, 229, 239, 246, 253, 264, 276, 293, 294, 301, 313, 328, 329, 331, 345-347, 363, 380, 381, 389, 397, 411, 431, 433, 436, 466, 467, 471, 476, 486, 488, 489, 496, 497, 514, 520, 541, 556, 575-577
 evcilleştirme 40, 476, 575 atlarla bileşim 98, 99, 116, 159, 221, 227, 486, 577
 köken efsanesi 69, 97
 Devs (kabile) 214
 Deylem ve Deylemliler 237, 274, 290, 358, 359
 Dicle Nehri 52-54, 56, 159, 242, 293, 298, 300, 301, 339, 340, 352, 399, 402
 diktatörler 129, 187, 283, 465, 522-524, 529, 534-536, 539, 541, 546, 550-552, 554, 558, 605
 Dimyat 400, 592
 "dinden dönme" savaşları bkz. *Ridde*
 din, İslam öncesi 66, 83-87, 108-110, 136-138, 150-159, 161-167, 176-181, 184-191, 212, 214, 216-218, 264
din, anlamlar 204
 Dinşavay olayı (1906) 482, 483
 Dioscorides 377
 Diyarbekir 361
 Doğu Hindistan Kumpanyası (İngiliz) 154, 240
 Doğu Hint Adaları 313, 384, 423, 429, 439, 440, 593
 Doha 328
 Doughty, Charles M. 460

- Douglas, Norman 137
 Dresch, Paul 35
 Dryden, John 545
 Dubai 52, 126, 328, 474, 558, 559, 568
 Dulles, John Foster 501
 Dûmet 64, 86, 87, 196
 Durrell, Lawrence 554
 Düreyd İbnü'l Simme 95, 225
 Dürzi 484, 489, 533, 599
 Dürzi isyanı 599
- Ebdarî 373
 Ebrehe 122, 123, 351
 Ebu'l-Abbas Seffâh, Halife bkz. Seffâh, Halife
 Ebu'l-Abbas
 Ebu Âmir 187
 Ebu Âta 275
 Ebubekir, Halife 81, 159, 170, 178n, 181, 191, 201, 205, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 235, 243, 248, 250, 252, 488, 529, 582
 Ebu Davud 37n, 159n, 333
 Ebu'l-Fidâ 61
 Ebu Hanife 307
 Ebu Haşım b. Muhammed b. Ali 292
 Ebu Cehil 132, 182
 Ebu Leheb 181
 Ebu Müslim 292, 301, 316
 Ebu Nuvâs 79, 237, 349, 350
 Ebu Süfyan 35n, 36, 39, 42, 46, 48, 155, 182, 191, 194, 199, 208, 220, 222, 227, 250, 254, 287, 403
 Ebu Talib 160, 162
 Ebu Temmâm 312, 353, 463
 Ebu Zeyd (*makamat* karakteri) 412
 Ebu Zikri ha-Kohen 427
 Edward, "Kara Prens" 393
 Efes'in Yedi Uyurları 532
 Eflak, Mişel 461, 509
 Ehlû't-Tesviye ("Düzleştiriciler") 345; ayrıca bkz. Şuûbiler
 Eisenhower, Dwight D. 501
 El Cezire 559, 566
 Elcho Adası 429
 El-Fetih bkz. Filistin Kurtuluş Örgütü
 Elhamra 409
 Eliot, T. S. 25, 546
 II. Elizabeth, Kraliçe 425
 El-Kaide 460, 487, 532, 542, 547
 Elmusa, Şerif S. 295
 Emevi hanedanı ve dönemi 89, 155, 160, 161, 191, 235, 248, 250, 251, 254, 258, 260-268, 270, 271, 273, 275, 277-283, 285, 289-303, 305, 309, 311, 315, 316, 317, 327, 330, 341, 342, 346, 350, 356, 375, 388, 403, 437, 462, 477, 483, 491, 496, 505, 511, 512, 525, 553, 563, 564, 584-586, 590
 mimari 264, 267, 281, 295, 303, 409
 Emin, Halife 320-323, 587
emsar (imparatorluk kışla şehirleri) 239-245, 274, 285, 286
 En Avdat 75
 Enbar 114, 300
 Endonezya ve Endonezyalılar 417, 419, 439
 Endonezya dili 429
 Endülüs 47, 289, 294, 313, 328, 349, 375-379, 387-391, 408, 427, 433, 517, 586, 590
 Enriot, Emile 380
 Ensar bkz. Evs; Hazrec
 Ensarullah bkz. Husiler
 Eriha 295
 Ermenistan ve Ermeniler 224, 231, 306, 317, 372, 376
 Esed, Beşar 407, 483, 523, 526, 552, 567
 Esed, Hafız 523, 526, 556, 563, 602, 603
 Esma 199
 Esmaî 79, 245, 330
 Esved el-Ansî 201, 217, 218, 582
 Estar (ilah) 83
 Estar Şarikan 91
 Eş'as b. Kays 211-214, 310
 Eugénie, İmparatoriçe 469
 Evs (kabile) 184, 185, 187, 222, 376
 Evsân 104
 Eyyüb 393
 Eyyûbi hanedanı 320, 364, 370, 384, 385, 392, 393, 525, 591
 Ezher Camii 372, 451, 455 Şeyhü'l-Ezher 491
- Fadl İbnü'l Rabi 319
 Fahite 281
 Fahrüddeve (Abbadi emiri) 389
 Farabî 366, 370, 381
 Farhat, İlyas 328
 Fars 90, 224, 233, 292, 317, 334, 363, 376
 Farsça bkz. Pers ülkesi ve Persler, dil ve kültür
 Faruk, Kral 500, 501
 Fas ve Faslılar 118, 121, 230, 274, 302, 348, 373, 374, 389, 408, 416, 426, 427, 463, 469, 471, 481, 484, 512, 529, 531, 535, 538, 547, 587, 593, 594, 597, 598, 601, 604
 Fatma 278, 371, 553

- Fatımi hanedanı 343, 370-372, 374, 375, 379, 384, 392, 589-591
- Faysal b. Hüseyin b. Ali, Irak Kralı 478-480, 598
- Fazilete Yönelme ve Ahlaksızlığı Önleme Komitesi 487
- Fenike yazısı 115, 170, 441
- Fenikeliler 391, 555
- Ferezdak 277-278
- Fergana ve Ferganalılar 352, 357, 368, 369
- Ferrâ 237
- Feth b. Hakan 354
- Feyyaz b. Mühennâ b. İsa 406
- Fırat Nehri 52-54, 56, 242, 254, 293, 300, 361, 378
- Fichte, Johann Gottlieb 472
- fıkıh* 307, 331, 364, 416, 451
- “Fil Vakası” 123, 156, 158, 165, 205
- Filipinler 420
- Filistin 14, 62, 82, 222, 295, 296, 404, 478, 480, 483, 484, 489, 494, 498-500, 509, 514, 517, 521, 522, 526, 527, 533, 536, 554, 576, 592, 598, 600, 602-604
- Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 521, 522, 601
- filoloji bkz. Arapça öğrenimi
- Firdevsî 362, 368
- Fishman, Joshua 173
- Franco, Francisco 558
- Fransa ve Fransızlar 41, 100, 154, 230, 305, 395n, 450-457, 459, 469-471, 473, 474, 476, 477, 479-484, 489, 490, 496, 497, 500, 503, 504, 509, 512, 513, 527, 538, 549, 555, 558, 562, 595-602
- Fransızca 41, 349, 380n, 427, 466, 470, 471, 473, 550,
- Frenkler 26, 301, 313, 378, 385-389, 393, 394, 399, 412, 434, 449, 450, 452, 499, 572; ayrıca bkz. Haçlı seferleri ve Haçlılar
- Fujan 426
- Fukuyama, Francis 207, 488
- Fustat 240, 241, 583
- futuhât* (hicri 1. yüzyıldaki Arap fetihleri) 226, 235, 239, 301, 323, 362
- Gada (Hindistan'daki Bedevi) 424
- Galileo Galilei 492, 493
- Gassaniler ve Gassani hanedanı 101, 109-113, 116, 117, 119, 142-144, 154-171, 176, 184, 192, 220, 222, 223, 260, 262, 270, 276, 437, 460, 480, 523, 579, 580
- gazeteler ve dergiler, Arapça 455, 467, 468, 470, 504, 529, 530, 548, 566, 595, 596
- Gazneli Mahmud 363
- gazve bkz. akıncılık
- Gazze ve Gazze Şeridi 155, 514, 515, 521, 522, 536, 554, 602, 604, 605
- Gellner, Ernest 60
- Geniza, Kahire 427
- Gırmata 377, 408, 409, 411, 426, 440, 593, 594
- Giyaseddin (Hindistan'daki Abbasi) 416, 417, 419, 423-425, 430
- Giyaseddin, Sultan (Selçuklu) 361
- Gine 433
- Goa 418
- Golan 111, 222, 262, 514, 517, 523, 602
- Gotlar bkz. Vizigotlar
- göç 52, 53, 65, 68, 75, 82, 107-111, 144, 184, 231, 238, 242, 245, 268, 277, 291, 292, 303, 328, 370, 373-376, 388, 390, 396, 408, 409, 416, 419, 422, 424, 426, 430, 439, 462, 470, 473, 498, 512, 519, 520, 562, 578, 581, 598; ayrıca bkz. hicret; Hint Okyanusu ve Sahra altı Afrika Bölüm 12 çeşitli yerlerde Filistin'den 500, 515 Arabistan'a 52, 76, 81, 424, 518-520, Arabistan'dan 43, 53, 54, 107, 108, 109, 110, 120, Bölüm 7 çeşitli yerlerde, 372-376, 518 Avrupa ve Amerika'ya 473, 561, 562 Arabistan içinde 107-110, 129, 152
- göçebeler 17, 21, 22, 38, 39, 41, 47, 48, 53, 57, 59, 63, 67, 69, 71, -73, 79, 80, 90, 91, 93, 94, 104, 105, 107, 111-114, 119, 134, 152, 160-162, 195, 200-202, 206, 217, 234, 239, 240, 243, 262, 325-327, 350, 360, 372-374, 379, 385, 402, 403, 406-408, 412, 449, 460, 487, 536, 555, 576-578; ayrıca bkz. *bedave*
- gramerciler bkz. Arapça/Arap dili, öğrenim
- Graves, Robert 134
- Gresik 418
- Grimsby 397
- Guadalquivir Nehri 395
- Guangzhou 315, 430
- Gucerat 424
- Guevara, Ernesto “Che” 530
- II. Guglielmo, Kral (Sicilya) 398
- Gumâre (Berberi kabilesi) 392
- Gumârî 391
- Gumdân (saray) 207, 225
- Gutas, Dimitri 310
- Gute 263

Gutenberg, Johann 440, 443, 558

Güney Arabistanlılar 17, 36, 39, 40-42, 54, 62-66, 71, 74, 78, 79, 81, 82, 85-88, 90, 90, 91, 93, 94, 98, 103, 104, 105, 107, 109, 121-123, 126, 129, 131, 135, 142, 144, 150, 151, 155, 168, 171, 176, 178, 179, 180, 183-187, 190, 193, 197, 206, 211, 222, 228, 230, 237, 238, 240, 259, 267-270, 275-277, 290, 294, 303, 325, 327, 335, 346, 349, 350, 374, 391, 403, 439, 469, 472, 475, 480, 528, 540, 542, 550, 271, 575-580, 595; ayrıca bkz. Himyer ve Himyeriler; Saba ve Sabalılar vs. aromalı bitkiler ile diğer ürünlerin ihracatı 63, 82 diller 40, 79, 80, 82, 151, 155; ayrıca bkz. Saba ve Sabalılar, Saba dili ve yazısı

Güneydoğu Asya bkz. Doğu Hint Adaları
Gürgân 381, 560

Habeş dili 160; ayrıca bkz. Amharice

Habeşistan ve Habeşler 37, 42, 82, 83, 105, 106, 121-124, 131, 156, 158, 176, 182, 199, 207, 208, 214, 225, 228, 262, 317, 351, 445, 450, 580, 581; ayrıca bkz. Aksum

Habil 57

habl/hbl (antlaşma, ahit) 86, 178, 186, 206, 528

Habur Çayı 562

Haccâc b. Yusuf 234, 235, 282-285, 290, 483, 511, 526, 546, 554, 585

Hacer 151, 268, 321, 499

Haçlı seferleri ve Haçlılar 231, 244, 294, 384-389, 393-395, 397, 400, 404, 449, 499 518, 571, 591, 592

Hadad (ilah) 264

hadare (yerleşik toplum, "medeniyet") 21, 57, 317, 403, 488, 555, 570, 573, 576; ayrıca bkz. bedave-hadare ilişkileri

Haddad, Fernando 474

Haddar 121

hadis ve hadis araştırmaları 122, 159, 160, 196, 205, 312, 333, 363, 380, 388, 391, 431, 565

Hadramut ve Hadramiler 5, 82, 104, 122, 131, 196, 211, 212, 214, 218, 277, 376, 438, 439, 487, 488, 489, 578

Hafâce (kabile) 401

Hafız 368

Hajuraho 432

Hakem (Endülüs Kurtuba halifesi) 377

Halep 366, 369, 386, 400, 406, 407, 411, 421, 443, 462, 562-564 Ulu Camii 563, 564, 567

Halepçe 483

Hâlid b. Sinân el-Absî 177, 200

Hâlid b. Velid 214, 215, 217, 222, 226, 288
halife, anlamı 213

halifelik, kurum 254, 256, 258, 260, 278, 280, 294, 307, 317, 341, 375, 384, 389, 402, 428, 435, 436, 484, 485, 584, 590

Halil Cibran 110, 474, 475, 562

Hallac-ı Mansur 334-336, 339, 551, 589

Halliburton, Richard 486

Hama 439, 525, 526, 529, 563, 603

Hamas 536, 554

Hamdan (kabile) 93

Hamdan Karmat 343, 589

Hamdânî 55, 85, 94, 129, 350,

Hamdani hanedanı 589, 359, 365-367

Hamedan 312

Hamîd Râviye 264, 274

Hamza b. Abdûlmuttalib 192

Hanefiler (mezhep) 307

Hangzhou 421

hanifler (İslam öncesi tektanrıcılar) 165-167, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 188

Hanzale b. Safvân 208

haraç (arazi vergisi) 233

Harezmi 317, 400

Harezmşah 400

Hariciler 278, 281-283, 293

Hariri 412, 420

Hâris (Kindi önderi) 129, 130

Hâris (kabile) 376

Hâris b. Cebele, Kral 111, 113

Hâris b. Hillize 117

Hârise 143

Hartum 189

Harun Reşid, Halife bkz. Reşid, Halife Harun hareketlilik bkz. göç

Hasan b. Ali b. Ebi Talib 205, 235

Hasan b. Sâbit 143, 144, 192

Hasan, Sultan 409

Hasan Tanuhî 272

Hasaniler (kabile) bkz. Ma'kıl

Hastings 397

Haşid (kabile) 58, 71

Haşim 160, 164, 193, 244, 249, 260, 277, 320, 398

Haşim Mirkal 254

- Haşimiler (sülale) 160, 192, 214, 244, 250, 260, 292, 398, 403, 422, 477, 480, 485, 489, 499, 500, 510, 517, 533, 537, 538, 553
- Haşimiye hareketi 292, 299
- Hâtüb b. Ebu Beltea 259
- Hatice 158, 162, 163, 581
- hatipler 42, 93, 125, 139, 141, 212, 283, 284, 310, 331, 348, 382, 547
- Havlân (kabile) 376
- hayalü'z-zill (gölge-kukla tiyatrosu) 383
- Hayber 189
- Haydari dervişleri 432
- Hayse-Beyse 327
- Hazael 64
- Hazar Denizi 230, 274, 291, 358, 359, 368, 381, 401
- Hazarlar 357, 361
- Hazrec (kabile) 184, 185, 187, 222, 376, 408
- Hevâzin (kabile) 200
- Heykel, Muhammed Hasaneyn 517
- Hezile 61
- Hecra (Medain Salih) 75, 90
- Helenistik kültür 230, 324, 563
- Henry, O. 304
- Herakleios, İmparator 220
- Hera 307
- Herder, Johann Gottfried 41, 44, 472
- Herevî 387
- Herodotos 65, 75, 313
- hesab 137, 143
- Hirbetü'l-Mefcer 295
- Hiristiyanlık ve Hristiyanlar 24, 35, 37, 83, 100, 112, 112, 121, 122, 137, 158, 159, 162-166, 170, 175, 177, 179, 180, 185, 187-189, 192, 198, 199, 203, 207, 208, 217, 221, 222, 231, 232, 244, 260, 261, 264, 272, 273, 281, 288, 289, 297, 305, 332, 333, 335, 347, 353, 366, 372, 376-378, 384-390, 394, 396, 397, 399, 406, 409, 430, 437, 443, 460, 461, 463, 499, 509, 532, 549, 550, 560, 571, 579, 580, 588, 591, 592, 594
- Hicaz 62, 176, 207, 476, 480, 485, 598, 599
- Hicaz Demiryolu 476, 480, 597
- hicret 110, 182, 183, 184, 190, 193, 238-240, 473, 474, 487, 492, 493, 561, 581; ayrıca bkz. göç
- Himyer ve Himyeriler 42, 71, 74, 79-82, 88, 93, 94, 100, 103, 104, 109, 120-123, 129, 131, 137, 153, 154, 162, 171, 225, 244, 267, 269, 276, 280, 376, 390, 391, 403, 577-580
- Hind (Lahmi prensesi) 225
- Hind (Ebu Süfyan'ın zevcesi) 191, 192, 222, 227, 238, 254, 260
- Hind bint Huss 70
- Hinduizm 325, 334, 432
- Hint Okyanusu 43, 53, 60, 82, 90, 155, 240, 298, 361, 416, 418, 419, 421, 426, 427, 434, 438, 439, 445, 452, 473, 503, 593-595 Arap yayılması, Bölüm 12 çeşitli yerlerde (416-445)
- Hintce 331, 428, 429, 432
- Hira Dağı 163, 167
- Hire 100, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 124, 129, 144, 171, 224, 225, 232, 238, 241, 262, 300, 380, 389, 406, 462, 578
- Hişâm, Halife 114, 115, 264, 266, 274, 295, 296, 299, 375
- "Hişâm'ın Sarayı" bkz. Hirbetü'l-Mefcer
- Hitti, Philip 39, 87, 228, 230, 296, 527
- Hittin Muharebesi 565, 572
- Hohenstaufen hanedanı 396
- Holden, David 504
- Hollanda ve Hollandalılar 154, 440, 517, 562
- Holokost 500, 514
- Homeros 92, 442, 525
- Hong Kong 422, 426, 522
- Horasan ve Horasanlılar 63n, 231, 277, 282, 285, 290-296, 298, 300-302, 308, 311, 315, 321, 322, 327, 351, 352, 363, 367, 400, 435, 512, 586
- Hourani, Albert 20
- Hoyland, Robert 63, 77
- Huart, Clément 166
- Hucr (Kindi reisi) 129
- Humeyni, Ayetullah 368, 530, 573
- Humus 221
- Huntington, Samuel 569
- Hurake 225
- Husiler 126, 350, 351, 533, 554, 557, 567, 569, 605
- Husri, Sâti 462
- Huzistan 237
- Huzâa (kabile) 152-154, 186, 577
- "Hüsrev" (Sasani şahları için kullanılan genel terim) 126, 171
- Hüsrev Anuşirvan, Şah 70
- Hübel (ilah) 152, 157, 158
- Hülagu 401, 402, 406, 407, 452, 502, 563, 592
- Hürmüz Boğazı 18, 52, 53, 124, 291n, 466

Hüseyin, Taha 72, 128, 131, 135, 166, 243,
490-494, 507, 569, 572, 599

Hüseyin b. Ali, Şerif (Hicaz Meliki) 102, 476,
477, 479, 480, 484, 485, 598, 599

Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib 205, 235, 258, 278,
279, 280, 292, 307, 459, 584

Ingrams, Doreen 568

Ingrams, Harold 5, 25, 488, 489

ırak, anlamı 534

Irak ve Iraklılar 14, 47, 51, 66, 73, 74, 89,
100, 105, 112-114, 121, 124, 127, 158,
192, 200, 212, 224, 228, 229, 233, 234,
236, 241, 245, 247, 250, 251, 253, 255,
256, 258, 263, 264, 277, 278-280, 282-
288, 290, 292-294, 297, 311, 325, 342,
343, 351, 357-359, 365, 367, 368, 376,
394, 400, 401, 403, 405, 421, 426, 427,
457, 458, 466, 471, 480, 483, 484, 494,
499, 500, 506, 509, 510, 511, 523, 526,
527, 529, 531, 534, 535, 538, 540, 543,
544, 546, 547, 554, 555, 562, 578, 583,
585, 589, 595, 598-601, 603-605 ABD
öncülüğündeki işgal (2003) 535

İsfahanî 328, 376

Iuvenalis 89

İbnü'l-Arabi 47, 313, 433, 571

İbn Bessâm 357, 358

İbn Cübeyr 387, 397-399, 401, 403

İbnü'l-Esir 400

İbnü'l-Furât 312

İbn Haldun 20-22, 40, 42, 46, 58, 66, 105,
115n, 119, 126, 173, 207, 223n, 226, 228,
237, 249, 252, 271, 273, 318, 329, 362,
363, 365, 373, 374, 376, 390, 391, 393,
403, 407, 408, 410, 431, 453, 556, 593

İbn Hallikân 245, 283, 335, 392, 558, 592

İbnü'l-Hanefiye bkz. Muhammed b. Ali b. Ebi
Talib

İbn Hazm 377

İbn Hişâm 164, 181

İbn İlyas 435

İalâkis 398

İbnü'l-Kelbi 63, 150, 177

İbn Kuteybe 174

İbnü'l-Megâzili 304

İbnü'l-Mukaffa 347

İbnü'l-Mu'tezz, Abdullah (bir günlük halife)
357

İbnü'n-Nedim 305, 311

İbn Nubate 313

İbn Reşik 135

İbn Rüşd 377

İbnü's-Sikkit 237

İbn Battûta 405, 409, 413, 416, 417, 419-421,
423, 426, 427, 429, 432, 445, 563, 564,
593

İbn Suud, Kral bkz. Abdülaziz İbn Suud, Kral

İbn Şübrûme 245

İbn Teymiyye 457

İbn Vâsil 398

İbn Vehb 297, 298, 336, 342

İbnü'l-Verdi 407

İbn Zümrek 409

İbrahim 150, 151, 165, 178, 186, 268, 491,
492

İbrahim b. Muhammed (Peygamber'in oğlu)
162

İbrahim Paşa 455

İbraniler 62, 66, 73, 344, 466

İbrani dili ve yazısı 73, 126, 411, 463

İcl b. Sa'di'l-Lât 91, 94

icthabat, anlamı 304

İdrisi 397-399, 434,

İdrisi hanedanı 302, 587

İhşidi hanedanı 369, 370, 455

İhvân (aşırılıkçı Vehhabiler) 460, 487, 497,
599

İhvânü's-Safâ ("Safalık Kardeşliği") 344

İkbal, Muhammed 138

İkinci Dünya Savaşı 439, 476, 486, 500, 530

İl (ilah) 84

İlmaka (ilah) 83-86, 178

imamlık, kurum 292, 307, 308, 343, 403,
404, 485

iman 202, 203

İmrü'l-Kays b. Amr, Melik 100-103, 112, 116,
121, 310, 389, 476, 477, 578

İmrü'l-Kays b. Hucr (Hunduc b. Hucr) 61, 98,
121, 130-132, 134, 136-138, 177, 211,
214, 410, 538, 557, 580

İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri 489

İngiltere bkz. Britanya

intifada 536, 572, 603, 604

İpek Yolu güzergâhları 407

İrem 61

İran ve İranlılar 16, 19, 23, 36, 45, 51, 57, 90,
102, 103, 105, 106, 119, 120, 123, 124,
126, 131, 135, 143, 144, 154, 159, 162,
171, 180, 182, 198, 200, 201, 204, 205-
208, 218, 220, 221, 223-226, 228, 229,

- 231, 233-238, 241, 242, 246, 259, 262, 269-271, 279, 280, 285-288, 290, 292, 293, 297, 300, 303, 308, 312, 313, 315, 316, 318, 319, 328, 331, 339-350, 353, 354, 357-360, 362-364, 367, 368, 371, 376, 379, 381, 384, 386, 392, 394, 402, 407, 412, 418, 419, 421, 423, 426, 428, 435, 436, 458, 462, 468, 471, 476, 530, 534, 552-554, 566, 567, 573, 577, 581, 586, 587, 589, 590, 592, 595, 603, 606; ayrıca bkz. Pers ülkesi ve Persler; Sasani İmparatorluğu
- İsa 140, 157, 158, 174, 189, 273, 279, 305, 335, 345
- İskenderun Körfezi 480
- İskenderiye 137, 241, 309, 373, 377
- İslam Devrimi (1979) 530, 534, 604
- İran-İrak Savaşı (1980'ler) 350, 534
- İrgun 498, 499
- islam, anlamları 46, 166, 167, 202-204, 557
- İslam 13, 14, 16-19, 20, 22, 24, 38-40, 42-44, 46, 47, 53, 54, 58, 60, 62, 65, 66, 70-72, 74, 79, 80, 81, 85-87, 89, 91, 93, 98, 102, 103, 107-111, 113, 114, 116-118, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 130-142, 144, 149, 151, 153-160, 162, 163, 167, 173-176, 178-180, 183, 185, 186, 187, 189, 190-195, 197, 198, 201-207, 211-216, 218-226, 228-232, 234-245, 247, 248, 250-257, 259-262, 264-271, 273-279, 281, 287, 288, 292, 298-30, 302-312, 314-318, 321, 324, 326-329, 331, 333, 335, 336, 339, 341, 343-345, 347, 349, 350, 353, 358-367, 370, 372, 373, 375, 376, 379, 380, 382, 383, 384, 386, 387, 389-393, 400, 403, 404, 406, 407, 412, 416, 417, 419, 420, 423, 425-428, 430-433, 437, 439, 440, 443, 451-454, 456-462, 465, 471, 472, 482, 483, 485, 487, 490, 491, 493, 505, 509, 518, 521, 523, 525-537, 539, 541-549, 551-555, 557, 559-561, 563, 566, 567, 569-573, 581, 586, 588, 592, 593, 599, 603, 604 yeni ortamlara uyum sağlama 220, 221, 237-239, 432, 433, 532, 533, 573 birliği bozucu etken 14, 15, 16, 35, 37, 38, 48, 49, 120, 298, 299, 370, 493, 532 birleştirici etken 86, 87, 109, 120, 259, 260, 267-269, 288, 303, 304, 453, 454, 461, 462, 509, 532, 533 Arap İmparatorluğu'nda yayılışı 235, 245, 261, 287, 288, 302-304 fikir tartışması 304-307 hukuk ve etik 266, 267; ayrıca bkz. fıkıh "siyasal İslam" 85, 279, 529, 530, 532, 533, 557, 571 Güney Arabistan mirası 86, 107-111, 176, 180, 183-186, 190, 230
- "DEAŞ" 89, 193, 232, 255, 460, 532, 564, 569, 605
- İslam Dünyası Festivali (1976) 518
- İsmail 94, 141, 150, 151, 152, 160, 163, 321, 491, 492, 499 birleştirici Arap atası 268, 269, 275, 562, 585
- İsmail Paşa 456
- İsmaililer 343, 344, 370, 372, 392, 432, 589, 590
- İspanya 52, 231, 262, 288-290, 302, 320, 344, 349, 375-379, 384, 389-391394-396, 543, 558, 585, 586, 590, 591, 593 ayrıca bkz. Endülüs
- İspanyolca 379, 394, 427
- İspanyol Sahrası bkz. Batı Sahra
- İsrail ve İsrailliler 13, 197, 481, 494, 499, 500, 503, 504, 509, 514, 515, 517, 521-523, 527, 530, 533, 536, 537, 547, 554, 561, 566, 573, 601-606
- İstahr 233
- İstanbul 435, 455, 459, 461, 462, 468, 470, 476, 479, 599, 594, 595; ayrıca bkz. Konstantinapol
- İtalya ve İtalyanlar 19, 40, 43, 394, 396, 397, 443, 453, 456, 555, 591, 599
- İyâd (kabile) 152, 222
- İyâd b. Ganim 232
- Jeanne d'Arc 513
- Johnson, Samuel 459, 481, 557
- Jön Türkler 468, 471, 597
- Jüpiter (ilah) 178, 264
- Kabbâni, Nizar 26, 329, 411464, 493, 502, 506, 515, 520, 521, 538, 559, 565
- Kabil 57
- Kâbil 242, 267, 302, 307
- kabileler ve kabile mensupları 15-17, 20, 21-24, 35-42, 45, 52, 57-61, 63, 68, 70, 71, 76-83, 85, 86, 89-93, 95-100, 103-107, 109, 113, 120-122, 124, 125, 127-134, 136-144, 149-153, 156, 157, 160, 161, 165, 170, 175, 177, 181, 183-188, 193, 195-201, 203, 206, 211, 213-219, 221-223, 225, 226, 228, 232, -234, 236-239, 241-244, 249-251, 255, 256, 259-262,

268-270, 274, 277, 283, 287, 288, 291, 294, 295, 299, 303, 305, 310, 318, 321, 323, 325-328, 330, 345-347, 350, 351, 353, 360, 365, 367, 371-374, 376, 379, 380, 386, 389-392, 401, 404-406 408, 426, 429, 436, 437, 439, 445, 449, 452, 453, 457-459, 462, 472, 476, 477, 480-482, 484, 485*489, 492, 497, 502, 516, 517, 520, 524, 529, 530, 535, 536-543, 55, 550, 551, 553, 555, 562, 571, 572, 573, 576, 577-582, 584, 585, 590, 592, 593, 598; ayrıca bkz. adlarıyla kabileler

Kabûs b. Said, Sultan 513

Kabûs b. Veşmgîr, Sultan 381, 382, 560

Kaddafi, Muammer 516, 536, 539, 562

Kadisiye Muharebesi 212, 224, 225, 228, 233, 254, 257, 583

Kadmos 170

Kaff ailesi 439

kafiyeli ve ritmik nesir bkz. sec

Kafkasya 361, 404, 405, 427

Kâfur, Ebu'l-Misk 369, 370, 394, 470, 590

kâğıt, yapım ve kullanımı 19, 273, 311, 380, 462, 505, 586

kâhinler ve kâhineler 35, 37, 40, 42, 72, 92, 106, 108, 110, 117, 119, 126, 144, 157-159, 163-165, 169, 173, 180, 195, 216, 217, 253, 260, 336, 348, 382, 411, 465, 478, 504, 529, 560, 571

Kahir, Halife 358

Kahire 22, 46, 241, 279, 299, 371, 372, 374, 377, 381, 383-385, 392, 393, 398, 405, 409, 416, 427, 430, 435, 440, 442, 443, 445, 449, 451-453, 456, 459, 469-471, 477, 496, 497, 501, 503, 505-507, 509, 510, 516, 518, 521, 529, 548-550, 583, 590, 591, 593-596, 600, 603

Kahtâniler ("Güneyli Araplar") 58, 275; ayrıca bkz. Güney Arabistanlılar

Kaim, Halife 379

Kalem (Kurtubalı müzisyen) 376

Kâlî 376

Kalikut 376

Kalkaşendi 453

Kalkûta 468

Kalvenciler 459

Kambay, mezar anıtları 417-419, 421, 422, 428

Kangaba 430

Karadeniz 404

"Kara Eylül" (1970) 517

kariyeler (kervan pazarları) 112, 152, 161, 162

Karmatiler 343, 344, 351, 357, 370, 372, 590

Karyet Zat Kehl 90, 112, 129, 234

kasideler 92, 117, 125, 126, 128, 131, 132, 134, 138, 139, 141, 167, 192, 245, 256, 274, 322, 353, 357, 369, 409, 461-463, 490, 502, 506, 515, 568

Kasım, Abdülkerim 510

Kasım b. Muhammed (Peygamber'in oğlu) 162

Kasım b. Sellâm 307

Kassir, Samir 193, 526, 527

Kastilya ve Kastilyalılar 320, 395, 408, 409, 594

Kataban ve Katabaniler 82, 104

Katar ve Katarlılar 559, 566, 605

kavmiyet bkz. milliyetçilik

Kayrevan 240, 242, 555, 584

Kays (ilah) 130

Kays (kabile) 243

Kaşgâr 361

Kaşıkçı, Cemal 566

Kaylukari 420, 429

Kayserya (Filistin) 222, 224

Kazablanka 464

Kedar (kabile topluluğu) 64, 77, 86, 87, 576

kefere, anlamlar 232

Kelbi hanedanı 390

Kennedy, Hugh 226

Kenya 429

Kerala 52, 418, 432, 439

Kerbela 459

Kerh 300

Kerim tüccarları 593

Kerouac, Jack 110

Keşk, Muhammed Celal 571

Kıbrıs 485

Kıpçaklar (Türki halk) 370, 404, 405

Kırgızistan 370

Kırım 405, 407

Kızıldeniz 55, 88, 104, 122, 174, 421, 436, 457, 469, 470, 497, 500, 504

Kilito, Abdelfattah 348, 349

Kilve Kisivani 418, 422, 438, 592

Kinde (kabile) ve Kindiler 90-98, 104, 112, 116, 129, 131, 142, 152, 196, 199, 201, 206, 211-213, 214, 310, 577-580

Kindi, Ebu Yusuf Yakub 272, 310, 314, 331, 335, 402, 571

Kinolhas Adası 418

Kipling, Rudyard 456, 469

Kirveş 96

Kisâi 320

Kiş Adası 421

Kitabı Mukaddes 160, 268, 309, 344, 378, 440, 463, 576

kitaplar, Arapça 16, 18, 19, 38, 39, 47, 56, 61, 85, 117, 136, 152, 167-170, 172, 174, 175, 190, 216, 248, 249, 273, 305, 313, 331, 332, 334, 345, 349, 353, 372, 376-378, 388, 392, 397, 400, 402, 407, 411, 412, 423, 427, 436, 443, 449, 456, 491, 493, 508, 545, 563, 566, 581, 582, 589, 596; ayrıca bkz. kütüphaneler; Kur'an

kitle iletişim araçları ve sosyal medya Arapça 19, 93, 465, 547, 559, 604, 605; ayrıca bkz. radyo yayınları, Arapça

Kleopatra 89

Krişna (ilah) 24, 420

Kollam 418

Kolomba 439

Kolomb, Kristof 440

Komolar 439, 495

Konstantinos V, İmparator 265

Konstantinapol 111, 112, 199, 221-223, 231, 266, 273, 315, 329, 353, 361, 387, 409, 427, 434, 435, 440, 441, 443, 593; ayrıca bkz. İstanbul Blakhernai Kilisesi

Koptlar 45, 221, 229, 285, 288, 313, 349, 370, 460, 498, 507

Kopt dili 249, 309

köleler ve kölelik 47, 64, 72, 81, 143, 160,

201, 204, 205, 233, 234, 236, 248, 268, 269, 275, 287, 289, 292, 303, 307, 317, 321, 323, 335, 340-343, 345, 347, 349, 351, 352, 368, 369, 371, 376, 385, 389, 394, 399, 400, 403, 409, 424, 437, 438, 470, 557, 587, 589, 590

Kölemenler 339, 342, 348, 351, 351, 352, 356, 360, 368, 379, 402, 404; ayrıca bkz.

Memlükler

Körfez Savaşı (1980'ler) bkz. İran-İrak Savaşı

Körfez Savaşı (1990-1) 13, 481, 534

Ktesifon 223, 300

Kudea (kabile) 244

Kudüs 188, 281, 361, 386, 440, 499, 521, 522, 581, 591, Kubbetü's-Sahra 281, 584 Doğu Kudüs 514, 602 King David Otel 600

Küfe ve Küfeliler 47, 118, 212, 232, 236, 239-241, 243, 245, 250, 258, 271, 278, 279, 282, 285, 292, 294, 300, 301, 304, 306, 325, 376, 401, 583

Kümye (Berberi kabilesi) 392

Kur'an 18, 19, 22, 37, 38, 42, 44, 46, 47, 56, 57, 59, 61, 76, 83, 84, 86-88, 93, 97, 106, 108, 109, 113, 115, 117, 121, 122, 126, 134, 136, 139, 140, 155, 156, 159, 162-170, 172-181, 184, 186, 188-190, 192, 196-198, 201-203, 206, 216, 217, 219, 230, 234, 238, 246, 248, 249, 255, 256, 261, 263, 266, 268, 269, 273, 276, 286, 305-307, 309, 311, 312, 321, 322, 328, 332-334, 345, 346, 350, 363, 367, 391, 392, 411, 416, 418, 430-433, 441, 451, 457, 462, 466, 470, 479, 487, 490-493, 505, 528, 532, 541, 547, 562, 571, 581-583, sahte "Kur'anlar" 216, 217 ayet alıntıları 5, 22, 38, 57, 60, 84, 87, 98, 106, 155, 156, 164, 166, 167, 170, 171, 173-175, 176, 177, 178, 179, 180, 187, 188, 190, 192, 201, 202, 234, 238, 246, 269, 272, 323, 333, 391, 419, 451, 480, 487, 488, 528, 542, 552, 573, 574

Kur'an araştırmaları 306, 307, 331,

Kureys (kabile) ve Kureysiler 36, 71, 137, 139, 140, 149, 150, 153, 155, 157, 158, 160, 162-164, 171, 180, 181, 194, 195, 213-216, 219, 226, 230, 236, 240, 243, 250-252, 254, 256, 257, 259, 260, 276, 277, 288, 299, 305, 320, 321, 343, 344, 350, 361, 371, 374, 375, 377, 379, 388, 390, 391, 398, 403, 408, 458, 477, 485, 534, 553, 579, 583

Kurtuba 374-378, 381, 388, 389, 397, 572, 590
Kus 383

Kus b. Sâide 139, 140, 204, 580

Kusay 153, 154, 157, 160, 194, 579

Kusem b. Abbas 229, 430

Kuseyr Amra 262, 289, 295

Kuteybe b. Müslim 291

Kutsal Roma-Germen imparatorları 362, 397

Kutub Minar 382

Kuveyt 481, 518, 527, 534, 535, 603, 604

Kuzey Afrika bkz. Magrip

Küçük Asya 131, 223; ayrıca bkz. Anadolu

Küleyb (Taglib reisi) 127-129, 134, 187

Kümbet-i Kabûs 381, 560

Kürtler 229, 292, 320, 362, 370, 371, 384, 392-394, 428, 436, 480, 483, 538, 591

kütüphaneler 166, 312, 313, 327, 331, 377, 381, 399, 403, 411, 450, 453

Küveyk 426

kvl (askeri önder) 126, 127, 277

- Lahm (kabile) ve Lahmi hanedanı 100, 101, 112-114, 116, 117, 119, 123, 127-129, 142-144, 154, 171, 176, 184, 220, 222, 224, 262, 271, 318, 327, 361, 389, 406, 437, 480, 578-580
- Lane, Edward William 5, 15
- Lar 418
- Laroui, Abdallah 547
- Lât (ilah) 68, 75, 89, 91, 157, 177
- Latince 19, 21, 47, 74, 89, 94, 114, 115, 137, 170, 174, 204, 273, 274, 287, 298, 378, 384, 388, 390, 396, 397, 429, 441, 442, 463, 464, 560, 599
- Lawrence, T. E. 134, 480, 494
- Lean, David 518
- Lebid 114
- Leon, Ermeni, İmparator 306
- León ve Kastilya 395
- Lévi-Strauss, Claude 170, 196, 223, 561
- Lewis, Bernard 240
- Libya 14, 105, 489, 516, 536, 539, 554, 562, 599
- Londra 105, 395, 468, 518, 526, 556
- Lunt, James 513
- Luksor 383
- Lübnan ve Lübnanlılar 52, 78, 111, 119, 155, 200, 277, 296, 328, 388, 443, 461, 467, 469, 473, 474, 480, 494, 499, 500, 524, 533, 554, 594, 598, 600, 603
- Maarre 386,
- Maarri 317, 325, 336, 410, 411, 490
- Macdonald, M. C. A. 67
- Mağrip ve Mağribiler 290, 314, 349, 357, 361, 365, 396, 408, 429, 453, 470, 489, 497, 512, 547, 555
- mahmel (sembolik, deve sırtındaki hac tahtırevanı) 496, 497
- Ma'in 104, 155; ayrıca bkz. Minalılar
- Majapahit İmparatorluğu 420
- makamat* (kafiyeli, ritmik nesir şeklinde hikâyeler) 411
- Makedonya 455
- Ma'kıl (kabile) 374
- Makoraba (=Mekke?) 152
- Malabar 438
- Malakka (Melaka) 423 Malakka Boğazı 53, 412, 423
- Malay dili 420, 428
- Maldivler 416, 418, 427, 432, 439
- Malezya 439
- Mali imparatorluk 426, 427, 430, 432 şimdiki devlet 426, 430, 432
- Mâlik b. Enes 267
- Mâlik b. Nüveyre 215, 216
- Mandelştam, Osip 402
- Mansur, Halife 298, 300-303, 316, 323, 351, 375, 402, 586, 587
- Marianos 221
- Marcus Antonius 89
- Marib Avvâm tapınağı 83, 84 Bent (kadim) 56, 82, 83, 105, 106-109, 128, 267, 276, 473, 491, 576, 580 Baraj (modern) 109, 603 hac 84, 85, 335
- Marksizm ve Marksistler 218, 350, 524; ayrıca bkz. sosyalizm, bilimsel
- Maruniler 111, 461, 533
- Masmûdiler (Berberi kabilesi) 408
- Maşrık 51, 53, 73, 88, 111, 155, 194, 200, 231, 290, 294, 297, 313, 314, 343, 361, 365, 384, 386, 387, 389, 394, 395, 407, 422, 436, 453, 460, 461, 463, 466, 471, 473, 477, 480, 486, 489, 497, 499, 500, 512, 547, 592, 593, 597
- Matagalpa 474
- Mavera-i Ürdün 480, 489, 494, 499, 598, 600
- Maveraünnehir 291, 323, 344, 361, 407, 585, 587
- Mead (kabile) 160, 236
- Med ülkesi 173
- Medain Salih bkz. Hecra
- Medine (Medinetü'l-Resulullah) 36, 39, 48, 81, 87, 110, 124, 151, 155, 158, 166, 167, 169, 170, 176, Bölüm 6 çeşitli yerlerde, 211-213, 216-218, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 231, 234-236, 238, 239, 241, 245, 246, 249-251, 253, 257, 263, 277, 278, 300, 301, 333, 344, 376, 378, 393, 403, 408, 430, 435, 458, 462, 476, 487, 492, 528, 529, 532, 546, 571, 581-583, 594, 597; Medine Sözleşmesi 186, 571
- medreseler 363-365, 368, 409, 453, 591
- Medresetü'l-Elsün (Kahire) 456, 457, 596
- Mehalibe ailesi 291
- Mehdi, Halife 316, 317
- Mehmed Ali Paşa 370, 385, 404, 443454-456, 459, 460, 467, 469, 485, 595, 596
- Mekke ve Mekkeliler 36, 37, 42, 59, 61, 64, 84, 85-87, 93, 102, 108, 112, 114, 122, 139, 143, 144, 149, 151-163, 165, 166, 169-171, 175-179, 181-196, 203, 204, 208, 212, 220, 226, 229, 230, 234, 236,

- 241, 246, 248-250, 254, 259, 263, 268, 270, 274, 279, 280, 281, 282, 287, 290, 296, 299, 300, 304, 307, 319, 321, 326, 328, 335, 343, 351, 362, 370, 380, 384, 386, 387, 393, 416, 423, 430, 431, 433, 435, 449, 476, 477, 485, 487, 492, 493, 496, 497, 519, 520, 529, 537, 553, 557, 571, 577, 579, 580-582, 584, 590, 594, 595, 599, 603 hac 54, 59, 64, 84, 149, 151, 155-158, 194, 195, 205, 206, 219, 245, 247, 266, 270, 279, 281, 308, 319, 324, 326, 328, 335, 373, 378, 384, 387, 393, 395, 406, 412, 416, 423, 430, 431, 449, 476, 485, 487, 492, 493, 496, 519, 520, 527, 537, 557, 580, 598, 599 ayrıca bkz. Mekke Kâbesi
- Mekke Kâbesi, 158, 188, 208 Hacerülevd 149-152, 167, 343, 344, 351, 370, 590
- Melaka bkz. Malakka
- Melikşah 361, 363
- Memfis (Mısır) 88
- Memlûkler (askeri "hanedan") 370, 383, 385, 404-409, 412, 416, 424, 425, 435, 449, 450, 451, 454, 469, 485, 496, 498, 511, 548, 563, 592, 595
- Memûn, Halife 320, 321 Emin'le savaş 320
- Menâf (ilah) 162
- Menât (ilah) 157
- Menem, Carlos 474
- Merc-i Süffar Muharebesi 222
- Mercia 298, 301, 587
- Merv 240, 399
- Mervân b. Hakem, Halife 281, 292n,
- II. Mervân b. Muhammed, Halife 89, 292-294
- Mervâniler 281
- Meryem 157, 164, 176
- Merzuki, Muhammed Munsif 175, 555
- Mesudi 39, 85, 105, 106, 123, 126, 139, 174, 180, 197, 247, 252, 254, 257, 297, 313, 334, 340, 342, 355, 356, 359, 380
- Meşhed 308
- mevâlî (Arap kabilelerinin tabi mensupları) 236, 287, 288, 329, 539
- Mezhic (kabile) 103, 104, 374, 578
- Mezopotamya 54, 76, 231, 257, 261, 293, 300, 304, 361, 480
- Mısır ve Mısırlılar 13-15, 23, 65, 72, 88, 90, 128, 144, 155, 168, 200, 220, 221, 231, 240, 241, 242, 245, 250, 251, 259, 263, 269, 273, 285, 294, 297, 313, 349, 357, 362, 368-372, 374, 378, 379, 383, 384, 393, 394, 398, 400, 402, 405, 408, 416, 422, 425, 427, 435-437, 443, 445, 449, 450-456, 459, 460-462, 466, 467, 469-471, 474, 476, 483, 484, 490, 494-504, 506-512, 514-517, 519, 521, 527, 529, 531, 536, 539, 540, 543, 544, 547-549, 551, 552, 554, 566, 569, 576, 577, 581, 583, 589-593, 595-597, 599-603, 605
- Mısrûl-Cedide 516
- Mihrican 339, 340
- Milletler Cemiyeti 479, 599
- milliyetçilik 14, 19, 40, 41, 43, 44, 93, 102, 118, 135, 193, 218, 277, 279, 325, 350, 435, 453, 460-462, 466, 468-472, 476-479, 482-484, 489, 490, 498, 507, 509, 511, 529, 533, 596, 597
- Milton, John 545
- Minahılar 82, 88, 577; ayrıca bkz. Ma'in
- Ming hanedanı ve dönemi 434
- misr*, anlamlar 241, 242; ayrıca bkz. *emsar*
- "Mister Hempher" 457
- Mithras 344
- mkrb* (Saba hükümdarı) 86, 152, 187
- Mogadişu 418, 439
- Moğolca 407
- Moğollar 59, 69, 73, 226, 237, 244, 274, 294, 306, 317, 362, 383, 385, 400-408, 410, 412, 417, 419, 421-427, 431, 434, 440, 453, 502, 526, 563, 592, 593
- Monofizitler 11 l, 221
- Montagu, Edwin 478
- Moritanya 302, 326, 374, 593
- More, Sir Thomas 189
- Morris, Jan 25
- Mozambik 53, 412, 434
- Mozarablar 378
- Muaviye b. Ebi Süfyan, Halife 194, 212, 250, 254-263, 267, 277, 278, 280, 285-287, 290, 293, 294, 534, 584
- II. Muaviye b. Yezid, Halife 281
- Muâz b. Cebel 197
- Mudar (kabile) 120, 152243, 403
- Muğire b. Said Beceli 334
- Muğire b. Şube 223, 234, 315
- Muhammed, Peygamber 16, 18, 22, 26, 36-39, 41, 42, 45, 48, 71, 75, 85, 95, 97, 98, 106, 108, 110, 114, 118, 121, 123, 125, 1326, 130, 131, 133, 134, 137-140, 144, 149, 150-153, 155-176, 178-208, 211-217, 219, 220, 225, 228, 229, 231234, 235, 238, 239, 241, 244, 246, 247-254, 256,

- 259, 260-263, 267-270, 273, 276, 279, 281, 288, 292, 298, 299, 303, 304, 306-308, 313, 324, 327, 332, 335, 340-344, 346-348, 361-363, 371, 378, 380, 382, 384, 388, 391, 393, 394, 403, 408, 419, 420, 422, 428, 430, 433, 436, 459, 462, 477, 487, 488, 491, 495, 528, 529, 530, 552, 553, 571-573, 579-583, dil 17-19, 37, 38, 39, 75, 139, 140, 160-162, 169, 170, 303; ayrıca bkz. Kur'an; *a'rab* kitlesine karşı tutumlar 38, 160, 161, 199-203, 487; kariyer tarihleri 123, 158, 184, 191, 205, ölüm ve miras 205-207, 213-217, 219, 200 muhalefet 180-183, 186-195 peygamber olarak tanınış 18, 159, 170, 182, Arap kavimleri ile kabilelerini birleştirme 22, 133, 134, 161, 178-180, 185-189, 194-196, 199-202, 204, 207, 213, 214, 219, 252, 276, 277, 530 sloganlar 42, 197, 198 yazı 18, 114, 170, 184, 196, 197, 548 "heyetler yılı" 16, 199, 211
- Muhammed b. Abdülvehhab 391, 457, 458, 595
- Muhammed b. Ali b. Ebi Talib (İbnü'l-Hanefiye) 292
- Muhammed Bedir b. Ahmed Hamideddin, İmam 512
- Muhammed b. Selman b. Abdülaziz 566
- Muhammed b. Suud 458
- Muhammed Şemseddin, Sultan (Maldivler) 439
- Muhammed b. Tuğluk, Sultan 423
- Muhammed b. Tümert 391
- Muhariş b. Mücellî 379
- Muhtar 258, 292
- Muiz (Fatımi halifesi) 371
- Muizzüddeve 359, 360
- Murabıtlar 389-392, 408, 543, 591
- Murcia (Mürsiye) 396
- Mursi, Muhammed 544
- Musa 45, 174, 185, Musa, Selâme 507, 508
- Musa b. Nusayr 289
- Musa b. Şakir kardeşler, Benî Musa 306, 310
- Mus'ab b. Zübeyr 258
- muson sistemi 53, 55, 56, 412, 418, 421
- Musevilik bkz. Yahudiler ve Musevilik
- Mussolini, Benito 489
- Musul 96, 400, 401, 411, 562
- Mutasım, Halife 317, 351-354, 588
- Mutedid, Halife 357
- Mutemid, Halife 357
- Mutemid b. Abbâd 389
- Mutezile 304, 305, 332, 588
- Mu'tezz, Halife 354-357, 367
- Mutî, Halife 359
- Muvaffak 357
- Muvahhidler 391, 408, 457, 528, 591
- muvaḥḥidun* 460; ayrıca bkz. Muvahhidler; Vehhabiler
- Muza 88
- Mübarek, Hüsnü 539
- mûbayaa* (bağlılık bildirme) 544
- Müeyyed b. Mütevekkil 356
- Mühelleb 291
- Mühennâ b. İsa 405-407, 424
- Mühtedi, Halife 356, 357
- Müktefi, Halife 237
- mülteciler 14, 106, 110, 184, 295, 336, 342, 390, 500, 515, 522, 600, 602; ayrıca bkz. göç
- III. Münzir, Melik 113
- Müntasır, Halife 354-356
- mürrüsafı 62, 87, 88
- mürüvvet* (mertlik) 136
- Müseylime 216-218, 582
- Müşemric b. Amr 153
- Müslüman Kardeşler 460n, 505, 526, 552, 601
- Müslümanlar bkz. İslam
- Müstain, Halife 355
- Müstekfi, Halife 358
- II. Müstekfi b. Süleyman ("kukla" halife) 383, 425
- Müstansır, Halife 417
- Müstansırıye Medresesi 364
- Müsterşid, Halife 361
- Müstasım, Halife 402, 403, 592
- Mütemin b. Harun Reşid 321, 323
- Mütenebbi 124, 168, 366, 367, 369, 370, 563
- Mütevekkil, Halife 332, 334, 354, 355, 367, 588, 589
- Mütevekkil III ("kukla" halife) 435
- Müttaki, Halife 358, 365
- Nâbiga 117
- Naga dilencileri 432
- Nahda* (19. yüzyıldaki "Arap Uyanışı") 19, 43, 453, 462
- Nahile Muharebesi 234
- Naipaul, V. S. 260, 287
- Napoléon 226, 385, 404, 442, 443, 449, 451, 452, 454, 455, 467-469, 496, 498, 515, 544, 549, 595

- Nâsır, Halife 399-401
 Nâsır (Cemal Abdünnâsır) 269, 370, 501-512, 514-518, 521, 524, 527-531, 536, 547, 573, 601, 602
 Nâsır Muhammed b. Kalavun, Sultan 405, 548, 563
 Nasri hanedanı 408, 409
 Nasturiler 112
 Navarre 376
 Nazizm 499
 nebat ("Nebatiler", Irak'taki gayri Araplar) 90, 112
 Nebatiler 88, 90, 112, 233, 285, 288, 304, 343, 577 dil 75 yazı 67, 100, 111, 113, 114, 272, 428, 578
 Nebukadnezar 184
 Necd 93, 304, 372, 457, 458, 485
 Necef 75, 221, 577
 Necib, General 501-503
 Necren 100, 103, 121, 122, 139, 199, 579; ayrıca bkz. Necren Kâbesi
 Necren Kâbesi 158
 Nefise, Seyyide 393, 430
 Nelson, Lord 452
 Nemâre kitabesi 100, 374, 477
 neseb bkz. soyağacı
 nesir 46, 105, 108, 117?, 139, 216, 397, 399, 400, 411, 412, 464, 468, 475, 551, Arapçada, ortaya çıkışı 140, 310, 346, 588
 Nevbahar 318
 New York 110, 304, 328, 474, 529, 545
 Nicholson, Reynold 41
 Nietzsche, Friedrich 110
 Nijerya 73, 74, 429
 Nihavend Muharebesi 228, 229, 583
 nikâhsız beraberlik bkz. Araplar, gayri Araplarla evlilik ve nikâhsız beraberlik
 Nikaragua 474
 I. Nikeforos, İmparator 260
 Nil Nehri 53, 155, 251, 331, 369, 372, 383-385 Nil Nehri Muharebesi 452 Nil Deltası 241, 449, 482
 Nişabur 312
 Nizamiye Medresesi 363, 364
 Nizamüddin (Delhili ermiş) 431
 Nizamülmülk 363, 364, 380, 591
 Nizariler ("Kuzeyli" Araplar) 58, 243, 275
 Normanlar 58, 390, 396, 397, 590, 591
 nostalji 324, 328, 329, 377, 378, 390, tarihte bir etken 324
 Nowak, Martin 199, 559
 Nueymi, Halil 482, 561, 563
 Nuh 73, 269
 Numan III, Melik 117, 124, 143, 225
 Numan b. Cebele 263
 Nusayb b. Rebâh 275
 Nusayr 288, 289
 Nuveyime 295, 296
 Nübyeliler 297
 Offa, Kral 24, 298, 378, 587
 Oğuz (Türki kabile topluluğu) 360, 451 okçuluk 224, 352
 Orwell, George 492, 574
 oryantalizm 70, 166, 172, 186, 443 oryantalizm sonrası 574
 Oslo Anlaşması 521, 522, 604
 Osman b. Affan, Halife 225, 247-252, 254, 280, 583
 Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlılar 14, 23, 44, 124, 350, 365, 370, 385, 409, 412, 428, 434, 435-438, 440, 441, 443, 445, 449, 452, 453, 455, 457-462, 468-472, 474-477, 479, 480, 484, 485, 489, 496-498, 508, 533, 548, 549, 566, 593-599
 Otto, İmparator 362
 Oxford 20, 480
 Owens, Jonathan 73
 Ömer b. Abdülaziz, Halife 235, 265, 268, 356
 Ömer b. Hattab, Halife 70, 130, 149, 163, 169, 201, 219, 220, 222, 227-230, 233-236, 239, 245-248, 250-252, 270, 582, 583
 Ömer Hayyam 363
 Ömerî, İbn Fadlullah 13n
 Özbekistan 229, 370
 Pakistan 47, 51, 230, 585; ayrıca bkz. Sind
 Palaeologos hanedanı 409
 Palermo 394, 398
 Palgrave, Gifford 133
 Palmira ve Palmiralılar 88-91, 99, 101, 152, 162, 411, 571, 577, 578
 pan-Arapçılık 19, 109, 330, 454, 458, 460, 466, 484, 494, 506-509, 516, 520, 524, 529, 531, 533, 535, 546, 578, 580
 papirüs, yapım ve kullanımı 169, 225, 272, 273, 307, 311
 Paris 450, 455, 456, 489, 561, 596 Paris Barış Konferansı 479 Paris Üniversitesi 396
 Pasai Nehri 417

Pehlevi dili 271, 309; ayrıca bkz. Pers ülkesi ve Persler, dil ve kültür

Periplus Maris Erythraei 88

Perlis 439

Pers ülkesi ve Persler 23, 36, 41, 42, 65, 99-103, 105, 111-113, 116, 123, 129, 142, 223, 226, 300, 367, 379, 476, 480, 492, 534, 572, 576, 578-581, 583; ayrıca bkz. İran; Sasani İmparatorluğu dil ve kültür 359, 360, 362, 367, 368, 406, 419, 428; ayrıca bkz. Pehlevi dili

Petra 54, 88, 90, 91, 99, 101, 152, 577

Petrarca 396, 464

petrol 21, 44, 52, 53, 54, 88, 277, 281, 475, 486, 489, 514, 516-520, 527, 530, 534, 543, 545, 598, 600, 602, 603

Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) 517, 518

peygamberlik ve peygamberler 18, 37, 38, 107, 114, 125, 126, 131, 153, 159, 160, 163, 165, 170, 171, 176, 182, 188, 192, 193, 196, 199, 200, 202, 205-208, 211-219, 234, 259, 268, 269, 273, 330, 341, 362, 371, 499, 504, 580 sahte peygamberler 216-218, 253, 582

Philby, St. John 486

Philippus Arabus, İmparator 89, 578

Pilate, Pontius 521

Platon 310, 344

Plinius (Yaşlı) 87, 109, 438

Polisario Cephesi 535

Pompeii 78, 135

Poru Ocağı (Gine) 433

Portekiz ve Portekizliler 267, 395, 434, 438-440, 594

Procopius 101

propaganda, Arapça 18, 41, 66, 140, 141, 197, 216, 257, 279, 294, 371, 402, 443, 451, 465, 484, 498, 554, 556

Protestanlık 24, 204, 304, 444, 463

Ptolemaios, Klaudios 109, 152, 370

Pythagorasçılar 344

Quanzhou 426

Rabia (kabile) 96, 120, 243, 244

Rabin, İzak 522, 604

radio yayınları, Arapça 19, 471, 503-506, 508, 510, 561, 601

Rafii, Mustafa Sadık 174, 175

Rahman (ilahi sıfat) 176, 179, 186, 276

Rahmancılık 162

Rakka 232, 254, 255, 562

Rakuti, Muhammed b. Ahmed 396

Ravh b. Hâtım 302

Râzî, Halife 339, 340, 351, 358, 359, 365, 381, 383, 384, 403, 484, 590

Reconquista 384, 389, 395, 404, 408, 409

Renan, Ernest 109

resif 395

resim 43, 67, 68, 97, 255, 262, 265, 253, 356, 394, 397, 412, 504

Reşid, Halife Harun 266, 318320, 344, 350

Retsö, Jan 72, 175

Rhodes, Cecil 422

ridde (Medine devletinden ayrılma; "dinden dönme") 226

Rif Savaşı 484

Riyad 124, 566

Roderick, Kral 262, 289, 290

Rogan, Eugene 43, 100, 111, 527

Roma, Romalılar ve Roma İmparatorluğu

23, 26, 41, 42, 61, 78, 87-91, 99-103, 112, 171, 174, 178, 220, 223, 227, 230, 237, 241, 242, 261, 268, 274, 277, 298, 305, 346, 362, 370, 379, 397, 409, 436, 476, 480, 485, 502, 521, 532, 544, 555, 573, 577, 578; ayrıca bkz. Bizans İmparatorluğu ve Bizanslılar

Romanov hanedanı 531

Roosevelt, Franklin D.

Rönesans, Avrupa 116, 310, 377, 452, 462, 463

Rubülhali 55, 60, 475

II. Ruggero, Kral (Sicilya) 397, 398, 591

Ruha (Urfa) 234

Rushdie, Salman 142, 380, 474

Rusya ve Ruslar 227, 305, 417, 427, 468, 502, 531, 554, 558, 567, 606

Rüstem 223, 224, 234

Rvala (kabile) 68

Saad b. Ebu Vakkas 430

Saad b. Bekr (kabile) 160

Saba (Şeba) ve Sabalılar 20, 41, 65, 66, 74, 80-86, 88, 90, 91, 93, 104-106, 109, 121-123, 129, 161, 162, 178, 206-208, 225, 269, 322, 350, 451, 553, 576, 578, 580 tek ilaha bağlılıkta ifadesini bulan siyasal birlik 84? Saba Melikesi 87, 276, 476, Saba dili 71, 74, 82, 84, 86, 94, 104, 122, 152, 240, 577

- Sabiiler 571
 Sabra ve Şatila katliamları 533
 Saddam Hüseyin 13, 284, 350, 481, 483, 511, 523, 534, 535, 604
 Sadi 368, 419, 421, 422
 Safa 68
 Safaiye 68, 74, 75, 78, 92, 98, 137, 138, 237
 Safevi hanedanı 368, 435
 Sahel 426
 Şâhib b. Abbâd 313, 331, 381, 411
 Sahilî 426
 Sahara 302, 370, 384, 422, 426, 428
 Said, Edward 172, 313
 Said, Nuri 494
 Sakar Ali 352
 Sakif (kabile) 195
 Saffâri hanedanı 367, 368, 589
 Saharov, Andrey 555
 Salaheddin Yusuf b. Eyyüb, Sultan 320, 362, 384, 392, 393, 394, 404, 418, 565, 591
 Sam (Şem) 66, 73, 269
 Samarra 352, 353, 588, 589
 Samiler 66, 70, 84, 141
 Sami dilleri 17, 53, 71, 73-76, 80, 82, 151, 241, 430, 441, 575,
 Samudera-Pasai 417, 420, 423, 439
 San'a 13, 20, 207, 208, 507, 549, 560, 562 Ulu
 Cami 207, 208
 Sanskritçe 72, 95, 204, 273, 309, 318, 329, 429
 Santayana, George 257, 498
 São Paulo 328
 Sare 151, 321
 Sare (dağ sırası) 56
 Sasani İmparatorluğu 70, 100, 103, 112, 123, 124, 134, 143, 144, 159, 179, 201, 208, 220, 223, 224, 235, 271, 316, 345, 476, 534, 577; ayrıca bkz. Pers ülkesi ve Persler
 Araplarla çatışma
 Satih 126, 159
 Sebte (Ceuta) 426
 sec (kafiyeli, ritmik nesir) 108, 117
 Secâh 217, 253
 Sedat, Enver 515, 520-522, 603
 Seffâh, Halife Ebu'l-Abbas 294, 300, 303, 316, 586
 Sekaf ailesi 439
 Sekalibe (Endülüs'te Avrupalı köleler) 389
 Selçuklular 360-363, 368, 386, 406, 436, 563, 590, 591
 Selefiler 528
 Selman b. Abdülaziz, Kral 566
 Selman-ı Farisî 348
 Semar (Cava koruyucu ruhu) 420
 Sem'ay 84, 85
 Semerkant 103, 229, 267, 302, 317, 426, 430
 Semüd (kabile) 61, 62, 139, 165, 403, 451, 577
 "Semüdiye" 74
 Senhace (Berberi kabilesi) 389
 Sarazenler 393
 Sergios 272
 "serseriler" 132, 183, 336, 551, 571, 572, 579
 Sevâd 113, 124, 224, 228, 233, 235, 242, 251, 534
 Sevakın 427
 Sevilla (İşbiliye) 376, 389, 592
 Seyfuddevle 366, 369
 Seyf b. Zi Yezzen 123, 131
 seyit Muhammed'in soyundan gelenlere verilen unvan 125, 130, 144, 189, 195, 213, 283, 438, 439
 "Sezar" (Roma/Bizans imparatorları için genel terim) 89, 90, 171, 180, 204, 452, 502
 Sharp, Cecil 325
 Sıffin Muharebesi 212, 254-257, 263, 280, 293, 307, 572, 583
 Sicilmase 427
 Sicilya ve Sicilyalılar 371, 390, 394, 396-398, 590, 591
 Sicistan bkz. Sistan
 Sicistânî 492
 Sih dini 429, 433
 sikkeler 24, 89, 247, 271, 273, 298, 315, 339, 342, 366, 378, 380, 420, 425, 461, 585, 587
 Silhin 122
 Sina 52, 53, 268, 514, 521, 575, 602
 Sind 47, 224, 230, 231, 234, 235, 240, 275, 302, 304, 313, 407, 426, 438, 532, 585
 Singapur 240, 422, 438, 439, 522
 Sincar 306
 Sindad Kâbesi 158
 Sisi, Abdülfettah 544, 566
 Sistan 234, 367
 siyaset (at, deve gibi hayvanları terbiye; zamanla "siyaset") 46
 Siyonizm 325, 478, 497, 498, 521
 Slavlar 118, 288, 317, 389, 409
 S'lm b. Mn b. S'lm 68, 75
 Soğuk Savaş 24, 65, 452, 501, 502, 503, 510, 514, 530, 531

Sokotra Adası 74, 478, 558
 Soljenitsin, Aleksandr 555
 Somali 419, 495, 545
 sosyalizm, bilimsel 537
 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)
 501, 504, 517, 530, 540, 601, 602, 603
 soyağacı 47, 80, 153, 160, 237, 269, 318, 326,
 371, 376, 390, 408
 sözlüçülük bkz. Arapça/Arap dili, öğrenim
 Siriderya Nehri 311, 586
 Süleyman 87, 276, 576
 Sri Lanka 51, 313, 418, 431
 Stack, Sir Lee 484
 Standard Oil Company 486
 Stark, Freya 489
 Stephenson, Robert 456, 469
 Stern Çetesi 498
 Strabon 109
 Sudan ve Sudanlılar 188, 336, 427, 470, 484,
 554, 603, 605
 Sueyf, Ahdaf 46, 548, 550
 Sulawesi 439
 sulama ve tarım 17, 54, 56, 57, 60, 66, 82, 83,
 95, 104, 107, 112, 142, 233, 302, 326,
 342, 343, 401, 501, 542, 575, 576; ayrıca
 bkz. Marib Bendi
 sultan, anlamı 362
 su'lûk bkz. "serseriler"
 Sumatra 416-418, 421, 423, 428, 439
 Surabaya 438
 Suriye 14, 15, 25, 26, 35, 46, 54, 61, 62, 67,
 82, 89, 105, 110, 111, 121, 127, 143, 144,
 152, 157-159, 161-163, 171, 187, 191, 226,
 228, 229, 232, 239, 241, 243, 250, 254-
 256, 260, 262, 277, 280, 288n, 290, 292,
 294, 300, 326, 359, 362, 365, 368, 369,
 386-388, 394, 395, 398, 405, 407, 424,
 435, 437, 439, 460, 461, 466, 467, 469,
 471, 474, 475, 480, 482-484, 489, 490,
 494, 496, 497, 499, 500, 509-511, 514,
 517, 519, 520, 523, 525-527, 529, 538,
 540, 543, 552, 554, 555, 558, 561-563,
 567, 576, 579, 581, 583, 584, 589, 592,
 598-602, 605, 606
 Suud (sülale) 194, 326, 485,
 Suud b. Abdülaziz, Kral 511, 516
 Suudi Arabistan ve Suudiler 25, 48, 60, 67,
 90, 121, 198, 200, 351, 352, 460, 481,
 485-489, 494, 511, 512, 517-519, 530,
 531, 533, 540, 542, 552, 566, 578, 600-
 602, 604-606

Süleyman b. Abdülmelik, Halife 266, 291
 Süleyman Mehri 434
 sünnet, anlamlar 133, 137, 138, 142, 149,
 222, 238, 249, 259, 287, 307
 Sünnilik ve Sünniler 36, 45, 173, 248, 255,
 307, 308, 359, 360, 364, 365, 372, 392,
 403, 484, 509, 533, 538; ayrıca bkz. Şii-
 Sünni ilişkileri
 Süryani dili ve yazısı 112, 113, 151, 269, 272,
 309, 463
 Süryani Kadim Kilisesi 221
 Süveyş 438, 456, 468-470, 473, 477, 497, 501,
 503, 504, 509, 514, 517, 596, 600 Süveyş
 Krizi (1956) 503, 504, 505, 509, 512, 601
 Süyûti 411, 436, 453
 Svahili kıyısı 419, 422, 439
 Svahili dili 428, 429
 Sykes-Picot Anlaşması 479, 482, 514

 şaab'lar (yerleşik halklar) 57, 59, 84-86,
 93, 96, 100, 178, 187, 214, 237, 238,
 270, 318, 467, 472, 542, 550 tek ilaha
 bağlılıkta ifadesini bulan siyasi birlik 58
 Şafii 77, 364, 557n
 Şâh-ı Zinde bkz. Kusem
 şair (falci; daha sonra şair) 92; ayrıca bkz. şiir
 ve şairler
 şiir ve şairler, Arap 17, 18, 20, 25, 26, 37,
 40-43, 46, 47, 55, 56, 61, 69, 72, 76, 79,
 80, 90-95, 98, 107-110, 114-118, 121,
 124-126, 128, 130-136, 138-140, 142-
 144, 153, 155-157, 165-168, 171, 175-
 177, 180, 188, 191, 192, 195, 197, 201,
 203, 206, 211, 214, 222, 224-227, 237,
 238, 244-248, 254, 256, 260, 262, 264,
 270, 271, 273-275, 277, 278, 286, 293,
 295, 299, 310, 312-315, 317, 320, 322,
 323, 326-333, 336, 340, 345, 348, 349,
 353-355, 357, 358, 360, 363, 364, 366,
 369, 370, 378, 380, 381, 391, 392, 394,
 398, 400, 409-412, 419, 421, 452, 461,
 463-465, 471, 474, 477, 490, 491, 493,
 502, 507, 504, 511, 513, 514, 516, 517,
 520, 538, 545-547, 549, 551, 557-560,
 563, 565, 566, 568, 571, 572, 578, 579,
 580, 599
 Şa'irü'l-Meliyun ("Milyoner Şair", televizyon
 şovu) 139
 III. Şalmanezzer, Kral 62
 Şam 89, 100, 155, 221, 245, 258, , 259,
 263+265, 273, 278-281, 290-293, 299-

- 300, 310, 311, 315, 322, 353, 377, 381, 386, 393, 394, 407, 416, 435, 437, 440, 466, 476, 509, 578, 584, 585, 594, 597
Emevi Camii 221?, 241, 264, 279, 585
Şammar, Melik 103-105
şarap 74, 154, 192, 261, 316, 317, 340, 357, 360, 395, 516
Şare 247
Şeba bkz. Saba ve Sabalılar
şehadet, anlamlar 141
Şehadet, Raca 500, 522, 551
Şekif 388
Şem bkz. Sam
Şemsi, Arap melikesi 64, 576
Şenferâ 92, 132, 538, 571
şerif (Muhammed'in soyundan gelenlere verilen unvan) bkz. seyit
Şerif, Ömer 518
Şevki, Ahmed 244, 471
Şeybaniler (kabile) 236, 237
Şidyâk, Fâris 467
Şii-Sünni ilişkileri 36, 66, 124, 160, 249, 252, 254, 255, 257, 308, 365, 372, 392, 533
Şiilik ve Şiiler 36, 44, 66, 124, 160, 200, 205, 249, 252, 254, 255, 257, 258, 279, 281, 292, 300, 307, 308, 334, 343, 359, 360, 365, 366, 372, 402, 458, 533, 534, 538, 552, 584, 586, 588, 589, 595, 605
Şili 395
Şiraz 359, 368
Şirgûh 392, 393
Şıva (ilah) 433
Şıvacılar 432
Şuûbiler (kültürel bağımsızlık hareketleri) 345-350, 367, 462, 471, 508, 533, 550, 587, 588
Taberî 103, 313
Taberistan 230
tabi melikler ve melikeler 101, 112, 129, 171, 271, 476, 477, 480, 579
Tabua 64, 576
Tacikistan 370
Tağlib (kabile) 127, 129, 134, 232, 244, 365
Taha, Mahmud Muhammed 188, 336, 603
Tahart 314
Tahtâvî 455, 456
Taif 165, 183, 195, 229, 582
"taifeler" (Endülüs) 377, 389
Taiz 562
Ta'lab (ilah) 85
Talas (Taraz) Muharebesi 311
Talha 247, 252, 253
Tamil Nadu 430
Tanca 274, 289, 426, 505, 513
Tang hanedanı ve dönemi 47, 297, 313, 315, 368
Tanrı Dağları 352, 366
Tanzanya 416, 418, 429, 592
Tapınak Şövalyeleri 389
Taraz bkz. Talas
Tark b. Ziyâd 288-290, 375, 377
Tarife 108-110, 119, 126, 560
Tarsus 307
tasavvuf ve mutasavvıflar 132, 333, 364, 413, 492
Tatarlar bkz. Moğollar
Tay (kabile) 326, 406
Teëbbeta Şerran 132
Temer, Michel 474
Temîm (kabile) 79, 243, 327
Tenûh (kabile) 109, 222
Tevfik Paşa 469, 470
Tevhidî, Ebu Hayyan 119
tevhit (birlik doktrini) 46, 145, 178, 180, 204, 391, 457, 458, 530
Teym (sülale) 250
Thapar, Romila 72
II. Theodosius, İmparator 532
Theophilos, İmparator 315
Thompson, Hunter S. 132
Tibet 103
ticaret 35, 36, 40, 53, 60, 63, 82, 88, 90, 92, 99, 113, 122, 129, 139, 152, 154, 155, 157, 161, 162, 171, 176, 180, 184, 185, 191, 195, 199, 220, 235, 239, 240, 244, 263, 276, 298, 407, 422, 423, 429, 555, 571, 579, 595
Tifnağ yazısı 67
III. Tıglat-Pileser, Kral 64
Timbuktu 426
Timur 407, 408, 412, 593
Tirmizi 333
Toledo (Tuleytule) 389, 395, 591
Tolunoğulları hanedanı 368, 369, 589
Tomas, Aziz 430
Trafalgar Meydanı 395
Trevaskis, Sir Kennedy 481
Trikunamalaya 418
Troya 73, 268, 365, 567
Trump, Donald 475n, 562
Tuaregler 59, 67

- Tuğrul 360, 361
 Tuleyha 217
 Tunus (şehir) 445, 521
 Tunus ve Tunuslular 44, 175, 229, 240, 242, 285, 370, 372, 375, 426, 427, 445, 469, 494, 512, 521, 547, 548, 552, 554, 555, 567, 584, 597, 601, 605
 Turanşah 393
 Türkçe 249, 420, 427, 428, 429, 438, 455, 462, 471, 544, 596, 597
 Türkistan 47, 313, 428
 Türkiye 443, 476, 484, 496, 554, 599
 Türkler ve Türki halklar 16, 43, 225, 229, 237, 274, 290, 304, 319, 320, 339, 340, 341, 342, 348, 352-362, 365, 367, 368, 370-372, 383, 385, 394, 399, 400, 402, 404-406, 423, 426, 428, 430, 434-437, 440, 442, 443, 451, 454, 455, 457, 461, 462, 468, 471, 476, 477, 484, 496, 554, 589, 590, 592, 593, 597, 599; ayrıca bkz. Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlılar; Kıpçaklar; Selçuklu hanedanı;
 Türkmenler 362
 Türkmenistan 399
 Ubeydullah (Fatimi halifesi) 371, 372
 Ubeydullah b. Süleyman 319
 Ubeydullah b. Ömer 254
 Ubeydullah b. Ziyâd 258
 Uhud Muharebesi 191, 192, 581
 Ukâz 139, 140, 156
 Uke b. Nafi 230, 231
 Uleys, Beni (kabile) 109
 Umman 52, 74, 277, 418, 438, 452, 481, 485, 513, 537, 547, 553, 595, 601, 602
 Umman Denizi 230
 Urabi, Ahmed 470, 498, 503, 548, 597
 II. Urbanus, Papa 386
 Urduca 428
 Urduce, Prenses 420, 427, 441
 Urfa bkz. Ruha
 uruba bkz. Araplık
 Urve b. Mesud 182, 199, 208
 Urve b. Verd 96, 133
 Usame Bin Ladin 459, 604
 Uzzâ (ilah) 113, 157, 162, 163, 177, 194, 214
 Ümeyye 160, 164, 248, 260, 261, 277
 Ümeyye b. Ebi's-Salt 165
 Ümit Burnu 434, 438, 440, 594
 ümmet 5, 37, 38, 85, 107, 132, 138, 170, 180, 186-189, 198, 201, 203-205, 219, 238, 249, 256, 273, 277, 306, 308, 333, 365, 453-455, 460, 431, 472
 ümmi, anlamlar 170
 Ümmül-Arab 268
 Ümmül-Fadl 229
 Ümmü Gülsüm 508, 516
 Ümmü Mütemmim 215, 216
 Ürdün 67, 88, 510, 514, 515, 517, 531, 583, 601, 602; ayrıca bkz. Maveri-i Ürdün
 Üsâme İbn Münkız 387, 388, 397-399
 vahdet (tek başına kalma; birlik) 48, 219
 Vâil (kabile) 127, 129
 Vâil b. Hucr 376
 vaizler bkz. hatipler
 van Gelder, Geert Jan 173
 Varisco, Daniel Martin 190
 Vâsif 355
 Vâsik, Halife 356
 Vâsıt 285
 Vedd (ilah) 88
 Vefd Partisi 484, 501
 Vehhabiler 190, 391, 457-460, 462, 485-487, 492, 497, 528-530, 533, 595, 596, 598, 599; ayrıca bkz. İhvan
 Vehb b. Münebbih 108
 Vehbellât (Palmira) 89
 Velid b. Abdülmelik, Halife 161, 262, 265, 269, 284, 286, 289
 Velid b. Yezid, Halife 260
 Venedik 231, 387
 Verdi, Giuseppe 469
 Versteegh, Kees 141
 vezirler 237, 312, 318, 363, 372, 392, 402, 409
 Vietnam 420, 512
 de Villehardouin, Geoffroi 231
 Vişnu (ilah) 433
 Viyana 397
 Vizigotlar 262, 289
 Volga Nehri 360, 416
 Weber, Max 535
 Whiteread, Rachel 120
 Whitman, Walt 40, 133, 134, 167
 II. Wilhelm, Kayzer 476
 Wilson, Harold 513
 Windsor hanedanı 440
 Wittgenstein, Ludwig 559
 Wolof dili 374

Xi'a bkz. Çangan

Yahudiler ve Musevîlik 36, 37, 86, 121, 137, 141, 150, 158, 159, 162, 164, 165, 166, 170, 176, 180, 184-189, 196, 197, 203, 207, 212, 221, 269, 281, 333, 371, 386, 396, 409, 427, 437, 463, 478, 489, 498-500, 514, 530, 536, 560, 571, 573, 579, 581, 598

Yahya Hamideddin, İmam 485, 510

Yahya b. Hübeyre 237

Yakub b. Leysü's-Saffâr 367

Yâkut er-Rûmî 79, 399-400, 402, 403

Ya'rub 269, 270, 275

Yazıcı, İbrahim 43, 461

Yehsub 56

Yemânî, Ahmed Zeki 518

Yemen ve Yemenliler 13, 15, 16, 20, 21, 22, 25, 36, 52, 54, 56, 58, 63, 74, 75, 85, 94, 107, 109, 143, 144, 155, 159, 197, 200-202, 218, 228, 243, 244, 255, 276, 279, 327, 351n, 352, 393, 409, 410, 421, 422, 426, 435, 437, 439, 463, 473, 475, 478, 481, 485, 487, 494, 496, 510-514, 516, 519, 522-524, 527, 537, 540-543, 546, 549, 552-555, 558, 560, 562, 566n, 567, 568, 581, 582, 594, 596-598, 601-605 Yemen Arap Cumhuriyeti (YAC, Kuzey Yemen) 15, 519, 540, 541n, 602, 603, iç savaş (1960'lar) 602 iç savaş (1994) 541, 604 iç savaş (2014-) 561, 567, 605 Mütevekkil Melikliği 485 Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (YDHC, Güney Yemen) 218, 439, 524, 537, 540, 541, 602, 603, 604 Yemen Cumhuriyeti (YC) 540, 541 devrim (1962) 511-512 birleşme (1990) 540-541

Yemenat 104, 122

Yeni-Platoncular 310, 344

Yerbü (kabile) 215

Yermük Muharebesi 212, 222, 223, 238, 254, 257, 262, 565, 572, 583

Yesrib 35-37, 176, 183-186, 188, 408, 529, 581

Yeşaya 164

III. Yezdicerd, Şah 223, 228

Yezid b. Hâtim 302

Yezid b. Muaviye, Halife 278, 280, 281

Yezid b. Mühelleb 291

Yuan hanedanı ve dönemi 406, 426

Yugoslavya 540

Yuhanna, Şamlı Aziz 221

Yunan alfabesi 116, 170, 441

Yunanca 19, 21, 74, 77, 92, 118, 172, 241, 249, 262, 271, 274, 287, 309-311, 329, 429, 463, 525, 567

Yunanistan ve Yunanlar 17, 18, 62, 87-89, 91, 111, 116, 118, 141, 157, 220-223, 271, 289, 290, 305, 306, 311, 312, 344, 396, 397, 421, 441, 444, 493

Yusuf b. Abdülmümin (Muvahhid halifesi) 391

Yusuf Eş'ar, Melik 121-123, 158, 176

Yusuf b. Tâşfin 391, 543

Zafâr 79, 80, 81, 104

Zafâr (Umman) bkz. Zufar

Zağlul, Saad 490, 494

Zahrân 486, 519, 600

Zaim, Hüsnu 558

Zayid b. Sultan, Şeyh 109, 513, 514

Zebibe 64

Zebidî 466

zekât 199, 206, 215, 216, 266

Zemzem 151, 162, 268, 519

Zenci İsyanı 341-344, 357, 368, 589

Zengi hanedanı 362

Zengibar 422, 438

Zenobia 89

Zerdüştilik 179, 200, 303, 316, 554

Zeus (ilah) 178

Zeyd b. Ali 299

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl 166, 167, 181, 188n

Zeyd b. Hârîse 143

Zeyd b. Hüseyin b. Ali, Şerif 480

Zeydiler 533

zimme (koruma) 233

Ziryâb 376

Ziyâd b. Ebîh 287

Zu Reydan 104, 122

Zufar 418, 537, 602

Zûkar 144, 580

Zutt bkz. Catlar

Zübeyde 321, 323

Zübeyr 247, 252, 253

Zûbyân (kabile) 127

Zûlhalesa (ilah) 177, 214

Zûlkarneyn 230

Zûlkelâ 81, 277

Zürümme 13

Zûssemâ (ilah) 176

Bu kitap, Arap Yarımadası'ndan çıkıp İspanya'dan Orta Asya'ya dek Avrasya kıtasının büyük kısmını fethederek dillerini, dinlerini ve kültürlerini bu muazzam coğrafyaya yayan Arap halklarının üç bin yıllık tarihini anlatıyor.

Aslen İngiliz olan Tim Mackintosh-Smith'in otuz yıla yakın, tasvir ettiği coğrafyanın bir parçasını teşkil eden Yemen'de yaşaması ve kendisini bir Yemenli olarak tanımlaması *Araplar*'ın değerini daha da artırıyor.

Mackintosh-Smith, dilin Arap dünyasındaki merkezi konumundan hareketle, Arapçanın ortak bir kültürel kimliğin temelini nasıl oluşturduğunu, İslamiyet öncesi şiirden alfabenin evrimine, Muhammed Peygamber'in yazıyı kullanmasından Arap matbaasının yaşadığı sorunlara ve yakın dönemdeki çetrefilli olaylara varıncaya kadar, kimi zaman yükselen, kimi zaman çöküş yaşayan Arap tarihinden kesitler sunuyor.

"Bu kitap Arapların hikâyesini anlatırken, görünüşte ebedi ve çoğu kez trajik birlik-parçalanma döngüsünü ve ayrıca ateşi besleyen, devrimleri körükleyen, kimlikleri değiştirme ve yeniden kümeleme tarihi boyunca Arapları her şeyden daha fazla belirleyen gücü, yani Arapçayı daha yakından inceleyecek. Dil bütün kilit tarihsel gelişmeleri, yazıya geçirilmiş Allah kelimelerinden kelime işlem ve yeni gerici rejimlerin beyin yıkama tekniklerine kadar bilgilendirme teknolojisi temelinde birbirine bağlayan şeydir. Liderliğe soyunan bütün Arapların sıkıca tutmaya çalıştıkları iptir. Hepsinin gayesi daima asabiyeti, o 'bağlanmışlık' ya da ittifak halini, Arapçadaki ifadesiyle Arap halkları ve kabileleri arasında 'söz birliği' (*cemü'l-kelime*) yaratmak olmuştur. Burada anlatılan Arapçanın değil, Arapların bir tarihidir. Ama ondan geçen dil ipini izlemek, bütün farklı anlamlarıyla 'Arap olma'nın en derin damarını araştırmaktır. O ip şimdiye kadar Arapları bir arada tutmayı, onlara kimlik ve birlik kazandırmayı başaramış tek bağdır..."

Son bin yıldır Türk kültürü ve coğrafyasıyla da iç içe olan Arap dünyasının bu sıra dışı tahlili, Türk okurunun önünde yeni ufuklar açacaktır.

ISBN: 978-975-08-5293-0

9 789750 852930

115 TL

KDV'den
muaf.

